MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Tyragetia

Istorie
Muzeologie

SERIE NOUĂ

Vol. XIII [XXVIII] nr. 2

Chișinău
2019

ISSN 1857-0240 Categoria B

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

TYRAGETIA

Colegiul de redacție

Redactor responsabil: dr. hab. Eugen Sava
Secretar de redacție: dr. Aurel Zanoci
Redactori: Vlad Pohilă, Mariana Balan

Membri: dr. Marius Alexianu (Iași); dr. Ana Boldureanu (Chișinău); dr. Nikolaus Boroffka (Berlin); dr. hab. Ion Eremia (Chișinău); dr. hab. Alexander Falileyev (Aberystwyth University Ceredigion); dr. hab. Elke Kaiser (Berlin); dr. Maia Kašuba (Chișinău); dr. Igor Manzura (Chișinău); dr. Eugen Nicolae (București); dr. hab. Ion Niculiță (Chișinău); dr. Virgil Nițulescu (București); dr. hab. Elena Ploșniță (Chișinău); dr. Elena Postică (Chișinău); dr. hab. Gheorghe Postică (Chișinău); dr. Ion Tentiuc (Chișinău); dr. hab. Valentin Tomuleț (Chișinău); dr. Victor Trifonov (Sankt Petersburg); dr. Lilia Zabolotnaia (Chișinău).

Toate lucrările publicate în revistă sunt recenzate de specialiști în domeniu.
All the papers to be published are reviewed by experts.

Revista „Tyragetia” apare de două ori pe an.
Journal „Tyragetia” appears twice a year.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa Colegiului de redacție al „Tyragetiei”: *Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Manuscripts, books and reviews for exchange, as well as other papers are to be sent to the editorship of the „Tyragetia”: *Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Design: Ivan Litsuk, Mihai Sava

© Muzeul Național de Istorie a Moldovei

Verum ab Histro oppida Cremniscoe, Aepolium, montes Macrocremni, clarus amnis Tyra, oppido nomen inponens ubi antea Ophiusa dicebatur. In eodem insulam spatiosam incolunt **Tyragetae**; abest a Pseudostomo Histri ostio CXXX.

Plinii Secundi, *Naturalis Historia*, IV, 12 (26), 82

Iar de la Istru înainte se află oraşele Cremniscoe, Aepolium, munţii Macrocremni, vestitul fluviu Tyras, care dă numele şi oraşului, numit odinioară Ophiusa. Tot acolo este o insulă întinsă, locuită de **tirageţi**, la o depărtare de o sută treizeci de mii de paşi de braţul Pseudostomon al Istrului.

Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, IV, 12 (26), 82

CUPRINS
(Contents)

I. Studii (Researches)

Игорь Сапожников
Османский татарбунарский замок XVII-XVIII вв.: историко-топографический очерк (The Ottoman Tatarbunary Fortress of the 17th-18th centuries: historical and topographical outline) 9

Valentin Tomuleţ
Influenţa factorilor externi asupra schimbărilor demografice din ţinutul Hotin în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea - prima jumătate a secolului al XIX-lea (Generalizări pe marginea unei monografii dedicate ţinutului Hotin) (The influence of external factors on the demographic changes in Khotyn County in the second half of the 18th - the first half of the 19th century (some generalizations about the monograph dedicated to Khotyn County) 23

II. Materiale şi cercetări (Papers and surveys)

Vasile Mărculeţ
Revolta antibizantină vlaho-bulgară. Faza a II-a (toamna 1186 - toamna 1187) (The Vlach-Bulgarian anti-Byzantine Rebellion. Second Phase (Autumn 1186 - Autumn 1187) 45

Jerzy Sperka
Few remarks on relations between Wladislaus of Opole and Moldova and Wallachia (Unele precizări la relaţiile dintre Władysław Opolczyk cu Moldova şi Ţara Românească) 53

Victoria Cojocaru
„Trădarea" lui Bogdan Vodă şi începuturile statului moldovenesc ("Betrayal" of Bogdan Vodă and the beginnings of the Moldavian State) 61

Katarzyna Niemczyk
Petru Rareş and Ludovico Gritti. The story about difficult relations between the ruler of Moldova and the Turkish spy in Hungary (Petru Rareş şi Ludovico Gritti. Unele consideraţii despre relaţiilele dificile dintre Moldova şi spionii turci din Ungaria) 69

Lilia Zabolotnaia
Testament of Moldavian princess Maria (Lupu) Radziwill from 1659 (Testamentul principesei Maria (Lupu) Radziwill din 1659)..... 79

Nicolae Dudnicenco
Vegetable growing in the towns from Rzeczpospolita and Principality of Moldova in the XVI-XVII centuries (Legumicultura în oraşele din Rzeczpospolita şi Ţara Moldovei în sec. XVI-XVII)..... 101

Costin Croitoru
Contributions to the history of the Romanian vocabulary: names of Polish coins that circulated in Moldova. I. *Potronic* (Contribuţii la istoria vocabularului românesc: nume de monede poloneze care au circulat în Moldova. I. *Potronic*) 107

Виктор Цвиркун
Неизвестные страницы биографии К.А. Кантемира (Unknown pages of the biography of C.A. Cantemir)..... 115

Anna Skowronek
Poles in Russian Bessarabia – stages and reasons for their inflow (Polonezii în Basarabia rusească – etapele şi cauzele migraţiei lor)..... 129

Mihai Melnic
Câteva sigilii ale breslelor din Basarabia în secolul al XIX-lea (Several stamps of craft guilds of Bessarabia of the 19th century) 137

Vazha Kiknadze
Mateusz Gralewski about 19th century Georgia (Mateusz Gralewski despre Georgia din secolul al XIX-lea) 145

Andrei Emilciuc
Instituirea şi funcţionarea magaziilor de rezervă a cerealelor în Basarabia (1834-1856) (Establishment and functioning of the public granaries in Bessarabia (1834-1856) 149

Gherghina Boda
Aron Densuşianu: *Suveniri şi impresiuni de călătorie* din Ţara Haţegului (revista *Familia*, 1865-1866) (Aron Densuşianu: "Memories and travel impressions" of Ţara Haţegului / the Country of Haţeg (the magazine *Familia*, 1865-1866) 161

Vasile Iucal
Destrămarea mitului: construcţia podului feroviar peste râul Prut, la Ungheni (Exposing the myth: construction of the railway bridge across the Prut River in Ungheni) 171

Krzysztof Nowak
Integration of reborn Poland and united Romania. Similarities and differences (Integrarea Poloniei renăscute şi a României unite. Similitudini şi diferenţe) 183

Dmytro Bondarenko
Poland, Romania, Finland: the formation of cordon sanitaire, 1918-1920 (Polonia, România, Finlanda: formarea cordonului sanitar, 1918-1920) 195

Henryk Walczak
The issue of compensation for expropriated Polish citizens in Romania in relations between Warsaw and Bucharest in the interwar period (Chestiunea despăgubirilor pentru cetăţenii polonezi expropriaţi în România în relaţiile Varşovia - Bucureşti în perioada interbelică) 205

Elena Chiaburu
Epurarea şi expurgarea cărţilor în România comunistă: cazul lui Ion Ionescu de la Brad (Removing and censoring books in communist Romania: Ion Ionescu de la Brad's case) 217

Nicolae Fuştei
Comunităţile religioase ale creştinilor evanghelişti-baptişti în RSSM (1944-1965) (Religious Communities of Evangelical Christian Baptists in the MSSR (1944-1965) 235

Silviu Andrieş-Tabac
Noile simboluri heraldice ale oraşelor Criuleni, Glodeni, Străşeni (The new heraldic symbols of the towns of Criuleni, Glodeni, Străşeni) 247

Elena Ploşniţa
Conacul familiei Lazo de la Piatra – într-o nouă formulă expoziţională (The Mansion of the Lazo family at Piatra – a new exhibition formula) 259

Борис Дудочкин
История реставрации иконостаса Андрея Рублева и мастера Даниила около 1425 года в Троицком соборе Троице-Сергиевой лавры (The History of Restoration of an Iconostasis by Andrey Rublev and the monk Daniel in the Trinity Cathedral of the Trinity Sergius Lavra) 271

Emanuela Cernea, Adelaida Chiroşca
O icoană repictată din colecţiile Muzeului Naţional de Artă al României (Remade icon from the collections of the National Museum of Art of Romania) 295

Anatolie Povestca
Medalia poloneză în colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (The Polish medal in the collection of the National Museum of History of Moldova) 307

Ana Griţco
Istoria realizării Marii Uniri într-o carte poştală ilustrată (The history of making the Great Union on an illustrated postcard) 315

Vera Serjant
Mărturii despre familia de nobili Leviţki (Lewicki) în colecţiile Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (Testimonies about the noble family Leviţki (Lewicki) in the collections of the National Museum of History of Moldova) 319

Elena Postică
Expoziţia foto-documentară „Război după război" (Documentary photography exhibition "War after the War") 331

Elena Ploşniţa
Principiile Codului deontologic al ICOM şi unele probleme de etică profesională din sistemul muzeal al Republicii Moldova (Principles of the ICOM Code of Ethics and some issues of professional ethics in the museum system of the Republic of Moldova) 339

III. Recenzii şi prezentări de carte (Paper and book review)

Андрій Красножон, Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.). Одеса: Чорномор'я, 2018, 312 с. ISBN: 978-966-555-313-7 (*Игорь Сапожников*) 347

Maria Vassilaki, Working Drawings of Icon Painters after the Fall of Constantinople. The Andreas Xyngopoulos Portfolio at the Benaki Museum. Athens, 2015, 453 p. $ 45. 400 copies in English and 400 copies in Greek. Produced by Peak Publishing and printed by Baxas S.A. for the A.G. Leventis Foundation, the A.G. Leventis Gallery and the Benaki Museum. ISBN 978-9963-732-09-8 (A.G. Leventis Foundation, A.G. Leventis Gallery). ISBN 978-960-476-168-5 (Benaki Museum) (*Yuri Pyatnitsky*) 361

Lilia Zabolotnaia, Moldavian women in history (destinies, poiitics, and love). Târgovişte: Cetatea de Scaun, 2018, 295 p. ISBN: 606-537-410-2 (*Nicolae Fuştei*) 364

Ştefan Lemny, Dimitrie Cantemir, un principe român în zorile Luminilor europene. A Romanian prince at the dawn of the European enlightenment. Un prince roumain à l'aube des Lumières européennes. Bucureşti: Editura Institutului Cultural Român, 2019, 186 p. + 59 ilustraţii. ISBN 978-973-577-737-1 (*Lilia Zabolotnaia*) 367

IV. In memoriam

Mă doare aşa de tare somnul ei! (*Silvia Grossu*) 369

In memoriam Mihai Onilă (*Lucia Marinescu*) 371

Lista abrevierilor (List of abbreviation)..... 372

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia” 372

The following conditions for publishing in the „Tyragetia” journal..... 373

Условия для публикации в журнале «Tyragetia» 374

ОСМАНСКИЙ ТАТАРБУНАРСКИЙ ЗАМОК XVII-XVIII ВВ.: ИСТОРИКО-ТОПОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК

Игорь Сапожников

На возвышенности у селения Татарбунар еще недавно находились развалины четырехугольного замка..., из под которых течет источник.

К. Стамати

Ключевые слова: Татарбунарский замок, описания современников, Эвлия Челеби, А.-Ж. де Лафитт-Клаве, источники пресной воды, картография, археологические раскопки, конструкция, датировка 1624-1628 гг.

В 2018 году, по инициативе и при финансовой поддержке исполкома Татарбунарского городского совета Одесской обл., экспедиция Отдела археологии Крыма и Северо-Западного Причерноморья Института археологии НАН Украины под руководством автора этих строк провела комплексные историко-археологические исследования в рамках проекта «Татарбунарская крепость». В ходе них был выполнен анализ письменных источников, выявлены и обследованы видимые на поверхности руины, а также выполнены небольшие охранно-поисковые раскопки (Сапожников 2018; Сапожников, Синельников 2018; Сапожников, Борденюк 2018). В статье публикуются итоги двух первых частей проекта, а археологическим находкам и материалам будет посвящена специальная публикация.

Письменные источники

Впервые в научной литературе остатки этого укрепления упомянул почти 170 лет тому назад К. Стамати, который не только указал место его расположения, но и назвал имя возможного организатора строительства: «Подле почтовой дороги, ведущей из Аккермана в Килию или Измаил, на возвышенности у селения Татарбунар еще недавно *находились развалины четырехугольного замка*[1], названного *Татарпунар* (ключ татарский), *из под которого течет источник*. Несомненно, что *сей замок построен татарами, подвластными хану Темир-мурзе*, еще до того времени, когда Порта принуждена была уступить ему Аккерман со званием паши» (Стамати 1850, 808). Нет никаких сомнений в том, что в цитате говорится об известной и даже легендарной исторической личности – мурзе Буджацкой ногайской орды Кантемире (Гизер 2009; и др.).

К имени строителя Татарбунарского замка и его датировке мы вернемся, а тут скажем, что после статьи К. Стамати исследования истории крепости прекратились почти на полтора столетия, если не брать во внимание ее отрывочные упоминания в справочной, энциклопедической, краеведческой и популярной литературе (Защюк 1862, 241-242; Крушеван 1903, 197; Эбергардт 1916, 36; Губарь 2009; Полторак 2013; и др.). Из них отметим очерк по истории Татарбунар, в котором использована характеристика города и остатков замка по состоянию на 1827 год, выполненная топографами (Адамович, Змієвський 1978, 754).

Новый этап изучения замка начался в конце XX в., когда М.Е. Шлапак опубликовала заметку «Неизвестная Татарбунарская крепость» (Шлапак 1997, 81), в котором описала план 1790 года (План 1790). Позднее она опубликовала его в графическом и цветном вариантах (рис. 3), привела свою авторскую архитектурную реконструкцию замка (рис. 4), а строительство сооружения связала с инициативой господаря Стефана Великого, отнеся ко времени до 1466 г. (Şlapac 2004, 98-100, 140-143, 326; Şlapac 2008, 45; Şlapac 2019, fig. 2; и др.).

В 1999 г. автор републиковал забытое описание Татарбунар 1787 г., выполненное французским военным инженером на османской службе А.Ж. де Лафиттом-Клаве (Лафитт-Клаве 1821), и план российского военного

[1] Здесь и далее курсив мой (И.С.).

лагеря в Татарбунарах 1790 года (рис. 2) (Сапожников 1999, 16, 49-50, 62-63; Сапожников 1999а, 18, 52-53, 65-66, рис. 8; План 1790-а). Вместе с В.М. Кожокару он же описал несколько топографических карт региона времен первой российско-турецкой войны 1768-1774 гг., на некоторых из которых отмечены местечко и замок Татарбунары (Сапожников, Кожокару 2001; Cojocaru, Sapojnikov 2007).

Позднее И. Киртоагэ в очерке о Татарбунарах и Сарате охарактеризовал историческую ситуацию в Буджаке с конца XV до начала XIX в. и привел упоминания путешественника Никколо Барси о селе и крепости 1632 г., вышедшие на румынском языке в 1973 г. (Chirtoagă 2004, 210-226).

В 2006 году одну из немногих попыток поисков крепости осуществили сотрудники Южной средневековой экспедиции Института археологии НАНУ (нач. С.А. Беляева), которые провели специальную разведку. Однако ими «при осмотре места не было выявлено никаких остатков средневековых строений или какого-нибудь археологического материала» (Карашкевич 2009, 162). Не так давно итоги исследования Татарбунарского замка подвел автор статьи, подчеркнув, что на тот момент место расположения его руин не было достоверно определено научными методами (Сапожников 2016, 105).

Из самых «свежих» работ назову краткий очерк о замке А.В. Красножона (2018, 122-123), который полностью основан на чужих материалах и уже подвергнут критике (Сапожников 2019).

Теперь приведем и проанализируем письменные свидетельства о замке в Татарбунарах. Самое известное из них сделал в 1657 г. османский чиновник Эвлия Челеби, когда сооружение было действующим: «Отсюда мы вновь направились на север и приехали в крепость Татарбунары. По должности кадий [этой крепости], входящей в Очаковский эйялет Силистры, имеет содержание в сто пятьдесят акче. *Крепость* эту *заново отстроил* в 1046 году [5 июня 1636 – 25 мая 1637 гг. от РХ] *Кенан-паша* в бытность свою мутасаррыфом [губернатором] Очаковского эйялета. Это небольшая, прочная, четырехугольная крепость, окружность ее равна тысяче шагов. Она имеет одни ворота, *открывающиеся в южную сторону*, а по четырем ее углам стоят четыре высокие башни. Так как в прежние времена место, где стоит эта крепость, было заболочено и покрыто зарослями камыша, то молдавские и татарские разбойники нападали отсюда на проходившие караваны. [Сейчас] в этом необычном месте возвышается пристанище безопасности. В настоящее время в крепости имеется одна мечеть, склад пшеницы, небольшие удобные помещения для ста пятидесяти человек войска. Есть и комендант. А жилых построек внутри крепостных стен не заметно. Однако в прилегающем к крепости посаде имеются двести крытых камышовыми плетенками домов бедного люда, постоялый двор, одна грязная баня, виноградники и сады. Правителем его от вакуфного ведомства является один из людей капуджибаши [начальника дворцовых привратников] высочайшего двора Абдаллатиф-бея, который состоял при усопшем Кенан-паше. Он (правитель) взимает за проводимые караваны и невольников таможенную и рыночную пошлины, дает наряды войску крепости и ведает охраной дорог. Выступив отсюда, мы достигли селения Аджигёль [Дивизия]. Это благоустроенное татарское село. А затем мы прибыли в крепость Аккерман» (Эвлия 1961, 33).

Перед нами важная характеристика замка, где описаны конструкция, ориентация в пространстве, размеры и перечень внутренних сооружений. Особый смысл словам Эвлии Челеби придает информация, что это укрепление не было первым оборонительным сооружением Татарбунар.

А теперь приведем отрывок из более раннего и почти неизвестного описания событий 1628 года в Причерноморье из сборника «Украинские дела» королевского архива Польши: «Когда в сентябре отряд буджакских татар по инициативе Кенана-паши ворвался на пограничье Украины, казаки собрались в числе нескольких тысяч и хотели идти под Татарбунар, *где стоял Кенан и строил замок,* а потом двигаться под Белгород [Аккерман]. Если верить Хмелецкому, то, узнав об этом, он сразу же с частью войска последовал за ними [казаками] и заставил разойтись» (Рудницький 1893, 43-44). Исходя из него, названную Эвлией Челеби дату можно рассматривать лишь как время

завершения работ на крепости под руководством Кенана-паши, а их начало и тем более время строительства более ранней крепости надо искать теперь ранее 1628 г.

Известно, что Кантемир-мурза дважды занимал должность бейлербея (наместника) Силистрийского эйялета, имея визирское звание «правителя берегов Черного моря и гирла Дуная с Силистрией и Аккерманом»: в 1621-1623 годах, вероятно, имея ставку в Бендерской крепости, и с 1828 года (Новосельский 1948, 186: Гизер 2009, 224-227). Из сообщения К. Стамати следует, что он имел в виду именно первое пашинство калги, и тогда Кантемир-мурза мог начать строительство Татарбунарского замка в 1621 – первой половине 1623 годов, если, конечно, принять на веру его слова (Стамати 1850, 808). Но, к сожалению, они не подтверждены ни одним из известных письменных источников. Замечу, что Кантемир стал во главе Буджакской орды не ранее 1617-1618 гг. (Новосельский 1948, 186; Гизер 2009, 218-219) и до 1621 года вряд ли имел возможность, средства и полномочия возобновлять татарбунарские укрепления.

О факте существования замка уже в 1632 г. свидетельствует путешественник *Никколо Барси* (Niccolo Barsi). Он описал, как на середине пути от Килии до Аккермана в бедном селе *Арабат* (Arabath) нашел убежище и ночлег в молдавском доме, а также сообщил, что тут «имеется недавно возведенная, очень *красивая цитадель* (preafrumoasă întăritură), но она не защищена из-за отсутствия вооружения [пушек]». В самом селе и его околицах итальянец увидел «много ветряных мельниц (mori de vânt) и немало хороших источников (fântâni bune)» (Chirtoagă 2004, 216-217).

На основании сказанного автор допустил, что замок мог начать возводить на рубеже 1610-1620-х гг. Кантемир-мурза, а завершить османы в 1628 г. (Сапожников 2018, 96). После этого в личном сообщении от 20.11.2018 г. А.Г. Середа любезно сообщил, что в османских источниках говорится о строительстве укреплений в Татарбунарах в 1624-1625 гг. Что касается перехода или возвращения замка под османскую юрисдикцию, то это могло состояться в 1737 г., после разгрома Кантемира и его сторонников в Буджаке отрядами крымского хана (Гизер 2009, 230-232). Не исключено, что с этими событиями можно связать точно не датированное упоминание о разрушении замка татарами (Паламарчук 2008, 144).

Сейчас, в свете сказанного, у меня нет уверенности в правдивости информации К. Стамати, а скорее наоборот, логичнее выглядит версия о том, что возведение нового замка в Татарбунарах под руководством силистрийского Кенан-паши велось в 1624-1628 гг. (в промежутке между пашинствами Кантемира), а вооружен он был им же в 1637 г., что четко зафиксировал Эвлия Челеби.

Дальнейшая история замка не была простой. Так, молдавский хронист Мирон Костин около 1687 года написал о Татар-Бунаре, что стоит на берегу Когильника в Буджаке, как о «*городе опустошенном*» (*cetate pustie*), ошибочно связав его с древнегреческой Башней Неоптолема, поскольку сам он тут, вероятно, никогда не был (M. Costin, De neamul moldovenilor, V). Крепость не выглядела пригодной для обороны и в самом начале XVIII в., о чем сообщил в «Описании Молдавии» наследник упомянутого мурзы господарь Дмитрий Кантемир: «В этом округе [Буджаке] некогда существовали красивые города», о чем «свидетельствуют *заметные повсюду развалины старинных сооружений*; среди них выделяются находящиеся на берегу Тираса руины древнего города, называемого ныне Татарбунары, то есть татарский колодец: они расположены на высокой скале, у подножия которой бьет чистейший родник. Мне не удалось обнаружить ни надписи, ни какого-либо другого свидетельства, указывающего на тех, кто основал этот город» (Кантемир 2011, 184). Именно это свидетельство, в котором речь о замке прямо и не идет, использовал К. Стамати, исправив ошибку о расположении Татарбунар на берегу Тираса (Днестра).

Во время российско-турецкой войны 1686-1700 гг. казацкие отряды не только опустошили турецкие тылы от Очакова до Днестра, но доходили до Буджака. Особенно значительным (до 20 тыс. войска) был поход осенью 1694 г., который возглавлял черниговский полковник Я. Лизогуб (участвовали С. Палий, И. Новицкий и др.). Использовав то обстоятельство, что главные силы ногайцев ушли на войну в Австрию, объединенное войско казаков захватило «крепость-паланку Ганкушли»

(Хан-Кишлу, но, может быть, и крепость Паланку) и *уничтожило 7-8 сел в окрестностях Белгорода* (Аккермана). Добыча была богатой: «более 200 пленных, 10 [или 25] пушек, *ханские юрты*, много коней и скота». После этого дела С. Палий упрекал левобережных казаков за то, что не все пошли с ними, «бо цілий Буджак могли знести» (Станіславський 2008, 203-204; Сапожников 2015, 45). Не исключено, что в этом и других походах казаки достигали Татарбунар.

Добавлю, что с 1648 г. до начала XVIII в. Татарбунары (*Tatarebarlat, TatareBarlat*, *Tatarbarlat*, *Tamap Бояр* и др.) с отметками *oppidum turcae* (город турецкий) или просто *город* встречаются на карте Г.Л. де Боплана *«Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis»* («Генеральний план Диких полей, проще Украина. С прилегающими провинциями») и других картах этого автора и *бопланoвской традиции* (Г. Кантелли, Я. Брюса и др.). Можно привести еще немало примеров присутствия Татарбунар (как замка или местечка) на разных картах первой половины XVIII в., но все они не дают ответа на вопрос, были ли перерывы в использовании крепости с 1637 по 1770 г.

Правда, в 1712 г. в *Tamap Пинарах*, как в Килии, Аккермане и Бендерах, турки собирали *джизьє* – поголовную подать с немусульман (всего с 5410 особ). Проанализировав состав жителей этой категории, В. Грозданова заметила, что присутствие во всех этих городах некоторого числа льготного местного населения может говорить о том, что какая-то его часть занималась обслуживанием крепостей (Грозданова 1974, 177-178, табл. 4, 6, 12). Таким образом, в то время Татарбунарский замок мог быть действующим.

Еще недавно перечень фактов по истории крепости в XVIII в. этим и исчерпывался, но в ходе наших поисков удалось найти документы, которые освещают последние моменты ее существования как военного объекта. Теперь можно утверждать, что российские войска получили Татарбунарский замок 25 августа 1770 года без боя, так как турецкий гарнизон оставил ее до описанных событий: «Посланные из Килии по Аккерманской дороге из легких войск партии для разведывания о неприятеле дошли до лежащего близ Черного моря местечка Татар Бунар, где *в оставленном неприятелем замке* нашли двадцать три медных пушки и привезли их в Килию» (Журнал 1769-1771, запись от 25.08.1770). А вот и перечень этих трофеев: «Посланной партией близ Черного моря в местечке Татар-Бунар взято пушек: двухфунтовых – 1, однофунтовых – 4, 18-ти лотовых – 3, полуфунтовых – 15» (Петров 1866, 161, вед. № 13). Как видим, укрепление было неплохо вооружено артиллерией, хотя и не очень крупных калибров.

В 1771-1774 годах замок был нанесен на топографическую карту довольно крупного масштаба, известную как «*Карта Молдавии Бауэра*» (Carte 1781). По ней можно определенно заключить, что сооружение было квадратным в плане с четырьмя угловыми башнями, и даже допустить, что стояло оно на южной окраине Татарбунар, к востоку от дороги вдоль правого берега оз. Сасык (рис. 1).

Уже в 1774 г. кабинетный немецкий ученый Тунманн написал: «*Татар-Бунар*, маленький город на Когыльнике, назывался в старину Кара-Буна *и был главным городом команских князей*[2]. Он лежит на высокой горе и был, повидимому, прежде значительным и крепким городом, как указывают многочисленные развалины, находящиеся там еще и теперь. Русские овладели им в 1770 г.» (Тунманн 1936, 60-61). Замечу, что Тунманн в Буджаке не был, а привел информацию из какого-то до сих пор неизвестного письменного источника.

Тем не менее, именно в этом районе местное население оставалось на протяжении всей той войны. Так, в конце 1775 года генерал-фельдмаршал П.А. Румянцев писал, что «в Аккермане ни один татарин не живет, а только в тамошней окрестности, *в местечке Татар-Бунаре* пребывает один мурза татарский, что при завоевании Аккермана поддался под протекцию оружия ее императорского величества» (Архив 1866, 75).

[2] Это идея, как и мысль о том, что замок в Татарбунарах возвели генуэзцы (Свиньин 1867, 296), не подтверждена документами. С таким же успехом можно допустить, что это место с обильными источниками пресной воды могло заинтересовать древних римлян, так как Нижний Траянов вал находится всего в 9,44 км от него. Впрочем, находки римских (как и генуэзских) монет или амфор в районе замка не известны

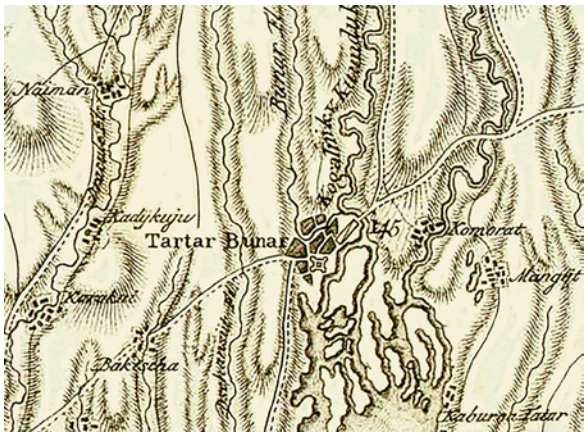

Рис. 1. Район Татарбунар в 1771-1774 годах на «Карте Молдавии Бауэра» (Carte 1781, фрагмент).

Сейчас предоставим слово А.Ж. де Лафитту-Клаве, который посетил Татарбунары весной 1787 года, когда последствия пребывания российских войск были еще видны там невооруженным глазом: «Татар-Пунар есть один из городов, разоренных русскими во время последней войны, и ныне малозначащий. Через него протекает ручеек, впадающий в ложбину, которой невысокие берега имеют известковые утесы и делают происхождение источникам, имеющим весьма вкусную воду, что именно и заставило избрать это место преимущественным перед прочими. Говорят, некто Паша, управлявший этой провинцией, пожелав основать в ней город и построить крепость, спрашивал, нет ли в этой стране какого-нибудь источника с хорошей водой. Тут представился татарин, который обещал ему показать требуемое место и повел его в вышеуказанное, на котором Паша и основал город, прозванный им Татар-Пунар, то есть *источник татарина*. Крепость или замок имеет вид четырехугольника, каждая сторона которого в 30 или 40 туазов [58, 5 или 78,0 м], обнесена с боков четырьмя круглыми башнями [высотой] от 15 до 18 футов [от 4,5 до 5,4 м]. Она, как кажется, разрушена, и никто ее не занимает. Находится она на правом берегу ручья, где показываются многие разрушенные каменные дома, так же как и бани, по-видимому, бывшие в значительном количестве. Нынешние дома суть по большей части на левом берегу того же ручья, выстроены из дерева и камня и покрыты тростником. Здесь должна находиться почта, учрежденная в Татар-Пунаре, однако же нам

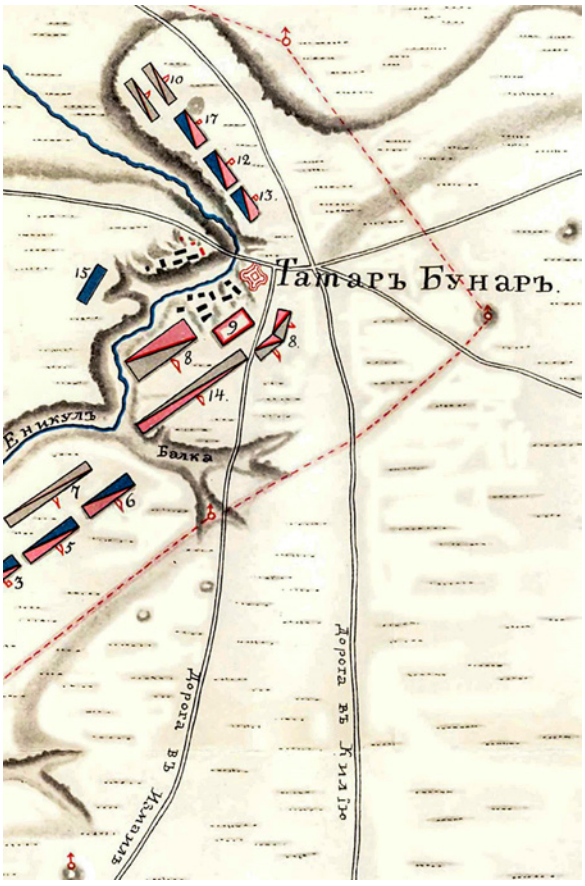

Рис. 2. Замок и местечко Татарбунар в 1790 г. (План 1790а, уменьш.).

большого труда стоило найти лошадей, которые были для нас необходимы» (Сапожников 1999, 49-50). Без сомнения, эти записки уникальны, поскольку в них есть данные о конструкции и размерах укрепления, а также о планиграфии местечка Татарбунары. К сожалению, в тексте не упоминаются мечети, даже та, что точно была внутри замка и, возможно, была изображена у западной стены в 1790 г. (рис. 3).

Следующий блок источников о крепости датирован 1790 годом и представлен письменными документами и планами, большая часть которых не опубликована (План 1790б; План 1790в; Расположение 1790). Из первых интересен рапорт генерал-майора М.И. Кутузова о появлении турецкого разъезда у Татар-Бунара, написанный в Аккермане 7 июня: «Вчерашнего числа поутру заметила посланная от меня партия к Татар-Бунару около тридцати свежих следов конных, от Килии в Татар-Бунар недавно приходящих. Там найдено трид-

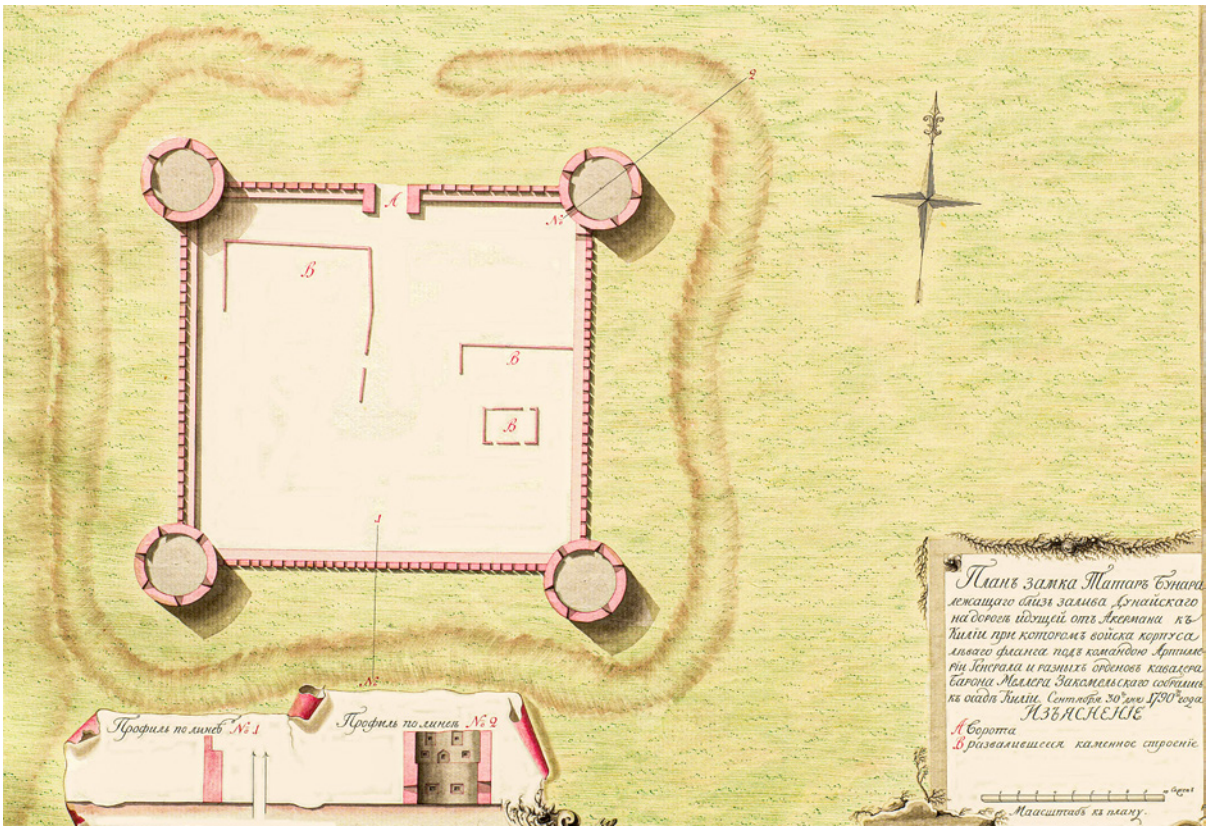

Рис. 3. План и разрезы Татарбунарского замка в 1790 г. (План 1790; Şlapac 2019, fig. 2).

цать два логова человеческих, довольно ясных, близ крепостной стены на траве, и огнище, да с ворот Татар-Бунарского укрепления несколько обваленных камней, и вынутых деревянных связей, и оставленных за употреблением у огнища. Следы пошли обратно по Килийской дороге, а за мост от Татар-Бунара к Аккерману и вверх по речке следов не видно. Сия неприятельская партия приходила после третьего числа, сие означается засохшими следами на грязи от дождя, 3-го числа в той стороне бывшего; были сие турки, а не запорожцы, по подковке лошадей и потому что сии последние по осторожности своей конечно бы огня не развели. Сия партия от неприятеля к Татар-Бунару была сего году первая» (Кутузов 1952, 95, № 139).

В рапорте зафиксированы важные факты: полное опустошение остатков Татарбунарской крепости и намеренное разрушение ее ворот, чтобы взять деревянные балки для топлива. В том же сборнике документов был напечатан «План лагерю, расположенного при Татар Бунаре» 14.09.1790 г. (рис. 2). Особое значение имеет еще один документ того же времени – «План замка Татар Бунара, лежащего близ залива Дунайского…» от 30.09.1790 г., опубликованный М.Е. Шлапак. На нем изображен ров и остатки фундаментов трех каменных строений внутри, хотя север, судя по запискам Эвлии (см. выше), нанесен неверно – с поворотом на 180° (рис. 3; План 1790).

Самая поздняя характеристика замка «с натуры» присутствует в «Статистическом описании Буджака» 1828 года: «Селение *Татар-Бунар* значит на татарском наречии *колодезь татарский*; название сие вероятно происходит от того, что в сем месте вытекает источников множество. В 1770 году при турков существовал здесь обширный город, из остатков коего находятся ныне одни только разрушенные каменные бани, фундаменты мечетей и других строений; здесь еще приметны *развалины древнего замка, лежащего на горе по правую сторону речки Кагач*, но кем оный построен, за давностью лет неизвестно. Замок сей квадратной фигуры, стены двойные, сложенные из пиленого камня с четырьмя на

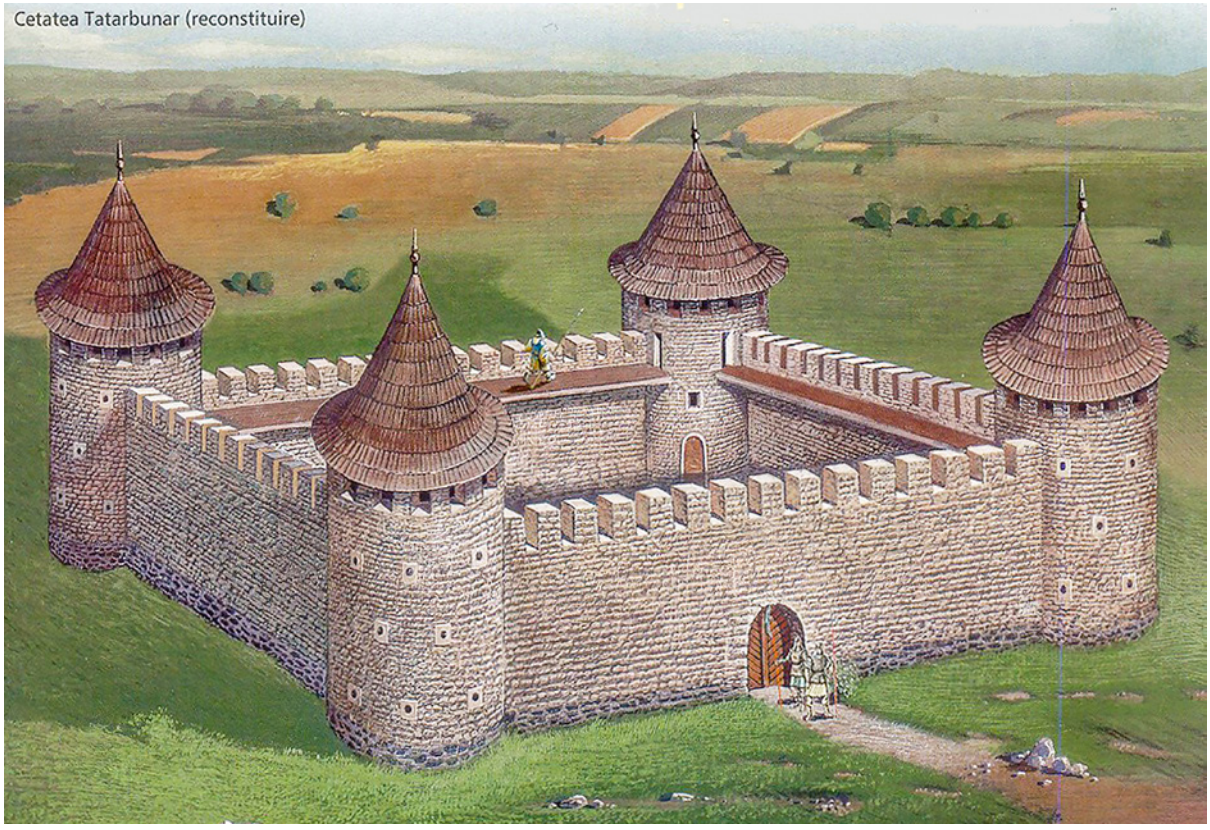

Рис. 4. Реконструкция Татарбунарского замка по М.Е. Шлапак (Şlapac 2008, 45).

углах башнями, в длину и ширину имел 24 сажени [51,2 м]. *В 1816 году татарбунарскими жителями оный сломан*; камень разобран на домашние их постройки и теперь только одни следы фундаментов сего древнего здания видны. По выходе турок из Бессарабии первоначально поселились на развалинах Татарбунара болгары, которые в 1822 году перешли на отведенные им земли; прочие же поселяне остались, число их умножилось разными зашедшими людьми так, что нынешнее селение Татарбунар почитается в числе больших и в нем учреждено волостное управление....» (Статистическое 1899, 114).

В той же книге есть и иные подробности, касающиеся как крепости, так и местечка: «Дача селения Татар-Бунар против прочих изобильна источниками хорошей воды, известковым камнем, годным для построек, пересекается разными сухими лощинами, речкой Когильником и ручьем Кагач; на оных устроены пруды, в коих ловится мелкая рыба, а при устье по Когильнику растет довольно камыша» (Статистическое 1899, 117).

Подводя итоги письменным источникам о Татарбунарском замке османского времени, подчеркну, что в таком объеме и полноте они собраны впервые. Наиболее ранние из них фиксируют строительство объекта в 1624-1625, 1628 гг. под руководством силистрийско-очаковского Кенана-паши, не позже 1632 г. он был построен, а в 1637 г. вооружен. В 1680-х гг. замок стоял разрушенным, а 25 августа 1770 г. был взят российскими войсками, после чего не восстанавливался. В 1816 г. местное население разобрало большую часть его стен и башен (Сапожников 2018; Сапожников 2019).

Сегодня нет полных данных, чтобы подтвердить или опровергнуть слова К. Стамати о роли Кантемира-мурзы в истории замка. Вместе с тем Эвлия Челеби однозначно говорил о существовании в Татарбунарах более раннего укрепления, что подтверждается упоминаниями в турецких источниках 1576 и 1594 гг. (то же сообщение А.Г. Середы), хотя этот объект еще надо найти, а он мог располагаться не на месте замка.

Топо-географическое описание района крепости

Руины замка выявлены в 2018 г. на останце мыса правого берега р. Кагач, расположенного в 500 м на Ю-ЮЗ от центральной площади местечка и в 320 м на СЗ от шоссе М-15 Одесса-Рени. Судя по старым картам, останец является частью довольно широкого (до 210-220 м) мыса, вытянутого по линии СЗ-ЮВ, образованного в толще понтических известняков и рыхлых отложений двумя короткими балками (рис. 2; 5).

Он находится ближе к западной балке-яру (координаты центра – 45°49’50.1”N, 29°36’47.7”E), имеет в плане неправильную овальную форму, вытянутую длинной осью по линии В-СВ - З-ЮЗ, размеры 56-57×38-40 м и площадь более 0,21 га. Его в основном ровная поверхность имеет абсолютную высоту +27-28 м, небольшой уклон в сторону долины и обрывистые края со всех сторон. Последние имеют искусственное происхождение и возникли в результате террасирования участков частных усадеб под дома и огороды высотой от 3,0 до 6,5 м с С и разработки стихийного карьера известняка с Ю – до 7,0-8,3 м (рис. 7). В целом участок является остатком высшей части мыса, поднятой над тальвегом долины на высоту +16-18 м, что давало возможность контролировать окрестности и перекресток дорог, ведущих в разные стороны (рис. 1, 2, 5).

Поверхность останца не распахивается, используется как выгон для домашних животных, восточная часть поросла кустами. В ее северной части стоят развалины хаты с хозяйственными пристройками. Строения начали разрушаться и были брошены лет 40-35 тому назад из-за образования возле них провала. Всего их тут три, и все имеют вытянутую в плане форму, глубину до 2,5-3,5 м и частично засыпаны грунтом и бытовым мусором.

К участку прилегают три источника (ключа) пресной воды, которые расположены в 90 м на С от края останца под северо-восточным склоном стрелки мыса, а также нижние водоносные части русел балок. По данным О.Ю. Медведева и О.О. Медведевой, именно три первых источника, бьющие из понтического водоносного горизонта, дают большую часть воды, которая попадает в р. Кагач, а далее в р. Когыльник и лиман Сасык. Кроме них, на том

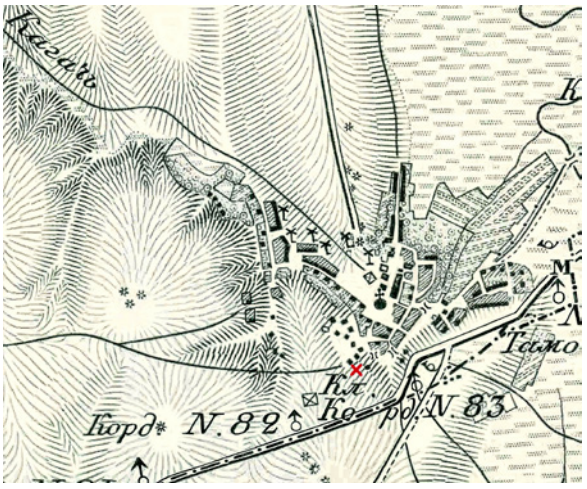

Рис. 5. Место Татарбунарского замка (отмечено красным крестом) на карте 1850-х годов.

же правом берегу есть еще три-четыре ключа выше и два ниже по течению. По оценке геологов, суммарный дебет всех источников Кагача составляет более 10 литров воды в секунду. Согласно полувековым наблюдениям, гидрология района существенно изменилась после землетрясений 1981 и 1990 гг. До того водоносными были обе балки у мыса по всей своей длине и почти вся долина Кагача, получавшие воду еще из пяти-семи не таких полноводных ключей выше по течению. Кроме того, из-за землетрясений вдоль реки высохли колодцы. До того дебет всей р. Кагач составлял не менее, а скорее более 20 литров в секунду (Мєдвєдєв, Мєдвєдєва 2012).

Именно с непрекращающейся многовековой «работой» этих мощных источников минерализованной воды около крепости О.Ю. Медведев связывает присутствие на останце не менее четырех суффозионно-просадочных[3] (западинных) форм рельефа. Кроме упомянутых провалов тут есть пустота (пещера) длиной до 18-20 м и глубиной более 5 м с пока что целым сводом, вход в которую находится в восточной части останца (координаты – 45°49’50.3”N, 29°36’48.3”E). Можно допустить, что наличие здесь провалов и других подземных пустот стало одной из главных причин того, что останец мыса остался не застроенным усадьбами местных жителей, и потому на нем сохрани-

[3] Суффозия (подкапывание) – вымывание подземными водами и вынос на поверхность мелких минеральных и других неорганических частиц.

лись остатки замка, которые будут описаны ниже.

Подчеркну, что к этому уникальному для всего Буджака скоплению источников питьевой воды был привязан не только османский замок, но и жилые дома и общественные здания местечка – мечети и многочисленные бани (см. выше). Фундаментальные руины одной из бань существовали тут до начала XX в. (рис. 6) (Бессарабия 1903, 94), а сохранились они так долго потому, что в первой половине XIX в. местные жители переоборудовали эту баню в водяную мельницу (Губарь 2009).

Рис. 6. Руины бани в Татарбунарах около 1903 г. (Бессарабия 1903, 94).

Остатки крепости на поверхности

Главной особенностью руин замка является то, что значительная часть по сути археологических объектов прослеживается на поверхности останца, хотя они почему-то не были атрибутированы нашими предшественниками. В первую очередь речь идет о трех участках фундаментов стен довольно-таки значительного сооружения. Замечу, что в ходе раскопок 2018 года было решено не открывать их, поскольку существовала угроза краж обработанных и рваных камней известняка из открытых кладок. Поэтому характеристика фундаментов не является полной, особенно в части точных размеров, тем более что некоторые отрезки фундаментов, в частности почти весь восточный, заросли кустами.

Рис. 7. Остатки фундамента южной стены Татарбунарского замка (фото И.В. Сапожникова).

Южный участок фундамента, сложенный без строительного раствора, открыт на краю южного обрыва останца, образованного стенкой карьера, на протяжении 14,3 м. Его ЮЗ часть вместе с башней уничтожена обвалом на расстоянии 1,0-2,3 м в результате сползания в обрыв, и этот процесс продолжается. Фундамент имеет ориентацию по линии В-СВ – З-ЮЗ, то есть сооружен под прямым углом к длинной оси мыса. Высота (глубина) кладки достигает 1,4 м, но не по всей видимой длине, а в районе от 1,0-1,5 до 8,5 м на восток от западного фундамента. Тут подошва кладки лежит на красно-бурой глине несколько выше крыши понтических известняков, в то время как ее восточную часть подстилают желтый лесс, а западнее даже нижние переходные горизонты чернозема. Очевидно, что на этом участке строители с одной стороны учли природный наклон поверхности мыса в сторону тальвега правой балки, а с другой – усилили фундамент западной части стены. Что касается техники сооружения кладки фундамента, то она бессистемная, с использованием как диких, так и грубо обтесанных камней известняка разных размеров, наибольшие из которых достигают 55-60 см (рис. 7).

Западный участок фундамента сохранился на длину 21-22 м. Его почти не видно на поверхности, кроме северной части (в обрыве на западном краю останца), но в южном обрыве на расстоянии 0,8-0,9 м на запад от края фрагмента уже описанного фундамента представлен его поперечный разрез, в котором удалось померить ширину (толщину) фундамента около 1,4-1,5 м, по крайней мере, на этом участке (рис. 7).

Восточный участок фундамента, как говорилось, сильно зарос колючими кустами и

сохранился (вероятно, фрагментарно) на расстояние приблизительно 26-30 м. В районе его средней части находится вход (лаз) в описанную подземную карстовую полость – мину.

Главный вывод об описанных объектах состоит в том, что перед нами предстают именно *остатки Татарбунарского замка*, точнее – фундаменты каменных стен. К сожалению, по ним удалось измерить лишь два параметра: толщину фундаментов стен (до 1,5 м) и расстояние между внешними сторонами восточной и западной стен (49,5-50,0 м). Очевидно, что северная стена и три башни замка давно полностью разрушены, о чем говорит и указанная выше ширина останца. Существует вероятность, что на своих местах сохранились остатки входных ворот (с надвратной башней – ?) и юго-восточная башня (хотя бы частично).

На основании плана 1790 года (рис. 3) М.Е. Шлапак вычислила такие параметры крепости: размеры по внешним сторонам стен: 45,0 м с В на З и 40,0 м с С на Ю; внутренний диаметр башен 6,3 м, внешний – 9,45 м; толщина стен – 2,0 м (Şlapac 2004, 140-141, 326). Кроме того, известен один размер замка от Эвлии Челеби: 1000 шагов (около 710 м) «в окружности» (Эвлия 1961, 33) и несколько от А.Ж. де Лафитта-Клаве: 78,0×58,5 м с учетом диаметров башен, высота которых была от 4,5 до 5,4 м (Сапожников 1999, 49). Из всех опубликованных размеров самым близким к реальному является длина замка, приведенная топографами – 51,2 м (Статистическое 1899, 114).

Итак, замок имел в плане правильную прямоугольную форму размерами около 50-51 (67-68) × 44,4-45,3[4] (60,4-61,3) м, вытянутую по линии В-СВ - З-ЮЗ. По углам стояли четыре круглые башни высотой 4,5 и 5,4 м (с бойницами в два уровня), две более высокие из которых могли находиться с напольной стороны, а также (вероятно) надвратная башня. Вооружение состояло из 23 пушек. С юга вдоль стены крепости проходил оборонный ров, выкопанный между берегами двух балок, который позднее использовали как карьер для добычи камня-известняка (рис. 3).

Сказанное позволяет внести коррективы в графическую реконструкцию замка (рис. 4): высота башен и стен на ней существенно завышена, как и число уровней бойниц (не 3, а 2); над воротами была еще одна прямоугольная в плане башня (сравн. с рис. 3); вокруг замка ров. В целом же Татарбунарский замок находит прямую аналогию не в цитадели Старого Орхея (Красножон 2018, 122, рис. 67), а во фронтальной части более позднего (и меньшего по размерам) османского замка в Хаджибее (Сапожников 2016а, рис. 3). Однако дополнительные данные о деталях конструкции и более точных параметрах могут быть получены лишь после проведения более масштабных исследований путем археологических раскопок с использованием геофизических приборов.

Как говорилось, время возведения этого замка относится к 1624-1628 гг., а в 1632 г. возле него еще проживало немногочисленное молдавское население. И хотя археологические материалы будут опубликованы отдельно, надо сказать следующее. Сероглиняная керамика («задымленная» и с пролощенными линиями), выявленная в 2018 г. в каменной кладке, конструктивно связанной с западной стеной замка, с большой вероятностью имеет молдавское происхождение и датируется первой половиной XVII в. В то же время, в других местах и на поверхности найдены фрагменты османской поливной посуды, а также и бронзовая узорная ременная застежка, которую можно связать с ногайцами (Сапожников, Синельников 2018, 26-29 и др.).

Заключение

Таким образом, анализ старых, полузабытых и новых, в том числе и раскопочных материалов позволил найти и археологически четко локализовать остатки османского Татарбунарского замка, который, вероятнее всего, был в основном построен силами молдавских строителей в 1624-1628 годах, причем время сооружения зафиксировано письменными источниками и подтверждено археологическими находками. Кроме того, уточнены размеры и конструкция этого объекта, наверняка имевшего предшественника – укрепление, следы которого или связанные с ним более ранние артефакты на месте позднего замка не выявлены. Это говорит о перспективности поисков в ближайших окрестностях более ранней молдавско-османской крепости, что, кажется, уже

[4] Согласно пропорциям длины и ширины, приведенным М.Е. Шлапак (рис. 3).

и подтверждают случайные находки[5]. Необходимо продолжить раскопки остатков самого Татарбунарского замка на более широких площадях, а также разработать и претворить в жизнь комплекс мер по охране, реставрации и музеефикации этого уникального историко-археологического памятника Буджака, Бессарабии и Северо-Западного Причерноморья.

В заключение, за идею проведения исследований, их финансирование и прекрасную организацию хочется высказать слова глубокой признательности главе Татарбунарского городского совета А.П. Глущенко и юристу исполкома В.Н. Борденюку. За предоставленные неопубликованные материалы, факты, консультации, определения и датировку находок автор благодарит доктора искусствоведения М.Е. Шлапак, кандидата геолого-минералогических наук О.Ю. Медведева, кандидатов исторических наук Л.В. Чмиль и А.Г. Середу, а также сотрудника экспедиции А.С. Синельникова.

Библиография

Адамович, Змиевский 1978: В.А. Адамович, С.Ф. Змиевский, Татарбунары. В кн.: История городов и сел Украинской ССР, т. 9: Одесская область (Киев 1978), 753-770.

Архив 1866: Архив военно-походной канцелярии графа П.А. Румянцева-Задунайського. Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, кн. 1, ч. III, 1866, 1-274.

Бессарабия 1903: Бессарабия. Графический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник (ред. П.А. Крушеван) (Москва 1903).

Гизер 2009: С.Н. Гизер, Кантемир-мурза – предводитель Буджакской Орды. Страницы биографии. Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я, вип. 3, 2009, 214-235.

Грозданова 1974: В. Грозданова, Налог джизье с балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи (по турецким документам XVII-XVIII вв.). В кн.: Восточные источники по истории народов Юга Восточной Европы, т. 3 (Москва 1974), 161-234.

Губарь 2009: О. Губарь, Татарбунары – райцентр Одесской области. Чисто одесский сайт «odesskiy.com» 2009 г. // http://odesskiy.com/regioni-odesskoy-oblasti/tatarbunary-simvol-tatarbunarskogo-vosstanija-v-bessarabii.html

Журнал 1769-1771: Журнал военных действий армий ее императорского величества 1769-1771 года (Санкт-Петербург без года).

Защюк 1862: А. Защюк, Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область, ч. 2 (Санкт-Петербург 1862).

Кантемир 2911: Д. Кантемир, Описание Молдавии (Санкт-Петербург 2011).

Карашкевич 2009: І. Карашкевич, Османські міста Північно-Західного Причорномор'я: сучасний стан та перспективи вивчення. Питання історії України, т. 12, 2009, 158-163.

Красножон 2018: А. Красножон, Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я: XV-XVIII ст. (Одеса 2018).

Кутузов 1952: М.И. Кутузов, Сборник документов и материалов (ред. Л.Г. Бескровный), т. 1 (Москва 1952).

Лафитт-Клаве 1821: [Лафитт-Клаве] Описание пути от Константинополя до Очакова (Санкт-Петербург 1821).

Мєдвєдєв, Мєдвєдєва 2012: О.Ю. Мєдвєдєв, О.О. Мєдвєдєва, Підземні води Татарбунарського району: основні водоносні горизонти та їх використання. Водне господарство України, №2, 2012, 29-33.

Новосельский 1948: А.А. Новосельский, Борьба Московского государства с татарами в XVII веке (Москва-Ленинград 1948).

Паламарчук 2008: С.В. Паламарчук, Забытая земля: историческая область Бессарабия (Одесса 2008).

Петров 1866: А. Петров, Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769-1774 год. Т. 1: 1770 год (Санкт-Петербург 1866).

Полторак 2013: В.М. Полторак, Татарбунари: час виникнення міста. 28.02.2013 // http://tat-muzey.at.ua/load/tatarbunari_chas_viniknennja_mista_istorichna_dovidka/1-1-0-25

План 1790: План замка Татар Бунара, лежащего близ залива Дунайского по дороге, ведущей от Аккермана к Килие, при котором войска корпуса левого фланга под командою артиллерийского генерала и

[5] Так, по анонимному сообщению местного краеведа, два-три года назад серебряный грош господаря Стефана Великого был найден на поверхности в районе винзавода, к В от дороги в с. Глубокое, в 700-750 м к ЮВ от Татарбунарского замка, то есть примерно там, где последний был помечен на «Карте Молдавии Бауэра» 1781 г. (рис. 1).

разных орденов кавалера барона Меллера Закомельского собрались к осаде Килии. Сентября 30 дня 1790 г. РГВИА, ф. 846 (ВУА), оп. 16, д. 2381а, л. XXI.

План 1790а: План лагерю, расположенного при Татар Бунаре. Сентября 14 дня 1790 году (М 500 саж. в дм). РГВИА, ф. 846 (ВУА), оп. 16, д. 2427.

План 1790б: План расположения при Татарбунаре… 1790 г. РГВИА, ф. 846 (ВУА), оп. 16, д. 2427.

План 1790в: План лагеря, расположенного при Татар-Бунаре… 1790 г. (М 200 саж. в дм). РГВИА, ф. 846 (ВУА), оп. 16, д. 16300.

Расположение 1790: Расположение казачьих полков около корпуса при Татар-Бунаре бригады господина бригадира Платова. 1790 г. (М 2,5 верст в дм). РГВИА, ф. 846 (ВУА), оп. 16, д. 2590.

Рудницький 1893: С. Рудницький, Українські козаки в 1615-1630 рр., критично-історичні розвідки. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. XXXI, XXXII, кн. V, VI, 1893, 1-76.

Сапожников 1999: И.В. Сапожников, Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов (Ильичевск 1999).

Сапожников 1999а: І.В. Сапожников, Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років (Іллічівськ 1999).

Сапожников 2015: І.В. Сапожников, Місце двох боїв козаків з татарами поблизу Очакова у 1690 та 1691 роках. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, вип. 44, том 1, 2015, 41-51.

Сапожников 2016: И. Сапожников, Материалы для изучения крепостей Бессарабии 1807-1820-х годов. Tyragetia s.n. X/2, 2016, 97-116.

Сапожников 2016а: И. Сапожников, Османский замок Хаджибей (Hocabey hisar) в 1766-1789 годах. Архів. Історія. Сучасність, вип. 2 (Одеса 2016), 267-277.

Сапожников 2018: І. Сапожников, Татарбунарський замок: археологія та історія. В: І-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей (Київ 2018), 95-96.

Сапожников 2019: И. Сапожников, Рец. на: А. Красножон, Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.). Одеса: Чорномор'я, 2018, 312 с. Tyragetia s.n. XIII/2, 2019. (в печати).

Сапожников, Борденюк 2018: И. Сапожников, В. Борденюк, Історико-культурний проект «Татарбунарська фортеця»: нові дослідження. Татарбунарский вестник, №45, 14 ноября, 2018, 5.

Сапожников, Кожокару 2001: И.В. Сапожников, В.М. Кожокару, Российские карты земель Юго-Западной Украины и Молдовы времен войны 1768-1774 гг. Наукові записки Інституту українскої археографії та джерелознавства НАНУ, т. 6, 2001, 189-194.

Сапожников, Сінельніков 2018: І.В. Сапожников, О.С. Сінельніков, Звіт про археолого-історичні дослідження Татарбунарської фортеці Нового часу в 2018 році (Київ-Одеса 2018). / Науковий архів ІА НАНУ.

Свиньин 1867: П. Свиньин, Описание Бессарабской области, в 1816 г. ЗООИД, т. 6, 1867, 175-320.

Стамати 1850: К. Стамати, О Бессарабии и ее древних крепостях. ЗООИД, т. 2, отд. 2-3, 1850, 805-815.

Станіславський 2008: В. Станіславський, Військо Запорозьке у воєнному протистоянні й мирних переговорах з Кримським ханством у світлі нових даних з документів Івана Мазепи 1691-1694 рр. В кн.: Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха (Київ 2008), 183-208.

Статистическое 1899: Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившей[ся] по Высочайшему повелению [с] размежевание[м] земель оной на участки с 1822 по 1828 год (Аккерман 1899).

Тунманн 1936: И. Тунманн, Крымское ханство (Симферополь 1936).

Шлапак 1997: М. Шлапак, Неизвестная Татарбунарская крепость. В сб.: История, археология и экология Нижнего Подунавья: IV чтения памяти профессора А.И. Доватура (Рени 1997), 81.

Эбергардт 1916: Я. Эбергардт, Памятники старины и археологические находки в Бессарабии (Кишинев 1916).

Эвлия 1961: Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. I: Земли Молдавии и Украины (Москва 1961).

Carte 1781: Carte de la Moldavie pour servir à l'Histoire militaire de la guerre entre les Russes et les Turcs. Levée par l'Etat Major sous la direction de F:G: de Bawr Marechal Général de logis, Lieutenant Geñ: des Armées de S:M:Imp:de toutes les Russies: Chevalier de l'ordre de St. Alex andre Newsky, de St. George & de St. Anne (M 10 верст в дюйме или 1 : 420 000; съемки 1771-1774 гг.) (Амстердам 1781).

Chirtoagă 2004: I. Chirtoagă, Târguri şi cetăţi din sud-estul Moldovei: sec. al XIV-lea - începutul sec. al XIX-lea (Chişinău 2004).

Cojocaru, Sapojnikov 2007: V. Cojocaru, I. Sapojnikov, Hărti ruseşti cuprinzând Moldova de sud în timpul războilui ruso-turc 1768-1774 . Dunărea de Jos (Galati), nr. 63 (mai), 2007, 49.

Şlapac 2004: M. Şlapac, Cetăţi medievale din Moldova: mijlocul sec. XIV-lea - mijlocul sec. al XVI-lea (Chişinău 2004).

Şlapac 2008: M. Şlapac, Cetăţi (din Ţara Moldovei). Mică enciclopedie ilustrată (Chişinău 2008).

Şlapac 2019: M. Şlapac, O cetate medievală din zona Bugeculuі. In: Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Ionel Cândea (Brăila 2019).

Fortificaţia otomană Tatarbunar în sec. XVII-XVIII: schiţă istorico-topografică

Cuvinte-cheie: fortificaţia Tatarbunar, descrierea contemporanilor, Evliya Çelebi, A.-J. de Lafitte-Clavé, surse de apă potabilă, cartografiere, cercetări arheologice, construcţie, datare 1624-1628.

Rezumat: În anul 2018, la iniţiativa şi cu suportul financiar al comitetului executiv al consiliului orăşenesc Tatarbunar, regiunea Odesa, expediţia Sectorului de arheologie a Crimeii şi a nord-vestului Mării Negre a Institutului de Arheologie al Academiei Naţionale de Ştiinţe a Ucrainei, sub conducerea autorului acestui studiu, a efectuat cercetări istorico-arheologice la fortificaţia Tatatrbunar. Astfel, a fost efectuată o analiză a surselor scrise, au fost identificate şi cercetate ruinele încă vizibile la suprafaţa solului. De asemenea, au fost realizate o serie de sondaje arheologice. Ca urmare s-a stabilit că fortificaţia otomană a fost construită în anii 1624-1628 şi a funcţionat până în anul 1770.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Regiunea Tatarbunarului în anii 1771-1774 pe „Harta Moldovei a lui F.G. de Bawr" (Carte 1781, fragment).

Fig. 2. Fortificaţia şi localitatea Tatarbunar în anul 1790 (План 1790a, micşorat).

Fig. 3. Planul şi secţiunea fortificaţiei Tatarbunar, anul 1790 (План 1790; Şlapac 2019, fig. 2).

Fig. 4. Reconstituirea fortificaţiei Tatarbunar după M. Şlapac (Şlapac 2008, 45).

Fig. 5. Locul amplasării fortificaţiei Tatarbunar pe harta din anii 1850.

Fig. 6. Ruinele băii de la Tatarbunar în anul 1903 (Бессарабия 1903, 94).

Fig. 7. Rămăşiţele fundamentului zidului de sud al fortificaţiei Tatarbunar (foto I. Sapozhnikov).

The Ottoman Tatarbunary Fortress of the 17th-18th centuries: historical and topographical outline

Keywords: Tatarbunary Fortress, contemporary descriptions, Evliya Çelebi, A.-J. de Lafitte-Clavé, freshwater sources, cartography, archaeological excavations, construction, dating 1624-1628.

Abstract: In 2018, on the initiative and with the financial support of the executive committee of the Tatarbunary Town Council of Odessa Region, the expedition of the Department of Archeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Coast of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, led by the author of this article, conducted historical and archaeological research in the Tatarbunary Fortress. In the course of this research, an analysis of written sources was performed, the ruins visible on the surface were identified and examined, and small-scale protective and search excavations were carried out. It was concluded that the Ottoman fortress was built in 1624-1628 and ceased to exist in 1770.

List of illustrations:

Fig. 1. Area of Tatarbunary in 1771-1774 on the Bauer's Map of Moldova (Carte 1781, fragment).

Fig. 2. The fortress and town of Tatarbunary in 1790 (Plan 1790a, reduced).

Fig. 3. Plan and sections of the Tatarbunary Fortress in 1790 (Plan 1790; Şlapac 2019, fig. 2).

Fig. 4. Reconstruction of the Tatarbunary Fortress by M.E. Shlapak (Şlapac 2008, 45).

Fig. 5. Place of the Tatarbunary Fortress (marked with a red cross) on the map of the 1850s.

Fig. 6. Ruins of a bathhouse in Tatarbunary, 1903 (Bessarabia 1903, 94).

Fig. 7. Remains of the foundation of the south wall of the Tatarbunary Fortress (photo by I. Sapozhnikov).

24.01.2019

Др. хаб. Игорь Сапожников, Отдел Крыма и Северо-Западного Причерноморья Института археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев, Украина, https://orcid.org/0000-0003-3889-6714, e-mail: igors@gcn.ua

INFLUENȚA FACTORILOR EXTERNI ASUPRA SCHIMBĂRILOR DEMOGRAFICE DIN ȚINUTUL HOTIN în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea - prima jumătate a secolului al XIX-lea (Generalizări pe marginea unei monografii dedicate ţinutului Hotin*)

Valentin Tomuleț

Cuvinte-cheie: Basarabia, Imperiul Rus, demografie, statistica, recensământul populației, ținut/județ.

Dintre ţinuturile Moldovei, iar ulterior şi ale Basarabiei, după anexarea ei în 1812 la Imperiul Rus, care a atras o atenţie sporită a cercetătorilor pe parcursul ultimelor două secole, un loc aparte revine ţinutului/judeţului Hotin[1]. Situat în partea de nord a Moldovei, la linia de hotar cu cele două mari imperii – Austriac şi Rus, acest teritoriu s-a aflat în permanenţă în sfera de interese geopolitice şi geostrategice ale acestor imperii. Ocuparea periodică a ţinutului în secolele XVIII-XIX de aceste două imperii şi includerea lui forţată în componenţa lor a cauzat permanent perturbaţii de ordin demografic, mari deplasări de populaţie, care, în cele din urmă, au schimbat componenţa lui etnică şi socială.

Analiza izvoarelor inedite de arhivă şi a literaturii de specialitate publicate pe parcursul anilor ne permite să constatăm că asupra acestor schimbări demografice care au avut loc în ţinutul Hotin, şi nu numai, în secolele XVIII-XIX au influenţat diverşi factori de ordin intern şi extern, ultimii fiind determinanţi/favorizanţi.

Evidenţiind aceşti factori, în special pe cei externi, care au condiţionat schimbările de ordin etnic, social, economic şi confesional din ţinutul Hotin, putem determina convenţional câteva etape definitorii[2]:

Prima etapă datează cu ultimul sfert al secolului al XVII-lea - primele decenii ale secolului al XVIII-lea, când în urma războiului polono-otoman din anii 1672-1676 şi a politicii promovate de domnul Moldovei Antonie Ruset (1675-1678) în regiunile din nordul Moldovei, inclusiv în ţinutul Hotin, s-au refugiat locuitori din teritoriile limitrofe statului polonez, în special ruteni din Galiţia. Ulterior, războiul „Ligii Sfinte" cu Imperiul Otoman din anii 1683-1699, înfrângerea suedezilor de către armatele ruse în bătălia de la Poltava din 1709, pătrunderea rămăşiţelor armatei suedeze a lui Carol al XII-lea şi a aliatului său Stanislaw Leszczynski, fost rege al Poloniei, în nordul Moldovei, campania de la Prut, din 1711, a lui Pertu I şi înfrângerea armatelor ruse – toate acestea au fost cauza din care asupra locuitorilor din nordul Moldovei, inclusiv din ţinutul Hotin, s-au abătut mari nenorociri care, în cele din urmă, au adus la strămutări de populaţie, refugierea unei bune părţi din locuitori în păduri, munţi şi locuri ferite de pericole. Situaţia se agravează şi mai mult în toamna anului 1712, când Poarta declară un nou război Rusiei, pentru revendicarea Kievului, pe care intenţiona să-l schimbe, cu ajutorul lui Stanislaw Leszczynski, pe Cameniţa, aflată în perioada 1672-1699 sub dominaţia otomană.

Dar, împrejurările de ordin politic şi diplomatic au făcut ca Poarta Otomană să renunţe la pretenţiile sale asupra Kievului şi la 13 (24) iunie 1713 este încheiat Tratatul de pace de la Adrianopol, potrivit căruia Rusia se obliga să-şi evacueze în decurs de două luni trupele militare de pe teritoriul statului polonez. Poarta îşi păstra pe cursul superior al Nistrului trupele militare şi dreptul de a fortifica cetatea Hotin. Evenimentele legate de prezenţa şi întreţinerea armatei otomane în timpul războiului purtat cu Austria din 1716-1718,

* Conținutul lucrării, a se vedea: Tomuleț 2018.

[1] Până la aplicarea *Regulamentului privind administrarea Basarabiei din 29 februarie 1828, în documentele de epocă*, s-a folosit termenul de ***ținut***, după – termenul de ***județ***.

[2] Mai detaliat, caracteristica perioadei *a se vedea* în: Chirtoagă, Chirtoagă 2013, 77-91; Ungureanu 2003, 9-121.

fortificarea cetăţii Hotinului au influenţat negativ situaţia populaţiei din această regiune, care a fost forţată să îndeplinească diverse prestaţii extraordinare, fapt ce a provocat exodul localnicilor din regiunile de nord ale Moldovei în teritoriile aflate sub autoritatea domnului Moldovei.

După încheierea păcii cu Austria în 1718, populaţia Principatelor Române s-a confruntat cu un şir de factori interni naturali, în special legaţi de seceta şi ciuma care au bântuit în aceşti ani, urmare a cărora au fost majorate preţurile la produsele alimentare de primă necesitate, ceea ce la fel au provocat noi mişcări mecanice de populaţie. Locuitorii aflaţi pe pământurile subordonate domnului Moldovei au început să se întoarcă în satele lor din ţinutul Hotin. Totodată, tentativa boierilor moldoveni de a-i întoarce pe ţăranii fugari în ţinutul Hotin nu s-a soldat de succes. Mai mult decât atât, otomanii au început să revendice noi teritorii ale Moldovei din ţinutul Cernăuţi. După compromisul încheiat între ambele părţi, boierii moldoveni au renunţat să-şi mai întoarcă fugarii, iar otomanii au renunţat la pământurile acaparate din ţinutul Cernăuţi. Confruntările care au avut loc în această etapă au favorizat strămutarea de peste hotare a emigranţilor din teritoriile limitrofe, în special din Galiţia, Podolia şi alte voievodate ale statului polonez, care au sporit numărul populaţiei alogene în ţinutului Hotin.

O altă etapă coincide cu stabilirea administraţiei otomane în ţinutul Hotin, transformarea cetăţii Hotinului în raia turcească şi cu schimbările de ordin demografic, generate de diverşi factori interni, dictaţi de politica promovată de Poartă. Ca rezultat, se observă o tendinţă pe care am constatat-o şi în prima etapă: refugierea unor locuitori din ţinutul Hotin în teritoriul rămas sub autoritatea domnului Moldovei. Refugierea ţăranilor din ţinutul Hotin era favorizată şi de politica pe care o promova domnul Moldovei – scutirea de impozite şi prestaţii, care, în cele din urmă, s-a soldat cu apariţia unui şir de slobozii noi în aceste teritorii.

Războiul ruso-turc din anii 1735-1739 şi-a lăsat şi el amprenta asupra migraţiei populaţiei din ţinutul Hotin. Din cauza abuzurilor comise de armata rusă de ocupaţie faţă de populaţia din ţinutul Hotin o parte din locuitori s-a strămutat în teritoriile aflate sub autoritatea domnului Moldovei. Ca urmare, numărul populaţiei din ţinutul Hotin scade, iar după încheierea păcii austro-ruso-turce din 1739 populaţia revine din nou la vetrele sale din ţinutul Hotin.

Cea de-a treia etapă datează cu anii ’30-’40 ai secolului al XVIII-lea, când în statutul politico-juridic şi economic al ţinutului Hotin intervin anumite schimbări de ordin calitativ nou. Autorităţile otomane, voind să îmbunătăţească pregătirea militară a ostaşilor din cetatea Hotin, care în anii ultimului război ruso-turc s-a dovedit a fi proastă şi ineficientă, din cauza încadrării soldaţilor în diferite activităţi economice, hotărăsc să instaleze o garnizoană militară din 400 de soldaţi voluntari, care urmau să fie întreţinuţi din contul vistieriei Moldovei (Relaţiile 2014, 569). În plus, începând cu 1740 ţinutul Hotin este retrocedat Moldovei. Totuşi, în pofida acestui fapt, la insistenţa căpeteniilor tătarilor veniţi pe teritoriul Moldovei din Lituania, care au promis să întreţină 1800 de ostaşi (numărul total al familiilor musulmane), la 1 martie 1741 administraţia otomană a fost restabilită, din nou, pe întreg teritoriul ţinutului Hotin. Administraţia otomană asigura ţăranilor o anumită libertate personală. Astfel, aceştia plăteau renta în mod centralizat, deci nu mai depindeau de proprietarii funciari, ci de stat, ceea ce crea în aparenţă sentimentul de libertate personală, stimulându-i pe iobagi, mai ales pe cei din voievodatele poloneze (în special ruteni), să se refugieze în teritoriul administrat de otomani. Pe parcursul anilor numărul acestor refugiaţi creşte, devenind destul de semnificativ, fapt atestat în mai multe izvoare de epocă.

Asupra acestui proces au influenţat şi anumiţi factori de ordin intern. După reformele înfăptuite de către Constantin Mavrocordat, menite să modernizeze societatea românească (la început reforma administrativă, iar din 1749 şi cea agrară în Moldova, care i-a eliberat pe ţăranii iobagi moşiereşti de dependenţa personală faţă de proprietarii funciari), pentru ţăranii refugiaţi de pe moşiile boierilor din ţinutul Hotin s-au creat posibilităţi reale de a se întoarce la baştină. Pe de altă parte, s-au redus tentativele ţăranilor moşiereşti din teritoriul aflat sub autoritatea domnului de a se refugia în ţinutul Hotin, dat fiind că aceştia beneficiau deja de libertăţi personale în localităţile lor de baştină. Continuă, în schimb, să crească imigraţia în ţinutul Hotin a locuitorilor din statele vecine, unde predomina iobăgia, în special a credincioşilor de rit vechi, din guberniile interne ruse, de pe pământurile poloneze etc., fapt ce a

contribuit la creșterea populației ucrainene în detrimentul celei române în ținutul Hotin.

Cea de-a patra etapă, ce produce mari perturbații în numărul populației din ținutul Hotin, coincide cu războaiele ruso-turce din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, purtate de Imperiul Rus pentru ieșirea la Marea Neagră, și cu evenimentele legate de împărțirile Poloniei. Pregătirile de război, dictate de concentrarea trupelor otomane la cetatea Hotin și de războaiele propriu-zise din anii 1768-1774 (Relațiile 2014, 594-595) și 1787-1791 (Relațiile 2014, 651-656), sporirea prestațiilor extraordinare dictate de necesitățile de război, dar și a abuzurilor din partea militarilor ruși, au stimulat deplasări mari de populație în teritoriile aflate sub autoritatea domnului Moldovei, iar după finisarea războaielor – întoarcerea lor înapoi, în ținutul Hotin. În schimb, prezența armatelor ruse pe teritoriul Moldovei a intensificat imigrarea ucrainenilor/rutenilor din teritoriul Regatului Poloniei, proces ce devine evident și masiv după cele trei împărțiri ale Poloniei, care a sporit numărul populației alogene din ținutul Hotin. Destul de elocvent devine acest proces în ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea, când în ținutul Hotin se refugiază un număr mare de fugari, în special ruteni, din pământurile poloneze anexate de Rusia și fugari din Galiția, anexată în 1772 de Austria. Acest proces se intensifică după cea de-a treia împărțire a Poloniei din 1795, când în ținutul Hotin au imigrat, de teama iobăgiei, mulți țărani din guberniile limitrofe Volânia și Podolia, anexate de Rusia. Cu creșterea numărului de fugari, în ținutul Hotin sporește și numărul de localități nou-create. Cercetătorii care au studiat tangențial această problemă constată că „în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea rezervele de resurse funciare din ținutul Hotin erau pe sfârșite, imigranții de peste hotare fiind nevoiți să se așeze cu traiul în localitățile mai vechi ale circumscripției, în primul rând în cele cu populație ucraineană" (Chirtoagă, Chirtoagă 2013, 85). Prin aceasta se și lămurește ponderea mai mare a unor localități cu populație ucraineană în ținutul Hotin după anexarea în 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus, spre deosebire de localitățile populate de români.

Cea de-a cincea etapă în procesul de imigrație a străinilor în ținutul Hotin are loc în perioada războiului ruso-turc din anii 1806-1812, care s-a soldat cu anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus (Relațiile 2014, 735-740). Refugierea populației ucrainene/rutene (și nu numai) din Galiția Austriacă, din guberniile ucrainene Podolia și Volânia a continuat să crească, deși cu o intensitate mai mică. Imigrația a sporit numărul populației din ținutul Hotin, respectiv, a crescut numărul localităților rurale. Motivul principal al imigrației rezidă în faptul că populația din Basarabia era personal liberă, nu depindea de proprietarii funciari, ținutul avea o poziție geografică favorabilă, dispunea de pământ fertil. În plus, condițiile climaterice erau aici prielnice pentru dezvoltarea agriculturii; respectiv, condițiile de viață erau mai bune, în comparație cu cele din regiunile de unde veneau fugarii, unde era răspândită iobăgia.

Ultima perioadă, ce încununează procesul de strămutare a populației ucrainene/rutene în ținutul Hotin (deși strămutările/migrația spontană de populație a continuat și mai târziu, dar în proporții mult mai mici), a coincis cu războiul ruso-turc din anii 1827-1828 (Relațiile 2014, 753-756), care nu a afectat esențial populația ținutului Hotin, fapt atestat de numeroase izvoare de arhivă, în special de ofițerii Cartierului General al Armatei ruse care efectuau descrierea militaro-statistică a Basarabiei[3].

În afară de aceste circumstanțe generale estimate în cele câteva etape de bază, urmează să ținem cont și de alte împrejurări istorice concrete. Astfel, pe parcursul secolului al XVIII-lea, după transformarea Hotinului în raia turcească, când Țările Române au cunoscut patru ocupații străine: în 1716-1718, 1736-1739, 1768-1774 și în 1787-1791, regimurile de dominație străină au întreprins măsuri concrete în vederea adunării și sistematizării informațiilor statistice despre potențialul economic și starea financiară, numărul și structura socială a populației din Principate. Au reușit, în acest sens, administrația otomană (pentru care nu dispunem de informații din imposibilitatea de a ne documenta în arhivele turcești), austriacă și cea rusească, care au adunat informații interesante cu privire la situația social-economică, administrativă, demografică și confesională a Principatelor, informații care urmau să eficientizeze administrarea acestor teritorii și folosirea lor în interese economice, fiscale și militare a acestor imperii.

[3] *A se vedea*, spre exemplu: Розейлон-Сошальский 1826, AIMSR, F. AMȘ, d. 18589, p. I-II, passim; Липранди 1827, AIMSR, F. AMȘ, d. 18595, *passim*; Дараган 1849, AIMSR, F. AMȘ, d. 18599, passim.

Tabelul 1

Numărul total al satelor din raiaua Hotinului, cu indicarea numărului de case, conform statisticii ruseşti din septembrie 1771*

Denumirea ocolului	Numărul de case/gospodării**											Total sate		Total case	
	1-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100	101-110	Numărul total	Raportul, în %	Numărul total	Raportul, în %
Nistrului	6	8	6	18	6	1	1	2	1	1	-	**50**	**33,6**	**1663**	**41,2**
de Mijloc	6	15	6	10	2	4	1	-	-	1	-	**45**	**30,2**	**1225**	**30,3**
de Sus	23	12	8	4	-	1	4	1	-	-	1	**54**	**36,2**	**1153**	**28,5**
Numărul total	**35**	**35**	**20**	**32**	**8**	**6**	**6**	**3**	**1**	**2**	**1**	**149**	**100,0**	**4041**	**100,0**
Raportul, în %	**23,5**	**23,5**	**13,4**	**21,5**	**5,4**	**4,0**	**4,0**	**2,0**	**0,7**	**1,3**	**0,7**	**100,0**	**-**	**-**	**-**
Raportul, în %	**87,0**					**12,3**					**0,7**	**100,0**	-	**-**	-

* Lungu 1932, 279-280.
** Autorul nu indică numărul de case/gospodării pentru satul Costiceni, inclus în acelaşi compartiment cu satul Vancicăuţi, sau a omis din neatenţie numărul de case, ori satul era nepopulat.

Conform statisticii ruseşti din **1771,** în cele trei ocoale ale raialei Hotin erau înregistrate 149 de localităţi, în care erau atestate în total 4041 de case (gospodării), sau cca **20205 de locuitori**, pornind de la indicatorul mediu de 5 persoane pentru fiecare familie, recunoscut în istoriografie. În raiaua Hotinului satele nu erau repartizate proporţional pe ocoale, numărul lor variind între 45 (30,2%) în ocolul de Mijloc, 50 (33,6%) – în ocolul Nistrului şi 54 (36,2%) – în ocolul de Sus. După numărul de gospodării prevala ocolul Nistrului cu 1663 (41,2%) de gospodării, urmat de ocolul de Mijloc cu 1225 (30,3%) de gospodării şi de ocolul de Sus cu 1453 (28,5%) de gospodării.

Sistematizarea datelor privind satele din raiaua Hotin, cu indicarea numărului de case/gospodării, conform statisticii ruseşti din 1771, ne prezintă următorul tablou (Tabelul 1).

Datele din Tabelul 1 vin să confirme că satele în raiaua Hotinului nu erau mari după teritoriu şi după numărul de populaţie, predominând cele cu un număr de la 1 la 50 de gospodării – 127 (87%) de sate, cu un număr de la 51 la 100 de gospodării – 18 (12,3%) şi cu un număr de la 101 la 110 de gospodării – un sat (0,7%). Pentru satul Costiceni, inclus în acelaşi compartiment cu satul Vancicăuţi, nu dispunem de informaţii (0,7%). Este semnificativ faptul că în ocolul de Sus erau cele mai multe sate (54).

Cetatea Hotin a fost totdeauna un punct strategic important în planurile expansioniste ale Rusiei în Balcani în secolul al XVIII-lea. De cetatea Hotinului s-a ciocnit şi Austria, după ce reuşeşte să-şi extindă hotarele în această direcţie, anexând mai întâi Galiţia (1772)[4], iar ulterior, Bucovina (1774)[5].

Statistica austriacă de la **1788** atestă deja în componenţa raialei Hotin un oraş, trei târguri, 153 de sate şi 22 de slobozii, cu un număr de 7080 de gospodării, sau cca **35400 de locuitori**. Ţinutul Hotin era împărţit în: *partea de sus* ce includea 66 de sate, inclusiv 7 sate pustii şi 3 localităţi de

[4] În urma primei împărţiri a Poloniei, în 1772, Austria anexează Galiţia. Regiunile poloneze şi ucrainene stăpânite de Austria devin „Regatul Galiţiei şi Lodomeriei", denumire care sublinia pretenţiile Ungariei asupra acestor teritorii. După a treia împărţire a Poloniei, din 1795, Regatului i-a mai fost adăugată Galiţia Apuseană (Galiţia Nouă). Oraşul Lemberg a devenit capitala noii entităţi. Conducerea regatului era dominată de aristocraţia poloneză, în pofida faptului că majoritatea populaţiei, în special în zona estică, era formată din ucraineni (ruteni). În afară de ucraineni şi polonezi, regiunea era locuită şi de evrei, care erau concentraţi în special în regiunile estice.

[5] În pofida faptului că Bucovina a fost ocupată de trupele austriece în toamna anului 1774, din punct de vedere juridic ea devine oficial provincie austriacă abia la 7 mai 1775, printr-o convenţie încheiată între Imperiul Habsburgic şi Sublima Poartă, sub a cărei suzeranitate se afla Moldova. Prin Convenţia din 12 mai 1776 s-a efectuat delimitarea graniţelor între aceste două imperii. În anii 1774-1786 Bucovina s-a aflat sub administraţie militară austriacă, fiind condusă de doi guvernatori militari: Gabriel Fleiherr von Splény (1774-1778) şi Karl Freiherr von Enzenberg (1778-1786). În anii 1786-1848, Bucovina a fost încorporată în Galiţia, drept cel de-al 19-lea district sau cerc (germ. Kreis), perioadă considerată, după părerea mai multor cercetători, drept cea mai nefastă din istoria Bucovinei.

Tabelul 2

Tabelul total al satelor din raiaua Hotinului, cu indicarea numărului de familii, conform statisticii austriece din 1788*

Divizarea ţinutului	Numărul de case/gospodării																Sate		Case	
	Pustii	Predium	1-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100	101-110	111-120	121-130	130-180	Peste 300	Numărul total	Raportul, în %	Numărul total	Raportul, în %
Partea de sus	7	2	2	14	7	12	8	1	2	3	2	1	1	1	1	1	1	**66**	**36,9**	**2791**	**38,9**
Partea de jos	13	1	1	18	17	15	9	17	11	5	3	2	-	1	-	-	-	**113**	**63,1**	**4379**	**61,1**
Numărul total	20	3	3	32	24	27	17	18	13	8	5	6	1	2	1	1	1	**179**	**100,0**	**7080**	**100,0**
Raportul, în %	**11,2**	**1,7**	**1,7**	**17,8**	**13,4**	**15,1**	**9,5**	**10,1**	**7,3**	**4,5**	**2,8**	**1,7**	**0,6**	**1,1**	**0,6**	**0,6**	**0,6**	**100,0**	-	-	-
Raportul, în %	**11,2**	**1,7**	**1,7**	**55,9**				**26,3**					**3,4**					**100,0**	-	-	-

* Popescu 1929, 399-401.

tip *predium*[6], care înglobau 2791 (38,9%) de gospodării, şi *partea de jos*, care includea 113 sate, inclusiv 13 localităţi pustii, o localitate de tip *predium*, cu un număr total de 4379 (61,1%) de gospodării. Localităţile pustii atestă destul de elocvent procesul de migraţie a populaţie care avea loc în ţinut.

Sistematizarea datelor despre localităţile din raiaua Hotin, cu indicarea numărului de gospodării/familii conform statisticii austriece din 1788, ne prezintă următorul tablou (Tabelul 2).

Analiza datelor sistematizate în Tabelul 2 demonstrează că, spre deosebire de statistica austriacă din 1788 a crescut numărul satelor pustii – 7 sate în partea de sus şi 13 sate – în partea de jos, ce demonstrează despre fluctuaţia mare a locuitorilor în timpul schimbării regimurilor de dominaţie. În plus a apărut o categorie de localităţi, numite *predium*. Ca rezultat, numărul localităţilor pustii, de tip *predium* şi cu până la 10 gospodării constituia cca 15% (26 de localităţi).

În plus, marea majoritate a localităţilor – 100 (55,9%) – erau localităţi ce întruneau de la 11 la 50 de gospodării, 47 (26,3%) – de la 60 la 100 de gospodării şi 6 (3,1%) – de la 101 la peste 300 de gospodării. În partea de sus doar 4 localităţi depăşeau cifra de 100 de gospodării: Toreşuţi – 175, Perelicuţ – 124, Cliscouţi-Poiana – 120 şi Ruşaveneţ – 108 gospodării; în partea de jos doar 2 localităţi depăşeau sau atingeau cifra de 100 de gospodării: Muşeniţul – 117 gospodării şi Cotigeni – 100 gospodării. Prin urmare, satele din Moldova erau mici, întruneau un număr mic de locuitori şi, respectiv, aveau un potenţial economic şi fiscal slab.

A stabili în baza statisticii austriece din 1788 care localităţi erau populate de români şi care erau populate de alogeni sau care erau sate mixte este dificil sau aproape imposibil, din considerentul că statistica nu dispune de asemenea informaţii. Totuşi, ţinând cont de denumirea localităţilor şi prezenţa lor în statistica rusească din 1771 şi în cea din 1820, putem constata că majoritatea satelor erau aceleaşi, ceea ce demonstrează vechimea şi autohtonia lor.

Este dificil de a stabili şi numărul celor veniţi în ţinutul Hotin din guberniile ucrainene limitrofe şi din ţările vecine în timpul stăpânirilor străine, deoarece statistica din 1788 nu descrie asemenea procese. Totuşi, procesele de emigrare erau evidente în urma slăbirii elementului românesc, prin retragerea unei anumite părţi a populaţiei, în special a celei boiereşti, în interiorul Ţării Moldovei. Astfel, raporturile dintre ţărani şi stăpâni slăbesc, aceste sate devenind destul de atractive pentru populaţia limitrofă alogenă. Tudor Pamfile, care s-a preocupat de ţinutul Hotin la 1817, scrie în această privinţă că „oricum legătura dintre dijmari şi stăpâni va fi fost foarte slabă, multe stăpâniri se vor fi socotit cu totul strămutate, şi lucrul acesta va fi înlesnit o însemnată trecere a fugarilor de peste Nistru, din Podolia şi Pocuţia,

[6] Predium (praedium) – proprietate alcătuită dintr-un lot de pământ din mediul urban sau rural, cu toate cele existente pe el, în afară de construcţii, care servea drept zălog şi garanţie în viaţa cotidiană şi în cazul neachitării la timp a dărilor, statul putea pune sechestru, ca în cazul zălogului sau garanţiei.

Tabelul 3

Numărul satelor, al populaţiei, răsura şi banii de raţie încasaţi de la populaţia ţinutului Hotin, conform statisticii din 1808*

Denumirea ocoalelor	Numărul de sate	Raportul, în %	Numărul de familii	Raportul, în %	Numărul de persoane**	Raportul, în %
Nistrul de Sus	20	11,6	1887	12,5	**9435**	**12,5**
Nistrul de Jos	22	12,7	1663	11,0	**8315**	**11,0**
Ciuhur	25	14,5	1678	11,1	**8390**	**11,1**
Mijlocului	21	12,1	1502	9,9	**7510**	**9,9**
Prutul de Jos	21	12,1	1285	8,5	**6425**	**8,5**
Prutul de Sus	19	11,0	1694	11,2	**8470**	**11,2**
Ghilavăţul	25	14,5	2222	14,7	**11110**	**14,7**
Raşcov	20	11,6	3180	21,0	**15900**	**21,0**
Numărul total	**173**	**100,0**	**15111**	**100,0**	**75555**	**100,0**

* ANRM, F. 1, inv. 1, d. 3639, f. 82-85.
** Aşa cum reiese din indicatorul *5 persoane* în fiecare familie, recunoscut în istoriografie.

unde împrejurările de viaţă erau necumpănit mai grele ca în Moldova, în care ţăranul era liber şi unde, de moşie, nu-l lega – când îl lega – decât zilele boieresculuiˮ (Pamfile 1920, 6). În continuare Pamfile scria: „Câţi Ruteni de aceştia vor fi venit în vremea railâculuiturcesc nu se poate şti, căci numărătoarea din 1817 nu-i înseamnă într-un izvod deosebit de cel al locuitorilor. Pare însă că numărul lor a fost însemnatˮ (Pamfile 1920, 6).

Destul de autentică pare a fi statistica rusească din **1808**, efectuată în anii de ocupaţie a Principatelor Române de către armatele ruse. Extrasul statisticii este anexat la adresa din 14 mai 1812, prin care marele vistiernic al Moldovei, Iordache Ruset-Roznovanu, îi răspunde senatorului rus V.I. Krasno-Milaşevici, preşedinte al Divanurilor Principatelor Române, în legătură cu porunca acestuia de a-i pune la dispoziţie informaţiile necesare despre numărul de ţinuturi şi sate, veniturile statului, ajutorul acordat de populaţie armatei ruse de ocupaţie şi sistemul de concesiuni existent în Moldova.

Datele sistematizate în Tabelul 3 atestă că în ţinutul Hotin, la 1808 erau înregistrate 15111 de gospodării (capi de familii) sau, dacă raportăm acest număr la indicele recunoscut pentru această perioadă – 5 persoane pentru fiecare familie, obţinem un număr de **75555 de persoane** (fără oraşul Hotin), iar suma răsurii[7] şi a banilor pentru raţie[8] achitată de populaţie în 3 luni a constituit 17929 lei, ceea ce constituia anual suma de 71716 lei.

Satele şi gospodăriile nu erau repartizate proporţional pe ocoale. Astfel, ocoalele Ciuhur şi Ghilavăţul aveau câte 25 (14,5%) de sate, Nistrul de Jos – 22 (12,7%), Mijlocului şi Prutul de Jos – câte 21 (12,1%), Nistrul de Sus şi Raşcov – câte 20 (11,6%) şi Prutul de Sus – 19 (11%) sate.

Acelaşi lucru îl putem constata şi cu privire la numărul de gospodării/capi de familie. Cele mai multe gospodării erau în ocolul Raşcov – 3180 (21%), deşi dispunea de doar 20 de sate, după care urma ocolul Ghilavăţul – 2222 (14,7%) gospodării, Nistrul de Sus – 1887 (12,5%) gospodării, Prutul de Sus – 1694 (11,2%), Ciuhur – 1678 (11,1%), Nistrul de Jos – 1663 (11%), Mijlocului – 1502 (9,9%) şi ocolul Prutul de Jos – 1285 (8,5%) gospodării. Prin urmare, ocoalele cu un număr mai mic al populaţiei erau Prutul de Jos şi Mijlocului, iar ocoalele cu cel mai mare număr al populaţiei erau Raşcov şi Ghilavăţul.

Această stare de lucruri o putem constata şi din scrisoarea şi raportul privind starea satelor moldoveneşti la 1808 a marelui vistiernic al Moldovei, Iordache Ruset-Roznovanu, adresată la 1 august 1808, preşedintelui Divanurilor Moldovei şi Ţării Româneşti, S.S. Kuşnikov: „Stare satilor nu este de opotrivă, dar statornicie lor să păzăşti

[7] Răsură – dare suplimentară care exista în Principatul Moldova la începutul secolului al XIX-lea, din al cărei venit se plătea leafă slujbaşilor publici. În 1804 doar birul şi răsura au constituit 2676 mii de lei, sau 54 de lei pentru fiecare Curte (ANRM, F. 2, inv. 1, d. 401, f. 3, 5).

[8] Bani pentru raţie – bani încasaţi de la populaţia Principatelor Române în timpul războiului ruso-turc din anii 1806-1812 pentru întreţinerea armatei ruse de ocupaţie, care, după sfârşitul războiului, au fost anulaţi (ANRM, F. 3, inv. 1, d. 341, f. 1-1 verso).

Tabelul 4

Categorii sociale privilegiate ale populaţiei din ţinutul Hotin, conform statisticii din 1808*

Categorii sociale**	Ocoalele								Numărul total	Raportul, în %
	Nistrul de Sus	Nistrul de Jos	Ciuhur	Mijlocului	Prutul de Jos	Prutul de Sus	Ghilavăţul	Raşcov		
Preoţi	27	35	25	32	32	33	33	34	**251**	**21,9**
Diaconi	1	-	1	1	1	-	-	-	**4**	**0,3**
Dascăli	19	24	19	13	21	14	27	22	**159**	**13,9**
Paracliseri	16	20	16	19	18	15	23	23	**150**	**13,1**
Mazili	-	2	6	2	3	1	-	-	**14**	**1,2**
Negustori	1	4	5	8	8	-	3	2	**31**	**2,7**
Străini	5	1	18	7	11	1	17	29	**89**	**7,8**
Călăraşi	-	-	-	186	-	-	94	170	**450**	**39,2**
Numărul total	**69**	**86**	**90**	**268**	**94**	**64**	**197**	**280**	**1148**	**100,0**
Raportul, în %	**6,0**	**7,5**	**7,8**	**23,3**	**8,2**	**5,5**	**17,2**	**24,4**	**100,0**	**-**

* ANRM, F. 1, inv. 1, d. 3639, f. 82-85.
** Fără cei din cetăţile Hotin, Bender, Akkerman şi Chilia.

Tabelul 5

Numărul locuitorilor din cetăţile Basarabiei, conform datelor din 1808*

Cetăţile	Componenţa etnică						
	Moldoveni	Evrei	Armeni	Ruşi	Sârbi	Numărultotal	Raportul, în %
Hotin	297	340	11	-	-	**648**	**36,2**
Chilia	393	27	-	58	-	**478**	**26,7**
Cetatea Albă	168	18	132	-	16	**334**	**18,6**
Tighina	169	101	9	52	-	**331**	**18,5**
Numărul total	**1027**	**486**	**152**	**110**	**16**	**1791**	**100,0**
Raportul, în %	**57,3**	**27,2**	**8,5**	**6,1**	**0,9**	**100,0**	**-**

* Ciobanu 1923, 74.

oaminii numai din Câşla lui Ibriam au lipsit, căci erau numai vro şasă şi unii au murit alţii s-au împrăştiet prin alte sate" (Bulat 1929, 32).

Datele statisticii din 1808 permit evidenţa stărilor sociale privilegiate din ţinutul Hotin, repartizate pe ocoale (Tabelul 4).

Datele din Tabelul 4 atestă că la acel moment, în ţinutul Hotin erau înregistrate 1148 de gospodării ce beneficiau de un statut preferenţial, inclusiv 251 (21,9%) preoţi, 4 (0,3%) diaconi, 135 (11,85) dascăli, 150 (13,1%) paracliseri, 14 (1,2%) mazili, 31 (2,7%) negustori, 89 (7,8%) străini şi 450 (39,2%) călăraşi. Sumând aceste categorii sociale după meseria practicată, constatăm că 564 (49,8%) de gospodării aparţineau clericilor şi 450 (39,2%) – călăraşilor, restul categoriilor constituiau un număr destul de mic.

Aceste categorii sociale nu erau repartizate proporţional în fiecare ocol. Cele mai populate erau ocolul Raşcov – 280 (24,4%) de gospodării, Mijlocului – 268 (23,3%) de gospodării, Ghilavăţul – 197 (17,2%) de gospodării, celorlalte ocoale având între 69 (6%) şi 94 (8,2%) de gospodării.

Datele statistice prezentate de marele vistiernic Iordache Ruset-Roznovanu senatorului V.I. Krasno-Milaşevici mai pot fi completate cu cele culese de comandamentul rus în 1808 privitor la numărul şi componenţa etnică a populaţiei din cetăţile Hotin, Tighina, Cetatea Albă şi Chilia. Ştefan Ciobanu, care s-a ocupat de populaţia orăşenească a Basarabiei, scrie: „Populaţia oraşelor şi târgurilor era moldovenească; un număr mic de evrei, armeni şi greci nu schimbau fizionomia păturii orăşeneşti din Basarabia. Ceea ce este interesant este faptul că chiar cetăţile ce se găseau în mâinile turcilor aveau în majoritate o populaţie moldovenească" (Ciobanu 1923, 74). Datele privind componenţa etnică a celor patru cetăţi de la hotarele de răsărit şi de sud ale Moldovei, conform datelor statistice din 1808, sunt sistematizate în Tabelul 5.

Datele din Tabelul 5 atestă că în 1808, în cele patru cetăţi de la hotarele de răsărit şi de sud ale Moldovei erau înregistrate 1792 de gospodării de orăşeni. Cele mai multe gospodării erau înregistrate în cetatea Hotin – 648 (36,2%), urmată de Chilia – 478 (26,7%), Cetatea Albă – 334 (18,6%) şi Tighina – 332 (18,5%).

Din punct de vedere etnic, populaţia din cetăţile Moldovei era repartizată în felul următor: 1027 (57,3%) de gospodării aparţineau moldovenilor, 485 (27,2%) – evreilor, 152 (8,5%) – armenilor, 110 (6,1%) – ruşilor şi 16 (0,9%) – sârbilor. Cei mai mulţi moldoveni erau concentraţi în cetatea Chilia – 393 (38,3%), urmată de cetatea Hotin – 297 (28,9%) şi de Tighina şi Cetatea Albă – cu un număr egal de gospodării – 169 (16,5%) şi 168 (16,4%). Majoritatea evreilor erau concentraţi în cetatea Hotin, unde numărul lor constituia 340 (69,8%) de gospodării şi depăşea cu mult numărul evreilor din celelalte cetăţi. Ştefan Ciobanu scrie că „celelalte târguri şi oraşe din Basarabia aveau o populaţie românească şi mai omogenă" (Ciobanu 1923, 74).

Consolidarea elementului românesc în oraşele şi satele ţinutului Hotin se datora şi faptului că, în această perioadă, mulţi boieri au putut să-şi recapete proprietăţile funciare pierdute după instituirea raialei Hotin în 1711, fapt atestat de mai multe documente de arhivă[9].

Prin urmare, datele acestor trei statistici atestă o creştere a numărului populaţiei de la cca 20205 de locuitori în 1771 la 35400 de locuitori în 1788, ceea ce constituie o rată medie anuală de creştere a populaţiei de 1,75 ori, şi la cca 75555 de locuitori în 1808, ceea ce constituie o rată medie anuală de creştere de 2,13 ori, faţă de 1788. În alţi termeni, un spor de 3,74 ori de la 1771 la 1808. Suntem predispuşi să credem că anume în această perioadă a crescut cel mai mult numărul populaţiei alogene din ţinutul Hotin, creştere ce a avut loc pe contul imigranţilor ucraineni/ruteni veniţi din Galiţia Austriacă, din guberniile limitrofe ucrainene anexate de Rusia – Volânia şi Podolia, dar şi din alte gubernii ucrainene şi ruse.

Pentru a verifica veridicitatea statisticii din 1808, dar şi pentru a o compara cu cele care au fost înregistrate ulterior, ne vom folosi de statistica prezentată de Dicasteria Ecleziastică a Moldovei în iulie **1810.** Aceste date au fost perfectate de Dicasteria Ecleziastică a Moldovei în baza formularelor primite din partea Sfintei Arhierii şi de la Consistoriul Duhovnicesc din Iaşi, adunate prin protopopiile din ţinuturi şi de la slujitorii bisericeşti şi includeau numărul de târguri şi sate, numărul bisericilor de mir şi al preoţilor, al slujitorilor bisericeşti şi al copiilor lor de sex masculin, numărul caselor de locuit, al locuitorilor de sex masculin şi de sex feminin la 1810. Aceste date sunt sistematizate în Tabelul 6.

Datele din Tabelul 6 atestă că, în 1810, pe teritoriul dintre Prut şi Nistru al Principatului Moldovei erau înregistrate 653 de sate şi târguri (sau 29,4% din numărul total al târgurilor şi satelor din întreaga Moldovă), inclusiv: 197 (30,2%) – în ţinutul Orhei, 155 (23,7%) – în ţinutul Hotin, 136 (20,8%) – în ţinutul Soroca, 55 (8,4%) – în ţinutul Lăpuşna, 20 (3,1%) – în ţinutul Hotărniceni, 18 (2,8%) – în ţinutul Greceni, 17 (2,6%) – în ţinutul Codru şi 55 (8,4%) – în regiunea Basarabia (cu sens de Bugeac). Ţinutului Hotin îi revenea locul doi după numărul de târguri şi sate din cadrul ţinuturilor dintre Prut şi Nistru sau locul patru din cadrul întregii Moldove, după ţinuturile Orhei – cu 197 de localităţi, Putna – cu 167, Iaşi – cu 165 şi ţinutul Neamţ – cu 164 de localităţi. În ţinutul Hotin, în cele 155 de sate şi târguri erau înregistrate 156 de biserici.

Raportarea numărului de biserici la numărul târgurilor şi satelor atestă că în ţinuturile Greceni, Codru şi Bugeac numărul bisericilor era mai mic decât numărul târgurilor şi satelor (nu în fiecare localitate era biserică), ceea ce demonstrează că multe din aceste localităţi erau aşezări mici, unele din ele în proces de constituire.

În ţinuturile dintre Prut şi Nistru erau atestaţi 2035 de slujitori bisericeşti, inclusiv: 18 (0,9%) protopopi, 1181 (58%) de preoţi, 175 (8,6%) de diaconi, 661 (32,5%) de dascăli şi ponomari şi 1826 de copii ai lor de sex masculin. Ţinutul Hotin dispunea de 522 (sau 25,7% din numărul total din Moldova) de slujitori bisericeşti, inclusiv: 3 (0,6%) protopopi, 243 (46,6%) de preoţi, 1 (0,2%) diacon, 139 (26,6%) de dascăli şi ponomari şi 136 de copii ai lor de sex masculin.

[9] Despre aceasta a se vedea mai detaliat: AIMSR, F. 12209, inv. 5/165, d. 32, cert. 61 (Об имениях, приобретенных от турок), f. 1-2, 4-7 verso, 9-10, 11, 12-14 verso; F. 14209, inv. 5/165, d. 97, cert. 58 (О возвращении молдавским боярам принадлежащим в Хотинской раи деревень с 11 апреля 1808 г.), f. 2-9 verso, 10, 11, 12, 13, 14-14 verso, 15-15 verso, 16-16 verso.

Tabelul 6

Numărul târgurilor, satelor, bisericilor, caselor de locuit, al clericilor şi celorlalţi locuitori din Eparhia Mitropoliei Iaşi şi Eparhia Huşi, conform datelor Dicasteriei Ecleziastice a Moldovei din iulie 1810*

Denumirea eparhiilor** şi a ţinuturilor	Numărul												
			Clericilor							Locuitorilor			
	Târgurilor şi satelor	Bisericilor de mir	Protopopilor	Preoţilor	Diaconilor	Dascălilor şi ponomarilor	Copiilor lor de sex masculin	Numărul total	Caselor	Sex masculin	Sex feminin	Numărul total	Raportul, în %
Eparhia Iaşi													
Orhei	197	197	2	364	100	256	646	**1368**	11893	29716	27148	**56864**	**23,6**
Hotin	155	156	3	243	1	139	136	**522**	12020	34204	32201	**66405**	**27,6**
Reg. Basarabia***	55	45	6	69	3	7	92	**177**	3214	12859	9899	**22758**	**9,5**
În total	**407**	**398**	**11**	**676**	**104**	**402**	**874**	**2067**	**27127**	**76779**	**69248**	**146027**	**60,7**
Raportul, în %	**62,3**	**62,1**	**0,5**	**32,7**	**5,0**	**19,5**	**42,3**	**100,0**	**59,1**	**52,6**	**47,4**	**100,0**	**-**
Eparhia Huşi													
Soroca	136	137	3	281	30	144	453	**911**	7792	19209	17853	**37062**	**15,4**
Lăpuşna	55	59	1	130	35	81	363	**610**	6269	17069	15398	**32467**	**13,5**
Greceni	18	11	1	19	1	8	14	**43**	767	3428	2759	**6187**	**2,6**
Codru	17	15	1	23	1	7	37	**69**	981	2415	2577	**4992**	**2,1**
Hotărniceni	20	21	1	52	4	19	85	**161**	2933	7352	6364	**13716**	**5,7**
În total	**246**	**243**	**7**	**505**	**71**	**259**	**952**	**1794**	**18742**	**49473**	**44951**	**94424**	**39,3**
Raportul, în %	**37,7**	**37,9**	**0,4**	**28,1**	**4,0**	**14,4**	**53,1**	**100,0**	**40,9**	**52,4**	**47,6**	**100,0**	**-**
Numărul total	**653**	**641**	**18**	**1181**	**175**	**661**	**1826**	**3861**	**45869**	**126252**	**114199**	**240451**	**100,0**
Raportul, în %	**100,0**	**100,0**	**0,5**	**30,6**	**4,5**	**17,1**	**47,3**	**100,0**	**100,0**	**52,5**	**47,5**	**100,0**	**-**
Raportul ţinut. Hotin, în %	**23,4**	**24,3**	**16,7**	**20,6**	**0,6**	**21,0**	**7,5**	**13,5**	**26,2**	**27,1**	**28,2**	**27,6**	**-**
Total în Prin. Moldovei	**2222**	**2312**	**45**	**4229**	**733**	**2510**	**7680**	**15197**	**164052**	**414091**	**382678**	**796769**	**-**
Raportul* Basarabiei, în %**	**29,4**	**27,7**	**40,0**	**27,9**	**23,9**	**26,3**	**23,8**	**25,4**	**28,0**	**30,5**	**29,8**	**30,2**	**-**

* Tomescu 1928, 53-54.
** În *Eparhia Mitropoliei Iaşi* mai intrau ţinuturile: Iaşi, Cârligătura, Botoşani, Herţa, Hârlău, Dorohoi, Neamţ şi Suceava; în *Eparhia Huşi*, ţinutul Fălciu, iar în *Eparhia Roman*, ţinuturile: Roman, Bacău, Tecuci, Putna, Covurlui, Tutova şi Vaslui.
*** Regiunea Basarabia – cu sensul de Bugeac, iar raportul Basarabiei, în % – cu sensul de teritoriul dintre Prut şi Nistru, teritoriul viitoarei Basarabii ocupate de ruşi.

Din cele 45869 de case de locuit înregistrate în ţinuturile Moldovei dintre Prut şi Nistru, 12020 (26,2%) erau înregistrate în ţinutul Hotin, 11896 (25,9%) – în ţinutul Orhei, 7792 (17%) – în ţinutul Soroca, 6269 (13,7%) – în ţinutul Lăpuşna, 2933 (6,4%) – în ţinutul Hotărniceni, 981 (2,1%) – în ţinutul Codru, 767 (1,7%) – în ţinutul Greceni şi 3214 (7%) – în Bugeac.

Numărului de case de locuit îi corespundea, în fond, şi numărul locuitorilor. În ţinuturile Moldovei dintre Prut şi Nistru erau înregistraţi 240451 de locuitori, inclusiv: 126252 (52,8%) – de sex masculin şi 114199 (47,5%) – de sex feminin. Locuitorii erau repartizaţi pe ţinuturi în felul următor: cei mai mulţi erau în ţinutul Hotin – **66405 (27,6%),** 56864 (23,6%) – în ţinutul Orhei, 37062 (15,4%) – în ţinutul Soroca, 32467 (13,5%) – în ţinutul Lăpuşna, 13716 (5,7%) – în ţinutul Hotărniceni, 6187 (2,6%) – în ţinutul Greceni, 4992 (2,1%) – în ţinutul Codru şi 22758 (9,5%) – în Bugeac. Respectiv, ţinutul Hotin, conform numărului populaţiei, se plasa pe locul întâi în acest spaţiu şi în întreaga Moldovă, fiind cel mai dens populat ţinut.

După anexarea în 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus, numărul populaţiei a continuat să crească – atât pe cale naturală, cât şi pe seama imigranţilor din statele şi guberniile ucrainene limitrofe. Con-

form datelor statisticii din **1814**, în ţinutul Hotin erau înregistrate 168 (după alte date – 180) de localităţi, 16055 de case de locuit şi 18361 de familii sau cca **91805 persoane**, ţinutul având cel mai mare număr de locuitori în mediul rural – 16451 de familii (sau cca 80275 de persoane), ceea ce constituia 27,1% din numărul total de familii din mediul rural din Basarabia (Boga 1922, 22; Ciobanu 1993, 67). Totuşi, trebuie să constatăm că statistica ce vizează numărul populaţiei din diferite ţinuturi ale Basarabiei, în primii ani după anexare, nu totdeauna dă un răspuns clar şi exhaustiv la această întrebare. Datele statistice publicate de diferiţi cercetători sau cele depistate în diferite fonduri din ANRM (Chişinău), ASRC (Cernăuţi), ASRO (Odesa), AISR (Sankt Petersburg) şi AIMSR (Moscova), pentru primii ani de după anexare, nu conţin date detaliate privind numărul populaţiei pentru toate localităţile Basarabiei, privind stratificarea socială a populaţiei Basarabiei, categoriile sociale privilegiate (boiernaşii, mazilii şi ruptaşii) şi alte categorii sociale nefiind evidenţiate separat în aceste statistici.

Mult mai veridice şi credibile sunt datele recensământului populaţiei din **1817**, care s-a desfăşurat concomitent cu depunerea jurământului de credinţă monarhului rus Alexandru I. Extrasul recensământului conţinea 9 compartimente de bază: **1.** denumirea ocoalelor şi a localităţilor; **2.** situaţia economică a satelor; **3.** statistica privind tagma bisericească; **4.** mazilii; **5.** ruptaşii; **6.** statistică privind stările sociale inferioare: ţărani birnici, burlaci şi argaţi, iertaţi sau scutelnici; **7.** numărul total al gospodăriilor bărbăteşti; **8.** numărul total al gospodăriilor femeieşti (văduvelor); **9.** informaţii suplimentare (dar care nu totdeauna au fost completate) – cui aparţinea moşia satului, suprafaţa ei în fălci, acareturile aducătoare de venit etc. Recensământul atestă în ţinutul Hotin 221 de localităţi, inclusiv: 6 oraşe şi târguri, 1551 de sate ţărăneşti, 16 sate răzeşeşti, 6 câşle, 41 de selişti vechi şi o slobozie, ceea ce constituia 18,7% din numărul total de localităţi din Basarabia. Analiza acestor date ne permite să concluzionăm că la 1817, după numărul localităţilor, ţinutul Hotin se situa pe locul trei după ţinuturile Orhei şi Soroca, iar după numărul gospodăriilor – pe locul doi după ţinutul Orhei.

În ce priveşte numărul de gospodării şi structura socială a populaţiei, recensământul din 1817 atestă în ţinutul Hotin 21701 gospodării (**cca 108505 persoane**), inclusiv: 653 (3%) – ce aparţineau slujitorilor bisericeşti, 82 (0,4%) – mazililor, 10 (0,1%) – ruptaşilor, 48 (0,3%) – negustorilor (inclusiv 11 (0,1%) – negustorilor creştini şi 37 (0,2%) – negustorilor evrei), 20296 (93,5%) – ţăranilor birnici şi 612 (2,8%) gospodării – iertaţilor (Tabelul 7). Cât priveşte proprietăţile funciare, în ţinutul Hotin erau înregistrate 243765 fălci de pământ, inclusiv: 65402 fălci de pământ arabil, 1528 de livezi, 388 de mori, 136 de iazuri şi 38 de selişti şi slobozii (Халиппа 1907, 54). Însă, datele recensământului nu pot fi considerate exhaustive, ele pot contura doar anumite tendinţe în contextul problemei abordate.

Datele Tabelului 7 atestă că în ţinutul Hotin erau înregistrate 174 de localităţi populate, inclusiv: câte 25 (14,4%) – în ocoalele Ciugur şi Ghilavăţul, 22 (12,6%) – în ocolul Nistrul de Jos, câte 21 (12,4%) – în ocoalele Mijlociu şi Raşcov, câte 20 (11,5%) – în ocoalele Nistrul de Sus şi Prutul de Jos şi 18 (10,3%) localităţi – în ocolul Prutul de Sus. În ţinutul Hotin mai era amplasat centru ţinutal vechiul oraş Hotin (pentru care lipsesc date) şi târgurile Briceni şi Lipcani.

Din numărul total de 21701 de gospodării, 3609 (16,6%) reveneau ocolului Raşcov, 2927 (13,4%) – ocolului Ghilavăţul, 2914 (13,4) – ocolului Nistrul de Jos, 2700 (12,4%) – ocolului Prutul de Sus, 2554 (11,8%) – ocolului Nistrul de Sus, 2553 (11,8%) – ocolului Mijlociu , 2119 (9,8%) – ocolului Prutul de Jos, 2002 (9,2%) – ocolului Ciuhur,182 (0,8%) – târgului Briceni şi 121 (0,6%) – târgului Lipcani.

Datele analizate supra ne permit să concluzionăm că la 1817 după numărul gospodăriilor cel mai dens era populat ocolul Raşcov, deşi avea doar 21 de localităţi, urmat de ocoalele Ghilavăţul, dar care avea 25 de localităţi şi Nistrul de Jos, cu un număr de 22 de localităţi. Cele mai puţine gospodării avea ocoalele Ciugur, deşi avea 25 de localităţi şi Prutul de Jos cu 20 de gospodării.

Destul de semnificativă este repartizarea categoriilor sociale în diferite ocoale ale ţinutului Hotin.

Din numărul total de 653 de gospodării ale slujitorilor bisericeşti 90 (13,8%) erau localizate în ocolul Nistrul de Jos, 88 (13,5%) – în ocolul Ghilavăţul, 78 (13,3%) – în ocolul Raşcov, 91 (12,4%) – în ocolul Prutul de Sus, 77 (11,8%) – în ocolul Mijlociu, 76 (11,6%) – în ocolul Prutul de Jos, 73 (11,2%) – în ocolul Nistrul de Sus şi 73

Tabelul 7

Structura socială și dinamica populației din ținutul Hotin, conform recensământului populației Basarabiei din anul 1817*

Denumirea ocoalelor**	Numărul de localități	Slujitori bisericești							Mazili		Ruptași	Negustori					Țărani birnici			Iertați	În total gospodării			
		Preoți	Văduvile lor	Diaconi	Paracliseri	Văduvile lor	Ponomari	Văduvile lor	Gospodari	Văduvile lor	Gospodari	Creștini			Evrei		Gospodari***	Văduvile lor	Burlaci		Gospodării bărbătești	Gospodării femeiești	Numărul total	Raportul, în %
												Gospodari	Văduvile lor	Burlaci	Gospodari	Burlaci								
Nistrul de Sus	20	23	7	1	24	-	18	-	10	-	-	-	-	-	-	-	1933	168	303	67	2379	175	2554	11,8
Nistrul de Jos	22	34	7	-	28	-	21	-	2	-	2	-	-	-	-	-	2266	191	270	93	2716	198	2914	13,4
Ciugur	25	26	4	-	22	1	19	1	9	2	2	-	-	-	-	-	1447	163	249	57	1831	171	2002	9,2
Mijlociu	21	31	3	1	22	-	20	-	25	3	3	-	-	-	-	-	1815	240	315	75	2307	246	2553	11,8
Prutul de Jos	20	29	5	-	23	1	18	-	12	-	2	-	-	-	-	-	1478	139	379	33	1974	145	2119	9,8
Prutul de Sus	18	29	10	-	25	-	17	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1934	222	400	61	2468	232	2700	12,4
Ghilavățul	25	32	7	-	25	1	22	1	12	1	-	-	-	-	-	-	2023	262	469	73	2656	271	2927	13,4
Raşcov	21	32	3	-	30	4	18	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2589	344	467	140	3277	332	3609	16,6
Târgul Briceni	1	2	-	-	1	-	1	-	4	-	-	1	7	1	24	11	86	20	14	10	161	21	182	0,8
Târgul Lipcani	1	2	-	-	1	-	1	-	-	-		-	2	-	2	-	84	14	12	3	107	14	121	0,6
Numărul total	174	240	46	2	201	7	155	2	76	6	10	1	9	1	26	11	15655	1763	2878	612	19876	1825	21701	100,0
Raportul, în %	-	3,0							0,4		0,1	0,1			0,2		93,5			2,8	91,6	8,4	100,0	-

* Халиппа 1907, 54.
** Târgul Briceni – localizat în ocolul Ciugur, târgul Lipcani – în ocolul Prutul de Jos.
*** În numărul total de gospodării de țărani birnici urmează de a include și 978 de dospodării ce aparțineau evreilor.

Harta ţinutului sau raialei Hotin, copiată în anul 1816
(ANRM, F. 38, inv. 1, d. 116, 5 f.)

(11,2%) – în ocolul Ciugur. Târgurile Briceni şi Lipcani aveau câte 4 (0,6%) gospodării de slujitori bisericeşti.

Gospodăriile de mazili erau repartizate în următoarele ocoale: din numărul total de 82 de gospodării, 28 (34,1%) erau localizate în ocolul Mijlociu, 13 (15,9%) – în ocolul Ghilavăţul, 12 (14,6%) – în ocolul Prutul de Jos, 11 (13,4%) – în ocolul Ciugur, 10 (12,2%) – în ocolul Nistrul de Sus, 4 (4,9%) – în târgul Briceni, 2 (2,4%) – în ocolul Nistrul de Jos şi câte o gospodărie (1,2%) în ocoalele Prutul de Sus şi Raşcov. Numărul mazililor în ţinutul Hotin era redus comparativ cu numărul gospodăriilor faţă de alte ţinuturi din Basarabia.

Numărul gospodăriilor de ruptaşi în ţinut era şi mai mic. Din numărul total de 10 gospodării 3 (30%) erau localizate în ocolul Mijlociu, câte 2 (20%) – în ocoalele Nistrul de Sus, Ciugur şi Prutul de Jos şi o gospodărie (10%) – în ocolul Prutul de Sus. În celelalte ocoale şi târguri gospodării de ruptaşi lipseau.

Recensământul din 1817 nu înregistrează în ţinutul Hotin gospodării ce aparţineau ruptei de vistieria.

Statistica recensământului din 1817, nu înregistrează gospodării de negustori în ţinutul Hotin. Acestea erau atestate doar în cele două târguri: 9 (81,8%) negustori de credinţă creştin-ortodoxă în Briceni şi 2 (18,2%) – în Lipcani; 35 (94,5%) negustori evrei – în Briceni şi 2 (5,4%) – în Lipcani. Dar aceste date nu sunt veridice din considerentul că statistica de la 1820, pentru ţinutul Hotin[10], atestă câte una sau câteva familii de evrei aproape în fiecare sat, care se ocupau, în fond, cu negoţul şi meşteşugul.

Destul de credibile pentru ţinutul Hotin par a fi şi cele câteva statistici din anii ’20 ai secolului al XIX-lea, când ţarismul a depus eforturi substanţiale în vederea studierii resurselor economice şi a situaţiei sociale şi demografice din Basarabia.

[10] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 398, p. I-III, f. 1 verso-522.

Harta Basarabiei la 1818 (a ţinutului Hotin, fragment)
(ANRM, F. 11, inv. 1, d. 1)

În acest scop, pe parcursul mai multor ani au fost create comitete şi comisii speciale, în provincie fiind trimişi împuterniciţi speciali care urmau să studieze la faţa locului situaţia din provincia nou-anexată şi să raporteze instituţiilor imperiale. Materialul statistic adunat în scopuri fiscale urma să ajute instituţiile imperiale, în special celor militare, să evalueze nivelul de asigurare a armatei ruse cantonate în regiune cu produse alimentare, cu furaje, să rezolve problemele legate de încartiruirea militarilor ruşi, în condiţiile unui eventual război cu Imperiul Otoman etc.

Un interes deosebit pentru ţinutul Hotin prezintă statistica din **1820**[11] (datele doar pentru 145 de localităţi), care nu a fost pusă în circuitul ştiinţific şi deci rămasă necunoscută pentru mulţi cercetători. Despre modalitatea perfectării statisticii nu dispunem de informaţii concrete. Ştim doar cu certitudine că datele au fost prezentate de isprăvnicia ţinutului Hotin Guvernului Regional al Basarabiei. Statistica oferă informaţii preţioase şi destul de veridice (pe cât era posibil pentru acea perioadă), care permit cunoaşterea detaliată a situaţiei ţinutului Hotin la 1820: numărul familiilor de contribuabili la data efectuării statisticii (dar nu pentru toate localităţile) şi informaţii detaliate despre numărul total de persoane de sex masculin şi de sex feminin din fiecare localitate, iar al celor de sex masculin cu indicarea categoriei de vârstă: până la 7 ani; de la 7 până la 12 ani; de la 12 până la 18 ani; de la 18 până la 36 de ani; de la 36 până la 46 de ani; de la 46 de ani până la bătrâneţe. Statistica conţine şi un compartiment special ce include persoanele de sex feminin: văduve, fete şi neveste. Alte compartimente ale statisticii prevedeau: anul în care satul a fost populat sau anul în care locuitorii şi-au schimbat locul de trai, conform informaţiilor prezentate de localnici; componenţa etnică şi socială a populaţiei, numărul acesteia; informaţii despre biserica din localitate; numărul caselor din lemn ce aparţin statului şi al celor din lut şi nuiele, în acelaşi rând numărul de bordeie în care trăiesc unii locuitori; numărul de mori şi cârciumi; starea economică a locuitorilor; modalitatea de administrare a satului (de către proprietar sau este dat în concesiune) etc. Partea slabă a statisticii din 1820 rezidă în faptul

[11] Caracteristica şi conţinutul statisticii din 1820, a se vedea: Tomuleţ 2018, 229-444, 681-825.

Tabelul 8

Numărul de sate şi familii în ţinutul Hotin conform statisticii populaţiei din 1821*

Denumirea ocolului	Numărul total de sate şi familii										
	Numărul de sate	Raportul, în %	Capi de familii	Raportul, în %	Burlaci	Văduve	Văduăoi	Mazili şi ruptaşi	Bejenari	Numărul total**	Raportul, în %
Prutul de Sus	**18**	17,3	**1886**	24,4	37	52	3	-	-	**1941**	**24,4**
Movilău	**18**	18,3	**991**	12,8	-	5	1	-	-	**997**	**12,5**
Mijlocului	**22**	20,2	**1801**	23,3	54	30	16	33	24	**1904**	**24,0**
Ciuhurului	**25**	24,0	**1620**	21,0	44	20	1	-	28	**1669**	**21,0**
Prutul de Jos	**21**	20,2	**1431**	18,5	-	7	-	-	-	**1438**	**18,1**
Numărul total	**104**	**100,0**	**7729**	**100,0**	**135**	**114**	**21**	**33**	**52**	**7949**	**100,0**
Raportul, în %	**-**	**-**	**97,2**	**-**	**-**	**1,4**	**0,3**	**0,4**	**0,7**	**100,0**	**-**

* ASRC, F. 1168, inv. 1, d. 21, f. 1-63
** În numărul total n-au fost incluşi burlacii.

că lipsesc informaţii pentru 3 ocoale (Nistrul de Jos, cu 22 de localităţi, Ciuhur, cu 25 de localităţi, şi ocolul Raşcov, cu 21 de localităţi), 4 localităţi din ţinutul Soroca (*târgul* Otaci, satele Arioneşti, Trăisteni, Horodiciu) şi 3 cătune din ţinutul Iaşi (Chetroşica, Golăeşti şi Şofrâncani), populate în majoritate de ucraineni/ruteni.

Conform statisticii din 1820, în cele 145 de sate din ţinutul Hotin au fost înregistrate 7141 de familii sau un număr total de cca **56129 de persoane** (statistica nu dispune de informaţii pentru 75 de localităţi[12]), inclusiv 29346 (52,3%) de persoane de sex masculin şi 26783 (47,7%) de persoane de sex feminin. Din punctul de vedere al *compoziţiei sociale*, în 1820 în ţinutul Hotin erau înregistraţi: 243 (0,4%) nobili, 34 (0,1%) şleahtici, 2 funcţionari, 2055 (3,7%) slujitori bisericeşti, 23 (0,04%) călugări, 73 (0,1%) militari, 631 (1,1%) mazili, 43 (0,1%) ruptaşi, 16 (0,03%) răzeşi, 7 (0,01) călăraşi, 283 (0,5%) scutelnici, 99 (0,2%) slujitori şi 51122 de ţărani birnici, inclusiv: 25837 (46%) ţărani moldoveni, 23742 (42,3%) ţărani ucraineni/ruteni, 9 (0,02%) ţărani ruşi, 1249 (2,2%) ţărani supuşi austrieci, 245 (0,4%) ţărani supuşi otomani, 15 (0,03%) ţărani unguri, 15 (0,03%) ţărani sârbi, 10 (0,02%) ţărani prusaci, iar din *comunităţile etnice* care nu erau înregistrate social: 1101 (2%) evrei, 48 (0,1%) armeni, 32 (0,1%) greci şi 317 (0,6%) ţigani[13]. A stabili numărul locuitorilor din cele trei ocoale ce nu au fost expuse în statistică, este destul de dificil din lipsa de surse.

Statistica din **1821** cu referire la ţinutul Hotin, depozitată în fondurile ASRC din Ucraina şi rămasă necunoscută până în prezent, a fost alcătuită la dispoziţia Expediţiei financiare a Departamentului II al Guvernului Regional al Basarabiei. Aceasta conţine informaţii valoroase pentru 5 ocoale ale ţinutului Hotin (similar celor din 1820): Prutul de Sus, Prutul de Jos, Movilău, de Mijloc şi Ciuhur: satele din aceste ocoale, numele persoanelor de sex masculin capi de familii, numărul de burlaci, văduve, văduvi, mazili, ruptaşi şi bejenari (deşi nu pentru toate ocoalele). În plus, statistica conţine informaţii despre proprietarul sau arendaşul moşiei satului, numărul de soldaţi încartiruiţi în sate şi cine este comandantul lor. Importanţa acestei statistici constă în faptul că ne permite să analizăm problemele ce ţin de onomastica românească din ţinutul Hotin şi de influenţa proceselor migraţioniste asupra populaţiei româneşti din ţinut.

Sistematizarea acestor date ne prezintă un tablou şi mai general privind situaţia demografică din ţinutul Hotin în această perioadă pentru aceste cinci ocoale (Tabelul 8).

Datele Tabelului 8 atestă că în cele cinci ocoale ale ţinutului Hotin, ce cuprindeau 104 sate, incluse în statistica din 1821, erau înregistra-

[12] În statistica din 1820 lipsesc informaţiile pentru 3 ocoale (Nistrul de Jos, cu 22 de localităţi, Ciuhur, cu 25 de localităţi, şi ocolul Raşcov, cu 21 de localităţi), 4 localităţi din ţinutul Soroca (târgul Otaci, satele Arioneşti, Trăisteni, Horodiciu) şi 3 cătune din ţinutul Iaşi (Chetroşica, Golăeşti şi Şofrâncani), a se vedea, spre exemplu, lista cu indicarea în câte părţi (ocoale) se împarte ţinutul Hotin, datată cu luna octombrie 1820, în: ANRM, F. 2, inv. 1, d. 716, p. III, f. 317-337.

[13] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 398, p. I-III, f. 1 verso-522.

Tabelul 9

Numărul locuitorilor (familii) din Basarabia, de diferite categorii sociale, conform datelor recensământului fiscal al populaţiei din 1824*

Ţinuturile, oraşele	Categoriile sociale ale populaţiei						
	Birnici	Mazili	Ruptaşi	Burlaci	Neînscrişi în categoriile sociale	Numărul total**	Raportul, în %
Orhei	24155	1490	905	-	288	**26838**	**27,0**
Iaşi	22100	637	642	-	256	**23635**	**23,7**
Hotin	24037	110	133	-	166	**24446**	**24,5**
Bender	8406	123	55	607	799	**9383**	**9,4**
Ismail	4165	7	19	1204	625	**4816**	**4,8**
Akkerman	5800	3	7	3312	628	**6438**	**6,5**
Oraşul Chişinău	2844	28	248	268	904	**4024**	**4,0**
Numărul total	**91507**	**2398**	**2009**	**5391**	**3666**	**99580**	**100,0**
Raportul, în %	**91,9**	**2,4**	**2,0**	**-**	**3,7**	**100,0**	**-**
Datele recensământului precedent	**79729**	**2081**	**670**	**-**	**-**	**82480**	**-**
Raportul, în %	**96,7**	**2,5**	**0,8**	**-**	**-**	**100,0**	**-**
Sporul natural	**11778**	**317**	**1339**	**5391*****	**3666*****	**22491**	**-**

* ANRM, F. 88, inv. 1, d. 100, f. 202.
** În numărul total nu au fost incluşi burlacii.
*** Neînregistraţi în recensămintele fiscale precedente.

te 7949 de gospodării (capi de familii), sau cca **39745 de persoane** şi 135 de burlaci, inclusiv: 7729 (97,2%) de gospodării aparţineau ţăranilor birnici, 114 (1,4%) – văduvelor, 21 (0,3%) – văduvilor, 33 (0,4%) – mazililor şi ruptaşilor şi 52 (0,7%) – bejenarilor. Acest număr nu era repartizat proporţional pe ocoale. Spre exemplu, cel mai mare număr de gospodării (capi de familii) era înregistrat în ocolul Prutul de Sus – 1941 (24,4%) de familii, de Mijloc – 1904 (24%), Ciuhurului – 1669 (21%), Prutul de Jos – 1438 (18,1%) şi Movilău 997 (12,5%). Acest număr ar fi şi mai mare dacă la aceste date am adăuga burlacii care aveau gospodării.

Analiza datelor despre văduve şi văduvi atestă faptul că mortalitatea la femei/soţii şi la bărbaţi/soţi era în defavoarea ultimilor: 114 văduve şi doar 21 de vădăoi.

Cât priveşte mazilii şi ruptaşii, aceştia erau înregistraţi doar în ocolul de Mijloc (21 – în satul Tăbanul, 5 mazili care se numesc şleahtici în Vărticăuţii, 4 numiţi rupta şi mazili – în Caracuşeni şi 3 care se numesc şleahtici – în Noua Suliţa), starea lor socială urmând a fi demonstrată prin acte doveditoare în timpul recensămintelor fiscale din 1824, 1835, 1850 şi 1858.

Familii de bejenari erau înregistrate doar în două ocoale – ocolul de Mijloc şi ocolul Ciuhurului, numărul lor constituind doar 52 de familii.

Un interes deosebit prezintă datele recensământului fiscal al populaţiei din **1824**, depozitate în fondul Administraţia Financiară a Basarabiei, iar datele comisiilor ţinutale – în fondul Adunarea Deputaţilor Nobilimii din regiunea Basarabia al ANRM. Multe din aceste date nu au fost puse în circuitul ştiinţific, deşi interesul pentru cunoaşterea rezultatelor recensământului fiscal din Basarabia efectuat de administraţia regională este unul sporit.

Datele privind numărul populaţiei care urma a fi supusă dărilor fiscale, conform recensământului fiscal din Basarabia din 1824, sunt sistematizate în Tabelul 9.

Datele Tabelului 9 atestă că în Basarabia, conform recensământului fiscal, au fost înregistrate 99580 de familii (sau 497900 de persoane – *reieşind din indicatorul 5 persoane în fiecare familie*), care includeau: 91507 (91,9%) familii de birnici (457535 de persoane), 2398 (2,4%) de familii de mazili (11990 de persoane), 2009 (2%) familii de ruptaşi (10045 de persoane), 5391 de burlaci şi 3666 (3,7%) de familii neînscrise în categoriile

sociale nominalizate (18330 persoane). Comparativ cu recensământul precedent, în 1824 numărul total de familii a crescut de 1,2 ori (constituind un spor total de 22491 familii/112405 persoane), inclusiv birnici – de 1,1 ori (11778 familii/58890 persoane), mazili – de 1,2 ori (317 familii/1585 persoane) şi ruptaşi – de 3 ori (1339 familii/6695 persoane). Referitor la numărul de burlaci şi de familii neînscrise în categoriile sociale nominalizate, recensămintele anterioare nu conţin informaţii de acest gen; respectiv, nu este posibil de a face o comparaţie similară a celorlalte categorii sociale.

În 1824, majoritatea populaţiei era concentrată în trei ţinuturi ale Basarabiei: în ţinutul Orhei – 26838 (27%) de familii, în ţinutul Hotin – 24446 (24,5%) şi în ţinutul Iaşi – 23635 (23,7%), ceea ce constituia 75,2% din numărul total al populaţiei din întreaga provincie. În celelalte trei ţinuturi – Bender, Ismail şi Akkerman, erau înregistraţi doar 25760 de locuitori, ceea ce constituia doar 20,7% din numărul total al populaţiei.

Marea majoritate a populaţiei o alcătuiau birnicii: 91507 familii sau 91,9% din numărul total al populaţiei. Mazililor şi ruptaşilor le revenea un loc mult mai modest – 2398 (2,4%) de familii şi, respectiv, 2009 (2%) familii.

Prin urmare, conform datelor recensământului fiscal din 1824, în ţinutul Hotin au fost înregistrate 24446 de familii sau cca **122230 de persoane** – *reieşind din indicatorul 5 persoane în medie pentru fiecare familie* (ţinutului revenindu-i locul doi, după ţinutul Orhei), care includeau: 24037 (98,3%) familii de birnici (cca 120185 de persoane), 110 (0,4%) familii de mazili (cca 550 de persoane), 133 (0,5%) familii de ruptaşi (cca 665 de persoane) şi 166 (0,7%) de familii neînscrise în categoriile sociale nominalizate (cca 18330 de persoane).

În timpul efectuării recensământului din 1824 populaţia era numărată în funcţie de comunitatea din care ea făcea parte – obştea sătească sau comunitatea orăşenească, fără a se ţine cont de locul real de trai. Ca rezultat, în numărul populaţiei urbane nu erau incluşi ţăranii care s-au stabilit cu traiul sau care se aflau (temporar) cu treburi în oraşe; aceştia erau trecuţi în listele contribuabililor din sate pe care le-au părăsit. Similară era situaţia şi în privinţa mic-burghezilor. Deşi unii dintre ei locuiau în sate, aceştia erau consideraţi locuitori ai oraşelor sau târgurilor, întrucât figurau în listele comunităţilor mic-burghezilor, specifice doar mediului urban. Ca rezultat, această particularitate a recensământului nu a permis de a stabili numărul exact al populaţiei din mediul urban şi al celei din mediul rural. În plus, deoarece recensământul avea un caracter fiscal, unele persoane impozabile (ce-i drept, într-un număr mic) au reuşit să se eschiveze de la înscrierea în listele contribuabililor. În acelaşi rând, în recensământ nu era înregistrată întreaga populaţie, fiind omise persoanele scutite de impozite.

Un loc aparte în cunoaşterea situaţiei social-economice şi demografice din ţinutul Hotin revine statisticii din **1825,** depistată în fondul AMŞ al AIMSR, care conţine informaţii destul de preţioase despre numărul total de persoane de sex masculin şi de sex feminin pentru următoarele categorii sociale – ţărani, clerici, mazili, ţigani şi evrei; starea economică a satelor la momentul elaborării statisticii. Statistica a fost efectuată de instituţiile locale şi de ofiţerii departamentului militar, probabil în frunte cu ofiţerul Cartierului General A. Rozeilon-Soşalski, concomitent cu selectarea materialului pentru *Descrierea militaro-statistică a Basarabiei,* alcătuită în 1826 şi rămasă până în prezent în variantă de manuscris.

Statistica din 1825 atestă în cele 226 de localităţi înregistrate un număr de cca **104714 persoane**, inclusiv: 54430 (52%) de sex masculin şi 50284 (48%) – de sex feminin. Din numărul total, 92170 (88,2%) erau ţărani birnici (în acest număr statistica include şi locuitorii oraşelor şi ai târgurilor), 2485 (2,4%) – feţe bisericeşti, 1084 (1%) – mazili, 755 (0,7%) – ţigani şi 8220 (7,9%) – evrei. Ponderea cea mai mare a populaţiei, faţă de numărul total de localităţi, revenea celor 63 de localităţi cu un număr ce depăşea 500, 600 şi 1000 de locuitori (50518 persoane sau 48,2%) şi celor 25 de localităţi cu un număr mai mare de 700-900 de locuitori (20934 de persoane sau 20,0%). Celorlalte 138 de localităţi le revenea un număr de până la 500 de locuitori (33262 de persoane sau 31,8%). Doar 19 sate (8,4%) numărau până la 100 de locuitori, ceea ce constituia doar 1015 locuitori sau 1% din numărul total al populaţiei[14].

Datele, ce conţineau informaţiile despre localităţile cu un număr între 500 şi peste 1000 de locuitori, sunt sistematizate în Tabelul 10.

[14] AIMSR, F. AMŞ, d. 18593, partea a III-a, f. 1-24.

Tabelul 10

Numărul localităţilor cu un număr între *cinci sute* şi peste *o mie de locuitori* din ţinutul Hotin, de diferite categorii sociale şi etnice, conform datelor statisticii militare ruse din 1825*

Numărul locuitorilor	Numărul de localităţi	Numărul total de persoane												Numărul total de persoane	Raportul, în %
		De sex masculin						De sex feminin							
		Ţărani	Feţe bisericeşti	Mazili	Ţigani	Evrei	Numărul total	Ţărance	Soţii şi fiice de clerici	Soţii şi fiice de mazili	Ţigănci	Evreice	Numărul total		
Peste 500	**31**	8265	191	130	5	205	**8796**	7640	196	92	4	183	**8109**	**16905**	**23,7**
Peste 600	**20**	6586	132	54	20	120	**6912**	5827	135	44	10	91	**6107**	**13019**	**18,2**
Peste 700	**9**	3251	84	3	7	99	**3444**	3279	69	6	6	56	**3416**	**6860**	**9,6**
Peste 800	**9**	3547	71	20	13	113	**3764**	3584	74	19	9	102	**3788**	**7552**	**10,6**
Peste 900	**7**	3268	61	18	4	83	**3434**	2944	64	23	3	54	**3088**	**6522**	**9,1**
Peste 1000	**12**	7488	114	11	269	2886	**10768**	6590	77	13	197	2949	**9826**	**20594**	**28,8**
Numărul total	**88**	**32405**	**653**	**236**	**318**	**3506**	**37118**	**29864**	**615**	**197**	**229**	**3435**	**34334**	**71452**	**100,0**
Raportul, în %	**100,0**	**87,3**	**1,8**	**0,6**	**0,9**	**9,4**	**100,0**	**87,0**	**1,8**	**0,6**	**0,7**	**10,0**	**100,0**	**-**	**-**

* AIMSR, F. AMŞ, d. 18593, partea a III-a, f. 1-24.

Datele Tabelului 10 atestă că din cele 226 de localităţi înregistrate de statistica militară rusă din 1825 în ţinutul Hotin, 88 (38,9%) de sate aveau un număr între cinci sute *şi peste* o mie de locuitori, în care se aflau 71452 de locuitori (68,3% din numărul total din ţinut), inclusiv: 37118 (51,9%) de sex masculin şi 34334 (48,1%) de sex feminin.

Mai mult de jumătate din numărul acestor localităţi (51 de localităţi sau 58%) le reveneau localităţilor cu un număr peste 500 şi 600 de locuitori, dar care întruneau un număr de doar 29924 de persoane de ambele sexe sau 41,9%.

Prezintă interes tabloul general al populaţiei conform compartimentării satelor reieşind din numărul populaţiei: celor 12 localităţi (13,6%) cu peste 1000 de locuitori le reveneau 20594 (28,8%) de persoane, celor 7 localităţi (8%) cu peste 900 de locuitori le reveneau 6522 (9,1%) de persoane, celor 9 localităţi (10,2%) cu peste 800 de locuitori le reveneau 7552 (10,6%) de persoane, celor 9 localităţi (10,2%) cu peste 700 de locuitori le reveneau 6860 (9,6%) de persoane, celor 20 (22,7%) localităţi cu peste 600 de locuitori le reveneau 13019 (18,2%) persoane şi celor 31 (35,2%) localităţi cu peste 500 de locuitori le reveneau 16905 (23,7%) persoane.

Aceste informaţii denotă că ponderea populaţiei, faţă de numărul total de localităţi, era mai mare în satele cu un număr ce depăşea 500, 600 şi 1000 de locuitori, constituind, respectiv, 23,7%, 18,2% şi 28,8%. În satele cu un număr mai mare de 700, 800 şi 900 de locuitori această pondere constituia 9,6%, 10,6% şi 9,1%

Statistica confirmă că majoritatea locuitorilor erau ţărani moşiereşti, sau ţărani birnici. Din numărul total de 71452 de locuitori, lor le reveneau 62269 de persoane sau 87,1%, fiind urmaţi de evrei, cărora le reveneau 6941 de locuitori sau 9,7%. Celorlalte categorii sociale şi etnice le revenea un număr mult mai redus de persoane.

Anumite schimbări în selectarea materialului statistic intervin la mijlocul anilor ’30 ai secolului al XIX-lea. Datele statistice pentru aceşti ani sunt mult mai bogate şi variate, din considerentul că, începând cu anul 1835, sursele statistice basarabene (similar celor ruse, ce includ listele contribuabililor din localităţile rurale şi urbane) conţin deja informaţii despre numărul de locuitori după sexe. Recensământul fiscal din 1835 calcula numărul populaţiei nu după numărul de familii (gospodării), ca anterior, ci după numărul de membri de sex masculin şi feminin *(suflete / persoane)* la data efectuării lui, în funcţie de comunitatea din care aceştia făceau parte – obştea sătească sau comunitatea orăşenească, fără a se ţine cont de locul adevărat de trai al locuitorilor. După anul 1858, recensământul pentru fixarea impozitelor a fost

înlocuit cu evidenţa administrativ-poliţienească a populaţiei. Spre deosebire de recensămintele fiscale, populaţia din Basarabia era înregistrată nu după principiul aparteneţei locuitorilor la o anumită comunitate, ci după prezenţa lor în ea la o dată stabilită.

Din diversitatea datelor statistice din anii ’30 ai secolului al XIX-lea ce vizează judeţul Hotin şi care au tangenţă cu istoria aşezărilor din acest judeţ, un interes deosebit prezintă datele din anii 1830, 1832 şi 1836, care conţin informaţii detaliate despre aceste localităţi.

Statistica din 15 august 1830, pregătită de administraţia judeţeană Hotin şi pusă la dispoziţie administraţiei regionale ce conţinea următoarele cinci compartimente: denumirea ocoalelor, satelor şi cătunelor, numărul de familii (creştini şi evrei), proprietarul moşiei şi cine la acel moment administrează moşia (Tabelul 11).

Datele statistice din **1830** atestă în judeţul Hotin 4 târguri (Noua Suliţa, Lipcani, Briceni şi Otaci) şi 16 ocoale, în care erau înregistrate 232 de localităţi şi 3 sate ce aparţineau statului, cu 20893 (93,2%) de familii de creştini şi 1534 (6,8%) de familii de evrei, sau cca **112135 de locuitori**. Cele 232 de localităţi/moşii erau proprietatea a 296 de proprietari funciari: nobili, funcţionari de diferit rang, militari în retragere, supuşi străini, mănăstiri de peste Prut şi din Basarabia, statul etc. Cele mai multe proprietăţi funciare aveau principesa Ecaterina Ghica din Moldova (târgul Lipcani, satele Stângăceni, Pociumbeni, Pociumbăuţi, Răsteu, Coşuleni, Hlinoia, Hlinoia de Jos, ½ Tiurtiulul, câşla Jamjiului s.a.), cneazul Matei Grigore Crupenschi (Corjeuţi, Nilipăuţi, Mihalcău, Lomaciniţa, Naslavcea ş.a.), funcţionarul de clasa a VII-a Sandulache Fedosiu (Larga şi odaia, Coteala, Sărbiceni, Cuconeşti ş.a.), funcţionarul de clasa a V-a Ioan Mihail Sturdza (Marşiniţa, Tărăsăuţi, Coteleu ş.a.), cneazul Grigore Matei Cantacuzino (Mărcăuţi, Tărăsăuţi, Bulboaca ş.a.), funcţionarul de clasa a IV-a Teodor Ioan Nedoba (Şilăuţi, Bocicăuţi, Grozăniţa ş.a.), vistiernicul Iordache Ruset Roznovanu (târgul Briceni, Hrimăncăuţi, Hrubna ş.a.)[15].

Proprietari de moşii în judeţul Hotin erau şi supuşii austrieci: baronul von Kalmuţki (Râng aciu), Ioan Tabăra (o parte din Sângeru), Ştefan Vasilko (o parte din Forosna), Petro Vlahovici (o parte din Şărbuniţa), Hristofor Petrono (Ţaul şi Plop).

În judeţul Hotin erau 4 sate răzăşeşti (Tătărăuca Nouă, Tătărăuca Veche, Rughi din Vale şi Samoleuca) şi un sat de mazili şi răzeşi (Dumeni).

Statistica din **1832** atestă în cele 226 de localităţi ale judeţului Hotin 22134 de familii sau cca **110670 de locuitori** şi 675 de burlaci, inclusiv: 20908 familii de creştini şi 614 burlaci şi 1226 de familii de evrei şi 61 de burlaci. La momentul efectuării statisticii, proprietăţile funciare din judeţul Hotin erau deţinute de cunoscute familii boiereşti (294 de proprietari funciari) din Basarabia şi din Moldova de peste Prut. Peste 4 ani, după reforma administrativ-teritorială din 1835, statistica din **1836** atestă doar un număr de 178 de localităţi cu 20653 de gospodării şi un număr de **121388 de persoane**, inclusiv: 64487 (53,1%) de sex masculin şi 56901 (46,9%) – de sex feminin. Din numărul total de 178 de localităţi înregistrate în judeţul Hotin de statistica din 1836, 24 (13,5%) de localităţi aveau între 10 şi 50 de gospodării, 136 (76,4%) – între 50 şi 200 de gospodării, 11 (6,2%) – între 200 şi 300 de gospodării, 3 (1,7%) – între 300 şi 500 de gospodării şi 4 (2,8%) (3 târguri şi 1 oraş) – între 287 şi 731 de gospodării[16].

Destul de dificil este de a stabili compoziţia etnică a populaţiei, dat fiind că administraţia imperială nu era preocupată de această problemă. Un interes deosebit, în acest sens, prezintă listele privind numărul, amplasarea şi componenţa naţională a populaţiei Basarabiei, prezentate de administraţia locală guvernatorului militar al Basarabiei, P.I. Fiodorov, la cererea Academiei de Ştiinţe a Rusiei, datate cu anii 1843-1844, depozitate în Fondul Cancelaria Guvernatorului Basarabiei al ANRM. Conform statisticii din **1844**, în judeţul Hotin erau înregistraţi **103060 de locuitori** (conform altor date, 109164)[17], inclusiv: 52981 (51,4%) de sex masculin şi 50079 (48,6%) de sex feminin. Din acest număr 46406 (45%) persoane erau ucraineni, 44865 (43,5%) – moldoveni, 9781 (9,5%) – evrei, 1005 (1%) – ţigani, 481 (0,5%) – velicoruşi, 388 (0,4%) – polonezi, 54 (0,05%) –

[15] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1485, f. 21-36 verso.

[16] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1728, f. 13-28.

[17] După înfăptuirea, la 18 decembrie 1835, a noii împărţiri administrativ-teritoriale, când pe lângă cele 6 judeţe existente – Hotin, Iaşi, Orhei, Bender, Leova şi Akkerman, au fost întemeiate încă 2 judeţe noi – Chişinău şi Soroca, din părţi ale judeţelor Hotin, Iaşi şi Orhei, numărul localităţilor şi al populaţiei din judeţul Hotin s-a micşorat.

Tabelul 11

Judeţul Hotin în statistica judeţeană din 15 august 1830*

Târguri, ocoale şi sate ce aparţin statului	Numărul de localităţi	Numărul de familii		Numărul de proprietari funciari	Cine administrează moşia		
		Creştini	Evrei		Proprietarul	Arendaşul	Statul
Târguri**	4	**525**	**1534**	5	2	2	-
Ocolul Hotin	17	**1600**	-	23	8	9	1
Ocolul Lipcani	16	**1351**	-	22	4	13	-
Ocolul Raşcov	16	**1073**	-	19	8	8	1
Ocolul Prutul de Jos	16	**1230**	-	25	13	11	-
Ocolul Racovăţ	15	**2055**	-	19	7	7	-
Ocolul Noua Suliţa	15	**1458**	-	17	2	12	-
Ocolul Ciuhur	14	**790**	-	14	3	9	-
Ocolul Rujeniţa	14	**940**	-	15	5	9	-
Ocolul Cubolta	14	**1027**	-	14	2	12	-
Ocolul Movilău	12	**722**	-	15	8	4	-
Ocolul Prutul de Sus	13	**1157**	-	35	7	14	-
Ocolul Molodova	13	**1664**	-	15	7	7	-
Ocolul Nistrul de Sus	13	**1304**	-	15	6	7	-
Ocolul Nistrul de Jos	13	**1550**	-	14	7	6	1
Ocolul Naslavcea	13	**1196**	-	14	7	8	-
Ocolul Mijlociu	11	**1046**	-	12	4	7	-
Sate, proprietatea statului	3	**205**	-	3	-	3	-
Numărul total	**232**	**20893**	**1534**	**296**	**100**	**148**	**3**

* ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1485, f. 21-36 verso.
** ***Târgurile*** – Noua Suliţa, Lipcani, Briceni şi Otaci.

armeni, 40 (0,04%) – greci, 18 (0,02%) – sârbi, 13 (0,01%) – germani, 6 (0,006%) – bulgari şi 6 (0,003%) – albanezi. Însă, veridicitatea acestei statistici urmează a fi pusă la îndoială, din cauza dispariţiei complete sau parţiale a unor etnii care constituiau majoritatea sau cel puţin o bună parte din numărul locuitorilor din mai multe sate atestate în statistica din 1820, care puţin probabil să fi fost asimilaţi complet în decurs de 22 de ani, în special acolo unde comunitatea etnică a dispărut în totalitate, fiind înlocuită cu alta, *a ucrainenilor*: în *târgurile* Edineţ şi Noua Suliţa, *satele* Tabani, Rosuşeni, Colicăuţi, Bălcăuţi, Chelmeneţ, Burduvu, Buzoviţa, Babin, Hruşoveţi, Negureni, Lencăuţi, Vârnoviţa, Bârnova, Moşineţu, Părcăuţi, Levinţi, *câşla lui* Nedjim, Varticăuţi, Nilipăuţi, Volcineţu, Criva, Larga, Bălăşineşti, Pererâta, Zaluceiea, Hlina, Târnova, Bădraghii, Viişoara, Marşiniţa, Coteleu, Mălineşti, Răchitna, Răucăuţi etc., care alături de supuşii turci şi austrieci nu se mai regăsesc în aceste localităţi în statistica din 1844, şi *a moldovenilor*: în *localităţile* Şirăuţi, Costiceni, Coşuleni, Nisfoaia, Negriniţa, Stălineşti, Şendreni etc. Destul de suspectă pare dispariţia completă a satelor moldoveneşti şi ucrainești prezente în statistica din 1820 şi absente în cea din 1844. În plus, datele statisticii din 1843-1844 sunt incomplete, nu cunoaştem modalitatea de perfectare a acestei statistici de către organele de poliţie şi parohiile locale şi, respectiv, veridicitatea lor, şi, ceea ce este cel mai important, statistica nu reprezintă rezultatul unui recensământ al populaţiei[18].

În ce priveşte situaţia demografică a judeţului Hotin în perioada anilor 1844-1850, statistica atestă că din numărul total al populaţiei Basarabiei, estimat la 872848 de locuitori, cel mai mare număr de locuitori revenea judeţului Hotin – **123858** (14,9%) **de locuitori**, inclusiv: 61791 (49,9%) – de sex masculin şi 62067 (50,1%) – de sex fe-

[18] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4126, f. 164-171.

minin, urmat de judeţele Chişinău, cu 117267 (13,4%) de locuitori, Soroca, cu 106951 (12,3%) de locuitori, Orhei, cu 105844 (12,1%) de locuitori şi Iaşi, cu 91295 (10,5%) de locuitori, precum şi de oraşele Administraţiei speciale a oraşului Ismail, cu 41728 (4,8%) de locuitori. În celelalte 3 judeţe – Bender, Akkerman şi Cahul – numărul populaţiei era estimat la 92241 de locuitori, ceea ce constituia doar 10,6% din numărul total al populaţiei Basarabiei, iar numărul ţăranilor de stat, al coloniştilor şi al cazacilor – la 191664 de locuitori, ceea ce constituia 22%[19].

O analiză statistică comparativă pentru întreaga Basarabie vizând anii 1842-1859 atestă o dinamică lent-ascendentă a numărului populaţiei, deşi pe parcursul unor ani (1855, 1857), potrivit indicilor statistici atestaţi, au avut loc şi anumite declinuri demografice. În intervalul de 18 ani, creşterea reală a populaţiei a fost de **275912** locuitori, corespunzător unui spor de aproximativ 1,4 ori, şi aceasta în pofida retrocedării teritoriilor de sud ale Basarabiei conform Tratatului de la Paris (30 martie 1856). Această majorare a numărului populaţiei Basarabiei s-a produs atât în urma sporului natural, cât şi în urma unor imigraţii masive de colonişti transdanubieni, germani, elveţieni etc. şi a strămutării unor cetăţeni ruşi din diferite categorii sociale din guberniile interne ruse, care au avut loc în prima jumătate a secolului al XIX-lea[20].

Cât priveşte judeţul Hotin, statistica anilor 1842-1859 atestă aceeaşi dinamică lent-ascendentă a numărului populaţiei, deşi pe parcursul unor ani (1844, 1848, 1849, 1853), potrivit indicilor statistici atestaţi, s-au produs şi anumite declinuri demografice, generate de diferite cataclisme naturale. Pe parcursul acestor ani, creşterea reală a populaţiei a fost de **38372** de locuitori: de la 118308 locuitori în 1842 la 156680 în 1859, corespunzător unui spor de aproximativ 1,3 ori, spre deosebire de sporul de 1,4 ori, înregistrat pe întreaga Basarabie. Această creştere a numărului populaţiei judeţului Hotin s-a produs în urma acelorași factori ca şi în întreaga Basarabie, deşi nu cu aceeaşi intensitate ca în regiunile de sud ale Basarabiei. De menţionat că cei mai fertili ani din punct de vedere demografic au fost 1847, 1852, 1854, 1857 şi 1858, când numărul populaţiei a fost cel mai mare.

O particularitate esenţială a dinamicii situaţiei demografice din judeţul Hotin pentru aceşti ani este predominarea, începând cu anul 1850 (excepţie făcând anii 1852, 1853 şi 1858), a populaţiei de sex feminin faţă de populaţia de sex masculin, tendinţă ce nu poate fi observată în întreaga Basarabie, în aceeaşi perioadă de timp.

În concluzie finală, constatăm că statistica rusească din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea, utilizată în acest studiu, nu ne oferă informaţii exhaustive, absolut veridice (ceea ce cu greu pot fi făcute şi astăzi, prin folosirea metodelor moderne). Deşi conţine doar indici estimativi, ea ne dă totuşi posibilitatea să urmărim şi să determinăm anumite tendinţe în evoluţia proceselor de ordin demografic, social şi economic în epoca modernă care au avut loc în Basarabia, în general, precum şi în ţinutul/judeţul Hotin, în particular.

La momentul anexării Basarabiei la Imperiul Rus, ţinutul Hotin avea deja o compoziţie etnică eterogenă, formată în urma mutaţiilor care s-au produs în nordul Moldovei în secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea. Factorii generici de bază care au influenţat acest proces au fost atât de ordin intern, cât şi de ordin extern, atât obiectivi, cât şi subiectivi. Mişcările de populaţie aveau loc de cele mai multe ori spontan, fiind dictate de diverse împrejurări, care au cauzat, în cele din urmă, modificarea configuraţiei etnice a populaţiei din ţinutul Hotin, diminuându-se, astfel, ponderea elementului autohton, românesc, în favoarea celui alogen, în special ucrainean/rutean. Ţarismul, din interese economice şi fiscale, a favorizat şi după 1812 pătrunderea pe teritoriul ţinutului Hotin a diferitelor etnii, interesat, fiind de schimbarea compoziţiei etnice a populaţiei, de rusificarea şi deznaţionalizarea acestui ţinut (ca, de altfel, şi a întregii Basarabii), creându-şi în persoana populaţiei nou-venite un sprijin social sigur, iar prin această măsură – modalităţi mai durabile de a domina. Consecinţele schimbării compoziţiei etnice a populaţiei care a avut loc timp de mai multe decenii în ţinutul/judeţul Hotin, ca şi în sudul Basarabiei, susţinute şi promovate de guvernanţii ruşi, sunt resimţite şi astăzi.

[19] AISR, F. 1263, inv. 1, d. 2185, f. 690.

[20] AISR, F. 1263, inv. 630, d. 1555, f. 744 (1842); F. 1263, inv. 606, d. 1638, f. 363 (1843); F. 1281, inv. 4, d. 65, f. 104 (1844), d. 72, f. 1367 (1845), d. 60, f. 98 (1846); F. 1263, inv. 534, d. 1938, f. 593 (1847); F. 1281, inv. 4, d. 56, f. 62 (1848); F. 1281, inv. 5, d. 58, f. 96 (1849), d. 54, f. 105 (1850), d. 86, f. 95 (1852), d. 78, f. 98 (1853); F. 1281, inv. 6, d. 76, f. 102 (1854), d. 91, f. 109 (1855), d. 72, f. 99 (1856), d. 107, f. 125 (1857), d. 78, f. 126 (1858), d. 46, f. 126 (1859).

Bibliografie

Boga 1922: L.T. Boga, Populaţia (etnografie şi statistică) (s.n. 1922).

Bulat 1929: T.G. Bulat, Starea ţărănimii moldave supt ocupaţia rusească (1808). In: Arhivele Basarabiei. Revistă de istorie şi geografie a Moldovei dintre Prut şi Nistru, 1929, nr. 4, octombrie-decembrie (Chişinău 1929), 31-45.

Chirtoagă, Chirtoagă 2013: I. Chirtoagă, V. Chirtoagă, Populaţia ţinutului Hotin în sec. XVIII - prima jumătate a sec. XIX. In: Destin românesc. Revistă de istorie şi cultură, an. VIII (XIX), nr. 1-2 (Chişinău-Bucureşti, 2013), 77-91.

Ciobanu 1993: Şt. Ciobanu, Oraşele. In: Basarabia. Monografie. Sub îngrijirea lui Ştefan Ciobanu (Chişinău 1993), 73-91.

Lungu 1932: V. Lungu, Despre olatul Hotinului (1715-1806). In: Cercetări istorice. Revistă de istorie românească. Director I. Minea, an. V-VII (1925-1931) (Iaşi 1932), 253-290.

Pamfile 1920: T. Pamfile, Ţinutul Hotinului la 1817 (Chişinău 1920).

Popescu 1929: M. Popescu, Veniturile raialei Hotinului în timpul stăpânirii turceşti. In: Revista arhivelor, anul 1928-1929 (Iaşi 1929), 394-401.

Relaţiile 2014: Relaţiile externe ale Ţării Moldovei în documente şi materiale (1360-1598). Ediţia a II-a. Editor: I. Eremia (Chişinău 2014).

Tomescu 1928: C.N. Tomescu, II. Catagrafia numerică din Moldova, Valahia şi Basarabia din 1810 (Chişinău 1928).

Tomuleţ 2018: V. Tomuleţ, Ţinutul Hotin în surse statistice ruseşti din prima jumătate a secolului al XIX-lea (Chişinău: Editura „Lexon-Plus" 2018).

Ungureanu 2003: C. Ungureanu, Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918): aspecte etnodemografice şi confesionale (Chişinău 2003).

Дараган 1849: М. Дараган, Военно-статистическое обозрение Бессарабской области. In: AIMSR, F. AMŞ, d. 18599.

Липранди 1827: И.П. Липранди, Краткое извлечение из составляемого исторического описания Бессарабской области (Кишинев 1827). In: AIMSR, F. AMŞ, d. 18595.

Розейлон-Сошальский 1826: А. Розейлон-Сошальский, Военно-статистическое описание Бессарабской области 1821-1826 гг. In: AIMSR, F. AMŞ, d. 18589, p. I-II.

Халиппа 1907: И. Халиппа, Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года. In: Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии, том. 3 (Кишинев 1907), 2-229.

The influence of external factors on the demographic changes in Khotyn County in the second half of the 18th - the first half of the 19th century (some generalizations about the monograph dedicated to Khotyn County)

Keywords: Bessarabia, Russian Empire, demography, statistics, census, uyezd/county.

Abstract: In this study, based on unpublished archival sources found in the National Archives of the Republic of Moldova, the Russian State Historical Archives (St. Petersburg), the Russian State Military Historical Archives (Moscow) and the State Historical Archives of the Chernivtsi region (Ukraine), the author analyzes the demographic changes that took place in the Khotyn County in the second half of the 18th century - the first half of the 19th century, making some generalizations about his own monograph on the Khotyn County, which was published in 2018. Using statistical data collected and systematized by local regional authorities and submitted to the central authorities, the author examines the number, distribution and composition of the population and describes the changes that occurred during this period in Khotyn County. The statistics fixed the number of families at the time of the census or the time of data collection and contained concrete data on the total number of males and females for such social categories as peasants, clergy, mazili, ruptaşi, Gypsies, and Jews and about the economic situation of the village at the time of census. These data were of great interest to the tsarist government, especially when the Russian Empire was involved in armed conflicts in the Balkans, and Bessarabia, as a border and transit territory, was to provide the Russian army with everything necessary.

Влияние внешних факторов на изменение демографических процессов в Хотинском цинуте во второй половине XVIII века - первой половине XIX века (некоторые обобщения относительно монографии, посвященной Хотинскому цинуту)

Ключевые слова: Бессарабия, Российская империя, демография, статистика, перепись населения, цинут/уезд.

Резюме: В данном исследовании на основе неопубликованных архивных источников, обнаруженных в Национальном архиве Республики Молдова, Российском государственном историческом архиве (Санкт-Петербург), Российском государственном военно-историческом архиве (Москва) и в Государственном историческом архиве Черновицкой области (Украина), автор анализирует демографические изменения, происходившие в Хотинском цинуте/уезде во второй половине XVIII века - первой половине XIX века, и делает некоторые обобщения относительно собственной монографии, посвященной Хотинскому цинуту, которая была опубликована в 2018 году. Основываясь на статистических данных, собранных и систематизированных местными областными властями на уровне цинутов/уездов и представленных центральным органам власти, автор исследует количество, распределение и состав населения и описывает изменения, которые происходили в этот промежуток времени в Хотинском цинуте/уезде. Статистика фиксировала количество семей на время проведения переписи и содержала конкретные данные относительно общего количества мужского и женского населения по таким социальным категориям, как царане, духовенство, мазылы, рупташи, цыгане и евреи, а также содержала информацию об экономическом положении села на момент проведения переписи. Эти данные представляли огромный интерес для царского правительства, особенно когда Российская империя была вовлечена в вооруженные конфликты на Балканах, а Бессарабия как пограничная и транзитная территория должна была обеспечивать русскую армию всем необходимым.

15.03.2019

Dr. hab. Valentin Tomuleț, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009, Chișinău, Republica Moldova.

REVOLTA ANTIBIZANTINĂ VLAHO-BULGARĂ. FAZA A II-A (TOAMNA 1186 - TOAMNA 1187)

Vasile Mărculeţ

Cuvinte-cheie: Valaho-bulgari, revoltă, Petru, Asan, Isaac II, Lardeas.

Stăpânirea bizantină din nordul Peninsulei Balcanice se vedea confruntată, în toamna anului 1185, cu puternica revoltă a vlahilor din Munţii Haemus, conduşi de fraţii Petru şi Asan. Revolta antibizantină a vlahilor, cărora li se vor asocia şi bulgari, prelungită până în vara anului 1188, înregistrează în evoluţia ei trei faze: 1) a debutului revoltei (toamna 1185 - vara 1186); 2) a reaprinderii şi intensificării revoltei (toamna 1186 - toamna 1187); 3) a victoriei revoltei vlaho-bulgare (iarna 1187 - vara 1188).

Reaprinderea, intensificarea şi extinderea revoltei antibizantine a vlahilor

Prima fază a revoltei se încheia în vara anului 1186 odată cu intervenţia militară bizantină, care provoca înfrângerea temporară a revoltaţilor şi determina refugierea la cumanii nord-dunăreni a conducătorilor revoltei. În perioada rămânerii la nord de Dunăre, Asăneştii au acţionat pentru încheierea unei strânse alianţe anatibizantine cu cumanii, aflaţi la apogeul puterii lor. Cunoaştem acest lucru atât din opera istorică a cronicarului bizantin contemporan, Niketas Choniates, care susţine că Petru si Asan, împreună cu răsculaţii rămaşi alături de ei, trecuţi în nordul Dunării, „s-au unit cu sciţii din vecinătate", cât şi dintr-o scrisoare adresată patriarhului şi sinodului, redactată de acelaşi autor în numele împăratului în care se precizează că Petru „se uneşte cu oameni asemenea porcilor, cu sciţii" (Choniates 1975, 372-373; Choniates 1984, 206; Choniates 1972, 7-8; Fontes 1975, 258/259, 338/339). Informaţia transmisă de Niketas Choniates este preluată şi de cronicarii Theodoros Skutariotes şi Ephraemius în lucrările lor. Spre exemplu, primul susţine că Asăneştii şi tovarăşii lor, refugiaţi la cumanii din nord-dunăreni, „s-au unit cu sciţii de acolo" (Skutariotes 1894, 373; Fontes 1975, 416/417). Potrivit celui de-al doilea, Asan şi Petru, împreună cu revoltaţii rămaşi alături de ei, după ce au trecut la nord de fluviu, „se uniră cu barbarii paristrieni" (Ephraem 1990, 209; Fontes 1975, 462/463).

Atragerea bulgarilor la revoltă şi constituirea alianţei antibizantine vlaho-cumane, devenită ulterior vlaho-bulgaro-cumană, au primit interpretări diferite din partea specialiştilor. Reţinem dintre acestea pe cea a lui George Murnu, potrivit căruia, cum „singura formă legiuită şi posibilă a statului lor" era recursul la domniile foştilor suverani bulgari, îndeosebi la cele ale marilor ţari Symeon şi Samuel, „gândul Asenizilor nefiind altul decât restaurarea statului acesta, ei aveau nevoie [...] de oricine care îi promova în tendinţele lor ambiţioase", motiv pentru care „privirile lor şi le-au îndreptat spre cumanii de peste Dunăre, cei care prin putere şi număr, puteau să le fie [...] un factor determinant la îndeplinirea cutezătoarelor planuri imperiale concepute de ei" (Murnu 1984, 135; Murnu 1999, 85-86).

Alianţa cu cumanii a avut consecinţe nebănuite în plan militar. Ralierea turanicilor la mişcarea antibizantină a vlahilor şi bulgarilor din Balcani a adus cu sine în tabăra răzvrătiţilor un aliat cu un potenţial militar deosebit. Prin succesul diplomatic repurtat, Asăneştii îşi asigurau serviciile redutabilei cavalerii uşoare cumane, deosebit de rapidă şi manevrabilă, inclusiv pe câmpul de luptă, şi formată din luptători experimentaţi.

Încheierea alianţei cu cumanii avea să îşi arate roadele imediat, deoarece, în baza ei, Petru şi Asan „au înrolat acolo", adică în teritoriile nord-dunărene, controlate de turanici, „în voie", respectiv în deplină libertate, „o mare mulţime de aliaţi", consemnează Niketas Choniates, în Istoria lui (Choniates 1975, 374; Choniates 1984, 206; Fontes 1975, 258/259). Theodoros Skutariotes, care preia ştirea şi o include în cronica lui, susţine, la rândul său, că Asăneştii au recrutat din teritoriile nord-dunărene „foarte mulţi aliaţi" (Skutariotes 1894, 373; Fontes 1975, 416/417). În scrisoarea către patriarh şi sinod din octombrie 1187, redactată în numele împăratului, Niketas

Choniates ne oferă şi alte detalii referitoare la încheierea alianţei vlaho-cumane. Potrivit informaţiilor cuprinse în scrisoare, la angajarea cumanilor alături de Asăneşti, împotriva Imperiului Bizantin, ar fi contribuit în mod decisiv, pe lângă asigurările date de Petru că, în sudul Dunării, vor întâlni o slabă rezistenţă din partea trupelor imperiale, lăsate de Isaac II Angelos în regiune, şi promisiunile fruntaşului vlah referitoare la plăţile pe care li le va face pentru serviciile lor, precum şi la bogatele prăzi pe care le vor lua din teritoriile bizantine de la sud de Haemus. Referitor la aceste aspecte autorul bizantin susţine că Petru „le-a făgăduit pe deasupra şi leafă (atât de mare cât le convenea barbarilor şi le plăcea lor), dar şi că vor putea strecura „fără trudă prin văile Haemusului şi că se vor deschide şi Porţile de Fier (*Πύλας τὰς Σιδηρᾶς*), adică actualul pas Riš (Soustal 1991, 441) şi că vor trece fără piedică Marele Zid şi că prin această trecere îngustă şi greu de străbătut vor ieşi la loc larg şi vor cotropi ţările domniei mele şi vor reteza cu săbiile lanurile romeilor şi vor jefui bunurile lor, fără vreo răsplată călăuzelor de drum, şi nici să le dea simbrie" (Choniates 1972, 8; Fontes 1975, 338/339-340/341).

Plecând de la conţinutul informaţiilor cuprinse în scrisoarea din octombrie 1187, istoricul Alexandru Magdearu a exprimat opinia că nu ambii conducători ai revoltei antibizantine s-au refugiat la cumani. Potrivit concluziei exprimate de el, Petru a trecut la cumanii nord-dunăreni „să-i incite să atace încă o dată ţinuturile de la sud de Dunăre", în timp ce Asan, despre care scrisoarea nu spune nimic, „a rămas să conducă rebeliunea" (Madgearu 2014, 64; Madgearu 2017, 71).

În temeiul informaţiilor cuprinse în textul scrisorii, considerăm că o asemenea concluzie nu poate fi susţinută. Din punctul nostru de vedere, formulat într-o lucrare recentă, doar menţionarea lui Petru se datorează, cel mai probabil, faptului că, la momentul respectiv, el era considerat drept conducătorul principal mişcării, identificare absolut explicabilă în condiţiile în care fruntaşul vlah îşi asumase, fără a întâlni contestare, puterea imperială. În consecinţă, Petru a fost perceput şi „drept artizanul alianţei politico-militare dintre vlahii răzvrătiţi şi cumanii din nordul Dunării", identificare absolut normală în asemenea condiţii (Mărculeţ 2018, 31). În ceea ce priveşte nemenţionarea lui Asan în scrisoare, suntem de părere că ea nu se datorează rămânerii lui în sudul fluviului, ci, cel mai posibil, faptului că, în prima fază a revoltei antibizantine a vlahilor, el apărea „doar ca un secondant al fratelui său" (Mărculeţ 2018, 31).

În toamna anului 1186, conducătorii vlahi refugiaţi la nord de Dunăre, împreună cu unii dintre susţinătorii lor, reveneau în Peninsula Balcanică şi reaprindeau flacăra revoltei. Din relatarea lui Niketas Choniates, aflăm că revoltaţii din Haemus însoţiţi de „trupele ajutătoare de sciţi", respectiv de războinicii cumani înrolaţi sub flamurile lor (Choniates 1975, 374; Choniates 1984, 206; Fontes 1975, 248/249).

Efectivele forţelor cumane venite în sprijinul revoltaţilor nu sunt precizate de sursele bizantine. Scrisoarea adresată patriarhului ecumenic şi sinodului patriarhal în toamna anului 1187, care oferă mai multe detalii, consemnează doar faptul că războinicii cumani veniţi în sprijinul vlahilor erau „în număr de mai multe mii" (Choniates 1972, 8; Fontes 1975, 340/341). Ceea ce este cert este aceea că favorizaţi de faptul că, după victoria din primăvară şi vară, împăratul Isaac II nu a adoptat măsurile militare care să fi asigurat consolidarea apărării provinciei şi a prezenţei bizantine în zonă, vlahii şi aliaţii lor, cumanii, au refăcut repede poziţiile pierdute.

Foarte probabil, în această în această nouă fază a revoltei s-a produs o extindere spre vest a mişcării antibizantine, care a cuprins acum regiunile situate la apus de Târnovo. Este, deci, foarte posibil, ca în urma unor acţiuni militare, asupra cărora nu deţinem informaţii, răsculaţii să fi ocupat, printre altele, cetatea Lovitzon (Loveć), situată la limita dintre cursul superior şi cel mijlociu al râului Osăm, care în primăvara-vara anului 1188 avea să joace un rol decisiv în anihilarea ofensivei bizantine (Choniates 1975, 399; Choniates 1984, 219; Skutariotes 1894, 387; Fontes 1975, 266/267, 418-419). Ocuparea puternicei cetăţi asigura securizarea flancului vestic al centrului politic de la Târnovo.

Deşi nu dispunem de informaţii categorice în acest sens, considerăm, de asemenea, că este la fel de posibil ca, în aceleaşi împrejurări, răsculaţii să fi eliminat, temporar, prezenţa bizantină din zona Vidinului. Temeiul opiniei noastre îl reprezintă conţinutul a două scrisori, redactate în 1216 şi 1218, de Demetrios Chomatenos, arhiepiscopul Ohridei, care consemnează că la 26 octombrie 1186, cu prilejul târnosirii Bisericii Sfântul Dimitrie din Târnovo, episcopul Stephanos al Vidinului, împreună cu alţi doi arhierei, nenominalizaţi,

l-au consacrat pe ieromonahul Vasile, un apropiat al Asăneştilor, „arhiepiscop al întregii Bulgarii" sau al Zagorei şi mitropolit de Târnovo (Chomatenos 2002, 50, 424-427; Mălinaş 2000, 82; Madgearu 2014, 45-46; Madgearu 2017, 48). Potrivit arhiepiscopului de Ohrida, ulterior, intuind greşeala comisă prin consacrarea unui arhiereu de Târnovo, act care a condus la o ruptură, în sânul Bisericii răsăritene, episcopul Vidinului a încercat să revină, fie sub jurisdicţia Arhiepiscopiei autocefale de la Ohrida, fie sub cea a Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol, dar a sfârşit prin a plăti cu viaţa demersul lui (Chomatenos 2002, 424-427; Jovan 2007, 31; Jovan f.a., 10).

Informaţiile cuprinse în corespondenţa lui Demetrios Chomatenos conduc la concluzia că, la momentul consacrării ca arhiepiscop al ieromonahului Vasile, episcopul Vidinului ieşise de sub jurisdicţia ecleziastică a arhiepiscopului de Ohrida. Considerăm că noua jurisdicţie sub care intrase arhiereul Vidinului nu putea fi alta decât cea a noului arhiepiscop al Târnovei. Suntem, de asemenea, de părere că acelaşi statut îl vor fi avut şi ceilalţi doi episcopi care participaseră la actul consacrării, rămaşi necunoscuţi. Faptul s-a datorat, în opinia noastră, numai extinderii şi succesului, cel puţin temporar, al revoltei vlahilor şi bulgarilor şi în aceste regiuni. Ulterior, Vidinul reapare, însă, sub stăpânire bizantină (Choniates 1975, 446; Choniates 1984, 245; Fontes 1975, 276/277).

Succesele, înregistrate în teritoriile de la nord de Munţii Stara Planina, au creat premise pentru extinderea operaţiunilor militare împotriva stăpânirilor bizantine situate la miazăzi de Haemus. Aliaţii vlaho-cumani, plecaţi din regiunea Preslavului, au traversat lanţul montan prin trecătoarea Porţile de Fier (Πύλας τὰς Σιδηρᾶς), respectiv Riš, au înaintat spre Berroe (Stara Zagora), iar de aici au debuşat în Câmpia Thraciei. Potrivit relatării lui Niketas Choniates, „în număr de mai multe mii", cumanii „au trecut Haemusul şi s-au aruncat asupra orăşelelor noastre de la poalele lui. Drept călăuze de drum şi aliaţi de luptă îi aveau pe acei vlahi" (Choniates 1972, 8; Fontes 1975, 340/341). Din relatarea aceluiaşi cronicar reiese, fără dubii, faptul conform căruia, comanda forţelor vlaho-cumane angajate în campanie şi-au asumat-o chiar conducătorii revoltei, Petru şi Asan (Choniates 1975, 376; Choniates 1984, 207; Fontes 1975, 260/261, n. */59). Admitem ca validă ipoteza, pe care derularea evenimentelor pare a o confirma, că intenţia atacatorilor era aceea de a-şi deschide drum spre Adrianopol şi Constantinopol (Madgearu 2014, 65; Madgearu 2017, 72).

Campania vlaho-cumană din toamna anului 1186, împotriva stăpânirilor Imperiului Bizantin de la sud de Munţii Haemus, prima de la debutul revoltei antibizantine a vlahilor, deschidea seria acţiunilor militare care au vizat aceste regiuni. Ştirile cu privire la desfăşurarea ei sunt foarte puţin, provenind, în majoritatea lor, din opera lui Niketas Choniates. Din conţinutul lor se poate deduce că şi în aceste teritorii, rezistenţa militară opusă de forţele bizantine a fost una extrem de slabă. Favorizaţi de această situaţie, aliaţii vlaho-cumani înregistrează un succes deplin, confirmat, de altfel, de Niketas Choniates, care consemnează că aceştia „pradă tot ce le stă în cale, săvârşesc tot felul de rele, ucigând, nimicind, dând totul pradă flăcărilor. Şi cum în năvălirea lor, mai iute decât zvonul, asupra ţinuturilor noastre nu găsesc pe nimeni îndeajuns de viteaz ca să li se împotrivească, se lăţesc şi peste moşiile de prin câmpii şi sunt devastate de ei şi o parte dintre acestea" (Choniates 1972, 9; Fontes 1975, 340/341). Aceeaşi situaţie este înregistrată succint şi de Ephraemius în cronica lui versificată. În câteva versuri, autorul relatează că forţele vlaho-cumane „năvăliră deci în ţinuturile romeilor făcându-le pe toate, cum se spune, pradă de misieni" (Ephraem 1990, 209; Fontes 1975, 462/463-464-465).

Extinderea operaţiunilor militare vlaho-cumane în regiunile de câmpie de la sud de Munţii Haemus, locuite, mai ales, de bulgari, a avut drept rezultat ralierea masivă acestora la mişcarea antibizantină, căreia îi era conferit, astfel, caracterul unei mişcări de colaborare etnică, a vlahilor cu bulgarii (Lazăr 2010, 14). Noii veniţi au adus, totodată, cu ei tradiţia statalităţii bulgare, ceea ce a făcut ca, din acest moment, obiectivul suprem al revoltaţilor avea să se concentreze pe constituirea unui stat propriu, de colaborare vlaho-bulgară, în graniţele şi în tradiţia politică a fostului Ţarat Bulgar (Murnu 1984, 135; Murnu 1999, 85-86). Obiectivul politic al răsculaţilor îşi află o clară exprimare în lucrările lui Niketas Choniates şi Theodoros Skutariotes. Primul susţine că, în urma succeselor militare repurtate, răsculaţii „nu s-au mai mulţumit să poată păstra ce era al lor şi să dobândească doar toparhia Moesiei, ci nu mai îndurau să nu aducă daune împărăţiei romeilor şi să unească domnia misienilor şi a bulgarilor într-

una singură, aşa cum fusese odinioară" (Choniates 1975, 374; Choniates 1984, 206; Fontes 1975, 258/259-260/261). Potrivit celui de-al doilea, răsculaţii antibizantini „nu au mai vrut să rămână numai într-ale lor, ci socoteau că e ceva cu totul de nesuportat să nu aducă daune împărăţiei romeilor şi să nu unească domnia misienilor şi a bulgarilor într-una singură, cum fusese odinioară" (Skutariotes 1894, 373; Fontes 1975, 416/417).

Riposta militară bizantină

Atacurile vlaho-bulgaro-cumane, împotriva stăpânirilor bizantine de la sud de Munţii Haemus au determinat riposta militară a Imperiului Bizantin. Aceasta s-a produs în toamna anului 1186, când, pentru a le stăvili, împăratul Isaac II Angelos a organizat o nouă campanie împotriva lor. Comanda trupelor imperiale, destinate expediţiei militare, a fost încredinţată de basileu unchiului său, sebastocratorul Ioannes Angelos, un experimentat militar, care, bun cunoscător al modului de luptă al adversarului, şi-a adaptat tactica la acesta.

La rândul lor, în perspectiva confruntărilor cu forţele bizantine, aliaţii vlaho-bulgaro-cumani „se concentraseră într-o armată deloc mică", scrie Niketas Choniates, fără a oferi, însă, alte informaţii cu privire la efectivele sale, dar care ne permite să deducem că baza acesteia o reprezenta cavaleria uşoară cumană (Choniates 1975, 374; Choniates 1984, 206; Fontes 1975, 260/261). Pentru valorificarea mobilităţii şi a puterii de izbire a acesteia, „aliaţii coborâseră în şesurile bune pentru călărime" (Choniates 1975, 374; Choniates 1984, 206; Fontes 1975, 260/261). Ocuparea unor poziţii de luptă în plină câmpie s-a datorat faptului că, foarte probabil, pe un asemenea teren, care îi avantaja, vlahii şi cumanii intenţionau să angajeze confruntarea cu armata bizantină.

Deducem din ştirile transmise de Niketas Choniates şi Theodoros Skutariotes că generalul bizantin a acţionat însă cu prudenţă, evitând angajarea forţelor sale într-o luptă directă în câmp deschis cu redutabilii săi adversari şi adoptând tactica hărţuirii neîntrerupte a acestora, ceea ce i-a asigurat obţinerea unor rezultate favorabile în confruntările cu aceştia. Modul în care Ioannes Angelos a condus operaţiile militare împotriva vlahilor şi aliaţilor lor s-a bucurat de aprecierea lui Niketas Choniates, care afirma în lucrarea lui că acesta „a condus armata fără să o expună primejdiilor şi în chipul cel mai vrednic de laudă şi a hărţuit pe duşmani în luptă" (Choniates 1975, 374; Choniates 1984, 206; Fontes 1975, 260/261). În acelaşi sens se exprimă şi Theodoros Skutariotes, chiar dacă face acest lucru într-o formă extrem de laconică susţinând că sebastokratorul Ioannes Angelos „i-a supărat nu puţin pe duşmani" (Skutariotes 1894, 373; Fontes 1975, 416/417).

Sebastocratorul Ioannes Angelos avea să cadă victimă luptelor politice de la Constantinopol, care aveau însă să pună capăt carierei sale, compromiţând, totodată, şi rezultatele favorabile înregistrate de acesta în luptele cu vlaho-bulgaro-cumnaii. Suspectat că ar aspira la coroană, Ioannes Angelos a fost destituit de la comanda trupelor care operau împotriva vlaho-bulgaro-cumanilor.

În locul sebastocratorului Ioannes Angelos, în fruntea armatei bizantine angajate în luptele împotriva vlaho-bulgaro-cumanilor, a fost numit caesarul Ioannes Cantacuzino, şi el o rudă a împăratului. Potrivit caracterizărilor realizate de Niketas Choniates şi Theodoros Skutariotes, noul comandant al forţelor imperiale era un militar „cu o bogată experienţă în conducerea treburilor militare" (Choniates 1975, 374-375; Choniates 1984, 206-207; Skutariotes 1894, 374; Fontes 1975, 260/261, 415/416). Ambii autori constată însă cu surprindere că, în pofida experienţei sale militare, caesarul Ioannes Cantacuzino, „atunci n-a condus bine războiul împotriva vlahilor" (Choniates 1835, 490; Skutariotes 1894, 374; Fontes 1975, 260/261, 415/416).

În una din variantele manuscrisului Istoriei sale, Niketas Choniates inserează mai multe amănunte referitoare confruntările dintre forţele vlaho-bulgaro-cumane şi cele bizantine. Fără a contesta calităţile caesarului Ioannes Cantacuzino, autorul bizantin evidenţiază, atât deficienţele de care generalul a dat dovadă în timpul exercitării comenzii, cât şi consecinţele lor negative, în plan militar. Potrivit lui Niketas Choniates, deşi era „cu sufletul viteaz" şi „era priceput la războaie", caesarul Ioannes Cantacuzino „mai întotdeauna nu avea noroc în lupte din pricină că era îndrăzneţ şi trufaş" (Choniates 1975, 375; Choniates 1984, 207; Fontes 1975, 260/261, n. */59). Se adăuga acestor deficienţe de caracter, un grav handicat fizic de care suferea caesarul Ioannes Cantacuzino, respectiv faptul că acesta era lipsit de vedere, deoarece fusese orbit din ordinul împăratului Andronikos I Comnenos (1183-1185). Din relatarea lui Niketas Choniates reiese clar că trufia, nechibzuinţa şi subestimarea adversarilor au fost factorii

care l-au condus pe generalul bizantin la severul eşec înregistrat în luptele cu forţele vlaho-bulgaro-cumane. Responsabilitatea şi aportul lui Ioannes Cantacuzino, la configurarea condiţiilor care au generat insuccesul trupelor bizantine, sunt clar expuse de Niketas Choniates, care relatează că atunci când „a auzit că barbarii stau în munţi şi că nu coboară la câmpie", caesarul, în trufia lui şi, probabil, nefamiliarizat cu modul luptă folosit de vlaho-bulgaro-cumani, „nu s-a gândit că ei se găsesc în aceşti munţi pentru liniştea şi siguranţa lor, ci socotind că acesta e un semn de frică din partea lor, şi-a aşezat tabăra în mijlocul câmpiei, fără să-şi pună paznici atenţi ori gărzi şi fără să facă o întăritură" (Choniates 1975, 375; Choniates 1984, 207; Fontes 1975, 260/261, n. */59).

Erorile comandantului aveau să fie plătite scump de trupele bizantine de sub comanda lui, sancţionată sângeros de adversarii ei. Una din aceste greşeli, respectiv, neluarea niciunei măsuri de asigurare a securităţii taberei oştirii proprii a fost folosită la maximum de forţele vlaho-bulgaro-cumane care, în urma unui violent şi extrem de bine dirijat atac de noapte, au spulberat forţele imperiale. Caesarul însuşi „abia scăpă", iar armata de sub comanda lui, „au lovit-o în fel şi chip", soldaţii aflaţi la momentul atacului în corturi „au fost surprinşi de duşmani şi ucişi", iar cei „care fugeau neînarmaţi erau prinşi", foarte puţini dintre ei reuşind să se salveze şi „să ajungă la tabăra împăratului" (Choniates 1975, 375; Choniates 1984, 207; Fontes 1975, 260/261, n. */59).

Conform ştirilor transmise de Niketas Choniates, posibilităţile de salvare a forţelor bizantine au fost complet reduse de nesăbuinţa comandantului lor. Acesta, dorind, cu orice preţ, să întoarcă rezultatul bătăliei şi, „să-şi redobândească victoria", s-a înarmat şi „s-a aruncat în mijlocul duşmanilor" ordonând trupelor să-l urmeze, „fără să vadă, fără să ştie pe unde va înainta ori ce se întâmplă în armată" (Choniates 1975, 375; Choniates 1984, 207; Fontes 1975, 260/261, n. */59).

Acţiunea, lipsită de logică a caesarului, a avut un rezultat complet diferit de cel urmărit. Sub loviturile forţelor vlaho-bulgaro-cumane, armata bizantină s-a dispersat, „luând-o la fugă" (Choniates 1975, 375; Choniates 1984, 207; Fontes 1975, 260/261, n. */59). Tabăra bizantină a fost cucerită de învingători, care au devastat „toate corturile" şi au luat o pradă bogată, care cuprinde inclusiv „hainele bogate ale caesarului" (Choniates 1975, 375; Choniates 1984, 207; Fontes 1975, 260/261, n. */59). Pentru ca umilirea armatei bizantine bizantine să fie completă, susţine Niketas Choniates, „şi flamurile i-au fost luate, acestea devenind trofee pentru învingători, căci Petru şi Asan s-au înfăşurat în ele mergând înaintea armatei lor", consemnează Niketas Choniates (Choniates 1975, 375; Choniates 1984, 207; Fontes 1975, 260/261, n. */59). Rămaşi stăpâni pe câmpul de luptă, fapt care reprezintă o altă confirmare a categoricei victorii dobândite, aliaţii vlaho-bulgaro- cumani „şi-au aşezat acolo corturile lor şi şi-au făcut tabăra" (Choniates 1975, 375; Choniates 1984, 207; Fontes 1975, 260/261, n. */ 59).

Înfrângerea suferită i-a atras caesarului Ioannes Cantacuzino destituirea de la comanda armatei. În locul lui a fost numit un talentat general, Alexios Branas (primăvara 1186). Acesta s-a răzvrătit însă împotriva lui Isaac II şi s-a proclamat împărat. Un sigiliu descoperit la Dobri Dol, în regiunea Plovdiv, cu legenda în limba greacă, „Ioan, basileul bulgarilor (Ἰωάννου βασιλέως τῶν Βουλγάρων)", a fost atribuit ţarului Asan (Jordanov 2001, 453-457). Prezenţa lui în zonă a fost atribuită unei posibile încercări a fruntaşului vlah de a stabili legături cu generalul răzvrătit (Madgearu 2014, 68-69; Madgearu 2017, 76).

Tentativa de uzurpare a lui Alexios Branas a generat un scurt război civil în Bizanţ. Situaţia politică din imperiu a favorizat acţiunile militare ale vlahilor, bulgarilor şi cumanilor. Profitând de criza politică din imperiu, aliaţii antibizantini şi-au extins aria operaţiilor militare întreprinse la miazăzi de Munţii Haemus, până pe litoralul pontic. Absenţa masivă a informaţiilor referitoare la ele, face ca atacurile vlaho-bulgaro-cumanilor în regiunile de pe litoralul Mării Negre să rămână puţin cunoscute. Succintele informaţii pe care le deţinem provin din operele aceloraşi autori bizantinei, Niketas Choniates şi Theodoros Skutariotes. Primul consemnează doar că „misienii nu mai cată la înălţimi şi la munţi, ci, năimind oaste de mercenari sciţi, năvălesc în părţile Agathopolisului (Ahtopol, în Bulgaria, n.n.) şi pradă cumplit ţinuturile acestea" (Choniates 1975, 394; Choniates 1984, 217; Fontes 1975, 262/263). Cel de-al doilea relatează, şi mai laconic, că vlahii „nu mai stau în munţi şi pe culmi, ci, luându-şi ca ajutoare pe sciţi, au tăbărât la Agathopolis, făcând rele foarte mari" (Skutariotes 1894, 384; Fontes 1975, 416/417).

Pe baza informaţiilor prezentate putem conchide că, favorizaţi de slaba ripostă a forţelor imperiale,

aliaţii vlahi, bulgari şi cumani şi-au extins operaţiile militare pe o arie teritorială mai vastă, care includea teritoriile Bulgariei răsăritene, inclusiv pe cele de pe litoralul vest-pontic, în regiunea cetăţii Agathopolis. Putem conchide că în aceste regiuni, atacurile aliaţilor antibizantini s-au întins până la sud de golful Burgas, la limita nordică a Munţilor Istrança.

Intensificarea atacurilor vlahilor, bulgarilor şi cumanilor şi extinderea lor asupra unor teritorii tot mai întinse, situate la sud de Munţii Haemus, aparţinând Imperiului Bizantin, l-au determinat de împăratul Isaac II Angelos să organizeze o nouă campanie împotriva lor, cea de-a doua a cărei comandă şi-a asumat-o personal. Cele mai consistente ştiri asupra ei sunt cuprinse în Istoria lui Niketas Choniates şi în scrisoarea către patriarhul ecumenic şi sinod, din octombrie 1187, precum şi în cronica lui Theodoros Skutariotes. Prin conţinutul lor, acestea permit o reconstituire foarte aproximativă a desfăşurării expediţiei bizantine.

Potrivit relatării lui Niketas Choniates, la baza deciziei imperiale a stat, mai ales, faptul că basileul a fost „cuprins de târzia remuşcare că nu a rânduit cum trebuie lucrurile în ţara dușmană în vremea primei sale expediţii", fapt care a permis vlahilor revoltaţi posibilitatea să revină şi, cu concursul militar al cumanilor nord-dunăreni, să recâştige poziţiile pierdute (Choniates 1975, 394; Choniates 1984, 217; Fontes 1975, 260/261-262/263). Ca urmare, învăţămintele trase l-au determinat să acorde o atenţie aparte pregătirii noii campanii (Choniates 1975, 394; Choniates 1984, 217; Fontes 1975, 260/261-262/263).

Cel mai probabil, cea de-a doua campanie militară bizantină împotriva vlahilor şi bulgarilor a debutat, în septembrie 1187, când împăratul a părăsit capitala. Conform relatării lui Niketas Choniates, în timp ce „restul armatei începu să se adune", basileul a părăsit Constantinopolul „cu puţini însoţitori" (Choniates 1975, 394; Choniates 1984, 217; Fontes 1975, 262/263). A poruncit, de asemenea, cumnatului său, caesarul Conrrado, marchiz de Monferrato, să se prezinte la oaste, dar acesta nu a dat curs solicitării, ci s-a îndreptat spre Ţara Sfântă, unde îl solicitau obligaţiile sale de cavaler cruciat (Choniates 1975, 394-395; Choniates 1984, 217; Fontes 1975, 262/263).

Informaţii mai amănunţite referitoare la pregătirile militare, făcute de împăratul Isaac II Angelos, în perspectiva declanşării campaniei militare, se regăsesc în scrisoarea din octombrie 1187. Potrivit conţinutului respectivului act, intensificarea atacurilor vlaho-bulgaro-cumane a contribuit, în mod decisiv, la grăbirea plecării basileului în campanie. Din relatarea imperială aflăm că, intenţionând să-i ajungă pe „barbari", respectiv vlaho-bulgaro-cumanii care atacau regiunea cetăţii Agathopolis, „în patru zile", basileul s-a pregătit „cum a putut, în pripă", şi a părăsit capitala fără a-şi mai aştepta „măcar garda" imperială (Choniates 1972, 9; Fontes 1975, 340/341).

Din relatările lui Niketas Choniates şi Theodoros Skutariotes deducem faptul că, după alungarea vlaho-bulgaro-cumanilor dincolo de Munţii Haemus, împăratul intenţiona să se deplaseze până la Berroe, „pentru a orândui lucrurile şi acolo" (Choniates 1972, 10; Fontes 1975, 342/343; Cf. Brand 1968, 91). Pe baza acestor informaţii, istoricii Ginel Lazăr şi Alexandru Madgearu au ajuns la concluzia că obiectivul campaniei militare bizantine din toamna anului 1187 l-a reprezentat restabilirea controlului imperiului asupra trecătorilor Munţilor Haemus (Lazăr 2010, 12; Madgearu 2014, 70; Madgearu 2017, 78).

Confruntarea dintre forţele vlaho-bulgaro-cumane şi cele bizantine a avut loc la 11 octombrie 1187 în apropierea cetăţii Lardeas, identificată, cel mai probabil, cu localitatea Lozenec, situată la nord-est de Diampolis (Iambol) (Soustal 1991, 333). Bătălia, una deosebit de violentă, în cursul căreia sorţii de izbândă au înclinat când într-o parte când în cealaltă, s-a încheiat, în cele din urmă, cu victoria bizantinilor (Choniates 1975, 397; Choniates 1984, 218; Choniates 1972, 11; Skutariotes 1894, 386; Fontes 1975, 264/265, 342/345, 416/417; Cf. Brand 1968, 91).

În pofida victoriei, împăratul a abandonat, cel puţin pentru moment planul iniţial, acela de „a lua drumul care ducea la Berroe, pentru a orândui lucrurile şi acolo" (Choniates 1972, 10; Fontes 1975, 342/343; Cf. Brand 1968, 91). Ca urmare, consemnează Niketas Choniates, el s-a repliat cu forţele sale „spre Adrianopol, renunţând să apuce calea pe care şi-o propusese mai înainte", afirmă Niketas Choniates (Choniates 1975, 398; Choniates 1984, 218-219; Fontes 1975, 264/265), iar Theodoros Skutariotes, parafrazând informaţia, susţine că basileul „a sosit la Adrianopol, renunţând la drumul pe care îşi propusese să meargă"(Skutariotes 1894, 386; Fontes 1975, 418/419).

Factorii care au determinat această schimbare a planului strategic iniţial al împăratului ne rămân necunoscuţi, în condiţiile în care, niciunul din izvoarele avute la dispoziţie nu face referire la ei. Din punctul nostru de vedere, victoria bizantină de la Lardeas a fost una à la Pyrrus. Suntem de părere că în timpul bătăliei forţele bizantine suferiseră pierderi atât de mari încât atingerea obiectivului iniţial devenise imposibilă. Ca urmare, din punctul nostru de vedere, retragerea la Adrianopol s-a făcut în scopul odihnirii şi refacerii oastei imperiale participante la campanie.

Prin prisma rezultatului bătăliei, putem aprecia că în urma victoriei de la Lardeas, împăratul Isaac II şi-a atins parţial obiectivul. Ea a condus la diminuarea atacurilor vlaho-bulgaro-cumane împotriva stăpânirilor bizantine de la sud de Munţii Haemus, fără a pune însă complet capăt acestora, aşa cum susţin unii cercetători (Brezeanu 1981, 157; Brezeanu 2007, 289). În consecinţă, atacurile vlaho-bulgaro-cumane la sud de Munţii Haemus au continuat şi în perioada imediat următoare victoriei bizantine de la Lardeas, chiar dacă nu au mai cunoscut intensitatea şi violenţa din epoca anterioară bătăliei. În sprijinul opiniei exprimate, aducem câteva succinte informaţii care se regăsesc atât în Istoria lui Niketas Choniates, cât şi în cronica lui Theodoros Skutariotes. Primul susţine că, în pofida înfrângerii suferite, „barbarii nu se potoleau" (Choniates 1975, 398; Choniates 1984, 219; Fontes 1975, 264/265), iar cel de-al doilea, în parafrazarea lui, exprimă o opinie identică, anume că „barbarii nu se linișteau" (Skutariotes 1894, 386; Fontes 1975, 418/419).

Pentru rezolvarea situaţiei a fost nevoie ca împăratul Isaac II Angelos să reia campania întreruptă după victoria de la Lardeas. În fruntea forţelor sale, acesta a înaintat până la Berroe, unde „a oprit năvălirile sciţilor şi ale misienilor", susţine Niketas Choniates (Choniates 1975, 398; Choniates 1984, 219; Fontes 1975, 264/265), iar Theodoros Skutariotes relatează că, confruntat cu atacurile vlaho-bulgaro-cumane, basileul „fu din nou la Berroe, vrând să oprească incursiunile lor" (Skutariotes 1894, 386; Fontes 1975, 418/419). Compararea informaţiilor transmise de cei doi autori ne permite constatarea, că spre deosebire de Niketas Choniates, care înregistrează un succes bizantin, Theodoros Skutariotes, care nu precizează dacă basileul a reuşit sau nu în tentativa lui, lasă să planeze incertitudinea asupra rezultatului acţiunii militare a lui Isaac II.

Perioada în care s-a desfăşurat ofensiva bizantină până la Berroe, respectiv până la limita meridională a Munţilor Sredna Gora, nu este precizată în izvoare. Suntem însă de părere că nu s-a prelungit dincolo de toamna târzie a anului 1187 (Mărculeţ 2018, 49). Din punct de vedere militar, ofensiva până la Berroe a reprezentat momentul final al campaniei bizantine, declanşată la sfârşitul lunii septembrie a anului 1187. Cu excepţia victoriei, greu plătite, obţinute la Lardeas, ofensiva bizantină nu a înregistrat rezultate notabile. Acest fapt s-a transferat şi în plan politic şi teritorial, unde a condus la conservarea statu-quo-ului.

Bibliografie

Brand 1968: Ch. M. Brand, Byzantium Confronts the West 1180-1204 (Cambridge, Massachusetts 1968).

Brezeanu 1981: S. Brezeanu, O istorie a Imperiului Bizantin (Bucureşti 1981).

Brezeanu 2007: S. Brezeanu, Istoria Imperiului Bizantin (Bucureşti 2007).

Choniates 1835: N. Choniatae, Historia, ex recensione Imm. Bekkeri (Bonnae MDCCCXXXV).

Choniates 1972: N. Choniatae, Orationes et epistulae, recensuit I.A. van Dieten (Berolini et Novi Eboraci MCMLXXII).

Choniates 1975: N. Choniatae, Historia, recensuit I.A. van Dieten, t. I: Praefationem et Textum continens (Berolini et Novi Eboraci MCMLXXV).

Choniates 1984: N. Choniates, O City of Byzantium, Annales of Niketas Choniates, tranlated by H.J. Magoulias (Detroit 1984).

Chomatenos 2002: D. Chomateni, Ponemata Diaphora, recensuit G. Prinzing (Berolini et Novi Eboraci MMII).

Ephraem 1990: Ephraem Aenii, Historia Chronica, recensuit O. Lampsides (Athenis MCMXC).

Fontes 1975: Fontes Historiae Daco-Romanae, III. Scriitori bizantini (sec. XI-XIV), publicate de: Al. Elian şi N.Ş. Tanaşoca (Bucureşti 1975).

Jordanov 2001: I. Jordanov, Byzantine lead seals from the stronghold near Dobri Dol, Plovdiv region. Revue Numismatique 6/157, 2001, 443-469.

Jovan 2007: Archbishop of Ohrid and Metropolitan of Skopje Jovan, A Short History of the Orthodox Ohrid Archbishoprich (Ohrid 2007).

Jovan f.a.: Archbishop of Ohrid and Metropolitan of Skopje Jovan, Brief History of the Ohrid Archbishopric, https://www.scribd.com/document/43765106/History-of-the-Ohrid-Archbishopric-2 (accesat: 13.08.2017).

Lazăr 2010: G. Lazăr, Scurtă privire asupra strategiilor şi tacticilor militare ale fraţilor Asăneşti (1185-1207). Muzeul Militar XXII, 2010, 5-16.

Madgearu 2014: Al. Madgearu, Asăneştii. Istoria politico-militară a statului dinastiei Asan (1185-1280) (Târgovişte 2014).

Madgearu 2017: Al. Madgearu, The Asenids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280) (Leiden-Boston 2017).

Mălinaş 2000: I.M. Mălinaş, Regeste şi registre de la Constantinopol şi Roma, din prima jumătate a secolului al XIII-lea, privitoare la primatul lui Vasile I şi la împăratul Ioniţă Caloian din Târnovo (Oradea 2000).

Mărculeţ 2018: V. Mărculeţ, Vlaho-bulgari şi bizantini (1185-1204). Aspecte militare ale luptei pentru supremaţie în Peninsula Balcanică (Constanţa 2018).

Murnu 1984: G. Murnu, Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre, ediţie îngrijită şi studiu introductiv de N.-Ş. Tanaşoca (Bucureşti 1984).

Murnu 1999: G. Murnu, Istoria românilor din Pind. Vlahia Mare 980-1259 (Bucureşti 1999).

Skutariotes 1894: [T. Skutariotes] Ἀνωνύμου, Συνόψις χρονικη, în „Μεσαιωνικὴς βιβλιοθήκης", t. VII, επιστάσια K.N. Σαθα (Veneţia-Paris 1894).

Soustal 1991: P. Soustal, Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos). Tabula Imperii Byzantini, Heraugegeben von H. Hunger, t. 6 (Wien 1991).

The Vlach-Bulgarian anti-Byzantine Rebellion. Second Phase (Autumn 1186 - Autumn 1187)

Keywords: Vlach-Bulgarians, rebellion, Peter, Asen, Isaac II, Lardeas.

Abstract: In the autumn of 1185, the anti-Byzantine rebellion of the Vlachs in Haemus took place, led by the brothers Peter and Asen; it was caused by the abuses and excessive taxation of Emperor Isaac II Angelos. In the spring and summer of 1186, the Emperor began his first military campaign against the rebellious Vlachs. The Byzantine offensive led to the suppression of the rebellion and the retreat of its leaders to the north-Danubian Cumans. On returning to the south of the Danube, with Cuman support, Asen and Peter rebelled again (autumn 1186). The rebellion quickly spread to both the northern and southern regions of Haemus. The Bulgarians also joined the rebellious Vlachs. The Vlach-Bulgarian-Cuman offensive in the southern regions of Haemus forced Emperor Isaak II to organize a new campaign against the attackers (autumn 1187). The confrontation between the Vlach-Bulgarian-Cuman and the Byzantine forces took place in Lardeas on October 11, 1187. The battle ended in victory for the Byzantine troops, obtained by the expensive price. This victory, followed by the Byzantine offensive to Beroe (Stara Zagora), led to the temporary cessation of the Vlach-Bulgarian-Cuman attacks in the south of Haemus. Politically and geographically, the status quo was maintained at the end of this stage.

Антивизантийское восстание влахо-болгар. Этап II (осень 1186 г. - осень 1187 г.)

Ключевые слова: влахо-болгары, восстание, Петр, Асень, Исаак II, Лардеас.

Резюме: Осенью 1185 года произошло антивизантийское восстание влахов в Гемусе, возглавляемое братьями Петром и Асенем; оно было вызвано злоупотреблениями и чрезмерным налогообложением императора Исаака II Ангела. Весной-летом 1186 года император начал свою первую военную кампанию против мятежных влахов. Византийское наступление привело к подавлению восстания и отступлению его лидеров к северо-дунайским куманам. Вернувшись, при поддержке куманов, Асень и Петр вновь подняли восстание (осень 1186 г.). Оно быстро охватило как северные, так и южные районы Гемуса. Болгары также присоединились к мятежным влахам. Наступление влахо-болгаро-куманов в южных районах Гемуса заставило императора Исаака II организовать новую кампанию против нападавших (осень 1187 г.). 11 октября 1187 года в Лардеасе произошло столкновение между влахо-болгаро-куманскими и византийскими войсками. Битва окончилась победой византийских войск, добытой дорогой ценой. Эта победа, за которой последовало византийское наступление до Берое (Стара Загора), привела к временному прекращению нападений влахо-болгаро-куманов на юге Гемуса. Политически и территориально в конце этого этапа статус-кво был сохранен.

03.09.2018

Dr. Vasile Mărculeţ, Colegiul Tehnic „Mediensis", str. Sticlei, nr. 9, RO-551130 Mediaş, jud. Sibiu, România, https://orcid.org/0000-0002-3409-2818, e-mail: vasilemarculet@gmail.com; web: vasilemarculet.vze.com

FEW REMARKS ON RELATIONS BETWEEN WLADISLAUS OF OPOLE AND MOLDOVA AND WALLACHIA

Jerzy Sperka

Keywords: Wladislaus duke of Opole, Transylvania, Wallachia, Poland, Alexandru Basarab.

Wladislaus (1326-1330) the duke of Opole, was a son of Boleslaus II of Opole and Elisabeth of Świdnica. Since 19th century, he is colloquially nicknamed "Opolczyk" in the polish historiography. Thanks to his grandmother Kunegunda – the duchess of Świdnica – Wladislaus was related to the Polish king – Casimir III the Great (1333-1370), as well as to Louis the Great- the king of Hungary (1342-1382). Since Kunegunda was a sister of both: Casimirus the Great and Elisabeth- who got married to Karol Robert of Anjou and their son was Louis the Great– the king of Hungary, Wladislaus of Opole was related to these two great kings (Sroka 1996; Sperka 2012; Sperka 2016).

At the beginning of 1350s Wladislaus of Opole, who had already a significant chance for assuming power in Silesia (he was successor of a small part of Duchy of Opole together with his brother Boleslaus III), decided to move to Hungary to improve his chance for better life and making career. Hungary, as well as Kingdom of Bohemia was, at that time, one of the richest and most economically developed countries in the Central Europe, so one should not be surprised by direction of Wladislaus's emigration. There were new dynasties that had just established its power in both kingdoms: Luxemburgs in Bohemia and Angevines in Hungary. Both of them carried out social, economically and political reforms and thanks to that the both kingdoms were relatively modern and tolerant towards foreigners. They were tolerated and welcomed, as they made counterbalance for the local nobilities. That is why the poor one Piast from Poland, and especially from Silesia moved to Buda or Prague looking for better life[1] (Fiala 1978, 13-292; Sroka 2000, 52-83; Pór 1900, 3-45; Petneki 1976, 40; Sroka 1995b, 29-48; Sroka 1995c, 49-101).

After Wladislaus of Opole had arrived to Hungary, he got an important support from the queen Elisabeth – Karol Robert's widow. It is even supposed that she was the person who invited Wladislaus to the Hungarian court and even arranged his first marriage with some Elisabeth (Jasiński 2007, 559; Jasiński 1998, 74-78; Sperka 2012, 52-53). Elisabeth is quite mysterious person, and there is contradictory information about her in Polish historiography. It is due to fact, that available sources scarcely inform about her, namely she is mentioned in one of charters issued by Waradyn's chapter at the beginning of the 14th century. It features an reference to funding of St. Elisabeth's altar at the place where Wladislaus's wife had been buried. The most interesting part of this note reads as follow: *...consortis sue filie Alexi Andri vayvode Transalpinie*. Based on it, historians thought that Wladislaus's wife was the daughter of Alexander Basarab – the ruler of Wallachia. As this note lacks her name, scholars' assumptions were based on the name of the patron of the altar and the fact that it was funded at the place of her tomb. Historians supposed that she was Ortodox when she was child and she converted to Catholicism after her marriage with Wladislaus (Pór 1908, 30-33; Pór 1909, 537-554; Dąbrowski 2007, 38). This point of view was questioned in 1950s by one of the Romanian historians, M. Holban, who proposed alternative interpretation of the text of the charter. She proposed following reading of the crucial fragment: *filie Alexi Andri vayvode Transylvanie* (Holban 1956, 7-62; see also: Holban 1981, 151-211). The new reading appeared to very important when it come to the identification of Elisabeth's father, not the ruler of Wallachia (*Transalpinus),* but the woiwode of Transylvania (*Transilvanus)*-probably Andreas Lackyfim, who reigned in Transylvania between

[1] Before Wladislaus of Opole, there were Maria - daughter of Casimir duke of Bytom in Hungary. She married Karol Robert in the year 1306. There were also her brothers: Boleslaus and Mieszko, who moved to Hungary. The first one became archbishop of Esztergom, and the second one bishop of Veszprem.

1356 and 1359. This interpretation was accepted by Polish historians Stanislaw A. Sroka (1995a, 455-463), K. Jasiński (1998, 75-76) and me (Sperka 2003, 15; Sperka 2006, 26). New studies on the charter have made me however change my mind. Holban's hypothesis was finally rejected by Dieter Veldtrup, who published the reproduction of this part of the charter and analyzed this document once again. At this reproduction is easy to recognize that there was written *Transalpinus* and not *Transilvanus*. So, it is obvious – also for me – that the father of Elisabeth was the ruler of Wallachia – Alexandru Basarab and not the woiwode of Transylvania. Her mother was unknown Klara (Veldtrup 1999, 53-113; Veldtrup 2001, 91-102).

Dating of the marriage between Wladislaus and Elisabeth is another controversial issue. According to Antal Pór it took place in the second half of 1344. He connected this marriage with Louis the Great's expedition to Transylvania. It resulted with the act of feudal allegiance made by Alexandru Basarab to Louis the Great at 15th June 1344. According to Antal Pór marriage between woiwode's daughter with Wladislaus of Opole was one of the conditions of this act that should have strengthen mutual connections between Hungary and Wallachia (Pór 1911, 60). Jan Dąbrowski agreed with Pór's proposals introducing it into Polish historiography. However, J. Karácsonyi and Krystyna Pieradzka voiced some critical remarks. They both supposed that the wedding took place between 1352 and 1356. According to them Wladislaus of Opole came to Hungary because of marriage between Anna, princess of Swidnica, and Karol of Luxembourg and that was the moment when also Wladislaus's wedding took place (Karácsonyi 1910, 181; Pieradzka 1948, 262). This opinion was shared by Kazimierz Jasiński and Stanislaw A. Sroka. They adduce another facts that underpins this view: firstly, Katarzyna[2] who was daughter of Wladislaus of Opole's and his second wife – Eufemia (Ofka) of Mazovia was mentioned in sources at 26th March 1367, so the first wife – Elisabeth had to die before 1366 (in the older historiography her death was dated between the years 1367 and 1369) (Jasiński 2007, 558, 571-572; Jasiński 1998, 75-77 – here wrote that Elisabeth died at the turn of 1365 and 1366 years; Sroka 1995a, 458-463; Sroka 1996, 19-22; Sroka 2001, 45-46). Only D. Veldtrup tried to argue that the wedding took place in 1365 and it was a result of an alliance between Hungary and the ruler of Wallachia – Wladislaus (Vlaicu) as it was necessary to strengthen their positions against Turkey. After that Louis the Great was able to conquer Vidyn Province of Bulgaria. According to Veldtrup, Elisabeth – the first wife of Wladislaus of Opole died untill 22nd October 1372, probably at the turn of August and September 1371 (Veldtrup 1999, 53, 283; Veldtrup 2001, 101).

Trying to conclude this part of my article, it should be stated, that nowadays it is impossible to date the wedding of Wladislaus of Opole and Elisabeth precisely. The same refers to the date of Elisabeth's death. In my opinion the marriage most likely took place in mid-1350s, but there are also possibilities for dating it a decade later. The only one thing that remains certain, is she was buried in the Great Waradin's cathedral, where her husband founded St. Elisabeth's altar for her.

Wladislaus of Opole assumed power as a count palatine in 1367 (after Mikolaj Konta), and became one of the most important persons in Hungary, just second to the king. He was the head of the Hungarian's courts, and he made his judgement usually during the *congregatio generalis* (Sroka 2001, 41-44, 49-56, 86-91). He had also huge influence on the foreign policy of the kingdom. In that time Hungary continued its expedition in Balkans – this time on Bulgarian and Wallachia. Because of his marriage with the daughter of the Wallachia's ruler, Wladislaus was especially interested in encounters with this country. He had still his interests there: the ruler of Wallachia Vlaicu, tsar of the Vidyn Province of Bulgaria Iwan Sracimir (Stracimir), and the tsar of Serbia Stefan Urosz I, son of Stephan Duszan, they all were his brothers-in-law (Salamon 2007, 221-231).

One of the reasons of Hungarian expedition against Bulgaria was for sure the weakness of the country during the reign of Ivan Alexander (1331-1371). At that time Bulgaria was divided into two parts, the one (the northern part) stayed under the reign of the older Ivan's son- Sracimir, and the second one (the southern part) was under the reign of the younger Ivan's son – Szyszman. Additionally, there was also small, self-appointed state, ruled by despot Dobrotic. In 1367 Hungary conquered the Vidyn Province but couldn't hold it longer. As they started to support Catholicism

[2] Her futured husband was Henryk of Glogów and Kożuchów.

there, the great protests of the Orthodoxy community began. What is more, the ruler of Wallachia-Vlaicu I, who had previous (since 1368) good relations to Louis the Great, changed his attitude towards the king of Hungary. That is why Louis the Great together with his new palatine decided to organize expedition against him. But during the expedition, after achieving by the Hungarian army Sokolac (Zokol) in Bulgaria, plans were changed, and the army moved towards Szörény, that had been hold by Wallachia. The attack was succeeding, and the Hungarian army conquered the town. After this success, at the end of November 1368, the king of Hungary together with his army came back to Buda, but the bad news was that the Vidyn Province left by Hungarian on its own, became Bulgarian's part again. I suppose that Wladislaus of Opole, because of his connection to Wallachia (because of his wife) was active during the negotiations between Hungary and the rulers of this part of Europe (Gjuzelev 1982, 153-172; Czamańska 1996, 200-201; Sroka 2001, 60-62). The failure in Bulgaria made the opposition in Hungary stronger, and there were demands that those people who were involved in the unsuccessfully expedition against Bulgaria should have took responsibility for this failure. One of the results of this situation was, that Wladyslaw of Opole, the current palatine of Hungary, was dismissed in 1372, although he hadn't already been active in the Balkan politic anymore. (Dąbrowski 2007, 43, 136-137; Sroka 2001, 41-42, 45, 65; Salamon 2007, 226-227; Czamańska 1996, 201). After that, Wladislaus of Opole was sent to Red Ruthenia to take there over the position of deputy of the Hungarian king. He held this position till the January 1379. Red Ruthenia was a territory that had been conquered by the Polish king Casimir the Great in 1340-1366. But, because of the geographical location of this territory, there was also Hungary who was interested in possession this part of Europe. Hungarian's kings even called himself as a the king of Galicia (Halych) and Lodomeria (Vlodymir) (Paszkiewicz 2002, pass.; Wyrozumski 1997, 43-45). The reason why Louis the Great gave Rad Ruthenia to Wladislaus of Opole was his intention to bind this territory to Hungary (DH 1985, 58-59; DR 1981, 77-78; see also: Breiter 1889, 51-53; Halecki 1919, 77-78; Wyrozumski 1997, 44-45; Karczewski 2007, 262-263; Sperka 2012, 219-224, 230-235). It should have strengthened Hungarian geo-political situation. Controlling Red Ruthenia meant advantage towards Lithuania, besides it made prospects of expeditions against Moldova, Wallachia and Poland easier to organize. Unfortunately, Wladislaus of Opole didn't fulfill – intentionally or not – the plan of his king. Wladislaus preferred to realize his own goals and try to build his own state. But before he did it, he had conscientiously fulfilled every king's instructions. One of them was making expedition against Moldova in 1374.

Moldova was quite a young country, formed in 1350s, stayed often under Hungary's influence. After the time of the reign of Bogdan I., when his son Latcu took over the power, fights between other precedents to the throne in Moldova began. There was the duke of Podolia – Jerzy Koriatowicz – who was involved in these fights. He conquered the part of Moldova with the town Bârlad. In this situation, Louis the Great, who wanted to strengthen Hungarian influence in this country, sent Wladislaus of Opole against Moldova. His expedition lasted one month -since the middle of September till the middle of October 1374 (Czamańska 1996, 46-49). During my research, I think, I found out some new, interesting facts about this expedition. Firstly, at 9th September 1374 Wladislaus of Opole was present in Lviv, together with his vassals: Jan Kmita, Jan Kustra as well as with Piotr Bruno, and Andrzej – burgrave of Żydaczów and he gave to his close friend Bieńko of Kuchary the village Żabokruki (AGZ, t. 7, nr 10). The fact that Jan Kmita and Jan Kustra – so the two reach persons who were obligated to provide a lot of knights (proportionally to their fortune) were present by Waldislaus, suggests that it was the time, when the expedition against Moldova began (Jan Kmita was obliged to provide 6 kopijniks – heavy cavalry- and 6 arbalists –Tomaszewicz, Zdanek 2004, nr 11; Sperka 2006, 263-265). At 19th October Wladislaus was present in Halych, so probably he was already on his way from the expedition to Moldova. Together with him there were also Wiktor of Mierzyce – the starost of Red Ruthenia and Jan Kmita (Szaraniewicz 1883, 205-207). In November 1374 Wladislaus's knights: Herburt and Frydrusz Füllstein as well as Waclaw of Ossowa got some privileges from him, that can be explained as a reward for taking part in the above-mentioned expedition (it was in Sanok at 23th November 1374 r.; see: ZDM, cz. 4, nr 1022 = Łaszczyńska 1948, 374-376; KDM, t. 1, nr 279; Sperka 2006, 225, 306-307). Scholars

assume that, as a result of this expedition against Moldova, an unknown Jerzy took over the power in this country. According to some of Polish historians, it had to be Jerzy Koriatowicz, but Romanian historians takes different view. In their opinion this unknown Jerzy that was some nobleman from Moldova, probably member of Dragoszyd's family (Czołowski 1891, 572; Spieralski 1967, 17; Demel 1970, 116; Panaitescu 1956, 110; Cihodaru 1968, 25-26; Czamańska 1996, 44-45). This unknown Jerzy lost his power in 1377, when Piotr I (probably Latcu's nephew) took over the throne in Moldova. According to I. Czamanska and D. Karczewski, Jerzy, after he lost his power in Moldova, found a shelter by Wladislaus of Opole. These historians supposed that this unknown Jerzy was the same person as Dziordz (Jerzy), woiwode of Wallachia whom Wladislaus of Opole gave at 30th November 1377 two villages: Nowoszyce and Stupnica and obliged him to live there together with his wife and children (ZDM, cz. 4, nr 1037; Jawor 2004, 65). In my opinion, this hypothesis can't be accepted, because it is quite impossible that the previous ruler of Wallachia gets only two villages, in the document of this donation there is no information about his past, and this document is written in quite typically way, it's means there is the obligation of living there with wife and children, that would not have been possible if this document had been written for the previous ruler. What is more, giving only two villages to such important person would be totally against the norm in that time. For instance, Jerzy Narymuntowicz who lost his duchy of Belz in 1377, got the whole Lubaczow's district and the gains from salt mines.

As I mentioned before, Wladislaus of Opole spent in Red Ruthenia 6 years as Louis's the Great deputy. In that time, he was engaged in the economical and religious development of this region. He also made an effort to encourage settlers to live there. During my research, I have found over then 50 documents that confirmed that Wladislaus of Opole gave some territory (over 130 villages) to the knights (Sperka 2012, 284-290). This knights-noblemen came usually from Silesia, Poland, Hungary and Kingdom of Bohemia. But there were also Wallachians from Maramures among them. In 1375 r. Wladislaus of Opole gave to Daniel Daczbokowic 7 villages (Zaderewice among them) near Żydaczów. Daniel who stayed in Red Ruthenia since 1371, became an ancestor of the Danilowicz's family who used coat of arms named "Sas" (Wyrostek 1932, 78; Boniecki 1901, 86-92). Another man who got some possessions from Wladislaus was Dżordż (Dzirodź) who was titled as the woiwode of Walachia. His function can be compared to the chief or governor of the village, who represented Wallachians's interests before the king; in the villages located according to German law's this function assumed soltys (village administrator). At 10th November 1377 in Lviv Wladislaus of Opole gave him two villages in Samobor district (in Przemyśl Land): Nowoszyce and Stupnica as well as the mill that he got from Piotr Winnicki. The fact that he had already had a mill prove that Dżordż had to come to Red Ruthenia much earlier as he managed to buy a mill. However Wladislaus gave him this possessions under condition that he will live there with his wife and children, and he and his inheritors will pay taxes (2 grosz from 1lan[3]) and fulfill military services (he had to provide 1 kpijnik and two shooters). Dżorż was an ancestor of the Stupnicki's family that used the coat of arms named "Sas" (ZDM, cz. 4, nr 1037; Wyrostek 1932, 56, 168; Słownik 1991, 144; Jawor 2004, 48-49). He died after the year 1390, as in this year he was still present in Nowy Sambor, featuring on the witness' lists on a chapter issued for Spytek of Melsztyn as *Dzurgio de Stupnicza Voywoda Walachorum (*AGZ, t. 6, nr 2). The third Wallachian who got some possessions from Wladislaus of Opole was Ładomir Wołoszyn (it was at 25-31st December 1378). That was not the first property given by Wladislaus to Ładomir. He had already got the Hodle Pole "desert" (today: Hadle Szklarskie) in the Sanok district, and he was obliged to build there a village according to Wallachian's law. In exchange for it, he had to take part in expeditions together with his three shooters. (AGZ, t. 7, nr 13; Jawor 2004, 54)

It cannot be ruled out that thanks to Wladislaus of Opole also another Wallachians came to Red Ruthenia. First of all there were Wallachians from Maramures from the Drago-Sas's family (ancestors of families that used coat of arms named "Sas"): Popiel's family who got a village named Popiele near Sanok, Sozański's family, who had previously Jarołowice village and then got Sozań near Sambor, Tustanowski's family of Kłodnica, Dzieduszycki's family, Balicki's family,

[3] Old unit of field measurement in Poland.

Strutyński's family (Wyrostek 1932, 48-49, 53, 63, 81, 83, 87; Boniecki 1899, 85; Boniecki 1902, 168-169). There is one more Wallachian, named Stefan *dictus Wangrzin* of Rybotycz, who was mentioned with Wladislaus of Opole two times in the year 1373: in Sanok (at 31st Mai) and also in Szczyrzec (at 6th December) (AGZ, t. 7, nr 9; MK, k. 108-109). But Stefan came to Red Ruthenia during the reign of Casimir the Great (before the year 1359) and got from him in the year 1367 these above-mentioned possessions[4]. He was ancestor of the Ryboski's family. He was a son of Sas from Maramures, who was the woiwode of Moldova and Maramures on behalf of the king of Hungary and was sent into exile by Bogdan I (AGZ 8, nr 3; KDM, t. 3, nr 807 – document with wrong date 1368; Wyrostek 1932, 31-32, 38).

Conclusion

Wladislaus of Opole was very important person who was involved in the foreign politic of Poland, Hungary, Kingdom of Bohemia and Teutonic Knights. Thanks to Louis the Great and his mother Elisabeth he made a great career: took the power as a palatine of Hungary, got a lot of properties in Hungary and Kingdom of Poland (Wieluń Land, Red Ruthenia, Dobrzyń Land and Kuyavia). He was also deputy in Poland. His connection to Hungary resulted in engagement into the Moldova's and Wallachia's politic. But it had to be underlined that he didn't do this on his own, but he only fulfilled king's orders. So, both his marriage with Elisabeth, the daughter of Alexandru Basarab as well as his participation in expeditions against Wallachia in the year 1368 and against Moldova in the year 1374 have to be understood as fulfilling king's orders. But, for sure, making Red Ruthenia a good place for many settlers from Wallachia was his own idea and his own services to this territory. Thanks to him, some families from Wallachia found in Red Ruthenia their new home and gave rise to new noble houses.

Bibliography

AGZ: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie, ed. O. Pietruski, X. Liske, t. 1-10 (Lwów 1868-1884).

Boniecki 1899: A. Boniecki, Herbarz polski, t. 1 (Warszawa 1899).

Boniecki 1901: A. Boniecki, Herbarz polski, t. 4 (Warszawa 1901).

Boniecki 1902: A. Boniecki, Herbarz polski, t. 5 (Warszawa 1902).

Breiter 1889: E. Breiter, Władysław książę opolski, pan na Wieluniu, Dobrzyniu i Kujawach, platyn węgierski i wielkorządca Polski i Rusi. Zarys biograficzny (Lwów 1889).

Cihodaru 1968: C. Cihodaru, Tradiţia letopiseţelor şi informaţia documentară despre luptele politice din Moldova în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. In: Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie "A.D. Xenopol", t. 5 (Iaşi 1968), 11-42.

Czamańska 1996: I. Czamańska, Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku (Poznań 1996).

Czołowski 1891: A. Czołowski, Sprawy wołoskie w Polsce do roku 1412. Kwartalnik Historyczny, t. 5, 1891.

Dąbrowski 2007: J. Dąbrowski, Elżbieta Łokietkówna 1305-1380, (ed. II) (Kraków 2007).

Demel 1970: J. Demel, Historia Rumunii (Wrocław-Kraków 1970).

DH 1985: Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, lib. 10 (Varsaviae 1985).

DR 1981: Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego, ks. 10 (Warszawa 1981).

Fiala 1978: Z. Fiala, Před-husitské Čechy 1310-1419 (Praha 1978).

Gjuzelev 1982 : V. Gjuzelev, La guerre bulgaro-hongroise au printemps de 1365 et des documents nouveaux sur la domination hongroise du royame de Vidin (1365-1369). Byzantino-Bulgarica 6, 1982, 153-172.

Halecki 1919: O. Halecki, Dzieje unii jagiellońskiej, t. 1 (Kraków 1919).

Holban 1956: M. Holban, Contribuţii la studiul raporturilor dintre Ţara Românească şi Ungaria angevină. Studii şi materiale de istorie medie 1, 1956, 126-154.

Holban 1981: M. Holban, Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV (Bucureşti 1981).

Jasiński 1998: K. Jasiński, Rodowód Piastów mazowieckich (Poznań-Wrocław 1998).

Jasiński 2007: K. Jasiński, Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziębiccy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy (Kraków 2007).

[4] He got Rybotycze, Uhelniki, Sierakowce with Gruszów's field in Przemyśl Land.

Jawor 2004: G. Jawor, Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu (Lublin 2004).

Karácsonyi 1910: J. Karácsonyi, Az aláhországi (havaselyi) vajdák családfája. Századok 44, 1910, 187-192.

Karczewski 2007: D. Karczewski, „Meliorator terrae Russiae". Panowanie Władysława Opolczyka na Rusi (1371-1378). In: (Ed. A. Barciak) Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach (Katowice 2007), 261-282.

KDM: Kodeks dyplomatyczny Małopolski, ed. F. Piekosiński, t. 1-4 (Kraków 1876-1905).

Łaszczyńska 1948: O. Łaszczyńska, Ród Herburtów w wiekach średnich (Poznań 1948).

MK: Archiwum Główne Akt Dawnych in Warsaw, Metryka Koronna 23.

Panaitescu 1956: P. Panaitescu, Din istoria luptei pentru independenţa Moldovei în veacul al XIV-lea. Revista de istorie 4, 1956, 95-115.

Paszkiewicz 2002: H. Paszkiewicz, Polityka ruska Kazimierza Wielkiego, (ed. II) (Kraków 2002).

Petneki 1976: Á. Petneki, Mieszko (zm. 1344), biskup nitrzański i wespremski. In: Polski Słownik Biograficzny, t. 21 (Kraków-Wrocław 1976), 40.

Pieradzka 1948: K. Pieradzka, Elżbieta, córka Aleksandra Mikołaja Basaraba. In: Polski Słownik Biograficzny, t. 6 (Kraków 1948), 262

Pór 1900: A. Pór, Boleszló herceg, esztergomi érsek (1321-1328). Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat Évkönyvei 3, 1900, 3-45.

Pór 1908: A. Pór, Opuli László herczeg, Magyarország nádorispánja nemzedékrendéhez. Turul 26, 1908, 31-33.

Pór 1909: A. Pór, Opuli László Herczeg Magyarország Nádorispánja. Századok 43, 1909, 543-554.

Pór 1911: A. Pór, Ujabb adatok Opuli László herczeg. Magyarország nádorispánja nemzedékrendéhez. Turul 29, 1911.

Salamon 2007: M. Salamon, Władysław Opolczyk a kraje kultury prawosławnej. In: (Ed. A. Barciak) Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach (Katowice 2007), 221-232.

Słownik 1991: Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu, cz. 1 (Brzozów 1991).

Sperka 2006: J. Sperka, Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370-1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą (Katowice 2006).

Sperka 2003: J. Sperka, Wojny Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391-1396) (Cieszyn 2003).

Sperka 2012: J. Sperka, Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 - 8 lub 18 maja 1401) (Kraków 2012).

Sperka 2016: J. Sperka, Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 - 8 lub 18 maja 1401), wyd. II (Kraków 2016).

Spieralski 1970: Z. Spieralski, Awantury mołdawskie (Warszawa 1967).

Sroka 1995a: S.A. Sroka, Kim była pierwsza żona Władysława Opolczyka?. In: Cracovia – Polonia – Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy pracy naukowej (Kraków 1995), 455-465.

Sroka 1995b: S.A. Sroka, Piastówna śląska Maria, królową Węgier. In: S.A. Sroka, Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu. Szkice (Kraków 1995), 29-48.

Sroka 1995c: S.A. Sroka, Kariery kościelne Piastów śląskich na Węgrzech w pierwszej połowie XIV wieku. In: S.A. Sroka, Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu. Szkice (Kraków 1995), 49-102.

Sroka 1996: S.A. Sroka, Książę Władysław Opolczyk na Węgrzech. Studium z dziejów stosunków polsko-węgierskich w XIV wieku (Kraków 1996).

Sroka 2000: S.A. Sroka, Historia Węgier do 1526 roku w zarysie (Bydgoszcz 2000).

Sroka 2001: S.A. Sroka, Książę Władysław Opolczyk na Węgrzech. In: (Red. A. Pobóg-Lenartowicz) Władysław Opolczyk jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci (Opole 2001), 53-59.

Szaraniewicz 1883: I. Szaraniewicz, Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 skreślone (Lwów 1883).

Tomaszewicz, Zdanek 2004: Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu, oprac. J. Tomaszewicz, M. Zdanek (Kraków 2004).

Veldtrup 1999: D. Veldtrup, Frauen um Herzog Ladislaus († 1401). Oppelner Herzoginnen in der dynastischen Politik zwischen Ungarn, Polen und dem Reich (Warendorf 1999).

Veldtrup 2001: D. Veldtrup, Ehefrauen und Töchter des Herzogs Ladislaus. Neue Erkenntnisse zur Genealogie der Oppelner Piasten. In: (Red. A. Pobóg-Lenartowicz) Władysław Opolczyk jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci (Opole 2001),103-113.

Wyrostek 1932: L. Wyrostek, Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej. In: Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego, t. 11 (Kraków 1932), 1-191.

Wyrozumski 1997: J. Wyrozumski, Sprawa Rusi Halicko-Włodzimierskiej i Podola w stosunkach polsko-węgierskich wczesnej epoki jagiellońskiej. In: (Red. A. Cetnarowicz, C.G. Kiss, I. Kovács) Węgry – Polska w Europie Środkowej. Historia – Literatura. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Wacława Felczaka (Kraków 1997), 43-50.

ZDM: Zbiór dokumentów małopolskich, cz. 1-8, ed. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa (Kraków-Wrocław 1962-1975).

Unele precizări la relaţiile dintre Władysław Opolczyk cu Moldova şi Ţara Românească

Cuvinte-cheie: Ducele Władysław Opolczyk, Transilvania, Ţara Românească, Polonia, Alexandru Basarab.

Rezumat: Articolul este consacrat relaţiilor dintre Władysław Opolczyk cu Moldova şi Ţara Românească. În primul rând, autorul face analiza originii primei soţiei a lui Władysław Opolczyk, Elizabeta, despre care este foarte puţin cunoscut în literatura istorică. Există două ipoteze în această privinţă. Conform primei, doamna provenea din Transilvania sau din Ţara Românească. Autorul susţine cea de a doua ipoteză, considerând-o fiica lui Alexandru Basarab. Władysław Opolczyk a fost implicat în politica moldovenească şi cea românească, dar cel mai mare merit al lui a fost atragerea imigranţilor din Rutenia, care ulterior au dat naştere unor familii de nobili, despre care autorul scrie mai detaliat.

Некоторые разъяснения по поводу отношений Владислава Опольчика с Молдовой и Валахией

Ключевые слова: Владислав Опольчик, Трансильвания, Валахия, Польша, Александр Басараб.

Резюме: Статья посвящена отношениям Владислава Опольчика с Молдовой и Валахией. Во-первых, автор анализирует происхождение первой жены Владислава, Елизаветы, о которой мало сведений в исторической литературе. Есть две гипотезы по этому вопросу. Согласно первой, Елизавета происходила либо из Трансильвании, либо из Валахии. Автор придерживается второй гипотезы, а именно, что она была дочерью Александра Басараба. Владислав Опольчик был активно вовлечен в молдавскую и румынскую политику, но его величайшей заслугой было привлечение в Рутению иммигрантов, которые впоследствии стали основоположниками благородных шляхетских семей, о которых автор пишет более подробно.

22.04.2019

Prof. dr. hab. Jerzy Sperka, Institute of History, University of Silesia, Bankowa str. 11, Katowice, Poland, https://orcid.org/0000-0002-1316-4640, e-mail: jsper@poczta.onet.pl

„TRĂDAREA" LUI BOGDAN VODĂ ŞI ÎNCEPUTURILE STATULUI MOLDOVENESC

Victoria Cojocaru

Cuvinte-cheie: felonie, trădare, relaţii de vasalitate, Bogdan I, secolul XIV, pedeapsă, infidelitate.

Trădarea este un aspect al relaţiilor interumane cu rădăcini în cele mai vechi perioade ale existenţei omului. Cercetări recente au arătat că semnificaţia conceptului de „trădare" poate viza atât realităţi la nivelul sferei private (înşelarea încrederii cuiva), cât şi al celor publice (încălcarea loialităţii în sens instituţional) (Pâslariuc 2015, 137-138). În ceea ce priveşte statul moldovenesc medieval, la originile întemeierii acestuia, avem la bază infracţiunea de „felonie" (Pâslariuc 2015, 143)[1] comisă de Bogdan voievod al Maramureşului, act care mai degrabă a fost un amestec dintre cele două elemente, fiindcă în Evul Mediu relaţiile interpersonale erau reglementate din punct de vedere juridic (sistemul feudo-vasalic). Din punct de vedere strict formal, prin „trădarea" sa, Bogdan vodă a pus bazele unui nou stat, dar şi dinastiei domnitoare din Ţara Moldovei, cea care îi va prelua numele: dinastia Bogdăneştilor sau, cum mai este numit în mod eronat, a Muşatinilor (Rezachevici 2001, 426).

Referitor la originile statului medieval moldovenesc şi ale părintelui său fondator, nu există o teorie unanim acceptată în rândurile specialiştilor în domeniu, unii plasând începutul statului în legătură cu Dragoş, alţii susţinând ideea întemeierii statului de către Bogdan. Lipsa documentelor interne, pe de o parte, şi existenţa unor izvoare străine care reflectă tangenţial şi de cele mai multe ori imparţial evenimentele legate de întemeierea Moldovei, pe de altă parte, oferă dreptul la viaţă a ambelor teorii.

Primele menţiuni referitoare la fondatorii Ţării Moldovei datează din secolul al XV-lea şi reflectă date din memoria colectivă referitoare la originile statului. Tradiţia istorică este consemnată de *Letopiseţul Anonim*[2], care doar înşiră numele acestora, fără detalii referitoare la personalităţi, fapte şi date despre aceştia (Gorovei 1991, 19). Primele documente interne ce se referă la întemeierea Moldovei reflectă tradiţia populară a descălecatului (Brătianu 1991; Gorovei 2014, 54-69). În conformitate cu „teoria descălecatului" (Gorovei 1973, 58; Gorovei 2014, 54-69) şi cea de întemeiere a Moldovei (Brătianu 1991, 102-107), Dragoş vodă este fondatorul structurii statale, aflată sub protectorat maghiar, iar Bogdan este făuritorul independenţei, al „neatârnării" acestuia (Rezachevici 2001, 428). A doua teorie plasează începutul statului medieval moldovenesc în strictă dependenţă de acţiunile lui Bogdan I, iar adepţii acesteia se orientează spre ideea că Dragoş din Giuleşti (Sacerdoţeanu 1965, 228) nu a fost voievod[3], ci doar un conducător de oaste în slujba regelui ungar (Grigoraş 1978, 18), ce avea însărcinări în sudul Moldovei (Sacerdoţeanu 1965, 229), iar presupusa „formaţiune statală" înfiinţată de acesta prezenta prin sine o „marcă de hotar" pentru expansiunea spre răsărit şi ocupa un teritoriu restrâns adiacent regiunii montane (Grigoraş 1978, 19). Pe de altă parte, actele interne plasează începutul statului medieval moldovenesc sub domnia lui Bogdan I (DIR A, I, 1954, 48).

[1] De altfel, felonia sau *infidelitatis* sunt termenii prin care în Transilvania medievală era definită infracţiunea de trădare/ hiclenie (Dicţionar 1988, 471)

[2] Cu referire la domniile primilor domni, Grigore Ureche, care s-a ocupat cu reproducerea scrierilor despre aceştia din Letopiseţul Anonim, scria: *„Iar ce să va fi lucrat în zilele acestor domni, să nu află scris nimica ... Cunoaşti-se că au fost neaşezaţi şi de curîndu, de n-au avut cine scrie"* (Ureche 1958, 8)

[3] Ideea că Dragoş nu a fost domn porneşte de la faptul că în cadrul pomelnicului de la Bistriţa, precum şi în documentul din 7 ianuarie 1403, lista domnilor de până la Alexandru cel Bun, în care sunt enumeraţi domnii Ţării Moldovei, nici Dragoş, nici Sas nu sunt menţionaţi, ceea ce induce ideea că moldovenii care au păstrat memoria conducătorilor statului nu îi considerau pe aceştia ca fiind voievozi sau domni fiindcă erau vasali ai regelui maghiar (DRH, A, I, 1976, 24; Bogdan 1959, 25-26). De asemenea, Constantin Rezachevici consideră că Dragoş nu este menţionat în aceste documente deoarece acolo sunt reflectaţi exclusiv domnii din dinastia domnitoare de la acea epocă, iar Dragoş şi fiii săi sunt atribuiţi la o altă dinastie (Rezachevici 2001, 426).

În cele ce urmează, vom stărui asupra celei de a doua teorii, care ni se pare mai bine documentată şi mai concludentă, iar elementul-cheie rezidă în ideea că Bogdan a fost un răzvrătit, comiţând un act de „trădare" la adresa regelui angevin şi a statului maghiar, şi nu un „trădător" prin surparea puterii domneşti legal instalată şi recunoscută a urmaşilor lui Dragoş.

Din sursele interne şi externe cunoaştem că anterior răzvrătirii lui Bogdan şi trecerii munţilor în Moldova, acesta era unul dintre cei mai de vază nobili români din Maramureş (Popa 1970, 146-147), stăpân al unui cnezat de vale din sud-vestul Maramureşului cu reşedinţa la Cuhea[4], de unde i se trage numele de Bogdan din Cuhea. Până la sfârşitul anului 1342 - începutul anului 1343, mai exact până la momentul morţii lui Carol Robert de Anjou (16 iulie 1342), el deţinea demnitatea de voievod al românilor din Maramureş (Rezachevici 2001, 428), fiind un vasal fidel al regelui defunct, participant la campaniile sale militare (Popa 1970, 133). În vara anului 1342, probabil, imediat după moartea suzeranului, Bogdan este decăzut din drepturile de voievod al românilor din Maramureş (Rezachevici 2001, 428), deoarece acesta s-ar fi răzvrătit împotriva noului rege (Gorovei 1973, 76). După 21 iulie 1342, regele Ludovic I de Anjou (1342-1382) îl numeşte „*infidel*" (Grigoraş 1978, 22), iar în una din diplomele sale vorbeşte expres despre *„Bogdan, fost voievod al Maramureşului, infidelul nostru" (Boghdan quondam woyvoda de Maramorosio noster infidelis)* (Mihalyi 1900, 17). Răzvrătirea lui Bogdan faţă de autoritatea maghiară din Maramureş este de cele mai dese ori pusă în legătură cu existenţa către anul 1342-1343 a unei mişcări de rezistenţă a populaţiei româneşti faţă de o parte a propriei nobilimi şi a reprezentanţilor coroanei maghiare, care încercau să impună „o nouă ordine" (Popa 1970, 243), prin care se dorea desfiinţarea tradiţionalelor structuri social-politice româneşti cu libertăţile lor (Gorovei 1991, 22) şi impunerea confesiunii romano-catolice, liderul rebelilor fiind identificat cu Bogdan din Cuhea (Grigoraş 1978, 21).

Un document din 21 octombrie 1343 îl numeşte pe Bogdan de Cuhea ca fiind „*fost voievod de Maramureş*" şi necredincios faţă de rege şi regat (Popa 1970, 154) şi datează momentul începutului infidelităţii lui Bogdan *„la scurt timp"* (*in hieme… praetaerita*) după moartea regelui Carol Robert de Anjou (Mihalyi 1900, 17). Lui Bogdan i se incrimina faptul că în iarna anului 1342 acesta, împreună cu Crăciun de Bilca, voievodul Beregului, s-ar fi răsculat împotriva nobilului maghiar Ioan de Kolcse şi a coloniştilor maghiari, ce încercau să diminueze privilegiile nobililor români din regiune (Gorovei 1973, 114-115), precum şi a înăspririi condiţiilor fiscale (Popa 1970, 243). În revolta sa, lui Bogdan i s-a alăturat unul din fiii fratelui său, Ştefan, dar şi alţi nobili români, acesta fiind numit într-un document din 15 septembrie 1349 de către regele maghiar ca fiind de asemenea necredincios[5], deoarece s-a alăturat unchiului său *„fostul voievod… necredincios înveterat* (sau în altă traducere „*necredincioşi cunoscuţi ai regatului nostru*")"[6] (Mihalyi 1900, 17; DIR C, III, 1954, 501). Deşi era răzvrătit, Bogdan a rămas mai mulţi ani în Maramureş, cel puţin în 1349 mai este atestat acolo (Sacerdoţeanu 1965, 229; Onciu 1968, 702).

Celălalt fiu al fratelui Ioan a rămas fidel regelui maghiar, ulterior fiind numit în calitatea de voievod al Maramureşului, iar în 1353 şi Ştefan este numit de rege împreună cu fratele său „*slugi credincioase*", deoarece îl părăseşte pe unchiul său, iar la 1355 îl urmează pe Ioan în calitate de voievod de Maramureş (Gorovei 1973, 117-118). În 1353 regele Ludovic I porunceşte delimitarea din moşia de la Cuhea a pământurilor ce le revin fiilor lui Iuga Ştefan şi Ioan „*slujitori credincioşi*" de „*pământurile sau moşiile voievodului Bogdan unchiul lor*" (DRH C, X, 1977, 213-216), reprezentând prin sine nu doar o delimitare de proprietăţi, dar şi o despărţire de familie (Rezachevici 2001, 428).

În semn de pedeapsă asupra populaţiei maramureşene răsculate, precum şi asupra lui Bogdan, regele Ludovic organizează în perioada 1339-1359 o campanie militară represivă în Maramureş (Popa 1970, 245), în urma căreia domeniul de la Cuhea a fost incendiat, iar ulterior, în 1365, confiscat şi oferit unor nobili maramureşeni fideli (Grigoraş

[4] Pentru detalii referitoare la proprietăţile lui Bogdan din Maramureş şi în special a reşedinţei de la Cuhea, vezi (Popa, Zdroba 1966).

[5] Necredinţa acestuia se manifestă prin faptul că ar fi scos din moşiile lor Giuleşti şi Nyres pe Giula, fiul lui Dragoş şi pe fiii săi, arzându-le casele şi făcându-le pagubă (Sacerdoţeanu 1965, 227).

[6] Documenta Valachorum, p. 115-116. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmanytarak_documenta_historiam_1941/?pg=180&layout=s

1978, 25). Ţinem să menţionăm că, în conformitate cu normele legale ale epocii medievale, răzvrătirea vasalului împotriva seniorului, abuzul de încredere al suveranului şi, respectiv, atacul faţă de securitatea statului (Barron 1981, 187-202) reprezenta o infracţiune sancţionată cu pedeapsa capitală şi confiscarea proprietăţilor (Dicţionar 1988, 471). Astfel, în cazul sechestrării proprietăţii de la Cuhea, avem de a face cu un caz „clasic" de confiscare în urma pribegiei „trădătorului".

Din cauza lipsei datelor documentare dar şi a faptului că, conform actelor interne, Bogdan este identificat în 1360 drept stăpân al părţii sale din domeniul de la Cuhea[7], identificarea anului exact al plecării acestuia în Moldova este dificil de stabilit[8] şi se plasează între 1360 şi 1365, an în care îi sunt confiscate proprietăţile de la Cuhea (Rezachevici 2001, 429).

Date complementare vizavi de acţiunile premergătoare, pregătiri sau imboldul ce a servit trecerii lui Bogdan în Moldova ne parvin doar prin intermediul informaţiilor istorice indirecte. Astfel, Ioan de Târnave, cronicarul de curte al regelui maghiar (Gorovei 2014, 84-86), menţionează în cronica sa trecerea lui Bogdan în Moldova: *„În timpul acestuia (regele Ludovic I) Bogdan, voievodul românilor din Maramureş, adunându-şi românii săi din acea regiune, a trecut pe ascuns în ţara Moldovei, supusă coroanei regatului Ungariei, dar care de multă vreme era lipsită de locuitori din cauza vecinătăţii tătarilor*[9]*. Şi deşi el a fost combătut de mai multe ori de oastea regelui, totuşi, crescând numărul românilor locuitori în această ţară, ea s-a extins şi s-a constituit ca stat*"[10].

Bogdan, împreună cu oastea sa, a trecut munţii, cel mai probabil prin pasul Prislop, care se afla în imediată apropiere de Cuhea şi permitea atacarea adversarului ce se afla la Siret, fără ca acesta să fie anunţat sau prevenit, luptele dintre părţi durând aproximativ doi ani. În urma luptelor, Sas, împreună cu o parte din fiii şi rudele sale, a fost luat ostatic, iar câţiva fii ai săi au reuşit să fugă în Transilvania, apoi în Ungaria (Gorovei 1973, 121-122). Din scrierile lui Ioan de Târnave aflăm faptul că regele maghiar ar fi încercat de mai multe ori să îl pedepsească pe Bogdan şi să întoarcă aceste teritorii sub autoritatea sa, dar campaniile militare întreprinse au fost sortite eşecului[11]. Pornind de la aceste relatări lapidare, în istoriografia recentă, anii începutului domniei lui Bogdan I sunt consideraţi fie 1361, fie 1363 (Gorovei 2014, 96).

Răzvrătirea lui Bogdan faţă de Ludovic I, a avut nu doar cauze interne, cele din Ungaria şi în special din Maramureş, dar şi situaţia instabilă de la est de Carpaţi, unde creştea nemulţumirea populaţiei autohtone şi în special a nobilimii faţă de stăpânirea maghiară. Astfel, încă în 1359, împotriva urmaşului lui Dragoş, voievodul Sas[12], se ridică nobilimea locală, care dorea să reducă influenţa ungurească în regiune, iar pentru a-i pedepsi, Ludovic de Anjou trimite în Moldova pe un vasal deal său, Dragoş, confundat din perioada lui Ştefan cel Mare cu personajul Dragoş „descălecătorul" (Gorovei 1973, 95). Pentru înăbuşirea revoltei românilor din Moldova din 1359, regele îl trimite cu o oaste pe Dragoş din Giuleşti care a avut de suferit de pe urma răzvrătirii lui Bogdan şi Ştefan din 1342-1343, fiindu-le restabilite drepturile şi proprietăţile de către rege (Rezachevici 2001, 429). Concomitent, în acelaşi an are loc războiul dintre polonezi şi lituanieni în care este implicat şi Ludovic, nepot al regelui Poloniei. Anume incidenţa acestor factori ar fi stat la baza faptului că Bogdan, un vechi răzvrătit maramureşean, ar fi trecut între 1361-1365[13] munţii pentru a-l învinge pe Sas şi a se stabili în Moldova (Gorovei 1973, 99-101). În legătură cu trecerea munţilor de către Bogdan, se consideră că ar fi existat o înţelegere prealabilă dintre acesta cu nobilimea locală din Moldova, care i-ar fi acordat susţinere atât în timpul luptelor cu Sas, cât şi împotriva ulterioarelor tentative ungureşti de a readuce teritoriile de la

[7] Radu Popa lansează ideea că Bogdan este trecut în 1353 drept stăpân al domeniului din Cuhea datorită faptului că, la această dată, coroana maghiară nu reuşise să îşi restabilească autoritatea în Maramureş după răscoala condusă de Bogdan, din cauza situaţiei interne şi externe a regatului (Popa 1970, 245)

[8] Ştefan S. Gorovei îl plasează între anii 1360 şi 1364-1365 (Gorovei 2014, 93-94), iar A. Sacerdoţeanu în a doua jumătate a anului 1363 (Sacerdoţeanu 1965, 229). Tot în favoarea anului 1363 militează şi Constantin Rezachevici (Rezachevici 2001, 429).

[9] Ioan de Târnave, Cronica. https://archive.org/details/chronicondubnic00florgoog/page/n193

[10] Ultima parte a relatării este pusă de cercetători nu pe seama lipsei de locuitori de facto, ci mai degrabă pe seama densităţii populaţiei cu mult mai mică decât în Ungaria sau Transilvania (Gorovei 2014, 52).

[11] Ioan de Târnave, Cronica. https://archive.org/details/chronicondubnicooflorgoog/page/n193 (ultima accesare: 3 martie 2019).

[12] Aurelian Sacerdoţeanu, în lucrările sale afirmă faptul că Sas nu ar fi fost fiul lui Dragoş din Giuleşti, ci un voievod maramureşean care ar fi fost trimis în Moldova pentru a lupta împotriva lui Bogdan. (Sacerdoţeanu 1965, 228).

[13] Datarea este preluată de la Şt. Gorovei (2014, 94).

est de Carpaţi sub stăpânirea coroanei maghiare (Gorovei 1991, 22-23). „Plecând din strămoşescul său sat, el, care va fi avut poate şi acasă, de la început, vechi socoteli cu neamul Drăguşeştilor, se strecoară în acea Moldovă, şi, izgonind pe stăpânul legiuit al acestei „margeni", se instalează aşa, de nu-l poate scoate toate silinţele repetate ale regelui" (Iorga 1937, 211).

Date documentare despre ce s-a petrecut în perioada dintre 1360 şi 1365 nu există la momentul actual. Exact cunoaştem doar faptul că la 2 februarie 1365, prin intermediul unei diplome prin care li se oferă fiilor lui Sas posesiunile lui Bogdan din Maramureş, Ludovic recunoaşte faptul că Moldova nu se mai află sub controlul său, precum şi imposibilitatea de a o readuce sub stăpânirea Coroanei: *„Ludovic, din mila lui Dumnezeu regele Ungariei, ... este o credinţă a înălţimii regeşti şi o datorie a celor aflaţi în loc de cinste ca prin îmbelşugată dărnicie să răsplătească credincioasele slujbe ale credincioşilor lor pentru ca şi ceilalţi luând pildă de la ei, din credincioşi să ajungă mai credincioşi şi din supuşi şi mai supuşi.*

Drept aceea ... întorcându-ne căutarea privirii noastre spre viteazul bărbat Balc, fiul lui Sas, voievodul nostru maramureşean, iubitul şi credinciosul nostru, şi rechemând în amintirea înălţimii noastre nemăsuratele lui slujbe, prin care acesta s-a făcut plăcut maiestăţii noastre cu o dragoste atât de fierbinte încât părăsindu-şi şi lăsându-şi în urmă părinţii săi scumpi şi foarte multe rude ca şi toată averea lui a venit din ţara noastră moldovenească în regatul nostru al Ungariei, în sânul iubirii noastre, aducându-ne slujbele ce a văzut el cu înnăscuta sa iscusinţă că sânt spre folosul sporirii cinstei şi puterii noastre. Iar noi, aducându-ne aminte de acestea şi de alte preastrălucite vrednicii ale slujbelor sale, pe care am ştiut că acesta le-a îndeplinit ... mai cu osebire în zisa noastră ţară moldovenească nu fără vărsarea sângelui său însuşi şi îndurarea de răni cumplite şi cu moartea crudă a fraţilor şi rudelor sale şi a multor slujitori de ai lui, şi pe care slujbe ştim că le îndeplineşte şi acum şi credem cu tărie că le va îndeplini şi în viitor ... am dat, am dăruit şi am hărăzit pomenitului voievod Balc şi prin el lui Drag, Dragomir şi Ştefan, fraţii lui buni şi tuturor moştenitorilor lor, ca să stăpânească, să le ţină şi să aibă pe veci şi nestrămutat în aceleaşi adevărate şi vechi hotare ... moşia numită Cuhea ce se află în ţara noastră a Maramureşului cu alte sate numite Ieud, Bocicoel, cele două Vişee, Moiseiu, Borşa şi cele două Selişte ... trecute în mâinile noastre regeşti de la voievodul Bogdan şi fiii săi, necredincioşi învederaţi ai noştri (nostris videlicet infidelibus notoriis), pentru blestemata lor vină de necredinţă, din aceea că acel Bogdan şi fiii săi, fulgeraţi de diavol ... i-a îndemnat de mai multe ori ca să se abată de la calea adevărului şi de la statornicia credinţei datorate – plecând pe ascuns din zisul nostru regat al Ungariei în sus-pomenita noastră ţară moldovenească, uneltesc ca să o păstreze spre paguba maiestăţii noastre...am lipsit şi despuiat cu totul, ca pe nişte nevrednici pe acel Bogdan şi fiii săi sus-zişi de sus-numitele moşii, nimicind, stricând şi socotind deşarte toate actele scrise şi întocmite pentru acel Bogdan şi fiii săi cu privire la sus-numitele moşii" (DRH C, XII, 1985, 398-401; Şincai 1967, 496-498).

Documentul dat, pe lângă faptul că atestă confiscarea proprietăţilor lui Bogdan din Cuhea pentru „trădare", mai oferă o serie de date importante ce permit definirea unor aspecte importante în procesul de întemeiere a Moldovei, parcursul evenimentelor, precum şi aspecte de cunoaştere a realităţilor epocii. Documentul în cauză atestă faptul că Bogdan nu se afla la prima sa abatere de la jurământul de vasalitate, deoarece afirmă că *„diavolul i-a îndemnat de mai multe ori*" la trădare (DRH C, XII, 1985, 398-401), precum şi faptul că luptele de pe teritoriul Moldovei încă nu erau finalizate, deoarece Balc este lăudat pentru slujbele de ordin militar *„pe care ştim că le îndeplineşte şi acum*" (Rezachevici 2001, 430), iar procesul de întemeiere a Moldovei nefinalizat.

În documentul sus-menţionat, Ludovic I face diferenţa clară dintre teritoriile ce intră în componenţa coroanei maghiare şi cele ale Ţării Moldovei, *„din zisul nostru regat al Ungariei în sus-pomenita noastră ţară moldovenească"* (DRH C, XII, 1985, 398-401). În perioada ce a urmat, regele Ludovic continua să îl considere pe Bogdan vasal al său, iar pământurile Moldovei drept *„terra nostra Molduana"*, acest fapt fiind doar *de jure*, *de facto* în perioada domniei lui Bogdan nu au fost identificate semne ce ar atesta o supunere sau indici reali de vasalitate. Faptul că Ludovic I menţionează că Bogdan a trecut fără voie şi clandestin în Moldova, ne duce la ideea că deşi acesta apreciază Moldova ca fiind parte a coroanei ma-

ghiare, trecerea clandestină a hotarului atestă existenţa unor delimitări teritoriale, iar Moldova nu face parte *de jure* din Ungaria, deoarece între acestea există hotar. De asemenea, titulatura de „*terra nostra Molduana*" se aseamănă şi este folosită în acelaşi context ca şi „*terra nostra Transalpina*" care se referă la Ţara Românească care, la acel moment, nu se afla în vasalitate faţă de coroana maghiară şi era independentă. Astfel independenţa Moldovei este recunoscută la nivel oficial (Sacerdoţeanu 1965, 227).

Întreaga istorie medievală europeană este definită prin existenţa relaţiilor feudo-vasalice, care pot fi explicate prin existenţa unor termeni contractuali între senior, care în contextul relaţiilor politice analizate în lucrarea de faţă, este reprezentat de puterea politică supremă în stat regele şi vasalii săi, care erau reprezentaţi de nobilime. Ca în oricare caz contractual, relaţiile feudo-vasalice prezintă obligaţii pe care şi le asumă fiecare dintre părţi, iar încălcarea clauzelor contractuale este legată în primul rând de violarea încrederii acordate de una din părţi, fiind importantă elucidarea aspectelor ce au condus la ruperea acestor relaţii (Billoré, Soria 2010, 11-12).

În contextul relaţiilor de vasalitate dintre Bogdan din Cuhea şi Ludovic I, acestea sunt reglementate de normele juridice specifice Evului Mediu. În cazul de faţă, Bogdan, înainte de 1342, stăpânea domeniul de la Cuhea în baza unei diplome de întărire (Rezachevici 2001, 427) care i-a fost acordată anterior de regele Carol Robert de Anjou în schimbul unui jurământ de credinţă sau al unor servicii acordate Coroanei, fapt ce prevede existenţa acestor relaţii contractuale. Bogdan rupe aceste relaţii la 1342, în momentul când se răzvrăteşte împotriva Coroanei, dar în această situaţie necesită de a fi luate în calcul precondiţiile încălcării ce se manifestă prin acţiunile reprezentanţilor Coroanei maghiare care încercau să atragă de partea lor reprezentanţii nobilimii româneşti maramureşene şi de a impune „o nouă ordine" (Popa 1970, 243), prin care se dorea desfiinţarea vechilor alcătuiri social-politice româneşti cu libertăţile lor (Gorovei 1991, 22) şi impunerea confesiunii romano-catolice. Astfel, nesupunerea lui Bogdan şi a aliaţilor săi poate fi îndreptăţită prin nerespectarea clauzelor asumate de regalitate.

Evenimentele ulterioare cu participarea lui Bogdan pot fi incluse în categoria acţiunilor menite de a evita urmările ruperii relaţiilor de vasalitate. În perioada ulterioară anului 1342, Bogdan săvârşeşte mai multe acţiuni care, conform legilor medievale, pot fi interpretate drept acţiuni de „trădare":

– Ieşirea sau părăsirea voluntară a teritoriului asupra căruia se extindea autoritatea regală sau părăsirea hotarelor statului fără permisiunea suveranului (pribegia) (Costăchel, Cazacu, Panaitescu 1957, 278). Bogdan, împreună cu alţi români maramureşeni[14], au trecut munţii, aceştia au părăsit teritoriul asupra căruia se extindea autoritatea regelui ungar;
– Negocieri cu străinii fără acordul puterii centrale: cum am menţionat anterior, în istoriografie se consideră că anterior trecerii lui Bogdan peste Carpaţi, între acesta şi nobilimea locală ar fi existat tratative secrete, fapt agravat de faptul că în această perioadă populaţia băştinaşă se răscoală împotriva autorităţilor maghiare din teritoriu, iar tratativele aveau ca obiectiv scoaterea acestui teritoriu de sub stăpânirea Coroanei ungare.

Ca urmare a acţiunilor lui Bogdan, suveranul său întreprinde acţiuni pentru a-l pedepsi ce se manifestă prin privarea titlului de voievod al românilor Maramureşeni în 1342 şi declararea sa drept „infidel" (Gorovei 2014, 87). Pentru impunerea acestei decizii atât în timpul aflării sale în Maramureş, cât şi după părăsirea domeniului său, regele organizează campanii militare, iar posesiunile sale sunt confiscate. Independenţa Ţării Moldovei este recunoscută, *de facto*, prin diploma din 2 februarie 1365, atunci când Ludovic I recunoaşte imposibilitatea de a restabili controlul maghiar asupra teritoriului extra-carpatic şi insuccesului expediţiei de represiune a lui Balc.

[14] Există păreri conform cărora împreună cu Bogdan din Maramureş ar fi plecat un număr semnificativ de români din diverse categorii sociale.

Bibliografie

Barron 1981: W.R.J. Barron, The penalties for treason in medieval life and literature. Journal of Medieval History V/7, 1981.

Billoré, Soria 2010: M. Billoré, M. Soria, La trahison au Moyen Âge. De la monstruosité au crime politique (V^e^ - XVe siecle) (Rennes 2010).

Bogdan 1959: Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI, publicate de Ioan Bogdan, ediţie revăzută şi completată de P.P. Panaitescu (Bucureşti 1959).

Brătianu 1991: Gh.I. Brătianu, Tradiţia istorică despre întemeierea statelor Româneşti (Chişinău 1991).

Costăchel, Cazacu, Panaitescu 1957: V. Costăchel, A. Cazacu, P.P. Panaitescu, Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII) (Bucureşti 1957).

DIR A, I, 1954: Documente privind istoria României. Seria A, Moldova, veac. XIV-XV, vol. 1 (1384-1475) (Bucureşti 1954).

DIR C, III, 1954: Documente privind istoria României. Seria C, Transilvania, veac. XIV, vol. 3 (1331-1340), întocmit de M. Roller (Bucureşti 1954).

DRH A, I, 1976: Documenta Romaniae Historica. Serie A, Moldova, vol. I (1384-1448), întocmit de C. Cihodaru şi I. Caproşu (Bucureşti 1976).

DRH C, X, 1977: Documenta Romaniae Historica. Serie C, Transilvania, vol. X (1351-1355), întocmit de Şt. Paşcu (Bucureşti 1977).

DRH C, XII, 1985: Documenta Romaniae Historica. Serie C, Transilvania, vol. XII (1361-1365), întocmit de Şt. Paşcu (Bucureşti 1985).

Dicţionar 1988: Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar (coord.: O. Sachelarie, N. Stoicescu) (Bucureşti 1988).

Documenta Valachorum 1941: Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia, usque ad annum 1400 p. Christum (Budapest 1941) https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmanytarak_documenta_historiam_1941/?pg=180&layout=s

Gorovei 1973: Şt. S. Gorovei, Dragoş şi Bogdan - întemeietorii Moldovei. Probleme ale formării statului feudal Moldova (Bucureşti 1973).

Gorovei 1991: Şt. S. Gorovei, Muşatinii (Chişinău 1991).

Gorovei 2014: Şt. S. Gorovei, Întemeierea Moldovei. Probleme controversate (Iaşi 2014).

Grigoraş 1978: N. Grigoraş, Ţara Românească a Moldovei de la întemeierea statului până la Ştefan cel Mare (1359-1457) (Iaşi 1978).

Ioan de Tîrnave: Cronica. https://archive.org/details/chronicondubnic00florgoog/page/n193

Iorga 1937: N. Iorga, Istoria românilor, vol. III (Bucureşti 1937).

Mihalyi 1900: I. Mihalyi de Apşa, Diplome maramureşene din sec. XIV şi XVI (Sighet 1900).

Onciu 1968: D. Onciu, Scrieri Istorice, I (Bucureşti 1968).

Pâslariuc 2015: V. Pâslariuc, Trădare, trădători şi trădaţi în Ţara Moldovei în secolele XIV-XVI. In: (Eds. S. Şipoş, D.O. Cepraga, I. Gumenâi) Tradiţii istorice româneşti şi perspective europene. In Honorem academician Ioan-Aurel Pop (Oradea-Chişinău 2015), 137-160.

Popa 1970: R. Popa, Ţara Maramureşului în sec. XIV (Bucureşti 1970).

Popa, Zdroba 1966: R. Popa, M. Zdroba, Şantierul arheologic Cuhea din centrul voievodal din veacul al XIV-lea (Baia Mare 1966).

Rezachevici 2001: C. Rezachevici, Enciclopedia domnilor români. Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova, vol. I (Secolele XIV-XVI) (Bucureşti 2001).

Sacerdoţeanu 1965: A. Sacerdoţeanu, Succesiunea domnilor Moldovei până la Alexandru cel Bun. Pe baza documentelor din secolul al XIV-lea şi a cronicilor româneşti din secolul al XV-lea şi al XVI-lea, scrise în limba slavonă. „RsL" Romanoslavica XI, 1965, 213-236.

Şincai 1967: Gh. Şincai, Hronica Românilor, I (Bucureşti 1967).

Ureche 1958: Gr. Ureche, Letopiseţul Ţării Moldovei, ed. II, ediţie îngrijită de P.P. Panaitescu (Bucureşti 1958).

"Betrayal" of Bogdan Vodă and the beginnings of the Moldavian State

Keywords: felony, betrayal, vassal relations, Bogdan I, 14th century, punishment, infidelity.

Abstract: The origins of the Moldavian state, and especially the process of formation of its state structure, directly related to the personality of Bogdan the Founder, are based on one of the foremost crimes in medieval society, the

"betrayal". Bogdan's felony, which has been extensively discussed in the literature, is usually seen only from the point of view of the state, and the "criminal and legal aspects" are overlooked. In this context, the article analyzes the preconditions and aspects that led to the rupture of vassal relations between Bogdan of Cuhea and Louis of Anjou, the course of the conflict and its purpose. In an effort to avoid the paradigm of traitor and betrayal, the author tried to find out the causes of events, taking into account the positions of all the participating groups. At the same time, an analysis of the Bogdan's "serious crime" was carried out using the provisions of the Romanian medieval law regarding this crime in all its aspects.

„Предательство" Богдана Водэ и зарождение молдавского государства

Ключевые слова: фелония, преступление, измена, вассальные отношения, Богдан I, XIV век, наказание, неверность.

Резюме: Истоки молдавского государства и особенно процесс формирования его государственного устройства, непосредственно связанного с личностью Богдана I, основаны на одном из серьезных преступлений средневекового общества – «предательстве». Фелония Богдана, интенсивно обсуждаемая в литературе, обычно рассматривается только с точки зрения государства, а «уголовные и правовые аспекты» упускаются из виду. В этом контексте в статье анализируются предпосылки и аспекты, которые привели к разрыву вассальных отношений между Богданом из Кухи и Людовиком Анжуйским, ход конфликта и его цель. Стремясь избежать парадигмы предателя и предательства, автор попытался выяснить причины событий, учитывая позиции всех участвующих групп. В то же время был проведен анализ «тяжкого преступления» Богдана с использованием положений румынского средневекового закона об этом преступлении со всеми его составляющими.

12.03.2019

Victoria Cojocaru, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-5443-2875, e-mail: victoria.cojocari@yahoo.com

PETRU RAREŞ AND LUDOVICO GRITTI. THE STORY ABOUT DIFFICULT RELATIONS BETWEEN THE RULER OF MOLDOVA AND THE TURKISH SPY IN HUNGARY[1]

Katarzyna Niemczyk

Keywords: Petru Rareş, Ludovico Gritti, Moldova, Ferdinand Habsburg, Hungary.

Ludwig Jagiellon's (the king of Hungary and Bohemia) death at the battle of Mohacs (1526) changed the political situation in the Central and South-Eastern Europe. After his death, another war of thrones seemed unavoidable and soon to happen. There were two serious candidates to take power in Hungary: Ferdinand of Habsburg and Johannes Zapolya. After Zapolya became the tributary of the sultan in 1528, the Turkish army conquered Buda the following year, it became obvious that only those two forces, Habsburgs and Turkey, had enough power to compete for control over whole Central and South-Eastern Europe. As both sides wanted to strengthen their influence in this part of Europe, neither the ruler of Moldova – Petru Rareş, nor the ruler of Walachia – Vlad Vintilă couldn't stay neutral in this conflict. The situation became even more complicated in 1530s. At that time Habsburgs began their third war against Francis I, king of France. The latter was ready to support Suleyman the Great in order to get an ally against Ferdinand of Habsburg. Johannes Zapolya also counted on Suleyman's help (Hurmuzaki 1891, nr 39; Kretschmayr 1896, 13). Petru Rareş, who tried to continue the policy of his alleged-father Stephan the Great, wanted to keep Moldova's independence. In this case he wanted to set all his opponents against each other and make use of it to strengthen the position of his country. This complicated political connections and mutual dependences were the reason why all the above-mentioned rulers wanted to have the newest information about the intentions of their opponents as well as about the possible conspiracies in this part of Europe. That is why a lot of spies had been sent to this region.

There is a lot of information in historical sources about spies. For examples: on January 20th 1535 Ferdinand of Habsburg informed his brother that he caught Zapolya's envoy who confessed that he was a Venetian merchant travelling from France. But in reality, he carried a letter to Ludovico Gritti (Hofinger et al. 2015, nr 855/14). On 18th February 1535 Ferdinand informed about the two other spies that had been caught. One of them committed suicide and the other one-Jehan Midasque didn't want to reveal any secret (Hofinger et al. 2015, nr 869/9; 878/12; 888/4). There is a lot of further information about spies at Ferdinand's territory (Hofinger et al. 2015, nr 869/9; 878/12; 888/4; 881/6; 884/2; 926/11; 932/9; 878/6; 888/5; 895/5; 932/4), a topic deserving a separate study, that cannot be elaborated here due to space limit. However, there is a lot of examples confirming that Ferdinand controlled the border of his country very strictly. There was also the ruler of Moldova – Stephan IV who wrote to the sultan that he had sent some spies to Hungary, and he swore that all information that he received from them about Polish and Hungarian intentions, he passed immediately to the sultan (Mehmed 1976, nr 10).

Also Ludovico Gritti, a Venetian merchant and traveler, was one of the spies in Hungary. But at first, I would like to write something about Gritti's family. They came to Venice from the small town Sorio near Vicenza. At that time their name was „Gratolani" (Kretschmayr 1896, 10). In Venice they became involved in trading business, that appeared to be very successful. Ludovico's father – Andrea Gritti (Sanuto 1880, 234, 244) – was „oratore straordinario" in Turkey before he assumed the office of the doge of Venice in 1523. About the year 1497 he married to Benedetta di Luca-Vendramin with whom he had a son Fran-

[1] This article in similar form will be published in Poland under the title: Petru Rareşi Ludovicius Gritti. Historia trudnych relacji między hospodarem mołdawskim, a tureckim szpiegiem na Węgrzech.

cesco, who unfortunately died 1505 (Romanin 1856, 385; Kretschmayr 1896, 8; Decei 1974, 102). Ludovico[2] was born at 1480 in Constantinople as a son of Andrea and her common-law wife who came from Greece. He had also three brothers: Pietro, Gregorio and Lorenzo. In 1496 Ludovico came back together with his father from Constantinople to Venice and studied in Padua (Kretschmayr 1896, 9). Unfortunately, the fact that he was an illegitimate child, blocked him a possibility to make a career in Venice. That is why, around 1507/1508, Ludovico decided to leave Italy and move back to Constantinople. There he began his career as a merchant. He became very successful, and above all selling of noble stones and wines made him very popular and draw sultan's attention to him (Viaggi fatti 1545, 155v; Kretschmayr 1896, 10). The crucial was the year 1523 as Ibrahim Pasha assumed the office of a grand vizier. Gritti, who knew a lot of languages: Turkish, Italian and Greek as well as had insight into many courts in Europe, was found a valuable advisor by Ibrahim Pasha. However, Gritti's talents weren't the only thing that stipulated his career. At that time Ibrahim Pasha had some big financial debt by Gritti and probably helped him in hope for canceling or reducing this debt (Albèri 1840, 1-32; Kretschmayr 1896, 10)[3]. Gritti did not hesitate to make use of this situation and of Ibrahim's and Suleiman's trust. He successively strengthened his position. The best example that show Gritti's increasing position at sultan's court was his role in the negotiation between Ibrahim Pasha and Johannes Zapolya that took place in 1528. I will try to describe this complicated political situation of that period. In late 1526 Ferdinand of Habsburg was elected as a king of Hungary and was crowned the following year. As a result of this, Johannes Zapolya who hadn't enough support in Hungary escaped to Transylvania but even in this region he couldn't feel safe and he had to leave it (Hirschberg 1888, 65). He desperately needed help, so sent an envoy Hieronymus Laski to sultan Suleyman the Great asking him for help. But before Laski could speak with sultan, he decided to meet with Ludovico Gritti. He was aware how important Gritti was at the Turkish court in that time, as there were even some rumors that it was Gritti who prevented Turkish attack at Hungary and thanks to that fact save Zapolya's throne (Hirschberg 1888, 72-73; Kretschmayr 1896, 14). So, Laski asked Gritti for an intercession with sultan, because he wanted to make an alliance between Turkey and Zapolya, but only under condition that Zapolya won't pay any kharaj to Turkey. Gritti enabled him the meeting with Ibrahim Pasha. But at the beginning Ibrahim strongly refused a possibility of making such an alliance without the obligation of paying kharaj, and only after Gritti's intervention he changed his mind and allowed Laski to speak with sultan. Finally, on 28th January 1528, the alliance between Zapolya and Suleyman the Great was formed without any obligation to pay kharaj or give loots by Zapolya[4]. When Hieronymus Laski informed Zapolya about the alliance, he underlined Gritti's role and he was sure, that without his help, it wouldn't be possible to conclude such a good alliance under such profitable conditions (TN 45, nr 85; Hirschberg 1888, 87)[5]. But two anonymous letters that were addressed to Ferdinand as well as future events, give new light to this case. In the first letter, written to Ferdinand on 29th September 1528, it was said that the great vizier Ibrahim Pasha was owned Gritti 50000 ducats in that time. According to this letter Ibrahim accepted Laski's demands, because he had made some agreement with sultan and Gritti before, that Gritti will assume power in Hungary. In the second letter, written at 10th March 1529, there is an information that Gritti was to be a governor of Hungary (Kretschmayr 1896, 18, 21). So, this seemingly successfully Laski's mission who was sure that without Gritti's help this alliance couldn't be concluded, seems to be in reality a fiction, it seems to be only a great Turkish plan that's goal was to assume power in Hungary. Another point of view at this case had Gritti's secretary who tried to explain this situation. So, on 13th March 1529 he wrote to Zapolya's envoy that admittedly Gritti had got such pro-

[2] By the Turkish people in Hungary he was called Ludwig, but he wrote his name mostly as Ludovicius. Luigi and Alvise were in Venetia commonly used nicknames for this name. Sometimes it is also said that his true name was Alovizius.

[3] Daniello de'Ludovisi mentioned at 3th June 1534 during the senate of Venetia about Gritti's great credits for Ibrahim Pasha, see: Albèri 1840, 1-32: Relazione dell' Impero Ottomano riferita in senato dal secretario Daniello de'Ludovisi from 3th Juni 1534.

[4] The Laski's relation from his mission in Turkey, see: Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Turcicia I 1, Konv. 3, nr 38-59; see also: Bel 1735, 159-189; Kretschmayr 1896, 14; Hirschberg 1888, 68, 72-73.

[5] *Commisio a Ludovico Gritti per Stanislaum Kostkam Regni Poloniae referenda*, Biblioteka Czartoryskich in Cracow, Teki Naruszewicza (further: TN) 45, nr 85.

posal to assume the post of governor of Hungary, but he had refused (Kretschmayr 1896, 18, 21). Such kind of rumors about Gritti's intentions became even more popular when 1529 the Turkish expedition started and Gritti stood by sultan (Bernhauer 1858, 9). After conquering Mohacs (at 19th August 1529) sultan with his army went to Vienna, and Gritti was left in Ofen with 300 Turkish knights (Kretschmayr 1896, 22; Pach 1987, 129-149). He also took up the position of the great treasurer and a bishop of Erlau (it was execution of Laski's promise) (TN 45, nr 79; Fessler, Klein 1874, 443; Pálffy 2009, 45). At the beginning of the year 1530, he came back to Constantinople but shortly after that he was sent to Hungary again as an "orator Turci" who had to take care of the Turkish interests there. His other task was to talk Ferdinand round to stop the fight against Zapolya. Before 23rd December he took up the position of the governor of Hungary and his son Antonio the position of the bishop of Erlau (TN 45, nr 79; ATomic 1906, nr. 418)[6]. After completing this mission, he should have come back to Constantinople, but fluent situation in Hungary made his return impossible at that time. While being in Hungary, he sent a lot of letters to sultan to inform him about the situation in Moldova, Wallachia and Transylvania, therefore his person became very suspected for Habsburg's diplomacy that inform Ferdinand about every single Gritti's steps[7].

Situation changed dramatically in 1534. On 29th September 1534 Ludovico Gritti was arrested and on 14th October he was murdered in Mediaş (ATomic 1961, nr 536; Cioranescu 1940, nr 6 - with the date of 18th October). It was Petru Rareş who was blamed for the death of Gritti, but there are some questions that need to be answered. Firstly, why Rareşdid it? What was the reason for that? Did he make this alone or had supporters? In order to try to answer these questions, it is necessary to analyze the purpose of Gritti's mission in Hungary as well as to find out why there were conflict of interest between Rareş and Gritti. I will analyze some sources that could help us to find the answers. Firstly, there are some Gritti's letters to sultan in which he wrote about the situation in this part of Europe, secondly there are also letters written by other persons that had been involved in Gritti's death. The problem is that their relations and opinions about Gritti's role are mostly totally discrepant. According to Johannes Tarnowski's letter to Ferdinand, written on 8th April 1534, Gritti explained to one of the Polish noblemen that he had been sent to Hungary to clear up the misunderstandings between Ferdinand and Suleyman. According to Gritti, Suleyman, as a condition for concluding the peace treaty, demanded Ferdinand's retreat from the part of Hungary that he occupied and giving it to Zapolya. Ferdinand however, was said to misunderstand this demand and claim that he can hold this part of Hungary. That is why, Gritti was sent to Hungary to clarify this misunderstanding. But Sigismund Herberstein who commented this letter wrote that Gritti's mediation is unwanted (ATomic 1957, nr 595; ATomic 1960, nr 236; Decei 1974, 101-161; Gemil 1978, 147)[8]. The second important source is the letter written at 22nd May by Johannes Laski. Laski mentioned that on the day before (so at 21st May) he had received the letter from his brother Hieronymus written at 11th April in Kolozsvár, in which the latter related that Gritti had already passed Danube, came to Tirgovişte and called him there. Gritti had informed him, that the ruler of Moldova – Petru Rareş forbid him to pass Transylvania, because he was afraid of losing his influence in this territory. It was already known – explained Rareş – that sultan had sent Gritti to Hungary so that he gave Transylvania to Zapolya. Because of Rareş's standpoint Gritti was forced to stay in Târgovişte to strengthen his army. Gritti ensured also Zapolya, that he negotiated the best possible conditions of the treaty with Turkey (Atomic 1960, nr 301). Equally important is Gritti's letter written between 4 and 31st August 1534, so just before his death. Gritti explained to Suleyman why he was not able to realize his task in Hungary so defending of Buda. Admittedly, he got safe conduct from sultan that should allowed him to pass Wallachia, Transylvania and Hungary without

[6] TN 45, nr 79, printed: ATomic 1906, nr 418, Kretschmayr wrote incorrectly that it was at 26th December when Gritti took up this position of the governor, see: Kretschmayr 1896, 26-27.

[7] Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Turcicia I 3, Konv. 2: fol. 131-133, 163-163v, 164-164v, 195-196, 199-202v, 216v in; Konv. 3: Gesandtschaft von Hieronimus von Zara, fol. 1-66; Konv. 4: Cornelius Duplicius Schepper, fol. 1-34.

[8] Andreas of Tęczyn after he had met Ibrahim Pasha in Alepo, wrote to Petrus Tomicki that Ibrahim didn't trust Gritti anymore and was afraid that he realized his own goal and that is why he had told Gritti not to undertake the negotiations between Zapolya and Ferdinand without consulting this with the Polish king, see: ATomic 1960, nr 147.

any harassment and the ruler of Wallachia should gave him knights and money (14×100000 aspri) that he needed to defend Buda. But the ruler of Wallachia Vlad Vintilă, regardless of sultan's demand, had refused to support him with army and money that he should have paid as a kharaj. Gritti wrote also that he had met the officers of Wallachia: wistenik, perkolab Stan and logofet Vilcsan who ensured him that Vintilă was traitor and in reality, he conspired with Ferdinand against Suleyman. Vilcsan told him that Vlad gathered the kharaj from surrenders six time a year instead of one a year and when peoples asked him why he did it so often, he explained that it was sultan's command. In reality he gave over this money for the preparation of the conspiracy. That is why Vintilă neither let him pass Wallachia nor give him promised army and money. Gritti asked sultan for permission to kill Vintilă and he assured him that he would get enough support from the people in Wallachia against Vintilă. All he need is sultan's permission. He wrote also that because he hadn't had enough knights and money to protect Buda, he couldn't realize his tasks waiting for further sultan's commands. This is the end of Gritti's letter but in another letter that had been written at 10th June 1535 by Wallachian's officers to sultan, it was mentioned that Vlad Vintilă was murdered (Mehmed 1976, nr 18).

However, a report by Tranquillus Andronik, who was Gritti's secretary, set a new light on this case. Andronik wrote that it was the new woiwode of Transylvania Emerik Czibak – the Zapolya's trusted man – who spread rumors about Gritti's alleged willingness to assume power in Wallachia and that was the reason why Vintilă didn't trust Gritti and didn't let him pass his territory. When he finally understands that it was only rumors and they were lies, he let Gritti go (ATomic 1961, nr 644).

At that time Petru Rareş – the ruler of Moldova continued his politics of playing his enemies off against each other and made some used of it. According to his letter written to sultan (with doubtful date, but written probably in 1530, see: Gemil 1978, 146, footnote nr. 28) he tried to set a variance between Poland and Turkey. At the same time Suleyman planned to strengthen his influence in Moldova. He was afraid that the situation there could become similar to Wallachia's one, where after Vlad VI Înecatul's death (who was sultan's son-in-law) Suleyman's influence was reduced significantly. So, now he tried to strengthen his control over Moldova[9] (Gemil 1978, 147; ATomic 1957, nr 595). Rareş was aware of it and he was afraid of Poland's intentions as well (he wrote about it in above mentioned letter). So in this dangerous situation, he decided to make an agreement with Ferdinand Habsburg. As Suleyman the Great started his expedition against Iran (at 11th June 1534) Petru decided to make use of it and attacked Transylvania. On 28th September 1534 he met Ferdinand and proposed him cooperation against Turkey and suggested that also Transylvania should take part in this agreement. As a result of this meeting, it was treaty that has been conducted on 4th April 1535 (Hurmuzaki 1891, nr 66, 67). Rareş hoped to get Ferdinand's permission to take control over Transylvania. At the same time when Rareş started undertaking his plan, Gritti came to Mediaş (Gemil 1978, 149). The Venetian who had been sent by Suleyman, was a treat for Rareş's plans. The goal of Gritti's mission was for sure to strengthen Turkish influence in this part of Europe and maybe –that was the biggest Rareş's concern – to assume the power in Transylvania, and maybe even in Moldova and Wallachia. Such concerns became even bigger when it turned out that Gritti came to Europe together with his two sons: Pietro and Antonio (Decei 1974, 101-161; Gemil 1978, 147). In the meantime (in 1534) Jan Banffy – the woiwode of Transylvania died (Hirschberg 1888, 207) and it was Hieronymus Laski who hoped for taking over this post. Laski's relations with Zapolya were in that time not good anymore, so he counted on Gritti's help (ATomic 1899, nr 302; Hirschberg 1888, 207), because the latter, as a governor of Hungary, had right to decide who will be the new woiwode. Gritti complained to the Ferdinand's envoy Konrad Schlepper that Laski wanted to be woiwode, but Zapolya found it impossible without Gritti's permission, so that is why Laski kept asking Gritti for support. On the other hand, Zapolya asked Gritti not to nominate a new woiwode until he arrives to Hungary. In reality Zapolya didn't want that Laski, so the man who was his opponent, assuming an importance of the post (Hirschberg 1888, 209). So, Laski went to Constantinople to ask Gritti for help and probably there was some

[9] Andrzej of Tęczyn wrote after his mission to Constantinople, that sultan want to support Poland against Moldova and that is why he plan to dethrone Rareş with the Hungarian's help. The new ruler of Moldova should be elected in agreement with Polish king Sigismund I.

agreement between them because as Gritti left Turkey at 18th June and went towards Transylvania, Laski stood by him. It was the reason for new rumors that had been spread in Balkans, that Gritti wanted to give the post of new woiwode of Transylvania to Laski. That is why Zapolya, who wanted to stop this nomination, decided to forestall it and set his candidate– Emerik Czibak the bishop of Waradin – as a new woiwode (ATomic 1961, nr 644). Czibak – Zapolya's trusted man, didn't like Gritti as much as Johannes Zapolya did. According to Tranquillo Andronik, who wrote a letter to Johannes Tarnowski, Zapolya intentionally let Czibak assume the post in Transylvania, because he wanted to weaken Gritti's position. According to Andronik it had been already decided in that time that Gritti must be killed (ATomic 1961, nr 644). So, when Czibak found out that Gritti was coming to Transylvania, he called an army and made a treaty with Rareş. According to it, the ruler of Moldova should ensure Gritti that he always helps him when needed, so that it is unnecessary that Gritti looks for help in Turkey. According to the plan, Rareş should come with his army to Transylvania with an official mission to help Gritti, and in reality, he helped Czibak to defeat Gritti's army and kill him (Schuller 1859, 51-52; Kretschmayr 1896, 72). But Gritti didn't trust Czibak. He knew that Czibak was his enemy, who was against giving Gritti the post of governor of Hungary, he also questioned the fact that Gritti gave Hunedoara to Georg von Brandenburg, and it was Czibak who mobilized the army in Transylvania against Gritti and spread the lies about him. That is why Gritti didn't trust him. But some of the Hungarian noblemen wanted to make use of the conflict between them. One of these men was Dóczy, who couldn't forgive Czibak that he ones slapped his face, so Dóczy decided to make some trick. Namely, when Gritti came to Braşov, Czibak sent him some gifts to calm down the situation. The man who should have delivered these gifts was the monk Peter. However, Gritti refused to accept the presents, but Dóczy convinced Peter not to tell Czibak about Gritti's standpoint but instead to tell him that the Venetian invite him for a meeting. The monk did it and Czibak decided to meet Gritti. As he was on his way in the night at 11th August 1534, he was attacked and murdered around Felmer by Batthiani's army. Next day Hieronymus Laski came to Gritti's camp (Francesco della Valle 1857, 38; Hirschberg 1888, 211; Constantinescu 1978, 73; Kretschmayr 1896, 74-75). There were Gritti and Laski who were charged of killing Czibak. That is why Gritti had to leave Brasov and went to Mediaş. He counted on promised Rareş's help but unavailingly. Rareş refused any help regardless of previous assurances (Constantinescu 1978, 73). In Mediaş Gritti was besieged by the Maylath's army. As he again asked Rareş for help, he gave an order to catch him and kill him instead. At 28th September Moldova's army (12000 knights) came to Mediaş and started to besiege the town (Francesco della Valle 1857, 42; see also: ATomic 1961, nr 503). At the end, Gritti was caught and killed by Kendi Ferenc[10] (Francesco della Valle 1857, 43-52; Kretschmayr 1896, 81-82; Constantinescu 1978, 73). Gritti's sons had been taken firstly to Suceava but then Rareş ordered to take them to Transylvania and kill (Constantinescu 1978, 73; ATomic 1961, nr 644).

Explaining of the complexity of the above-mentioned incidents and finding answers for the questions is not easy. Firstly, it is due to sources that are completely contradictory to each other. They judge Gritti and the other persons who were involved in this accident in totally different way, depending on which side of conflict the author of the source represented. So, there are two main parts of sources. The first one, uttered by Zapolya's or Jan Laski's supporters, who wanted to justify the death of Gritti and to convince everyone that there was no basis for allegations against Jan Laski's brother Hieronymus about his responsibility for Czibak's death and conspiracy against Zapolya. The second one uttered by authors connected with Gritti and his supporters. An example of the former group is an anonymous report written in October 1534 in Transylvania. It claims, that it was Gritti who killed Czibak and then conquered Mediaş. After that Hungarians, under the command of Maylath, attacked him and asked Rareş for help. As Gritti finally was caught and tortured, he admitted that his main goal was to kill all the Hungary's officers and to let Turkish people to assume the leading role in Hungary. His next step would be taking power in Hungary and then giving Transylvania to the Turkey (ATomic 1961, nr 503). It was probably the Hungarian noblemen who were written this text

[10] Kendi Ferenc wanted to be vice-woiwode. He fought for it four years now, so when he had such possibilities, he decided to make use of it and killed Gritti; about Gritti's death, see also: ATomic 1961, nr 503, 552, 644.

in case to justify and explain why Gritti had had to be killed. It is significant that after Gritti's death it was Maylath who assume the post of the woiwode of Transylvania (ATomic 1961, nr 503). To this group of sources can be also counted letters of Johannes Laski – the brother of Hieronymus. The most interesting seems to be the one of these letters written at 12th September 1534, in which Johannes promised that his brother – Hieronymus had nothing to do with Czibak's death. He wrote that it had been two days before Hieronymus met Gritti, when Czibak had been killed. Hieronymus had found out about his death from some boy, but he had had nothing to do with that. When Hieronymus had been called by Gritti, he had reproved his action and had immediately decided to go to Waradin to ensure that the town stay by Zapolya. He had been afraid that, because of the Gritti's action, the burgher of Waradin could left Zapolya and stand for Ferdinand. But exactly in that moment, he had been called to Buda and there had been arrested (ATomic 1961, nr 465). Another point of view represents Tranquillus Andronik. Andronik was Gritti's secretary and his supporter, so this source can be counted to the second of the above-mentioned groups. Tranquillus wrote to Johannes Tarnowski that he blamed Zapolya for all the conspiracy against Gritti. He was sure that it was Zapolya who had gave the power in Transylvania to Czibak because he wanted to weaken Gritti's position. He had already planned to kill Gritti. It was Czibak who had spread the lies about Gritti's willingness to take the power in Transylvania and also to give the throne of Wallachia to his son. That is why Vlad Vintilă who believed Czibak was right, didn't let Gritti to pass his territory and sent an army against him. When he made out that these were all lies spreading by Czibak, he let Gritti go. Venetian was aware of the hostile standpoint of Czibak, so when he came to Brasov, he sent 600 knights under the command of Batthiani to caught Czibak alive. But another Czibak's enemy – Dóczy, disposed Batthiani to kill him. In the same time, Rareş who was in conspiracy with Czibak sent to Gritti proposal of help and friendship. He made this to make Gritti sure that he can counted on him and needn't ask Turkey for help. After Czibak's death the insurrection in Transylvania broke out, Gritti reached his shelter in Mediaş and sent his army under the command of Batthiani against his enemies. But Batthiani when met the enemy's army, refused to fight against them. In that moment Gritti asked Hieronymus Laski to call the Turkish army from Buda, but before Hieronymus arrived Buda, he was arrested by Zapolya. Gritti who was taken ill, couldn't lead the defense of Mediaş so Johannes Dóczy, Urban Batthiani and Franz Dobó should made this for him. But in reality, they collaborated with Gritti's enemies. Andronik –the faithful Gritti's secretary knew about this and advised Gritti to take an escape. But the Venetian was too ill for this, so he ordered Batthiani to undertake the negotiations. But he delayed this on purpose because he waited for the catapult's coming, and after they were fetched and the siege of Mediaş began, the Hungarian's army that was in Mediaşto support Gritti ratted him and suddenly started to fight against him. In that moment Gritti was sure that he was betrayed, so he wanted to make an agreement: he wanted to give up but under condition that Rareşlet him and his sons leaving. The ruler of Moldova agreed, but after that he broke his promises and ordered Kendi Ferenc to kill Gritti. His sons were taken to Moldova and also killed (ATomic 1961, nr 644). About the conspiracy against Gritti wrote also Ibrahim Pasha in his letter dated on 19th December 1534 (Hurmuzaki 1891, nr 62).

This discrepancy between sources makes any attempt to explain reason of Gritti's death and the role of Rareş very difficult. That is why there are different standpoints of historians. According to some of them Rareş was afraid that Gritti's goal is to assume the power in Moldova because sultan, who had already set off to Asia, want to set a new, loyal ruler of Moldova (Hurmuzaki 1893, nr. 21, 22; Kretschmayr 1896, 35)[11], but according to Tahsin Gemil it is simplification. Gritti had only 200 knights and it was not sufficient to try to conquer Moldova. However, according to Gemil it is possible that Gritti's mission was to take up the power in Transylvania on behalf of Turkey. That is why Rareş made agreement with Wallachia and Ferdinand of Habsburg to strengthen anti-Turkish coalition. And the time for that was not bad, as sultan was already in Asia (Gemil 1978, 148-150). Another point of view represents Radu Constantinescu. According to him Gritti, who was one of the richest Turkish nobility from Fanar, wanted to get some lucrative office, and the best for that was the

[11] That was the reason for his efforts to make the peace with Poland, see: Hurmuzaki 1893, nr 24, 25, 26.

office of woiwode of Transylvania. But the problem was that the same goal had Petru Rareş, who 1529 conquered Székely Land and part of Transylvania (Constantinescu 1978, 31-33). He also taxed a lot of towns (above all Bistrita) in Transylvania that gave him a lot of money. So there became conflict of interests between him and Gritti. But – according to the historian – this action against Gritti it was a conspiracy, because there were Batthiani and Dóczy who were responsible for Czibak's death, not Gritti. This rumor, that had been spread that it was Gritti who killed Czibak, served only justifying an arresting and killing him. It was the noblemen supported Zapolya who were responsible for Czibak's death and after that Zapolya sent letter to Suleyman and try to convince him that Maylath and Dóczy – the men who were Ferdinand of Habsburg's supporter, in collaboration with Rareş were responsible for Gritti's death. He wanted to underline that that was all not his fault (Constantinescu 1978, 69-72). According to another historian Johann K. Schuller, who points to Rareş's letters, it is hard to say if Gritti indeed wanted to assume the power in Hungary or take up the office of the woiwode of Transylvania but for sure his death was not an accident but the result of Rareş's secret plan (Schuller 1859, 50-52). Iorga rejected the possibility that Gritti wanted to assume power in Hungary or in Transylvania because he had to know that in this region the noblemen won't accept "strength" person as a ruler. So, it would be very difficult for him to take the power there, even if the sultan supports him. According to Iorga Suleyman didn't want that Gritti assume power there, it was too dangerous because that would give Gritti too much power. In Iorga's opinion Gritti's task was to make peace in Transylvania, in this way that he discretely kills all Turkish opponents and make some conspiracy against Ferdinand. After defeating all Ferdinand's supporter Gritti should have also eliminated all Zapolya's supporter so Turkish enemies. The goal was to have the ruler of Transylvania completely depended from Turkey. Moldova and Wallachia should have similar position (Gemil 1978, 148; Gemil 1991, 93). I think that the Gemil's and above all Constantinescu's opinions are the most accurate. The above-mentioned sources seem to point that Gritti indeed wanted to assume the power in Transylvania or eventually give the post of woiwode to some person who was loyal for Turkey. For sure such belief was present in Moldova's peoples, Wallachian and the inhabitants of Transylvania (Kretschmayr 1896, 72; ATomic 1952, nr 73). It is also fact that the Gritti's goal was to strengthen Turkish influence in Hungary and to weaken Zapolya's position. Rareş couldn't find it good. He wanted to solidify his political and financial influence in Transylvania. The ruler of Moldova was afraid that Gritti's next step will be to strengthen Turkish influence also in Moldova. That is why he decided to hinder him. But he didn't operate alone. For sure Zapolya, who was concerned about Gritti's mission and his support for Hieronymus Laski, wanted to weaken his position and was especially interested in making Gritti and Laski "harmless". Also the Hungarian noblemen, who hoped on becoming the lucrative offices, were involved in this conspiracy. In September Gritti and Laski were arrested under the accusation of killing Czibak, but according to sources it was noblemen connected to Zapolya and Rareş who were responsible for his death. They counted on some benefits after Gritti's death and indeed Maylath – one of the most important persons in this insurrection – after Gritti's death assume the office of the woiwode of Transylvania. It seems that the accusing Gritti of killing Czibak was only a pretext to arrest Laski and finally also Gritti. Nevertheless, if the spreading rumors about Gritti's willingness of assume the power in Transylvania Moldova and Wallachia were lies or not, for sure people believed it (Hirschberg 1888, 216, footnote nr 1) and that is why Rareş, Zapolya and Hungarian's noblemen wanted to stop Gritti. After his death Zapolya explained sultan that this accident was not his fault, it was Maylath and Kun who were responsible for it and Rareş collaborate with them. He was afraid of sultan's reaction and that is why he wanted to protect himself and made someone else responsible for this accident (Constantinescu 1978, 74). But sultan shined to know who was responsible for weaken Turkish influence in that region. That is why Rareş asked Polish envoy Lanckoroński at 29th October 1534 to renew the alliance between Poland and Moldova. He seemed to be afraid of Turkish attack at his territory (ATomic 1961, nr 552). That is why in January 1535 he offered Ferdinand his help in war against Turkey (ATomic 1966, nr 25) and at 4th April 1535 declared his loyalty towards Ferdinand (Hurmuzaki 1891, nr 66). In March 1535 Matthias Lobocki wrote that he had heard that Suleyman the Great want to send Ibrahim Pasha to punish Moldova

and Transylvania for killing Gritti (ATomic 1966, nr 158). When Suleyman in January 1536 came back from his expedition to Asia, he decided to take serious steps. At 4th April 1536 bishop Thurzzo wrote to Ferdinand of Habsburg that sultan decided to avenge Gritti's death (Hurmuzaki 1891, nr 76). Firstly, he proposed Rareş to make common expedition against Ferdinand and promised him that when he had agreed, sultan forgave him all his fault since 1534, but Rareş refused, because he counted on Habsburg's help. However, this action lead slowly to his own decline two years later.

Bibliography

Albèri 1840: E. Albèri, Relazioni degli ambasciatori veneti al senato durante il secolo decimosesto. Serie III, vol. 1 (Firenze 1840).

ATomic 1899: Acta Tomiciana, t. 10, wyd. Z. Celichowski (Poznań 1899).

ATomic 1906: Acta Tomiciana, t. 12, wyd. Z. Celichowski (Poznań 1906).

ATomic 1952: Acta Tomiciana, t. 14, wyd. W. Pociecha (Poznań 1952).

ATomic 1957: Acta Tomiciana, t. 15, wyd. W. Pociecha (Wrocław-Kraków 1957).

ATomic 1960: Acta Tomiciana, t. 16/1, wyd. W. Pociecha (Wrocław-Kraków-Poznań 1960).

ATomic 1961: Acta Tomiciana, 16/2, wyd. W. Pociecha (Wrocław-Kraków-Poznań 1961).

ATomic 1966: Acta Tomiciana, t. 17, wyd. W. Pociecha (Wrocław-Kraków-Poznań 1966).

Bel 1735: Historia arcana legationis nomine Johannis regis Hungariae ad Solimanum Turcorum imperatorem susceptae, id est Mathias Bel [przez H. Łaskiego]. In: Adparatus ad historiam Hungariae, sive Collectio miscella monumentorum, ineditorum partim, partim editorum sed fugientium. Conquisivit, in decades partitus est et praefationibus atque notis illustravit Matthias Bel (Posonii 1735).

Bernhauer 1858: W.F. A. Bernhauer (Hrsg.), Suleiman der Gesetzgebers Kanund Tagebuch auf seinem Feldzuge nach Wien im Jahre 1529 (Wien 1858).

Cioranescu 1940: L. Cioranescu (ed.), Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas (Bucureşti 1940).

Constantinescu 1978: R. Constantinescu, Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş. Relaţii politice şi militare (1527-1546) (Bucuresti 1978).

Decei 1974: A. Decei, Aloisio Gritti în slujba sultanului Soliman Kanunî, după unele documente turceşti inedite (1533-1534). Studii şi materiale de istorie medie 7, 1974.

Fessler, Klein 1874: I.A. Fessler, E. Klein, Geschichte von Ungarn (Leipzig 1874).

Francesco della Valle 1857: Francesco della Valle, Breve narracione della grandezza, virtu, valore, et della infelice morte dell' Illmo Sigr Conte Alouise Gritti..., ed. I. Nagy (Törtenelmi Tar 1857).

Gemil 1978: T. Gemil, În faţa impactului otoman. In: Petru Rareş, ed. L. Şimanschi (Bucureşti 1978).

Gemil 1991: T. Gemil, Românii şi otomanii în secolele XIV-XVI (Bucureşti 1991).

Hirschberg 1888: A. Hirschberg, Hieronim Łaski (Lwów 1888).

Hofinger et al. 2015: B. Hofinger, H. Kufner, Ch. F. Laferl, J. Moser-Kroiss, N. Tschugmell (eds.), Die Korrespondenz Ferdinands I. Familienkorrespondenz, Bd. 5, 1535 und 1536 (Wien-Köln-Weimar 2015).

Hurmuzaki 1891: E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria Românilor. 1451-1575, vol. 2, part. 1 (Bucuresci 1891).

Hurmuzaki 1893: E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria Românilor. 1510-1600, supl. 2 part. 1 (Bucuresci 1893).

Kretschmayr 1896: H. Kretschmayr, Ludovico Gritty. Eine Monographie. In: Archiv für österreichische Geschichte. Bd. 83/1, 1896.

Mehmed 1976: M.A. Mehmed (ed.), Documente turceşti privind Istoria României, vol. 1 (1455-1774) (Bucuresti 1976).

Pach 1987: Z.P. Pach, Von der Schlacht bei Mohacs bis zur Rückeroberung Budas. Acta Historica. Revue de l'Academie des Sciences de Hongrie 33, 1987.

Pálffy 2009: G. Pálffy, The kingdom of Hungary and the Habsburg monarchy in the sixteen century (New York 2009).

Romanin 1856: Storia documentata di Venezia di S. Romanin, t. 5 (Venezia 1856).

Sanuto 1880: M. Sanuto, I diari de Martino Sanuto. 1496-1533, vol. 4 (Venezia 1880).

Schuller 1859: J.K. Schuller, Georg Reicherstorffer und seine Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte von Siebenbürgen in den Jahren 1527-1536 (Wien 1859).

TN 45: Biblioteka Czartoryskich in Cracow, Teki Naruszewicza 45.

Viaggi fatti 1545: Viaggi fatti da Vinetia, alla Tana, in Persia, in India, et in Costantinopoli: con la descrittione particolare di Città, Luoghi, siti, costumi et della Porta del gran Turco: et di tutte le Intrate, spese, et modo di governo suo, et della ultima imrepsa contra portoghesi, 1545.

Petru Rareş şi Ludovico Gritti. Unele consideraţii despre relaţiilele dificile dintre Moldova şi spionii turci din Ungaria

Cuvinte-cheie: Petru Rares, Ludvik Gritti, Moldova, Ferdinand Habsburg, Ungaria.

Rezumat: Scopul articolului este de a prezenta relaţiile controversate dintre domnul Moldovei Petru Rareş şi Ludvico Gritti, care acţionează la comanda turcilor din Ungaria. În 1534, Gritti a fost ucis în Mediaş, iar principalul vinovat al acestei crime era considerat Petru Rareş. Articolul încearcă să răspundă la întrebările: de ce domnul Molodvei a săvârşit un astfel de act, ce conflict de interese a avut loc între el şi Gritti, care a fost scopul misiunii lui Gritti şi dacă Petru Rareş a acţionat singur.

Петру Рареш и Людвик Гритти. Некоторые соображения о сложных отношениях между Молдовой и турецкими шпионами из Венгрии

Ключевые слова: Петру Рареш, Людовик Гритти, Молдова, Фердинанд Габсбург, Венгрия.

Резюме: Цель этой статьи – показать противоречивые отношения между молдавским господарем Петру Рарешом и Людовиком Гритти, который действовал под руководством турок из Венгрии. В 1534 году Гритти был убит в Медиаше, и главным виновником этого убийства был Петру Рареш. В статье делается попытка ответить на вопросы: почему молдавский правитель это сделал, какой конфликт интересов произошел между ним и Гритти, какова была цель миссии Гритти в Молдове и действовал ли Петру Рареш в одиночку.

22.04.2019

Dr. Katarzyna Niemczyk, University of Silesia, Bankowa 12, 40-007 Katowice, Poland, https://orcid.org/0000-0002-9656-3048, e-mail: katarzyna.niemczyk11@gmail.com

TESTAMENT OF MOLDAVIAN PRINCESS MARIA (LUPU) RADZIWILL FROM 1659

Lilia Zabolotnaia

Keywords: Moldavian Princess Maria (Lupu) Radziwill, the will, Poland, Moldova, property, donation, patroness of Orthodox monasteries, family relationships.

Maria (Lupu) Radziwill has been the subject of the author's research for many years. Numerous written documents (published and unpublished), rich historiography, rich and varied illustrative material, made it possible to publish a whole series of scientific articles devoted to this unique woman (Zabolotnaia 2017, 209-223; Zabolotnaia 2016a, 110-124; Zabolotnaia 2016b, 151-153; Zabolotnaia 2016c, 5-25; Заболотная 2015, 115-127; Zabolotnaia 2015b, 9-29; Zabolotnaia 2010, 115-121).

Particular attention was paid to the search for her testament, since this document contains unique information about her life, about her dowry and her condition in Poland, charity, patronage, and other issues that allows us to dispel numerous myths around her personality that have existed for many centuries. A well-known Polish historian Tadeusz Wasilewski (Wasilewski 1989, 289-308; Wasilewski 1987, 399-404) devoted himself to the search for this unique document, but he was not able to find it. In particular, he assumed that the document may be in Nieborów, so we undertook searches in this direction[1].

Over the years, we have done tremendous work in the archives and libraries of Poland[2], Lithuania[3], Russia[4] and Belarus[5] to find the original. The latest research in the archives of Lithuania and Belarus resulted in a successful discovery – there was found the original of the testament of Maria (Lupu) Radziwill, which until now has not been published in full[6].

The purpose of this publication is to introduce a new source into scientific circulation and analyze the testament of Maria (Lupu) Radziwill of 1659, which has been of interest to researchers since the 19th century, but has not yet been published in full. Based on the method of interdisciplinary approach, we tried to consider this document not only from the point of view of the uniqueness of the archival source, but, to a greater extent, from the point of view of its historical and legal content.

The testament of Maria (Lupu) Radziwill was discovered in the National Historical Archives of Belarus (NHAB), in the Fund 1733, Inventory 1, Case 1, in the Book of Acts of the Pinsk City Court (NHAB, Fund 1733, Inventory 1, unit 1, part 1, sheets 49-56 (back)), in the Register of Wills for 1660. The Fund contains unique documents of a historical and legal nature, and it keeps the "Book

[1] As a result, this opinion turned out to be erroneous.

[2] The Central Archives of Historical Records in Warsaw; Warsaw Radziwiłł Archive (**Section I**, **Section II**, **Section IV**, **Section VI**); The Kórnik Library of the Polish Academy of Sciences; The Czartoryski Library at the National Museum in Krakow; University Library in Warsaw; National Museum in Warsaw (Visual Documentation and Digitalization Department); National Library in Warsaw; Jagiellonian Library, Jagiellonian University, Krakow.

[3] Lithuanian State Historical Archives. F. 1280. Radziwill; Vilnius University Library. F. 60. Radziwill; Library of the Lithuanian Academy of Sciences; Kedainiai Regional Museum.

[4] Russian State Historical Archive (RGIA)/; Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA)/ **Lithuanian registers**; National Library of Russia (NLR)/ **Manuscript Department**; Department of Archival Documents; The State Public Historical Library of Russia (SPHL) / Department of Rare Books; Russian State Library / Fund of Manuscripts; Fund of Rare and Valuable Publications.

[5] National Historical Archives of Belarus (Further on: NHAB), Fund 694 «Radziwills, princes (family fund) National Library of Belarus (NLB) / Room of Manuscripts, Old Printed and Rare Editions; Yakub Kolas Central Scientific Library of the National Academy of Sciences of Belarus (CSL NASB)/ Found of Rare Books and Manuscripts.

[6] In this context, the author is deeply grateful to Lyudmila Sergeevna Ivanova, a researcher at the National Historical Archives of Belarus (NHAB), and to Alexander Dovnar, the head of the Department of Source Studies and Archeography of the Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus (NASB). The author expresses her special deep gratitude to Professor Ilona Czamańska (University Adam Mickiewicz, Poznań, Poland), who helped to decipher and read the document.

of Registration of Applications for Property and Criminal Cases, Acts on Immovable Property, Wills, Debt Obligations, Judicial Examinations, Certificates of Summons for Respondents to the Court, Appeals on the Convening of the Army for protection from Cossack uprisings, etc."[7]. Thanks to this document, we not only managed to find the full text of the will of Maria (Lupu) Radziwill, but also to establish a credible date for writing the will. The lack of this information served as an occasion for numerous disputes in historical science about the date and year of the death of Maria (Lupu) Radziwill.

The document consists of two parts: the first part is the will *"Act: Testamentu Xiężny Jej m[ilosci] Radziwiłłowej Hetmanowej W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskieg]o"*[8], and the second part is the so-called "Record" "*Akt Funduszu Księżny Jejmości Radziwiłłowej wojewodziny wileńskiej hetmanowej WKsL*"[9].

In this study, we confine ourselves to the first part of the will.

The publication of the source is of special significance and uniqueness, since, firstly, the study of the original will allow us to reveal the reliable facts of the events of those times[10]. Secondly, this source allows us to shed some light on some issues related to the personal life of Maria (Lupu) Radziwill, her family members (in Poland and Moldova) and heirs. Thirdly, the content of Maria's testament at last will put an end to numerous discussions and assumptions regarding her dowry and its fate. A free interpretation of the testament of Maria (Lupu) Radziwill led to numerous falsifications and mystifications of the size of her property. According to some data, it reached about 2,000,000 zloty.

The will was written in the period of her deep, protracted illness, and perhaps for this reason she was in a hurry to write it faster. In addition, Maria wrote her will in the "time unhappy for the Polish-Lithuanian Commonwealth", when the "Moscow war" was going on.

At the very beginning of the text, her personal representation is attracting attention – Maria calls herself, firstly, the Moldavian Princess, and then Princess Radziwill. Perhaps this was due to her status as a widow who did not have access to her husband Janusz Radziwill's will and was at the time looking for her property and meetings with Boguslav Radziwill, who skillfully hid from her.

"Maria, the Princess of Moldavian lands, the Princess of Janusz Radzivill – the Vilna voivode, Grand Hetmaness of Lithuania, the desyatnitsa of Kazimierz"[11], etc.

In previous publications, we wrote about her uneasy relationship with Boguslav Radziwill. In the document, we see that she appeals and asks Boguslav Radziwill that he would notify relatives about her death. In other words, she recognizes him, according to the testament of her husband, Janusz Radziwill, her trustee.

Maria, the wife of Prince Janusz Radziwill, princess of the Moldovan lands, asked to bury her body according to the Orthodox rite, "in the rites of the Greek religion, in obedience to the Orthodox Patriarch of Constantinople, in the Church of the Holy Spirit in the city of Vilna"[12]. In the case if a war happens and it would be impossible to bury her there, she asked to bury her body in the Zabludow Monastery, which she built during her lifetime and made huge donations for its erection.

In her previous publications, the author drew attention to the fact that nowhere in the documents are relatives from Moldavia mentioned. In this will, relatives are often mentioned: father, sister, and stepbrother.

It is known that Maria had a special, close and trusting relationship with her father. There are numerous information (direct and indirect) that the father and daughter were bound by sincere

[7] NHAB, Fund 1733, Inventory 1, unit 1, part 1, sheet 1. The book contains 534 sheets (1040 pages) and covers the period from January to December 31, 1660.

[8] NHAB, Fund 1733, Inventory 1, unit 1, part 1, sheets 49-53. The introductory part of the document is written in Russian. At that time in court, the norm of registration of documents was adopted in formal Russian-Lithuanian language.

[9] NHAB, Fund 1733, Inventory 1, unit 1, part 1, sheets 53-56 (back).

[10] In this context, it is also necessary to emphasize that the published document was rewritten from the Book of Acts of the Pinsk City Court later from the original, therefore in the text we meet some gaps and omissions. Perhaps this is copyist's error. In this regard, when deciphering and working with the text, there were numerous difficulties in translating into English. We hope that when the full content of the testament is published and becomes available for specialists, it will be easier for the author to amend and improve the text in accordance with all requirements.

[11] NHAB, Fund 1733, Inventory 1, Case 1, sheet 49.

[12] NHAB, Fund 1733, Inventory 1, Case 1, sheet 49 (back).

ties of kinship. Vasile Lupu donated various church utensils to the Orthodox Church in Keydany (Regestr 1657, sheet 79; Regestr 1670, sheet 21v-22).

It is somewhat surprising that Maria expresses a desire that after her death her father and sister Roxandra Khmelnitskaya be invited to her funeral[13]. Her sister during this period of time was a widow and lived in Rashkov and could well arrive at the funeral of her sister. In general, in the will of Maria (Lupu) Radziwill, one can see her particularly anxious attitude towards her only sister. The testament expresses the desire to leave to Roxandra Khmelnitskaya "a prayer book set in gold with rubies, and if my kind sister does not respond to this testament, then this book must also remain in the church where my sinful body will rest"[14].

The circumstances with her father were completely different. Vasile Lupu has been expelled from the Moldavian throne for more than 5 years and was in Istanbul, imprisoned, away from his family in Moldavia. But Maria not only expresses the will that her father attended the funeral, but also bequeath to him, "if God again put him on the throne [...], the image of the torments of the Lord [...] and [...] three silver candlesticks. And if God decides otherwise, then this image and those candlesticks should remain in the church where my body will rest"[15].

Separate attention is paid to the stepbrother, Ştefăniţă Lupu, who in fact became the ruler of Moldavia at the time of writing the will and, most likely, was not aware of its contents and the actions of his elder sister[16].

Summarizing the above, we would like to note that the document has a unique historical significance, since it is the original. The will was written and signed directly by Maria (Lupu) Radziwill herself.

Summarizing the above, we would like to note that the document has a unique historical significance, since it is the original. The will was written and signed directly by Maria (Lupu) Radziwill herself.

The content of this unique document indicates that Maria Radziwill was an extraordinary woman. She was not only perfectly educated for her time (she spoke several languages), but, as the testament shows, she was a woman with a strong character, independent, determined, responsible and highly moral. Being a ktetorissa and patroness of Orthodox monasteries and churches in the Polish-Lithuanian Commonwealth, she distributed most of her wealth to their maintenance. But in addition, as evidenced by the testament, she donated a certain part of her property to support not only Orthodox schools, but also Protestant schools – in the form of scholarships for low-income students, and this fact characterizes her education and intelligence.

In her testament, Maria (Lupu) Radziwill writes with warmth and love about her relatives from Moldavia (father, sister, and stepbrother), relatives of her husband (sister and nieces), her stepdaughter Anna Maria Radziwill[17].

The publication of the testament of Maria (Lupu) Radziwill, introducting it in scientific circulation, will undoubtedly open many unknown pages from the life of not only this woman, but also from the history of the Radziwill family and Vasile Lupu's family.

[13] NHAB, Fund 1733, Inventory 1, Case 1, sheet 50.
[14] NHAB, Fund 1733, Inventory 1, Case 1, sheet 49-49 (back).
[15] NHAB, Fund 1733, Inventory 1, Case 1, sheet 50.
[16] Ştefăniţă Lupu (1641-1661) – Voivode (Prince) of Moldavian Principality from 21 November (1 December) 1659 to 17 January 1661 and from 17 February to 19 (29) September 1661. Ştefăniţă was the son the second wife of Vasile Lupu, Catherine the Circassian.
[17] Anna Maria Radziwill (1640-1667) – the daughter of Janusz Radziwill and Katarzyna Potocki (daughter of Maria Movilă and the granddaughter of the Moldavian Prince Ieremia Movilă (1595-1600, 1600-1606)).

Annex

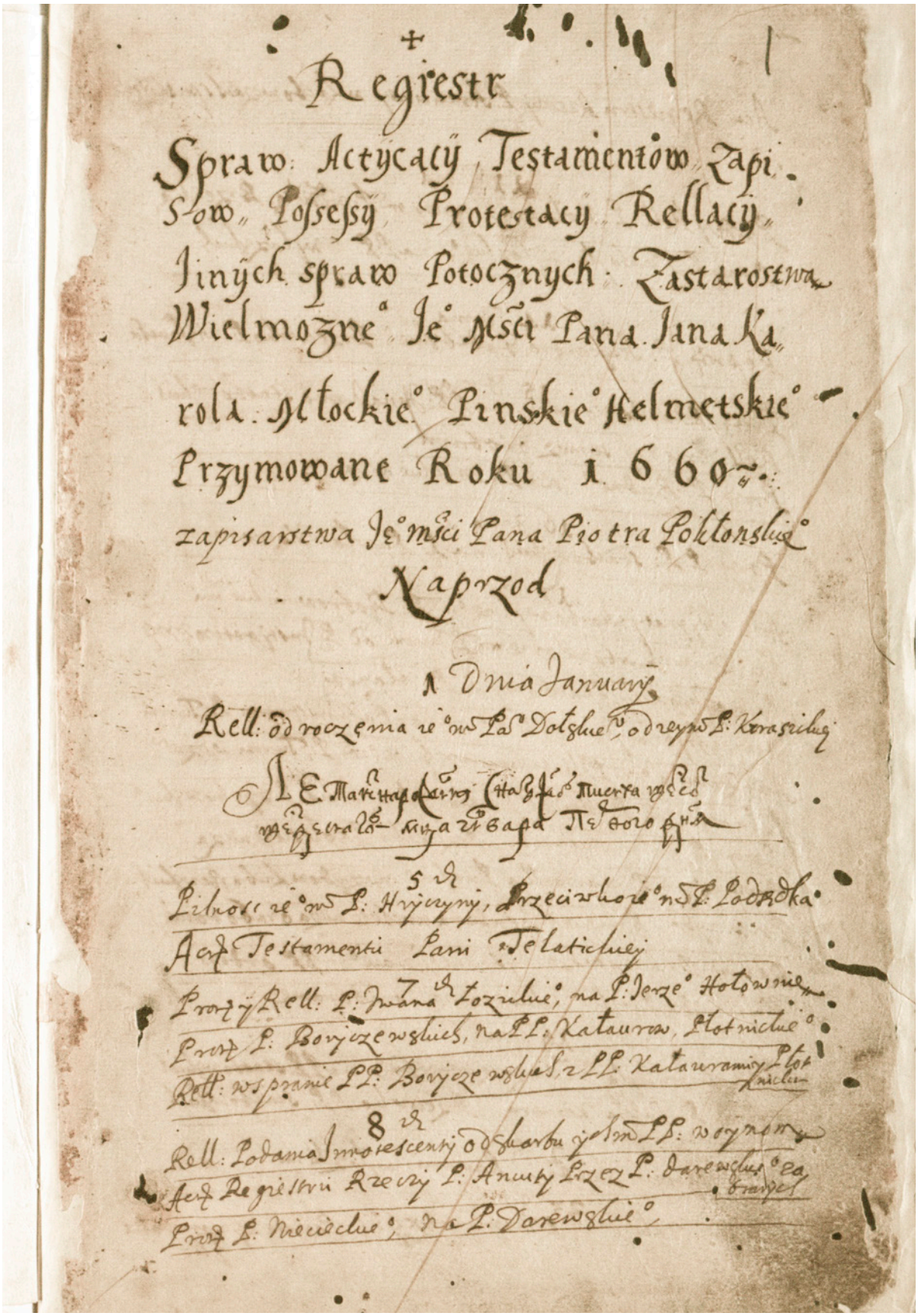

Regiestr

Spraw: Actycacÿ Testamentow Zapisow, Possessÿ Protestacy Rellacy Jinÿch spraw Potocznych Zastarostwa Wielmozne° Je° Mści Pana Jana Karola Mlockie° Pinskie° Helmetskie° Przymowane Roku 1660

zapisarstwa Je° mści Pana Piotra Poklonskie°

Naprzod

1 Dnia January

Rell: odroczenia ie° mm Pa° Dolskie°, od ieym P: Korasickiej

Лє Матєнаро[illegible] Снаѹ[illegible] Пиєтка [illegible] [illegible] [illegible] Пєтого дня

5 d

Pilnosc ie° mm P: Hryczyny, Przeciwko ie° mm P: Podrzdka

Acta Testamentu Pani Telatickiej

7 d

Prosz y Rell: P: Iwana Łozickie°, na P: Jerze° Hołownie

Prosz P: Boryczewskich, na PP: Kałaurow, Płotnickie°

Rell: wspranie PP: Boryczewskich, z PP: Kałaurami y Płotnickim

8 d

Rell: Podania Innotescenty od skarbu y ich mm PP: woynom

Acta Regiestru Rzeczy P: Anuty Przez P: Darewskie° zabranych

Prosz P: Niecieckie°, na P: Darewskie°

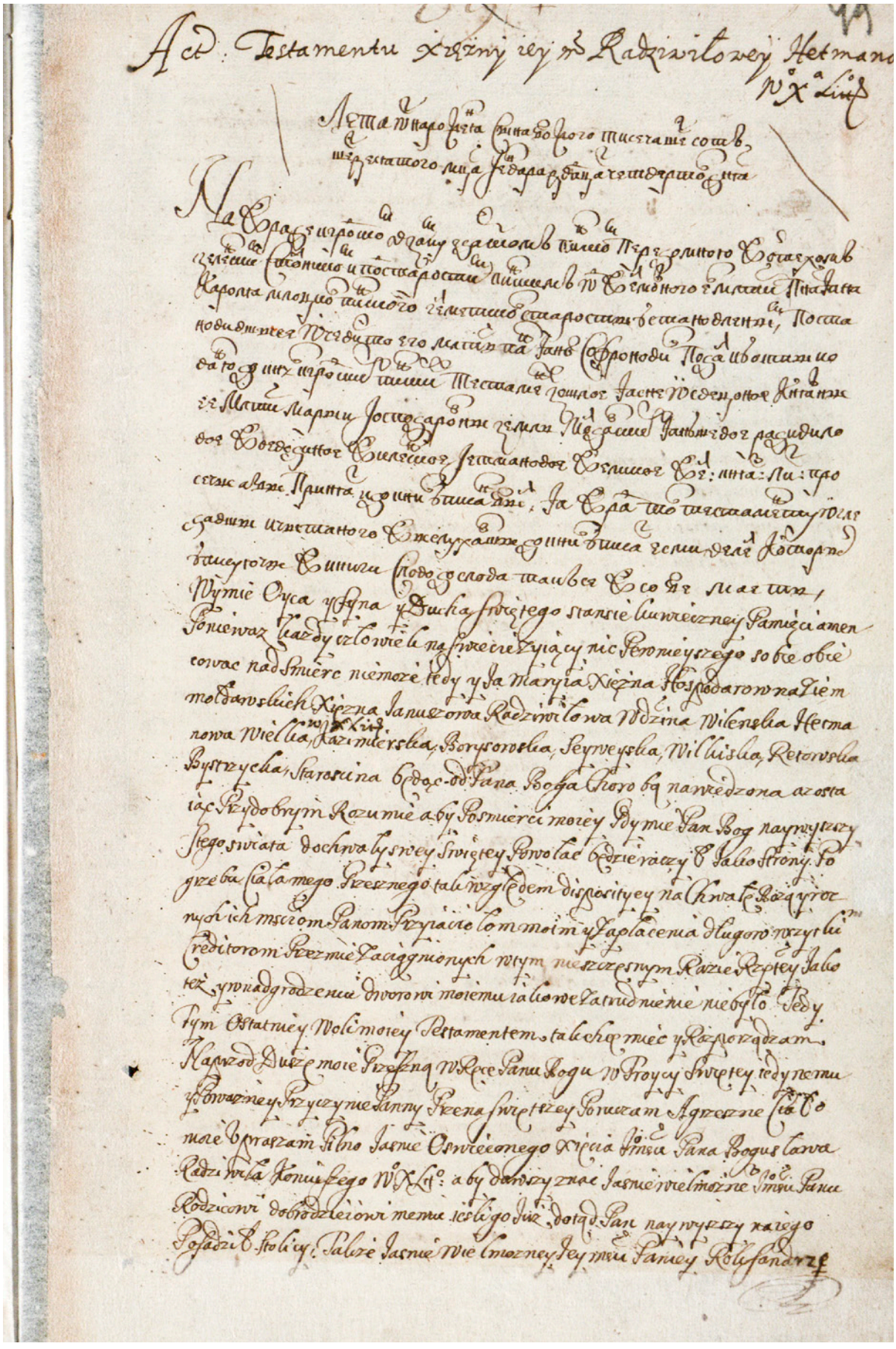

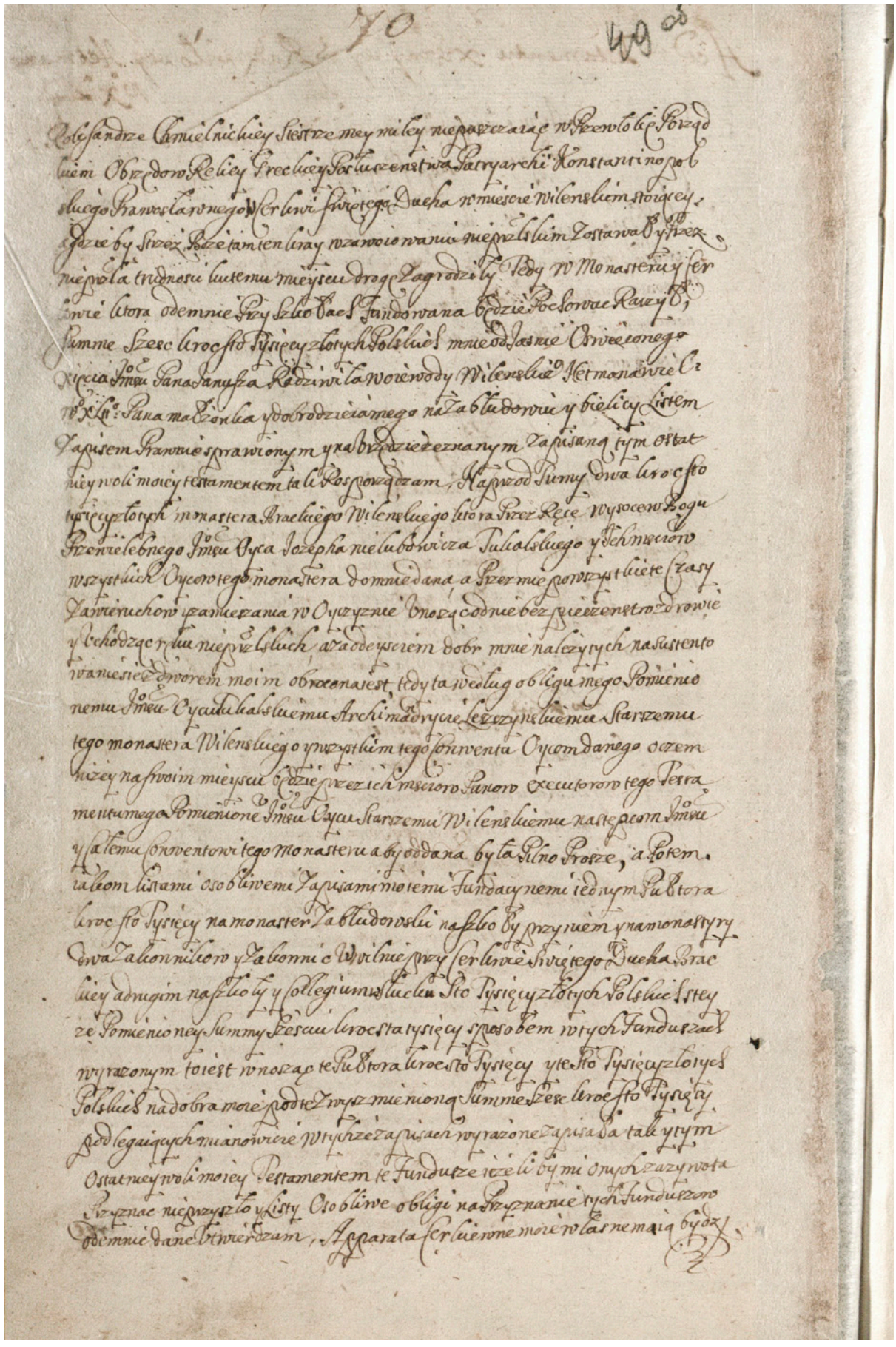

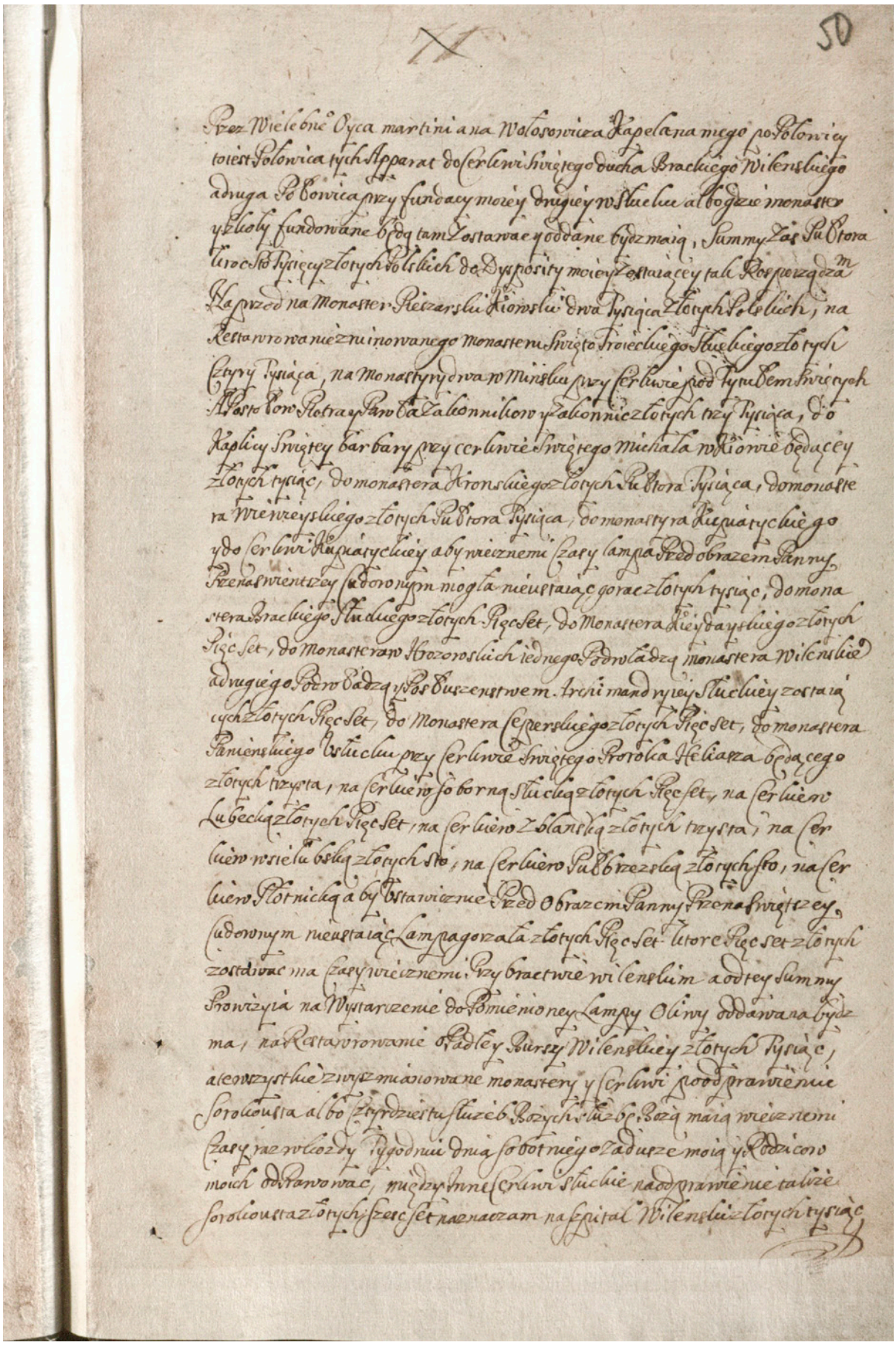

Przez Wielebnie Oyca martiniana Wołosowicza Kapelana mego po Polonicy
to iest Polonica tych Apparat do Cerkwi Swiętego ducha Bracliego Wileńskiego
druga Polonica przy fundacyi moiey drugiey w Słucku albo gdzie monaster
yż koły fundowane będą tam zostawuie y oddane będą maią, Summy zaś Pułtora
tysiąca złotych polskich do Dyspozity moiey zostaiącey tak Rozporządza
Na przed na Monaster Pieczarski Kiiowski dwa tysiąca złotych polskich, na
Reparacyą nieznuinowanego Monasteru Swięto Troieckiego Słuckiego złotych
cztery tysiąca, na Monastyr drugi w Mińsku przy Cerkwi pod tytułem Swiętych
Apostołow Piotra y Pawła Dwa Talenty milionow y Talent nie złotych trzy tysiąca, do
Kaplicy Swiętey Barbary przy Cerkwi Swiętego Michała w Kiiowie będącey
złotych tysiąc, do monastera Kronskiego złotych Pułtora tysiąca, do monaste
ra Mozyrskiego złotych Pułtora tysiąca, do monastyra Pinskiego
y do Cerkwi Kapitulnej aby wiecznemu czasy lampa przed obrazem Panny
Przenaswiętszey Cudownym mogła nieustaiąc gorzeć złotych tysiąc, do mona
stera Bracliego Słuckiego złotych Pięć set, do Monastera Dieydayskiego złotych
Pięć set, do Monasterow Krzyżowskich iednego pod władzą monastera Wileńskiego
drugiego pod władzą Posłuszeństwem Archimandryey Słuckiey zostaią
cych złotych Pięć set, do Monastera Cyprianskiego złotych Pięć set, do monastera
Panienskiego Słuckiego przy Cerkwi Swiętego Proroka Heliasza będącego
złotych trzysta, na Cerkiew Soborną Słucką złotych Pięć set, na Cerkiew
Lubecką złotych Pięć set, na Cerkiew Zblańską złotych trzysta, na Cer
kiew w Sielu będącą złotych sto, na Cerkiew Pułtawską złotych sto, na Cer
kiew Słotwicką aby ustawicznie przed Obrazem Panny Przenaswiętszey
Cudownym nieustaiąc Lampa gorzała złotych Pięć set. Które Pięć set złotych
zostawuie ma czasy wiecznemi przy Bractwie Wileńskim a odtey Summy
Prowizyią na Wystarczenie do pomienionej Lampy Oliwy oddawana będą
ma, na Reparowanie Cerkwi Bursky Wileńskiey złotych Pięć,
a co trzysta tu zwyż mianowane Monastery y Cerkwi Prawosławne
Soroczousta albo Czterdziestu Służeb Bożych służących Bogu maią wiecznemi
czasy raz w Roku w Tydzień dnia Sobotniego o Zdrowie moie y Rodzicow
moich odprawować, między tymi Cerkwi Słuckie nadprawienie tak że
Soroczousta złotych Sześć set naznaczam na Szpital Wileński złotych tysiąc

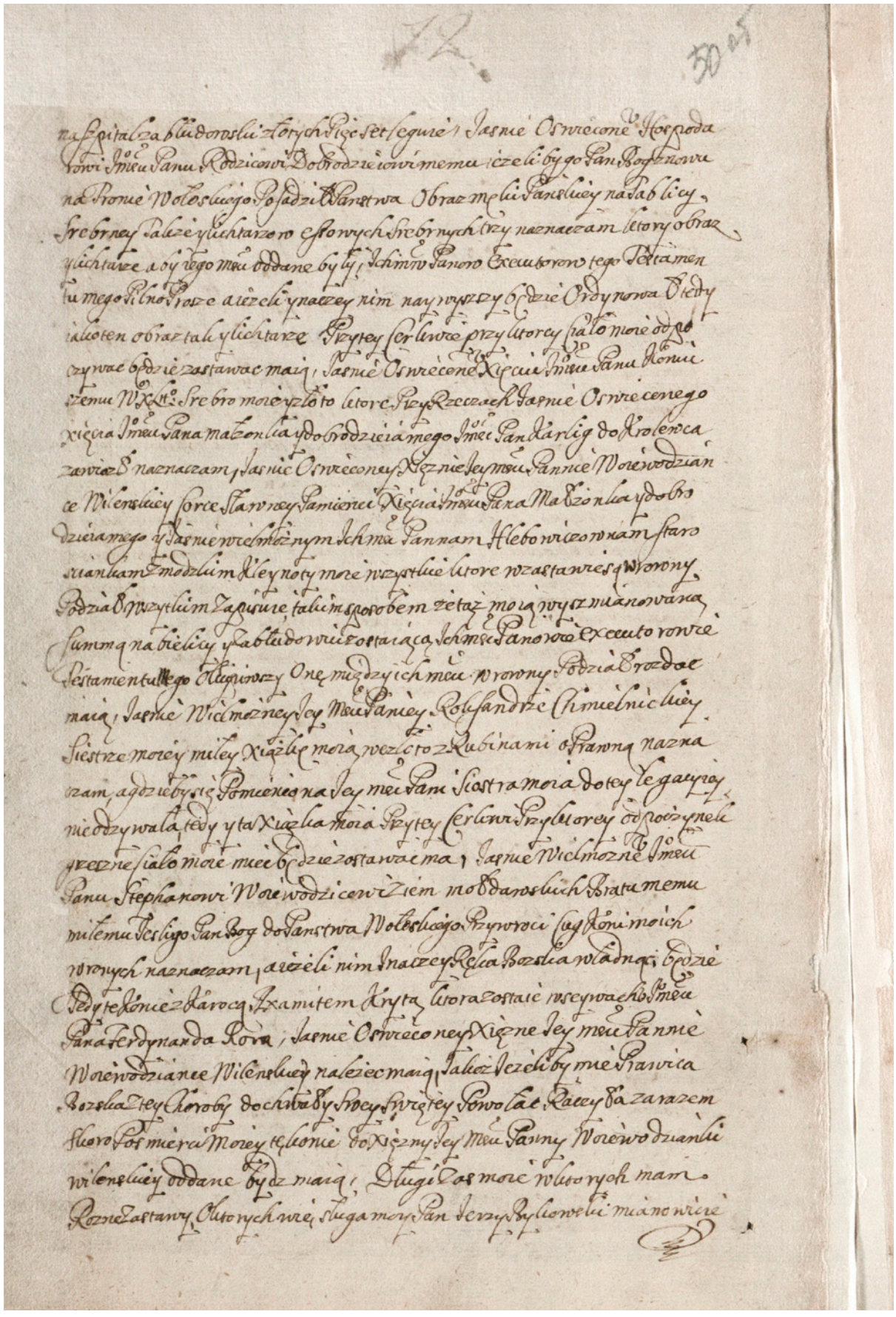

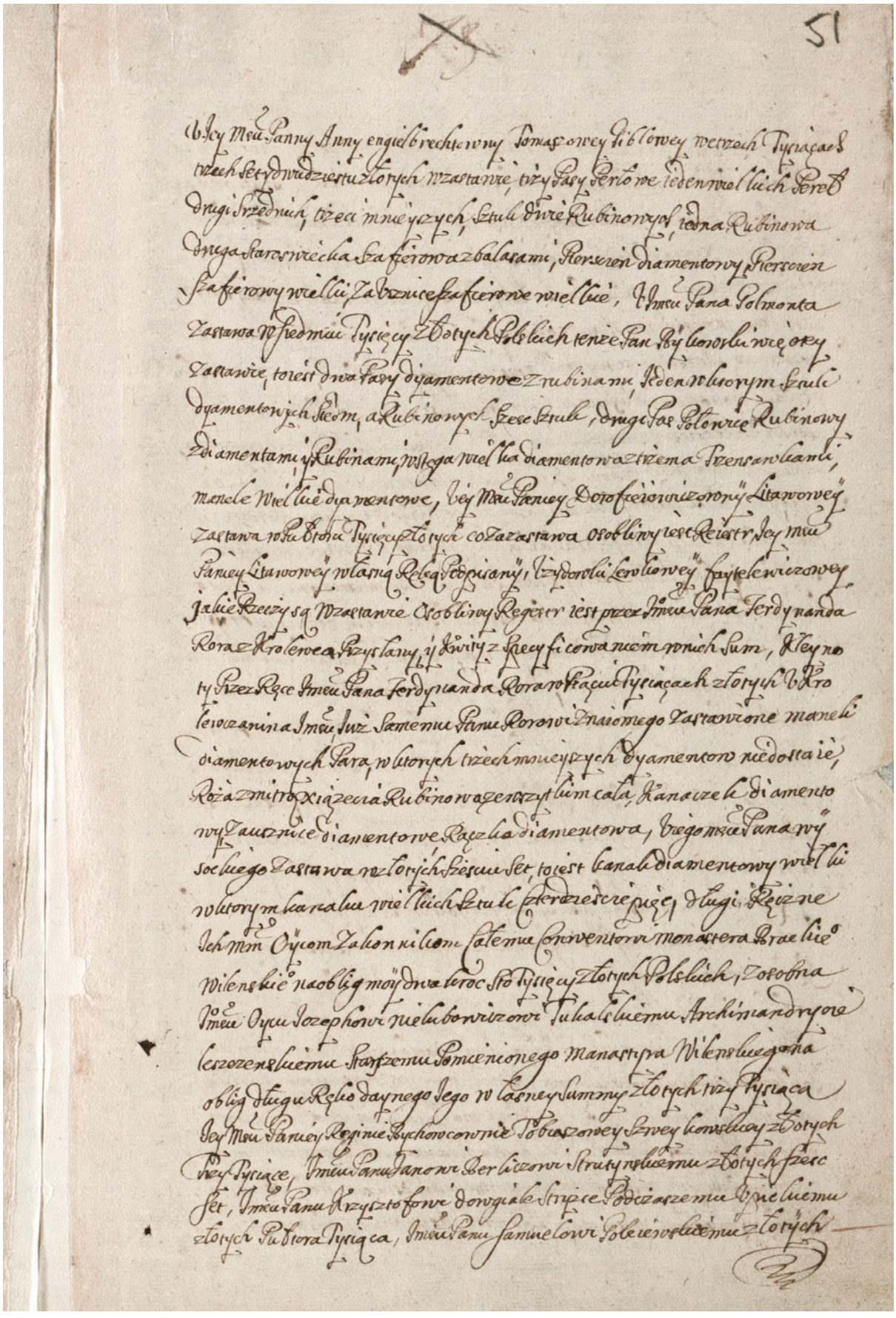

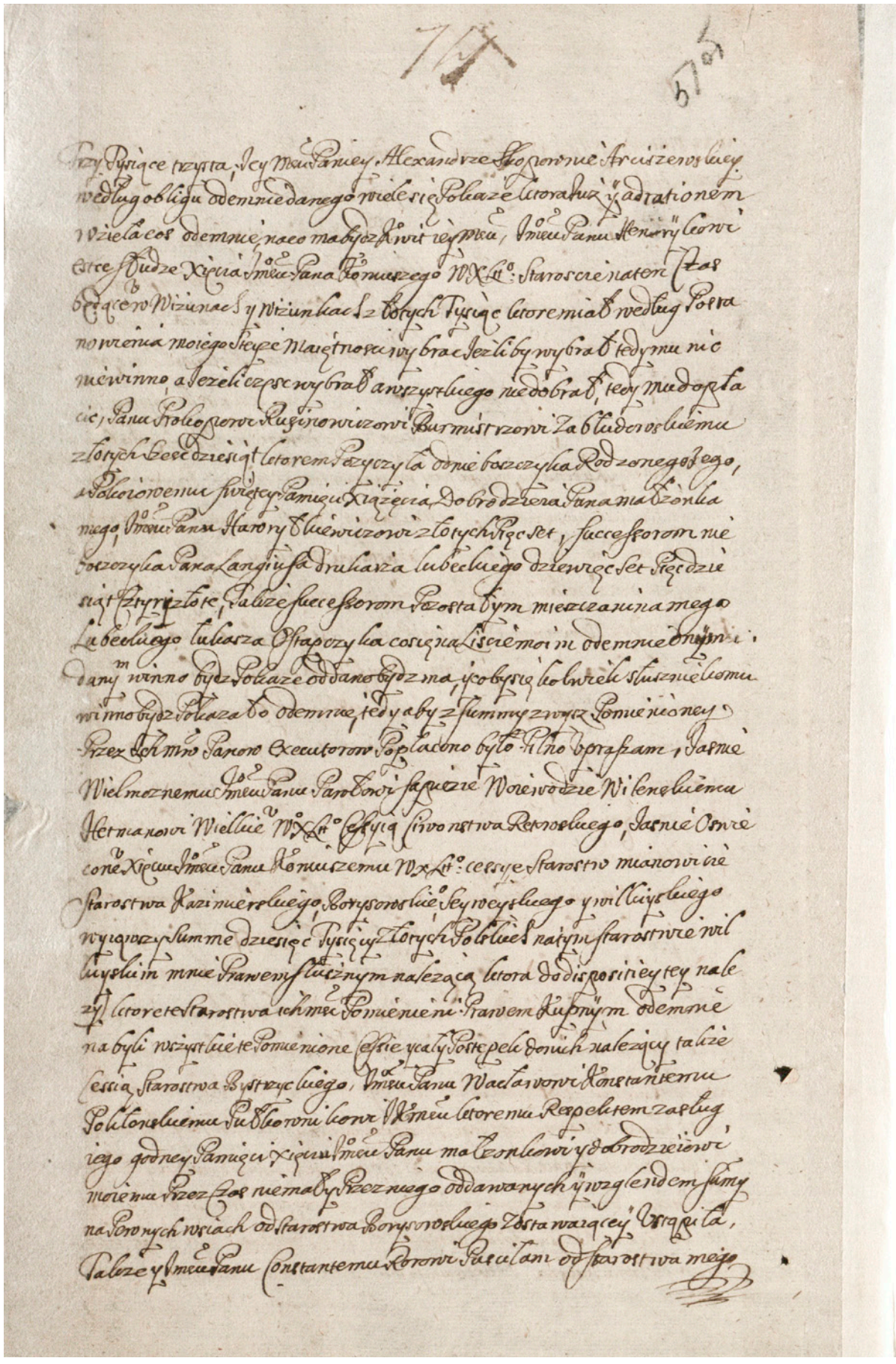

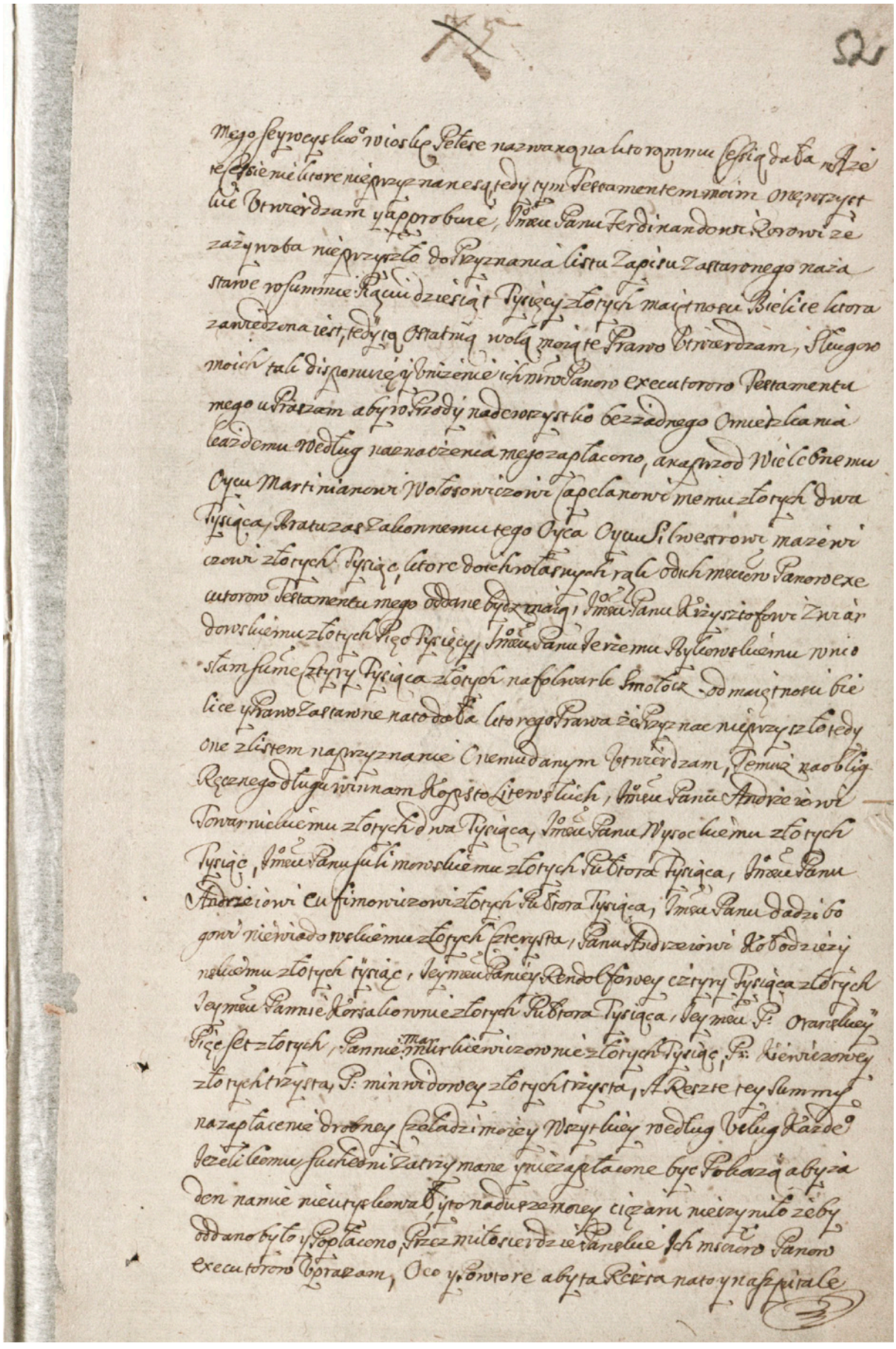

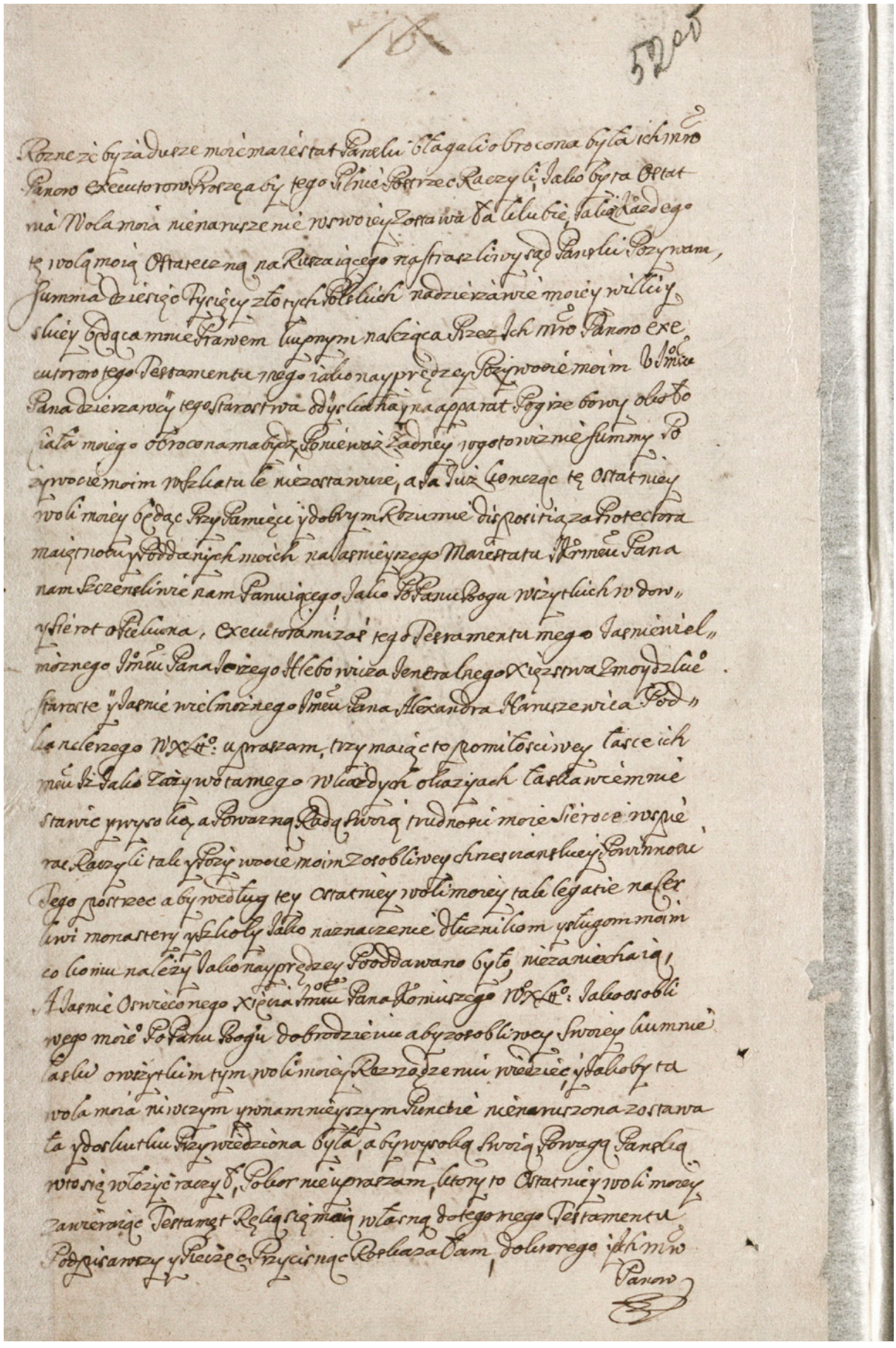

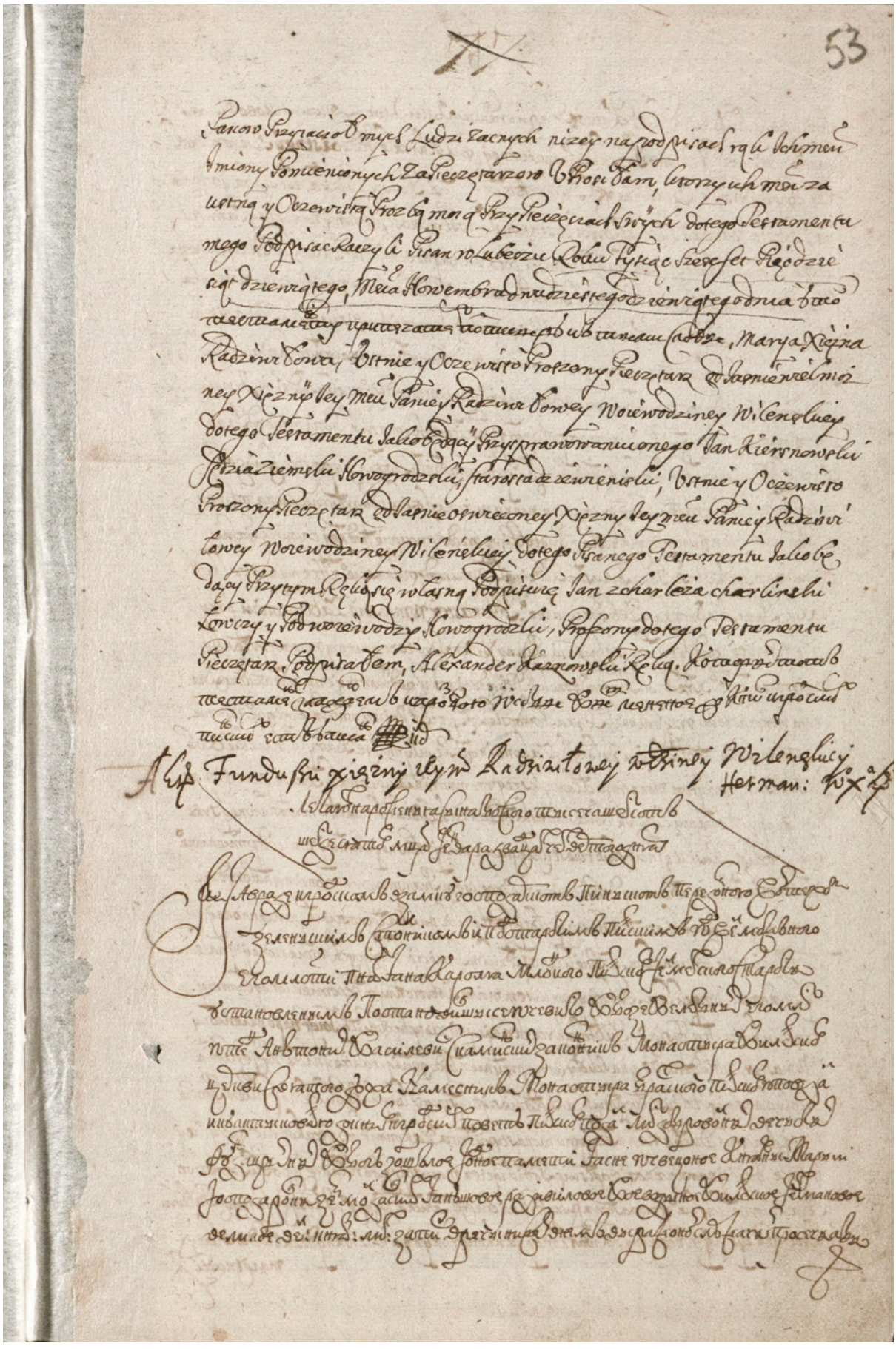

"Act: Testamentu Xiężny Jej m[ilosci] Radziwiłłowej Hetmanowej W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskieg]o"[18]

"W imię Ojca i Syna i Ducha Świętego stań się ku wiecznej pamięci amen [!] Ponieważ każdy człowiek na świecie żyjący nic pewniejszego sobie obiecać nad śmierć nie może tedy i ja Maria księżna hospodarówna ziem Mołdawskich, księżna Januszowa Radziwiłłowa – w[ojewo]dzina Wileńska, hetmanowa wielka W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego], Kazimierska, Borysowska Sejnejska, Wilkiska, Retowska, Bystrzycka starościna, będąc od Pana Boga chorobą nawiedzona a zostając przy dobrym rozumie, aby po śmierci mojej, gdy mię Pan Bóg najwyższy z tego świata do chwały swej świętej powołać będzie raczył, jako strony pogrzebu ciała mego grzesznego tak względem dyspozycyjej na chwałę Bożą y różnych ichmościom panom przyjaciołom moim i zapłacenia długów wszystkim creditorom, przez m[n]ie zaciągnionych w tym nieszczęsnym razie Rz[eczy] p[ospoli]tey, iako też i w nadgrodzeniu dworowi mojemu jakowe zatrudnienie nie było. Tedy tym ostatniey woli mojey testamentem tak chcę mieć i rozporządzam: Naprzód duszę moję grzeszną w ręce panu Bogu w Trójcy Świętey jedynemu i poważnej przyczynie Panny Przenajświętszej poruczam a grzeszne ciało moje upraszam pilno Jaśnie Oświeconego Xięcia Jmci Pana Bogusława Radziwiła – koniuszego W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskieg]o, aby dawszy znać Jaśnie Wielmożne[mu] Jmci Panu Rodzicowi, dobrodziejowi memu, jeśli go już dotąd Pan Najwyższy na jego posadził stolicy, także Jaśnie Wielmożnej Jejmci Paniej Roxandzie [50] Chmielnickiej, siestrze mej miłej, nie puszczając w przewłokę. Porządkiem obrzędów reli[gi]ej greckiej posłuszeństwa Patryjarchii Konstantinopolskiego prawosławnego, w cerkwi Swiętego Ducha, w mieście wileńskim stojącej, a gdzieby strzeż Boże tamten kraj w zawojowaniu nieprzyjacielskim zostawał i przez nieprz[yjaciel] a trudności ku temu miejscu drogę zagrodziły, tedy w monasteru i cerkwie, która odemnie przy szkołach fundowana będzie pochować raczył. Summę sześćkroć sto tysięcy złotych polskich, mnie od Jaśnie Oświeconego księcia Jegomości Pana Janusza Radziwiła – woiewody wileńskiego, hetmana wiel[kiego] W[ielkiego] X[ięstwa] L[itewskiego], pana małżonka i dobrodzieja mego, na Zabłudowiu y Bielicy listem zapisemy, prawnie sprawionym i na urzędzie zeznanym, zapisaną, tym ostatniej woli mojej testamentem tak rozporządzam: Naprzód, sumy dwakroć sto tysięcy złotych monastera brackiego Wileńskiego, która przez ręce wysoce w Bogu przewielebnego J[egomoś]ci ojca Józefa Nielubowicza Tukalskiego y Ichmościów wszystkich ojców tego monastera, do mnie dana, a przeze mie po wszystkie te czasy zawieruchów y zamieszania w ojczyźnie, unosząc od niebezpieczeństw zdrowie i uchodząc ręku nieprz[yjacie]lskich, a za odejściem dóbr, mie należytych, na sustentowanie się z dworem moim obrócona jest, tedy ta według obligu mego, pomienionemu Jmci ojcu Tukalskiemu – Archimandrycie Leszczyńskiemu starszemu tego monastera Wileńskiego, i wszystkim tego konwentu ojcom danego, o czem niżey na swoim miejscu będzie przez ichmościów panów egzekutorów tego testamentu mego pomienionemu jmci ojcu starszemu Wileńskiemu, następcom jmci i całemu konwentowi tego monasteru aby oddana była, pilno proszę. A potem jakom listami, osobliwemi zapisami mojemi fundacyjnemi, jednym półtora kroć sto tysięcy na monaster Zabłudowski, na szkoły przy niem, i na monastery dwa zakonników i zakonnic w Wilnie, przy cerkwie Świętego Ducha brackiey, a drugim na szkoły i kolegium w Słucku sto tysięcy złotych polskich, z tejże pomienioney summy sześciu kroć sta tysięcy sposobem. w tych funduszach wyrażonym, to jest: wnosząc te półtorakroć sto tysięcy i te sto tysięcy złotych polskich na dobra moje, pod tę zwyż mienioną summę sześćkroć sto tysięcy podlegających, mianowicie w tychże zapisach wyrażone zapisała, tak y tym ostatniey woli mojey testamentem te fundusze, jeżeliby mi onych za żywota przyznać nie przyszło, i listy osobliwe obligi, na przyznanie tych funduszów odemnie dane utwierdzam. Apparata cerkiewne moje własne mają być przez wielebnego ojca Martiniana Wołosewicza – kapelana mego po połowicy, to jest, połowica tych apparat do cerkwi Świętego Ducha brackiego Wileńskiego, a druga połowica przy fundacji moiej drugiej w Słucku, albo gdzie monaster i szkoły fundowane będą, tam zostawać i oddane być mają. Sumy zaś półtorakroć sto tysięcy złotych polskich, do dyspozycji mojey zostającey, tak rozporządzam: Naprzód, na monaster Pieczarski Kijowski dwa tysiąca złotych polskich; na restaurowanie zrujnowanego monasteru Świętego Troieckiego Słuckiego złotych cztyry tysiąca; na monastyry dwa w Mińsku, przy cerkwie pod

[18] Wstępna część dokumentu jest napisana po rosyjsku. W tym czasie w sądzie przyjęto normę rejestracji dokumentów w formalnym języku rosyjsko-litewskim.

tytułem Świętych Apostołów Piotra i Pawła zakonników i zakonnic złotych trzy tysiąca; do kaplicy Świętey Barbary, przy cerkwie Świętego Michała w Ki[j]owie będącej, złotych tysiąc; do monastera Kronskiego złotych półtora tysiąca; do monastera Wiewiejskiego złotych półtora tysiąca; do monastyra Kupiatyckiego i do cerkwi Kupiatyckiej, aby wiecznemi czasy lampa przed obrazem Panny Przena[j]świętszej cudownym mogła nieustając gorać, złotych tysiąc; do monastera brackiego Słuckiego złotych pięćset; do monastera kiejdańskiego[19] złotych pięćset; do monasterow Hrozowskich, iednego pod władzą monastera Wileńskiego, a drugiego pod władzą y posłuszeństwem archimandryiey Słuckiey zostaiących, złotych pięćset; do monastera Ceperskiego złotych pięćset; do monastera Panieńskiego w Słucku, przy cerkwie Świętego proroka Heliasza będącego, złotych trzysta; na cerkiew soborną Słucką złotych pięćset; na cerkiew Lubecką złotych pięćset; na cerkiew Zblańską złotych trzysta; na cerkiew Wsielubską złotych sto; na cerkiew Półbrzeską złotych sto; na cerkiew Płotnicką, aby ustawicznie przed obrazem panny Przenayświętszey cudownym nie ustaiąc lampa gorzała, złotych pięćset, które pięćset złotych zostawać ma czasy wiecznemi przy bractwie Wileńskim, a od tej sumy prowizyja na wystarczenie do pomienionej lampy oliwy oddawana być ma. Na restaurowanie opadłej bursy Wileńskiej złotych tysiąc, a te wszystkie zwyż mianowane monastery, i cerkwi, po odprawieniu sorokow sta, albo cztyrdziestu służeb Bożych, służbę Bożą mają wiecznemi czasy raz w każdy[m] tygodniu dnia sobotniego za duszę moją i rodziców moich odprawować. Między inne cerkwi Słuckie, na odprawienie także soroków sta, złotych sześćset naznaczam. Na szpital Wileński złotych tysiąc; [] na szpital Zabłudowski złotych pięćset leguję. Jaśnie Oświeconemu hospodarowi, imci panu rodzicowi, dobrodziejowi memu, jeżeliby go pan Bóg znowu na tronie wołoskiego posadził państwa, obraz męki Pańskiej na tablicy srebrnej, także y lichtarzów essowych srebrnych trzy naznaczam, który obraz i lichtarze aby jmci oddane były, Ichmościów Panów egzekutorów tego testamentu mego pilno proszę. A jeżeli inaczej nim Najwyższy będzie ordynował, tedy jako ten obraz, tak i lichtarze przy tej cerkwie, przy której ciało moje odpoczywać będzie, zostawać mają. Jaśnie Oświeconemu Książęciu Jmci Panu koniuszemu W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskieg]o srebro moje i złoto, które przy rzeczach Jaśnie Oświeconego Xięcia Jmci Pana małżonka y dobrodzieja mego Jmć pan Karlig do Królewca zawiozł, naznaczam Jaśnie Oświeconey Xiężnie Jejmci Pannie woiewodziance Wileńskiey, córce sławnej pamięci księcia jmci pana małżonka i dobrodzieja mego, jaśnie wielmożnym ichmościom pannom Hlebowiczównom, starościankam Żmudzkim, klejnoty moje wszystkie, które w zastawie są, w równy podział wszystkim zapisuję, takim sposobem, że tąż moją wyż mianowaną sumą, na Bielicy y Zabłudowiu zostającą, ichmość panowie egzekutorowie testamentu mego, skupiwszy onę, między ichmościów w równy podział rozdać mają; jaśnie wielmożnej jejmości paniej Roxandzie Chmielnickiej – siestrze mojej miłej, książkę moją we złoto z rubinami oprawną naznaczam, a gdzieby się pomieniona ieymć pani siostra moja do tej legacyjej nieodzywała, tedy i ta książka moja przy tej cerkwi, przy której odpoczynek grzeszne ciało moje mieć będzie, zostawać ma. Jaśnie wielmożnemu jmci panu Stefanowi, wojewodzicowi ziem Mołdawskich, bratu memu miłemu, jeżeli go pan Bóg do państwa wołoskiego przywróci, cug koni moich wronych naznaczam; a jeżeli nim inaczej ręka Boska władnąć będzie, tedy te konie z karocą, aksamitem krytą, która zostaje w Sejnach u jmci pana Ferdynanda Rora, jaśnie oświeconej księżnie jejmci pannie wojewodziance wilenskiej należeć mają. Jakoż jeżeliby mię prawica Boska z tej choroby do chwały swej świętej powołać raczyła, zarazem skoro po śmierci moiej, te konie do księżny jejmć panny wojewodzianki wilenskiej oddane być mają. Długi zaś moje, w których mam różne zastawy, o których wie sługa mój pan Jerzy Bykowski, mianowicie: [] U jejmości panny Anny Engielbrechtowny Tomaszowey Giblowey we trzech tysiącach trzechset i dwudziestu złotych, w zastawie trzy pasy perłowe, jeden wielkich pereł, drugi srzednich, trzeci mniejszych, sztuk dwie rubinowych, jedna rubinowa, druga staroświecka szafierowa z balasami, pierścień diamentowy, pierścień szafierowy wielki, zausznice szafierowe wielkie. U imci pana Golmonta zastawa w siedmiu tysięcy złotych polskich, tenże pan Bykowski wie o tej zastawie, to jest: dwa pasy diamentowe z rubinami, jeden, w którym sztuk diamentowych siedm, a rubinowych sześć sztuk, drugi pas połowice rubinowy z diamentami i rubinami, wstęga wielka diamentowa z trzema trzensawkami, manele wielkie diamentowe. U jejmci paniej Dorofieowiczowny Li-

[19] Kieydayskiego [!]

tawowey zastawa w półtora tysięcy złotych, co za zastawa, osobliwy jest rejestr, jejmci paniej Litawowej własną ręką podpisany. U żydówki Lewkowej Fajtelewiczowej jakie rzeczy są w zastawie, osobliwy regestr jest przez jmci pana Ferdynanda Rora z Królewca przysłany i kwity z specifikowaniem w nich sum. Klejnoty przez ręce jmci pana Ferdynanda Rora w pięciu tysięcach złotych u królewczanina, jmci już samemu panu Rorowi znajomego, zastawione: maneli diamentowych para, w których, trzech mniejszych diamentów niedostaje; róża z mitrą książeca [!] rubinową ze wszytkim całą, kanaczek diamentowy, zausznice diamentowe, rączka diamentowa. U Jmci pana Wysockiego zastawa w złotych sześciuset, to jest: kanak diamentowy wielki, w którym kanaku wielkich sztuk czterdzieści pięć. Długi ręczne: ichmościom ojcom zakonnikom całemu konwentowi monastera brackiego wileńskiego na oblig mój dwa kroć sto tysięcy złotych polskich; z osobna jmci ojcu Józefowi Nielubowiczowi Tukalskiemu – archimandrycie leszczeńskiemu, starszemu pomienionego manastyra wileńskiego, na oblig długu rękodajnego jego własnej sumy złotych trzy tysiące; jejmć paniey Reginie Bychowcownie Tobiaszowey Szwejkowskiej złotych trzy tysiąca; jmci panu Janowi Berliczowi Strutyńskiemu złotych sześćset; jmci panu Krzysztophowi Dowgiale Stryżce — podczaszemu upickiemu, złotych półtora tysiąca; jmci panu Samuelowi Golejewskiemu złotych [] trzy tysiące trzysta, jejmci paniej Aleksandrze Skopownie Arciszewskiej, według obligu odemnie danego, wiele się pokaże, która już i ad rationem wzięła coś odemnie, na co ma być kwit jejmci; jegomości panu Henrykowi Estce – słudze książęcia jmci pana koniuszego W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego], staroście, natenczas będące[mu] w Wiżunach i Wiżunkach, złotych tysiąc, które miał według postanowienia mojego z tejże majętności wybrać. Jeżeliby wybrał, tedy mu nic niewinno, a jeżeli część wybrał, a wszystkiego niedobrał, tedy mu dopłacić. Panu Prokopowi Rusinowiczowi burmistrzowi Zabłudowskiemu, złotych sześćdziesiąt, którem pożyczyła od nieboszczyka rodzonego jego, a pokojowemu świętej pamięci książęcia dobrodzieja, pana małżonka mego; jmci panu Hawryłkiewiczowi złotych pięćset; sukcesorom nieboszczyka pana Langiusa, drukarza lubeckiego, dziewięćset piędziesiąt cztery złote. Także successorom pozostałym mieszczanina mego lubeckiego Łukasza Ostapczyka, co się na liście moim, odemnie umyślnie danym, winno być pokaże oddane być ma; i coby się kolwiek słusznie komu winno być pokazało odemnie, tedy aby z summy zwyż pomienioney przez ichmościów panów egzekutorów popłacono było, pilno upraszam. Jaśnie wielmożnemu jmci panu Pawłowi Sapieżie woiewodzie Wilenskiemu, hetmanowi wielkiemu W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego], cessyą ciwunstwa Retowskiego; Jaśnie Oświeconemu xiążęciu imci panu koniuszemu wielkiego xięstwa Litewskiego cessyę starostw, mianowicie: starostwa Kazimierskiego, Borysowskiego, Sejnejskiego i Wilkijskiego, wyiąwszy summę dziesięć tysięcy złotych polskich na tym starostwie Wilkiyskim mnie prawem słusznym należącą, która do dyspozycyjej tej należy, które te starostwa ichmość pomienieni prawem kupnym odemnie nabyli. Wszystkie te pomienione cessyje i cały postępek do nich należący, także cessyą starostwa bystrzyckiego Jmci Panu Wacławowi Konstantemu Pokłońskiemu – pułkownikowi J[ego] K[rólewskiey] Mości, któremu respektem zasług jego godnej pamięci książęciu Jmci panu małżonkowi i dobrodziejowi mojemu przez czas niemały, przez niego oddawanych, i względem summy, na pewnych wsiach od starostwa borysowskiego zostającey, ustąpiła. Także i jmci panu Konstantemu Rorowi puściłam od starostwa mego [] sejnejskiego wioskę, Połese nazwaną, na którąm mu cessją dała, a że te cessye niektóre nieprzyznane są, tedy tym testamentem moim one wszystkie utwierdzam i approbuję Jmci panu Ferdynandowi Rorowi, że za żywota nie przyszło do przyznania listu zapisu zastawnego, na zastawę w summie pięciudziesiąt tysięcy złotych majętność Bielice, która zawiedz[i]ona iest, tedy tą ostatnią wolą moją te prawo utwierdzam. Sługow moich tak disponuję i uniżenie ichmościów panów egzekutorów testamentu mego upraszam, aby wprzód i nadewszystko bez żadnego omieszkania każdemu według naznaczenia mego zapłacono. A nayprzód wielebnemu oycu Martinianowi Wołosowiczowi — kapellanowi memu, złotych dwa tysiące, bratu zaś zakonnemu tego oyca, Sylwestrowi Majewiczowi złotych tysiąc, które do ich własnych rąk od ichmościów panów exekutorów testamentu mego oddane być mają. Jmć panu Krzysztophowi Zwiardowskiemu złotych pięć tysięcy; imci panu Jerzemu Bykowskiemu wniosłam sume cztyry tysiąca złotych na folwark Smołocz, od maiętności Bielice, y prawo zastawne na to dała, którego prawa że przyznać nie przyszło, tedy one z listem na przyznanie onego danym utwierdzam; temuż na

oblig ręcznego długu winnam kop sto Litewskich; imci panu Andrzeiowi Towarniekiemu złotych dwa tysiąca; imci panu Wysockiemu złotych tysiąc; imci panu Sulimowskiemu złotych półtora tysiąca; imci panu Andrzeiowi Eufimowiczowi złotych półtora tysiąca; imci panu Dadzibogowi Niewiardowskiemu złotych czterysta; panu Andrzejowi Kołodzieżyńskiemu złotych tysiąc; Jeymci paniej Rendolfowej cztyry tysiąca złotych; jeymci pannie Korsakownie złotych półtora tysiąca; Jeymci pannie Orańskiey pięćset złotych; pannie Marmurkiewiczównie złotych tysiąc; pani Kiewiczowej złotych trzysta; pani Minwidowej złotych trzysta, a resztę tej summy na zapłacenie drobnej czeladzi mojey wszytkiej według usług każdego. Jeżeli komu suchedni zatrzymane y niezapłacone być pokażą, aby żaden na mię nie utyskował i to na dusze mojej ciężaru nie czyniło, żeby oddano było y popłacono, przez miłosierdzie Pańskie, Ichmościow panów egzekutorów upraszam. O co y powtore, aby ta reszta na to i na szpitale []rożne, żeby za dusze moje majestat Pański błagali, obrócona była, ichmość panów egzekutorów proszę, aby tego pilno postrzec raczyli, jakoby ta ostatnia wola moja nienarusznie w swojey zostawała klubie, jakoż każdego, tę wolę moją ostateczną naruszającego, na straszliwy sąd Pański pozywam. Summa dziesięć tysięcy złotych polskich, na dzierżawie mojej wilkijskiey będąca, mnie prawem kupnym należąca, przez ichmościów panów egzekutorów tego testamentu mego, jako najprędzej po żywocie moim u jmci pana dzierżawcy tego starostwa odyskana i na apparat pogrzebowy około ciała mego obrócona ma być, ponieważ żadnej w gotowiznie sumy po żywocie moim w szkatule nie zostawuję. A ja, już kończąc ten ostatniej woli mojej będąc przy pamięci i dobrym rozumie dyspozycyją, za protektora majętności i poddanych moich najaśniejszego majestatu Jego K[rólewskiey] Mo[ś]ci, pana nam szczęśliwie nam panującego, jako po Panu Bogu wszytkich wdów i sierot opiekuna, egzekutorami zaś tego testamentu mego, jaśnie wielmożnego jmci pana Jerzego Hlebowicza jeneralnego księstwa żmoydzkiego starostę, i jaśnie wielmożnego jmci pana Aleksandra Naruszewica podkanclerzego W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego] upraszam, trzymając to po miłościwej łasce ichmościów, iż jako za żywota mego w kożdych okazyjach łaskawie mnie stawić i wysoką, a poważną radą swoją trudności moje sieroce wspierać raczyli, tak i po żywocie moim, z osobliwej chrześcijańskiej powinności, tego postrzec, aby według tey ostatniey woli moiey tak legatie na cerkwi monastery y szkoły, iako naznaczenie dłużnikom y sługom moim, co komu należy, iako naprędzey pooddawano było, nie zaniechaią. A iaśnie oświeconego xiążęcia imci pana koniuszego W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego], iako osobliwego moięgo po panu Bogu dobrodzieya, aby z osobiwey swoiey ko mnie łaski o wszystkim tym woli moiey rozrządzeniu wiedzieć y iakoby ta wola moia niwczym y w naymnieyszym punkcie, nienaruszona zostawała, y do skutku przywiedziona była, aby wysoką swoią powagą Pańską w to się włożyć raczył, pokornie upraszam. Który to ostatniey woli moiey zawieraiąc testament, ręką się moią własną do tego mego testamentu podpisawszy, i pieczęć przycisnąć rozkazałam; do którego i ichmościów [] panów przyiaciół moich, ludzi zacnych, niżej na podpisach rąk ichmościów imiony pomienionych, za pieczętarzów uprosiłam. Którzy ichmość za ustną i oczewistą prośbą moją przy pieczęciach swych do tego testamentu mego podpisać raczyli. Pisan w Lubeczu, roku tysiąc sześćset pięćdziesiąt dziewiątego, miesiąca Nowembra dwudziestego dziewiątego dnia.

У той тестаменту припечате с подписане рукъ….Marya Xiężna Radziwilowa

Ustnie y oczewisto proszony pieczętarz od jaśnie wielmożnej księżny jejmci pani Radziwiłłowej, wojewodzinej wileńskiej, do tego testamentu, jako będący przy sprawowaniu onego, Jan Kiersnowski – sędzia ziemski Nowogrodzki, starosta Dziewieniski; ustnie i oczewisto proszony pieczętarz od jaśnie oświeconey xiężny jejmci paniej Radziwiłowej – woiewodzinej Wilenskiej, do tego pisanego testamentu, jako będący przy tym, ręką się własną podpisuję: Jan z Charleża Charliński – łowczy i podwoiewodzi Nowogrodzki; proszony do tego testamentu pieczętarz podpisałem Alexander Kaznowski ręką”[20].

[20] National Historical Archives of Belarus, Fund 1733, Inventory 1, Case 1, «Book of Acts of the Pinsk City Court», 49-53.

"Act: Testamentu Xiężny Jej m[ilosci] Radziwiłłowej Hetmanowej W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskieg]o"[21]

"In the name of the Father, and of the Son, and of the Holy Spirit, to eternal memory, amen [!] Since every person who lives in the world can not choose anything more certain than death, then I, Maria, the Princess of Moldavian lands, the Princess of Janusz Radzivill – the Vilna voivode, Grand Hetmaness of Lithuania, the desyatnitsa (starosta) of Kazimierz, Borisov Sejnej, Vilkiya, Retov, Bystritsa, being endowed by God with a disease and remaining in sound mind, so that when God will deign to call me from this world to Himself there would be no difficulties, as to the burial of my sinful body, and in accessing, in praise of the Lord, my various dear friends and paying debts to all creditors dragged because of me in this unfortunate affair with the Polish-Lithuanian Commonwealth, and also in the remuneration of my court.

Then, with this testament of my last will, I want and I dispose of: first of all, I give my sinful soul into the hands of the one God in the Holy Trinity and the Blessed Virgin, and with the burial of my sinful body I ask His Honor Prince Boguslaw Radziwill, the Master of the Horse of the Grand Duchy of Lithuania, notifying His Honor My Parent (Vasile Lupu – the ruler of Moldavia (1634-1653)), my benefactor, if he by the will of God will still be in the capital until then, and also Her Honor Mistress Roxandra [50] Khmelnitskaya, my dear sister, not to linger.

Let them deign to bury me in the rites of the Greek religion, in obedience to the Orthodox Patriarch of Constantinople, in the Church of the Holy Spirit in the city of Vilna, and if, God forbid, that region will remain in the conquest and the roads to this place will be blocked because of the enemy, then in the monastery near the church, which was founded by me at schools.

The sum of one hundred thousand Polish zloty sixfold, bequeathed to me by the kind Prince Janusz Radzivill, His Excellency the Vilna voivode, Grand Hetman of Lithuania, my husband and benefactor, will be write down in the legally correct and officially recognized charter for Zabludow and Belitsy, so in my last will I order: First of all, the sum of one hundred thousand zloty twofold of the Vilna monastery that was given to me by His Honor Father Josef Nelyubovich-Tukalsky and all the kind fathers of this monastery, and which I was converted to exist with my court in troubled times for my country, when I had to avoid dangers to life and escape from the enemy, I very much ask the executors of the will, in fulfillment of my obligation to the kind father Tukalsky – Archimandrite Leshchinsky, the elder of the Vilna monastery and all the fathers of this monastery, to transfer to aforesaid elder of the Vilna monastery, his successors and the convent of this monastery.

And then, according to the charters, especially my deeds of donation, one hundred and fifty thousand zloty to the Zabludow monastery, to the schools attached to it and to the two monasteries of monks and nuns in Vilna with the Church of the Holy Spirit, and then one hundred thousand Polish zloty to the schools and collegium in Slutsk, from the same mentioned sum of six times hundred thousand, in the way set forth in these deeds of donation, that is: allocate these one hundred and fifty thousand and those one hundred thousand Polish zloty from my above-mentioned six hundred thousand, as I have clearly written in these same deeds; and by this testament of my last will, I affirm these deeds of donation and lists of special obligations for the recognition of these deeds, if they could not be recognized in life.

My own church accessories should be divided in half by Father Martinian Wolosewicz, my chaplain, that is, to give half of these accessories to the Vilna Church of the Holy Spirit, and the second half to my second foundation in Slutsk, or where the monastery and schools will be founded, they must be given there and stay there. The amount of one hundred and fifty thousand Polish zloty, remaining at my disposal, I dispose of this way: first of all, two thousand Polish zloty to the Kiev Monastery of the Caves of; four thousand Polish zloty for the restoration of the destroyed Slutsk Monastery of Holy Trinity; three thousand Polish zloty for two monasteries of monks and nuns in Minsk, under the name of the Holy Apostles Peter and Paul; one thousand zloty to the chapel of St. Barbara at St. Michael's Church in Kiev; one and a half thousand zloty to the Kronski Monastery; one and a half thousand zloty to the Wiewiejski Monastery; one thousand zloty to the Kupiatycze Monastery and the Kupiatycze Church, so that an icon-lamp will burn miraculously constantly before the face

[21] The introductory part of the document is written in Russian. At that time in court, the norm of registration of documents was adopted in formal Russian-Lithuanian language. NHAB, Fund 1733, Inventory 1, unit 1, part 1, sheets 49-53.

of the Holy Virgin; five hundred zloty to the monastery of Slutsk; five hundred zloty to the Keydany Monastery; five hundred zloty to the of Hrozow monasteries, being one under the authority of the monastery of Vilna, and the other under the authority and obedience of Archimandrite of Slutsk; five hundred zloty to the Ceper Monastery; three hundred zloty to the maiden monastery in Slutsk at the Church of the Holy Prophet Geliash the Martyr; five hundred zloty to the Cathedral Church of Slutsk; five hundred zloty to the Lyubets Church; three hundred zloty to the Zblan Church; one hundred zloty to the Vselyub Church; one hundred zloty to the Polbrzeg Church; five hundred zloty to the Plotnitsa Church, so that an icon-lamp will burn constantly before the face of the Holy Virgin; these five hundred zloty must remain forever in the Vilna brotherhood, and means from this sum should be given to replenish the oil of the above mentioned lamp. One thousand zloty for the restoration of the collapsed Vilna Bursa; and all the above mentioned monasteries and churches, after the forty day's prayers or forty God's services, should eternally every week on Saturday serve the divine service for my soul and my parents' souls.

Among other things, I designate six hundred zloty to the church of Slutsk for the forty day's prayers. One thousand zloty to the hospital in Vilna; I bequeath five hundred zloty to the Zabludow hospital. To His Excellency my father, my benefactor, if God again put him on the throne of the Wallachian State, I bequeath the image of the torments of the Lord on the silver plate, and also very much ask the kind gentlemen the executors of this will to give him 3 silver candlesticks. And if God decides otherwise, then this image and those candlesticks should remain in the church where my body will rest. I bequeath to His Excellency Prince, the Master of the Horse of the Grand Duchy of Lithuania, my silver and gold, which His Excellency from the kind prince, husband and benefactor of mine, brought to the kingdom with the things; I bequeath to her ladyship the princess, the daughter of the Vilna voivode, the daughter of the glorious prince, the master and benefactor of my husband, to the Hlebowicz ladies, the wives of the Samogitia elders, all my jewelry, I bequeath to all equally, in the same way as my above mentioned amount for Belitsy and Zabludow, the kind gentlemen the executors of this will, having bought them, must share them equally; to the kind lady Roxandra Khmelnitskaya, my dear sister, I bequeath my book set in gold with rubies, and if my kind sister does not respond to this testament, then this book must also remain in the church where my sinful body will rest. I bequeath to Stephen, the Voivode of Moldavian lands, my dear brother, if God returns him to the Wallachian State, my black carriage-horses; if God decides otherwise, these horses with a velvet-covered coach, which is now at kind Mr. Ferdinand Ror in Sejny, must belong to the daughter of the Vilna voivode. Also, if God, because of this illness, deigns to call me to himself, then immediately after my death these horses must be given to the kind princess, the daughter of the Vilna voivode. As for my debts, for which I left different deposits, of which my servant, Jerzy Bykovsky, knows, namely: three pearl belts, one of the big pearls, the second of the middle pearls, the third of the smaller ones, two rubies, one ruby, the other an old one, with balusters, a diamond ring, a big sapphire ring, and big sapphire earrings were left as a deposit for borrowed three thousand three hundred and twenty zloty with kind Mrs. Anna Engelbrechtovna Tomasheva Giblova. Kind Mr Galmont has a pledge in seven thousand Polish zloty, the same Mr. Bykovsky knows about this pledge, that is, two belts with diamonds and rubies, one of which has seven diamonds and six rubies and the second is half ruby with diamonds and rubies, a large diamond ribbon with three [trzensawkami-?], big diamond bracelets. Kind Mrs. Dorofeyevichna Litavova has a pledge for fifteen hundred zloty, for which there is a special register signed personally by Mrs. Litavova. There is a special register, which lists what things were left as a deposit with Jewess Levkova Feitelevich, sent by kind Mr. Ferdinand Ror from the Kingdom of Poland, and receipts indicating the amounts. Ornaments, left by kind Mr. Ferdinand Ror as a deposit with his familiar inhabitant of the Polish kingdom, for five thousand zloty; a pair of diamond bracelets in which three smaller diamonds are missing; a whole rose with a princely ruby miter; diamond necklace, diamond earrings, diamond handle. With kind Mr. Vysotsky there was left a thing as a security for six hundred zloty lent, namely a large diamond necklace, in this necklace there are forty-five large stones. Debts: to kind monks of the Vilna Monastery, in fulfillment of my obligations, two hundred thousand Polish zloty; to kind Father Josef Nelyubovich-Tukalsky – Archimandrite Leshchinsky, the elder of the mentioned Vilna Monastery, separately, in fulfillment of my obligations, the sum of three

thousand zloty; to kind Mrs. Regina Bykhovtsova Tobiasheva Shvekovskaya, three thousand zloty; to kind Mr. Yan Berlicev Stuginsky, six hundred zloty; to kind Mr. Christopher Dowgial Stryzc – Podczaszy of Upyte, one and a half thousand zloty; to kind Mr. Samuel Golejevsky, three thousand three hundred zloty; to kind Mrs. Alexandra Skopovna Archishevskaya, who, it seems, has already taken a lot from me ad rationem, I must have repaid my debt; to kind Mr. Henryk Estc, the servant of the prince, the Master of the Horse of the Grand Duchy of Lithuania, the starosta, who at that hour was in the Wizhuny and Wizhunki, a thousand zloty, which he had to take, at my command, from the same estates. If he took, then nothing more is allowed to him, and if he took a part and did not take everything, then he must receive an additional payment. To Mr. Prokop Rusinovich, burgomaster of Zabludow, sixty zloty, which I borrowed from his late parent, and to the servant of the prince, husband and benefactor of mine; to kind Mr. Havrylkevich, five hundred zloty; to heirs of the late Mr. Langius, the printer of Lubets, nine hundred fifty four zloty.

Also, the remaining heirs of my dear Lubets citizen, Lukash Ostapchik, who is specifically shown on my list, must be paid; and if it will seems to someone that someone should have some sum from me, I very much ask the executors to pay them out of the above amount. I cede to noble Pavel Sapieha, the voievode of Vilna, the Hetman of the Grand Duchy of Lithuania the rank of ciwun of Retow; to His Excellency Prince the Master of the Horse of the Grand Duchy of Lithuania I cede the starostwos of Kazimierz, Borisov, Sejny and Vilkiya, having got a sum of ten thousand Polish zloty for this Vilkiya starostwo, which belonged to me by right.

Among all these mentioned concessions and all incomes related to them, I also ceded the Bystritsa starostwo to Vaclav Konstantinov Poklonsky, the colonel of His Royal Majesty, to whom for his services the kind prince, my husband and my benefactor, gave it for a long time, taking into account the amount received from the villages of the Borisov starostwo.

Also, to kind Mr. Constantine Ror, I gave the village from my starostwo of Sejny, called Polesie, for which I gave him a concession, and since some of these concessions are not recognized, then by this testament I approve all of them, and I give kind Mr. Ferdinand Ror, as in my life it did not reach the recognition of the list of mortgages, the right to own the estate in Belitsa, which was mortgaged to him for fifty thousand zloty, this right I affirm by my last will.

I very much ask the kind gentlemen the executors of this will to pay each of my servants without delay. And first of all to the Reverend Father Martinian Wolosewicz – my chaplain, two thousand zlotys, and to his brother, Sylvester Maevich, one thousand zloty, which the executors must give into their own hands. To kind Mr. Christophor Zviardovsky, five thousand zloty; to kind Mr. Jerzy Bykovsky I paid an amount of four thousand zloty for the Smoloch farm from the Belitsa estate and gave him the mortgage right, a right that was not recognized, then I approve it with a list for the recognition of it; I also owe one hundred Lithuanian cops on the obligations of the guarantor's debt; to kind Mr. Andrzei Towarniek, two thousand zloty; to kind Mr. Vysotsky, one thousand zloty; to kind Mr. Sulimowsky, one and a half thousand zloty; to kind Mr. Andrey Eufimovich, one and a half thousand zloty; to kind Mr. Dadzibog Nevardovsky, four hundred zloty; to Mr. Kolodzezhinsky, one thousand zloty; to kind Mrs. Rendolf four thousand zloty; to kind Mrs. Korsakovna, one and a half thousand zloty; to kind Mrs. Oranskaya, five hundred zloty; to Mrs. Marmurkiewicz, one thousand zloty; to Mrs. Kievichova, three hundred zloty; to Mrs. Minvidova, three hundred zloty, and the remainder of this amount is to be used to pay to my petty servants according to their merits. If someone will think that I took money and did not pay the debt, so that no one would pressure me and it would not put pressure on my soul, I ask the merciful gentlemen the executors to pay for God's sake. I repeat once more that the rest of the funds should be given to different hospitals, so that they pray the God for my soul; I ask the merciful gentlemen the executors to make sure that this my last will would be fulfilled in everything, and I challenge everyone who violates my will to the last judgment of God.

The amount of ten thousand Polish zloty from my Vilkiya state, which belongs to me by right of purchase, the merciful gentlemen the executors must, as soon as possible, in my life, be collected from the steward of this starostwo and spend it on funerary supplies for my body, because after my life in the chest there will be no cash left. And I, already finishing this order about my last will, being in sound mind, beg the protector of my fortune and my subjects, his Royal Majesty, who happily manages us, the guardian of all widows and orphans, to appoint as the executors of this

testament kind Mr. Jerzy Hlebowicz, the chief elder of the principality of Samogitia, and Mr. Alexander Naruszewicz, the sub-chancellor of the Grand Duchy of Lithuania, who during my lifetime helped me with advice and supported me in my orphan difficulties; let it be so after my death that, following their Christian duty, they will observe that, according to my last will, bequests on the churches, monasteries and schools, as well as all that I owe to my creditors and my servants, was given without delay as soon as possible. And I submissively beg His Excellency the Prince, the Master of the Horse of the Grand Duchy of Lithuania, as my special benefactor after the God, that he, by his special grace, deign to know that my will be executed on all points and carried out to the end. To attest this last will, I signed this will by my own hand and ordered to put the seal; I begged my dear friends, honorable people mentioned below, to be witnesses. These gentlemen, at my verbal and clear request, deigned to sign my will and put their seals. Written in Lyubech on the twenty ninth of November of the year one thousand six hundred and fifty ninth.

The testament is stamped and signed by Princess Maria Radzivill Marya Xiąna Radziwilowa

The witness who was present at the drafting of this will at the verbal and clear request of Princess Radziwill, wife of the voievode of Vilna, Jan Kiersnowski – a Nowogrod judge, elder of Dziewin; being the witness who was present during the drafting of this will at the verbal and clear request of Princess Radziwill, the wife of the voievode of Vilna, I sign it with my own hand: Jan Charliński from Charleż – the Master of the Hunt and sub-voievode of Nowogrod; the witness of this will, who signed it with his own hand, Alexander Kaznowski"[22].

Bibliography

NHAB: National Historical Archives of Belarus, Fund 694 «Radziwills, princes (family fund)».

NHAB: National Historical Archives of Belarus, Fund 1733, Inventory 1, Case 1, «Book of Acts of the Pinsk City Court».

Regestr 1657: Regestr rzeczy które są w skarbnicy Bogusława Radziwiłła koniuszego WXLit gubernatora generalnego X-a Pruskiego. 1657, Królewic, Vilniaus universiteto biblioteka Rankraščių skyrius. (Vilnius University Library. F. 60. Radziwill).

Regestr 1670: Regestr skarbnice albo rzeczy Radziwiłłowny koniuszanki WXL która posyła z Królewca. 1670, Królewiec, Vilniaus universiteto biblioteka Rankraščių skyrius (Vilnius University Library. F. 60. Radziwill).

Wasilewski 1987: T. Wasilewski, Radziwiłłowa z Lupulów Maria. In: Polski Słownik Biograficzny, tom XXX (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987), 399-401.

Wasilewski 1989: T. Wasilewski, Walka o spadek po księżnej Marii Wołosze, wdowie po Januszu Radziwiłłe, w latach 1660-1690. In: Miscellanea Historico-Archivistica, t. III, Radziwiłłowie XVI-XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury (Warszawa-Łódź 1989), 289-308.

Zabolotnaia 2010: L. Zabolotnaia, Slub ksiecia Janusza Radziwilla z Maria Lupu widzaiany oczamy im wspolczesnych. In: Relacje polsko-rumunskie w historii I kulturze, Materialy z simpozjum (Suceava 2010), 115-121 (http://dompolski.ro/publicatii-on-line/publicatii-on-line/).

Zabolotnaia 2015a: L. Zabolotnaia, The riddles, myths and facts concerning Maria (Lupu) Radziwiłł's last will and testament. In: Journal ISTORIJA, t. 97, nr. 1. (Wilnius 2015), 5-25 (http://dx.doi.org/10.15823/istorija.2015.04).

Zabolotnaia 2015b: L. Zabolotnaia, Enigmele, miturile şi realităţile testamentului Mariei Radziwiłł . Tyragetia s.n. IX/2, 2015, 9-29.

Zabolotnaia 2016a: L. Zabolotnaia, Kobiece przedstawicielki rodu Mohyłów. Katarzyna Radziwiłł. In: Historyczne i kulturowe aspekty relacji polsko-rumuńskich (Suceava 2016), 110-124 (http://dompolski.ro/publicatii-on-line/publicatii-on-line).

Zabolotnaia 2016b: L. Zabolotnaia, The history of the private life of Maria (Lupu) Radziwiłł reflected in the images of the epoch. In: Istorija, pamjat', identichnost'. Teoreticheskie osnovanija i issledovatel'skie praktiki [History, memory, identity. Theoretical grounds and research practices]. Materials of the International Scientific Conference. Moscow, October 3-4, 2016. Institute of World History of RAS (Moscow 2016), 151-153.

Zabolotnaia 2017: L. Zabolotnaia, Historia życia osobistego Marii (Lupu) Radziwiłł ukazana w obrazach epoki. In: Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska, sectio M – Balcaniensis et Carpathiensis, vol. 2 (Lublin 2017), 209-223. (https://journals.umcs.pl/h; https://journals.umcs.pl/bc/issue/view/394/showToc).

АВАК 1883: Акты Виленской Археографической Комиссии, Акты Главного литовского трибунала, том XII (Вильна 1883), 585-592.

[22] National Historical Archives of Belarus, The Book of Acts of the Pinsk City Court, Fund 1733, Inventory 1, unit 1, part 1, sheets 49-53.

Заболотная 2015: Л. Заболотная, Образ Марии (Лупу) Радзивилл в историческом наследии польского художника Корнела Шлегел. In: Polonezii în Moldova. Istorie şi contemporanietate. Culegere de studii şi documente (Chişinău-Poznań-Warszawa 2015), 115-127.

Testamentul principesei Maria (Lupu) Radziwill din 1659

Cuvinte-cheie: Principesa Maria (Lupu) Radziwill, testament, Polonia, Moldova, proprietate, donaţie, patroană a mănăstirilor şi bisericilor ortodoxe, relaţii de familie.

Rezumat: Scopul acestei publicaţii este de a introduce o nouă sursă documentară în circuitul ştiinţific. Testamentul principesei Maria (Lupu) Radziwill (1659) a fost publicat parţial încă în secolul al XIX-lea (АВАК 1883, 585-592), dar până în prezent nu a fost analizat şi publicat integral. Testamentul este abordat în baza metodologiei interdisciplinare, atât prin prisma sursei de epocă, cât şi în calitate de document istorico-juridic. Testamentul Mariei (Lupu) Radziwill are o semnificaţie şi o unicitate deosebită, deoarece, în primul rând, studiul originalului permite dezvăluirea unor fapte veritabile despre evenimentele din acele timpuri. În al doilea rând, această sursă îngăduie să se arunce lumină asupra unor aspecte legate de viaţa personală a Mariei (Lupu) Radziwill, a membrilor familiei ei din Polonia şi din Moldova, precum şi a moştenitorilor. În al treilea rând, conţinutul testamentului va pune capăt numeroaselor mituri şi discuţii controversate privind zestrea ei, în special, destinul acesteia după moartea ei. O interpretare greşită a testamentului Mariei (Lupu) Radziwill a derivat numeroase falsificări şi mistificări despre mărimea şi valoarea averii ei mobile şi imobile. Conţinutul acestui document deosebit demonstrează faptul că Maria (Lupu) Radziwill era o femeie cultă şi inteligentă (cunoştea mai multe limbi), având un caracter puternic, independent, hotărât şi responsabil. Din testament mai cunoaştem şi alte calităţi ale ei, precum că era profund credincioasă şi fidelă religiei ortodoxe, fiind ctitora şi patroana mănăstirilor şi bisericilor ortodoxe din comunitatea polono-lituaniană, cheltuind o bună parte a averii sale pentru întreţinerea lor. Mai mult decât atât, după cum reiese din testament, ea a donat o parte din proprietate în sprijinul şcolilor ortodoxe, şi al celor protestante – instituind burse pentru studenţii cu venituri mici. Un interes deosebit îl prezintă informaţia despre relaţia cu rudele ei din Moldova şi Polonia. Întocmindu-şi testamentul, se pronunţă cu multă căldură faţă de fiica vitregă Anna-Maria Radziwill (strănepoata lui Ieremia Movilă), faţă de tatăl său (Vasile Lupu), faţă de sora (Ruxandra Hmelniţki) şi faţă de fratele vitreg, Ştefănel etc.

Завещания молдавской княжны Марии (Лупу) Радзивилл (1659 г.)

Ключевые слова: молдавская княгиня Мария (Лупу) Радзивилл, завещание, Польша, Молдова, собственность, дарение, покровительница православных монастырей, семейные отношения.

Резюме: Целью данной публикации является введение в научный оборот нового источника. Завещание княгини Марии (Лупу) Радзивилл 1659 года было частично опубликовано в XIX веке (АВАК 1883, 585-592), но до настоящего времени не был опубликован подлинник и его полное содержание. Методологический анализ завещания основан на междисциплинарном подходе и рассматривается не только как архивный источник эпохи, но и как историко-юридический документ. Исследование и изучение подлинника завещания имеет большое значение и представляет уникальную ценность, потому что, прежде всего, позволяет раскрыть некоторые истинные, реальные факты событий тех времен. Во-вторых, этот источник проливает свет на аспекты личной жизни Марии (Лупу) Радзивилл, а также членов ее семьи и наследников в Польше и Молдове. В-третьих, содержание завещания проясняет многочисленные домыслы и мифы о ее приданом, движимом и недвижимом имуществе в Польше и Молдове, особенно его судьбу после ее смерти. Превратное истолкование волеизъявления Марии (Лупу) Радзивилл привело к многочисленным фальсификациям в историографии и к искаженной интерпретации размера и масштаба ее имущества (движимого и недвижимого). Анализ и изучение содержания завещания показывает, что Мария (Лупу) Радзивилл была высокообразованной и интеллигентной женщиной, владела несколькими языками. Имея сильный, независимый и решительный характер, она самостоятельно управляла хозяйством после смерти мужа и отчаянно боролась за возврат своего приданного. В дополнение к этим качествам мы узнаем из завещания, что она была глубоко верующей и преданной православной религии. Она была основательницей и покровительницей церквей и православных монастырей в Речи Посполитой. Большую часть своего состояния она завещала на их содержание. Кроме всего, завещание показывает, что она пожертвовала часть своего имущества для поддержки не только православных, но и протестантских школ. В частности она заботилась о выделении стипендий для учеников из малообеспеченных семей. Особый интерес представляет информация об ее отношениях с родственниками из Молдовы и Польши. В завещании мы находим слова, полные тепла к ее падчерице Анне-Марии Радзивилл (правнучке Иеремии Мовилэ) и особой любви к отцу (Василие Лупу), сестре (Руксандре Хмельницкой) и сводному брату Штефанелу.

17.03.2019

Dr. Lilia Zabolotnaia, The National Museum of History of Moldova, 31 August 1989 st., 121A, MD-2012, Chişinău, Republic of Moldova, https://orcid.org/0000-0001-9807-5809, e-mail: lilizab61@gmail.com

VEGETABLE GROWING IN THE TOWNS FROM RZECZPOSPOLITA AND PRINCIPALITY OF MOLDOVA IN THE XVI-XVII CENTURIES

Nicolae Dudnicenco

Keywords: cities, vegetables, vegetable growing, cabbage, beet, carrot, onion, radish, peas, Rzeczpospolita, Principality of Moldova.

One of the most important economic branches in the Middle Ages, which was also present in the towns, was agriculture. This branch ensures humanity with food and raw materials for clothing, footwear, et cetera. In eastern European towns agriculture had a bigger weight than it was the west of the continent. The causes of this phenomenon were diverse.

A reason for the large-scale farming practice in Eastern Europe was the large demand for agricultural products (food and raw materials) in Western Europe. The European continent was affected by the effects of the *Great Geographical Discovery*, which caused the phenomenon called the "*price revolution"*, which consisted, on the one hand, in the decrease in the value of gold and silver and, on the other hand, led to a sharp rise in the prices of agricultural products (raw materials and food). This increase of prices was the due to the backwardness of agriculture from industrial production (crafts). The demand for agricultural products have contributed to the fact that western countries have intensified trade in colonies and agricultural countries in Central and Eastern Europe. Thus, a regional division of labor appeared, which consisted of the profitable export of agricultural products to Western countries and the development of agriculture in Central and Eastern Europe (Подградская 1991, 10).

Another reason for the demand for agricultural products in Western Europe was the population. In the XVI century in many European countries there was a very high demographic explosion, which contributed to a very rapid increase in the demand for agro-food products. Big towns with a population of over 100 000 inhabitants (Antwerp, Paris, London, Venice, Neapoli, Rome) represented a market that could receive all kinds of products, primarily food (Bogucka 1981, 9-10). In these conditions, these Western towns have complained about the shortage of farm products to the Eastern European landowners, so that they responded to the appeal (Subtelny 1994, 88). Farmers, including eastern European townspeople, have reacted to this demand from the West by practicing agriculture at big ampleness.

Among Eastern European countries, big producers of agricultural products were Rzeczpospolita and the Principality of Moldova. One of the most vital agricultural branches that provided food and ingredients for different types of food (soups, pickles) was vegetable growing. However, the practice of this branch in this space is less researched by scientists. That is why we aimed to analyze some aspects of vegetable growing in the towns of Rzeczpospolita and the Principality of Moldova in the XVI-XVII centuries.

Cultivation of vegetables in the XVI-XVII centuries were practiced at a high level in **Rzeczpospolita** that included the current space of the states: Poland, Lithuania, Belarus and Ukraine. In this geographical area, vegetable growing was stimulated by the presence of water for irrigation and the demand for food by various social groups. Among the researchers who have approached partial the topic of vegetable growing, we mention the following: V. Piceta (Пичета 1927), A. Wyczański (1969), R. Volcaite-Culicauschene (Волкайте-Куликаускене 1978), V. Borinsenko (Борисенко 1986) and others.

Precious information about the practice of vegetable growing on **Polish** territory was offered by researcher O. Ivanova. She believed that in Poland between the XVI-XVIII centuries a large variety of agricultural tools was used (Иванова 1966, 166). The presence of tools is proof that agriculture was very developed and valuable. This

was promoted by modern means – from the XVII century calendars were published, giving practical advice for practising gardening and beekeeping (Иванова 1966, 170).

On the territory of Poland, in the XVI-XVII centuries, it was cultivated such vegetables as: *cabbage* (very widespread and of various types), *beet, carrot, onion, garlic, parsnips, cucumber, radish, horseradish, mustard, green lettuce* (Wyczański 1969, 28), *parsley, celery, leek* and others (Kowecka 2002, 49). It is necessary to say that on the shore of the Baltic Sea there were no favorable climatic conditions for vegetable growing, here only onion and cabbage were growing (Kowecka 2002, 28). In winter the vegetables were kept in specially designed buildings in the so-called garden buildings. Roots were deposited in the sand. The cabbage was pickled or grinded (Kowecka 2002, 50).

The existence of land occupied by Polish towns gardens is attested in different sources, especially in the town inventory books. As an example, in the Witness Estate Book from 23 July of 1665 of the town Wodowice it is written that in the gardens on the territory of this locality, was cultivated especially the cabbage and the carrot (Inwentarze 1956, 106). Townspeople in Poland had private gardens. They could be sold, exchanged, transmitted by inheritance, et cetera. In a court book from Cracow on April 19, 1633, we find that „(...) the townmam Piotr Zeronskii came and wept to us that Pavel and Ian Vilkoistovski took the garden's of Piotr from the town of Krakow, which he had inherited from his wife's mother. And that Paul and his brother Ian Vilkoistovski said that this garden has been bought legally (...)" (Metryka 2015, 96).

In the XVI-XVII centuries among the owners of the gardens were the churches – it is easy to understand if we take into account the long fasts that the Church respected. From some materials that we have at our disposal we can deduct that some priests in the town illegally took gardens from other servants of the church, these facts produced lawsuits. Thus, in the decision of the court from November 22, 1673, it is stipulated that „(...) the priest Job Borzilovsky of the church from town Radomsk had to return to the priest from the same church Fom Vorbovskii the illegally acquired garden" (Акты 1888, 340).

One of the most widespread vegetables in the towns of Rzeczpospolita was *pea*. It was frequently used in food and was widely spread in medieval Poland (Wyczański 1960, 41; Kwiatkowski 2012, 40). This culture was one of the most important sources of food for the population of the towns of Rzeczpospolita (Wyczański 1960, 41). In the XVI-XVII centuries, peas were grown on large areas in Ukraine (История 1982, 271). Analyzing the subject of the agricultural occupations of the inhabitants of the villages and towns of today's Lithuania, the researcher R. Volcaite-Culicauschene has established that in Lithuania a great place among the agricultural cultures of the townspeople were the *lintil* and *bean* (Волкайте-Куликаускене 1978, 170). Also in Belarus the pea and bean were the basic vegetables wich were cultivated in the XVII century (Шлоссберг 1962, 219).

Since the XVIth century, in the space of **Ukraine** the role of gardening has increased. The gardens were located in both villages and towns (История 1982, 271). Also in this century, the *potato* began to be spread throughout the whole territory of Ukraine, initially it was cultivated for only the intern consumption of the population. At the same period, in the town's gardens the sugar beet is slowly introduced, which is mainly cultivated for commercial purposes. In the XVIth century in the regions of Rzeczpospolita began to grow *eggplants* brought from Southeast Asia (История 1982, 270). Generally, on the vegetable fields of Ukrainian townspeople and peasants in the XVI century were cultivated: *cabbage, carrot, lettuce, radish, beetroot, water melon, cucumber, garlic, leek* et cetera. A part of the vegetables was intended for sale on the market (Борисенко 1986, 62).

A great spread has taken the growing vegetables in the towns of **Belarus**. Here were cultivated, in particular: *onion, radish, garlic* and *pea* (Пичета 1927, 14). As in other regions of Rzeczpospolita, the agricultural lands which were occupied with vegetables were the objects of sale-purchase, operations which were made by both ordinary townspeople and the Church. Thus, on June 14, 1558, the Gorodensk court upheld „the act of selling by Martish Vakgorevichi Bilitiminovichi of his garden near Petrasko's garden in the town of Gorodishche to Ian Andreevichi Bilminovichi at the price of two lithuanians copes gropes" (Акты 1894, 330).

The gardens were transmitted by inheritance. There were often litigations between heirs. Thus, on March 28, 1558, Ambrosia Petrovici complained to stepmother Dorota Mihailovna that

her father had left a garden in the town of Grodno through her inheritance, and the testament is it at Dorota Mihailovna, and she does not want to give him this act nor the garden (Акты 1894, 304). Documents from the XVI-XVII centuries prove that in the territories of the towns: of Brest, Gorodishce, Pesceatsk, Grodno et cetera were gardens which generated disputes between townspeople (Акты 1867; Акты 1872; Акты 1874; Акты 1894).

In the XVI-XVII centuries, the gardens on the territory of the **Lithuanian** towns, as well as the entire geographic area which is analyzed by us, ensured the population with vegetables completing the food ration of the townspeople. As in other regions of Rzeczpospolita, the gardens of the towns were cultivated: *onion, cabbage, carrot, beet, radish* et cetera (Юргинис 1964, 37). In the towns of this region, in the centuries XVI-XVII, the cultivation of *potatoes* had a great spread (Краснов 1987, 74).

The vegetable growing in the XVI-XVII centuries was also practiced at a high level in the towns of the the **Principality of Moldova**. The development of this agricultural branch has been stimulated by several factors as: the geo-climatic factor (the proper temperature for plant growth, the rich soil, the presence of irrigation water); the religious factor (the native inhabitants, being mostly Orthodox Christians, respected the four big fasts of the year during which they consume mainly vegetable products); the commercial factor (the possibility of selling vegetables on the market). Among the researchers who have investigated some aspects of vegetable practice are: P.P. Panaitescu (1957), F. Grecul (Грекул 1961), A. Felea (2001) and others.

Referring to this branch, P.P. Panaitescu noted that vegetable cultivation involved the knowledge and application of special techniques in agriculture, such as seedling technique and various forms of irrigation (Costăchel, Panaitescu, Cazacu 1957, 42). One form of irrigation was the use of gardening wheels known as Bulgarian wheels (Ichim 1987, 38).

One of the most cultivated vegetables in the towns the Moldova Principality was *peas*. Thus, among the remnants of agricultural products discovered during the archaeological excavations in the Orhei town were found mainly pea (Bacumenco 2006, 173). This culture, like *lentil* and *beans*, could be kept for a long time (Ciobanu 1925, 21).

During the analyzed period by us in the Principality of Moldova, were also cultivated other vegetables: *eggplant, cucumber, sweet pepper, pumpkin, celery* (Грекул 1961, 97)*, beet, white onion, garlic, parsley, leek* wich were deposited in cellars. Parsley and onions were removed from the ground before the snow fell (Felea 2001, 74). Very widespread was the cabbage that was pickled or grinded. It was sold to the market fresh or pickled (Felea 2001, 21).

Vegetables were grown both in the *vatra* (part of the locality, living place of the town, occupied by houses and shops, et cetera) and within the *hotarul* of the towns (the territory near the town that included the land and the agricultural goods belonging to the town: huts, vineyards, orchards), which is attested in the notes of foreign travelers. Passing through Principality of Moldova in 1643, the Polish noble Stanislav Oswiecim wrote in his travel book: „In the middle of town Câmpulung there passes a river, and near the river are gardens", underlining that „(...) the Catholic priest in this town made a garden near the church" (Călători străini 1973, 209). Turkish traveler Evlia Celebi who visited Moldova in 1657 noted: „at the Hotin (...) the gardens are famous" (Călători străini 1976, 423).

The monasteries also had vegetable lands (especially in the towns). These lands were bought, or were given to the monasteries by some rich townspeople or by king. Between the monasteries sometimes arose conflicts for the vegetable lands. For example, on June 13, 1623, Stefan Tomsa voivode (1611-1615; 1621-1623) strengthens to St. Sava's Monastery: „(...) some gardens, which are in the city of Iasi, at the Hill of the Rabbit, wich the monk Makari were given after the trial with the Galata monastery" (DRH XVIII 2006, 122).

Like other real estate, the lands wich were occupied with vegetables were selling and buying goods, the price of which depended on the size of the land and its fertility, the location of the land (in the center or in the periphery), the aquatic source, et cetera. Thus, from a document, dated August 8, 1645, we find that „(...) Lazor shoemaker (...) confess (...) I sold a piece of garden to Stavar (...) for 16 lei in the city of Suceava" (DRH XXVIII 2006, 69). On May 25, 1649, Ionas Pravalie sells to his nephew „Apostol for five hundred lei, (...) a house and a garden that are in the Barnovschi Fair on Uliţa Rusească (Russian street)" (Documente 1999, 425).

Vegetable cultivation represented a precious branch of agriculture wich was practiced both in the towns of Rzeczpospolita and of Principality of Moldova. In these countries, is was cultivated a large assortment and practically the same diversity of vegetables. As a rule, the vegetables grown in these territories were used to satisfy the local requirements, bringing incomes to townspeople by selling them. An indirect evidence that vegetable farming was valuable is the interest of the townspeople in Rzeczpospolita and the Principality of Moldova for lots where vegetables grew. These lands could be sold, exchanged, given by inheritance and sometimes provoked litigation that was settled in the courts.

Bibliography

Bacumenco 2006: L. Bacumenco, Ţinutul Orheiului în secolele XV-XVI (Iaşi 2006).

Bogucka 1981: M. Bogucka, North european commerce and the problem of dualism in the development of modern Europe. In: (Ed. V. Zimányi) La Pologne et la Hongrie aux XVIe-XVIIIe siècles. Actes du colloque polono-hongrois, Budapest 15-16 octobre 1976 (Budapest 1981), 9-10.

Călători străini 1973: Călători străini despre Ţările Române, vol. V (Bucureşti 1973).

Călători străini 1976: Călători străini despre Ţările Române, vol. VI (Bucureşti 1976).

Ciobanu 1925: Şt. Ciobanu, Chişinăul (Chişinău 1925).

Costăchel, Panaitescu, Cazacu 1957: V. Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (XIV-XVII) (Bucureşti 1957).

DRH XVIII 2006: Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. Vol. XVIII (1623-1625) (Bucureşti 2006).

DRH XXVIII 2006: Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. Vol. XXVIII (1645-1646) (Bucureşti 2006).

Documente 1999: Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi. Editate de I. Caproşu şi P. Zahariuc. Vol. I. Acte interne (1408-1660) (Iaşi 1999).

Felea 2001: A. Felea, Viaţa cotidiană şi mentalităţi din mediul urban al Ţării Moldovei (mijl. sec. XVII - mijl. sec. XVIII). Teză de dr. în ştiinţe istorice. Academia de Ştiinţe a Moldovei. Institutul de Istorie de Istorie (Chişinău 2001).

Ichim 1987: D. Ichim, Zona etnografică Bacău (Bucureşti 1987).

Inwentarze 1956: Inwentarze dóbr ziemskich województwa krakowskiego, 1576-1700; wybór z ksiąg relacyj grodu krakowskiego (Ed. Ad. Kamiński) (Warszawa 1956).

Kowecka 2002: E. Kowecka, A polish lord's table. Acta Poloniae Historica 85, 2002, 43-88.

Kwiatkowski 2012: B. Kwiatkowski, Folwarki Lubelszczyzny. Historia rozwoju i zabudowy (Lublin 2012).

Metryka 2015: Metryka Koronna Władysława IV Wazy. Sumariusz księgi MK 180 z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, z lat 1633-1635, kanclerstwa Jakuba Zadzika (Opracował Wojciech Krawczuk) (Kraków 2015).

Subtelny 1994: O. Subtelny, Ukraine: a history. Second edition (Toronto, Buffalo, London 1994).

Wyczański 1960: A. Wyczański, Studia nad folvarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500-1580 (Warsaw 1960).

Wyczański 1969: A. Wyczański, Wieś polskiego odrodzenia (Warszawa 1969).

Акты 1867: Акты издаваемые коммиссіею. Высочайше учрежденною въ Вильнъ. Томь II. Акты Брестскаго Земскаго суда (Вильна 1867).

Акты 1872: Акты издаваемые Виленскою археографическою коммиссіею. Томь VI. Акты Брестскаго Гродскаго суда. Акты Брестскаго Подкоморскаго суда и др. (Вильна 1872).

Акты 1874: Акты издаваемые Виленскою археографическою коммиссіею. Томь VII. Акты Городненскаго Гродскаго суда (Вильна 1874).

Акты 1888: Акты издаваемые Виленскою археографическою коммиссіею. Томь XV. Декреты Главнаго Литовскаго трибунала (Вильна 1888).

Акты 1894: Акты издаваемые Виленскою археографическою коммиссіею для разбора древнихъ актовъ. Томь XXI. Акты Городненскаго Земскаго суда (Вильна 1894).

Борисенко 1986: В.И. Борисенко, Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. (Київ 1986).

Волкайте-Куликаускене 1978: Р.К. Волкайте-Куликаускене, Земледелие в восточной Литве в XIII-XV вв. (по данным исследований Майшягальского городища). В сб.: Восточная Европа в древности и средневековье (Москва 1978), 164-170.

Грекул 1961: Ф.А. Грекул, Аграрные отношение в Молдавии в XVI - первой половине XVII вв. (Кишинев 1961).

Иванова 1966: О.Е. Иванова, Агротехника в Польше от XVI до половины XVIII в. В сб.: Ежегодник по аграрной истории восточной Европы, 1964 (Кишинев 1966).

История 1982: История Украинской ССР. В десяти томах. Том второй. Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (Вторая половина XIII - первая половина XVII в.) (Киев 1982).

Краснов 1987: Ю.А. Краснов, Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы (Москва 1987).

Пичета 1927: В.И. Пичета, История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии. Ч. I (до конца XVI века) (Минск 1927).

Подградская 1991: Е.М. Подградская, Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI-XVII (Кишинев 1991).

Шлоссберг 1962: Е.П. Шлоссберг, Фольварочно-барщинное хозяйство и движение феодальной ренты в Белоруссии в XVII-XVIII в. (По данным инвентарей феодальных владений). В сб.: Ежегодник по аграрной истории восточной Европы, 1960 (Киев 1962), 208-225.

Юргинис 1964: Ю.М. Юргинис, Возникновение паровой системы земледелия в Литве. In: Тезисы докладов и сообщений седьмой (Кишиневской) сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы, октябрь, 1964 (Кишинев 1964), 36-38.

Legumicultura în oraşele din Rzeczpospolita şi Ţara Moldovei în sec. XVI-XVII

Cuvinte-cheie: oraşe, legumicultură, legume, varză, sfeclă, morcov, ceapă, ridiche, mazăre, Rzeczpospolita, Ţara Moldovei.

Rezumat: Una dintre ramurile agriculturii, practicată atât în oraşele din Rzeczpospolita, cât şi în cele din Ţara Moldovei, în sec. XVI-XVII, a fost legumicultura. Dezvoltarea legumiculturii a fost stimulată de câţiva factori, printre care: factorul geografico-climateric (temperatura adecvată dezvoltării plantelor, prezenţa apei pentru irigare etc.); factorul religios (în timpul posturilor populaţia consuma în special produse vegetale); factorul comercial (posibilitatea comercializării legumelor pe piaţă). Practicarea acestei ramuri necesita cunoştinţe mai ample din domeniul agriculturii comparativ cu alte culturi agricole. Legumicultura oferea hrană şi ingrediente pentru diferite tipuri de alimente. În oraşele din aceste ţări se cultivau aceleaşi legume: varza, sfecla, morcovul, ceapa, ridichea, mazărea etc. De obicei, legumele cultivate de orăşeni erau utilizate pentru satisfacerea cerinţelor locale, aducând anumite venituri locuitorilor din aşezările urbane prin comercializarea lor.

Овощеводство в городах Речи Посполитой и Молдавского княжества в XVI-XVII веках

Ключевые слова: города, овощеводство, овощи, капуста, свекла, морковь, лук, редис, горох, Речь Посполитая, Молдавское княжество.

Резюме: Овощеводство было одной из отраслей сельского хозяйства, практиковавшихся как в городах Речи Посполитой, так и в Молдавском княжестве в XVI-XVII вв. Развитию овощеводства способствовало несколько факторов: геоклиматический (подходящая температура для культивирования растений, наличие воды для орошения и т.д.); религиозный (во время постов население потребляет в основном растительные продукты); коммерческий (возможность реализации овощей на рынке). Развитие этой отрасли требует более обширных знаний о сельском хозяйстве по сравнению с другими аграрными культурами. Овощи употреблялись в пищу самостоятельно или были ингредиентами различных блюд. В городах рассматриваемых стран выращивались капуста, свекла, морковь, лук, редис, горох и другие овощные культуры. Как правило, овощи, выращиваемые горожанами, использовались для удовлетворения местных потребностей, принося доход жителям городских поселений, которые их продавали.

22.04.2019

Dr. Nicolae Dudnicenco, National Museum of Ethnography and Natural History, Mihail Kogălniceanu str. 82, Chișinău, Republic of Moldova, https://orcid.org/0000-0002-1789-5301, e-mail: nicudud@yahoo.com

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE ROMANIAN VOCABULARY: NAMES OF POLISH COINS THAT CIRCULATED IN MOLDOVA. I. *POTRONIC*

Costin Croitoru

Keywords: Polish silver coins, *potrojnik*, *triple* grosz.

The history of the Romanian vocabulary is complex mainly due to the fact that he was permanently enriched with borrowings from the language of different peoples and civilizations with which it came into contact. These loans are obviously the result of the historical circumstances and of the geographic context in which the Romanian language evolved. The majority of the neighboring idioms, among which the Polish, contributed to the enrichment of the Romanian lexicon. It should be noted that the coin names of Polish origin were known to the inhabitants of the three Romanian Principalities, but given the geographical proximity and direct trade relations, especially of those from Moldova and Transylvania.

In order not to abuse the patience of the readers, the editorial space, and because the attestations of the Polish coins that circulated in the Romanian provinces are abundant, we will stop on only one of them as a first step of our approach, namely the *potronic*. For the same reason, although this currency name benefits from an extended documentary background, I have provided below only those examples considered more eloquent about the issues that are exposed here.

Potronic is a word certified especially on the territory of Moldova and less in the other Romanian provinces[1]. It designate a silver coin, commonly used in various transactions or paying taxes and duties. The oldest reliable documentary testimony we know dates back to June 7, 1597 when Petre of Răchiteşti sells its land for 21 thalers and six *potronici* – ”money ready”[2] (DIR 1952, 169, doc. no. 227). Another act, issued we do not know when, somewhere between 1591-1600, holds a first parity of sales value: ”Fifteen thalers, but silver *potronici*; for a thaler, 12 *potronici* each”. Interesting is the addition in the same document, written in Romanian: ”for a hurt that was done, I gave 5 *potronici*, three money (= *bani*), and for another hurt also a thaler; for a murder I gave them into their hands 3 pigs, 1 hive, 6 *potronici*”[3] (DIR 1957, 8, doc. no. 8). Subsequently, the frequency of mentions increased significantly with the onset of the 17th century. For example, on February 4, 1621, Magda Vrânceneasa confesses in a written act that she bought two vineyards that she gave ”yellow gold coins and beaten thalers and silver *potronici*”[4] (DIR 1957, 8, doc. no. 11) and on April 5, 1625, a certain Paul buys a property with ”the equivalent of two red gold coins and ten silver *potronici*– how the money is flowing now”[5] (DIR 1957, 42, doc. no. 44).

The etymology of the term *potronic* is clear. Thus, obviously, is fanciful the opinion of Valentin Bude, who was convinced that ”from the word «patrona» derives, probably the name of the coin *potronic*, a silver coin circulating in our country in the 17th century, and having a Austro-Hungarian origin, and not of Polish origin, as Mr. Iorga says (Iorga 1921, 291)”. However, worthy of note to this author, is the information according to which” the elders of Bucovina still call today the older silver coins «*patroance*»” (Bude 1923, 235).

[1] Among the exceptions, see *The Memorial of the Transylvanians from the district of Nasăud submitted in 1757 to the Royal Court of Vienna*, in which there are enumerated the numerous taxes and duties they were subjected to, among which there is a mention of the *potronic* (= a tax with the value of a *potronic*) (according to Bichigean 1926, 31-40).

[2] In the original Romanian text: ”21 talere şi şasă *potronici*, bani gata”.

[3] In the original Romanian text: ”pentru o năpaste ce s-au făcut, am dat 5 *potronici*, câte trei bani şi pentru altă năpaste aşişdere un taler; pentru o moarte asemenea 3 porci, 1 stup, 6 *potronici* ci-au dat în mânule loru...”.

[4] In the original Romanian text: ”galbeni de aur şi talere bătuţi şi *potronici* de argint”.

[5] In the original Romanian text: ”dereptu doi galbeni ruşii şi dzeci *potronici* de argintu – cum înblă banii acu”.

Returning to the question about the origin of this coin name, the proposed and accepted etymology is *potrojnik* (*po* + *trojnik*) which in Polish means ”three” or ”triple” (meaning coin of three groszy) (Graur 1971, 127/130; Şăineanu 1938, 501) and which in the Romanian numismatic literature came under the name of troyak (= *trojaki*).

In the early part of the seventeenth century, when its most consistent attestations were recorded, the *potronic* was worth nine money (= *bani*). Illustrative for its ”power” is, among many other examples of this kind, a document issued in Iasi on April 19, 1621, which captures a transaction realized ”for seven hundred and fifty thalers, the money being a *potronic* nine money (= *bani*) [...] and from that money they gave us three hundred thalers, but the *potronic* count nine money (= *bani*)[6] (Iorga 1904, 16-17, doc. no. 22). A different reality is recorded by Ion Neculce when describing the famine in the second reign of Dumitraşcu Cantacuzino (1685), withholding exorbitant prices, among which ”the egg was a *potronic* (10 money =*bani*) [...] and cheese was 2 *potronici* (20 money =*bani*)”[7] (Ghibănescu 1923, 177). As in the case of other money, the exchange rate of the *potronic* has varied, its value relative to other currencies undergoing changes over time due to various causes. For example, based on a minimal bibliography, we are informed that ”in 1617 the *patromic* has the value of 9 shillings (the laters «*şalăi*»), at 1622 nine money (so money and «*şalău*» was the same thing), but on 1631 (?) 16 money (!?) (Iorga 1904, V, 81 şi nota 1; VI, 18, 537) and then a *potronic* = six money in 1723 (I. Neculce, în Letop., ed. II, vol. II, 370)”[8] (Gîdei 1904 36, note 3). Following N. Iorga, August Scriban recorded in his dictionary, on the *potronic* voice: ”an old silver coin which, in 1621, was worth 9 money (= aspers), then 10 under the Phanariots (there were also silver *potronici* = 6 aspers)”[9]. Here too, we keep the information according to which ”the payment in German thalers was called «in good money» and in *potronici*was called in «silly money, silly thalers» or «*potronici* money»”[10] (Scriban 1939, 1028). In his turn Th. Codrescu in *Însemnare de câteva cuvinte cuprinse în Anaforalele şi Hrisoavele din acestu Uricariu*, defines the *potronic* as ”a Polish silver coin worth 15 *parale* and which in ancient times counted 20 *potronici* to one golden coin”[11] (Codrescu 1871, 397).

The low value of the numismatic piece is also expressed metaphoricon the heroic novel ”Valea Albă” (*White Valley*): ”when the sultan’s life is at stake, the rifles can perish, and all the armies; all the nations, all Asia, do not cherish a *potronic* any more”[12] (Belcescu-Silvan 1909, 204).

As noted, *potronic* often occurs in tax regulations, the amount of payments in which it was perceived varying, as well as its equivalents to other currencies. For the period we are interested in, the one in which the *potronic* was circulated in Moldova, the bribe was paid to the treasury, in conventional shares, in proportion to the wealth of each member (Mioc 1959, 71). For example, in the first decades of the seventeenth century, for someone called Pătrăşcanu from Lecuşeni ”it was one*potronic* charge”[13] (DIR 1957, 1, doc. no. 1).

From the consultation of the documents, it follows that the *potronic* and the money (= *banii*) represent the odds of paying the treasure shipments. The golden (= *galben*) or the zloty (= *zlot*), sometimes mentioned, fulfills the role of the thaler in Wallachia, thus having subunits the *potronicii* and the money (= *banii*), respectively *costandele* and aspers (= *asprii*). To pay the tribute Vasile Lupu commanded from Iasi on January 11, 1636: ”To all our subjects, to the peasants in the land of Hotin; telling you that they came from the kingdom to give us the tribute of the honest emperor [...]. And I cast you to give you for a name two zloty (= *zloţi*) what is the fee of the honest emperor. And the lack of money to

[6] In the original Romanian text: ”derept şeapte sute şi cindzăci de talere, banii câte noao bani la *potronic* [...] şi dentraacei bani ne-au dat trei sute de talere, însă *potronicul* căte noao bani”.

[7] In the original Romanian text: ”oul câte un *potronic* (10 bani) [...] ocaoa de brânză era câte 2 *potronici* (20 bani)”.

[8] In the original Romanian text: ”în anul 1617 *potronicul* valora 9 şalenghi (şalăii de mai târziu), la 1622 nouă bani (deci bani şi şalăi acelaşi lucru); însă pe la 1631 (?) 16 bani (?) (Iorga 1904, V, 81 şi nota 1; VI, 18, 537) şi apoi un *potronic* = şase bani la 1723 (I. Neculce, în Letop., ed. II, vol. II, 370)”.

[9] In the original Romanian text: ”o veche monedă de argint care, la 1621, valora 9 bani (= aspri), apoi 10 supt fanarioţi (erau şi *potronici* de argint = 6 aspri)”.

[10] In the original Romanian text: ”plata în taleri germani se numea «în bani buni» iar în *potronici* se numea «în bani proşti, taleri proşti» sau «bani *potronici*»”.

[11] In the original Romanian text: ”monedă leşească de argintu în valoră de 15 parale şi în vechime se socotea 20 *potronici* dreptu unu galbănu”.

[12] In the original Romanian text: ”când viaţa sultanului e în gioc, puştile pot să piară, şi toate oştile, toate crăiile, toată Asia, nu mai preţuiesc un *potronic*”.

[13] In the original Romanian text: ”au fostu cisla un *potronic*”.

give as you gave it up to now, only who will give «beaten zloty», not to give away. Also, who will give silver *potronic*, to give a Polish coin (= *ban*), for those who are taking down..."[14] (DRH 1996, 335, doc. no. 297). Another example that I have recalled comes from almost a dozen years. Thus, in 1733 Constantin Mavrocordat broke the habit and the law made by Grigore Ghica: "They gave the boyars and the monasteries for 10 hives one «lion» (= *leu*), and now they gave it to them, as the peasants – for ten hives 22 *potronici*; and 22 *potronici* were worth 220 money (= *bani*), that is, a «lion» (= *leu*) and 100 money (= *bani*); so doubles were paid hives, like the peasants"[15] (Ghibănescu 1925, 86).

In order to give us an idea about the material value of the *potronic*, we extracted from the literature a range of prices. Thus, an exceptional situation is recorded by the chronicler Neculce, according to which, during the Polish occupation of 1687, a cup of water from the Golia monastery pump cost a *potronic* (anyway this being the first attestation of the pump in Golia's yard) (Zotta 1925, 8). In 1742 the flour measure was bought with three *potronici*, a lamb with nine *potronici*, and a wine carafe with six to eight *potronici* (Bogdan 1915, 218-219).

It seems that *potronic* have been used both as a real currency and as an account currency. Another sale-purchase act drafted also in the capital of Moldova, in March 1622, recorded the sale of a village with "500 thalers, «good money» and «*potronici* money»" (Iorga 1904, 18, doc. no. 24). See here also the explanation: "9 money (= *bani*) at one *potronic* on payment"; see further on "I have given by the patron Scărletoaie fifty thalers of «foolish money»; the *potronic* worth 9 money (= *bani*), and so eight hundred «foolish thalers» have been filled"[16]. Three years later, on July 25, 1625, Ionaşcu of Ivăneşti sells his village for "6 good golden coins (= *galbeni*) and 6 *potronici*". Interesting is also the explanation in the same document: "I gave zloty, the zloty valuing eight silver *potronici*, that it the amount of circulation"[17] (DIR 1957, 359, doc. no. 474 = DRH 2006, 431, doc. no. 360). On July 20, 1635, three parcels were sold "with no force [...] as 35 *potronici*, «good money»"[18] (DRH 1996, 210, doc. no. 175). An act dated January 30, 1637, testifies Obreja's pledge on part of his property, but "the money was counted *potronici*, as 11 «good money», to be know"[19] (DRH 1998, 24, doc. no. 24). Interesting is the act of Miss Aniţa Paladi for 1000 «lions» (= *lei*) borrowed from Coste Papafil on June 15, 1757, and for which she is committed to pay interest "a «lion» (= *leu*) at six *potronici*, per cent per month" which would amount to 18% value per year (Ghibănescu 1930, 88, no. doc. 80).

The *potronic* is equal to *costanda* (Ştefănescu 1869, 82; Haşdeu 1893, 2426; Tiktin 1903, 423; Giurescu 1946, 625), this equivalence sometimes suggesting the synonym of the two monetary terms (Candrea 1931, 341: „old silver coin, also called *potronic*, whose value was, after the period in which it circulated, 9 or 10 money (= *bani*)"). Constantin Moisil, following a judicious analysis, advances the idea that the term "*costanda*" was used predominantly in Muntenia to designate the Polish trojak which in Moldova was called "*potronic*" (Moisil 1945, 8-14). His suggestion is "promoted" by Octavian Iliescu in his attempt to date as accurately as possible the translation of *Învăţăturile lui Neagoe Basarab* (Neagoe Basarab's Teachings) into Romanian, based on the coin names from the text: "from the analysis of documentary sources and monetary thesaurus, one finds that the trojak or silver ***triple*** grosz, called *costanda* in Wallachia and *potronic* in Moldova – from potrojnik – penetrates our space in massive quantities only from about

[14] In the original Romanian text: "la toţi mişeii noştri, la ţăranii din ţinutul Hotinului; dându-vă ştire că ne-au venit de la Împărăţie ca să dăm haraciul cinstitului împărat [...] aruncat-am şi pre voi ca să daţi de un nume câte doi zloţi, ce iaste dajdea cinstitului împărat. Iar lipsele banilor să le daţi cum aţi dat şi până acum, numai cine va da zloţi bătuţi, să nu dea lipsele. Aşişderea cine va da *potronic* de argintu, să dea câte un ban leşesc, pentru câţi se iau cu scădere...".

[15] In the original Romanian text: "dau boierii şi mănăstirile de 10 stupi un leu, iar acum făcură de dau ţărăneşte de zece stupi 22 *potronici*; 22 *potronici* valorau 220 bani, adică un leu şi 100 bani; aproape deci îndoit se plăteau stupii ţărăneşte".

[16] In the original Romanian text:"câte 9 bani *potronicul*, la plată"; see also „mi-au mai dat jupăneasa Scărletoaie cindzăci de taleri bani proşti, *potronicul* câte noau bani, şi s-au împlut optu sute de taleri proşti".

[17] In the original Romanian text: "am dat zloţi, zlotul câte optu *potronici* de argintu, că aşea înblă acum".

[18] In the original Romanian text: "fără nici o silă [...] drept 35 de *potronici*, bani boni".

[19] In the original Romanian text: "banii s-au nomărat *potronicol* câţi unsprădzăci bani boni, să să ştie".

1590, enjoying intense traffic until 1630, when local traffic will not be fed with new programs and will only use battered pieces up to 1624" (Iliescu 1967, 6-7; see also Zamfirescu 1973, 362). Discussions on the amount and modalities of payment of the tribute have given rise to similar conclusions: "the Polish pieces of ***triple*** grosz, nominally named in the internal documents of the 17th century *costanda* in Walachia and *potronic* (literary meaning «of three») or *babcă* in Moldova, were in fact coinage divisions valuing 1/12th – 1/13th part of a thaler; in Ottoman currency, a Polish triple grosz piece was equivalent to 6 *aspri* while the thaler was worth 68-78 *asprii*" (Iliescu 1979, 558).

Such a hypothesis, without being *a priori* rejected, raises at least two questions; 1. Why did the Polish terminology used in Moldova not be imposed in Muntenia? and especially 2. How is it explained that a Polish coin has come to be called under a Greek name – *costanda*? (Lupu 2013, 66-67).

To illustrate the parity of the numismatic pieces, but also for the picturesque language, we note the following fragment of the "guild law": "a grave digger or a bastard who slapped someone else in his guild, was punished with a fine of 15 *potronici* or 15 *costande*, plus the punishment with beating – 50 sticks"[20] (Pavlescu 1939, 382).

Regarding the circulation of the *potronic*, let us note, as an *ante quem* guiding mark, that on April 11, 1739 Grigore Ghica imposed for the "Polish Armenians" that bring herds to Moldova, amongst other ones, a charge of "**an ancient *potronic*** of ox and a «lion» (= *leu*) of ox as custom duty" (our emphasis) (Bălan 1937, 142, doc. no. 3). In all likelihood, in the second half of the seventeenth century the *potronic* began to emerge from the commercial market, possibly due to the influx of fake coins issued in Moldova during Eustatie Dabija, of course without completely disappearing.

Regarding the other chronological reference, not by chance, as we have seen, the first literary attestations of the term date back to the end of the 16th century. Most ***triple*** grosz coins are struck after the 1580-1581 reforms that led to the unification of the Polish monetary system with that of Lithuania and Riga. Thus, the issue of numismatic terminology attestations is the result of the huge production of Polish coins of the last decade of the 16th century – which propelled this nominal (*grossus argenteus triplex*) as the first in the small coins category of the next century. Due to their quality and relative stability they have had a strong impact on "consumers" being – as medieval documents and archaeological discoveries show – some of the most appreciated pieces on the market (Velter, Boldureanu 2015, 205-206. See also Butnaru 2010, 237-352; Butnaru 2012, 73-95).

Following the Polish model, the Transylvanian Principality issued a coin of the same value, called *triplugros argenteus*, and which compared to the original piece has circulated more in Wallachia (Ungureanu 2005, 461). Pieces of ***triple*** grosz, similar to those from Poland, but with Moldovan armory on the reverse were also beaten by Moldovan princes – Ştefan Răzvan and Ieremia Movilă, of course with respect to the title and weight of the trojak, so that it can also circulate in the Polish kingdom (see in this regard the text of the agreement between Sigismund III and Ieremia Movilă in 1595, at Codrescu 1862, no. 280-282).

As a diverse fact, we also note the apparent perception of the term that interests us among the anthroponomics, some Maria *Potronica* being immortalized by a document issued on 15 March 1643 (DRH 2005, 58, doc. no. 51).

These are, very succinctly, the considerations we make about the designation of a coin that has made a "career" especially in commercial relations and the payment of tribute and taxes for more than a century. His massive presence – as I have shown, suggestively illustrated both literally and archaeologically, is not an exception, but on the contrary confirms historical realities. These coins have, to some extent, replaced the lack of cash on the market. Its inadequacy, in addition to maintaining the barter as a form of exchange until late, favored the presence of counterfeits and the circulation of devalued, old coins. In this context, it is possible to understand the expressions so frequent in documents, which almost invariably apply currency equivalences, various denominations of the same numismatic pieces or just the specification of "old money" and "new money".

[20] In the original Romanian text: "un cioclu sau un mişel care dădea palmă altuia din breasla sa, era pedepsit cu o gloabă de 15 *potronici* sau 15 costande, plus certarea de câte 50 de toiage".

Glossary of monetary terms in Romanian, used in the text (mainly after Iliescu 2002)

Aspru	*akcè* in Turkish, white silver coin – was the Ottoman currency unit issued between 1326-1819. Starting in the later half of the 15th century, up to the end of the 17th century, the Ottoman *aspru* was the legal tender of Walachia.
Babcă	popular name given in Moldova arround 1632 to the silver coin with face value of 3 groszy issued by the Polish kingdom starting from 1528 and subsequently also by another state authorities.
Ban	silver coin issued starting 1365-1368 by Vlaicu Vodă, the ruler of Walachia (1364-1377) and then by his succesors. In the beginning one *ban* was equal to 1/3 of a ducat or 1/2 of a dinar, all three face values token together formed the first monetary sistem of Walachia; it is also a name given to the Hungarian silver dinar in the documents issued in Walachia since 1594-1598; during the reign of Mihai Viteazul (1593-1601) an Ottoman *aspru* hat the same value as two *bani* (= Hungarian dinars).
Costanda	popular name given in the 17th century in Walachia to a silver coin equal to 3 groszy, issued starting 1528 by the Polish kingdom and also by other states or cities vested with the power to mint coins; *costanda* was worht 10 *bani* (= Hungarian dinars).
Galben	generic popular name given in the Romanian Provinces during the 17th-19th centuries to the gold coins (such as Austrian ducats or Turkis *altuni*).
Leu	("lion"), popular name used in Romanian provinces in the 17th-18th centuries for the Dutch *leeuwenda-alder*; it was used also as a account money issued in Moldova and Walachia around the middle of the 18th century, and divided into 40 *para*;it was used until 1867.
Para	Ottoman silver coin worth initial 3 *akcè* (= *aspri*) issued starting 1623; it was also a money of account worth 1/40 of one *leu* used in Walachia and Moldova starting from the middle of 18th century and thereafter in the United Principalities and Romania until 1867.
Potronic	*potrojnik* in Polish (= piece of three); popular name used in Moldova during the 17th and the 18th centuries for the silver coin with face value of 3 groszy issued starting 1528 in the Polish kingdom and also by other states or cities; sometime it was equal to 10 *aspri* or 10 *bani*.
Şalău	("zander"), popular name used in Moldova in the 17th and 18th centuries to designate a silver coin, bilon alloy or bronze, worth 1 shilling, issued in Poland, Lithuania, Baltic cities and Prussia. Actualy *şalău* is the Romanian distorted pronunciation of the Polish word "şelong" (= shilling).

Bibliography

Bălan 1937: T. Bălan, Documente bucovinene, III (1573-1720) (Cernăuţi 1937).

Belcescu-Silvan 1909: Gh. Belcescu-Silvan, Valea Albă (roman istoric) – 1476 (Bucureşti 1909).

Bichigean 1926: V. Bichigean, Un capitol din lupta românilor someşeni cu saşii din Bistriţa. Arhiva Someşeană. Revistă Istorică Culturală 6, 1926, 31-40.

Bogdan 1915: I. Bogdan, Sămile mănăstirilor de ţară din Moldova pe anul 1742. Buletinul Comisiei Istorice a României 1, 1915, 218-219.

Bude 1923: V. Bude, Un mic tezaur de monede, găsit în Tătăraşi, Iaşi. Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iaşi 3, 1923, 235.

Butnaru 2010: V.M. Butnaru, «Grossus argenteus triplex» în Moldova (I). In: Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol", 47 (Iaşi 2010), 237-352.

Butnaru 2012: V.M. Butnaru, «Grossus argenteus triplex» în Moldova (II). Studii şi Cercetări de Numismatică III (XV), 2012, 73-95.

Candrea 1931: I.A. Candrea, Dicţionar enciclopedic ilustrat al limbii române din trecut şi de astăzi (Bucureşti 1931).

Codrescu 1862: T. Codrescu, Uricariul sau colecţiune de diferite acte care pot servi la istoria romanilor, volumul V (Iaşi 1862).

Codrescu 1871: Th. Codrescu, Uricariul cuprindetoriu de Hrisoave, Anaforale şi alte Acte din suta a XVIII şi XIX, volumul I, ediţiunea a II-a (Bucureşti 1871).

DIR 1952: Documente privind istoria românilor, veacul XVI, A. Moldova, vol. IV (1591-1600), ed. I. Ionaşcu, L. Lăzărescu-Ionescu, B. Câmpina, E. Stănescu, D. Prodan, M. Roler (Bucureşti 1952).

DIR 1957: Documente privind istoria românilor, veacul XVII, A. Moldova, vol. V (1601-1605), ed. I. Ionaşcu, L. Lăzărescu-Ionescu, B. Câmpina, E. Stănescu, D. Prodan, M. Roler (Bucureşti 1957).

DRH 1996: Documenta Romaniae historica, A. Moldova, volumul XXIII (1635-1636), ed. L. Şimanschi, N. Ciocan, G. Ignat, D. Agache (Bucureşti 1996).

DRH 1998: Documenta Romaniae historica, A. Moldova, volumul XXIV (1637-1638), ed. I. Cihodaru, I. Caproşu (Bucureşti 1998).

DRH 2005: Documenta Romaniae historica, A. Moldova, volumul XXVII (1643-1644), ed. P. Zahariuc, C. Chelcu, M. Chelcu, S. Văcaru, N. Ciocan, D. Ciurea (Bucureşti 2005).

DRH 2006: Documenta Romaniae historica, A. Moldova, volumul XVIII (1623-1625), ed. I. Caproşu, V. Constantinov (Bucureşti 2006).

Ghibănescu 1923: Gh. Ghibănescu, Ştiri despre Iaşi şi Moldova în cronicarii şi scriitorii români. Neculai Costin şi Ioan Neculcea (1622-1685). Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iaşi III, 1923, 172-184.

Ghibănescu 1925: Gh. Ghibănescu, Sama visteriei Moldovei din 1763. Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iaşi V, 1925, 70-121.

Ghibănescu 1930: Gh. Ghibănescu. Surete şi izvoade. Documente slavo-române între 6939 (1428) - 7265 (1757), volumul XXIV (Iaşi 1930).

Giurescu 1946: C.C. Giurescu, Istoria românilor, III / partea a II-a, de la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârşitul epocei fanariote (1601-1821) (Bucureşti 1946).

Gîdei 1904: A.V. Gîdei, Contribuţiuni pentru istoria socială a ţărănimii noastre şi pentru istoria raporturilor economice dintre ţărani şi proprietari până la 1864 (Bucureşti 1904).

Graur 1971: Al. Graur, Puţină aritmetică (Bucureşti 1971).

Haşdeu 1893: B.P. Haşdeu, Etymologicum Magnum Romaniae. Dicţionarul limbei istorice şi poporane a românilor..., III (Bucureşti 1893).

Iliescu 1967: O. Iliescu, Când au fost traduse în româneşte „Învăţăturile" lui Neagoe Basarab. Argeş, 10 (17), 1967, 6-7.

Iliescu 1979: O. Iliescu, Cu privire la haraciul ţărilor române în secolul al XVI-lea. Revista de Istorie 32/3, 1979, 556-558.

Iliescu 2002: O. Iliescu, The History of Coins in Romania (cca. 1500 BC - 2000 AD) (Bucharest 2002).

Iorga 1904: N. Iorga, Studii şi documente cu privire la istoria românilor. VI. Cărţi domneşti, zapise şi răvaşe, partea a II-a (Bucureşti 1904).

Iorga 1921: N. Iorga, Istoria romînilor în chipuri şi icoane (Craiova 1921).

Lupu 2013: C. Lupu, Din istoricul numelor de monede în limba română, ediţia a II-a (Bucureşti 2013).

Mioc 1959: D. Mioc, Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab. Studii. Revista de Istorie 12/ 2, 1959, 53-85.

Moisil 1945: C. Moisil, O monedă curioasă: costanda. Cronica Numismatică şi Arheologică 133-134, 1945, 8-14.

Pavlescu 1939: E. Pavlescu, Economia breslelor în Moldova (Bucureşti 1939).

Scriban 1939: A. Scriban, Dicţionaru limbii româneşti (etimologii, înţelesuri, exemple, citaţiuni, arhaizme, neologizme, provincializme) (Iaşi 1939).

Şăineanu 1938: L. Şăineanu, Dicţionar universal al limbei române, a opta ediţiune (Bucureşti 1938).

Ştefănescu 1869: Melchisedec Ştefănescu, Cronica Huşilor şi a Episcopiei cu aseminea numire (Bucureşti 1869).

Tiktin 1903: H. Tiktin, Dicţionar român-german, I (Bucureşti 1903).

Ungureanu 2005: D. Ungureanu, Monedele aflate în circulaţie în Ţara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea – putere de achiziţie şi cursuri de schimb. Cercetări Numismatice IX-XI, 2003-2005, 455-468.

Velter, Boldureanu 2015: A.M. Velter, A. Boldureanu, Perioada 1527-1600. Monedele europene. In: Moneda în Republica Moldova (Chişinău 2015).

Zamfirescu 1973: D. Zamfirescu, Neagoe Basarab şi Învăţăturile către fiul său Teodosie. Probleme controversate (Bucureşti 1973).

Zotta 1925: S. Zotta, Mănăstirea Golia – schiţă istorică. Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iaşi V, 1925, 1-39.

Contribuţii la istoria vocabularului românesc: nume de monede poloneze care au circulat în Moldova. I. *Potronic*

Cuvinte-cheie: Potronic, vocabular, monedă poloneză, Moldova.

Rezumat: În această scurtă intervenţie autorul analizează atestările denumirilor de monede poloneze care au circulat în spaţiul românesc. Întrucât acestea sunt foarte numeroase, şi-a îndreptat atenţia doar asupra uneia dintre ele, anume „potronicul". „Potronic" este un termen atestat în special pe teritoriul Moldovei şi mai puţin în celelalte provincii româneşti. Desemna o monedă divizionară din argint utilizată frecvent în variate tranzacţii sau la plata unor taxe şi impozite, motiv pentru care beneficiază de un fond documentar extins.

Revenind la chestiunea originii numelui acestei monede, etimologia propusă şi acceptată este potrojnik (po + trojnik), care în limba polonă înseamnă „de trei" sau „triplu" (adică „ban de trei groşi") şi care în literatura numismatică românească a intrat sub denumirea de troiak (= trojaki).

Prezenţa sa masivă – cum am arătat, sugestiv ilustrată atât pe cale literară cât şi arheologică, nu reprezintă o excepţie, ba din contră, confirmă realităţi istorice. Aceşti potronici au suplinit într-o măsură lipsa numerarului de pe piaţă.

Из истории румынской лексики: названия польских монет, распространявшихся в Молдове. I. Потроник

Ключевые слова: потроник, лексика, польские монеты, Молдова.

Резюме: В этой краткой статье автор анализирует название одной из многих польских монет, бывших в обращении на румынском пространстве, а именно потроника. Это название использовалось на территории Молдовы и меньше известно в других румынских провинциях. Это была серебряная монета, которая часто использовалась при заключении различных сделок или при оплате налогов, поэтому она широко упоминается в документальных источниках.

Возвращаясь к вопросу о происхождении названия этой монеты, следует сказать, что оно этимологически восходит к слову «потройник» (po + trojnik), что в переводе с польского означает «три» или «тройной»; в румынскую нумизматическую литературу она вошла как «трояк» (= Trojaki). Тот факт, что потроники широко известны как по документальным, так и по археологическим источникам, соответствует историческим реалиям и свидетельствует о том, что они в какой-то степени заменили недостаток наличных денег на рынке.

12.04.2019

Dr. Costin Croitoru, "Carol I" Museum of Brăila, Piaţa Traian 3, Brăila, Romania; "Bogdan Petriceicu Hasdeu" State University, Piaţa Independenţei 1, Cahul, Republic of Moldova, https://orcid.org/0000-0002-4732-2301, e-mail: costin_croitoru1@yahoo.com

НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ БИОГРАФИИ К.А. КАНТЕМИРА

Виктор Цвиркун

Ключевые слова: Кантемиры, Константин Кантемир, Б.Х. Миних, Григорий II Гика, русско-турецкая война 1735-1739 гг., Волошский (Молдавский) корпус, Хотин, Яссы.

К числу малоизученных биографий представителей рода Кантемиров в полной мере относится история жизни и деятельности Константина, среднего сына Антиоха и племянника Дмитрия Кантемира. Немногочисленные публикации о нем (Беер 1783, 359-361; Шульман 1962; Dinastia 2008, 124-130) лишь стимулируют интерес к его личности и подчеркивают необходимость ее изучения.

Археографические изыскания последних лет автора настоящей статьи в государственных архивохранилищах Российской Федерации[1] позволили обнаружить ряд уникальных документов, относящихся к биографии К.А. Кантемира, в особенности ко времени русско-турецкой войны 1735-1739 гг. и послевоенного периода. Выявленные и вводимые в научный оборот материалы предоставляют возможность, с одной стороны, расширить знания о масштабах деятельности и политических амбициях этой незаурядной личности, с другой стороны, пополнить и уточнить сведения о событиях, лицах и фактах тех лет.

Согласно первым упоминаниям о Константине Кантемире, он родился в конце 1700 года в Константинополе (Беер 1783, 359), будучи вторым ребенком в семье бывшего молдавского господаря Антиоха (годы правления 1695-1700 и 1705-1707). В этом городе он проживал до конца 20-х годов, откуда после смерти отца переехал на жительство в Яссы (Dinastia 2008, 124). По-видимому, тогда же он поступает на службу к господарю Молдавского княжества Григорию Гике[2], получив к началу 1733 года должность комиса[3] (Dinastia 2008, 124), а в 1734 году – великого столника[4] (Dinastia 2008, 125).

Начавшаяся в 1735 году война между Османской и Российской империями коренным образом повлияла на дальнейшую судьбу Константина и его младшего брата Дмитрия. Принадлежа к русофильской партии молдавского боярства, они вступили в прямой конфликт с господарем Григорием II Гикой, сторонником протурецкой партии. Растущие противоречия вынудили братьев покинуть страну и выехать в Россию. Однако не только конфликт с Гикой стал побудительным мотивом их отъезда под протекцию Российского государства. Константину хорошо были знакомы история взаимоотношений между его дядей Дмитрием Кантемиром и Петром I, а также содержание статей Диплома, данного ему в 1711 году. Особое внимание и интерес для него представляли пункты 4 и 5, в которых утверждалось право наследственного владения Молдавским княжеством «за Кантемировой фамилией» (Цвиркун 2008, 111). Являясь старшим из рода Кантемиров по мужской линии (не считая Ионицу, его старшего брата, оставшегося в Молдавском княжестве), Константин считал себя вправе претендовать на молдавский трон. В подтверждение своих притязаний он приводил следующие доказательства: «Отец мой князь Антиох Константинов сын (Кантемир – *В.Ц.*), владея Молдавским княжеством, предприняв в 1704 году намерение о освобождении христианского своего народа из-под ига турецкого и о покорении онаго Российскому скипетру, имея о том блаженныя и вечной достойныя памяти с императором Петром Вели-

[1] Имеются ввиду: Архив внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ), Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА) и Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА).

[2] Григорий II Гика (1690-1752) – господарь Молдавского княжества в 1726-1733, 1735-1739, 1739-1741 и 1747-1748 годах.

[3] Комис – придворная должность при господарском дворе, чин, ведающий княжеской конюшней.

[4] Великий столник – боярский титул при княжеском дворе, лицо, ответственное за стол господаря.

ким тайную переписку. Но сие начатое дело воспрепятствовано в 1709 году, доносом одного недоброжелательного грека. По которому доносу отец мой взят был в Царьград и будучи в опасности своей жизни, нашел себя принужденным, как данную ему от Его Величества императора Петра Великого грамоту, так и все прочие письма предать огню»[5].

В свете вышеизложенного, переступая явные фактические неточности и нестыковки – в 1704 году Антиох еще не был, а в 1709 году – уже не был господарем Молдовы, – Константин проводит мысль о том, что Диплом, выданный Дмитрию Кантемиру в 1711 году, является поздней копией такого же документа, полученного его отцом от российского монарха еще в 1704 году. Более того, из его слов явствует, что, ступив на господарский престол в 1710 году, Дмитрий Кантемир «равным образом, возобновив тую с Великим государем переписку, продолжил оную, следствием, что в 1711 году Его Величество государь Петр Великий прибыл сам со своим войском в Яссы, молдавской столичный город и соединяясь с дядею моим и всем молдавским войском, пошел войною на турок»[6]. Впоследствии притязания Константина, а затем и его сына Дмитрия, на господарский престол в Молдавском княжестве стали причиной охлаждения и разрыва родственных отношений с прямыми потомками бывшего молдавского господаря Дмитрия Кантемира[7].

Война России с Османской империей и приближение военных действий к рубежам Молдавского княжества представлялись удобным моментом для осуществления его заветной цели – взойти на молдавский трон.

В то время как российские войска готовились к повторному походу в Крым, их появления у своих границ с нетерпением ожидало православное население Балкан, Молдавского и Валашского княжеств. Многочисленные послания от тайных корреспондентов, прибывавшие в Коллегию иностранных дел, свидетельствовали о готовности жителей Молдовы и Валахии подняться на борьбу «против агарянского ига» как только русская армия достигнет берегов Днестра[8]. Эти заверения подкреплялись и донесениями И. Вишнякова, представителя России при султанском дворе. Так, в феврале 1736 года он сообщал А.И. Остерману, что «от Валашской и Молдавской сторон ведают, что по случаю мало появившихся Ее Императорского Величества сил обе сии нации немедленно поднимутся, будучи в крайнем разорении от турков, а паче от князей их, они сего (т.е. прихода русских войск – *В.Ц.*) нетерпеливо ожидают»[9].

Помимо указанных обстоятельств, большое влияние на формирование политики русского двора в данном регионе и его отношение к освободительной борьбе православного населения Юго-Восточной Европы сыграла тайная миссия в Санкт-Петербург валашского ворника П. Драгунескула.

Прибыв в Россию в конце 1736 года, он от имени народов обоих княжеств обращался к императрице Анне Иоанновне с просьбой о принятии их «под протекцию и защищение от турецкого владычества» (Шульман 1961, 212-213). Вслед за этим, 30 января 1737 года, П. Драгунескул представил российскому кабинету министров письменные предложения, направленные на упрочение военно-политических связей между Россией и народами Балкан, Валашского и Молдавского княжеств[10]. Приняв во внимание предложения валашского ворника, российское правительство уже 11 февраля 1737 года направило фельдмаршалу Б.Х. Миниху указ, которым предписывалось «волохов, сербов и прочих тамошних народов... понеже они при войске всегда добрую службу показать могут... сколько возможно набирать и содержать в команде генерала-аншефа над армиею» (ПСЗРИ 1830, № 8561).

Несколькими месяцами позже[11] в Россию прибыл и Константин Кантемир, о чем свидетельствует его собственноручная запись: «...в 1737 году, я, оставив отечество, малолетнюю мою

[5] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 1.

[6] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 1.

[7] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 12-13об.

[8] АВПРИ, Фонд 89: Сношения России с Турцией, 1735 г., д. 1, л. 141об. - 142.

[9] АВПРИ, Фонд 89: Сношения России с Турцией, 1736 г., д. 5, ч. 1, л. 193об.

[10] АВПРИ, Фонд 68: Сношения России с Молдавией и Валахией, 1736-1737 гг., д. 8, л. 54, пункт II.

[11] РГВИА, Фонд 47, оп. 1, связка 7, часть 1, л. 308. В ряде публикаций даются ошибочные сведения о его прибытии в Россию. В работе Т.З. Беера фигурирует 1736 год (см. Беер 1783, 359). В других исследованиях – 1738 год (см. Dinastia 2008, 126).

дочь, ближайших родственников и все движимое и недвижимое имение, выехал в Россию, преодолев все встретившиеся со мною при выезде опасности, по причине отправленной за мною погони и причиненных от нападения на меня турецких людей тяжких ран»[12]. Сказанное подтверждается аттестатом, выданным ему фельдмаршалом Б.Х. Минихом: «…в бывшую турецкую войну, когда главная команда над армиею Ея Императорского Величества вверена была мне, князь Кантемир, которой ныне генерал-поручиком, по единоверию и доброжелательству к Российской империи, оставя отечество свое и все тамошнее недвижимое имение в 1737 году выехал из Турецкой области в Киев, где и принят находящимся тогда тамо министром, а ныне действительным тайным советником и кавалером Иваном Ивановичем Неплюевым»[13].

Благодаря содействию последнего, в Петербург на имя императрицы Анны Иоанновны было отправлено обращение К. Кантемира с просьбой о принятии его в службу. Обращение было благосклонно принято, и в скором времени в адрес Б.Х. Миниха пришло монаршее распоряжение следующего содержания: «…повелено по прибытии к армии его, князя Кантемира, в службу принять и обнадежа его всевысочайшею Ее императорского Величества милостью по рассмотрению употреблять при армии, определя ему на содержание денежное жалование»[14].

Исполняя повеление императрицы, Б.Х. Миних «в силу высочайшего указа и по знатности фамилии благопристойно принял» К. Кантемира, «с истребованием его намерения, какую он службу при армии исправлять желает»[15]. Ответ К. Кантемира фельдмаршалу был следующего содержания: «…что он по новости и незнанию российского языка, регулярную службу нести не в состоянии. А естли благоволено будет, то он имеет способ вызвать из отечества иностранного народа в службу Ея Императорского Величества»[16].

Принимая во внимание пожелание К. Кантемира и сочтя его предложение весьма полезным, Б.Х. Миних поручил ему «набираемой тогда под командою полковника Булацеля из ста шестидесяти человек состоящий иностранный полк и сделан главным командиром набираемого Волосского корпуса, которой в краткое время его старанием умножен до несколько сот человек сражателей»[17]. Во главе этого корпуса «князь Кантемир, в Днестровскую кампанию при разных с неприятелем схватках находясь в авангарде под командою тогдашнего генерал-квартирмейстера, а ныне генерала-аншефа, сенатора и кавалера графа Фермора, храбро поступал. А пред прочими легких войск командирами отличную заслуживал похвалу»[18].

По завершении военной кампании армия возвратилась в пределы Российского государства и расположилась на зимние квартиры. В это время К.Кантемир активно занимался комплектованием Волошского корпуса, в результате чего «чрез тое зиму старанием его, та команда чрез призыв волохов и протчих нацей, гораздо умножена была»[19].

Чем меньше расстояния оставалось до границ Молдавского княжества, тем большее количество молдаван и валахов обращалось с прошениями на имя главнокомандующего о принятии их на службу. «Ныне мало таких дней, – отмечал фельдмаршал Б.Х. Миних в реляции к императрице Анне Иоанновне от 19 июля 1738 года, – в которые бы к здешней армии выходцев от… валахов, или молдаван, или венгерцев не было, которые службу воспринять желают» (Цвиркун 1987, 145).

Увеличение в русской армии числа уроженцев Молдавского и Валашского княжеств привели к тому, что в том же 1738 году государственная Военная коллегия приняла решение о создании отдельного Волошского (Молдавского) легкоконного корпуса, по аналогии с имеющимися Сербским и Венгерским гусарскими полками. Для этой цели по императорскому распоряжению от 7 июля 1738 г. под начало К. Кантемира передали находившуюся при Сербском гусарском полку Волошскую легко-

[12] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 2.
[13] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 3.
[14] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 3.
[15] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 3об.
[16] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 3об.
[17] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 3об.
[18] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 3об.
[19] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 3об.

конную команду, насчитывавшую к тому времени 272 человека[20]. Пополняясь прибывающими из Дунайских княжеств и Балкан добровольцами, эта команда уже к концу кампании 1738 года увеличилась до 452 человек[21].

Подойдя к концу июля к Днестру, русские войска так и не решились форсировать его. Основным препятствием наступающих полков явилось не быстрое течение реки и не упорное сопротивление неприятеля. Свирепствовавшая в Молдавском и Валашском княжествах эпидемия чумы стала для россиян врагом более жестоким и немилосердным, нежели объединенные турецко-татарские силы. Именно это обстоятельство вынудило русское командование отказаться от дальнейшего продолжения кампании и вернуться к своим границам. Тем не менее, вопреки указанному обстоятельству, ход военных действий и события 1738 года подтвердили правильность выработанной Военной коллегией стратегии и планов ведения войны с Османской империей.

Ранее мы уже отмечали, что приближение русских войск к границам османских владений усилило прорусские настроения на Балканах и в Дунайских княжествах, придало православному населению этих земель новый импульс в надежде на национальное освобождение. Многочисленные послания в ставку фельдмаршала Б.Х. Миниха свидетельствовали «о готовности тамошних народов к восстанию против турок… при приближении русской армии» (Политические 1984, № 69, 98-99). Об этом же говорили новые группы молдаван: сербов, валахов и других «вступивших в русскую армию, оставя дома и отечество свое… едино ради веры и закона христианского»[22].

По возвращении из похода возведенный в ранг полковника Константин Кантемир развил активную деятельность по укомплектованию Молдавского корпуса. Уже 5 сентября 1738 года он подал Б.Х. Миниху мнение «о лучшем преумножении и содержании того корпуса».

В предложенных им пунктах К. Кантемир просил:

1. О жаловании в мирное и военное время. Согласно ему надлежало «штаб- и обер-офицеров корпуса в военное время содержать как армейских драгунских офицеров, но с некоторым уменьшением, а рядовым и унтер-офицерам оклады давать во всем против драгунских полков»[23]. В мирное же время штаб- и обер-офицерский состав должен был получать половинное жалование офицеров армейской кавалерии, а рядовые и унтер-офицеры – «по штату драгунских полков»[24].
2. Взамен довольствования служащих полка в мирное время провиантом и рационами К. Кантемир просил отвести для них «надлежащие земли, где они домы свои и пашни, и сенные покосы, и другие удовольствия иметь могли бы, и оттого свое пропитание и … лошадей содержать»[25].
3. Особой статьей оговаривалась просьба об освобождении молдавских воинских поселян от выплаты государственных налогов и податей[26].
4. Отдельными пунктами в предложенном «Мнении» прописывались условия, относившиеся к обеспечению государственного содержания жен и детей погибших и пропавших без вести в походах и сражениях офицеров и рядовых Молдавского корпуса. Согласно им, государство брало на себя обязательство «производить женам и детям их половинное жалование: жене – до той поры, пока не выйдет повторно замуж, а в случае смерти жены, ежели останутся малые дети, то до возрасту их производить Ее Императорского Величества жалование»[27].

Предложенные Константином Кантемиром пункты содержания и обустройства Молдавского корпуса были рассмотрены и одобрены фельдмаршалом Б.Х. Минихом, после чего отправлены на утверждение императрице и государственной Военной Коллегии. Получив положительный отзыв Анны Иоанновны, Военная коллегия 16 ноября 1738 года утвердила штаты Молдавского гусарского полка в составе 10 рот и численностью 1135 человек (ПСЗРИ 1830, № 8461; Цвиркун 1987, 147).

[20] РГАДА, Фонд 248, оп. 8, д. 468, л. 433 и об., 436.
[21] РГАДА, Фонд 248, оп. 8, д. 468, л. 433 и об., 436.
[22] АВПРИ, Фонд 86: Сношения России с Сербией и Словенией, 1738-1739 гг., д. 2, л. 1 и об.; РГВИА, Фонд 10: Гусарское повытье, оп. 2/109, д. 10, л. 435.
[23] РГАДА, Фонд 248, оп. 8, д. 468, л. 426.
[24] РГАДА, Фонд 248, оп. 8, д. 468, л. 426.
[25] РГАДА, Фонд 248, оп.8, д. 468, л. 431-432.
[26] РГАДА, Фонд 248, оп. 8, д. 468, л. 440.
[27] РГАДА, Фонд 248, оп. 8, д. 468, л. 440.

Содержание полка производилось из малороссийских доходов по третям года. Общая сумма на его содержание составляла: в мирное время – 15 839 рублей 90 копеек, в военное – 36 474 рубля 87 копеек (ПСЗРИ 1830, № 8461; Цвиркун 1987, 147). Личный состав полка был вооружен палашами, пистолетами и фузеями (ружьями) гусарскими, но «только со штыками, по их (гусар – *В.Ц.*) желанию», которые выдавались им «для первого случая и лучшего их к службе побуждения» за счет казны (ПСЗРИ 1830, № 8461; Цвиркун 1987, 147). Помимо указанной амуниции К. Кантемир запросил от Военной коллегии для вооружения полка две полевые пушки, которые по распоряжению Б.Х. Миниха ему были выданы (ПСЗРИ 1830, № 8461; Цвиркун 1987, 147).

Создавая Молдавский легкоконный корпус по образу и подобию гусарских полков русской армии, К. Кантемир тем не менее стремился сделать его несколько отличным от них по внешнему виду. С этой целью он обратился с просьбой в Военную коллегию, для того чтобы «строить для служителей корпуса мундир подобно гусарскому, но иной расцветки» (ПСЗРИ 1830, № 8461; Цвиркун 1987, 147). К тому времени служащим Сербского гусарского полка было предписано носить мундиры василькового цвета, Венгерского полка – красного цвета.

По проекту К. Кантемира молдавские гусары должны были носить: чакчиры и доломаны – красного цвета; ментики и шапки – белого, а епанчи – василькового[28]. Однако, ввиду отсутствия на войсковых складах сукна затребованных цветов, корпус вынужден был изготовить мундиры из имеющихся в наличии. В результате чакчиры, доломаны и шапки для служащих Молдавского гусарского полка были шиты из сукна красного цвета, ментики и епанчи – из зеленого[29]. Тогда же по представленным от К. Кантемира в государственную Военную коллегию рисункам были изготовлены 12 ротных и полковых знамен Молдавского корпуса.

По просьбе командира формирующегося корпуса, для «проведения учений и занятий стрельбою по типу регулярных» полков армии, фельдмаршал Б.Х. Миних прислал двух унтер-офицеров из состава Сербского гусарского полка, «знавших как пехотную, так и конную экзерцицию»[30] (Баиов 1906, 88-89). Кроме того, на «исправление мундира и прочего, потребного на первый случай» К. Кантемиру было выдано из казны 2 400 рублей, 1037 карабинов, 300 пар пистолетов, 400 лошадей, три тысячи аршин сукна, литавры, трубы и 50 солдатских палаток (Сборник 1899, 478)[31].

С целью увеличения рядового и офицерского состава корпуса, по распоряжению Военной коллегии, в пределы Молдавского княжества «для вербования волохов» были посланы четыре офицера Сербского гусарского полка (Баиов 1906, 88). Одновременно с ними в украинские города и слободские полки «для призыву обретающихся там молдаван" был командирован секунд-майор Василий Бедряга»[32].

Предпринятые командованием меры привели к тому, что уже к началу военной кампании 1739 года численность формируемого Молдавского корпуса составляла 606 человек[33] и продолжала увеличиваться. Труды К. Кантемира не были оставлены без внимания командования, в уважение его заслуг генерал-фельдмаршал Б.Х. Миних «исходатайствовал ему Ея Императорского Величества всемилостивейшего благоволения, за что и действительно пожалован армейским бригадиром» 27 апреля 1739 года[34].

Ежедневно умножаясь новоприбывшими военно-служилыми людьми, русское войско 3 августа двинулось к Хотину. Взятие этой хорошо укрепленной крепости имело важное стратегическое значение, как в военном, так и в политическом отношении. Разгромив турецкие войска и заняв Хотин, русская армия ликвидировала бы одну из наиболее боеспособных частей неприятеля и вышла бы на оперативный простор. Помимо этого, победа над турками привела бы к полному разложению войска ориентированного на Порту молдавского господаря Г. Гики.

Из достоверных источников русскому командованию было известно, что молдавское во-

[28] РГАДА, Фонд 248, оп. 8, д. 468, л. 439 об.
[29] РГАДА, Фонд 248, оп. 8, д. 468, л. 427.
[30] РГАДА, Фонд 248, оп. 8, д. 468, л. 440 об.
[31] РГАДА, Фонд 248, оп. 8, д. 468, л. 427.
[32] РГВИА, Фонд 10: Гусарское повытье, оп. 2/109, д. 10, л. 30об.; РГИА, Фонд 1343, оп. 17, д. 1843, л. 82.
[33] РГАДА, Фонд 20, оп. 1, 1738 г., д. 113, л. 104об.
[34] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 30б; Беер 1783, 359. У Беера ошибочно указан 1738 год.

йско было готово «…после падения Хотина перейти на сторону россиян» (Баиов 1906, 206). Вместе с тем успех под Хотином, несомненно, повлиял бы на ход всей кампании и, несомненно, ускорил бы заключение мирного договора между воюющими сторонами. Одной из мер к принуждению к капитуляции турецкого гарнизона стало использование К. Кантемира, по распоряжению генерала-фельдмаршала, в качестве парламентера «для уговору паши к сдаче крепости»[35].

Фельдмаршал Б.Х. Миних, полагая, что с взятием Хотина он получил «ключ Османской империи», начал деятельную подготовку к походу за реку Прут, вглубь владений Блистательной Порты. 24 августа армия выступила в направлении Ясс. Совершив непродолжительный марш, войска стали лагерем у деревни Турбурин, откуда к столице Молдавского княжества был выслан кавалерийский корпус, возглавляемый Константином Кантемиром.

По мнению историка Е.Б. Шульмана, идея создания этого сводного кавалерийского корпуса и его рейда к Яссам принадлежала российскому главнокомандующему (Шульман 1962, 38-39). Однако имеющиеся в нашем распоряжении документы не подтверждают его. Более того, источники свидетельствуют, что идея командирования легкоконного отряда к молдавской столице была высказана К. Кантемиром еще до Ставучанского сражения. Так, 10 августа он сообщил Б.Х. Миниху, что к русским войскам прибыл «посланный от бояр молдавских Константин Тетул, который показал, что большая часть от главных бояр желала», чтобы его, К. Кантемира, «как наискорее в Волосскую землю прислать»[36]. Для реализации этого предложения он просил «отпустить его с командою волосской (Молдавским корпусом – *В.Ц.*), с Сербским полком одной тысячей лучшей регулярной конницы с надлежащею артиллериею… а из казаков – сотника Переяславского полка с 400 человек, в скором времени» в границы земли Молдавской[37].

Вместе с изложенной просьбой он предложил на рассмотрение фельдмаршала план реализации задуманного рейда. Согласно ему, сводному легкоконному корпусу предстояло «до самого Дуная неприятелю великие разорения чинить… также корабли неприятельские, которые будут по над Дунаем, сжечь»[38]. Предполагалось, «если в скорых числах будет отправлен корпус… и господаря волосского (Г. Гику – *В.Ц.*) поймать»[39]. Предложения К. Кантемира были не только одобрены фельдмаршалом Б.Х. Минихом, но и утверждены к исполнению.

Не ставя перед собой цели описать ясский рейд сводного корпуса, достаточно хорошо освещенный в исторической литературе (Шульман 1962, 39), позволим себе внести лишь ряд уточнений и дополнений. Накануне выступления корпуса в поход Б.Х. Миних вручил К. Кантемиру инструкции, согласно которым ему надлежало действовать в пределах Молдавского княжества. Существуют два варианта этой инструкции; один из них опубликован в сборнике Военно-исторических материалов и достаточно хорошо знаком исследователям. Другой, практически неизвестный до настоящего времени военным историкам, хранится в фондах РГАДА. Различий между ними, за исключением некоторых деталей, практически нет. Но именно эти детали и представляют особый интерес.

Уже в первом пункте инструкции, в котором определялся маршрут и цели рейда, мы находим разночтения. Если в первом варианте значится, что К. Кантемиру предлагалось «…следовать отсюда (т.е. из главного лагеря – *В.Ц.*) внутрь Молдавии надлежащими и известными… путями прямо до Ясс» (Сборник 1892, 183), то во втором ему предписывалось «… перебраться через Прут для поиску неприятеля к Ботошанам, расположив там заградительные посты на дороге к Яссам… а чтобы от турецких и татарских партий нечаянно нападения не было, чинить постоянные разъезды»[40].

Взяв за основу опубликованный текст инструкции, исследователь Е.Б. Шульман объяснил целесообразность действий корпуса тем, что после взятия Хотина «русские войска потеряли контакт с противником» и задача предпринятого марша состояла в разведывании дороги на Яссы «для уяснения положения в стане врага» (Шульман 1962, 39). Соглашаясь с тем, что действия корпуса К. Кантемира во многом носили разведывательный характер, мы в то

[35] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 30б.-4.
[36] РГВИА, Фонд 47, оп. 1/192, 1739 г., д. 32, л. 174.
[37] РГВИА, Фонд 47, оп. 1/192, 1739 г., д. 32, л. 174.
[38] РГВИА, Фонд 47, оп. 1/192, 1739 г., д. 32, л. 174об.
[39] РГВИА, Фонд 47, оп. 1/192, 1739 г., д. 32, л. 174об.
[40] РГАДА, Фонд 20, оп. 1, 1739 г., д. 124, л. 3 и об.

же время считаем далеким от истины утверждение упомянутого историка о неосведомленности российского командования относительно сил и местонахождения противника.

Как отмечалось ранее, в российский лагерь ежедневно прибывали перебежчики из господарского войска, доставлявшие командованию многочисленные сведения о турецко-татарских силах. Ценную информацию о перемещении неприятельского войска получал российский штаб и со стороны местного населения, а также тайных корреспондентов[41]. Таким образом, благодаря вышеперечисленным источникам, фельдмаршал и его генералитет располагали достаточными сведениями о состоянии и местоположении врага.

Нельзя согласиться с утверждением Е.Б. Шульмана и относительно «маловероятности нападения турок на корпус Константина Кантемира» (Шульман 1962, 39). Как следует из упомянутого уже неопубликованного варианта инструкции, К. Кантемиру вменялся в обязанность «поиск неприятеля», что, естественно, было сопряжено с проведением боевых действий. Кроме того, с этим совпадают предложения и планы командира Молдавского корпуса, врученные Б.Х. Миниху 10 августа 1739 года.

Как свидетельствуют архивные документы, во время рейда корпуса к Яссам такие столкновения имели место. В конце августа южнее молдавской столицы 250 всадников Молдавского корпуса под командой майора Василия Иваненко атаковали тысячный отряд татар[42]. Более трех часов неприятель «чинил отпор и в совершенное разбитие не давался»[43].

Только глубокой ночью завершился кровопролитный бой, стоивший молдавским воинам более 40 человек убитыми и ранеными. Среди последних был и их командир В. Иваненко. С неприятельской стороны «несколько таких побито, которые наижесточае нападали», кроме того «явились у них и немало раненных»[44].

Сравнив и проанализировав оба варианта первого пункта инструкции в сопоставлении с событиями того времени, мы заключили, что они взаимно дополняют друг друга, предполагая одновременное движение по двум направлениям. Именно так и поступил К. Кантемир, разделив свои корпус на две части: одну, возглавляемую его младшим братом Дмитрием[45] и полковником М. Стояновым, он направил к Яссам через Сучаву и Бакэу; другая же, находящаяся под его личным началом, двинулась через Ишновец и Жижию к Ботошанам, с тем чтобы пленить молдавского господаря Г. Гику (Neculce 1990, 376).

Если первая группа без особых трудов продвигалась к назначенному месту, то отряд К. Кантемира, столкнувшись с превосходящими силами татар, вынужден был прекратить дальнейший «поиск» господаря и вернуться к Яссам.

Рейд сводного легкоконного корпуса к столице Молдавского княжества явился последней боевой операцией русских войск кампании этого года и всей русско-турецкой войны 1736-1739 годов. Однако ни успех этой операции, ни победы над турецкой армией в ходе других сражений не дали российскому двору возможность заключить выгодный для себя мир с Блистательной Портой.

Сложившаяся внешнеполитическая конъюнктура привела к подписанию в Белграде 18 сентября 1739 года мирного договора между воюющими сторонами. Согласно статьям этого документа русская армия должна была покинуть территорию Молдавского княжества, по-прежнему остававшегося в вассальной зависимости от Порты, и вернуться в свое отечество. Война, стоившая России около 100 тысяч жизней солдат и офицеров, не принесла существенных дивидендов ни во внутренней, ни во внешней политике. Принесенные на алтарь войны людские и материальные жертвы не позволили России получить даже выход к Азовскому морю, а ее южная граница продолжала оставаться открытой для периодических вторжений крымских татар.

В знак признания военных заслуг К. Кантемира императрица Анна Иоанновна, по пред-

[41] АВПРИ, Фонд 89: Сношения России с Турцией, оп. 1, 1739 г., д. 8, л. 294-297, 337об.-340, 454.
[42] РГАДА, Фонд 20, оп. 1, 1741 г., д. 147, л. 4 и об.
[43] РГАДА, Фонд 20, оп. 1, 1741 г., д. 147, л. 4 и об.
[44] РГАДА, Фонд 20, оп. 1, 1741 г., д. 147, л. 4 и об.

[45] В начале военной кампании 1739 года Дмитрий Антиохович Кантемир служил в чине капитана в Санкт-Петербургском драгунском полку. По просьбе К. Кантемира он был прикомандирован фельдмаршалом Б.Х. Минихом «во главе команды драгунской» к сводному кавалерийскому корпусу, направленному в рейд к столице Молдавского княжества (РГВИА, Фонд 47, оп. 1/192, 1739 г., д. 32, л. 174).

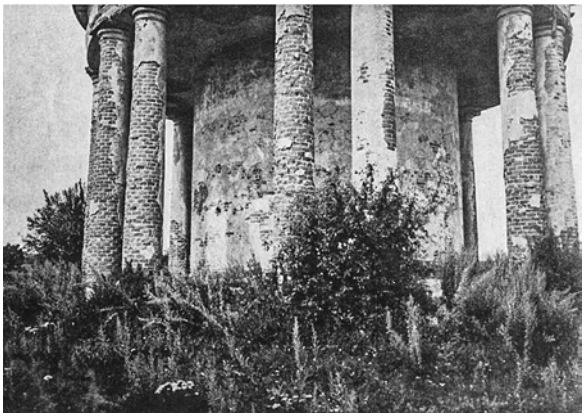

Склеп-часовня на месте захоронения Константина Антиоховича, Дмитрия Константиновича Кантемиров и Софьи Богдановны Пассек. Село Рогань. Фотография 1914 г. (по Лукомский 2007).

ставлению генерал-фельдмаршала Б.Х. Миниха, «...в 1740 году ...во всемилостивейшем уважении оного, Ее Императорскому Величеству государыне императрице Анне Иоанновне угодно было, сверх получаемого по рангу жалования, определить ему пенсион по тысяче по четыреста рублей на год»[46].

После завершения войны с Османской империей К.Кантемир с подначальным ему Молдавским корпусом был командирован на северо-запад страны для участия в военных действиях против шведских войск. По возвращении с театра военных действий, в 1744 году указом императрицы Елизаветы Петровны он был произведен в генерал-майоры. В 50-х и начале 60-х годов XVIII столетия начальствовал над ландмилицкими конными полками, несшими сторожевую службу в Украине на Днепровской линии «для содержания в полном порядке и охранении крепостей» (Беер 1783, 360).

К 1765 году преклонные лета, а также продолжительная 27-летняя служба в составе кавалерийских частей русской армии побудили его уйти на покой. Однако, прежде чем выйти на заслуженный отдых, он обратился с просьбой к своему покровителю генерал-фельдмаршалу Б.Х. Миниху исходатайствовать ему при отставке чин генерал-поручика с приложением аттестата о воинских заслугах[47]. Просьба возымела действие и одновременно с выходом в отставку с полным пансионом 16 марта 1765 года К. Кантемир был пожалован чином генерал-поручика (Беер 1783, 360).

Уйдя в отставку он большую часть времени проживал в своей вотчине, слободе Рогань, Харьковской губернии, где и отошел в мир иной 6 октября 1776 года. Спустя 13 лет, в 1789 году, иждивением Дмитрия Константиновича Кантемира на месте захоронения родителей была возведена часовня, оригинальной архитектуры. В 1820 г. там же был погребен и сам Дмитрий. На протяжение ряда десятилетий за усыпальницей Кантемиров наблюдало семейство Пассек, к фамилии которой принадлежала Софья Богдановна, супруга К.А. Кантемир. Однако в конце XIX века, когда имение и земли слободы Рогань были проданы Харьковскому Земельному банку, памятник-часовня был окончательно предан забвению.

Более 30-ти лет богослужения в храме-часовне не производилось, часовня пришла в запустение и ее пришлось закрыть. Воспользовавшись законом об упразднении святынь, приходящих в несоответствующий святыне вид, местный священник, получив указ Харьковской Духовной Консистории от 14 марта 1906 года за № 9038 о разрешении упразднить часовню, предал сожжению иконостас, а всю утварь перенес в Вознесенскую церковь (Лукомский 2007, 86-87). Уже в сентябре 1910 г. в заметке опубликованной в газете «Харьковские губернские ведомости» под заголовком «Усыпальница князей Кантемиров» сообщалось, что: «Вблизи с. Рогань Харьковского уезда недавно обнаружен старинный памятник оригинальной архитектуры, представляющий

[46] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 30б.-4.

[47] АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, л. 1-4.

собой небольшую каплицу, поддерживаемую шестнадцатью колоннами. Памятник этот находится в довольно ветхом состоянии и грозит разрушением. На этот памятник г-ном Харьковским губернатором было обращено внимание Императорской археологической комиссии. В настоящее время археологическая комиссия уведомила г-на губернатора, что памятник представляет собой усыпальницу князей Кантемиров, и что комиссия уже несколько лет разыскивает средства для его ремонта, но пока безуспешно» (Харьковские 1910). К сожалению, необходимые средства не были найдены, а время, природа и люди завершили уничтожение этого памятника. Единственным воспоминанием об усыпальнице последних представителей рода Кантемиров могут служить фотоснимки Г.К. Лукомского сделанные в 1914 году и впервые опубликованные в 1917 году (Лукомский 2007, 86-87).

Приложения

Документ №1.

Штат о Волосском полку учиненный 16 ноября 1738 года

Чины	Число людей	Жалование	За провиант	За ружье амуницию	На покупку лошадей	Число рационов	Заводные деньги	Итого
Полковник	1	300				15	81	**381**
Подполковник	1	250				13	70	**320**
Примьер-майор	1	200				10	54	**254**
Квартирмейстер	1	96				5	27	**123**
Адъютант	1	96				4	21	**117**
Аудитор	1	72				3	16	**88**
Поп	1	50				3	16	**66**
Писарь	1	40				2	10	**50**
Трубачи	2	12	4 р.2 к.	3 р. 12 к.	3 р.	1	5	**28**
Литаврщик	1	12	4 р.2 к.	3 р. 12 к.	3 р.	1	5	**28**
Профос	1	12	4 р.2 к.	3 р.12 к.	3 р.	1	5	**28**
Капитанов	10	148				6	32	**180**
Поручиков	10	96				5	27	**123**
Прапорщиков	10	72				3	16	**88 р. 20 к.**
Вахмистров	10	15 р.12 к.	4 р. 3 к.	3 р. 12 к.	3 р.	2	10	**36 р. 7 к.**
Квартирмейстров	10	14 р. 40 к.	4 р. 3 к.	3 р. 12 к.	3 р.	2	10	**35 р. 35 к.**
Капралов	30	12 р. 72 к.	4 р. 3 к.	3 р. 12 к.	3 р.	2	5	**28 р. 27 к.**
Ротный писарь	10	12 р. 72 к.	4 р. 3 к.	3 р. 12 к.	3 р.	2	5	**28 р. 27 к.**
Цирульников	10							
Барабанщиков	20							
Рядовых	1000							
Коновалов	1							
Плотников	1							
Сидельников	1							

Всего чинов 1135 — 36474 р. 87 коп.
В мирное время у офицеров жалование на половину — 15 839 р. 90 коп.
На медикаменты и на гошпиталь удерживалась плата

А что до провианту и рационов касается, то оного в мирное время давать не надлежит, яко им надлежащие земли отведены будут и они домы свои пашню и сенные покосы и прочие удовольствие и оттого свое пропитание иметь будут и лошадей содержать могут.

Хранится в: РГАДА, Фонд 248, ед. хр. 468, л. 429-430.

Документ №2.

Рапорт[48]

В каком положении Волошский корпус при определении ко оному главным командиром князя Кантемира находился и к тому, в бытность его, вновь навербовано.

Чинов	При вступлении в команду	В бытность его навербовано	Итого
Полковник	1	-	1
Майор	-	1	1
Ротмистров	5	1	6
Порутчиков	3	3	6
Полковой квартирмейстер	-	1	1
Прапорщиков	5	3	8
Полковой писарь	1	-	1
Полковой поп	-	1	1
Вахмистров	1	7	8
Капралов	-	20	20
Литаврщик	1	-	1
Трубач	1	-	1
Ротных писарей	-	6	6
Рядовых волохов, кроме убитых и прочими случаями убылых 237, а с оными убылыми	254	142	396
Итого	272	185	451

Хранится в: РГАДА, Фонд 248, ед. хр. 468, л. 433-433об.

Документ №3

Выписка о службе князей Кантемировых[49]

Экстракт верным заслугам князей Кантемировых.

Отец мой князь Антиох Константинов сын (Кантемир – *В.Ц.*), владея Молдавским княжеством, предприняв в 1704 году[50] намерение о освобождении христианского своего народа из-под ига турецкого и о покорении онаго Российскому скипетру, имея о том блаженныя и вечной достойныя памяти с императором Петром Великим тайную переписку. Но сие начатое дело воспрепятствовано в 1709 году[51], доносом одного недоброжелательного грека. По которому доносу отец мой взят был в Царьград и будучи в опасности своей жизни, нашел себя принужденным, как данную ему от Его Величества императора Петра Великого грамоту, так и все прочие письма предать огню[52]. И таким способом по неимению на него доказательств, хотя избавился от предлежавшей ему тогда опасности, однако по старательству крымского хана, вместо отца моего, поручено уже было господарство в 1710 году родному ево брату, князь Дмитрию, который равным образом, возобновив тую с Великим государем переписку, продолжил оную с таким из того следствием, что в 1711 году Его Величество государь Петр Великий прибыл сам с своим войском в Яссы, молдавской столичный город и соединяясь с дядею моим и всем молдавским войском, пошел войною на турок, с которыми и встретился под Цоцорою, у реки Прута. Но заключенный тогда не-

[48] Данный Рапорт был представлен К. Кантемиром весной 1739 года генерал-фельдмаршалу Б.Х. Миниху.

[49] Это дело было микрофильмировано 7 февраля 1966 года для румынско-русского музея в г. Бухаресте, однако до настоящего времени не опубликовано.

[50] В 1704 году Антиох Кантемир находился в Константинополе. Сомнительно, чтобы в это время он вел активную переписку с Петром I по вопросам совместной борьбы против Османской империи.

[51] В указанный период Антиох Кантемир уже 2 года как был отстранен от господарского престола в Молдавском княжестве и мирно проживал со своим семейством в столице Османской империи. Нам не известен ни один источник, который бы свидетельствовал о преследовании Антиоха Кантемира турецкими властями в 1709 году.

[52] Вероятнее всего, это плод фантазии К. Кантемира.

удачливый мир пресек все намерения и Его Величество принял моего дядю в высокомонаршее свое покровительство.

Таким образом, сей князь, лишась своего княжества, выехал в Россию с фамилиею своею и с некоторыми боярами, взяв с собою и несколько военных людей, где и получил от Его Величества **грамоту**[53]**, в которой обещано, чтоб владение молдавское сохранить навсегда для Кантемирового колен, даже до последнего из сей фамилии младенца** (выделено мною – *В.Ц.*). Между прочим, 5-й пункт оной грамоты так гласит: Аще бы кому княжество Волосское из прежних владетелей от нас и обещано было, то обещание сим отставляется (Цвиркун 2008, 111).

Отец мой, по причине выезду брата его в Россию, навел на себе султанский гнев и посажен был в Едикуль, а вся его фамилия содержана была под строжайшим присмотром, лишась чрез конфискацию всего своего имения. Сие строгое отца моего заключение и содержание нашей фамилии под присмотром продолжалось чрез девять месяцы и по прошествии которых едва нашел отец мой случай посредством нанятой за великую сумму денег одной женщины, отправить от себя прошение к султану, которой тот час приказал его освободить. Однако сие освобождение стоило так дорого, что искупление оного простиралось до шести сот тысяч рублей денег, издержанных для подарков. Таким способом отец мой, лишась всего своего имения, пришел в несостояние содержать своей фамилии.

Однако император Петр Великий, зная довольно верность к себе моего отца и слыша с жалостию о таковых его злополучиях, весьма часто снабдевал его тайно, и сие одно только составляло пропитание всей нашей фамилии. Сверх того, Его Величество находившемуся тогда во Франции своему министру князю Долгорукову изволил препоручить всевозможное употребить старание, чтоб вывести отца моего из Царьграда. В следствии чего, в 1723 году и прислан был российский капитан для проведения сего в действо. Но крайнейшия препятствия и опасности не допустили отца моего воспользоваться сим высокомонаршим покровительством. Однако Его Величество не переставал онаго продолжать. И получив от онаго министра уведомление о неудаче его намерения, призвав к себе дядю моего, князя Дмитрия Кантемира, изволил всемилостивейшее его обнадеживать, что // всякими образами будут стараться о освобождении моего отца. Когда же то учинить не удастся, то детям его обещал ту же высокомонаршую милость, которую имел явить моему отцу[54].

Отец мой, изнурен будучи печалью и последовавшими за оною жестокими болезнями, а потому примечая приближающуюся свою уже кончину, пред смертию своею учинил нам завещание, чтобы мы оставив свое отечество, отправились в Россию, и там от Великого монарха ожидали бы своего щастия и возвращение нашему роду владения молдавского. Почему я, в 1737 году, оставив отечество, малолетнюю мою дочь, ближайших родственников и все движимое и недвижимое имение, выехал в Росси, преодолев все встретившиеся со мною при выезде опасности, по причине отправленной за мною погони и причиненных от нападения на меня турецких людей тяжких ран.

По прибытии моем в Киев, и когда уже скончался сей Великой покровитель нашей фамилии, именным государыни и императрицы Анны Иоанновны указом повелено фельдмаршалу графу Миниху, употребить меня в военную службу и по учиненному на мое представление дозволению вызвал я до четырех тысяч молдавцов и волохов[55], из коих и составлен был Молдавский гусарский полк. Я же получил наименовмние главного командира Волосского корпуса, а через год получил чин и армейского бригадира[56].

---

[53] Диплом за подписями царя Петра I и канцлера Г.И. Головкина был передан князю Дм. Кантемиру весной 1711 года, до прибытия российских войск к границам Молдавского княжества, а не после отбытия Д.Кантемира с семейством и служилыми людьми в Россию.

[54] Описание К. Кантемиром вызволения его отца из Османской империи грешит многочисленными ошибками. Действительная история похищения Антиоха Кантемира из Константинополя представлена в: Цвиркун 2013, 158-176.

[55] Приведенное количество явно преувеличено.

[56] 27 апреля 1709 года.

Во время турецких кампаниях был я употребляем от помянутого фельдмаршала в разныя секретныя экспедиции и исправлял оныя ревностно и со всякою верностию, о чем свидетельствует данный мне от него (Миниха – *В.Ц.*) и здесь в копии приложенный аттестат. По взятию ж города Хотина, на другой день отправлен был я с восьмью полками в Молдавию для собрания разсыпанного тамошнего народа в прежние их жилища и для приведения их к верности, так же и для увещания буджакских татар к вступлению в подданство Российской державы. Все сие исполнил я с такою ревностью и успехом, что все единогласно подвергли себя скипетру Российскому, но заключенный тогда известной мир все сии предприятия уничтожил . А я с полками команды своей из Ясс выступил обратно в Россию.

По окончании сей войны имел я еще щастие служить в Шведском походе во всех кампаниях с такою же моею, как и прежде, всеподданнейшею ревностью, употребив на военную службу в России двадцать семь лет по самое время моей отставки, в которой теперь нахожусь.

\ Генерал поручик Константин князь Кантемир

Хранится в: АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, 1740 г., л. 1-2.

Документ №4

Копия с Аттестата

От генерал-фельдмаршала, генерал-директора и разных орденов кавалера, Рейхс графа фон Миниха; генера-поручику князю Константину Кантемиру, в том что в бывшую турецкую войну, когда главная команда над армиею Ея Императорского Величества вверена была мне, князь Кантемир, которой ныне генерал-поручиком, по единоверию и доброжелательству к Российской империи, оставя отечество свое и все тамошнее недвижимое имение в 1737 году выехал из Турецкой области в Киев, где и принят находящимся тогда тамо министром, а ныне действительным тайным советником и кавалером Иваном Ивановичем Неплюевым[57]; в следствие чего от Ее Величества блаженныя памяти государыни императрицы Анны Иоанновны всемилостивейшее мне повелено по прибытии к армии его, князя Кантемира, в службу принять и обнадежа его всевысочайшею Ее императорского Величества милостию по моему рассмтрению употреблять при армии, определя ему на содержание денежное жалование. Во исполнение чего, как скоро я к армии прибыл, оной князь Кантемир от его высоко превосходительства Ивана Ивановича Неплюева по требованию моему в армию прислан. И от меня, по знатности фамилии и в силу высочайшего указа благопристойно принят и о благоволении Ее Императорского Величества ему, князю Кантемиру, объявлено с истребованием его намерения, какую он службу при армии исправлять желает. На что, в ответ от него, князя Кантемира, получено, что он по новости и незнанию российского языка, регулярную службу нести не в состоянии. А естли благоволено будет, то он имеет способ вызвать из отечества иностранного народа в службу Ея Императорского Величества. И как сие его, князя Кантемира предприятие весьма полезным признано, то поручен ему набираемой тогда под командою полковника Булацеля[58] из ста шестидесяти человек состоящий иностранный полк и сделан главным командиром набираемого Волосского корпуса, которой в краткое время его старанием умножен до несколько сот человек сражателей, с коими он, князь Кантемир, в Днестровскую кампанию при разных с неприятелем схватках находясь в авангарде под командою тогдашнего генерал-квартирмейстера, а ныне генерала-аншефа, сена-

[57] Неплюев Иван Иванович (5 [15] ноября 1693 - 11 [22] ноября 1773) – русский адмирал, действительный тайный советник, дипломат. По указу Петра I в 1715 году был записан на учёбу в Новгородскую математическую школу. В июне того же года переведён в Нарвскую навигационную школу, а через три месяца – в открывшуюся в Петербурге морскую академию, которую окончил уже в 1716 году. Служил гардемарином на Ревельском флоте, был командирован для обучения в Венецию; в 1717-1718 гг. участвовал в войне Венеции с Турцией. Продолжил образование в Кадиксе; в 1720 году вернулся в Россию. С 1721 по 1734 год был русским резидентом в Константинополе. В 1737 году участвовал в Немировском конгрессе, в 1739 году – в переговорах о заключении Белградского мира. Основатель г. Оренбурга. Вышел в отставку в 1764 году.

[58] Василий Булацел, уроженец Молдавского княжества, перешел со своей командой с польской на русскую службу в 1734 году.

тора и кавалера графа Фермора[59], храбро поступал. А пред прочими легких войск командирами отличную заслуживал похвалу. А по возвращении армии со оной кампании и распоряжении на зимние квартиры, чрез тое зиму старанием его, та команда чрез призыв волохов и протчих нацей, гораздо умножена была. И дозволено ему от меня, по его представлению, ис того корпуса учредить десятиротное число, ис коих две роты на гусарском обряде, а прочие с копиями. И назывался оной корпус Молдавской полк, и по особливому его, князя Кантемира, старанию, еще до выступления в Хотинскую кампанию, представлен ко мне в апреле месяце на смотр.

Сим опытом наиревностнейшего своего усердия и похвальным, в так краткое время людей в воинских обрядах обучением он, князь Кантемир, справедливую мне подал причину для исходатайствования ему Ея Императорского Величества всемилостивейшего благоволения, за что и действительно пожалован армейским бригадиром.

В том новом чине употреблен он от меня сверх настоящей его должности в разные высочайшему интересу весьма важные экспедиции, а именно, при осаде крепости Хотина, посылал для уговору паши // к сдаче крепости. После Стаучанской баталии и для увещевания татар, чтоб во время оной баталии быть одними смотрителями, не чиня с своей стороны на армию нападения. По взятии же крепости Хотина отправлен был с знатным корпусом регулярных и нерегулярных войск внутрь Молдавии с данными от меня Манифестами, как к волосскому, так и иностранному народу, для приводу в склонность и послушание и для приуготовления на армию Ее Императорского Величества провианта и фуража, до столицы Ясс и далее – к Бендеру.

Почему он, князь Кантемир, во всех помянутых экспедициях должность свою с таким радением исправлял, как верному Ее Императорскому Величеству рабу должно.

А при последней простирал он свое искусство и знании е так далеко, что умел тат склонить подвергнуться в протекцию Российской империи. Ибо для соглашения кондиций с татарской стороны чрез письмо требована была присылка российских комиссаров в смежные с Буджаком молдавские деревни. Но воспоследовавшие в самое то время с стороны Римского императора Карла VI с турками замирения, всю сию, столь важную и для Российской империи весьма полезную негоциацию не во что обратило.

И так, по возвращении армии внутрь Российской империи, будучи я самовидец храбрости, доброго поведения и искренной ревности его, князя Кантемира, обойтитца не мог, в 1740 году Ее Императорскому Величеству его не представить и справедливое о всем том Ее Величеству учинить доношение во всемилостивейшем уважении того, Ее Императорскому Величеству блаженныя памяти государыне императрице Анне Иоанновне угодно было, сверх получаемого по рангу жалования, определить ему // пенсион по тысяче по четыреста рублей на год. Таким образом, он, князь Кантемир, в знак высочайшего Императорского благоволения на первой случай удовольствован был.

Во уверение чего, я сие свидетельство собственноручным подписанием подтверждаю.

Подлинно подписал

Граф Миних

Хранится в: АВПРИ, Фонд: Внутренние коллежские дела, оп. 6, д. 1404, 1740 г., л. 3-4.

Библиография

Баиов 1906: А.К. Баиов, Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736-1739 гг., т. 2 (Санкт-Петербург 1906).

[59] Фермор Вилим Вилимович (28 сентября 1702, Псков - 8 февраля 1771, Нитауре) – граф, русский государственный и военный деятель, генерал-аншеф, генерал-губернатор Смоленска. В 1738 году командовал авангардом армии Миниха, в 1739 году – отличился в сражении под Ставучанами. В 1741 году участвовал в войне против Швеции, во время которой овладел Вильманстрандом и был награждён орденом Святого Александра Невского. С 1746 по 1758 год Фермор руководил Канцелярией от строений. Активный участник Семилетней войны.

Беер 1783: Г.З. Беер, История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира (Москва 1783).

Лукомский 2007: Г.К. Лукомский, Старинные усадьбы Харьковской губернии (Харьков 2007).

Политические 1984: Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. (Москва 1984).

ПСЗРИ 1830: Полное Собрание Законов Российской Империи, Т. XLIII, часть I. Книга штатов, отделение первое (Санкт-Петербург 1830).

Сборник 1892: Ставучанский поход. Документы 1739 г. Воен. учен. ком. Главного штаба. Ред. и сост. предисл. Д.Ф. Масловский. Сборник военно-исторических материалов, вып. 2 (Санкт-Петербург 1892).

Сборник 1899: Всеподданейшие донесения гр. Миниха. Моск. Отд. Арх. Гл. штаба. По списку поручика запаса арм. кав. М.Н. Прокоповича. Ч. 2: Донесения 1737 и 1738 годов. Под ред. А.З. Мышлаевского. Сборник военно-исторических материалов, вып. 11 (Санкт-Петербург 1899).

Харьковские 1910: Харьковские губернские ведомости, 17 сентября 1910 г.

Цвиркун 1987: В.И. Цвиркун, Молдавские формирования русской армии в первой половине XVIII века (Кишинев 1987).

Цвиркун 2008: В.И. Цвиркун, Эпистолярное наследие Дмитрия Кантемира. Жизнь и судьба в письмах и бумагах (Кишинэу 2008).

Цвиркун 2013: В.И. Цвиркун, Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Дмитрия Кантемира в Турции и России (Кишинэу 2013).

Шульман 1961: Е.Б. Шульман, Миссия валашского ворника Петра Драгунескула в Россию (1736-1737 гг.). В сб.: Вековая дружба. Материалы научной сессии Института истории Молдавского филиала АН СССР, состоявшейся 27-29 ноября 1958 г. (Кишинев 1961).

Шульман 1962: Е. Шульман, Русско-молдавское боевое содружество (1735-1739 гг.) (Кишинев 1962).

Dinastia 2008: Dinastia Cantemireştilor. Coord., red. şt. acad. A. Eşanu (Chişinău 2008).

Neculce 1990: Ion Neculce, Letopiseţul Ţării Moldovei (Chişinău 1990).

File necunoscute din biografia lui C.A. Cantemir

Cuvinte-cheie: Cantemireştii, Constantin Cantemir, B. Minih, Grigore II Ghica, războiul ruso-turc din 1745-1739, Regimentul Moldovenesc, Hotin, Iaşi.

Rezumat: Prezenta cercetare, bazată pe un set de materiale descoperite în arhive şi introduse pentru prima dată în cercuitul ştiinţific, reflectă file necunoscute din biografia lui Constantin Cantemir, reprezentant al familiei domnilor Ţării Moldovei de la sfârşitul sec. al XVII-lea - începutul sec. al XVIII-lea. În studiu un loc deosebit este acordat participării lui C. Cantemir în operaţiunile militare din cadrul războiului ruso-turc (1735-1739) şi, mai ales, activităţii lui la formarea Regimentului Moldovenesc în armata rusă. Articolul este suplinit cu câteva documente ale epocii.

Ilustraţie:

Capela-criptă unde au fost înmormântaţi Constantin şi Dimitrie Cantemir, precum şi Sofia Passek. Localitatea Rohan. Foto 1914 (după Лукомский 2007).

Unknown pages of the biography of C.A. Cantemir

Keywords: Cantemir dynasty, Constantin Cantemir, Burkhard Christoph von Münnich, Grigore II Ghica, Russian-Turkish war of 1735-1739, Voloshsky (Moldavian) Corps, Khotyn, Iaşi.

Abstract: This article, highlighting the unknown pages of the biography of one of the Moldavian rulers of the 17th - early 18th century, Constantin Cantemir, is based on numerous archival documents, which are for the first time introduced into scientific circulation. Particular attention is paid to his participation in the Russian-Turkish war of 1735-1739 and his role in the formation of the Moldavian Corps of the Russian army. Attached to the article are documentary sources.

Illustration:

The chapel with a crypt where Constantin and Dimitrie Cantemir and Sophia Passek are buried. The village of Rohan. Photo 1914 (after Лукомский 2007).

13.05.2019

Др. хаб. Виктор Цвиркун, Институт культурного наследия, Министерство Образования, Культуры и Исследований Республики Молдова, бл. Штефан чел Маре 1, MD-2001 Кишинэу, Республика Молдова, https://orcid.org/0000-0003-3259-7692, e-mail: tvircun_victor@yahoo.com

POLES IN RUSSIAN BESSARABIA – STAGES AND REASONS FOR THEIR INFLOW

Anna Skowronek

Keywords: Bessarabia, Russian Imerium, Poles.

In 1795, Poland ceased to exist, and disappeared from the map of Europe. However, its inhabitants did not disappear, and tried to find their place in the new reality searching for better living conditions. Incorporation of the areas between the Dniester and the Prut rivers called Bessarabia to the Russian Empire gave them a chance for a better life. Poles began arriving in Bassarabia shortly after signing of the Treaty of Bucharest in 1812. What contributed to it was the policy of Russian central authorities, which was focussed on populating this land as soon as possible. It can be said that in the 1820s this was one of the main objectives of the Russian internal policy, therefore the authorities announced, among others, liberties in purchasing land, or tax exemptions for the settlers.

In searching for a place where they would not be closely observed by the tsarist administration, Poles would often choose Bessarabia to settle, and transferred there with their whole families. The reasons for this were very different. Below I attempt to present the most important motifs of Poles' settling in this part of the Empire, and I will demonstrate the stages of their inflow. Poles were coming to Bessarabia for the entire 19th century, and participated in the formation of the administrative structure of that province, as well as contributed to its development.

The first, confirmed traces of Poles' presence in Bessarabia date back to 1820. These documents, largely concerning one case, do not allow to precisely determine the structure or nature of the Polish migration to Bessarabia, however, they enable demonstrating the internal social and occupational diversity of the Poles who came there. These documents concern first of all administrative cases, complaints and grievances against local authorities. One of the first documents of this type is a complaint of representatives of Polish nobility against the authorities of the town of Bender, which treated them as people of lower class, and imposed higher taxes on them[2]. The Poles complained about a difficult situation, and their being incapable of coping with such encumbrances[3]. The complaint was submitted in early March 1820, and was signed by representatives of ten families headed by Roman Rubanowicz. The letter was submitted again in September the same year, but this time it was signed by 16 persons[4]. From this source results yet another very interesting thing concerning the origins of this group of Polish settlers. The applicants noted down that they had come to Bender at the turn of 1816 and 1817, but they hadn't received a confirmation of their noble descent yet. This duty rested with every inhabitant of Russia leaving their existing place of residence and moving to another province. Because of shortages in the sources, it is hard to specify the number of the Polish immigrants who came to areas between the Prut and the Dniester in the first two decades of this land's affiliation with Russia. Everything seems to indicate that the number of Poles in Bessarabia at that time was relatively small (Poştarencu 2009, 28-31)[5]. Suffice it to say that what results from the archival documents is that e.g. in Orgeev, in 1820, there resided only one exponent of Polish nobility, and three other families which had come from the Vistula land representing lower social groups. Altogether, this community included only twelve persons (Зеленчук 1979, 145).

[1] The research was financed from the resources of the National Science Center, cited on the basis of Decision No. DEC-2012/05/N/HS3/01772.

[2] ANRM, F. 3, inv. 1, no. 108; the document was drawn-up in April 1820, and concerned exempting from the obligation to pay taxes by people of noble descent. The Poles addressed their letter to the Supreme Council of Bessarabia. Sixteen noblemen headed by Rubanowicz complain that they were included in the lower class although they had submitted relevant documents which confirmed their noble descent. On more then three hundred sheets, the Poles complain that their problem has not been looked into, and provide evidence confirming their descent. It is not known how the case was finally settled.

[3] ANRM, F. 3, inv. 1, no. 108.

[4] ANRM, F. 3, inv. 1, Storage unit 108, Sheets 2-3v, 4-5v.

[5] This may be implied by censuses in which Poles were not included at all.

A greater wave of Polish settlers, with reference to which we have more sources, came to Bessarabia only after the fall of the November Uprising. These were largely participants of the uprising who were seeking shelter there against the repressions of tsarist authorities. Among them were both combatants and those who helped them. The increased inflow of Poles to Bessarabia is testified to by preserved documents, among others: *On sending noblemen to the Kingdom of Poland staying in Bassarabia without valid passports*[6]; *On supervision over persons coming to Bessarabia from Podolia in respect of a rebellion in Poland; List of noblemen who came to Bassarabia*[7]; *On taking measures against spreading rumours about a revolt in the Kingdom of Poland*[8]. The first one is dated 5th June 1831, and the last one is from 29th October the same year.

These documents allow to make a rough estimate on how many Poles were in Bassarabia at that time, although it is not possible to give their precise number. Total number of the Poles who appear in these reports equals approximately 180 persons. On this basis one can presume that – after adding their families – the Polish community in Bessarabia in that period, according to the estimates of local Russian authorities, included at least 900 persons. The period of the first post-uprising emigration ended in the early 1840s. At that time, the policy of the guberniya's authorities changed regarding the attitude towards the newly arrived settlers. Those who resided there permanently were no longer so welcome as in previous decades. In particular, the attitude towards the Poles of noble descent changed, as recognising the title by the authorities meant lower tax duties for the state[9].

In order to examine the titles of nobility, a special Central Committee of the High Office for Demarcation of Allowance-in-kind Distinctions of Nobility (Russian "Dvoryanstvo") was established in 1840-1844 to verify the entries in *the Register of Dvoryanstvo Nativeness*, and any submitted documents. The Committee operated under a resolution of the Senate in which a reference was made to the social class of persons unable to document their noble descent. Since then, the nobility residing in towns had the right to use the title of townsmen, and in rural areas – the title of farming nobility or free peasants[10]. However, as a result of very restrictive actions of the Committee, large part of dvoryanstvo, including many Poles, lost their titles of nobility.

A subsequent phase of Polish settlers' inflow to Bessarabia was recorded in the mid-1860s. It was strictly related to the fall of the January Uprising. For fear of uncontrolled inflow of the populace of Polish descent, Russian central authorities ordered a census of those holding administrative positions in every district[11]. The lists from all Bessarabia districts contain a total of approx. 600 Polish surnames. Beside clerks, they also include ordinary citizens. The census shows well the size of the Polish community in this part of the Empire, which continued to be a relatively small group in numbers, and a very dispersed one in terms of geography (Poştarencu 2009, 133)[12].

The last wave of the Polish settlement can be dated back to the 1880s and 1890s. Among them, particularly one, previously unrecorded group of colonists, stood out. It was soldiers of Polish descent who were transferred to Bessarabia with their regiments. In Kishinev, two infantry regiments stationed at that time: the 53rd Volhynian regiment (formed in 1803) and the 54th Minsk regiment (formed in 1806). It's also known that in Bender the base of the 55thPodolian, and the 56th Zhytomyr infantry regiments was located, formed in 1798 and 1811 respectively (see: Гренадерские 1909, 95-98; Военная 1912, vol. 7, 29; vol. 16, 326-327). In these units, most soldiers were Poles. They married local girls and started families, which is evidenced by entries in Church records, in which Poles often appear[13].

One of the main reasons of Poles' arrival in Bessarabia were political factors. First of all, in the faraway and frontier province of the Russian

[6] ANRM, F. 2, inv. 1, Storage unit 1617.
[7] ANRM, F. 2, inv. 1, Storage unit 171.
[8] ANRM, F. 2, inv. 1, Storage unit 1714.
[9] In 1840-1844, a special office was established in Bessarabia to deal with verification of the entries in the *Register of Dvoryanstvo Nativeness*. Its objective was to draw-up a new register, and accurately inspect relevant documents. As a result of the committee's work, many applications were not accepted, and the applicants were entered as Odnodvortsy. ANRM, F. 88, inv. 2, Storage unit 299; F. 88, inv. 2, Storage unit 300; F. 88, inv. 2, Storage unit 384; F. 88, inv. 2, Storage unit 389.
[10] ANRM, F. 2, inv. 1, Storage unit 2375.
[11] ANRM, F. 2, inv. 1, Storage unit 7643, Sheets 1-2.
[12] The largest concentrations of Poles at that time were in the district and town of Khotyn, Kishinev, Bender and Beltsy. In total there were 3914 persons in Bessarabia at that time, who can be recognised as Poles.
[13] In the National Archive of the Republic of Moldova, parish registers from the first Catholic parishes in Bessarabia, to which Poles belonged, were preserved. At that time, the biggest Catholic parish was in Kishinev, and there arrived Poles from the entire Bessarabia to baptise their children, get married, or be buried in the Catholic cemetery there. Local registers were kept for the whole 19th century. Registers written in Latin, Polish and Russian can be found.

Empire they wanted to avoid repressions after the uprising, Another factor forcing them to leave their land for other parts of the Empire, including Bassarabia, were economic reasons. This phenomenon was widespread, and encompassed Polish settlers from all three Partitions. From the 1870s to the outbreak of the First World War, approx. 3.511.000 inhabitants of the ethnically Polish areas left (Kucharski, Tomkowski 1986, 25). A difficult economic situation related to the enfranchisement of peasants, and lack of economic and social reforms contributed to the fact that inhabitants of western Russian guberniyas mainly coming from peasant and craft families, whose own skills were the sole source of their livelihood, started seeking jobs and better living conditions outside their homeland (Kozłowski 1992, 15-44; Makowiecki 1976). Bessarabia was all the time perceived as a safe place that gave hopes for improved living conditions. Those people would leave their native land individually, in families or entire groups. However, it is difficult to speak about any settlement wave, but rather, one must ascertain the existence of a phenomenon of permanent, slow and long-standing migration from the ethnically Polish soil to Bassarabia.

In settling in Bessarabia, Poles would choose various forms of their functioning in it. Some settled in villages, in which they coexisted with different nations. One of such persons was Leon Makowiecki who arrived from Podolia in the 1890s searching for better living conditions in Bessarabia, and with the help of his family he bought land near Tirnov, in the village of Skayany, where he settled permanently (Makowiecki 1976, 5).

What results, mainly from parish registers, is that Poles arrived in Bessarabia from several guberniyas, mostly from Podolian, Volhynian, Grodno, Vilnius, and those located in the Kingdom of Poland. Initially, they moved from the areas directly neighbouring Bessarabia, particularly the Podolian Guberniya. After 1831, they also starter arriving from the Kingdom of Poland. In the second half of the 19th century, Poles would come to Bessarabia mainly from the Vinnitsa, Radom, Mogilev and Lublin Guberniyas[14]. In a number of cases, changes that occurred in the Russia's territorial division allow to approximately determine when the relevant person settled in Bessarabia. The parish registers preserved in the Kishinev archive contain the size, structure, direction of migration, social background, and many other interesting pieces of information. Some of these registers are incomplete, and entries in the preserved ones not always allow to acquire full and reliable information[15]. This is due to reasons, and first of all due to keeping registers in Latin, sometimes in Polish, although in vast majority in Russian. For both Polish parishioners and priests of Polish nationality, it was not the native language. The necessity to write down first names and surnames in Cyrillic (basically Polish, although not exclusively) would often cause their distortion, and today there often appear problems concerning identification of individual persons, including particularly assigning them to specific nationality. In spite of that, the registers remain extremely precious sources. Particularly the parish registers from the Kishinev and Beltsy parishes contribute a lot in the examined subject[16].

An interesting supplement to the previously mentioned sources is *Nominal census of the names of Poles residing in Bessarabia* of 1863[17]. The information included in it is the only so complete source created by the state administration before 1897, and concerning the Polish community in this part of the Empire. The objective of the census was not only to collect information on the number of Poles working in clerical positions, but also determine whether they had supported the January

[14] ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 5; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 147; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 229; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 417; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 418; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 420; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 421; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 715; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 716; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 718.

[15] The census was best prepared in Khotyn and Kishinev. In the Akkerman district, the census was only prepared with basic information: surname, place of work, and sometimes the first name or denomination was given, if the polled person was not a Catholic. Sometimes extra information was added, e.g.: whether they maintain contact with Poland, or where they came from. In the Orgeev district, Poles were divided into those in service, retired or on leave. In Soroca, the census was prepared in respect of the place of work. In the Bender district, the place of residence of the polled person was additionally included. Sometimes, the time of the relevant person's arrival in Bessarabia was added.

[16] It should be noted that Bessarabia parish registers are dispersed in the archives of several countries, and no works are carried out to systematise them. We may assume that some of them were destroyed, e.g.: during the fire of the archive in Kamyanets-Podilskyi, and others may be scattered in the archives of Rumania or Ukraine, as the areas of former Bessarabia became part of these countries. In the Kishinev archive, register books are stored from Beltsy and Kishinev, i.e. the two very important parishes, in which many Poles lived.

[17] ANRM, F. 2, inv. 1, Storage unit 7643.

Uprising, or whether in the past they had acted to the detriment of the Russian state[18]. The information that can be drawn from this source considerably broaden the knowledge on where Polish colonists settling in Bessarabia came from. As a local administration document, the census is an invaluable source of research on the Polish community in Bessarabia. Every district was obliged to provide the chief of Bessarabia police with a list of Poles who held positions in the state administration. However, this census is incomplete as it lacks basic data, like first names of some persons. The information given by the lowest bodies in state administration would often be restricted to the surname and the position. The analysis of the entire census allows to estimate the total number of Poles who came to Bessarabia, and their social background. The census mentions a total of 916 families, which probably translates into 5000-6000 persons. This must be considered as a minimum number of Polish settlers because in most cases this information was incomplete. A more detailed list was drawn-up in the Khotyn district, in which 328 Polish clerks lived, and in the Kishinev district, where there were 188 of them. Among the Poles settling in Bessarabia dominated those persons who came from nearby Podolia. In the described census of 1863, this remark was made with 242 persons, where 32 came from the Ushytsia (Nova Ushytsia) district, 29 from Mogilev and the environs, and as many as 68 from the area of Kamianets-Podilskyi, 5 from Volhynia, 11 from the Kiev region. As one can see, although other sources confirm that many Polish settlers came from these guberniyas; they did not pursue their careers in state administration, and most likely they would deal with farming or trade.

According to the census of 1863, 11 persons of Polish descent came from Warsaw. Among other towns and regions from which Poles came, one can distinguish Odessa (3 persons) and Vilnius (1 person); guberniyas: Lublin (6 persons), Cherson and Augustow (2 persons each), Moscow, Minsk and Grodno (1 person each). A quite numerous group of 51 Poles were Austrian servants, and 5 Prussian ones. This group includes one person from Belgium, and two persons from France and Moldova. As one can see, the range of places of origin was very wide. What all those mentioned had in common is that they were Poles. In addition, one can assume that in the vast majority they were Catholics. Only in 15 cases, it was noted down that the relevant person or the immediate family were Orthodox Christians. Very important are also summaries concerning geographical dispersion of the Polish settlement. The analysis of the census confirms that Poles were particularly concentrated in the Khotyn district. Almost 390 persons lived in this part of the oblast. The second largest centre bringing together persons of Polish descent was Kishinev. It was inhabited by as many as 180 Poles included in the census. It should be noted that this number covers exclusively the inhabitants of the city. In the Kishinev district, outside of its capital city, there were only 15 Poles. The third centre of Polish nation in Bessarabia was Soroca and the environs. As many as 150 persons of Polish descent included in the census lived there.

Other Bessarabia districts were inhabited by 36 (Akkerman and Orgeev) to 50 (Bender and Jassy). It can therefore be concluded that – excluding the exceptional position of Kishinev – the farther from Polish soil, the number of Polish settlers decreased. For that period, data are missing from the Izmail area, as it was located outside the borders of the Russian Empire then. Over the following decades, the increase in the number of Poles residing in Bessarabia was related, among others, to the introduction of the enfranchisement reform in the Polish territory under the Russian partition. As results from the analysis of statistical data, inhabitants of Podolia and the Kiev region dominated among the colonists. To a large extent. they were peasants, although exponents of other social groups were quite numerous as well. It was due, among others, to the changes occurring in Europe in the second half of the 19th century. They contributed to economic migration of not only Poles, but also people of other nationalities inhabiting the entire Europe.

In summing up the stages of the inflow of Poles to Bessarabia for the whole 19th century, one can conclude that it took place in several waves, beginning from the first years after this land was incorporated into the Russian Empire (1812). The migration was not organised, and its nature was not one of massive resettlements. Poles would come to Bessarabia voluntarily. However, the settlers from each consecutive migration wave had various reasons for which they chose this part of

[18] ANRM, F. 2, inv. 1, Storage unit 7643. In the Akkerman district, it was noted that a certain clerk Ziliński maintains contact with Poland, and Karol Kryżanowski, who was a deputy of the Building Committee, is suspected and followed.

the Empire as the place to settle. Their decisions were also related to various events and changes occurring on Polish soil under the Russian partition. It should be noted that the inflow of Poles to Bessarabia would reflect the complicated history of this land's colonisation in the 19th century, and must be considered also as part of this phenomenon. Furthermore, Polish presence in this land was an element of a wider process of migration of Poles from Polish soil deep into Russia, and outside the borders of the Empire. It was a long-standing process, and had been initiated much earlier, but only in late 19th century it became massive (Łukawski 1978, 31). Bessarabia became on of its elements in the early 19th century, and remained so by the end of the first World War. This migration was largely voluntary. As opposed to the eastern part of the Empire, in particular Siberia, the sizes of Polish communities in Bessarabia were greatly influenced by the policy of resettlements and exiles pursued by Russian authorities. The nature of Polish presence in this part of the Empire was one of settlement migration (Łukawski 1978, 43).

Poles coming to Bessarabia would choose different places of this land to settle. They never created a coherent settlement network. Poles residing the Khotyn district had largely inhabited it still before the incorporation of this territory into Russia. They settled there through natural migration, and to a large extent they assimilated themselves with the local culture, and may have failed to feel the need of the special status. In addition, this region was more economically developed than the rest of the Bessarabia Oblast. What one can conclude from the analysis of the sources is that among the first newcomers of Polish descent exponents of the nobility dominated, who attempted to establish new estates in these areas freshly incorporated into Russia. In 1844, in Khotyn, there lived 108 Poles, and in nearby villages – 397[19]. The information concerning the first half of the 19th century is scarce. Relatively the most can be said about the structure of origin and occupation of the Polish community in Bessarabia at the turn of the 19th and 20th centuries.

Initially, Poles preferred most to settle in the Khotyn district, and in Kishinev. Later on, Polish settlers would choose other parts of Bessarabia to settle, including first of all the Soroca and Orgeev districts (Poştarencu 2009, 130-135). The comers would mainly deal with agriculture there. This was likely to result from their social background, i.e. most probably from peasantry or impoverished nobility, which failed to have relevant documents to confirm their titles. In Bessarabia, they would most often become tenants or estate administrators, however, sometimes they bought land on their own. Generally, they lived in villages among which one must mention the following settlements: Primakowce, Wartikowce, Woronowice, Gołuszka, Durmitory[20]. Some Poles managed to purchase their own farm households in localities distant from Polish concentrations, which was the case particularly in the second half of the 19th century. The already mentioned settler from Podolia, Leon Makowiecki, can be an example of this (Makowiecki 1986).

Some Poles would choose urban areas to settle. This concerned in particular the towns in the Kishinev, Jassy, Izmail and Bender districts. There, they often worked in offices or dealt with trade[21]. This was due to their good education, and the demand for people with adequate educational background and occupational experience, particularly in the first decades of Bessarabia's belonging to Russia. Some information about Poles working in the administration are given in the above mentioned *Nominal census of the names of Poles residing in Bessarabia* of 1863. Most likely, it was only in late 19th century that Poles settling in Bessarabia established the first entirely Polish village – Styrcza (Котулевич 2000, 4; Skowronek 2013, 529). The sources do not mention any earlier measures of that type, however, it cannot be ruled out that such initiatives actually had taken place.

In the first partial census organised in 1843-1844 in Bessarabia, Poles appeared for the first time as a separate nation inhabiting the Bessarabia Oblast. According to that census, Bessarabia's rural areas were populated by 578,888 inhabitants, where Poles constituted 0.09% of the population. In towns, there lived a total of 113.889 persons, where Poles constituted 1.9% inhabitants (Poştarencu 2005, 34-35). Estimates show that by 1861, 5000 people of Polish descent re-

[19] M. Koprowski, *Polacy na Chocimszczyźnie*, <http://wspolnota-polska.org.pl/wiadomosci/Polacy-na-Chocimszczyznie, 1522.html> (access: 27-02-2015).

[20] ANRM, F. 2, inv. 1, Storage unit 7643.

[21] This conclusion could be reached after analysing the parish registers and the census of 1863.

sided between the Dniester and the Prut (Суляк 2012). The only Russian general census was conducted as late as 1897. The results showed that at that time this guberniya was inhabited by 1.935.412 persons, including 991.239 men, and 944.173. Among them, 11,696 (7432 men and 4264 women) were Poles, although unofficially it was estimated that this community could even include 20.000 persons, predominantly inhabiting the areas around Khotyn (Wieliczko 1986, 124). Hence, it only constituted 0.6% of the total population. In comparing the censuses organised by the authorities in Kishinev with the results of the works of the Bessarabia Statistical Committee, an increase in the flow of Poles can be observed in late 19th century to the areas near Beltsy, to the following villages: Styrcza, Dumitory, Novi Beltsy. In this region, an increase in the number of Poles by almost 4000 persons in 1863-1897 was observed, which was the biggest phenomenon of this type in the entire history of Polish settlement in Bessarabia (Funika 1995, 74-75). The fact that the number of Poled in the Bessarabia Guberniya was relatively small can be attested to by the numbers. In 1897, in Kishinev alone, there lived more than 3000 Poles. At the same time, in Saint Petersburg, there were 36.729 persons recognising Polish as their native language, in Odessa – 17.395, and in Moscow – only 8973 (Łukawski 1978, 65). To a large extent, they were militaries (from 20 to 33%) and domestic service (even up to 24%) (Łukawski 1978, 87). More precise sources giving important information on the social and occupational structure of Poles settling in Bassarabia have only been preserved since the mid-1840s, and mainly concern attempts to be counted as members of dvoryanstvo[22].

The most information on the nobility is contained in the documents of the Dvoryanstvo Delegates' Assembly of Bessarabia[23]. It was an administrative body of the state concerned with the affairs of dvoryanstvo, and performing control functions. Documents mentioning Poles owned by this Assembly concern first of all the processes of confirming the title of nobility. Affiliation with the dvoryanstvo class was associated with possessing certain economic privileges, for instance exemption from or reduction of the tax amount, or access to better land or work. Therefore, Poles tried to prove their origin by filing applications with certificates in which they appeared as the nobility. These were often excerpts from genealogical registers of a guberniya on the territory of which they had been entered in land registers. A total of 320 applications, requests, and entries which were filed by Poles in Bessarabia have been preserved to this day. Polish settlers filed approx. 130 applications for being classified as Bessarabia's dvoryanstvo.

We have much less information on Poles colonising Bessarabia in the 19th century, representing other social groups. Rural population coming to this part of the Empire from Polish soil was not well organised. Individual settlers lived far away from other Poles, and assimilated themselves quickly. Not all the settlers could count on the help of their families, and not all managed to build their own thriving farm households. However, Poles were generally perceived as better householders than Ruthenians or Moldovans (Крушеван 1903, 181) Their knowledge on the organisation of household to reap more profit was appreciated. Arguably, this was related to better farming methods applied on Polish soil, and brought along with the settlers to Bessarabia[24].

Much better off were the Poles inhabiting the towns. They settled mostly in district towns. From the very beginning, they were valued as good clerks. They worked in different positions in various state offices, some held high posts, e.g. a Pole Przedcławski, whose first name is unknown, as chief of police in the 1860s[25]. Another interesting example was given by Zygmunt Miłkowski in his diary, who met a certain Tokarski, former English consul from Botushany. In Bessarabia, he managed a shelter for beggars in Izmail (Jeż 1936, 426). Poles in Bessarabia also found employment at District Land Courts. They owned pharmacies, and were valued physicians. They held important social positions, and thus enjoyed great prestige[26]. Striving to improve their living conditions, some Poles would start careers in the Tzar's army, not out of compulsion, but in a desire for social promotion. Service in a due rank made it possible to raise the standard of living of both the soldier himself

[22] In the file with number F. 88, inv. 1, Storage unit 368, over more than 160 sheets, there are 118 surnames of Poles, similarly in file F. 88, inv. 2, Storage unit 300 - 115.

[23] ANRM, F. 88, inv. 2, Storage unit 299; F. 88, inv. 2, Storage unit 300; F. 88, inv. 2, Storage unit 384; F. 88, Inv. 2, Storage unit 389.

[24] Probably, it's German colonists coming, among others, from the Duchy of Warsaw, who applied new farming methods.

[25] Przedcławski was responsible for the census of the Poles in 1863 in the Kishinev district.

[26] One of them was lieutenant-colonel Aleksander Janowski; ANRM, F. 88, inv. 1, Storage unit 500.

and his immediate family. The interest in military career was also associated with privileges enjoyed by the military. This career was chosen not only by the poorest – many exponents of dvoryanstvo of Polish descent served in the Russian army[27].

Poles not only worked in administrative positions or in the Tzar's army, but also represented different types of professions: e.g. acting[28]. Moreover, Poles performed numerous works considered as intellectual. Many of them spent the last years of their lives in Kishinev, and they were buried there. In the local Polish-Armenian cemetery, still today one can find several tombstones dedicated to such persons. One of those buried there is Piotr Więckowski, son of Ignacy, born in 1832, and deceased in 1911 (Cucharec 2014, 23). He was a Councillor of State and a social activist. He founded a home for the elderly which he built at the Catholic cemetery (Cucharec 2014, 23). At the same cemetery, Ignacy Jukowski, son of Fiodor, deceased on 26th December 1819, court employee, was buried. Also Marjan-Walery Żurakowski, son of Konrad, born on 15th August 1860, deceased on 30th March 1932, reposes there. He was a medical doctor, exponent of an extremely prestigious profession categorised over time as intellectual. He used to work for the Red Cross. His tombstone also states that he had owned a house in Kishinev, in Zhukovsky Street. In the Kishinev cemetery, there also repose two architects from Polish soil: Leopold Szejdewandt and Osip Gaskiet. The former lived in 1829-1894, and was the architect of Kishinev in 1862-1883. He prepared interesting urban solutions for Kishinev, and was an author of the projects of many churches in Bessarabia. His tombstone also stated that he had owned a house in Kishinev (Cucharec 2014, 23).

Based on the preserved data one can make certain generalisations based on statistical data from the parish registers, particularly birth registers. What can be inferred from them is that among the Catholics of Polish descent, people with peasant background dominated. The third largest group were townspeople and merchants. It included 28 persons. It was more than half the number less than the exponents of peasantry. This is confirmed by a wide participation of exponents of the two latter groups in the Polish community in Bassarabia. A small number of baptised children from both intelligentsia and clerical families may appear surprising, although in this case it may be presumed that to pursue career in the administration they could change religion for Orthodox Christian, or fail to admit their being Catholics[29]. The analysis of both the birth registers and the census of 1863 confirms the geographical dispersion of the Poles in Bessarabia, while demonstrating the existence of a bigger group of Polish settlers in the area of Khotyn. In addition, the list reveals that people of Polish descent represented practically all the occupational groups and most of the social categories in the Bessarabia Oblast. However, in this group dominated persons with good educational background or those performing intellectual work requiring high qualifications. This confirms the theory that Poles played an important role in the development of this part of the Russian Empire, they represented prestigious professions, and actively worked in the oblast administration, thereby contributing to development of the entire region.

Poles in Bessarabia would quickly adapt to the new living conditions, but only few took advantage of the opportunity of transferring to the unknown and poorly populated land. They were greatly esteemed, both as outstanding individuals, and as the social group. This can be observed in the second half of the 19th century, when Poles were appointed at state positions in Bessarabia, and in dvoryanstvo assemblies. However, it's likely that because of their small number Poles failed to create an organised community that would represent their interests as a national group. This was directly reflected in the social processes that affected them, as well as translated into the process of assimilation with the local population.

Bibliography

Cucharec 2014: S.I. Cucharec, Odrodzenie życia religijnego i społecznego kościoła katolickiego w Mołdawii (Krakow 2014).

Funika 1995: W. Funika, Polacy a Besarabia w latach 1812-1940. In: (Ed. Walewander) Polacy w Mołdawii (Lublin 1995), 58-89.

[27] Emila Olszewska was an actress, ANRM, F. 2, inv. 1, Storage unit 1831.
[28] ANRM, F. 2, inv. 1, Storage unit 1831.
[29] ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 147; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 417; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 418; ANRM, F. 211, inv. 11, Storage unit 715.

Gaydamowicz 2009: T. Gaydamowicz, Kraina dzieciństwa, "Myśl.pl. Pismo społeczno-polityczne. Kwartalnik", vol. 15, jesień 2009, 43-46.

Jeż 1936: T.T. Jeż (Miłkowski Zygmunt), Od kolebki przez życie, vol. II (Kraków 1936).

Kozłowski 1992: J. Kozłowski, Geneza i ewolucja zbiorowości wychodźstwa polskiego. In: Polonia w Europie, pracazbiorowa pod red. B. Szydłowskiej-Ceglowej (Poznań 1992), 15-44.

Kucharski, Tomkowski 1986: W. Kucharski, Z. Tomkowski, Wokół podstawowych pojęć i definicji. In: (Eds. A. Koprukowniak, W. Kucharski) Polacy w świecie. Polonia jako zjawisko społeczno-polityczne, part I (Lublin 1986), 25.

Łukawski 1978: Z. Łukawski, Ludność polska w Rosji 1863-1914 (Wrocław 1978).

Makowiecki 1976: S. Makowiecki, Mamałyga, czyli słońce na stole (Krakow 1976).

Poştarencu 2005: D. Poştarencu, Contribuţii la istoria modernă a Basarabiei, vol. I (Chişinău 2005).

Poştarencu 2009: D. Poştarencu, Contribuţii la istoria modernă a Basarabiei, vol. II (Chişinău 2009).

Wieliczko 1986: M. Wieliczko, Z dziejów Polaków żyjących w sąsiedztwie ojczyzny. In: Polacy w świecie. Polonia jako zjawisko społeczno-polityczne, part I (Lublin 1986), 121-160.

Военная 1912: Военная энциклопедия, под ред. В.Ф. Новицкого (Санкт-Петербург 1912).

Гренадерские 1909: Гренадерские и пехотные полки, под ред. В.К. Шенк (Санкт-Петербург 1909), 95-98. <http://www.runivers.ru/lib/book4724/> (acces: 5.03.2015).

Зеленчук 1979: В.С. Зеленчук, Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Кишинев 1979).

Крушеван 1903: П.А. Крушеван, Бессарабия (Москва 1903).

Суляк 2012: С.Г. Суляк, Этнический состав населения Бессарабии в XIX - начале XX в. http://www.materik.ru/rubric/detail.php?ID=15240> (access: 27-08-2014).

Polonezii în Basarabia ruseasc㠖 etapele şi cauzele migraţiei lor

Cuvinte-cheie: Basarabia, Imperiul Rus, polonezi.

Rezumat: Basarabia este o regiune istorică care în secolul XIX a fost o parte din Imperiul Rus. Pe întregul secol, cât s-a aflat în Imperiul Rus, Basarabia şi-a păstrat caracterul său multietnic şi multicultural.

Cea mai importantă problemă, pe care am ridicat-o în lucrare, a fost definirea cauzelor şi etapelor fluxului polonezilor în Basarabia. Acesta a fost un proces lung şi complicat, în care este posibil să distingem anumite subperioade. În timpul cercetării am reuşit să disting câteva valuri ale fluxului de colonişti. Primele urme ale prezenţei poloneze în Basarabia au fost atestate în documentele din anul 1820. Acestea sunt din păcate surse individuale, care nu permit a defini structura şi caracterul migraţiei polonezilor de atunci în Basarabia. Ştim totuşi, că polonezii au început să vină în Basarabia imediat după semnarea Păcii de la Bucureşti din anul 1812. Rolul esenţial în acest fenomen l-a avut politica autorităţilor centrale ruseşti, orientată să repopuleze cât mai repede şi fără întârziere acest ţinut, ce până atunci fusese unul dintre principalele scopuri ale politicii ruse în această regiune. Pentru ca polonezii să locuiască în Basarabia s-a încurajat mai ales anunţarea achiziţionării terenurilor libere, în timp ce dreptul acesta a fost limitat pentru ei în guberniile de vest ale Imperiului.

Поляки в российской Бессарабии: этапы и причины иммиграции

Ключевые слова: Бессарабия, Российская империя, поляки.

Резюме: Бессарабия – это историческая область, которая в XIX веке входила в состав Российской империи. На протяжении долгого периода пребывания в составе Российской империи Бессарабия сохраняла свой многоэтнический и многокультурный характер. Настоящая работа посвящена определению причин и этапов иммиграции поляков в Бессарабию. Это был весьма долгий и сложный процесс. В ходе исследований нами было обнаружено несколько волн переселения. Первые свидетельства присутствия поляков в Бессарабии запечатлены в документах, датируемых 1820-м годом. К сожалению, это в основном единичные источники, не предоставляющие возможности более тщательного и более точного определения структуры и характера польской миграции в Бессарабию того времени. Однако нам известно, что поляки начали прибывать в Бессарабию вскоре после подписания Бухарестского мирного договора в 1812 году. Существенную роль в этом явлении сыграла политика имперской власти, важнейшей задачей которой было скорейшее заселение этого малонаселенного края. Обещанная возможность свободного приобретения земли побудила поляков переселяться в Бессарабию, так как в западных губерниях империи такие права были резко ограничены.

12.04.2019

Dr. Anna Skowronek, Adam Mickiewicz University in Poznań, str. Umultowska 89 d, 61-614 Poznań, Poland, https://orcid.org/0000-0001-5924-7428, e-mail: annasko@amu.edu.pl

CÂTEVA SIGILII ALE BRESLELOR DIN BASARABIA ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

Mihai Melnic

Cuvinte-cheie: sigiliu, breaslă, Basarabia, epoca modernă, sigilografie.

Din cele mai vechi timpuri, meşteşugarii organizaţi după sistemul breslelor au deţinut o importantă pondere în viaţa social-economică a oraşelor din Europa, inclusiv în cele din teritoriile româneşti. Este cunoscut faptul că în Moldova din stânga Prutului, ca şi în întregul principat, la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, existau centre urbane şi aşezări rurale în care îşi desfăşurau activitatea diferite bresle. Această constatare este confirmată de numeroase cercetări. Astfel, M. Cincu arată că breslele, asociaţii de tip profesional, au avut un rol deosebit în reglementarea producţiei meşteşugăreşti, în desfacerea produselor şi, implicit, în garantarea calităţii acestora, procurarea materiilor prime şi înlăturarea concurenţei nebreslare (Cincu 1998, 158). Printre factorii ce au determinat importanţa breslelor, M. Cincu plasează în prim-plan funcţiile economice, sociale, politice şi militare, susţinând că ele aveau „un rol de întrajutorare a membrilor lor, precum şi de participare la conducerea şi apărarea oraşului" (Cincu 1998, 159).

Prezentul articol are ca subiect de abordare sigiliile breslelor din Basarabia în epoca modernă. Motivul din care am ales acest subiect îl constituie faptul că în teritoriul respectiv breslele apar relativ târziu, spre deosebire de restul Principatului Moldovei, alte teritorii româneşti şi alte zone ale Europei. Pentru Basarabia activitatea breslelor a avut o pondere aparte, comparativ mai redusă, în dezvoltarea economică, socială şi politică a provinciei. Caracterul acestei activităţi este specificat în volumul de documente întocmite de bresle şi de organele de supraveghere a acestora pe parcursul unei perioade reprezentative pentru acest studiu, cuprinse între sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XX-lea.

De regulă, actele emise de conducerea breslelor erau întărite cu sigilii, aplicate prin diverse metode: în ceară, fum, tuş etc. Folosite pentru a garanta autenticitatea actului emis, sigiliile breslelor erau aplicate alături de semnătura celui care elibera actul, urmând textul propriu-zis al actului. Aceste sigilii s-au conservat pe diferite categorii de documente provenind de la bresle: statute, registre de cheltuieli, diplome, contracte, hotărâri de adunări, corespondenţă etc. (Mureşan 2006, 108). Majoritatea documentelor scrise cuprinzând sigilii de breaslă din zona ce ne interesează şi care au ajuns până în zilele noastre se păstrează astăzi în fondurile Arhivei Naţionale a Republicii Moldova. Cele mai importante pentru studiul nostru fiind:

a) *Duma Orăşenească Chişinău* (Кишиневская Городская Дума), 1817-1915 (Fond nr. 75);

b) *Camera de Finanţe a Basarabiei* (Бессарабская казенная палата), 1828-1918 (Fond nr. 134);

c) *Tribunalul General al Meşteşugarilor din Chişinău* (Кишиневская общая ремесленная управа), 1897-1911 (Fond nr. 519).

În fondurile menţionate atestăm documente ce reflectă importanţa economică a breslelor, aspecte din viaţa profesională şi socială, dar şi numeroase documente eliberate breslelor de către autorităţile imperiale ruse care vizează diferite privilegii, cum ar fi dreptul exclusiv de achiziţionare a materiilor prime, de prelucrare a lor sau de desfacere a produselor meşteşugăreşti. Autenticitatea documentelor provenite de la bresle, precum şi de la alte autorităţi imperiale, era confirmată prin aplicarea sigiliilor. Ca şi în cazul breslelor din altă parte, sursele sigilografice provenite de la bresle, în tipare sau amprente sigilare, constituie valoroase mărturii ale trecutului istoric, importante izvoare de informaţii cu privire la evoluţia uneltelor, a tehnicilor şi a metodelor de lucru în cadrul producţiei meşteşugăreşti (Mureşan 2006, 159). Într-un fel, putem spune că ele ilustrează plastic dezvoltarea economiei meşteşugăreşti.

Spaţiul Basarabiei în epoca modernă a fost tratat de istoriografia naţională şi străină din punct de

vedere geografic, istoric, arheologic, etnografic, economic, etnic, confesional, dar aspectul sigilografic rămâne încă o carenţă, deşi vestigiile sigilare din spaţiul dintre Prut şi Nistru au constituit subiectul sau baza sursologică pentru câteva lucrări importante, unele cu caracter monografic, de referinţă (Dogaru 1976; Dogaru 1978; Dogaru 1984; Dogaru 1991; Andrieş-Tabac 1992; Mischevca, Negrei, Nichitici 1994; Andrieş-Tabac 1998; Andrieş-Tabac 2008; Chiroşca 2013 şi altele). Cu toate acestea, sigiliul de breaslă nu este foarte prezent în aceste lucrări.

Apariţia sigiliilor de breaslă este nemijlocit legată de dezvoltarea breslelor. În Principatul Moldovei, inclusiv în teritoriile din stânga Prutului, spre deosebire chiar de spaţiile vecine, nu se atestă funcţionarea unor sigilii de breaslă proprii de la începutul existenţei lor. În Principatul Moldovei aceste sigilii apar abia în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea (Vîrtosu 1960, 347). Participarea activă şi intensă a breslelor la întreaga viaţă social-economică şi politică a oraşelor moldoveneşti a făcut ca dreptul de a folosi sigiliul propriu ca semn distinctiv de confirmare a autorităţii juridice de care se bucurau breslele să nu constituie o problemă pentru ele, dar consemnarea lor documentară este foarte tardivă. Până în anii ‘80 ai secolului al XVIII-lea, în hrisoave, acte ale breslelor sau acte particulare nu se aminteşte în niciun fel de folosirea sau existenţa unui sigiliu propriu al breslei, funcţiunea lui îndeplinind-o, uneori, sigiliile personale ale celor care făceau parte din conducerea breslei respective. Dar chiar şi acest fel de sigilii nu apare decât după mijlocul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea, atunci când şi breslele capătă o formă nouă de organizare, stabilită prin hrisoave şi sprijinită oficial (Vîrtosu 1960, 347). Analiza surselor istorice şi istoriografice permite să concluzionăm că în calitate de sigiliu pentru breaslă a mai servit, uneori, însuşi sigiliul bisericii unde breasla îşi sărbătorea patronul, acesta fiind aplicat în Ţara Românească şi în Moldova, sau chiar sigiliul episcopiei aflătoare în târgul sau oraşul de provincie unde era breasla (Vîrtosu 1960, 348).

Referindu-ne la Basarabia modernă, trebuie să remarcăm faptul că pentru acest spaţiu în colecţiile publice de pe ambele maluri ale Prutului nu s-a păstrat niciun tipar sigilar, ci doar amprente sigilare, aplicate de cele mai multe ori în ceară roşie, tuş negru sau negru de fum.

În documentele cercetate de noi au fost depistate astfel câteva sigilii aplicate prin aceleaşi metode, dar amprentele în tuş negru predomină. În ceea ce priveşte locul aplicării pe document a sigiliului breslei, acesta variază de la un document la altul. De obicei, el a fost aplicat în partea de jos, imediat după încheierea textului de bază, în partea stângă sau în partea dreaptă a documentului. S-au depistat şi documente pe care pentru validare au fost puse mai multe semnături şi aplicate mai multe sigilii, caz în care se respectă o anumită ordine.

Cele 12 sigilii de bresle basarabene, pe care le trecem în revistă în acest demers ştiinţific, deşi au aceeaşi funcţie de apărare a intereselor comune, se deosebesc între ele prin caracterul lor unic, specific, netirajat. Astfel, unele sigilii au aparţinut asociaţiilor de producători de bunuri materiale: cizmari, cojocari, tăbăcari, sobari, lumânărari şi săpunari. Altele au fost utilizate de asociaţiile care prestează o muncă sau un serviciu: zidari, tâmplari, ciocli, lăutari. Se cunosc şi sigilii aparţinând unor bresle cu caracter de comunitate naţională: a velicoruşilor, armenilor, bulgarilor, grecilor etc. Pe suprafaţa câmpului sigilar al sigiliilor de breaslă, ca, de altfel, pe sigilii în general, se regăsesc cele două componente informaţionale definitorii: *emblema*, constituind reprezentarea simbolică gravată, şi *legenda*, textul scris care atestă proprietarul şi alte lucruri (Dicţionar 1982, 71, 109, 153).

Dintre aceste 12 sigilii de bresle, trei sunt ovale (nr. 1, 4, 10), una oval-orizontală (nr. 11) şi opt rotunde, dimensiunile lor liniare oscilând în jurul a 30 mm.

Legenda cuprinde de regulă numele breslei, cu menţionarea numelui oraşului în care aceasta funcţionează: „Sigiliul breslei tăbăcarilor din Chişinău”, „Sigiliul breslei cizmarilor din Chişinău”. Pe două sigilii întâlnim în legendă data de fabricaţie sau de introducere în uz a acestuia: „Breasla cizmarilor anul 1822”. După cum se poate constata din actele scrise, anul gravării sigiliului menţionat în legendă aproape întotdeauna corespunde cu data intrării în funcţie a starostelui de rând al breslei respective.

Legendele sunt scrise în limba rusă. La sigiliile de formă ovală, care probabil sunt şi mai vechi, textul este gravat în slove caligrafice minuscule de chirilică cursive, legendele cu literele capitale exclusiv fiind mai rare. Legenda sigiliilor mai noi, în special rotunde, este gravată de regulă cu litere

capitale de tipar şi cuprinde mai puţine cuvinte abreviate.

În ceea ce priveşte emblemele sigiliilor în discuţie, la breslele basarabene din epoca modernă apare adesea o emblemă heraldică: stema Imperiului Rus în diferite soluţii de epocă sau stema Regiunii Basarabia. O altă emblemă frecventă, specifică întregului spaţiu românesc (dar nu numai) pentru secolele XVIII-XIX, o constituie acvila monocefală, reprezentată artistic cu aripile desfăcute şi stând pe un suport, uneori purtând în cioc o crenguţă. Cele mai elocvente sunt însă sigiliile în al căror câmp figurează simboluri proprii breslelor respective: cizma pentru cizmari; două topoare încrucişate şi un ferestrău la mijloc pentru tâmplari; un cojoc pentru breasla cojocarilor.

Potrivit imaginilor pe care le avem, constatăm că sigiliile sunt lucrate foarte simplu, iar simbolurile specifice breslelor când sunt reprezentate nu conţin podoabe heraldice. Excepţie face numai breasla cizmarilor din Chişinău, care îşi aşează cizma-simbol într-un scut patrulater, căruia i se adaugă ca suport un leu. Cu toate că această amprentă sigilară este de o calitate proastă, putem spune că sigiliul breslei a fost unul foarte elaborat din punct de vedere compoziţional şi lucrat destul de bine.

În catalogul ce urmează, ne-am străduit să prezentăm sigiliile în ordine cronologică, luându-se ca bază fie data gravată în câmpul sigilar, fie data documentului pe care a fost aplicat. Câteva dintre aceste sigilii (nr. 9, 10 şi 11) ne-au fost semnalate pentru studiu şi oferite pentru publicare cu multă bunăvoinţă de coordonatorul nostru ştiinţific, dr. Silviu Andrieş-Tabac, căruia ţinem să îi mulţumim şi pe această cale, precum şi pentru munca sa depusă la conceptul catalogului şi la redactarea descrierilor din catalog.

CATALOG

1. **Sigiliul Breslei cizmarilor de fason moldovenesc din Chişinău, 1822.**

   Amprentă sigilară ovală (28×31 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în negru de fum la 6 septembrie 1840 pe o hotărâre a adunării Breslei cizmarilor de fason moldovenesc cu privire la încasarea impozitelor către stat, alături de semnătura starostelui Efim Musteaţă.

   Emblema: în scut rectangular cu vârful probabil în acoladă, o cizmă în pal; scutul este sprijinit la dextra de o ramură de palmier, iar la senestra de un leu privind înapoi, stând pe un soclu sau o terasă; scutul este surmontat de o acvilă conturnată cu capul întors spre dextra. Pe margine un oval perlat.

   Legenda, lizibilă parţial, cu caractere cursive, în exergă, începând cu ora 12: «Печать Кишиневскаго сапожническаго цеха», şi sub scut milesimul: «1822».

   Sursa: ANRM, F. 75, inv. 1, d. 898, f. 292.

Fig. 1. Sigiliul Breslei cizmarilor de fason moldovenesc din Chişinău, 1822.

2. **Sigiliul Breslei tăbăcarilor din Chişinău, 1828.**

   Amprentă sigilară rotundă (ø 27 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în negru de fum la 9 aprilie 1840 pe o cerere a locuitorilor chişinăuieni din breasla tăbăcarilor pentru asamblarea unui scrânciob în preajma caselor lor, alături de semnătura starostelui Andrei Ivanov.

   Emblema: în centrul câmpului sigilar o presă pentru întinderea pieilor, însoţită la dextra de un cârlig în forma literei greceşti mici ρ (ro). Pe margine un cerc liniar.

   Legenda, în exergă, cu litere mici, începând cu ora 12: «печать табака[рского] цеха 1828».

   Sursa: ANRM, F. 75, inv. 1, d. 932, f. 3, 3v.

Fig. 2. Sigiliul Breslei tăbăcarilor din Chişinău, 1828.

3. Sigiliul Breslei cojocarilor din Chişinău, aplicat la 1840.

Amprentă sigilară rotundă (ø 33 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în negru de fum la 20 februarie 1840 pe o copie a Registrului breslei cojocarilor pentru încasarea impozitului de stat de la fiecare membru pe anul 1840, cuprinzând 45 de meseriaşi.

Emblema, lizibilă parţial: o acvila cu zborul larg desfăcut şi capul conturnat, stând pe un cojoc în pal, totul înconjurat de o cunună deschisă compusă din două ramuri de palmier. Pe margine un cerc liniar.

Legenda, lizibilă parţial, cu litere cursive primitive, poate în limba română, în partea de sus în exergă: «це[х] кожокари» [Ţehul cojocarilor ?].

Sursa: ANRM, F. 75, inv. 1, d. 890, f. 30.

Fig. 3. Sigiliul Breslei cojocarilor din Chişinău, 1840.

4. Sigiliul Breslei tâmplarilor din Chişinău, aplicat la 1840.

Amprentă sigilară ovală (27×32 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în negru de fum la 19 februarie 1840 pe copia Caietului de înscriere a impozitelor încasate de la locuitorii oraşului Chişinău din Breasla tâmplarilor pentru primul semestru al anului 1840, alături de semnătura starostelui Todosii Tighii.

Emblema: în centrul câmpului sigilar, un ferestrău în pal cu dinţii spre senestra, broşând peste un topor şi un ciocan cu cozile lungi, încrucişate în săritoare, şi acostat de două bărdiţe în pal, adosate, totul înconjurat de o cunună deschisă, compusă din două ramuri de palmier; pe mânerul de sus al ferestrăului stă o acvilă cu zborul larg desfăcut. Pe margine un oval liniar.

Legenda, în exergă, cu litere capitale, pornind de la ora 12: «ПЕЧАТЬ: КИШИНЕВСКАГО: ПЛОТНИ: ЦИХА» [Печать Кишиневского плотницкого цеха].

Sursa: ANRM, F. 75, inv. 1, d. 898, f. 292.

Fig. 4. Sigiliul Breslei tâmplarilor din Chişinău, 1840.

5. Sigiliul Breslei pietrarilor şi sobarilor maloruşi din Chişinău, aplicat la 1840.

Amprentă sigilară rotundă (ø 32 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în tuş negru la 14 februarie 1840 pe copia Caietului de înscriere a impozitelor încasate de la locuitorii oraşului Chişinău din breasla pietrarilor şi sobarilor maloruşi pentru primul semestru al anului 1840.

Emblema: în jumătatea superioară a câmpului sigilar stema Imperiului Rus, model circa 1825. Pe margine un cerc liniar.

Legenda, în jumătatea de jos a câmpului sigilar, în cinci rânduri, cu caractere cursive: «Печ: кишине: мало/ росескаго цеха/ камѣнщицкаго/ и печнаго-/ строения» [Печать Кишиневского малороссийского цеха каменщицкого и печного строения].

Sursa: ANRM, F. 75, inv. 1, d. 1899, f. 99.

Fig. 5. Sigiliul Breslei pietrarilor şi sobarilor maloruşi din Chişinău, 1840.

6. Sigiliul Breslei pielarilor de săftian din suburbia Buiucani a oraşului Chişinău, aplicat la 1840.

Amprentă sigilară rotundă (ø 35 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în tuş negru la 29 august 1840 pe o hotărâre a adunării obştii privind impozitele încasate de la locuitorii din prima parte a suburbiei Buiucani a oraşului Chişinău din breasla pielarilor de săftian, pentru al doilea semestru al anului 1840, alături de semnătura starostelui Simion Grecu.

Emblema: în jumătatea superioară a câmpului sigilar stema Imperiului Rus, model circa 1825. Pe margine un cerc liniar.

Legenda, în jumătatea de jos a câmpului sigilar, în patru rânduri, cu caractere cursive: «П: Предмѣс: Горо:/ Киши: Боюкан: Ко/ жевно-Сафьяно/ ваго Цеха» [Печать предместья города Кишинева Буюкань кожевно-сафьянового цеха].

Sursa: ANRM, F. 75, inv. 1, d. 898, f. 137v.

Fig. 6. Sigiliul Breslei pielarilor de săftian din suburbia Buiucani a oraşului Chişinău, 1840.

7. Sigiliul Breslei tăbăcarilor din Chişinău, aplicat la 1840.

Amprentă sigilară rotundă (ø 33 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în tuş negru la 10 septembrie 1840 pe o hotărâre a adunării de breaslă privind impozitele încasate de la locuitorii oraşului Chişinău din breasla tăbăcarilor pentru al doilea semestru al anului 1840, alături de semnătura starostelui Andrei Brumă.

Emblema: în jumătatea superioară a câmpului sigilar stema Imperiului Rus, model circa 1825. Pe margine un cerc liniar. Sub legendă o linie decorativă.

Legenda, în jumătatea de jos a câmpului sigilar, în trei rânduri, cu caractere cursive: «Печать Кишинев/ скаго Табакар/ скаго Цеха».

Sursa: ANRM, F. 75, inv. 1, d. 898, f. 299.

Fig. 7. Sigiliul Breslei tăbăcarilor din Chişinău, 1840.

8. Sigiliul Breslei lumânărarilor şi săpunarilor din Chişinău, aplicat la 1840.

Amprentă sigilară rotundă (ø 37 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în tuş negru la 19 septembrie 1840 pe copia caietului de înscriere a impozitelor încasate de la locuitorii oraşului Chişinău din Breasla lumânărarilor şi săpunarilor pentru al doilea semestru al anului 1840, alături de semnătura starostelui M. Mumjid.

Emblema: în jumătatea superioară a câmpului sigilar stema Imperiului Rus, model circa 1825. Pe margine un cerc liniar. Sub legendă o linie decorativă.

Legenda, în jumătatea de jos a câmpului sigilar, în patru rânduri, cu caractere cursive: «Печать Кишинев/ скаго Цеха Свеч/ наго и Мыльнаго/ Заводовъ».

Sursa: ANRM, F. 75, inv. 1, d. 1806, f. 422v.

Fig. 8. Sigiliul Breslei lumânărarilor şi săpunarilor din Chişinău, 1840.

9. Sigiliul Breslei cizmarilor de fason moldovenesc din Chişinău, aplicat la 1850.

Amprentă sigilară rotundă (ø 28 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în tuş negru la 29 octombrie 1850 pe o listă catagrafică, alături de semnătura starostelui Grigorii Ivanov.

Emblema: în jumătatea superioară a câmpului sigilar stema Imperiului Rus, model circa 1825. Pe margine un cerc liniar.

Legenda, în jumătatea de jos a câmpului sigilar, în patru rânduri, cu caractere cursive: «Печ. Сапожниче/ скаго Цеха Мол/ давскаго По/ кроя».

Sursa: ANRM, F. 134, inv. 2, d. 239, f. 315v, 319v.

Fig. 9. Sigiliul Breslei cizmarilor de fason moldovenesc din Chişinău, 1950.

10. Sigiliul Breslei cizmarilor de fason german din Chişinău, aplicat la 1850.

Amprentă sigilară ovală (33×35,5 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în tuş negru la 26 octombrie 1850 pe o lista catagrafică, alături de semnătura starostelui Zahar Jdanov.

Emblema: în mijlocul câmpului sigilar o cizmă conturnată în pal, însoţită dedesubt de un pantof, de asemenea conturnat; pe cizmă stă o acvilă cu aripile desfăcute şi capul ieşind până în exergă, aproximativ la ora 12; compoziţia este înconjurată de o cunună deschisă, formată din două ramuri înfrunzite şi cu floare în vârf. Pe margine un oval perlat.

Legenda, în exergă, pornind de după capul acvilei, cu litere capitale de tipar: «ПЕЧ КИШИНЕВСКАГО САПОЖНИЧЕСКАГО ЦЕХА», terminată cu patru puncte aşezate unu, doi, unu; în câmp, între pantof şi cunună, în două rânduri: «НѢМЕЦКА/ ПОКРОЯ».

Sursa: ANRM, F. 134, inv. 2, d. 239, f. 358v.

Fig. 10. Sigiliul Breslei cizmarilor de fason german din Chişinău, 1850.

11. Sigiliul Breslei cioclilor din Chişinău, aplicat la 1850.

Amprentă sigilară oval-orizontală (30×25 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în negru de fum pe o listă catagrafică a locuitorilor oraşului Chişinău din 30 octombrie 1850.

Emblema: în centrul câmpului sigilar, pe o terasă, un coş pentru pământ şi un căuş în formă de umbrelă pentru a săpa gropile; deasupra apare o cunună deschisă, formată din două ramuri de palmier unite în partea de jos

Legenda: sub terasă, cu litere chirilice, indescifrabilă. Este posibil ca o parte din legendă să fi fost inclusă şi în interiorul cununii. Denumirea rusească a breslei este: Гробокопательское общество христианских кладбищ города Кишинева.

Sursa: ANRM, F. 134, inv. 2, d. 239, f. 238v.

Fig. 11. Sigiliul Breslei cioclilor din Chişinău, 1850.

12. Sigiliul Consiliului Breslei căciularilor din Chişinău, aplicat la 1913.

Amprentă sigilară rotundă (ø 27 mm), după o matrice executată în incizie, aplicată în cerneală violetă la 4 februarie 1913, pe un raport către Tribunalul General al Meşteşugarilor din Chişinău privind certificatul de meşter al lui Z.E. Zimschi.

Emblema: stema Regiunii Basarabia, model 1826, dar având scutul timbrat de o coroană imperială, specifică stemelor guberniale târzii.

Legenda, în exergă, între două cercuri liniare, cu litere capitale de tipar, pornind de la ora 12 cu o floricică cu cinci petale: «* ПЕЧ. КИШИН. ШАПОЧ. ЦЕХ. УПРАВЫ» [Печать Кишиневского шапочного цеха управы].

Sursa: ANRM, F. 75, inv. 1, d. 899, f. 309.

Fig. 12. Sigiliul Consiliului Breslei căciularilor din Chişinău, 1913.

Bibliografie

Andrieş-Tabac 1992: S. Andrieş-Tabac, Arhiva Naţională a Republicii Moldova, Fond nr. 2122. Colecţia de matrice sigilare ale instituţiilor din Basarabia din secolele XIX-XX, 1828-1958, Inventar-catalog nr. 1 (Chişinău 1992), cu titlu de manuscris.

Andrieş-Tabac 1998: S. Andrieş-Tabac, Heraldica teritorială a Basarabiei şi Transnistriei (Chişinău 1998).

Andrieş-Tabac 2008: S. Andrieş-Tabac, Introducere în heraldică. Noţiuni generale şi întregiri la armorialul teritorial românesc (Bucureşti 2008).

Chiroşca 2013: A. Chiroşca, Matrice sigilare din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei. In: Studii de muzeologie, II (Chişinău 2013), 119-149.

Cincu 1998: M. Cincu, Contribuţii privind studiul sigiliilor breslelor braşovene. Revista Arhivelor s.n. LXXV, vol. LX, 1-2, 1998, 158-188.

Dicţionar 1982: Dicţionar al ştiinţelor speciale ale istoriei. Arhivistică, cronologie, diplomatică, genealogie, heraldică, paleografie, sigilografie (Bucureşti 1982).

Dogaru 1976: M. Dogaru, Sigiliile mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic (Bucureşti 1976).

Dogaru 1978: M. Dogaru, Sigilii orăşeneşti din epoca modernă şi contemporană (Bucureşti 1978).

Dogaru 1984: M. Dogaru, Colecţiile de matrice sigilare ale Arhivelor Statului (Bucureşti 1984).

Dogaru 1991: M. Dogaru, Contribuţii la cunoaşterea heraldicii basarabene. In: Cugetul, nr. 5-6 (Chişinău 1991), 20-34.

Mischevca, Negrei, Nichitici 1994: Vl. Mischevca, I. Negrei, Al. Nichitici, Simbolurile Ţării Moldovei: Din istoria vexilologiei şi sigilografiei heraldice moldoveneşti din sec. XIV-XIX (Chişinău 1994).

Mureşan 2006: A. Mureşan, Sigilii de bresle din vestul şi nord-vestul României (secolele XVI-XIX) (Cluj-Napoca 2006).

Vîrtosu 1960: Em. Vîrtosu, Sigilii de corporaţii bucureştene. Studii şi cercetări de numismatică, III (Bucureşti 1960), 347-374.

Several stamps of craft guilds of Bessarabia of the 19th century

Keywords: stamp, guild, Bessarabia, the modern era, sphragistics.

Abstract: The subject of this research is the nineteenth-century craft guilds of Bessarabia and their symbolism. The choice of the issue is dictated by the fact that the study of the organization of craft guilds through their corporate emblems, especially through the sphragistic sources, can contribute to a better understanding of the historical process. Although the stamps of guilds are known in relatively small number, yet their quantity far exceeds the number of other graphic sources relating to the life of craft institutions.

The stamps of craft guilds serve as an informative illustration of the development of the regional economy, local professional associations and crafts of Bessarabia in general, and the capital city of Chişinău in particular, especially considering the fact that other types of graphic sources on the left-bank Moldova have not survived till nowadays.

This study focuses on 12 stamps of guilds, the prints of which were identified in the collection of the National Archives of the Republic of Moldova. All of them belonged to the professional associations of the city of Chişinău of the Modern Era.

List of illustrations:

Fig. 1. Stamp of the Chişinău Guild of shoemakers, 1822.

Fig. 2. Stamp of the Chişinău Guild of tobacco growers, 1828.

Fig. 3. Stamp of the Chişinău Guild of skinners, 1840.

Fig. 4. Stamp of the Chişinău Guild of carpenters, 1840.

Fig. 5. Stamp of the Chişinău Guild of bricklayers and stove-makers, 1840.

Fig. 6. Stamp of the Guild of leather workers from the Chişinău suburb of Buiucani, 1840.

Fig. 7. Stamp of the Chişinău Guild of tobacco growers, 1840.

Fig. 8. Stamp of the Chişinău Guild of candle-makers and soap-boilers, 1840.

Fig. 9. Stamp of the Chişinău Guild of shoemakers of Moldavian cut, 1850.

Fig. 10. Stamp of the Chişinău Guild of shoemakers of German cut, 1850.

Fig. 11. Stamp of the Society of the Grave Diggers of the Chişinău Christian Cemeteries, 1850.

Fig. 12. Stamp of the Chişinău hat-makers guild, 1913.

Несколько цеховых печатей Бессарабии XIX века

Ключевые слова: печать, ремесленный цех, Бессарабия, новое время, сфрагистика.

Резюме: Предметом данного исследования являются ремесленные цеха Бессарабии XIX века и их символика. Выбор проблематики обусловлен тем, что исследование организации ремесленных цехов через их корпоративную эмблематику, особенно посредством ее сфрагистических источников, может способствовать лучшему пониманию исторических процессов. Хотя цеховых печатей известно сравнительно немного, все же их количество намного превосходит число других изобразительных источников, относящихся к жизни ремесленных учреждений.

Печати ремесленных цехов служат познавательной иллюстрацией к истории развития экономики края, местных профессиональных ассоциаций и ремесел Бессарабии в целом и столичного города Кишинева в частности. Особенно учитывая тот факт, что изобразительные источники других типов для левобережной Молдавии не сохранились до наших дней.

Настоящее исследование посвящено 12-ти цеховым печатям, оттиски которых были выявлены в фондах Национального архива Республики Молдова. Все они принадлежали профессиональным ассоциациям города Кишинева нового времени.

Список иллюстраций:

1. Печать кишинёвского сапожнического цеха, 1822 г.
2. Печать кишинёвского табакарского цеха, 1828 г.
3. Печать кишинёвского кожухарского цеха , 1840 г.
4. Печать кишинёвского плотницкого цеха, 1840 г.
5. Печать кишинёвского малороссийского цеха каменщицкого и печного строения, 1840г.
6. Печать кожевенно-сафьянного цеха предместья города Кишинёва Буюкань, 1840 г.
7. Печать кишинёвского табакарского цеха, 1840 г.
8. Печать кишинёвского свечного и мыльного цеха, 1840 г.
9. Печать кишинёвского сапожнического цеха молдавского покроя, 1850 г.

10. Печать кишинёвского сапожнического цеха немецкого покроя, 1850 г.
11. Печать Гробокопательского общества христианских кладбищ города Кишинёва, 1850 г.
12. Печать шапочного цеха Кишинёвской управы, 1913 г.

09.03.2019

Mihai Melnic, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chişinău, str. Ion Creangă, nr. 1, MD-2069 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-1562-6949, e-mail: melnic777.mm@gmail.com.

MATEUSZ GRALEWSKI ABOUT 19TH CENTURY GEORGIA[1]

Vazha Kiknadze

Keywords: Caucasus, Gralewski, Georgia, Vorontsov, Orbeliani.

One of the most interesting authors of Polish origin who has left voluminous memoirs concerning the Caucasus and Georgia of the 40-50's of the 19th century was Mateusz Gralewski. Unfortunately, the scientific community practically is not familiar with his book "The Caucasus. The memoirs of the 12-year captivity. Description of the region. Population. Customs".

And this despite the fact that the book is a high-class source on the history of the fight the Russian czarist regime carried out against the peoples of the North Caucasus. In addition, it is a valuable source on the issues of social customs of many Caucasian nations.

The reason why "The memoirs…" are little-known even in the scientific community of the Caucasus and Georgia is that fact that it was a rare book until recently. It was published in Lvov in 1877 and was not translated into European languages. Although the book was republished in Warsaw in 2011 (Gralewski 2014) and in Poznan in 2014, those editions were published in the Polish language (Gralewski 2014).

As fate has willed, the author of the book, 18-years-old Mateusz Gralewski was exiled to the Caucasus where he served as a soldier in Shirvan Regiment during 12 years and had good possibility to get acquainted with the region.

Mateusz Gralewski was born in village Mazevo (now – Lodz Voivodeship (province) in Poland). Being a high-school student in Warsaw, Mateusz Gralewski joined a conspiracy "Union of Polish people" whose aim was to liberate East Poland from the rule of Tsarist Russia. In 1843, the conspiracy was uncovered and all the members were underwent grave punishment. After a long and painful investigation, Gralewski was exiled to the Caucasus as a simple soldier. When serving in Shirvan Regiment, he against his own will, was forced to fight against freedom-loving nations of the North Caucasus. In deep dudgeon he describes inhuman methods of Russian Tsarism's struggle with Imam Shamil and other rebels. Gralewski gives many interesting details concerning the activities of Shamil, represents a portrait of not only Faither a fighter but also a diplomat. For example, Gralewski tells that Shamil, being an Imam and fighter, nevertheless has built churches for Russian ecclesiastic (Raskolniks) Raskolniks (ecclesiastical dissenters) in two villages: Dargo and Shubut (Shatoy), which were afterwards destroyed by Russian regular troops (Gralewski 2014, 22)[2].

Gralewski returned to his homeland after Alexander II's amnesty of 1856. Just after his return, Mateusz continued illegal activity. He takes active part January revolt of 1863, after the defeat of which he emigrates. He lives for some time in Saxony, then – in Switzerland, in Paris and in Lvov. When living in Paris, he restores his records about the Caucasus and Georgia. He published the restored records partially in Lvov in 1873-1875, and fully – in same place in 1877.

The book consists of 11 chapters of which the 8th one is devoted to Georgia (Georgia with Ossetia). The author arrives to Georgia from the east, because he came from Gyanja. From the very beginning of this chapter, Gralewski is quite explicit about his good feelings to Georgian people. Mateusz writes that he does not like to look at everyday poverty of common people. He is also astonished at the fact that there remained no or small quantity of Georgian population in the eastern part of historical Georgia (Gralewski 2014, 384-385).

Upon arriving to the capital of former Georgian kingdom, Gralewski exclaims: "I welcome you,

[1] The article was presented at International conference in Verona "Linguistic and Literary Studies on the Caucasus", 25 may of 2018.

[2] I express gratitude to Dr. Przemislaw Adamchevsky for translating the Polish text.

Tiflis, with your gardens and springs. I welcome you, the city that is spread out along the Mtkvari river (river Kura) and wrapped up in centuries-old reminiscences … I welcome you, the pride of a nation that tells about its 30-centuries history" (Филина, Осовска 2016). Gralewski writes that Tiflis is a mixture and combination of Asian and European styles. Unlike the Asian part, there are buildings in the European city as if moved from Dresden or Paris (Gralewski 2014, 386). The author makes specific mention of the fact that there are many churches in Tbilisi – both Orthodox and Armenian ones. He also emphasizes that Catholic church and two Muslim mosques function in the city.

In this chapter, the greater focus is placed on the meeting of M. Gralewski with a honourable Georgian nobleman to whom he had a reference letter. His colloquist wished to remain unrecognized and ask the guest to mention him under a pseudonym "J". Gralewski complied with his colloquist's request, and so "J" remained unknown during almost 150 years. We have attempted to uncover the name of this colloquist, and now we will discuss this issue.

"J" is a man of education, patriot of his country. He has a good knowledge of Georgian history and literature. Apparently, it was he who translates for Gralewski the citations from the main source of Middle-Age Georgia – "Kartlis Tskhovreba" ("History of Georgia").

The narration about the history of Georgia "J" begins with Egyptian Pharaoh Senusret (same as Sesostris) (1908-1875 BC) who supposedly visited Colchis. Then he tells about Greek and Roman colonies on the Black Sea shore, about Parnavaz, the first king of Iberia (the 4th - 3rd cc BC), about St. Nino who Christianized Georgia during king Mirian (the 4th c. AD). Special attention is given to the epoch of Vakhtang Gorgasali (the 5th c. AD). "J" assures that in the period of his kingship the territory of East Georgia extended up to the Black Sea and included Samegrelo and Abkhazia. According to "J", Gorgasali had conquered the North-Caucasian tribes of Ossetians and Petchenegs (Polovtsians) as well (Gralewski 2014, 380-391).

No one important epoch in the history of Georgia is left without coverage in their conversations. For example, "J" tells about the assault of Byzantine Emperor Heraklia on Tbilisi (the 7th c.), the Arabs invasion, in particular Mervan, known as "Deaf" (the 9th c.). "J" tells about Barda Sklero's rebellion against young Byzantine Emperor Basil II and the support to Byzantine Emperor on the part of Georgian military leader Ioann Tornike (the 10th c.). In detail, although with some inaccuracies, "J" narrates about the Bagrationi dynasty and David the Builder (he calls him "David the Restorer"). "J" emphasizes the fact that David tried to establish a common Caucasian state from Trapezund to Derbent, including the whole of the North Caucasus. He is sure that in that period Georgia had close contacts with Asian and European countries, In the first place – with Venice, Genoa, and also with the Greeks (i.e. Byzantium). He gives special attention to the reign of famous Georgian Queen Tamar (1178-1210/12), tells about great Georgian poets who lived and create their works in the epoch of Queen Tamar: Chakhrukhadze, Shavteli, Rustaveli. He is sure that Rustaveli was a representative of the School of Athens ("J" means that Rustaveli was well-acquainted with Ancient Greek and Byzantine literature). Gralewski adds for himself that the masterpiece of medieval poetry – Sh. Rustaveli's poem "The Knight in the Panther's Skin" was translated into Polish by Kazimierz Łaphzynski and cites one couplet from that translation: "Curses is the heart of man insatiable, greedy and reckless// For pleasure and joy he endures unheard of grief and affliction…" (Gralewski 2014, 403).

Then there is given history of the 13th-18th cc. Georgia, the reign of Archil II, Vakhtang VI and in more detail – the time of Irakli II (1762-1796).

Concerning the 19th century "J" tells rather veiledly, though he speaks directly about the manifesto of Emperor Pavel (1801) and that of Alexander I (1802) regarding East Georgia's joining Russia. He writes: "The Russians have thrown off the mask of wicked friendship and, by means of whip and arms, forced the rebels (against Russian rule) to accept a new slavery" (Gralewski 2014, 400).

Gralewski's views about the rule of vige-roy Mikhail Vorontsov (1844-1853) in Georgia are especially noteworthy. He tries to put aside the distrust concerning Vorontsov from his colloquist and writes as it were his own opinion: "Vorontsov was a very crafty man and acted as if he was a good friend for the Georgians, as if even common peasants could communicate with him". And this despite the fact that, as Mateusz Gralewski writes,

Vorontsov was an artful politician. Even when arranging high-priced balls (danking parties), Vorontsov furthered the impoverishment of Georgian noblemen. According to Gralewski, Georgian noblemen tried to follow Vorontsov's example and arranged high-priced balls as well. Since Georgian noblemen and princes had no money, they were forced to make state bank loans to secure the debts by mortgage their landed property. As a rule, Georgian noblemen could not pay off the mortgage, and so, most landed estates came into state possession. According to Gralewski, Vorontsov in such a way succeeded in still more enslaving Georgian noblemen and at the same time he earned their sympathy by awarding orders and medals to them.

Mateusz tells in detail about the literary life in Tbilisi in the 50's of the 19th century. In this connection he emphasizes the role of Georgian literary almanac "Zaria" ("Tsiskari"). He also mentions Ivan Kereselidze, the editor of the renewed almanac. This fact gives us an opportunity to ascertain that Gralewski left Georgia and the Caucasus not until January 1, 1857, because just at this time Iv. Kereselidze became the editor of "Zaria".

And now we will try to uncover personality of Gralewski's anonymous colloquist who has been known under a pseudonym "J".

On the basis of analysis of all the data Mateusz Gralewski provides about this person, we can make a conclusion that "J" is a man of noble birth, in addition to the house in Tbilisi he has also an estate in Gori Uyezd (district). "J" is well-familiar with history and literature of Georgia, not only of the past centuries, but of the 19th century as well. Unlike majority of Georgian aristocrats, his opinion on the activity of M.Vorontsov in Georgia is sharply negative. Gralewski's views of (in actual fact – "J"s views) about the devastation of Georgian noblemen by M. Vorontsov and his pseudoliberalism almost literally coincide with the position of famous Georgian public figure, writer and one of the leaders Georgian nobility's conspiracy of 1832 – Alexander Orbeliani (1802-1869). Al. Orbeliani advances just this thesis in his notes which he kept in secrecy and the most part of which came out only in the 90's of the 20th century. Orbeliani wrote: "Vorontsov put into practice such (inviting) enjoyments (having in mind the balls – *V.K.*) (...), by such life of luxury Vorontsov plunged our families, already became depleted, into debts". And also: "I have heard from the nearest people that Vorontsov said to be a liberal. This is false. The truth is that he pretends to be a liberal in order to attain his intentions" (Orbeliani 1999, 67, 69).

In addition to this telling argument in favour of the identification of "J" and Al. Orbeliani, another supporting fact is that princes Orbeliani (of this branch) had a house in the capital Tbilisi and an estate in the village Lamiskana which was in Gori Uyezd (district) in that time. Also, Al. Orbeliani was the main sponsor of the renewed almanac "Zaria" which was so interesting for Mateusz Gralewski. These arguments solidify our belief that "J" is none other but Alexander Orbeliani.

The question arises: why Al. Orbeliani so carefully conceals his personality and asks Polish guest in no case to expose him. We can ask this question as follows. As one of the organizers of 1832 conspiracy, Alexander was arrested that same 1832 year and exiled to Orenburg Guberniya (governorate). He was permitted to return to the homeland only in 1840. After his return, Alexander became a very fearful man. According to famous Georgian poet Akaki Tsereteli, Alexander Orbeliani was afraid to speak under lit candles and open windows. As Orbeliani says, even gesticulation visible from the open windows could disclose his antigovernment speech (Tsereteli 1925, 84). In view of such an evidence, one should not be astonished at Orbeliani's request to conceal his personality under the pseudonym "J". We believe we can disclose this short pseudonym. In our opinion, "J" is the first letter of Orbeliani's double surname – Jambakur Orbeliani.

Finally, we can state: Mateusz Gralewski has left a highly valuable for us description of Georgia and the Caucasus of the 19th century. Besides, the name of his main colloquist and informer in Georgia was disclosed – it was Alexander Orbeliani[3].

[3] Alexander Orbeliani was a many-sided man, he sympathize with all nations which fought for independence. For example, he wrote a small note on 18 May, 1859 – "A word about Italy", where he welcomes the fight Italian people waged against Austria. There are the following words in the note: "O Lord, liberate Italy!" (The note was first published only in 1999).

Bibliography

Gralewski 2011: M. Gralewski, Kaukaz. Wspomnienia z 12-letniej niewoli (Warszawa 2011).

Gralewski 2014: M. Gralewski, Kaukaz. Wspomnienia z 12-letniej niewoli (Poznan 2014).

Orbeliani 1999: Al. Orbeliani, A word for the repast of homeland, The collection compiled by Vakhania N. Library ossf selectas # 32 (Tbilisi 1999), in Georgian language.

Филина, Осовска 2016: М. Филина, Д. Осовска, Матеуш Гралевский в сб.: Судбы поляков на Кавказе, ч. I, «Тбилисская группа польских ссыльных поэтов» (Тбилиси 2016), 69.

Mateusz Gralewski despre Georgia din secolul al XIX-lea

Cuvintele-cheie: Caucaz, Gralewski, Georgia, Voronţov, Orbeliani.

Rezumat: Unul dintre autorii polonezi foarte interesanţi, care au lăsat descrieri importante despre Georgia şi Caucaz din anii ‘40-‘50 ai secolului al XIX-lea, este Mateusz Gralewski (1826-1891). Cartea sa „Caucazul. Memorii despre 12 ani de sclavie” se distinge prin fapte şi analize. Printre alte date unice, interesul autorului s-a concentrat pe principalul colocviu al lui Gralewski din Georgia, care peste 150 de ani a fost ascuns sub pseudonimul scurt „J”. Gazda lui Gralewski din Tbilisi aparţine unei familii aristocratice. El este proprietar de case din Tbilisi şi din districtul Gori, bine familiarizat cu istoria şi literatura din secolul al XIX-lea şi Georgia. Punctul iniţial pentru identificarea acestei persoane este opinia sa asupra activităţii lui M. Voronţov (1844-1853) în Caucaz. Spre deosebire de majoritatea nobilimii georgiene, referinţa lui despre Voronţov este foarte negativă. Această caracteristică negativă coincide cu poziţia faimosului personaj georgian, scriitor şi membru activ al conspiraţiei din anul 1832 – Alexander Orbeliani (1826-1869). A fost arestat ca lider al conspiraţiei şi exilat la Orenburg. După ce s-a întors acasă, a devenit un om înspăimântător, de aceea Gralewski îi ascunde personalitatea sub pseudonimul „J”. Putem dezvălui şi acest scurt pseudonim. În opinia noastră, „J” este prima literă a numelui dublu al lui Orbeliani – Jambakur-Orbeliani.

Матеуш Гралевский о Грузии XIX века

Ключевые слова: Кавказ, Гралевский, Грузия, Воронцов, Орбелиани.

Резюме: Одним из интереснейших польских авторов, который оставил ценные воспоминания о 40-х-50-х гг. XIX века на Кавказе и в Грузии, является Матеуш Гралевский (1826-1891). Его книга «Кавказ, воспоминания о двенадцатилетней неволе» изобилует многочисленными фактами и отличается логическим анализом. Нас особенно интересует его главный респондент в Грузии, который вот уже 150 лет скрывается под инициалами «Дж». Респондент Гралевского принадлежал к аристократической среде. Он владел домом в Тбилиси и фамильной собственностью в тогдашнем Горийском уезде. «Дж» был хорошо осведомлен об истории и литературе Грузии, как древних времен, так и XIX века. Исходной точкой для идентификации «Дж» для нас явилась резко отрицательная характеристика, данная им наместнику Кавказа М. Воронцову (1844-1853). «Дж» считал его псевдолибералом и разорителем грузинского дворянства. Интеллектуалом 40-50-х гг. XIX века с таким взглядом на деятельность наместника М. Воронцова, пожалуй, мог быть только писатель и участник заговора грузинской знати 1832 года – Александр Орбелиани (1802-1869).

Как участник заговора 1832 года А. Орбелиани был арестован и сослан в Оренбургскую губернию. После возращения на родину он стал чрезвычайно осторожным, и не удивительно, что он попросил Гралевского скрыть его имя. Мы считаем возможным расшифровать инициалы «Дж». По нашему мнению, эта первые буквы двойной фамилии Орбелиани – «Джамбакур-Орбелиани».

25.04.2019

Prof. dr. Vazha Kiknadze, Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi State University, Ilia Chavchavadze av. 1, Tbilisi, Georgia, https://orcid.org/0000-0002-5106-9943, e-mail: vazhakiknadze@yahoo.com

INSTITUIREA ŞI FUNCŢIONAREA MAGAZIILOR DE REZERVĂ A CEREALELOR ÎN BASARABIA (1834-1856)

Andrei Emilciuc

Cuvinte-cheie: magazii de rezervă a cerealelor, Basarabia, Imperiul Rus, foamete, comerţ cu cereale, Războiul Crimeii.

Asigurarea cu cereale a locuitorilor rupţi de agricultură şi menţinerea preţurilor optime pentru producători şi pentru consumatori la produsele de panificaţie au devenit obiective stringente ale politicii guvernamentale în mai toate statele europene în perioada de trecere de la medieval la modern. Politica acestora în domeniul comerţului cu cereale a urmat căi aproape similare şi a marcat tendinţele evolutive ale sistemului comerţului cu cereale în Europa. Reformarea legislaţiei din domeniul comerţului cu cereale în Europa a decurs, potrivit economistului K.G. Persson, în trei etape: prima a dus la liberalizarea pieţei interne prin autorizarea participării libere la comerţul cu cereale, acordarea dreptului încheierii nerestricţionate a contractelor şi a creării preţurilor conform principiilor pieţei; în a doua etapă au dispărut restricţiile de circumstanţă din comerţul exterior, iar intervenţiile statului au devenit mai transparente şi mai predictibile; în cea de a treia etapă, tarifele din comerţul exterior au devenit mai puţin protecţioniste sau au dispărut complet, iar practica intervenţiei statului în comerţul cu cereale prin obligativitatea predării unor cantităţi însemnate de cereale în grânarele publice a fost abandonată. Toate aceste etape s-au desfăşurat extrem de neuniform, reflectând stadiul de dezvoltare al relaţiilor capitaliste în diferite state europene şi decalajul dintre acestea, pe parcursul a circa 400 de ani (Persson 1999, 137).

Chestiunea abordată în acest articol se referă la cea de a doua etapă definită de economistul K.G. Persson. În această perioadă, o piedică serioasă în dezvoltarea comerţului exterior cu cereale o reprezenta obligaţia predării unor cantităţi însemnate ale acestora în grânarele publice, denumite de legiuitorul rus – magazii de rezervă a cerealelor. Principalele trei obiective pe care le urmărea guvernul rus erau: asigurarea securităţii alimentare a populaţiei, menţinerea unui preţ adecvat la cereale, precum şi apărarea şi promovarea intereselor marilor moşieri, în calitate de mari producători agricoli.

Instituirea magaziilor de rezervă a cerealelor în Imperiul Rus, în baza regulamentelor din statele europene şi doar în principalele centre administrative, a fost dispusă iniţial din contul statului, prin ucazul imperial din 20 ianuarie 1723 (ПСЗРИ 1830-I, №4020, 204-205). Ulterior a fost plasată în responsabilitatea moşierilor sau administratorilor tuturor satelor moşiereşti, mănăstireşti şi de stat prin ucazul Senatului din 19 februarie 1761, reconfirmat prin cel din 26 noiembrie 1767 (ПСЗРИ 1830-II, №13017, 392). Treptat, completarea rezervelor a intrat în obligaţia ţăranilor, drept prestaţie naturală sau în bani. Primul regulament în această privinţă a fost adoptat la 14 aprilie 1822 (ПСЗРИ 1830-IV, №29000, 146-153).

În 1830, astfel de magazii existau în 40 de gubernii, inclusiv în gubernia megieşă cu teritoriul dintre Prut şi Nistru – Podolia, în alte 12 – pentru asigurarea securităţii alimentare a populaţiei erau percepute prestaţii în bani, inclusiv în cealaltă gubernie megieşă cu Basarabia – Herson. În provincie, în virtutea faptului că Regulamentul din 14 aprilie 1822 preciza expres că prevederile sale nu se referă la Basarabia (ПСЗРИ 1830-IV, №29000, 152), doar în localităţile de stat şi colonii fuseseră prevăzută instituirea unor astfel de magazii. În colonii, acest lucru era prevăzut de *Instrucţiunile cu privire la administrarea coloniştilor străini în Novorosia* din 16 mai 1801 (ПСЗРИ 1830-III, №19873, 647), de care aveau să se conducă şi coloniştii din Basarabia (СЗРИ 1832, 107). Cantitatea de cereale prevăzută de a fi colectată de la coloniști în magaziile de rezervă era specificată a fi de jumătate *cetveric*[1] de culturi

[1] ***Cetveric*** (rus. четверик, мерка) – măsură de capacitate utilizată în trecut în Rusia pentru produsele solide friabile, egală cu 26,24 litri (a opta parte dintr-un cetvert).

de toamnă şi jumătate de *garniţă*[2] – de cele de primăvară (СЗРИ 1832, 174, §825). În localităţile de stat, prezenţa magaziilor de rezervă a cerealelor în provincie este confirmată în Regulamentul *Cu privire la instituirea şi funcţionarea în localităţile de stat din Basarabia a administraţiilor de plasă*, elaborat de Comitetul de Miniştri şi aprobat de împărat la 30 iunie 1826. Potrivit uneia dintre prevederile acestui regulament, în atribuţia Administraţiilor de plasă a localităţilor de stat intra şi supravegherea menţinerii în stare bună şi integră a magaziilor de rezervă a cerealelor, în vederea funcţionării acestora în conformitate cu legislaţia în vigoare. Eliberarea cerealelor din magaziile de rezervă pentru nevoiaşi se admitea, însă, doar cu aprobarea Administraţiei Fiscale de Stat (ПСЗРИ 1830-V, №444, 660, §40). La 21 februarie 1831, când au fost adoptate completări la Regulamentul în cauză, Basarabia iarăşi a fost omisă de legiuitorul rus (ПСЗРИ 1832-I, №4375, 181), chiar dacă autonomia sa administrativă fusese deja suprimată (1828) şi provincia fusese inclusă în sistemul comercial-vamal al Imperiului Rus (de la 1 ianuarie 1831). În plus, prin ucazul imperial din 14 octombrie 1831 s-a prevăzut ca în gubernia Herson prestaţia în bani pentru asigurarea securităţii alimentare a populaţiei să fie preschimbată chiar din acel an cu cea în cereale, şi respectiv să fie instituite magazii de rezervă a cerealelor (ПСЗРИ 1832-II, №4864, 128). Ca urmare, la momentul izbucnirii foametei din 1833-1834, în ambele gubernii de la hotarele Basarabiei funcţionau magazii de rezervă a cerealelor.

În Basarabia lipsa obligaţiei de predare a unei părţi considerabile a producţiei anuale de cereale favoriza dezvoltarea exportului acestora peste hotare. Însă, din cauza recoltelor proaste pe parcursul a doi ani la rând (1832-1833), în regiunile de sud-vest ale imperiului, care au determinat o insuficienţă acută în alimentaţia populaţiei, problema instituirii magaziilor de rezervă a intrat şi în Basarabia în prim-plan. Din raportul prezentat de guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei către ministrul de interne în legătură cu situaţia creată aflăm că în anul 1825 administraţia locală din Basarabia a emis o dispoziţie privind implementarea Regulamentului din 14 aprilie 1822 cu privire la asigurarea securităţii alimentare a populaţiei din provincie. Însă Comisia pentru alimentaţia publică, care urma să supravegheze acest lucru, nici măcar nu s-a întrunit. Prin *Regulamentul de organizare a provinciei Basarabia* din 1828, s-a prevăzut ca asigurarea securităţii alimentare a populaţiei să intre în sarcina Consiliului Regional al Basarabiei. Însă această instituţie a constatat existenţa problemei doar după ce devenise clar că recolta anului 1832 fusese compromisă de condiţiile meteorologice nefaste. La demersul Consiliului Regional, la 27 iunie 1832 a avut loc prima şedinţă a *Comisiei pentru alimentaţia publică*, la care s-a pus în discuţie instituirea în Basarabia a magaziilor de rezervă pentru cereale. Comisia, însă, a ajuns la concluzia că solicitarea Consiliului Regional în această privinţă nu poate fi satisfăcută, deoarece Regulamentul din 14 aprilie 1822 preciza expres că prevederile sale nu se referă la Basarabia. În virtutea acestui fapt, Consiliul Regional din Basarabia a fost nevoit să solicite adoptarea cât mai urgentă, la nivel înalt, a unor prevederi legale pentru instituirea în provincie, după exemplul guberniilor interne ruse, a magaziilor de rezervă a cerealelor, care să prevină pe viitor foametea în rândul populaţiei în caz de recolte proaste[3].

În aceste condiţii, în Regulamentul din 24 ianuarie 1834, ce viza situaţia ţăranilor din Basarabia, s-a prevăzut instituirea în plasele locuite de ţărani a magaziilor de rezervă a cerealelor „pentru prevenirea insuficienţei de cereale, cauzate de recoltele proaste” (ПСЗРИ 1835, №6739, 78). Guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei urma să desemneze localităţile în care funcţionarea magaziilor era mai comodă. Buna funcţionare a magaziilor era pusă în prerogativele şefului de *plasă* şi ale asesorilor bătrâni din Adunarea de *plasă*. Tot ei erau desemnaţi să aleagă supraveghetorii magaziilor. Anual, după finisarea recoltării, de pe fiecare contribuabil[4] urma să se perceapă câte jumătate de *cetveric* de grâu sau secară şi jumătate de *garniţă* de orz, ovăz, porumb sau miei, în dependenţă de unde şi ce se recolta, adică la nivelul cantităţilor prevăzute pentru colonişti. Eliberarea cerealelor cu împrumut se admitea doar cu acordul locuitorilor localităţii, cu aprobarea Administraţiei de *plasă*. Mareşalii nobilimii urmau să ţină sub control împrospătarea anuală a rezervelor pentru a preveni deteriorarea acestora (ПСЗРИ 1835, №6739, 78-79). Totuşi implementarea imediată a prevederilor în cauză nu era posibilă în

[2] ***Garniţă*** (rus. гарнец) – a opta parte dintr-un *cetveric*.

[3] ANRM, F. 3, inv. 2, d. 35. f. 63, 89-89 verso.

[4] Fiecare bărbat matur, cap de familie, sau burlac, care avea propria gospodărie şi figura în registrele fiscale.

condiţiile în care cerealele recoltate în anii 1832-1834 erau insuficiente chiar şi pentru alimentaţia curentă a populaţiei. În condiţiile secetei, în Basarabia până la data de 1 iunie 1834, guvernul a fost nevoit să aloce pentru asigurarea necesităţilor de însămânţare a cerealelor 75 mii ruble şi să acorde credite alimentare din capitalurile locale şi împrumuturi bancare în sumă de 290 mii ruble argint (Материалы 1859a, 68; Материалы 1859b, 7). Efectele secetei au fost, însă, mult mai grave în guberniile Novorosiei, din care motiv o parte din trupele militare dislocate în acestea au fost mutate la dispoziţia guvernatorului general al Novorosiei şi Basarabiei, contele M.S. Voronţov, în Basarabia şi Podolia (Материалы 1859a, 70).

La 5 iulie 1834 fusese aprobat în Imperiul Rus un nou Regulament privitor la magaziile de rezervă, care venea să-l înlocuiască pe cel 14 aprilie 1822 (ПСЗРИ 1835, №7253, 691). În preambul se menţiona că prevederile Regulamentului urmau a fi implementate imediat în guberniile în care funcţionau deja magazii de rezervă, conform Regulamentului din 14 aprilie 1822, iar restul să beneficieze de o amânare de doi ani, pentru ridicarea magaziilor de rezervă, cu excepţia guberniilor Poltava şi Penza, cărora li se acorda o amânare de patru ani, sub motivul recoltelor proaste obţinute în acel an. Basarabia nu este amintită expres, chiar dacă şi ea a avut de suferit din cauza recoltei proaste din acel an. De altfel, Regulamentul vizează provincia doar tangenţial, deoarece se specifica că pentru categoriile sociale de *ţărani* şi *colonişti* erau menţinute prevederile speciale din regulamentele ce îi vizau. Magaziile urmau să fie completate din considerentul 1,5 *cetverturi*[5] pentru fiecare persoană impozabilă (câte 1 cetvert de culturi de toamnă şi 0,5 *cetverturi* de culturi de primăvară). În plus, se prevedea crearea unui fond bănesc pentru acoperirea necesităţilor în perioadele de foamete, din considerentul câte 1,60 ruble asignate pentru fiecare persoană impozabilă. Pentru acumularea cantităţii necesare, anual fiecare contribuabil rural trebuia să prezinte timp de 16 ani în magazie câte 0,75 *cetvericuri* de cereale, iar în fondul bănesc câte 10 copeici (ПСЗРИ 1835, №7253, 692). În acest sens, cantităţile prevăzute în acest regulament difereau de cele stipulate în Regulamentul din 24 ianuarie 1834, ce viza *situaţia ţăranilor sau agricultorilor liberi* din Basarabia, fiind vorba de 6 garniţe în loc de 4,5 garniţe, astfel că ţăranii din Basarabia trebuiau să acumuleze în magaziile de rezervă o cantitate de 1 *cetvert* şi un *cetveric* de cereale de fiecare suflet impozabil, cu 4 *cetvericuri*, sau 25% mai puţin decât în restul imperiului.

Cum provincia nu era exonerată expres de prevederile acestui regulament, precum în cazul celui din 14 aprilie 1822, prevederile ei au vizat cel puţin pe locuitorii oraşelor din provincie şi anume pe târgoveţi şi negustori. În cazul acestora, Regulamentul înlocuia prestaţia în cereale, cu cea în bani pentru asigurarea securităţii alimentare, în valoare de 15 copeici pentru o perioadă de 20 de ani de fiecare cap de familie (ПСЗРИ 1835, №7253, 693). Supunerea târgoveţilor acestei taxe urma a fi iniţiată din 1 ianuarie 1835, fără a li se acorda perioada de graţie, prevăzută pentru locuitorii rurali (ПСЗРИ 1836, № 8031, 298).

Implementarea prevederilor Regulamentului din 5 iulie 1834 a adus cu sine o serie de problemele, care au fost discutate la iniţiativa Ministrului de Interne în cadrul Comitetului de Miniştri. În cadrul discuţiilor, Basarabia este amintită expres, hotărându-se a se acorda provinciei unui răgaz de patru ani pentru implementarea Regulamentului din 5 iulie 1834, în vederea construirii magaziilor de rezervă, care nu au existat în provincie, spre deosebire de alte regiuni ale imperiului. Comitetul de Miniştri a avizat pozitiv instituirea cancelariilor comisiilor alimentare, solicitând ca la finisarea termenului de graţie, magaziile de rezervă să fie deja gata. De asemenea în oraşe a fost permis de a supune pe negustori prestaţiei în bani pentru asigurarea securităţii alimentare alături de târgoveţi, dacă în oraş nu exista magazie de rezervă a cerealelor, iar comunitatea acestora accepta benevol contribuţia (ПСЗРИ 1837, №8782, 48, 52-53, 57). La 16 ianuarie 1836, împăratul rus a aprobat propunerile Cabinetului de Miniştri, inclusiv cu privire la extinderea asupra tuturor localităţilor Basarabiei a termenului de patru ani pentru instituirea magaziilor de rezervă pentru cereale (ПСЗРИ 1837, №8782, 52-53). Astfel, începând cu anul 1840, Basarabia urma să fie inclusă definitiv în sistemul existent în cuprinsul imperiului *pentru asigurarea alimentară a populaţiei*, în conformitate cu prevederile Regulamentului din 5 iulie 1834.

În judeţele din provincie au fost instituite imediat comisii pentru construirea magaziilor de rezervă

[5] ***Cetvert*** (rus. четверть) – unitate de măsură utilizată în Rusia pentru exprimarea capacităţii produselor solide friabile, egală cu 209 litri. 1 cetvert era egal cu 8 cetvericuri, sau 64 de garniţe.

a cerealelor prin plase, care prin licitaţie acordau acest drept diferitor negustori sau târgoveţi mai înstăriţi. Aceştia, la rândul lor, puteau ceda aceste drepturi prin contracte altor antreprenori, care nu puteau să ofere gajul solicitat de autorităţi. Spre exemplu, prin procura dată de văduva târgoveţului din Chişinău Alexei Labov, Ecaterina, târgoveţul din Chişinău Matvei Lastovski era împuternicit să o reprezinte în judecată în procesul intentat de ea împotriva negustorului din Chişinău Gherş Perper pentru neîndeplinirea contractului de finisare a lucrărilor la magaziile de rezervă a cerealelor din localitatea Raşcov[6]. Cu toate acestea, dar mai ales în pofida situaţiei dificile generate de recoltele consecutive compromise, în anii 1834-1836 în Basarabia au fost construite 82 de magazii săteşti de rezervă a cerealelor[7].

Prin ucazul din 19 mai 1839 mazilii şi ruptaşii au fost supuşi şi ei la contribuţia pentru asigurarea securităţii alimentare în perioadele de secetă. Acei stabiliţi în oraşe, au fost supuşi taxei în bani, similar târgoveţilor, de 15 copeici de pe suflet (timp de 20 de ani), iar acei înscrişi în localităţile rurale similar celorlalţi locuitori rurali (ПСЗРИ 1840, №12362, 451-452). Această formulare este clarificată de alcătuitorii Codicelui de legi din 1842, care au răstălmăcit legea în cauză precizând că mazili şi ruptaşi înscrişi în localităţile de stat urmau a contribui cu 1,5 cetverturi, adică de rând cu ţăranii de stat (СЗРИ 1842, №39-41, 7). Reiese că pentru aceia din ei care erau înscrişi alături de comunităţile de ţărani din localităţile moşiereşti, norma constituia 1 cetvert şi 1 cetveric. Prin Regulamentul din 10 martie 1847 mazilii şi ruptaşii din Basarabia au fost asimilaţi şi egalaţi în drepturi cu categoria *odnodvorţilor* din Rusia, fiindu-le menţinute obligaţiile stipulate prin ucazul din 19 mai 1839 (СЗРИ 1857, №41-43, 10). În schimb, prin ucazul din 23 aprilie 1840 s-a prevăzut ca ţăranii moşiereşti din Basarabia, care s-au stabilit în localităţile de stat, nu participau la fondul pentru asigurarea securităţii alimentare, nici cu cereale, nici cu bani, dar nici nu aveau dreptul la a pretinde cu împrumut cereale în caz de necesitate. Chiar dacă erau egalaţi în celelalte prestaţi cu ţăranii de stat, aceştia se considerau juridic liberi şi se puteau muta oricând pe alte pământuri, anunţând autorităţile cu jumătate de an înainte despre intenţiile lor (ПСЗРИ 1841, №13411, 300-301).

Cât priveşte ţăranii de stat, în privinţa acestora erau aplicate reglementări generale, ei ghidându-se de normele generale prevăzute în Regulamentul din 5 iulie 1834. Totuşi, potrivit deciziei aprobate de împărat a Consiliului de Stat din 8 mai 1839, ridicarea şi supravegherea magaziilor de rezervă în localităţile de stat a fost trecută din gestiunea Ministerului Afacerilor Interne în cea a Ministerului Domeniilor Statului (ПСЗРИ 1840, №12317, 422). Chiar şi în localităţile de stat, guvernul nu acoperea cheltuielile pentru ridicarea magaziilor săteşti de rezervă, fapt ci-i împovăra pe ţărani, care au fost supuşi unei taxe speciale. Colectarea sumei necesare era îngreunată de recoltele proaste, iar statul nici măcar nu oferea împrumuturi preferenţiale. Unele sate, precum Cenac, Javgur, Ciucur-Mendjir, au fost nevoite să semneze contracte oneroase cu diferiţi antreprenori pentru ridicare magaziilor de rezervă a cerealelor, achitând dijmă de pe recolta strânsă, pentru a putea îndeplini dispoziţiile guvernului (Анцупов 1966, 146). Abia la 16 martie 1842 a fost aprobat un Regulament special cu privire la asigurarea securităţii alimentare a ţăranilor de stat (ПСЗРИ 1843, №15386, 176). Potrivit acestuia, în localităţile de stat norma de predare a cerealelor rămânea acea veche, de pe fiecare persoană impozabilă câte 1 *cetvert* de grâu sau secară şi 0,5 *cetverturi* de ovăz şi orz (sau alte culturi cerealiere la discreţia ministerului, în funcţie de specificul regiunii în cauză). Pentru necesităţile curente de menţinere a magaziilor era prevăzută o taxă specială de 0,48 ruble argint de contribuabil, distribuită anual a câte 6 copeici argint timp de 8 ani, iar ulterior câte 3 copeici argint (ПСЗРИ 1843, №15386, 182). Prin ucazul Senatului din 20 ianuarie 1844 au fost adoptate măsuri suplimentare pentru ţăranii de stat pentru a facilita împrumuturile de cereale în anii cu recolte proaste (ПСЗРИ 1845, №17548, 45-46).

Doar că seceta din anii 1839 şi 1840 din Rusia a demonstrat că diminuarea normei de completare a magaziilor de rezervă a cerealelor de la 3 la 1,5 *cetverturi* prin Regulamentul din 5 iulie 1834 nu a fost oportună, deoarece în doi ani magaziile au fost pustiite şi, în cazul unei noi secete, populaţia urma să sufere de foame. În 1838-1839 a activat chiar un comitet instituit prin ucaz imperial pentru găsirea soluţiilor împotriva micşorării sau măririi excesive a preţurilor la cereale, multe din propunerile căruia aveau în vedere folosirea sistemului de magazii de rezervă în acest scop

[6] ANRM, F. 54, inv. 1, d. 38, f. 17-17 verso.
[7] ANRM, F. 202, inv. 1, d. 13, f. 193.

(Миронов 1981, 6-7). De aceea, în anul 1840, ministrul de interne contele A.G. Stroganov a iniţiat un proiect ce viza mărirea cantităţii de cereale ce urma a fi predată de locuitorii rurali în magaziile de rezervă, decât cea prevăzută prin Regulamentul din 5 iulie 1834. În această ordine de idei, a fost solicitată opinia guvernatorilor, inclusiv cea a guvernatorului general al Novorosiei şi Basarabiei, contele M.S. Voronţov. În privinţa Basarabiei, potrivit proiectului acestuia din urmă, datat cu anul 1842, cantitatea preluată pentru magaziile de rezervă urma să fie dublată şi alcătuiască după 16 ani 2 *cetverturi* şi 2 *cetvericuri*, pentru fiecare persoană impozabilă, faţă de 2 *cetverturi* cât se propunea pentru guberniile Novorosiei. Proporţia diferitelor tipuri de grâne de toamnă şi primăvară urma să fie în dependenţă de magaziile disponibile, iar restul trebuia percepută în porumb. Acest lucru i-ar fi scutit pe ţărani de cheltuielile necesare pentru ridicarea magaziilor suplimentare, deoarece pentru păstrarea porumbului erau necesare doar coşniţe, care nu necesitau mari cheltuieli. Cantităţile de rezervă de grâne trebuiau să fie suficiente pentru însămânţare, iar pentru consum în anii de secetă urma a fi folosit doar porumbul. În privinţa perioadei necesare pentru completarea rezervelor necesare de cereale, M.S. Voronţov opina că în maxim trei ani cu recoltă bună aceasta putea fi acoperită, prin repartizarea pe societăţi săteşti întregi, nu pe persoane supuse impozitării. Adică comunitatea rurală urma să acopere suplimentar cantităţile datorate de anumiţi membrii ai săi. Acesta propunea, în schimb, anularea prestaţiei în bani pentru acumularea capitalului de rezervă de 1,60 ruble pentru fiecare contribuabil rural, pe când la oraşe taxa de 15 copeici percepută timp de 20 de ani – să fie menţinută (Материалы 1859b, 6-8). Propunerile sale însă nu au fost luate în considerare. N.V. Laşkov vorbeşte şi de un alt proiect apărut în 1843, ca fiecare unitate impozabilă să contribuie cu 2 *cetverturi* de grâu de toamnă şi 1,5 *cetverturi* de grâu de primăvară (Лашков 1912, 158-159). Însă, până la urmă, condiţiile prevăzute în cele două regulamentele din anul 1834 au fost menţinute (СЗРИ 1857, №522, 85).

În perioada 1835-1857, în Basarabia existau 8 judeţe (Tomuleţ 2007, 293): Iaşi (cu 9 plase), Orhei (cu 13 plase), Soroca (cu 12 plase), Chişinău (cu 13 plase), Hotin (cu 10 plase), Bender (cu 4 plase), Cahul (4 cu plase) şi Akkerman (cu 3 plase). În ultimele patru judeţe se aflau şi localităţi populate de ţărani de stat, în ultimele trei – localităţi ale coloniştilor, iar în ultimul – staniţe ale cazacilor dunăreni (ВСОРИ 1849, 12-15). Dacă analizăm datele privind numărul de magazii de rezervă a cerealelor existente în prima jumătate a anilor '40 (Tabel 1) observăm că în judeţele Chişinău, Orhei, Bender şi Cahul a fost formată câte o magazie în fiecare plasă. Mai multe magazii decât numărul de plase au fost formate în judeţele Hotin, Iaşi şi Soroca. În judeţul Chişinău magaziile au fost ridicate la Mereni, Siret, Pănăşeşti, Horodişte, Vărzăreşti, Boldureşti, Grozeşti, Boghiceni, Lăpuşna, Hânceşti, Costeşti, Văsieni şi Ialoveni[8]. După vreo cinci ani de funcţionare, toate acestea, potrivit datelor Comisiei pentru ridicarea magaziilor din districtul Chişinău-Orhei din 8 iulie 1845, aveau nevoie de reparaţie şi reamenajare. În acest sens Comisia a organizat în septembrie 1844 licitaţii pentru contractarea antreprenorilor pentru realizarea acestor lucrări. În consecinţă lucrările la nouă magazii au fost câştigate de negustorul de ghilda întâi din Chişinău Meer Goldenberg şi cel de ghilda a doua Luzer Rabinovici, iar la patru – de către ţăranii satelor respective. Dar cum ţăranii nu au reuşit a prezenta actele necesare, lucrările au fost cedate negustorului Goldenberg, la preţul licitat de ţărani[9]. La 2 iulie 1845 fiul negustorului Meer Goldenberg, Lipa Goldenberg, şi negustorul Luzer Rabinovici informau Comisia că lucrările contractate pentru repararea magaziilor au fost finisate. Aceştia solicitau recepţia lucrărilor şi eliberarea gajurilor. Comisia a solicitat verificarea anumitor lucrări care fuseseră depistate a nu fi realizate pe deplin în timpul controlului din ianuarie-februarie 1845, împuternicindu-i pe membrii comisiei, şeful de sector Lambrovici şi inginerului cadastral Pavlovski, să efectueze verificarea şi recepţia lucrărilor conform listei[10].

Tot în acest an este pusă problema dublării numărului de magazii de rezervă în judeţele din Basarabia. În judeţele Chişinău şi Orhei, licitaţiile organizate în acest sens au fost câştigate de negustorul de ghilda întâi din Chişinău Lipa Goldenberg pentru 9 magazii şi anume în Chiperceni, Căzăneşti, Pohorniceni, Sămăşcani, Cineşeuţi, Ciorna, Măşcăuţi, Teleneşti, Grebleşti şi de negustorii de ghilda a doua din Chişinău Abram Karasik – pentru magazia din Işnovăţ şi Abiş Bacal – pentru magazia din Ciocâlteni din judeţul Orhei şi magaziile

[8] ANRM, F. 54, inv. 1, d. 31, f. 99-100.
[9] ANRM, F. 54, inv. 1, d. 31, f. 99-100.
[10] ANRM, F. 54, inv. 1, d. 31, f. 107-108.

din Hânceşti, Văsieni, Pănăşeşti din judeţul Chişinău. La 19 iulie 1845 negustorul Lipa Goldenberg solicita recepţia lucrărilor contractate de acesta pentru construcţia magaziilor în judeţul Orhei, la Măşcăuţi, Pohorniceni, Ciorna, Teleneşti şi Grebleşti, iar la 2 august 1845 o cerere similară era înaintată comisiei de către negustorul de ghilda a doua din Chişinău Abram Karasik, privind finisarea construcţiei magaziei din Işnovăţ[11], lucrările la celelalte magazii rămânând încă nefinisate. Ca urmare, la 10 august 1845 Comisia Regională din Basarabia pentru alimentaţia publică a atenţionat Comisia pentru construcţia magaziilor de rezervă din circumscripţia Chişinău-Orhei să adopte măsurile necesare pentru a determina contractorii să finiseze la timp lucrările la noile magazii, fie prin măsuri economice, sau prin cedarea lucrărilor altor contractori[12].

Prin raportul Comisiei pentru construcţia magaziilor din 4 septembrie 1845, adresat Comisiei regionale pentru alimentaţia publică, se afirma că contractorii Lipa Goldenberg şi Abiş Bacal nu au finisat construcţia noilor magazii, primul în judeţul Orhei – în localităţile Căzăneşti, Samaşcani, Cineşăuţi şi Voroteţ, iar ultimul în acelaşi judeţ – în localitatea Ciocâlteni, şi în judeţul Chişinău în localităţile Hânceşti, Văsieni, Pănăşeşti, astfel că în conformitate cu instrucţiunile primite a decis a le scoate din nou la licitaţie. În privinţa lucrărilor de reparaţie a celor 13 magazii vechi din judeţul Chişinău se afirma că au fost finisate de vechii contractori, dar raportul privind recepţionarea lucrărilor de către şeful de judeţ şi inginerul hotarnic, încă nu a fost primit. În privinţa lucrărilor similare la cele 13 magazii din judeţul Orhei nu se menţiona nimic[13].

Potrivit raportului din 2 octombrie 1845 a inspectorului judiciar al circumscripţiei Chişinău-Orhei, adresat aceleiaşi instituţii, Comisia pentru construcţia magaziilor din aceeaşi circumscripţie a luat din partea contractorilor obligaţia în scris de a finisa lucrările până la 1 noiembrie 1845, în caz contrar acceptând a achita o amendă, fără a prevedea cine avea să achite pentru cerealele deteriorate din cauza păstrării în condiţii neprielnice[14]. Potrivit raportului Judecătoriei judeţului Orhei din 5 octombrie 1845, vechea magazie din Pohorniceni se afla într-o stare bună şi nu necesita reparaţii, coşniţele de pe lângă magazii însă erau vechi, în locul uneia a fost împletită una nouă, iar pentru cea de a doua se pregăteau nuielele necesare. La Selişte, magazia veche, la fel se afla într-o stare bună şi nu necesita reparaţii, decât de a fi tencuită pe din afară, lucru care urma a fi inclus în prestaţia în muncă a sătenilor. În privinţa coşniţelor pentru porumb, se afirma că, chiar dacă s-au înclinat din cauza greutăţii şi vechimii, mai puteau rezista până la primăvară, iar în locul lor deja se împleteau două noi, la fel fiind incluse în prestaţia naturală a sătenilor. Cele din Râşcov şi Teleneşti necesitau reparaţii atât în interior, cât şi în exterior şi se impunea împletirea a noi coşniţe pentru păstrarea porumbului. Magazia şi coşniţele din Teleneşti, Voroteţ, Ciorna, Işnovăţ, Samaşcani, Cinişăuţi şi Criuleni nu necesitau nicio reparaţie. La Tuzora trebuiau reparate coşniţele, care lucru a fost asumat de săteni, iar pentru reparaţia magaziei era nevoie de suma de 177,5 ruble[15].

Comisia pentru construcţia magaziilor de rezervă din circumscripţia Chişinău-Orhei, la rândul său, informa la 19 noiembrie 1845 Comisia regională pentru alimentaţia publică că lucrările de ridicare de către Lipa Goldenberg a nouă magazii noi în Măşcăuţi, Cineşăuţi, Ciorna, Samaşcani, Chipriceni, Căzăneşti, Pogărniceni, Teleneşti şi Greblişteni au fost finisate conform planurilor şi cheltuielilor trasate, cu excepţia celei din Sămăşcani, care nu a fost tencuită şi vopsită, din cauza unui conflict cu ţăranii, comisia obligându-l să o facă odată cu venirea primăverii, iar din plata care i se cuvenea de 4.335 ruble i-a reţinut 50 de ruble. Celelalte magazii, contractate de Abiş Bacal şi Abram Karasik încă nu fuseseră finisate, comisia dispunând a prezenta informaţiile privind stadiul de lucrări la magaziile nefinisate[16].

Ca rezultat, abia la 1 ianuarie 1847 datele oficiale aveau să indice în judeţele Chişinău, Hotin, Orhei, Cahul, iar pe parcursul anului şi în judeţele Iaşi şi Soroca, că numărul magaziilor s-a dublat (Tabelul 1). În perioada următoare, potrivit datelor incluse în rapoartele anuale ale guvernatorului militar al Basarabiei, numărul acestora a variat destul de nesemnificativ, tendinţa generală fiind una ascendentă, numărul magaziilor crescând de la 288 la 1 ianuarie 1847 până la 295 la 1 ianuarie 1856.

[11] ANRM, F. 54, inv. 1, d. 31, f. 131.
[12] ANRM, F. 54, inv. 1, d. 31, f. 205.
[13] ANRM, F. 54, inv. 1, d. 31, f. 208-209.
[14] ANRM, F. 54, inv. 1, d. 31, f. 207 verso - 208.
[15] ANRM, F. 54, inv. 1, d. 31, f. 206-207 verso.
[16] ANRM, F. 54, inv. 1, d. 31, f. 209-210.

Tabelul 1

Evoluţia numărului de magazii în Basarabia (1843-1856)[17]

În localităţile:	Din judeţele								Din subordinea			Total
Situaţia la 1 ianuarie:	Chişinău	Bender	Akkerman	Hotin	Iaşi	Soroca	Cahul	Orhei	Statului	Coloniilor	Cazacilor Dunăreni	
1843	13	13	31	20	15	15	83	13	*	*	*	203
1844	13	4	1	18	15	15	4	13	23	94	6	206
1845	13	4	1	18	15	15	4	13	24	95	6	208
1846	13	4	1	18	15	15	4	13	24	97	6	210
1847	26	4	1	36	28	29	8	26	25	99	6	288
1848	26	5	1	36	30	29	8	26	13	99	6	279
1850	26	5	1	36	30	30	8	26	26	100	6	294
1851	26	5	1	36	30	30	8	26	24	100	6	292
1853	26	5	1	36	30	30	7	26	24	100	6	291
1854	26	5	1	36	30	30	7	26	24	100	8	293
1856	26	5	1	36	30	30	6	26	24	103	8	295

*Datele au fost incluse de alcătuitorii raportului în cele pentru judeţele Bender, Akkerman şi Cahul, din care făceau parte respectivele localităţi.

La mijlocul anilor 1840, Ministerul Domeniilor Statului a adoptat o nouă serie de instrucţiuni, potrivit cărora magaziile de rezervă a cerealelor urmau a fi ridicate din piatră după schiţe aprobate, acoperişurile trebuiau vopsite cu vopsea pe bază de ulei, alte tipuri de construcţii erau acceptate doar ca excepţie. Pentru acoperirea necesarului de material de construcţie urmau a fi deschise uzine de cărămizi şi ţiglă, totul în baza impozitelor suplimentare aplicate ţăranilor (Анцупов 1966, 146-147). Însă, construirea magaziilor în localităţile de stat după modelul prevăzut de lege a eşuat completamente. În localităţile de stat din judeţele Akkerman şi Bender, grânele au continuat a fi păstrate în special în gropi, care aveau o capacitate de stocare de 30-35 *cetverturi*. Acestea erau săpate în pământ lutos, pereţii căreia erau arşi din interior şi aveau forma de vas cilindric, cu gâtul mai îngust, prin care putea trece liber un om. Groapa era umplută cu cereale până la nivelul în care se îngusta, de unde era umplută cu paie, iar gura gropii era astupată cu o piatră, pe care se presară lut şi se bătătorea bine (Tomuleţ 2014, 329-331). În curând Ministerul a fost nevoit să accepte folosirea în localităţile de stat din Basarabia a gropilor pentru păstrarea cerealelor de rezervă. Şi magaziile construite din lemn au fost acceptate, lucru ce se poate observa din Tabelul 1, analizând datele pentru anii 1847-1850, care atestă scăderea numărului de magazii de la 25 la 13 magazii, iar apoi creşterea înapoi la 26.

Grânele frecvent se alterau, iar ţăranii erau obligaţi în fiecare an să se împrumute cu grâu alterat, iar în schimb să ofere grâu bun din noua recoltă (Анцупов 1966, 146-147). Nici chiar construcţiile ridicate din piatră conform schiţelor aprobate de organele abilitate, nu erau fără cusur, fapt relevat de Comisia pentru alimentaţia publică din Basarabia. În baza informaţiei mareşalul nobilimii din circumscripţia Iaşi-Soroca, instituţia a luat notă de faptul că cerealele depozitate în magaziile de piatră se deteriorau rapid, din cauza că pereţii din piatră facilitau formarea umidităţii, acceptând ca planurile de construcţie a magaziilor să fie completate prin acoperirea pereţilor cu scânduri de lemn. Dar comisia a constat că contractele acordate prin licitaţie nu mai puteau fi renegociate, propunând în schimb ca acoperirea pereţilor cu scânduri de lemn să fie făcută fie de contractanţi în baza unei înţelegeri verbale cu ţăranii satelor în cauză[18].

Potrivit calculelor Societăţii pentru agricultură din Rusia de Sud, în perioada 1844-1857 distri-

[17] AISR, F. 1281, inv. 4, d. 56, f. 91 verso - 92; d. 60, f. 88 verso; d. 65, f. 92 verso; d. 68, f. 100 verso; d. 71, f. 119 verso; d. 72, f. 89 verso; inv. 5, d. 54, f. 93 verso -94; d. 58, f. 88 verso - 89; d. 78, f. 86 verso; d. 86, f. 84 verso; inv. 6, d. 91, f. 84 verso.

[18] ANRM, F. 54, inv. 1, d. 31, f. 51-51 verso.

buţia medie anuală a producţiei de cereale în provincie era următoarea: 4,8 milioane *cetverturi* – recoltate, 2,7 milioane *cetverturi* – pentru consum, 481,6 mii cetverturi – pentru însămânţare, 76,2 mii cetverturi – pentru magaziile de rezervă, surplusul de cereale constituind – 1,5 milioane de *cetverturi* (Гросул, Будак 1967, 153). Surplusul principal de cereale se înregistra totuşi în gospodăriile moşiereşti, pe când prestaţiei în cauză erau supuse în fond gospodăriile ţărăneşti. Desigur, nu trebuie exclus nici faptul că ţăranii preferau să-şi comercializeze cerealele pe piaţă, pe fondul creşterii cererii pe piaţa externă, care la rândul său determina o creştere a preţurilor.

În Tabelul 2 sunt prezentate cantităţile de cereale acumulate în magaziile de rezervă şi cele restante, precum şi deficitul/surplusul la completarea acestora. Încadrarea datelor incluse în acest tabel cu cele prevăzute de lege prezintă mai multe aspecte ce trebuie luate în calcul: 1) creşterea naturală, de la an la an, a numărului de contribuabili, dar şi cea legată de Recensământul fiscal efectuat în 1850, în urma căruia numărul de contribuabili a crescut brusc cu peste 20%. Acest fapt ducea la creştea proporţională a cantităţii necesare de a fi acumulate; 2) anul de începere a colectării cerealelor urmează a fi considerat 1840 pentru localităţile moşiereşti, iar cel de finisare a completării 1855, ca urmare deficitul era unul normal şi urma să se diminueze anual cu 1/16. În localităţile de stat şi colonii, în care perioada de colectare a început mult mai timpuriu, pe parcursul perioadei se atestă de regulă un surplus de cereale aflate în magazii; 3) norma calculată de alcătuitorii rapoartelor anuale era de 1 *cetvert* pentru culturile de toamnă şi 0,5 *cetverturi* pentru culturile de primăvară, însă în privinţa acestora din urmă, ţăranii moşiereşti din Basarabia, conform legii, trebuiau să predea doar 0,125 *cetverturi*, iar coloniştii nici nu aveau o normă finală de completare, ci doar una anuală. După cum se poate observa, cantitatea de cereale disponibilă în magaziile de rezervă a cerealelor a crescut de la 110.325 *cetverturi* la finele anului 1843 la 330.556 *cetverturi* în finele anului 1852, adică de peste trei ori. Izbucnirea Războiului Crimeii a dat însă peste cap planurile prevăzute de acumulare.

Pe lângă rezervele de cereale, nu trebuie omise prestaţiile băneşti conexe, care însumau la 1 ianuarie 1843 – 124154,25 ruble argint, la 1 ianuarie 1846 – 147943,77 ruble, la 1 ianuarie 1848 – 151483,22 ruble argint, iar la 1 ianuarie 1851 – 236496,09 ruble argint (Tabelul 3).

Analizând datele ce au stat la alcătuirea Tabelului 2 şi 3, constatăm că nu toţi „agricultorii liberi" contribuiau cu cereale la completarea magaziilor de rezervă. Spre exemplu, în anul 1845 numărul contribuabililor prestaţiei în bani din rândul agricultorilor liberi era de 225.239, pe când în cereale – de 164.915, în anul 1847 – respectiv de 225.270 şi de 214.099, fiind vorba de agricultori din rândul mazililor şi ruptaşilor / *odnodvorţilor*, care erau înscrişi în rândul locuitorilor oraşelor, pentru a plăti impozite mai mici. Abia începând cu 1850 aceştia sunt incluşi în statistici alături de târgoveţi, cu titlul de orăşeni (*посадские*). De altfel, după unificarea, la 19 septembrie 1850, a celor 30 de comunităţi ale târgoveţilor din Chişinău în 4 comunităţi, potrivit sectoarelor oraşului şi constituirea comunităţii meşteşugarilor, *odnodvorţilor* înscrişi în Chişinău le-a fost păstrată comunitatea în care ei erau uniţi şi care alcătuia 174 de familii (Tomuleţ 2014, 437).

În timpul Războiului Crimeii, guvernul a decis a acorda pentru necesităţile armatei din magaziile de rezervă din zona de dislocare a armatelor toate rezervele ce depăşeau 1 cetvert pe cap de locuitor impozabil. În consecinţă, în anul 1854 doar din magaziile de rezervă din localităţile de stat au fost alocate pentru hrana militarilor 103.292 cetverturi de cereale (Извлечение 1855, 5). Ulterior, în perioada aflării armatelor ruse în Principatele Române şi peste Dunăre, general-feldmareşalul cneazul Varşavschi, în vederea asigurării rezervelor alimentare a dispus: a) a se scoate din Odesa cerealele ce aparţineau persoanelor particulare; b) a se măcina în făină cantităţile de cereale din magaziile de rezervă săteşti din Basarabia; c) a se colecta de la locuitorii guberniei Podolia în mod urgent 150 mii de *cetverturi* de făină şi crupe, precum şi 100 de mii de *cetverturi* de ovăz; d) a se institui magazii de rezervă în satele Şaraevo şi Jerebkovo, de pe lângă Odesa, în care să fie transportate din localităţile circumscripţiilor militare Novorosia, Podolia şi Kiev câte 50.000 *cetverturi* de făină şi ovăz. Măsurile în cauză însă au întâmpinat dificultăţi majore în a fi implementate, din care cauză au fost delăsate (Ковалевский 1871, 251). În Basarabia s-a reuşit măcinarea a 100.000 *cetverturi* de grâne, dar în virtutea faptului că acestea erau împrăştiate în tot cuprinsul provinciei în cantităţi mici, iar pentru transportare lor era necesară o risipă de forţă de tracţiune, procesul a fost stopat (Затлер 1860, 216).

Tabelul 2

Cantităţile disponibile şi deficitul de cereale în magaziile de rezervă din Basarabia (1842-1855)[19]

Anul (situaţia la finele anului)		1842	1843	1844	1845	1846	1847	1849	1850	1852	1855
Suflete supuse colectării		282884	282342	284417	285708	284636	283180	284246	284825	348013	346497
Prezente	Cereale de toamnă	41755	57731	73214	86580	88940	100829	134589	151145	163769	42333
	Cereale de primăvară	68570	61170	72299	75547	69475	74667	81510	88791	166787	218199
	Total	110325	118901	145513	162127	158415	175496	216099	239936	330556	260532
Date cu împrumut	Cereale de toamnă	798	657	82	2000	2674	4002	15749	6448	3207	51305
	Cereale de primăvară	2553	2757	1576	1406	5069	3782	8056	8124	5798	13674
	Total	3351	3414	1658	3406	7743	7784	23805	14572	9005	64979
Restanţe	Cereale de toamnă	44649	39761	39575	48415	56409	64549	61110	27547	6374	6200
	Cereale de primăvară	4603	3099	2953	3485	4474	7364	5402	30057	22130	23417
	Total	49252	42860	42528	51900	60883	71913	66512	57604	28504	29617
Deficitul*	Cereale de toamnă	195682	184193	171546	148713	136613	113800	72987	99685	172472	246659
	Cereale de primăvară	72716	74145	65380	62416	63300	55777	47155	15530	+20708	+82041
	Total	**268398**	**258338**	**236926**	**211129**	**199913**	**169577**	**120142**	**115215**	**151764**	**164618**

*Acolo unde în sursă calculul este incomplet sau s-a efectuat incorect, în baza datelor pe judeţe am înlocuit cifra cu rezultatele obţinute în baza propriilor calcule, rotunjite până la valori întregi. Cu semnul + este indicat surplusul de cereale acumulat.

Tabelul 3

Numărul de contribuabili supuşi prestaţiei în bani în fondul bănesc de asigurare a securităţii alimentare şi suma disponibilă în acesta conform situaţiei de la finele anilor 1842, 1845, 1847, 1850[20]

Categoria socială	1842		1845		1847		1850	
	Contribuabili	Suma	Contribuabili	Suma	Contribuabili	Suma	Contribuabili	Suma
Negustori şi târgoveţi	76941	22067,90	71840	32699,13	72609	35923,07	92707	59502,05
Ţărani de stat	27329	3885,75	28637	9858,78	28670	4836,02	28898	16851,68
Coloniști	38316	69020,94	39189	50825,82	37425	49776,96	37515	78665,59
Cazaci	2713	272,64	2307	1466,38	2246	707,61	1406	1101,69
Agricultori liberi	215364	28907,02	225239	53093,66	225270	60239,51	212778	80375,06
Total	**360663**	**124154,25**	**367212**	**147943,77**	**366220**	**151483,22**	**373304**	**236496,07**

[19] AISR, F. 1281, inv. 4, d. 56, f. 91 verso - 92; d. 60, f. 88 verso; d. 65, f. 92 verso; d. 68, f. 100 verso; d. 71, f. 119 verso; d. 72, f. 89 verso; inv. 5, d. 54, f. 93 verso - 94; d. 58, f. 88 verso - 89; d. 78, f. 86 verso; d. 86, f. 84 verso; inv. 6, d. 91, f. 84 verso.

[20] AISR, F. 1281, inv. 4, d. 56, f. 92 verso; d. 71, f. 120; d. 72, f. 90; inv. 5, d. 54, f. 94 verso.

Din cauza schimbării situaţiei diplomatice, în iulie 1854 armata rusă ridică asediul Silistrei, retrăgându-se peste Dunăre, pentru ca în august 1854 să evacueze şi Principatele Române. Odată cu revenirea armatei ruse în hotarele imperiului, Basarabia este declarată alături de alte gubernii din vecinătate în stare de război, intrând, prin ucazul din 26 septembrie 1854, sub comandamentul direct al generalul-adjutantului M.D. Gorceakov, şeful suprem al armatelor de sud. În privinţa alimentării armatei ruse a fost luată hotărârea de a fi utilizate proviziile sustrase din Principatele Române şi grânele ce se regăseau în magaziile săteşti de rezervă din Basarabia, însumând 100.000 de *cetverturi* de cereale de toamnă. Alimentarea militarilor a fost strict organizată, fiecare regiment şi unitate militară primea cereale din magaziile săteşti de rezervă ale acelei plase în care era cantonată. Cu acest scop au fost întocmite şi distribuite informaţii cu amplasarea în Basarabia a magaziilor de provizii şi a celor săteşti de rezervă, precum şi în privinţa cantităţilor de cereale care se regăseau în acestea. Informaţii similare au fost întocmite şi pentru guberniile Podolia, Kiev şi Poltava, în caz că desfăşurarea operaţiunilor militare ar fi impus retragerea de mai departe a armatelor ruse (Ковалевский 1871, 252; Затлер 1860, 218).

Ca urmare a acestor acţiuni, populaţia provinciei, în special din judeţul Hotin, a fost grav afectată. Drept rezultat, în conformitate cu decizia Ministerului Afacerilor Interne din 30 decembrie 1854, ţăranilor din judeţul Hotin li s-a acordat o amânare, până la recolta din 1855, de predare a cerealelor în magaziile de rezervă, precum şi în privinţa rambursării cantităţilor de cereale luate cu împrumut, cu condiţia că doar cei nevoiaşi să beneficieze de această facilitate. Responsabilitatea de a supraveghea realizarea acestei decizii i-a revenit Comisiei regionale pentru alimentaţia publică (ЖМВД 1855, 47). De asemenea, la 23 octombrie 1855 Comitetul de Miniştri a examinat o serie de propuneri înaintate de guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei, contele A.G. Strogonov la 14 octombrie 1855, cu privire la acordarea unor facilităţi locuitorilor regiunilor afectate de acţiunile militare. Printre altele se propunea instituirea unor magazii de cereale din rezervele statului, din care să se acorde nevoiaşilor cantităţile necesare de grâne pentru însămânţare. Ministrul Afacerilor Interne a solicitat de la guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei un raport în acest sens. Comitetul de Miniştri a decis să aştepte mai întâi raportul în cauză, totodată, a căzut de acord cu observaţia ministrului Domeniilor Statului precum că fiecare instituţie urmează să asigure categoriile sociale din subordine cu seminţe din rezervele proprii (ПСЗРИ 1857, №29849a, 7-12).

Analiza surselor inedite şi publicate pe problema propusă în acest articol, ne permite să concluzionăm că sistemul gândit de legiuitorul rus, nu oferea în realitate niciun beneficiu populaţiei, care era obligată în anii de secetă să răscumpere cerealele pe care le-a predat gratuit în magazii. Războiul Crimeii (1853-1856) va releva elocvent, că tot sistemul creat cu scopul declarat al asigurării securităţii alimentare a populaţiei, avea de fapt cu totul alte obiective. Rezervele de cereale ce se regăseau în magaziile săteşti au fost puse la dispoziţia militarilor, practic fiind transformate în magazii de provizii ale armatei, iar populaţia a fost lăsată chiar şi fără necesarul de cereale pentru însămânţare. În plan mai larg, magaziile de rezervă au constituit un impediment important în implicarea ţăranilor în sistemul relaţiilor de piaţă şi au avantajat moşierii în acest sens, care ne mai trebuind a avea grijă de ţăranii de pe propriile moşii în perioadele de foamete, îşi comercializau cerealele fără a face careva rezerve, pentru a fi exportate peste hotare.

Bibliografie

Persson 1999: K.G. Persson, Grain Markets in Europe, 1500-1900. Integration and Deregulation (Cambridge 1999).

Tomuleţ 2007: V. Tomuleţ, Cronica protestelor şi revendicărilor populaţiei din Basarabia (1812-1828): (în baza documentelor depozitate în fondul 2 „Cancelaria Guvernatorului Basarabiei" al Arhivei Naţionale a Rep. Moldova), vol. II (Chişinău 2007).

Tomuleţ 2014: V. Tomuleţ, Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (instituţii, regulamente, termeni), ediţia a II-a (Chişinău 2014).

Анцупов 1966: И.А. Анцупов, Государственная деревня Бессарабии в XIX веке (1812-1870 гг.) (Кишинев 1966).

Гросул, Будак 1967: Я.С. Гросул, И.Г. Будак, Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861) (Кишинев 1967).

ВСОРИ 1849: Военно-статистическое обозрение Российской империи, том XI, часть 3, Бессарабская область (Санкт-Петербург 1849).

ЖМВД 1855: Журнал Министерства Внутренних Дел, 1855, часть 10, Министерские распоряжения.

Затлер 1860: Ф. Затлер, Записки о продовольствии войск в военное время, часть I (Санкт-Петербург 1860).

Извлечение 1855: Извлечение из отчета Министра Государственных Имуществ за 1854 год (Санкт-Петербург 1855).

Ковалевский 1871: Е.П. Ковалевский, Война с Турцией и разрыв с западными державами в 1853 и 1854 годах (Санкт-Петербург 1871).

Лашков 1912: Н.В. Лашков, Бессарабия. К столетию присоединения к России. Географический и историко-статистический обзор состояния края (Кишинев 1912)

Материалы 1859a: Материалы по вопросу о обеспечений продовольствия, часть 1, Исторический обзор правительственных распоряжений по народному продовольствию (Санкт-Петербург 1859).

Материалы 1859b: Материалы по вопросу о обеспечений продовольствия, часть 3: Руководства, наставления и проекты об обеспечении продовольствия, отд. 2, Различные проекты об устройстве народного продовольствия (Санкт-Петербург 1859).

Миронов 1981: Б.Н. Миронов, Внутренний рынок России во второй половине XVIII– первой половине XIX в. (Ленинград 1981).

ПСЗРИ 1830-I: Полное собрание законов Российской империи (собрание I), том VII, 1723-1727 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1830-II: Полное собрание законов Российской империи (собрание I), том XVIII, 1767-1769 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1830-III: Полное собрание законов Российской империи (собрание I), том XXXVI, 1800-1801 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1830-IV: Полное собрание законов Российской империи (собрание I), том XXXVIII, 1822-1823 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1830-V: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том I, с 12 декабря 1825 по 1827 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1832-I: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том VI, 1831, отд. 1 (Санкт-Петербург 1832)

ПСЗРИ 1832-II: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том VI, 1831, отд. 2 (Санкт-Петербург 1832)

ПСЗРИ 1835: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том IX, 1834, отд. 1 (Санкт-Петербург 1835).

ПСЗРИ 1836: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том X, 1835, отд. 1 (Санкт-Петербург 1836).

ПСЗРИ 1837: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XI, 1836, отд. 1 (Санкт-Петербург 1837).

ПСЗРИ 1840: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XIV, 1839, отд. 1 (Санкт-Петербург 1840).

ПСЗРИ 1841: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XV, 1840, отд. 1 (Санкт-Петербург 1841).

ПСЗРИ 1843: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XVII, 1842, отд. 1 (Санкт-Петербург 1843)

ПСЗРИ 1845: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XIX, 1844, отд. 1 (Санкт-Петербург 1845).

ПСЗРИ 1857: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XXXI, 1856, отд. 2, Дополнения к XXX-му тому Второго Собрания Законов Российской Империи (Санкт-Петербург 1857).

СЗРИ 1842: Свод Законов Российской Империи, т. XIII, Устав о народном продовольствии (Санкт-Петербург 1842).

СЗРИ 1857: Свод Законов Российской Империи, т. XIII, Устав о народном продовольствии (Санкт-Петербург 1857).

СЗРИ 1832: Свод Законов Российской Империи, Том XII, кн. III, Устав об иностранных колониях (Санкт-Петербург 1832).

Establishment and functioning of the reserve granaries in Bessarabia (1834-1856)

Keywords: reserve granaries, Bessarabia, Russian Empire, famine, grain trade, Crimean War.

Abstract: In this article we analyze the establishment of public granaries in Bessarabia according to the Regulation of 24 January 1834, their opening in 1840 and functioning during 16 years, in which, according to Regulation's provisions, they were to be fully filled with prescribed quantity of grain. The analysis of unpublished archival and published sources on this issue allows us to conclude that the system elaborated by the Russian law-makers did not really give any benefit to the population, which in the drought years was forced to buy the grain they gave to the reserve granaries for free. The Crimean War (1853-1856) eloquently proved that the entire system created with the stated goal of ensuring the food security of the population had completely different goals. Grain stocks, which were located in rural reserve granaries, were provided to the army, practically they were transformed into army supplies, and the population was left even without the grain needed for sowing. On a larger scale, the reserve granaries were a serious obstacle to the involvement of peasants in the system of market relations. At the same time, it was advantageous for landowners, since they no longer had to take care of food for the peasants who lived and worked on their estates during the famine, thus selling their grains without making any reserves, to be exported abroad.

List of tables:

Table 1. Evolution of the number of reserve granaries in Bessarabia (1843-1856).

Table 2. Available amounts of grain and its shortage in reserve granaries of Bessarabia (1842-1855).

Table 3. Number of taxpayers subject to cash tax to the food safety fund, and the amount of money available in it according to the situation at the end of 1842, 1845, 1847, 1850.

Учреждение и функционирование хлебных запасных магазинов в Бессарабии (1834-1856 гг.)

Ключевые слова: хлебные запасные магазины, Бессарабия, Российская империя, голод, торговля зерном, Крымская война.

Резюме: В этой статье мы рассматриваем учреждение хлебных запасных магазинов в Бессарабии в соответствии с Регламентом от 24 января 1834 года, их открытие в 1840 году и функционирование в течение 16 лет, по истечению которых, согласно положениям Регламента, они должны были быть полностью заполнены предписанным количеством зерна. Анализ неопубликованных архивных и опубликованных источников по этому вопросу позволяет нам сделать вывод о том, что система, разработанная российскими законодателями, на самом деле не принесла пользы населению, которое в годы засухи должно было выкупать переданное бесплатно в магазины зерно. Крымская война (1853-1856) красноречиво доказала, что вся система, созданная с заявленной целью обеспечения продовольственной безопасности населения, имела совершенно иные цели. Запасы зерна, которые находились в сельских хлебных запасных магазинах, были предоставлены армии, практически они были преобразованы в провиантские магазины, и население элементарно осталось даже без зерна, необходимого для посева. В более широкой перспективе хлебные запасные магазины представляли собой серьезное препятствие для вовлечения крестьян в систему рыночных отношений. В то же время для помещиков это было очень выгодно, так как им больше не приходилось заботиться о продовольствии для крестьян, живущих и работающих в их имениях во время голода, и они продавали свое зерно без остатка для вывоза за границу.

Список таблиц:

Таблица 1. Эволюция количества хлебных запасных магазинов в Бессарабии (1843-1856).

Таблица 2. Доступные количества зерна и его нехватка в хлебных запасных магазинах Бессарабии (1842-1855).

Таблица 3. Количество налогоплательщиков, облагаемых денежным налогом в фонд обеспечения продовольственной безопасности, и количество имевшихся в нем денежных средств в конце 1842, 1845, 1847, 1850 годов.

26.02.2019

Dr. Andrei Emilciuc, Institutul de Istorie, Ministerul Educaţiei, Culturii şi Cercetării al Republicii Moldova, str. 31 August 1989, 82, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-0634-5002, e-mail: emilan@live.com

ARON DENSUȘIANU: *SUVENIRI ȘI IMPRESIUNI DE CĂLĂTORIE* DIN ȚARA HAȚEGULUI (REVISTA *FAMILIA*, 1865-1866)

Gherghina Boda

Cuvinte-cheie: Țara Hațegului, istorie, geografie, monumente, port popular, amintiri, impresii de călătorie.

Aron Densușianu, membru al renumitei familii de cărturari iluminiști din Țara Hațegului, este cunoscut ca istoric literar și critic, folclorist și poet. S-a născut în comuna Densuș, județul Hunedoara, la 19 noiembrie 1837, în familia preotului Vizantie Pop și a decedat la 2/15 septembrie 1900 la Iași (Lazăr, Razba 2015, 445). Educația și-a făcut-o la Școala Normală din Hațeg (1846-1848), după o întrerupere de câțiva ani, din cauza Revoluției de la 1848-1849, își continuă studiile la Gimnaziul din Blaj (1852-1860) unde absolvă cu calificativul *valde bonum*, studiile universitare urmându-le apoi la Academia Juridică din Sibiu (1860-1864) (Lazăr, Razba 2015, 445). Numele de familie i-a fost schimbat în Densușianu de către profesorii de la Blaj pentru a fi deosebit de alții elevi cu același nume. În 1877 este ales membru corespondent al Academiei Române. Se distinge printr-o prodigioasă activitate universitară, publicistică, literară, folcloristică și istorică, lăsând în urmă o operă deosebit de bogată.

În lunile iulie și august ale anului 1864 acesta face o călătorie, însoțit de câțiva prieteni, în comuna sa natală, Densuș, din Țara Hațegului. În urma acestei călătorii publică mai multe articole în revista *Familia*, apărută în anii 1865 și 1866, intitulate *Suveniri și impresiuni de călătorie*, în care își exprimă impresiile de călătorie și sentimentele declanșate de locurile văzute. Încă din primul articol, Aron Densișianu subliniază importanța cunoașterii propriei țări înaintea altora, citându-l pe elvețianul Johann Caspar Lavater (15 noiembrie 1741 - 2 ianuarie 1801, Zürich), care afirma: *„Să nu te domnească dorința de a vizita regatele depărtate și de a merge, ca atâția alții, să vezi de aproape puterea regilor. Nu vei învăța să fii folositor țării tale dedându-te la jocuri și la plăceri; ... Sentimentele tale patriotice s-ar schimba în sfera lumii mari; simplicitatea datinilor piere unde domnește voluptatea. Dacă patria ta nu-ți ajunge, tu nu ești demn să fii și fierul plugului elvețian să te nutrească cu produsele unui pământ liber"* (Densușianu 1865, 8, 99). În deplin consens cu Lavater dar și cu îndemnul filozofic de a te cunoaște pe tine însuți sau al patriotului de a-ți cunoaște patria, Aron Densușianu pledează călduros pentru cunoașterea locului natal și a țării de origine.

Călătoria începe în 30 iulie 1864, cu plecare din Sibiu. Revederea Văii Streiului, cunoscută și ca Valea Sargeției, de la vechea denumire a râului Strei, i-a trezit sentimente de adânc respect pentru înaintași, pământul acesta profilându-se ca un teatru etern al marilor evenimente istorice, un vast cimitir *„unde osemintele eroilor zac amestecate cu ruinele splendidelor cetăți și grandioaselor monumente, unde tot pasul are istoria sa, unde toată colina, tot râulețul este o memorabilitate istorică"* (Densușianu 1865, 9, 111). Aici, călătorul intră direct în Câmpul Pâinii, un imens amfiteatru care începe de la Apa Vinerii, și merge o bună bucată până la Orăștie, fiind scăldat pe o parte de apa Mureșului, iar pe cealaltă parte pierzându-se în văile umbroase ale Carpaților. Denumirea i se trage de la marea fertilitate a pământului. Aron Densușianu povestește că aici a avut loc la 21 octombrie 1479 (în realitate, 13 octombrie) înfruntarea dintre oastea creștină a voievodului Ștefan Báthory și cea a turcilor condusă de Ali Bey, descrisă ca o bătălie extrem de sângeroasă, cu victime și de o parte și de alta, finalizându-se însă cu victoria creștinilor, voit exagerată pentru a-i sublinia mai bine importanța: *„Turcii sunt zdrobiți și aruncați în fugă. Mii de creștini, ce-i luaseră sclavi, sunt liberați. Pe Báthory l-a aflat încă viu dintre cei morți. Soarele voios de triumful creștinilor se culcă liniștit. Iar creștinii beți de învingere uită fatigele și zbuciumările și întind o largă horă pe cadavrele păgâne, inamice.*

Chinesu-Ercule joacă cu un turc în dinţi, cu unul pe umeri şi cu alt treilea subsoară" (Densuşianu 1865, 9, 112).

În 31 iulie 1864, după un popas în Orăştie, *„care în vechime se pretinde a se fi numit Zermizirga"*, călătorii trec prin satul Spini, afectat grav de luptele din 1848, urmele distrugerilor putând fi văzute şi în anul 1864. Trecând pe lângă casa fostului preot din acei ani tulburi ai revoluţiei, astăzi doar o ruină plină de mărăcini, Aron Densuşianu îşi aminteşte, trecându-l fiori reci, că *„Aici ungurii torturaseră pe preotul român, un bărbat cu largi cunoştinţe, într-un mod superior torturilor din iad. Îi trag mai întâi unghiile, îi scot plămânii şi apoi ochii"* (Densuşianu 1865, 10, 124). Cumplite amintiri ale unor vremuri tot atât de cumplite. De aici, la scurt timp ajung la podul de la Simeria (Pischi), alt martor al cruntelor bătălii din timpul revoluţiei paşoptiste. De aceste lupte, Densuşianu îşi aminteşte cu mare claritate, deşi atunci avea doar 11 ani. Bubuitul tunurilor maghiare a făcut ca ferestrele casei părinteşti să se zguduie ca atunci când un vânt teribil se izbea în stânci. Groaza care a pus stăpânire pe localnici i-a îndemnat să-şi caute adăpost în biserică, în faţa altarului, în frunte cu preotul, tatăl autorului, înălţând toţi rugi fierbinţi către Cer: *„Confusiunea, desperarea poporului mi-o aduc aminte, fără a o putea descrie. Credeam că teatrul bătăii este numai aici"* (Densuşianu 1865, 10, 124). În acest loc călătorii au poposit timp de o oră, în care s-au întreţinut cu câteva persoane care se aflau atunci pe pod. Oamenii le-au arătat urmările dezastruase ale inundaţiilor care tocmai avuseseră loc, Valea Mureşului şi a Streiului fiind acoperite în mare parte de nisip, urme de vegetaţie nerămânând decât în rare locuri (Densuşianu 1865, 11, 134).

De aici, s-au îndreptat spre Haţeg, unde avea loc în acele zile Adunarea generală a Astrei. Un mic popas au făcut la Băile de la Călan, aşezate pe malul stâng al Streiului, pe o stâncă care se înalţa din şesul neted de pe lângă satul Călanul Mic. Aceste băi calde sunt descrise foarte pitoresc de Aron Densuşianu: *„Stânca ... se înalţă izolată în şes până la înălţimea de 22-25 picioare; ea este travertina. Deasupra în această stâncă e săpat un bazin lung de 45 picioare, lat de 30 picioare şi adânc de 16-18 picioare. Din bazin se întinde un canal lat de 5 picioare până afară în şes. Canalul este mai tot atât de adânc tăiat, ca şi bazinul. În bazin izvorăşte apa caldă prin crăpăturile stâncii, care pe canal se scurge în şes, unde formează moraştini"* (Densuşianu 1865, 12, 146). Acesta remarcă cu tristeţe atât murdăria bazinului, cât şi a canalului în care femeile depozitaseră pietre de diverse mărimi pe care vara topeau şi uscau cânepa, pietre sub care se adăposteau o mulţime de şerpi. Aproape de această stâncă se aflau două *„cabinete"* de scăldat, apa având aici temperatura de 22°, o colibă locuită de un bătrân, îngrijitorul băilor, o căsuţă servind oaspeţilor de bucătărie, pentru cazare existând o singură casă de bârne cu 4 încăperi, ale căror ferestre sunt acoperite cu hârtie şi un şopron în care se află o masă formată din trei scânduri bătute pe patru *„pociumpi"* (Densuşianu 1865, 12, 147). Apa caldă, mlaştinile şi noroiul din bazin şi canal adunau o mulţime de ţânţari care terorizau oaspeţii care se încumetau să rămână acolo. Acest loc era populat şi de broaşte care cântau toată iarna, ele găsind aici o eternă primăvară. Deşi băile în aceste ape calde sunt foarte sănătoase, ele nu sunt valorificate prin amenajări care să atragă cât mai multe persoane în acest loc atât de binecuvântat de natură. Densuşianu spera că, poate cu timpul, va veni aici vreun străin care să facă din acest loc necunoscut şi lăsat în voia sorţii, *„un paradis şi un izvor nesecat de venit"* (Densuşianu 1865, 12, 148). El spune că în vechime aceste băi se numeau Ad-aquas, bazinul fiind tăiat în stâncă încă de atunci, pe acolo trecând drumul care venea de la Ulpia Traiana, pământul acesta fiind odată vatra unor sate şi cetăţi înfloritoare, cu străzi pavate, dovedite de nenumăratele inscripţii, columne, capiteluri, coloane dorice, piedestaluri de statui, monede, cărămizi, vase, urne, urme de ziduri vechi etc., aflate din abundenţă pe tot locul.

Următoarea oprire a avut loc la biserica satului Strei, aflată la marginea satului, pe un deluşor. Exteriorul bisericii nu se remarca prin nimic deosebit decât printr-o inscripţie aflată la baza turnului, mai mult ştearsă, care constituia un epitaf (Densuşianu 1865, 13, 160). Interiorul, asemeni exteriorului, era dezolant. Un bătrân, care avea grijă de biserică, le-a spus că acest lăcaş ar avea o vechime de vreo 2854 de ani, după cum îi spusese un preot sas din Orăştie, ceea ce este foarte puţin credibil. Densuşianu descrie biserica ca fiind *„... de stil bizantin, turnul la vârf seamănă cu al bisericii de la Densuş... Dar soliditatea cimentului şi a construcţiei în general, este mult inferioară. Las arheologilor de profesie a-mi spune şi mie şi altora, de când stă această biserică aici?"* (Densuşianu 1865, 13, 161).

După puţin timp ajung în poala unor dealuri acoperite cu păduri care formează semicercul de munţi ce despart Valea Haţegului de Valea Streiului, de aici deschizându-se un plai pe care se află aşezat satul Măceu. Dealurile sunt acoperite de vii, renumite pentru vinul dulce, *„mult superior unor vinuri străine, ce se vând sub nume pompoase în butelie*", aşezarea retrasă a satului nefiind favorabilă cunoaşterii sale în exterior. Satul Măceu era locul de naştere al tatălui lui Aron Densuşianu. El îşi aminteşte de vizita la biserica din Densuş a unui anume Gerardo, care călătorind şi scriind despre Transilvania, tratat cu vin de Măceu de către tatăl său, mai mult decât încântat a afirmat că *„vinul cel mai ales din Franţa nu-l întrece nici decât pe acesta cu dulceaţa şi tăria"* (Densuşianu 1865, 13, 161). Tot despre calităţile acestui vin vorbeau în versuri şi ţăranii locului: *„Gruiuleţul de Măceu/ Dar-ar bunul Dumnezeu/ Să mai crească vârful tău/ ca să-mi pot sădi şi eu/ iarba sfânt-a vinului/ descântarea chinului/ căci de tine când m-ating/ toate grijile se sting/ şi sunt numai veselie/ eu am zis – aşa să fie!"* (Densuşianu 1865, 13, 161).

Ţara Haţegului este de fapt o vale înconjurată de munţi împăduriţi care se despart doar la izvorul Streiului, căruia oamenii din popor îi spun Apa Mare. Legendele spun că în apele acestui râu şi-ar fi ascuns Decebal comoara. Sub poala dealului se află oraşul Haţeg, care la acea vreme avea patru biserici, case de locuit cu grădini care se distingeau prin aspectul neîngrijit şi garduri îngropate în nămol, ceea ce conferea aşezării un aer rustic, străzi nepietruite care musteau de apă, iar pe alocuri se vedeau bălţi cu apă verde, infectată şi urât mirositoare, datorate probabil inundaţiilor care tocmai avuseseră loc (Densuşianu 1865, 14, 172). Deşi piaţa era pavată, aspectul total neîngrijit al orăşelului lăsa o impresie dezolantă călătorului care ajungea în această urbe. Totul vorbea despre dezinteresul general faţă de această localitate, doar curiozitatea localnicelor faţă de orice nou venit era la cele mai înalte cote.

Luni, 1 august 1864, Aron Densuşianu şi invitaţii săi au participat la Adunarea generală a Asociaţiunii de la Haţeg. Aceasta le-a lăsat un gust amar prin participarea foarte redusă a membrilor, aidoma şi Adunării generale de la Blaj din 1863. Densuşianu constata cu tristeţe că doar la Adunarea generală de la Braşov din 1862 participarea a fost mai semnificativă, prezenţa intelectualilor şi a preşedintelui Asociaţiunii conferind valoare întrunirii, în rest membrii eschivându-se să se prezinte, îndeosebi cei care ocupau funcţii cu oarecare greutate, din teama de a nu fi învinuiţi de regim că sunt buni naţionalişti şi din această cauză să fie împiedicaţi în avansarea în carieră (Densuşianu 1865, 15, 183). O altă remarcă se referă la neimplicarea liderilor Asociaţiunii în treburile cu adevărat importante şi aceasta pentru că noi, românii, avem doar puţină *„însufleţire şi simţ de sacrificiu. Azi ne facem a îmbrăţişa o idee cu foc de copil pentru ca mâine să ne îngreţoşăm şi să ne lepădăm cu toate mâinile de ea. Asociaţiunea, ca şi alte întreprinderi ale noastre de până acum, sunt o vie probă. Dar ce amar vom face când cei ce au a ne da mai întâi exemplu bun, ne dau mai întâi exemplu rece, când cei ce au a ne învăţa să sacrificăm pentru binele comun, ne învaţă pe tot pasul să ţinem tot numai pentru binele nostru particular! Să nu uităm că o naţiune nu se consolidează şi nu se înalţă prin titluri şi onoruri, fără prin spirit! – Spiritul trebuie, mai înainte de toate dezvoltat, luminat şi onorurile urmează de sine. Apostolii lui Christos au stat ascunşi; muţi, fără nume, – spiritul însă i-a înălţat şi numele lor adorat va trăi până nu mai există vreun chip omenesc! Români, Români ca buni creştini ce sunteţi, învăţaţi odată barem din evanghelie, ce n-aţi învăţat încă din istorie, din politică!"* (Densuşianu 1865, 15, 183). Triste constatări ale caracteristicilor noastre naţionale, triste pentru că nici până acum poporul român nu a reuşit să se debaraseze de aceste tare.

După terminarea şedinţei, participanţii au plecat într-o excursie în satul Grădişte, departe de Haţeg, *„aproape de poarta de fier şi sub poalele Retezatului. Acest sat unguresc se numeşte „Várhely" va să zică „locul de cetate"*. Aici se află cetatea Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Se spune că *„Sarmis, regele Tribalilor sau, după greci, al Tracilor, cam pe la 330 a. Ch. a fondat, unde se află acum Grădiştea, o cetate, care după numele lui s-a numit Sarmis-egetusa. Unii învăţaţi vor a şti că „getusa" sau „egetus'a" în limba dacă înseamnă „reşedinţa lui Sarmis". Unii istorici şi arheologi pretind că această cetate sau reşedinţă ar fi fost construită numai din lemne şi prefăcându-se în cenuşă la învingerea totală a dacilor, Traian a ridicat Ulpia Traiana pe urmele ei"* (Densuşianu 1865, 15, 184). Au vizitat Amfiteatrul apoi s-au plimbat pe câmpul care adăpostea în pământul său şi la suprafaţă resturi de cărămizi, de pietre tăiate, de oale, de rămăşiţe de ziduri peste

care creştea nestingherită iarba şi care serveau de adăpost şerpilor şi şopârlelor. O imagine dezolantă care se reflecta şi în interiorul satului, precum şi pe feţele localnicilor – abătuţi, aserviţi, storşi – de parcă şi acum biciul stăpânului de dinainte de 1848 încă fulgera deasupra capului lor. Peste tot găseai urme ale gloriei străbune, *„chiar şi proptelele gardurilor sunt pietre tăiate cu multă măiestrie, dar acum ciuntite şi sfărâmate. Pe sub talpele caselor, a şurilor şi altor edificii se află aşternute tot numai astfel de rămăşiţe. Tot aşa şi la treptele caselor şi la trecătorile peste garduri"* (Densuşianu 1865, 15, 184). Sătenii i-au îmbiat cu diverse dovezi arheologice de o valoare deosebită, găsite în pământul acestui loc care mustea de istorie. Vindeau aproape pe nimic vase de lut, bucăţi de mozaic, cărămizi, figurine ş.a. În anul 1823, unul dintre săteni, în timp ce săpa pământul pentru a zidi fundaţia unei noi case, a descoperit ruinele unei locuinţe cu mai multe vetre, podelele fiind pardosite cu mozaic foarte bine conservat, extrem de valoros, datând de prin sec. al II-lea. Unul dintre acestea se asemăna cu *„un tablou care pe laturi era înconjurat de arabescuri, de trei şiruri de mozaice, şi în urmă o garnitură de pietre albe. Tabloul reprezenta o scenă din Iliada, unde Priam cere de la Achile corpul lui Hector... Tabloul însă nu e exact, pentru că în el se înfăţişează şi Mercur înaintea lui Achile, pe când în Iliada el conduce pe Priam numai până la cortul lui Achile, şi de aici se duce în Olimp, zicând că nu se cuvine ca un zeu nemuritor să favorizeze pe faţă un muritor. A doua vatră de mozaic era încadrată de un şir de piatră albă şi roşie, de trei şiruri de cuadrate aşezate curmeziş, ce formau nişte arabescuri frumoase şi de o garnitură compusă de pietre mărunte albe. Partea inferioară era stricată, astfel cât baza figurilor nu se mai observa. Aici însă era un tablou care reprezenta pe Paris între cele trei zeiţe. Lângă Paris apare Mercur. Acest tablou în privinţa măiestriei era superior celui dintâi"* (Densuşianu 1865, 15, 184-185). Un alt mozaic valoros, dar aflat într-o stare avansată de degradare, era deţinut de alt sătean. Cele două tablouri împreună cu acest ultim mozaic au fost copiate de către baronul Josika, care prin gestul său a păstrat pentru urmaşi imaginile originale (Densuşianu 1865, 15, 195).

Peste tot se vedeau ruine ale strălucirii de odinioară, satul apărând străinilor ca un vast cimitir presărat cu frânturi vii de istorie. Locuinţele superbe de altădată şi civilizaţia strămoşilor contrastau puternic cu colibele sărăcăcioase, cu oamenii trişti şi cu pământul năpădit de buruieni al urmaşilor, toate parcă demonstrând nepăsarea îmbinată cu neputinţa de a păstra strălucirea vechii Dacii. De remarcat că pe tot pământul Ţării Haţegului se văd urme ale vechilor daci, descoperirile întâmplătoare sau ale arheologilor aducând în atenţie nenumărate monede, vase, inscripţii, medalii, resturi de ziduri etc., toate contribuind la îmbogăţirea istoriei locale şi naţionale, la creionarea mai reală a unor epoci de mult apuse, la completarea unor informaţii fragmentate sau insuficiente. Referitor la descoperirile localnicilor, Aron Densuşianu povesteşte (Densuşianu 1865, 15, 196) despre un locuitor din satul Ostrov, care a găsit o medalie de o mărime rară, de care atârna un lanţ, totul confecţionat din aur. Nerecunoscând aurul şi crezând că este aramă, el le-a dat medalia copiilor să se joace cu ea, iar lanţul l-a pus la baiera biciului. Când ţăranul a mers la un târg la Haţeg, un ţigan rudar, recunoscând aurul, i-a cumpărat lanţul cu câţiva cruceri, medalia vânzând-o tot pe câţiva cruceri altui ţigan rudar, care i-a cumpărat-o minţindu-l că are nevoie de ea să peticească o căldare. De această înşelăciune a aflat comitele de atunci, care i-a luat rudarului medalia şi i-a pedepsit pe amândoi cu *„câteva zeci de aluni"*, din postura de jude patrimonial, însă medalia a păstrat-o pentru el.

Densuşianu afirma că cea mai mare parte a bogăţiilor descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se află pe post de ornamente în curţile ungurilor sau ale românilor maghiarizaţi, cele mai multe însă aflându-se în posesia baronului Nopcea, la vila sa din Fărcădin, dar şi la străinii care le-au scos din ţară.

După ce au trecut prin satul Peşteana, în care au văzut, de asemenea, monumente ale vechilor daci şi daco-romani, au ajuns la Densuş. În capul satului, chiar lângă drum, călătorii sunt întâmpinaţi de o coloană care *„stă aici din timpuri imemoriale, expusă elementelor, fără a se ruina însă cât de puţin. Poporul îi zice „la Chipu" (fără îndoială: Cippus). Este clădită din ardezie şi frânturi de cărămidă, cu ciment vechi roman. Zidul este atât de pietrificat, încât apare ca tăiat întreg din stâncă. Are opt feţe, şi-n cea mai înaltă dintre ele se află o firidă sau o afundătură patrunghiulară... e înaltă de 18 picioare şi groasă de 4 picioare"*, neştiind nimeni la ce ar fi servit aceasta (Densuşianu 1865, 15, 196-197). Legat de această coloană, în tradiţia populară circula o poveste (Densuşia-

nu 1865, 17, 206-207) care i-ar explica apariţia. Se spune că pe vremuri pe locul Densuşului era o cetate mare în care locuia un rege bătrân care domnea peste Ţara Haţegului şi care avea două fete, cea mare foarte urâtă, iar cea mică foarte frumoasă. În cetate trăia un om bogat, apropiat regelui, care avea un fecior frumos şi viteaz, pe care regele şi-l dorea ginere pentru fata cea mare. Însă acesta era îndrăgostit de sora ei cea frumoasă. Presiunile făcute de tatăl său asupra tânărului l-au obligat să accepte în cele din urmă căsătoria. Însă, înainte de a pleca la cununie, tânărul i-a scris o poezie iubitei lui, pe care i-a pus-o sub pernă. Pentru a nu lua parte la această căsătorie, fata cea mică a regelui s-a prefăcut bolnavă. După un timp, regele a murit iar ginerele său, considerând că a sosit momentul să scape pentru totdeauna de soţia sa urâtă şi să rămână cu cea căreia inima îi aparţinea, a trimis într-o noapte trei argaţi să o ducă pe regină într-un loc foarte îndepărtat şi să o ucidă. În momentul în care ei au ridicat securea să o lovească, aceasta a căzut la pământ ca un fulg, cu ea căzând şi argaţii care nu s-au mai ridicat şi care au dispărut pentru totdeauna. În următoarea noapte, alţi trei argaţi au încercat să o înece într-un râu, însă tot fără succes, dispărând şi aceştia fără urmă. Speriat, regele consultă o vrăjitoare care îi spune că nu poate scăpa de regină numai dacă o zideşte. Astfel, într-o altă noapte, regele trimite nişte meşteri care o zidesc în columna aceasta, însă la cântatul cocoşilor, meşterii au dispărut fără urmă, castelul regelui s-a prăbuşit şi întreaga cetate s-a scufundat, nerămânând decât coloana pe marginea prăpastiei apărute, care se spune că ar fi valea în care se află Densuşul. La câţiva paşi se află un pârâu rece, în care oamenii spuneau că nu de puţine ori vedeau scăldându-se o femeie care ieşea din columnă, îmbrăcată în haine albe şi pe cap cu o cunună ca de stele. Densuşianu spunea că această legendă a ştia de la Danu, porcarul bătrân al satului, care i-a recitat şi epistola în versuri a tânărului, dar pe care a uitat-o, el având atunci doar 11 ani.

Dimineaţa, împreună cu însoţitorii săi, au plecat să viziteze renumita biserică din sat. Densuşianu ne face o descriere (Densuşianu 1865, 17, 230-231) relativ completă a aspectului exterior şi interior al bisericii la acea vreme. Privită din exterior, biserica arată mai mult ca o stâncă decât ca un edificiu, forma ei originală fiind de pătrat deasupra căruia se ridică un turn care are la bază o galerie întunecoasă. Înainte de a pătrunde în ea se intră într-o gaură ca o peşteră care duce chiar în spaţiul gol al turnului, apoi pe brânci, se merge pe galeria care treptat se lărgeşte până se poate sta în picioare. Acolo trăiesc doar buhe şi lilieci. Această galerie, în tradiţia populară se numeşte *Peştera Zafirei*, care are şi o legendă. Se spune că pe vremuri trăia în sat o familie de oameni urâţi, foarte lacomi şi avari, Stoica şi Ileana, care aveau o fată Zafira, pe care doreau să o căsătorească cu un tânăr dintr-o familie avută, dar diform fizic şi plin de răutate. La o nedeie din luna mai, sărbătoare care ţine câte trei zile, tânăra Zafira s-a îndrăgostit de un tânăr din satul vecin, frumos dar sărac, pe care părinţii l-au respins categoric din cauza sărăciei. Nesocotind însă părerea părinţilor, Zafira a început să se întâlnească cu tânărul într-o livadă, aproape de biserică, până într-o seară când tatăl ei l-a urmărit pe tânărul căruia i-a tras o bătaie cumplită. Crezând că a murit, fata a fugit şi s-a ascuns în galeria întunecoasă de pe biserică, de unde îi auzea gemetele de durere, până când la un moment dat au încetat. Au trecut săptămâni şi fata nu ieşea decât noaptea pentru a culege fructe din pomii de lângă biserică, cu care se hrănea. Într-o duminică, după ce au ieşit sătenii de la biserică, tatăl Zafirei i-a oprit şi le-a spus că aceluia care o găseşte pe fată îi dă doi boi, iar ei îi dă libertatea să-şi aleagă ce soţ vrea. Auzindu-l din galerie, Zafira a ieşit pe marginea bisericii strigând către tatăl ei şi acuzându-l că cel pe care îl dorea nu mai este pentru că l-a omorât, aşa că îl va urma şi ea, moment în care s-a aruncat în gol. Nu ştia că tânărul de care se îndrăgostise nu murise în urma bătăii primite de la tatăl său. A fost înmormântată pe locul pe care a căzut. Mormântul ei, acoperit cu marmură tăiată în formă de coşciug, exista încă în timpul vizitei lui Densuşuanu, bine conservat, doar crucea era puţin deteriorată.

Biserica nu avea acoperiş deoarece *„baza turnului încoronează şi acoperă de tot biserica. Turnul, la vârf mai strâmt şi descoperit în forma unui horn, este construit numai din piatră. Dungile sau laturile turnului constau tot din piatră mare cioplită. Are trei rânduri de fereştri şi trei rânduri de brâuri, ce-l înconjoară pe deplin, compuse din cărămizi aşezate în formă triangulară alternativă. Un astfel de brâu are şi trunchiul bisericii pe deasupra, pe unde se combină cu baza turnului"* (Densuşianu 1865, 17, 230). La turn se poate ajunge doar pe deasupra bisericii, printre doi lei mari de piatră culcaţi, spate în spate. Intrând în biserică dai de o tindă, alăturată edificiului vechi

mult mai târziu, care fusese acoperită cu şindrilă, pe care o pierduse în urma unei vijelii şi care nu mai fusese de atunci reparată, zidul începând a se dărâma. Pe partea dreaptă a tindei se afla pe vremuri o încăpere în care se presupune că se sacrificau animale, atunci nerămânând decât o urmă a acesteia. Uşa bisericii este una mică. În mijlocul său se află patru pilaştrii pătraţi şi foarte groşi, *„din piatră tăiată, pe cari se reazemă turnul. Postându-se omul între aceşti pilaştrii şi căutând drept în sus, vede cerul liber, pentru că turnul, cum am zis, este descoperit, gol de tot dinlăuntru şi răspunde chiar în mijlocul bisericii. Fără îndoială între aceşti pilaştrii se ardeau victimele şi turnul servea de horn, pentru că într-adevăr şi acum se văd pietrele afumate. Pe pilaştrii se află inscripţii sepulcrale, unele bine conservate, altele şterse”* (Densuşianu 1865, 17, 232). Alături de inscripţii, se mai pot vedea figuri de cai şi miei în relief, pardoseala este din lespezi şi cărămizi antice puternic degradate, iar pereţii adăpostesc ferestre, unul trei lungi, triunghiulare, alţi doi câte una rotundă, sus, chiar sub poala acoperişului.

Altarul, după formă, soliditatea zidului şi materialul de construcţie, pare alăturat mai târziu edificiului vechi, care în cea mai mare parte este din piatră tăiată, pe când la altar s-a folosit piatra comună măruntă. Acesta *„este despărţit prin un perete de lemn. Prestulul constă din piatră tăiată şi tabla de deasupra conţine o inscripţie din care abia se mai pot citi unele litere. Din altar, ca printr-o fereastră, intri într-o chiliuţă obscură din care în lungul peretelui printr-o bârnă de tisă răspunde afară în tinda bisericii o gaură, ce se presupune a fi servit spre împărtăşirea oracolului, sau spre a răspunde la poporul ce aducea sacrificii”* (Densuşianu 1865, 20, 244).

Privindu-l ca întreg, monumentul apare doar ca o ruină de care nimeni nu s-a îngrijit în decursul timpului. În 1848, baronul Nopcea ar fi făcut oarecare reparaţii, dar din neştiinţă, mai mult a dăunat bisericii. A demolat un zid vechi şi nu l-a înlocuit cu altul, iar pe ce cel pe care l-a înlocuit, din cauza materialelor proaste, l-a spălat ploaia după câţiva ani (Densuşianu 1865, 20, 244). Comuna fiind săracă, nu are posibilităţi financiare să efectueze reparaţii la acest monument foarte vechi. Densuşianu ne spune că biserică nu are nicio avere, ba a avut ghinionul ca singurul capital de 500 florini pe care-l avea, să-i fie luat în 1849 de un proprietar ungur care a lăsat în schimb o bute de vin ars de piersici pe care nu l-a cumpărat nimeni.

Referitor la denumirea satului, Densuşianu ne spune că provine din limba latină, Densae, adică desişuri, datorită desimii şi întinderii pădurilor din zonă. Tot el ne mai povesteşte despre faptul că pe locul unde se află biserica ar fi fost îngropat comandantul roman Longin, prins de Decebal în timpul celui de-al doilea război cu Traian şi care s-ar fi sinucis cu venin ca să scape de torturile regelui dac, după moarte, cadavrul său fiind spânzurat pe zidurile Sarmizegetusei, în faţa romanilor. După ce au cucerit cetatea, romanii l-au înmormântat tocmai pe acest loc, *situs est ad Densas*, în onoarea sa ridicându-i mai târziu acest monument, în care apoi au început a face sacrificii în onoarea lui Marte, de unde s-a numit şi *fanum Movortis* (Densuşianu 1865, 20, 244).

Ultimul popas în Ţara Haţegului este făcut la Fărcădin, la vila baronului Laszlo (Ladislau, Vasile) Nopcea, la care acesta îi invitase. Curtea se află pe o terasă la poalele dealurilor, casa prezentându-se ca o umbră a celei ce fusese odinioară. Scara de intrare avea treptele de piatră semicirculară, care cuprindeau a treia parte din faţa edificiului, la baza acestora ridicându-se un zid ca un fruntariu compus din diverse monumente romane cu figuri şi inscripţii, aduse cu siguranţă de la ruinele Sarmizegetusei. La capete, acest fruntariu avea câte un leu, din care unul este aşezat pe un viţel, pe care îl apucase cu gura de vârful capului, cu picioarele apăsându-i trupul. Deasupra zidului se află câteva statui bărbăteşti cărora le lipseşte însă capul, peste vârfurile lor fiind tras un lanţ, completate şi de alte figuri mai mult sau mai puţin conservate, pietrele ce compun acest fruntariu conţinând inscripţii, una fiind *incomparabili feminae – conjugi charissimae*. Legat de acesta, baronul Nopcea le-a povestit oaspeţilor săi remarca făcută de împăratul Iosif I, care vizitând castelul şi citind inscripţia, a glumit spunând că *„trebuie că aceştia n-au trăit mult timp laolaltă”, – Această sentinţă laconică lasă a o întregi mai încolo, că adică dacă bărbatul ar fi trăit mai mult cu ea, atunci nu i-ar fi venit să-i zică „neasemuita şi preaiubita mea soţie!”* (Densuşianu 1865, 21, 259).

Casa se prezenta ca un templu antic. Interiorul îşi pierduse strălucirea de altădată, adăpostind doar *„vreo trei capodopere, câteva scaune de ingradele, un clavir şi într-un unghi mai multe pietre monumentale – iacă toate ornamentele”* (Densuşianu 1865, 21, 258). Una dintre statui le atrase în

mod deosebit atenţia. Deşi îi lipsea capul, *„toga încopciată pe umărul stâng, era tăiată în mormoră cu atâta măiestrie şi eleganţă, cât din puţina depărtare părea a fi în natură. Pe lângă gât erau tăiate dantele cu o admirabilă finețe. Baronul susţinea a fi fost bustul lui Traian, bazându-se şi pe părerea celebrului romanist Mommsen, care încă fusese aici şi o văzuse"* (Densuşianu 1865, 21, 259). Grădina, întinsă pe faţa însorită a dealului, se prezenta oaspeţilor la fel ca restul casei, o dezolantă ruină a vremurilor strălucitoare de odinioară, care mai păstra câteva mese şi scaune din piatră monumentală.

Proprietarul pierduse gloria şi averea familiei atunci când s-a alăturat cauzei românilor la 1848, ungurii pedepsindu-l apoi prin distrugerea proprietăţii luxoase de la Zam.

Călătoria a continuat spre Silvaş, apoi Peştera Bolii, Sântămăria Orlea, Crivadia (Densuşianu 1866, 1, 7-8), ţinuturi încărcate de istorie şi de urme vizibile ale măreţiei vremurilor trecute. Epopeea Ţării Haţegului se încheie cu prezentarea unor informaţii referitoare la istoria locurilor şi populaţia zonei, precum şi la îmbrăcămintea lor tradiţională. Densuşianu prezintă o topologie interesantă a locuitorilor, diferenţiată pe sexe şi pe aşezarea satelor. Astfel, el remarcă că cei care locuiesc satele de la apus şi miazănoapte, *„sunt de statură naltă, bine formaţi şi chipoşi, asemenea şi cei de către răsărit până la Crivadia, dar cu mai multe excepţii, se află adecă mai des noduroşi şi guşaţi. Cauza se pretinde a fi apa ce curge prin rădăcini de arin alb şi afară de aceea conţine mult element văros. Locuitorii din Paroşi şi Zeicani sunt renumiţi de guşaţi, cică au guşi atât de mari, încât pe drum le dau peste umăr pe spate, ca să poată merge mai uşor"* (Densuşianu 1866, 3, 33). Însă bărbaţii cei mai frumoşi sunt consideraţi cei din ţinuturile Jiului, *„adevăraţi atleţi. Statura naltă şi dreaptă ca bradul, bine legată şi compactă. Spete late, piept arcuit, faţă prelungă, brunetă, nas proporţionat drept sau puţin vulturiu, ochi mari pătrunzători, frunte naltă, păr des, lung, castaniu"* (Densuşianu 1866, 3, 33). Comparativ cu bărbaţii, femeile sunt considerate urâte din cauza trăsăturilor neregulate şi masculine. Aceştia se ocupă cu agricultura, cu negoţul de scânduri şi şindrile şi cu creşterea animalelor.

Referitor la portul popular (Densuşianu 1866, 4, 44), autorul remarcă faptul că acesta se diferenţiază puţin, în funcţie de sat. Portul bărbătesc constă într-o zeche de pănură albă, numită şubă, lungă până la genunchi, croită în clini şi cusută pe deasupra cu *„sînore"* roşie şi vineţie, la brâu purtându-se o teacă pentru cuţit şi furculiţă, de multe ori de dimensiunea unor hangere, teacă făcută manual din lemn de tei sau de salcie, legată în plumb, aramă sau argint (Densuşianu 1866, 4, 44). Tinerii îşi pun peste brâu un şerpar lat şi alte curele mai înguste bătute cu nasturi galbeni, una dintre curele atârnând în jos peste şold. Cu excepţia verii, în restul anului, bărbaţii se îmbracă cu un pieptar din lână fără mâneci care se încheie sub mâna stângă. Peste haine poartă o traistă de pănură, elegantă, acoperământul ei atârnând până mai jos de genunchi, la capete cu o garnitură de ciucuri, numită *căciulă*. Pe cap poartă de obicei pălărie, iar iarna o căciulă înaltă neagră sau albă, numită *căiţă*. În picioare poartă opinci iar de sărbători, doar cei avuţi, papuci cu turecul scurt. Portul popular al femeilor (Densuşianu 1866, 4, 44) constă dintr-o ie cu mâneca largă, strânsă pe încheieura mâinii, cusută cu bumbac sau mătase colorată (arnici), ornată cu motive numite *pui*, pe care le găsim şi pe piept şi la gât. În faţa şi în spatele cămăşii se poartă două cătrinţe de pănură numite *oprege*: *„Aceste oprege de asupra ca de-o palmă sunt ţesute în diverse forme şi culori. Acestea se numesc petec. De acest petec apoi sunt cusute des laolaltă fire răsucite de lână în tot felul de culori, care atârnă pe ia albă în jos până la călcâi şi se numesc ciucuri. La cele mai avute petecul este ţesut cu fir şi din lână fină"* (Densuşianu 1866, 4, 44). Capul şi-l acoperă cu o învelitoare albă (propodă), asemănătoare celei purtate de italiencele din Tivoli, iar la brâu poartă o cingătoare ţesută din lână mov închis şi altele mai înguste, ţesute cu multă graţie, pe partea stângă atârnând şi la ele teaca cuţitului. La sărbători poartă un pieptar fără mâneci până la genunchi, cusut cu mătase în diverse motive, asemănătoare arabescurilor. Iar iarna se îmbracă cu o şubă lungă până jos, pentru femeile măritate de culoare sură iar pentru fete, albă, cusută la piept cu flori roşii şi galbene.

În ceea ce priveşte datinile populare, Aron Densuşianu aminteşte despre nedei şi cântarea morţilor (Densuşianu 1866, 4, 44-45). Nedeile sunt sărbători săteşti fixate de fiecare localitate în parte, aidoma târgurilor, la care participă toate satele din jur. Dimineaţa se merge la biserică apoi are loc ospăţul, după care se adună toţi sătenii într-un loc anumit din sat sau din afara lui, unde se

continuă petrecerea cu dans şi băutură. Aici se pun la cale multe căsătorii sau se încalcă de către copii înţelegeri vechi între părinţi privitoare la unirea lor maritală.

Datina de a cânta morţii, mai cu seamă pe cei decedaţi între 16-35 de ani, are loc după slujba ţinută de preot şi constă în plângerea celui mort de către patru neveste sau fete mari, care au vocea cea mai frumoasă, până se ridică mormântul. Tradiţia spune că această datină au adus-o romanii, care din nefericire se mai practică doar în puţine locuri.

Concluzii

Deşi au fost publicate abia după un an, impresiile de călătorie ale lui Aron Densuşianu sunt importante atât pentru acea vreme, cât şi pentru noi, prin informaţiile geografice, istorice şi etnografice aduse la cunoştinţa publicului cititor. Se observă că descrierile peisagistice ale anilor 1864 nu se suprapun peste cele de astăzi, ceea ce denotă transformările suferite de mediul natural în toată această perioadă de timp. Descrierea unor monumente istorice este importantă deoarece aflăm stadiul de conservare al acestora în anii 1864 şi evoluţia sau involuţia lor de atunci până în zilele noastre. De asemenea, Densuşianu ne aduce la cunoştinţă distrugerea unor monumente antice de către locuitorii zonei şi utilizarea materialelor la construcţiile particulare ale caselor, gardurilor, porţilor etc., relicve folosite cu nesăbuinţă şi neştiinţă de localnici, în sate găsindu-se o serie de construcţii clădite cu fragmente sau monumente întregi aduse de la cetăţile dacice din Munţii Orăştiei, practică care a continuat de-a lungul timpului. De consemnat sunt şi legendele locale care însoţesc unele monumente istorice, ceea ce aduce un plus de informaţie care îmbogăţeşte fondul mitic local românesc. Densuşianu remarcă cu tristeţe pierderea multor urme ale trecutului, fie prin luarea lor de către străini, fie prin distrugere sau vindere de către localnici, pe preţuri de nimic, prin neştiinţa sau lăcomia lor localnicii văduvind patrimoniul naţional de multe dovezi materiale ale istoriei noastre.

Informaţiile istorice, chiar dacă nu sunt întotdeauna cele reale, ştiinţifice, relevă nivelul cunoaşterii istorice din acea vreme. Astfel, putem face o comparaţie care să ne arate progresul înregistrat de arheologie şi istorie de atunci şi până astăzi. De asemenea, progresul înregistrat de limba română literară utilizat în scrierile jurnalistice.

Suita aceasta de articole constituie un mare câştig pentru cititorii vremii deoarece face cunoscută vechea Ţară a Haţegului, cu toate bogăţiile ei istorice, naturale şi etnografice, dar şi pentru noi pentru că ne oferă un portret al acestei zone care a suferit transformări importante de-a lungul timpului.

Bibliografie

Densuşianu 1865, 8: Revista Familia nr. 8 din 15/27 august 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_8.pdf

Densuşianu 1865, 9: Revista Familia nr. 9 din 25 august/6 septembrie 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_9.pdf

Densuşianu 1865, 10: Revista Familia nr. 10 din 5/17 sepembrie 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_10.pdf

Densuşianu 1865, 11: Revista Familia nr. 11 din 15/27 sepembrie 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_11.pdf

Densuşianu 1865, 12: Revista Familia nr. 12 din 25 septembrie/7 octombrie 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_12.pdf

Densuşianu 1865, 13: Revista Familia nr. 13 din 5/17 octombrie 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_13.pdf

Densuşianu 1865, 14: Revista Familia nr. 14 din 15/27 octombrie 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_14.pdf

Densuşianu 1865, 15: Revista Familia nr. 15 din 25 octombrie/6 noiembrie 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_15.pdf

Densuşianu 1865, 16: Revista Familia nr. 16 din 5/17 noiembrie 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_16.pdf

Densuşianu 1865, 17: Revista Familia nr. 17 din 15/27 noiembrie 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_17.pdf

Densuşianu 1865, 19: Revista Familia nr. 19 din 5/17 noiembrie 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_19.pdf

Densuşianu 1865, 20: Revista Familia nr. 20 din 15/27 noiembrie 1865, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_20.pdf

Densuşianu 1865, 21: Revista Familia nr. 21 din 25 decembrie 1865/6 ianuarie 1866, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1865/BCUCLUJ_FP_P68_1865_001_21.pdf

Densuşianu 1866, 1: Revista Familia nr. 1 din 5/17 ianuarie 1866, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1866/BCUCLUJ_FP_279290_1866_002_1.pdf

Densuşianu 1866, 3: Revista Familia nr. 3 din 25 ianuarie/6 februarie 1866, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1866/BCUCLUJ_FP_279290_1866_002_3.pdf

Densuşianu 1866, 4: Revista Familia nr. 4 din 5/17 februarie 1866, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1866/BCUCLUJ_FP_279290_1866_002_4.pdf

Lazăr, Razba 2015: I. Lazăr, M. Razba, Personalităţi hunedorene. Istorie. In: Judeţul Hunedoara. Monografie, vol. V (Deva 2015), 445-446.

Aron Densuşianu: "Memories and travel impressions" of Ţara Haţegului / the Country of Haţeg (the magazine *Familia*, 1865-1866)

Keywords: Ţara Haţegului (The Country of Haţeg), history, geography, monuments, popular costume, memories, travel impressions.

Abstract: Literary critic and historian, folklorist and poet, author of an impressive body of work, Aron Densuşianu is a prominent representative of the famous Densuşianu family of scholars from Ţara Haţegului (The Country of Haţeg). During the July-August 1864 period, he visited this region in the company of some friends. The following year, he published over 20 articles entitled *"Memories and travel impressions"* that introduce the reader into the natural and social history of Ţara Haţegului, (The Country of Haţeg) offering geographical, historical, mythical and ethnographical information, descriptions of some historical monuments as well as his own impressions of the people and places. This information facilitates a comparative study of the glorious past and present of this region in terms of history and archaeology, thus contributing to the enrichment of the national and local historical, ethnographical and geographical heritage.

Арон Денсушяну: «Воспоминания и впечатления от путешествия» в край Хацег (журнал *Familia*, 1865-1866)

Ключевые слова: край Хацег, история, география, памятники, национальный костюм, воспоминания, впечатления от путешествий.

Резюме: Литературный критик и историк, фольклорист и поэт, автор впечатляющего количества работ, Арон Денсушяну является ярким представителем знаменитой семьи ученых Денсушяну из края Хацег. В период с июля по август 1864 года он посетил этот регион с несколькими друзьями. В следующем году им было опубликовано более 20 статей под названием «Воспоминания и впечатления от путешествия», знакомящих читателя с естественной и общественной историей края Хацег, содержащих информацию географического, исторического, мифологического и этнографического характера, описание исторических памятников, а также впечатления автора о людях и местах. Эти сведения помогают сравнительному изучению славного прошлого и настоящего этого края с историко-археологической точки зрения, способствуя тем самым обогащению национального и местного исторического, этнографического и географического наследия.

29.05.2019

Dr. Gherghina Boda, Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane, str. 1 Decembrie 1918, nr. 39, Deva, judeţul Hunedoara, România, https://orcid.org/0000-0003-2736-1810, e-mail: ginaboda15@gmail.com

DESTRĂMAREA MITULUI: CONSTRUCŢIA PODULUI FEROVIAR PESTE RÂUL PRUT, LA UNGHENI

Vasile Iucal

Cuvinte-cheie: Ungheni, Prut, Basarabia, Imperiul Rus, pod feroviar, G. Eiffel, N.A. Beleliubski.

De aproape două decenii în Republica Moldova este cunoscut mitul despre construcţia podului feroviar peste râul Prut, la Ungheni, de către celebrul inginer francez Gustave Eiffel. Deşi această inginerie exista aici de mai bine de un veac, nimănui nu i-a trecut prin minte anterior o asemenea fantezie. Iată însă că, la sfârşitul secolului trecut, într-o vreme când societatea se afla în derivă, iar adevărul istoric nu prea conta, oricine crezându-se în măsură să-l tălmăcească după propriul plac, indivizi înzestraţi cu anumită imaginaţie au generat povestea Podului Eiffel la Ungheni. Îmi scapă acum cine a fost cu exactitate părintele fabulaţiei, ştiu doar că, începând cu anul 1998, în presă au apărut o serie de articole, autorii cărora mărturiseau contribuţia lui Eiffel la edificarea podului feroviar la Ungheni[1]. Cu certitudine, în 2000, un anume Vladimir Anikin, arăta, cu oarecare siguranţă, implicarea părintelui renumitului turn din Paris la edificarea podului peste Prut[2]. De aici, firul în jurul subiectului cu pricina s-a tot ţesut, astfel încât acesta, în scurt timp, a devenit unul de top, fiind preluat de numeroase surse media din Republica Moldova şi nu numai (Dolghi, Felea 2017, 97). Astfel, legenda s-a răspândit cu iuţime de la o sursă la alta, căpătând conotaţii nebănuite. Evident, pentru unii a fost şi este un prilej de mândrie, pentru alţii de curiozitate şi uimire.

Faptul că o mică localitate urbană adăposteşte o mostră de-a lui Eiffel, nu a putut să nu placă unghenenilor, unde mai pui că lucrări ale celebrului francez sunt găzduite de oraşe ca Paris sau New York. Şi lucrurile pot fi înţelese, până într-un anumit punct, dacă ne gândim că această comunitate, în virtutea vitregiilor istoriei, decenii la rând fiind dezgolită aprig de valori culturale şi istorice autentice, se afla la acest început de veac în căutarea unor valori noi de exprimare identitară.

Trebuie să recunoaştem că, şi subsemnatul, deşi nu a scris, totuşi, la început, a căzut pradă acestei distorsionări, contribuind oarecum la perpetuarea mitului. Ca istoric, totuşi, de fiecare dată am fost rezervat şi am ţinut să atenţionez publicul asupra faptului că, deocamdată, enunţul nu se confirmă documentar şi că, în continuare, sunt necesare investigaţii temeinice. De aceea, începând de prin anul 2000, odată cu apariţia articolului lui Anikin, ne-am pus drept scop elucidarea cazului.

În timp ce rezultatele cercetărilor de arhivă au întârziat să apară, sursele mass-media au continuat să mediatizeze subiectul, stăruind asupra unor oportunităţi turistice pe care acesta le oferea oraşului Ungheni. Perspectiva transformării podului într-o carte de vizită a localităţii, a determinat autorităţile locale să acorde acestuia, în aprilie 2012, numele „Podul Gustave Eiffel[3]. Pasul a fost făcut fără consultarea specialiştilor, după cum a procedat şi Ministerul Culturii în octombrie 2014, când podul „Gustave Eiffel" a fost desemnat eveniment central al Zilelor Patrimoniului Cultural European în Republica Moldova.

Tot în 2014, revista bucureşteană *Historia* a publicat articolul „Podul peste Prut, proiectat şi construit de Gustave Eiffel" (Berinde 2014). Lecturându-l, cititorul de rând, neiniţiat îndeajuns în problemă, rămâne cu impresia că, în sfârşit,

[1] C. Jardan, „Să fie podul de cale ferată peste Prut o lucrare a lui Eiffel?", în revista Liceului „Vasile Alecsandri" din Ungheni, „Noua generaţie", nr. 9 (aprilie 1998); L. Bacalu, „În aceste zile s-a vorbit şi s-a scris foarte mult despre podul Eiffel de la Ungheni", în ziarul local „Expresul", 27 aprilie 2012. Vezi şi varianta electronică: https://www.expresul.md/2012/04/27/in-aceste-zile-s-a-vorbit-si-s-a-scris-foarte-mult-despre-podul-eiffel-de-la-ungheni/

[2] Ziarul „Независимая Молдова", № 50-51, 16 марта 2001, p. 10; Despre pod au mai scris: „Adevărul Moldova", 13 august 2012; „Expresul", 18 aprilie 2012; „Ziarul de Gardă", 26 iulie 2014; „Moldova Suverană", 10 decembrie 2015; „Evenimentul zilei", 28 septembrie 2017 etc.

[3] Decizia Consiliului orăşenesc Ungheni nr. 2/33 din 20.04.2012.

se pune punctul pe ”i” într-un subiect mult discutat. Acest articol a avut o oarecare contribuţie la creşterea credibilităţii legendei podului Eiffel la Ungheni. Când însă subsemnatul a solicitat autorului dovezi referitoare la cele relatate, acesta a promis să „caute toate sursele documentare disponibile pe tema în cauză”, doar că lucrurile nu s-au mai întâmplat.

La fel au procedat şi alţi autori, cărora le-am cerut să ofere dovezi, întru confirmarea spuselor lor, fapt care, într-un final, ne-a făcut să înţelegem că este vorba de un fals ordinar şi că sunt necesare cercetări corespunzătoare.

Tot ce am izbutit să aflăm iniţial, a fost numele celui care s-a ocupat de realizarea construcţiei podului – inginerul rus N. Balinski[4], pe care, trebuie observat, V. Anikin, autorul articolului din 2000, îl dădea drept autor al proiectului podului.

La Arhiva Naţională a Republicii Moldova nu am mai dat de alte materiale, iar cercetările ulterioare ne-au convins că în Moldova sunt şanse minime să găsim informaţia căutată. Astfel a apărut ideea direcţionării investigaţiei spre instituţii de profil din străinătate – în special ruse şi ucrainene. Am pornit de la faptul că, la momentul construcţiei podului, a căii ferate în genere, Basarabia s-a aflat în componenţa Rusiei ţariste, apoi a URSS şi, prin urmare, instituţiile implicate în aceste construcţii, cu certitudine, au trebuit să fie ruseşti.

Prin urmare, pe 18 octombrie 2015, am expediat o scrisoare cu expunerea subiectului, la Muzeul Transportului Feroviar al Federaţiei Ruse din Petersburg[5]. În răspunsul pe care l-am primit de acolo, se menţiona că: „Muzeul nostru nu deţine date privind construcţia podului peste Prut la Ungheni, dar în biblioteca instituţiei există o carte, editată în anul 1971, de un colectiv de autori, intitulată: „Стальным магистралям Молдавии 100 лет”, în care se spune că germanii, retrăgându-se în 1944, au aruncat în aer: „... marile poduri: la Bender, Râbniţa, Moghilev-Podolsk, Ungheni şi Reni”. Din aceasta se poate trage concluzia că podul construit în sec. XIX, chiar dacă a funcţionat pe timpul Războiului al Doilea Mondial, până astăzi nu s-a păstrat”.

În continuare, specialiştii de la Petersburg au ţinut să precizeze că: „La sfârşitul secolului al XIX-lea, începutul secolului XX, la construcţia şi proiectarea a peste 100 de poduri feroviare în Rusia a participat inginerul căilor şi comunicaţiilor, profesorul Institutului de ingineri ai căilor şi comunicaţiilor, şeful Laboratorului mecanic N.A. Beleliubski. Muzeul, de asemenea, se află în posesia unei monografii: „Н.А. Белелюбский. Жизнь и творчество”, în care este dată lista celor mai mari poduri construite după proiectele lui N. Beleliubski. Printre acestea, figurează şi podul construit peste Prut, pe linia ferată Chişinău-Ungheni, în anul 1881.

În încheiere, se mai arăta că: „În fondurile Arhivei Istorice de Stat a Rusiei (Российский Государственный Исторический Архив – РГИА) se păstrează materiale privind construcţia drumurilor şi podurilor în Imperiul Rus până în anul 1917 şi dosarul personal al lui N.A. Beleliubscki, în care, de asemenea, figurează podul feroviar peste Prut, construit după proiectul acestuia”[6].

Aşadar, din răspunsul muzeografilor de la Petersburg reieşeau două lucruri.

Întâi, se confirma presupunerea că podul actual a fost construit după al Doilea Război Mondial.

Doi, în calitate de autor al proiectului podului vechi apărea o persoană absolut nouă, care nu fusese vehiculată niciodată în discuţiile despre paternitatea construcţiei – inginerul rus N. Beleliubski.

Ambele piste trebuiau verificate şi confirmate documentar.

Într-adevăr, faptul că podul actual nu este cel vechi, devine clar la o simplă confruntare a imaginilor de epocă ale primei construcţii cu cele ale podului actual. Mai jos vom vedea că există şi documente care dovedesc că primul pod a fost aruncat în aer în timpul ultimului război mondial.

Lucrurile erau absolut necunoscute însă în privinţa inginerului N. Beleliubski, din care cauză aveam suspiciuni asupra sa, şi nu doar în calitate de autor al proiectului primului pod feroviar la Ungheni, ci în genere, în posibilitatea existenţei în Rusia la acea vreme a unor capacităţi moderne de construcţie a podurilor feroviare. De aceea, o edificare documentară în acest sens era absolut necesară.

[4] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8329, f. 1.

[5] Arhiva Muzeului de Istorie şi Etnografie Ungheni (AMIEU), documente, mapa Podul Feroviar peste Prut, nr. 5/18.11.2015.

[6] AMIEU, documente, mapa Podul Feroviar peste Prut, nr. 4/13.01.2016.

Urmând recomandarea specialiştilor de la Petersburg, pe data de 14 martie 2016 am expediat un demers la Arhiva Istorică de Stat a Rusiei, în care am rugat să ni se ofere date despre dosarul personal al inginerului N.A. Beleliubski şi să ni se răspundă concret dacă acesta a fost implicat în edificarea podului feroviar peste Prut la Ungheni[7].

În răspunsul primit, patru luni mai târziu, pe 25 august, ni se confirma că: „Într-adevăr, în fondurile instituţiei respective se păstrează „Proiectul podului peste r. Prut". Acest pod a fost proiectat pentru calea ferată Chişinău-Iaşi a Direcţiei căilor ferate Sud-Vest. Proiectul podului a fost întărit de ministrul comunicaţiilor A.P. Bobrinski la 24 martie 1874. Autor al proiectului este inginerul N. Beleliubski"[8]. Se mai menţiona că: „Pe coperta documentului stă aplicată ştampila Comitetului Tehnic cu însemnarea „86". Se poate presupune că podul a fost proiectat în 1874, dar a fost construit în anul 1886", conchideau arhivarii. Făcând demersurile necesare, peste ceva timp, am intrat în posesia copiei documentului respectiv[9].

În ceea ce priveşte persoana inginerului N.A. Beleliubski, am stabilit următoarele: La momentul construcţiei podului feroviar peste Prut, Rusia ţaristă dispunea de o şcoală de construcţie a podurilor foarte dezvoltată, cu o bună reputaţie în toată lumea. Începând cu mijlocul sec. XIX, odată cu apariţia unor noi metode de sporire a rezistenţei construcţiilor metalice, în Rusia au început pe larg să fie construite poduri de fier de diferite sisteme, cel mai raţional şi răspândit fiind cel care propunea construirea podurilor din ferme metalice, proces care a durat până în anul 1910. Iniţiatorul construcţiei acestui tip de poduri a fost inginerul S. Kerbedz, prin edificarea, în anii 1853-1857, a podului feroviar peste r. Luga.

Alt cunoscut inginer rus, cu o contribuţie importantă în construcţia de poduri feroviare la mijlocul secolului XIX, a fost A.E. Struve. Acesta a fost autorul construcţiei podurilor peste r. Oka (1866), peste Nipru (la Kiev, 1867) şi Kremenciug (1872). Au mai existat şi alţi ingineri talentaţi şi foarte

Fig. 1. N.A. Beleliubski (după: Лопатто 1975, 12).

cunoscuţi la acea vreme nu doar în Rusia, ci şi în afara imperiului: F. Iasinski, L. Proskureakov, D. Juravski ş.a. (Пунин 1982, 52).

În a doua jumătate a secolului XIX, şcoala rusă de ingineri-constructori de poduri ocupa unul din locurile de frunte în lume. În anii 1870-1890 aceasta a fost condusă de eminentul inginer, savant şi pedagog N.A. Beleliubski, 1845-1922 (fig. 1).

N.A. Beleliubski a absolvit Institutul de ingineri ai căilor şi comunicaţiilor din Petersburg în 1867, iar din 1873 a fost profesor în cadrul acestuia.

Începutul activităţii sale inginereşti a coincis cu demararea construcţiei podurilor feroviare mari din secţii metalice, ceea ce făcea necesară studierea fermelor şi cercetarea proprietăţilor materialelor de construcţie. Prima sa lucrare în acest domeniu a fost participarea la reconstruirea a 48 de poduri pe linia ferată Nicolaevskaya, unde lui Beleliubski i-a revenit întâietatea în elaborarea metodei de schimbare a podurilor din lemn cu cele din fier, fără a întrerupe circulaţia trenurilor. În total, în întreg Imperiul Rus trebuiau schimbate 120 de poduri care funcţionau din anul 1851. Acest lucru a fost înfăptuit până în anul 1880, fapt ce i-a adus autorului un mare prestigiu în domeniul construcţiilor podurilor feroviare.

Astfel, din 1869, când a fost construit primul său pod, peste Volga, în Simbirsk, şi până în 1916, după proiectele lui N. Beleliubski au fost construite peste 100 de poduri, cu o lungime totală de 17 km. Începând cu anul 1870, în Imperiul Rus nu a fost construit nici un pod fără participarea lui N.A. Beleliubski (Демченко 2015, 363).

Cele mai cunoscute au fost: podul de la Syzran (1880-1885, cel mai lung pod din Europa la sfâr-

[7] AMIEU, documente, mapa Podul Feroviar peste Prut, nr. 6/14.03.2016.

[8] AMIEU, documente, mapa Podul Feroviar peste Prut, 3040/25.07.2016.

[9] РГИА, Ф. 350, оп. 58, д. 1600, л. 1. Exprim, pe această cale, mulţumiri maestrului Dumitru Verdianu, care a suportat cheltuielile şi timpul necesar obţinerii copiilor dosarelor privind subiectul în cauză la Arhiva Istorică de Stat a Rusiei şi Biblbioteca Naţională a Rusiei din Petersburg.

Fig. 2. Podul peste r. Volga, la Syzran (1880), proiectat de N. Beleliubski (după: Лопатто 1975, 23).

şitul sec. XIX), cel de la Sveajzsk, peste Volga, podul peste Nipru de lângă Dnepropetrovsk, podurile peste Obi, Inguleţ ş.a.

Lui N. Beleliubski îi aparţine iniţiativa de a fabrica secţii metalice tip (ferme), cu lungimea de 25 şi 50 de stânjeni (aprox. 50-100 m.).

Acesta primul în lume a propus ferme[10] cu două sisteme de grinzi încrucişate şi o grindă suport la mijlocul secţiei (1888), fermă de pod cu îmbinare a grinzilor în formă de triunghi (1890). Tot lui îi aparţine noul principiu de determinare a lungimii libere a podului între stâlpii-suport, necesară capacităţii de curgere a apei pe pod.

Enumerând aceste realizări, nu trebuie omis din vedere nici faptul că lui N. Beleliubscki i-a revenit meritul de a înlocui fierul cu oţelul în construcţia podurilor (din 1883), ceea ce a sporit simţitor calitatea şi siguranţa construcţiilor (Лопатто 1975, 62). N. Beleliubski a înfăptuit numeroase şi importante modificări în construcţia podurilor, unele dintre care au fost recunoscute în practica mondială. Datorită unor astfel de invenţii, aplicate la construcţia podului feroviar peste r. Volga, la Syzran, în anul 1880 (fig. 2), inginerul rus a fost distins cu medalia de aur la expoziţia internaţională de la Edinburgh.

N. Beleliubski a fost ales doctor de onoare în ştiinţe inginereşti al academiilor din Germania, Franţa, Anglia, membru de onoare al Asociaţiei inginerilor civili din Franţa, membru de onoare al Institutului betonului din Anglia. În anul 1907 Şcoala tehnică superioară din Berlin i-a acordat acestuia titlul de *doctor-inginer honoris causa*, pentru merite deosebite în construcţia podurilor. N.A. Beleliubski a fost participant activ la lucrările congreselor internaţionale în domeniul ingineriei podurilor şi sporirii rezistenţei metalelor (Демченко 2015, 362).

În construcţia rusă de poduri din anii 1870-1890, a dominat „şcoala lui Beleliubski". Este necesar de reţinut că Rusia secolului XIX, în imensitatea teritoriului său, suferea de lipsa cronică a drumurilor. Imperiul avea nevoie de dezvoltarea rapidă a sistemului de comunicaţii, inclusiv a căilor ferate. În această situaţie, problemele esteticului şi frumosului în construcţia de poduri ocupau un loc secundar. Aspectul estetic al arhitecturii podurilor, spre deosebire de şcoala franceză, de exemplu, aproape că nu era studiat în cadrul cursurilor instituţiilor de profil. Una din cauzele principale a fost că podurile în sine, erau considerate construcţii strict utilitare şi nu produse ale creaţiei artistice. De aceea, inginerii-proiectanţi de poduri feroviare din a doua jumătate a secolului XIX au pledat pentru raţionalitatea soluţiilor tehnice. Inclusiv N. Beleliubski a fost adep-

[10] **Fermă metalică** – ansamblu format din bare de metal, care constituie scheletul unei construcţii, menit să susţină o greutate.

tul excluderii diversităţii tipurilor în construcţia podurilor şi limitarea la un diapazon îngust de construcţii, dând prioritate fermelor de tip grindă (Пунин 1982, 56). Prin urmare, inginerul a recurs la tipizarea acestora.

Din anii 1870-1880, N. Beleliubski a proiectat şi utilizat tipul fermelor cu trei bare diagonale (cu lungimea între 25 şi 50 de stânjeni)[11], pe care, începând cu deceniul opt, l-a înlocuit cu cel de două diagonale, lungimea fermelor măsurând între 50, 87 şi 87,78 m., ajungându-se ulterior până la 109,25 m (Пунин 1982, 57).

Contemporanii conştientizau rolul important pe care îl aveau căile ferate în dezvoltarea economică şi culturală a societăţii, mai ales la periferiile imperiului. De aceea, atunci când se inaugura un pod mare, evenimentul se transforma deseori în sărbătoare. Amplasată într-un mediu geografic şi social concret, noua construcţie producea un impact important asupra acestuia, asupra comunităţii în genere (Пунин 1982, 73).

Astfel, în lista celor mai mari poduri construite de N. Beleliubski, figurează şi podul peste r. Prut, la Ungheni (Лопатто 1975, 132). Din aceeaşi sursă, aflăm că la Biblioteca Naţională a Rusiei din Petersburg se mai păstrează un proiect al podului feroviar peste r. Prut, elaborat de acelaşi autor (Белелюбский 1881, 49-50).

Analizând documentul în cauză, am realizat că, de fapt, este vorba de o parte din acelaşi proiect, din anul 1874, lucru confirmat şi de explicaţia ce-l însoţeşte (Белелюбский 1881, 49). Astfel, intrând în posesia ambelor documente, plus alte surse complementare: imagini, desene de epocă, relatări, şi cercetându-le atent, am putut stabili că, din momentul construcţiei căii ferate Chişinău-Iaşi în 1875 şi până în ziua de astăzi, pe râul Prut, la Ungheni, au existat două poduri feroviare metalice.

Despre edificarea celui dintâi se vorbea încă în anul 1872, pe data de 18 august, când consulul rus la Iaşi anunţa şeful jandarmeriei regiunii Basarabia despre faptul că: „Pe durata construcţiei podului feroviar peste Prut, care urma să aibă loc, inginerul părţii române, Stamatopulo, ruga să-i fie permisă trecerea liberă a râului Prut, în

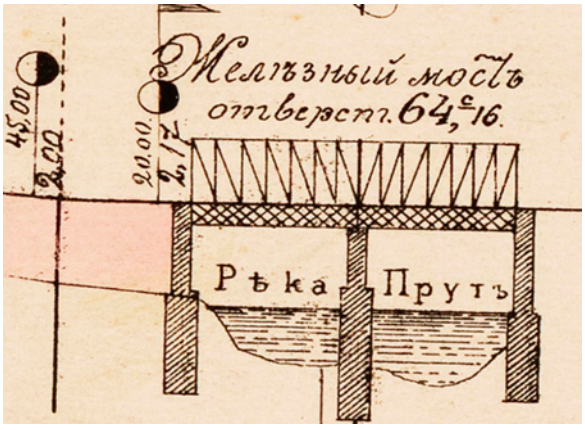

Fig. 3. N. Beleliubski, proiectul podului feroviar peste r. Prut, 1874, fragment (după: РГИА, Ф. 350, оп. 58, д. 1600, л. 1).

punctul de unire a căilor ferate din localitatea Ungheni”[12].

Proiectul a fost aprobat de Consiliul tehnic pe data de 24 martie 1874, cu un an înainte de finisarea construcţiei sectorului de cale ferată Corneşti-Ungheni (1 iunie 1875). Documentul este semnat de inginerul Institutului Imperial al căilor şi comunicaţiilor, N. Beleliubski.

Conform proiectului: „construcţia prezenta o structură metalică din două deschideri, fiecare având lungimea de 32,00 stânjeni (71,3 m), sistem diagonal cu bare aparte pentru fiecare deschidere (fig. 3), cu circulaţia pe partea de jos şi adaptarea liniei pentru circulaţie pietonală. Părţile din piatră (pilonii) – pentru două căi, iar partea superioară (metalică) a construcţiei – pentru o singură cale de lăţimea unei garnituri de tren ruseşti. Podeaua pentru pietoni este din două rânduri de scândură din stejar. Intrări pe pod pentru trăsuri cu înclinaţie de 1/20 şi lăţimea de 4 stânjeni, inclusiv lăţimea podului – 3 stânjeni. Pilonii au baza din beton, turnată la adâncimea de 3 m mai jos de orizontul nivelului inferior al apei, fiind înconjuraţi cu un rând de stâlpi de protecţie. Berbecul[13] este fixat pe un cheson[14] adâncit până la stratul de humă aflat la 15 m mai jos de orizontul nivelului inferior al apei. Clădirul acestora este efectuat din piatră de travertin nefinisată – în pilon mai jos de suprafaţa pământului, în berbeci,

[11] **Stânjen** – unitate de măsură pentru lungime, folosită înaintea introducerii sistemului metric, care a variat de la epocă, la regiune între 1,96 m şi 2,23 m. Stânjenul rusesc măsura 2,23 m.

[12] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8329, f. 1.

[13] **Berbec** – construcţie specială în partea de jos a fiecărui pilon, orientată împotriva cursului apei, destinată dispersării sloiurilor de gheaţă în perioada rece a anului.

[14] **Cheson** – construcţie sub apă, de forma unei cutii, în care, după secare, se fac lucrări de fundaţie.

Fig. 4. N. Beleliubski, proiectul podului feroviar peste r. Prut, schiţă pilon (după: Beleliubski 1888, 5).

mai jos de orizontul inferior al apei; mai sus de ambele niveluri – construcţia este căptuşită cu piatră din zăcământ mai dur (fig. 4).

Construcţia superioară a podului se compune din ferme cu lungimea de 232⅓ f.[15], cu înălţimea de 24,5 f. (fig. 5). Distanţa dintre axele fermelor este de 18⅓ f., lungimea panelurilor – 13 f. 8 d. pe lângă 17 paneluri. Brâurile sunt de tip cutie.

Părţile bazei construcţiei unei deschideri conţin 620 puduri de fontă şi oţel. În total, partea superioară a construcţiei celor două deschideri cântăreşte 24840 puduri (406879,2 t.)[16].

Pilonii podului sunt echipaţi cu fântâni pentru explozibil.

Proiectul aprobat al podului (în martie 1874) a fost prevăzut cu mijloace pentru stoparea accesului trăsurilor în timpul trecerii trenurilor, barierele şi căsuţele de pază la intrare au fost utilate cu sonerii electrice, unite prin fir telegrafic cu ambele staţii Ungheni (ruşi şi români), iar la ambele părţi ale podului au fost instalate semafoare, puse în funcţiune cu fire de la manivelele barierelor. De asemenea, au fost întreprinse diferite măsuri pentru preîntâmpinarea incendiilor.

Costul podului:

– Structura metalică superioară (inclusiv lemnul) 24840,00 puduri (pentru 1 pud câte 4 rub. 87 cop.) – 120880 rub.
– Cheson 3950 puduri câte 5 rub. 50 cop. pentru un pud – 21725,00 rub.
– Aşezare cheson (cu mijloacele proprii), 114 stânjeni cubi câte 200 rub. – 228 00,00 rub.
– Clădit şi beton, 335 stânjeni cubi (pentru 1 st. cub 235 rub.) – 83425,00 rub.
– Amenajarea şoselei de acces – 8470,00 rub.
– Administraţia, căsuţe, semafoare, sonerii ş.a. – 22700,00 rub.

În total: 280 000 rub.

Această sumă a fost împărţită egal între guvernul român şi conducerea căii ferate Odesa" (Beleliubski 1881, 49-50)[17].

Cu siguranţă, în 1875 podul nu era construit. În acel an abia activa o comisie ruso-română, având în frunte pe amintiţii ingineri: din partea rusă – Balinski, iar din partea română – Stamatopulo. În sarcina acesteia intra supravegherea desfăşurării lucrărilor de construcţie a podului.

Era deja 12 martie 1875, iar membrii comisiei în cauză continuau şirul adresărilor către autorităţile ruse, întru facilitarea trecerii Prutului, de pe un mal pe altul, pe timpul lucrărilor[18].

Nu cunoaştem când a fost finisată construcţia exact. De regulă, datorită tehnologiilor existente la acea vreme (fig. 6), aceasta nu a putut dura mai târziu de anul 1876, cu atât mai mult cu cât lucrurile erau grăbite de situaţia politică alarmantă din Balcani, care s-a soldat cu începutul Războiului ruso-turc, pe 12 aprilie 1877. Astfel că la acea dată trupele ruse traversau podul deja construit.

Fără îndoială, acesta era din fier. Aşa ni-l prezintă însuşi proiectul inginerului N. Beleliubski[19]. Tot aşa l-a văzut – „podul de fier peste Prut" – desenatorul militar rus S. Şamota, aflat în trecere prin Ungheni în aprilie 1877 (fig. 7) (Всемирная 1877, 200). Şi corespondentul P. Karazin, relata în însemnările sale din acelaşi an, că la Ungheni a trecut Prutul, „râu ale cărui maluri abrupte sunt legate printr-un *pod din ferme de fier*, pe care se aştern linii de fier" (Всемирная 1877, 201). Prin

[15] **Foot** – unitate de măsură anglo-saxonă a lungimii, însemnând, în română, pas. 1 ft. = 30,48 cm
[16] **Pud** – unitate de măsură a greutăţii: 1 pud = 16,3806872 kg.
[17] Este important să observăm, din această descriere, că podul a fost prevăzut şi pentru circulaţie pietonală.
[18] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8225, f. 1.
[19] РГИА, Ф. 350, оп. 58, д. 1600, л. 1,

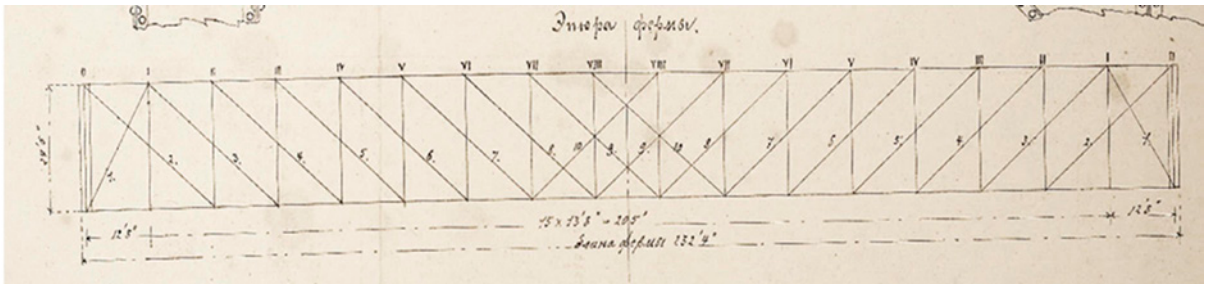

Fig. 5. N. Beleliubski, proiectul podului feroviar peste r. Prut, 1874, partea superioară – ferma (după: Beleliubski 1888, 5).

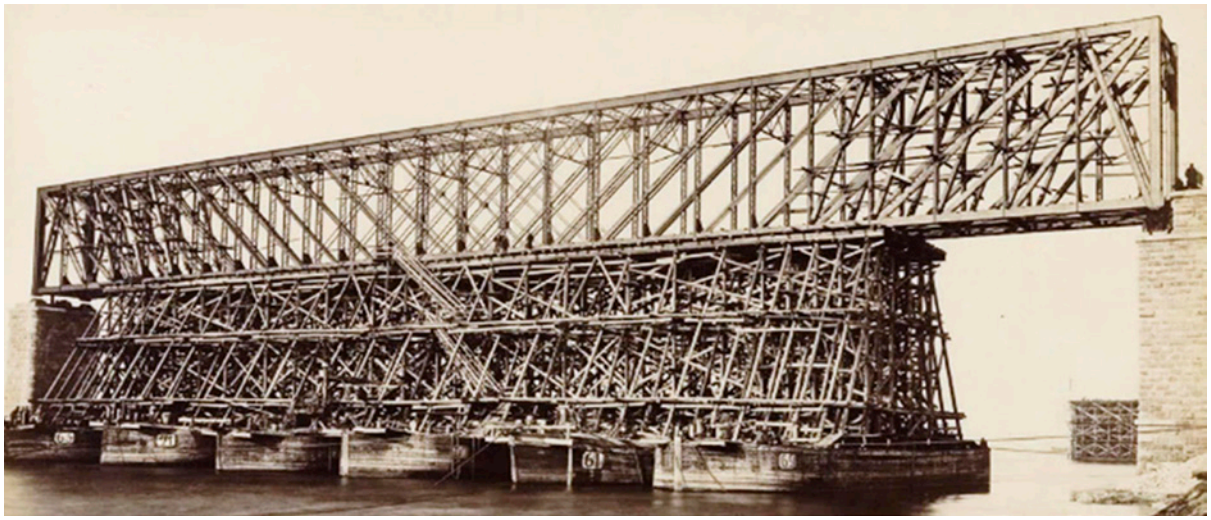

Fig. 6. Instalarea fermei podului pe piloni (după: https://www.tourprom.ru/country/russia/syzran/attraction/aleksandrovskii-).

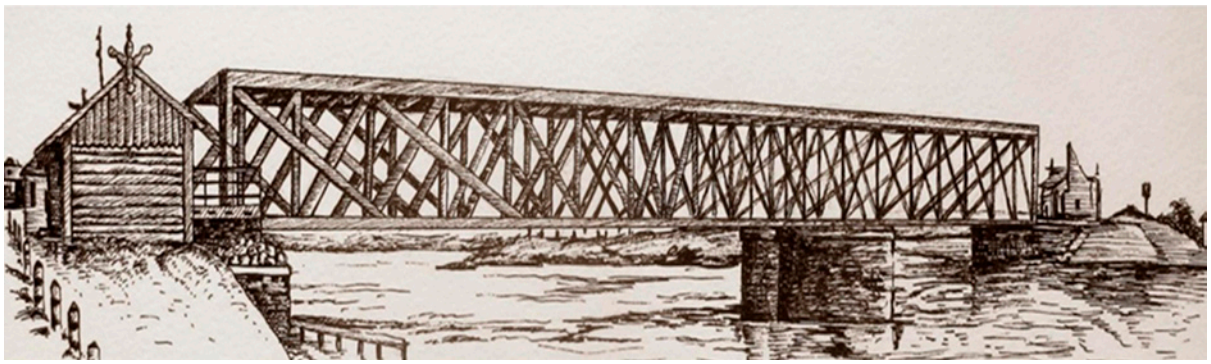

Fig. 7. Podul de fier peste r. Prut, la Ungheni în 1877. Desen de epocă, autor S. Şamota (după: Иллюстрированная 1877, 100).

urmare, afirmaţia că *primul pod a fost construit din lemn*, face parte din şirul de fantezii ale mitului aflat în discuţie. În deceniul şapte în Imperiul Rus poduri feroviare din lemn nu se mai construiau. Dimpotrivă, din 1851 acestea se aflau în plin proces de înlocuire cu cele metalice, lucrări în care, după cum am văzut mai sus, a fost implicat nemijlocit şi N. Beleliubski.

În continuare, trebuie, totuşi, să lămurim problema celor doi ani, pe care arhivarii îi propun ca repere pentru construcţia podului: primul – „1881” – figurează în lista podurilor proiectate de N. Beleliubski (Лопатто 1975, 132), al doilea – „86” – pe foaia de titlu a proiectului din 1874[20].

[20] РГИА, Ф. 350, оп. 58, д. 1600, л. 1.

Fig. 8. Podul feroviar peste r. Prut, la Ungheni, începutul sec. XX (după: Крушеван 1903, 190).

Fig. 9. Podul feroviar peste r. Prut, începutul sec. XX (după: Iorga 1905, 137).

Mai plauzibil pare a fi cel dintâi, căci, după construcţia podului în anul 1876, a urmat o etapă de cinci ani, pe parcursul căreia au fost efectuate testări şi verificări. Acestea s-au încheiat în 1881, fapt care a însemnat anul dării în exploatare de facto a podului. Cât priveşte cifra „86", ea poate semnifica o perspectivă mai lungă de construcţie a podului, de până în 1886. Însă, evenimentele politice care au survenit, după cum am menţionat deja, au grăbit realizarea lucrărilor. Cu certitudine, în nici un caz nu poate fi vorba de construcţia unui alt pod. Acest lucru nu se justifica economic. Cu atât mai mult, nu a fost o defecţiune la piloni, cauzată de creşterea debitului de apă şi chemarea inginerului francez Eiffel, pentru a remedia lucrurile, aşa cum afirmă cunoscuta „legendă". O asemenea afirmaţie este cel puţin lipsită de logică, căci la acea vreme Rusia dispunea de una din cele mai avansate şcoli şi industrii constructoare de poduri din Europa, iar arhitectul podului de la Ungheni avea o experienţă în domeniu de invidiat, fiind primul în breaslă. Însuşi Proiectul construcţiei arată calcule temeinice şi profesionalismul înalt al inginerului.

În orice caz, comparând detaliile proiectului podului din 1874, cu cele prezente în câteva imagini grafice ale construcţiei din anul 1877, constatăm coincidenţa acestora (Белелюбский 1888, 5; Иллюстрированная 1877, 100). Aceeaşi similitudine se observă şi pe fotografiile podului de la începutul secolului XX, în special pe cea publicată de P. Cruşevan în anul 1903 (fig. 8), la subsolul căreia editorul a ţinut să specifice neapărat că: „Pe acest pod, în 1877-1878, în timpul războiului ruso-turc, au trecut sute de mii de militari ruşi" (Крушеван 1903, 190).

La începutul secolului XX, podul feroviar peste Prut la Ungheni a fost o carte de vizită a Basarabiei, fapt consemnat prin tipărirea unei cărţi poştale cu imaginea sa (fig. 9). Şi asta nu pentru că autor al construcţiei ar fi fost inginerul Eiffel. Nimănui nu i-a trecut prim minte atunci o asemenea fantezie. Mai mult, nicăieri nu apare şi nu se discută paternitatea lui N. Beleliubski asupra construcţiei. Şi asta din cauza că lucrurile erau cunoscute şi firesti, acestea neconstituind subiect de senzaţie. Pur şi simplu, lucrarea era aspectuoasă, schimba ambianţa locului, fascinând privitorul. Unde pui că în anii '30, alături mai apăruse un pod de fier – pietonal – construit de autorităţile române – la fel de plăcut ochiului iubitor de frumos[21].

Astăzi, adepţii mitului „Podul lui Eiffel" consideră că actuala construcţie inginerească de la Ungheni este cea veche. Pentru a nu periclita paternitatea celebrului francez asupra acesteia, ei susţin că podul n-a suferit, nici în război, nici în urma creşterii uzurii fizice, slujind cu succes peste 140 de ani şi va dăinui încă mult timp înainte.

Dimpotrivă, rezultatele investigaţiilor pe care le-am întreprins, după cum poate fi înţeles şi din cele relatate până aici, arată în mod evident că podul actual este altul decât cel construit după proiectul lui N. Beleliubski din 1874, iar schimbarea a survenit în urma unor bombardamente repetate.

Documentele mărturisesc faptul că cea dintâi deflagraţie s-a întâmplat în anul 1941, fiind cauzată de trupele sovietice, chiar în prima zi de război, pe 22 iunie. Acest fapt a fost consemnat de militari într-un raport înscris în jurnalul luptelor la trecătorile peste Prut, în care se relata că: „La orele 23.10, podul feroviar peste Prut şi

[21] Podul pietonal peste Prut, construit de autorităţile române în deceniul trei şi distrus de sovietici după Războiul al Doilea Mondial, este un alt subiect de cercetare, ale căror rezultate le vom face cunoscute pe măsura desfăşurării investigaţiilor.

Fig. 10. Podul feroviar peste r. Prut, în reparaţie după bombardamentul din 1941. Foto de epocă (după: https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/podul-peste-prut-proiectat-si-construit-de-).

cel pentru transportul auto la Ungheni-Târg, *au fost aruncate în aer* de unităţi ale Armatei Roşii" (Пограничные 1976, 81) (fig. 10).

Nu cunoaştem gradul deteriorării construcţiei, cert e că autorităţile române şi cele germane au restabilit-o, fiind în capacitate de funcţionare pe toată durata războiului.

Surse documentare confirmă că podul a fost bombardat şi la sfârşitul războiului, în 1944 (Юфа 1971, 90). Care însă a fost soarta sa după aceea, aproape că nu se cunoaşte nimic. Fiind obiectiv strategic, sovieticii au făcut din el subiect tabu, secretizând informaţia.

Când am început investigaţia, am intuit că mă voi lovi de un asemenea impediment.

De aceea, am încercat o cale mai simplă – să identific careva martori oculari în vârstă din localitate şi împrejurimi, care, eventual, ar fi cunoscut ceva despre soarta podului după război. Aceste căutări însă au fost zadarnice.

Am decis atunci să investighez originea structurii fermelor podului actual, prin identificarea unor analogii. Am stabilit, mai întâi, că lucrarea de artă (ferma) a podului de la Ungheni este identică cu cea a podurilor feroviare peste Nistru de la Rezina - Râbniţa şi Otaci - Mohiliov-Podolsk (fig. 11). Studiind literatura de specialitate sovietică de după război, am stabilit că, în fosta URSS, la sfârşitul războiului, din cauza bombardamentelor, au

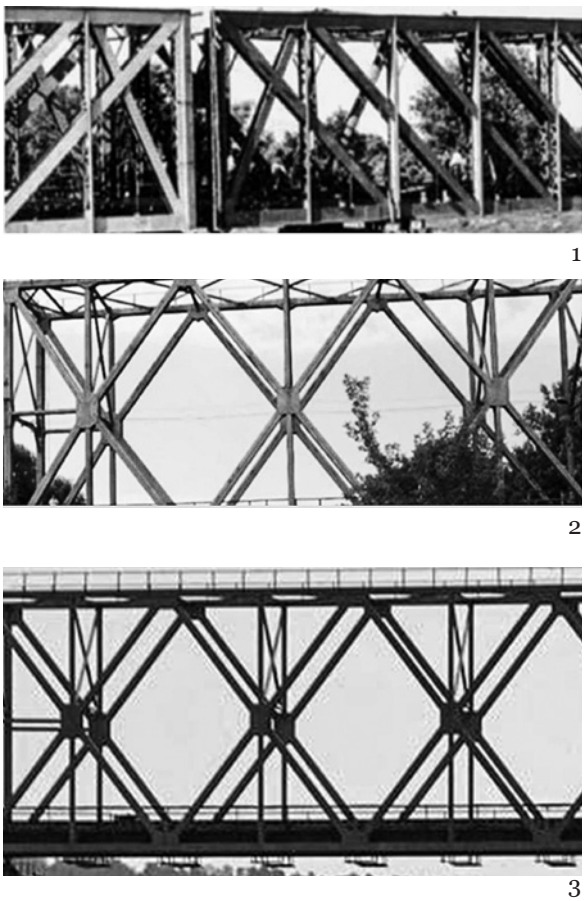

1

2

3

Fig. 11. Structura fermelor metalice, comparaţie: 1 - primul pod; 2 - podul actual; 3 - podul peste Nistru, la Rezina (Colecţia de fotografii a Muzeului de Istorie şi Etnografie Ungheni).

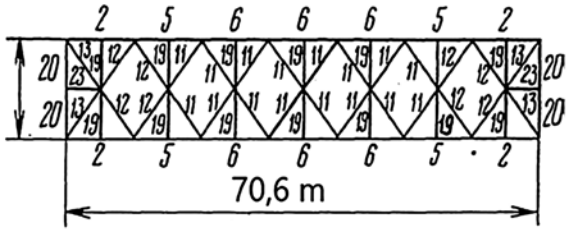

Fig. 12. Schema fermei podului actual. Proiect-tip, seria b, lucrat de biroul Proiektstalkonstrukţia în 1944 (după: Протасов, Теплицкий 1973, 121).

fost distruse numeroase poduri feroviare. Pentru asigurarea exploatării neîntrerupte a căilor ferate a fost necesară proiectarea, fabricarea şi instalarea în timp scurt a unui număr mare de construcţii metalice. Lucrul a început în anul 1944, iar proiectările au fost realizate de întreprinderea Proiektstalkonstrukţia (PSK). Pornind de la specificul economic al timpului traversat de URSS, inginerii instituţiei în cauză au propus proiecte de structuri metalice pentru podurile feroviare, care aveau la bază ideea simplificării procesului de fabricare şi implementarea unor tehnologii menite să ridice productivitatea muncii.

Structurile metalice propuse de PSK, în frunte cu inginerul G.D. Popov, au fost proiectate pentru lungimi de 33.0; 44,0; 55,0; 66,0; 77,0; 88,0; 99,0; 110 m şi clasificate în două serii. În prima serie (a) de structuri, cu deschideri de 33,0-66,0 m, grila fermei era în formă de triunghi cu suporturi şi suspensii suplimentare; cea de a doua serie (b) – cu lungimi de 77,0-110 m, grila fermei avea formă romboidală, cu semisuporturi – semisuspensii suplimentare (Протасов, Теплицкий 1973, 121). Efectuarea analogiei structurii fermei celor două serii a scos la iveală identitatea fermelor din seria a doua (b) cu fermele podului actual de la Ungheni (fig. 12).

Pentru a confirma cele stabilite, am decis să apelăm la ajutorul specialiştilor în materie de poduri feroviare. De aceea, ne-am gândit că cea care cunoaşte mai bine lucrurile poate fi chiar instituţia în gestiunea căreia se află podul: Întreprinderea de Stat „Calea Ferată din Moldova”[22].

În confirmarea demersului adresat, specialiştii întreprinderii amintite ne-au pus la dispoziţie un extras dintr-un studiu, realizat de cercetătorii Centrului Ştiinţific de Est al Academiei Transportului din Ucraina. De fapt, un raport al stării fizice a podului în anul 2005. În preambulul acestuia se relatează că: „Proiectul fostului pod nu s-a păstrat (podul lui Beleliubski – *n.n.*).

În momentul retragerii trupelor germano-române, în anul 1944, aviatorii Armatei Roşii au aruncat în aer ambele poduri (feroviar şi pietonal, ultimul fiind construit de români în 1939 pe cursul râului mai sus). Din cauza detonării, au explodat fântânile umplute cu explozibil, aflate în pilonii podului. Podul a fost distrus definitiv, iar pentru trecerea unităţilor Armatei Roşii, mai jos pe curs, a fost construit, la nivel mic, un pod temporar. Ulterior acesta a fost utilizat ca pod pietonal.

În anul 1945, mai sus de podul distrus, la o distanţă de 6,2 m, a fost construit alt pod feroviar temporar. În acelaşi an, prin ordinul Comisariatului Poporului al Căilor şi Comunicaţiilor nr. C-732/Ц3, celor două întreprinderi de profil din URSS: Soiuztransproiekt şi Glavmostostroi, le-a fost pusă sarcina proiectării restabilirii podului peste râul Prut la staţia Ungheni.

În anul 1946, Glavmostostroi a construit podul permanent peste Prut, cu păstrarea defalcării deschiderii precedente pe schema 2×70,6 m.

În luna octombrie 1949 podul a fost cercetat de staţia constructoare de poduri. În martie 1950, aceeaşi instituţie a testat parametrii statici şi dinamici ai podului. Rezultatele au confirmat că, după capacităţile sale, podul permitea circulaţia trenurilor cu locomotive din toată gama, existente la acea vreme în URSS şi RPR, fără limitarea vitezei şi tracţiunii” (Тарасенко, Сухоруков 2005, 9-10)[23].

Prin urmare, lucrurile sunt mai mult decât clare. Cercetările documentare, efectuate de subsemnat, cât şi cele ale specialiştilor în domeniul construcţiilor inginereşti feroviare, converg spre faptul că actualul pod feroviar peste râul Prut, la Ungheni, nu are nimic comun cu celebrul inginer francez Gustave Eiffel, după cum nu a avut vreo tangenţă nici cel precedent, construit în anul 1876, după proiectul inginerului N. Beleliubski. Podul de astăzi este o construcţie inginerească, realizată de sovietici în 1946, conform unui proiect tipizat din anul 1944, ca urmare a unor necesităţi cauzate de consecinţele războiului. Pe lângă dovezile documentare, faptul este evident şi la cea mai simplă

[22] Muzeul de Istorie şi Etnografie Ungheni, demersul nr. 23, din 29.05.2018.

[23] Muzeul de Istorie şi Etnografie Ungheni, nr. H-4/2101 din 22.10.2018.

comparaţie vizuală a geometriei lucrărilor de artă a podului vechi cu cel actual.

În încheiere, estre necesar să precizăm că articolul de faţă nu se vrea nicidecum o pledoarie cu tentă pro-rusească. Departe de autor acest gând. Pentru subsemnat, ca istoric, întâmplarea cu „podul Eiffel" la Ungheni, este, înainte de toate, o lecţie, iar pentru alţii ar trebui să fie un exemplu că istoria se scrie cu documente. Orice altă interpretare este ficţiune. Tolerarea, perpetuarea şi încurajarea unor asemenea practici, duce la eronări şi acţiuni hazardate, străine bunului-simţ, iar societatea educată în astfel de fabulaţii, trăieşte în afara realităţii, distorsionând-o, dezgolind-o de conţinut, făcându-i experienţele păguboase pentru viitor.

Bibliografie

Berinde 2014: A. Berinde, Podul peste Prut, proiectat şi construit de Gustave Eiffel. https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/podul-peste-prut-proiectat-si-construit-de-gustave-eiffel/ vizitat: 12.02.2019.

Dolghi, Felea 2017: A. Dolghi, A. Felea, Atlas etnografic ilustrat al Basarabiei (1812-1918) (Chişinău 2017).

Iorga 1905: N. Iorga, Neamul românesc în Basarabia (Bucureşti 1905).

Белелюбский 1888: Н.А. Белелюбский, Верхнее строение моста отв. 20 саж. раскосной системы (2). Детали моста через р. Прут на Одесской ж.д. (Санкт-Петербург 1888).

Всемирная 1877: Всемирная иллюстрация, т. 17, №1 (Санкт-Петербург 1877)

Демченко, Демченко 2015: Т.Ф. Демченко, В.О. Демченко, М.А. Белелюбський (1845-1922) – основоположник будівництва металевих мостів. In: Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, вип. 43 (Запорізье 2015), 365-368.

Иллюстрированная 1877: Иллюстрированная хроника войны, т. 1, №13 (Санкт-Петербург 1877).

Крушеван 1903: П.А. Крушеван, Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник (Москва 1903).

Лопатто 1975: А.Э. Лопатто, Н.А. Белелюбский. Жизнь и творчество (Москва 1975).

Пограничные 1976: Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). Сборник документов (Москва 1976).

Протасов, Теплицкий 1973: К.Г. Протасов, А.В. Теплицкий, Металические мосты (Москва 1973).

Пунин 1982: А.Л. Пунин, Архитектура отечественных мостов (Ленинград 1982).

Тарасенко, Сухоруков 2005: В.П. Тарасенко, Б.Д. Сухоруков, Отчёт по научно-исследовательской работе: Обследование и оценка технического состояния металлического железнодорожного моста через р. Прут на 1622 км линии Кучурган-Унгены, Тема №27/04 – СНЦ (Днепропетровск 2005).

Юфа 1971: С. Юфа, Стальным магистралям Молдавии 100 лет (Кишинев 1971).

Exposing the myth: construction of the railway bridge across the Prut River in Ungheni

Keywords: Ungheni, Prut, Bessarabia, the Russian Empire, railway bridge, G. Eiffel, N.A. Belelyubsky.

Abstract: At the end of the last decade of the 20th century, the myth appeared in the Republic of Moldova that the railway bridge over the Prut River was built by the famous French engineer Gustave Eiffel. The legend quickly spread through the media and deeply rooted in the minds of the general public, and the authorities assigned the name of the great architect to this engineering structure, thereby aiming to make the Ungheni bridge a local tourist attraction.

The actions taken were amateurish, experts were not involved. As a result of archival research, the author of the article found that, in reality, the bridge construction engineer N. Belelyubsky was the author of the project of the first engineering structure across the Prut River in Ungheni. The bridge built by Belelyubsky was destroyed during the bombing at the end of the Second World War, and in 1946 a new one was built in its place – the one that still exists today.

List of illustrations:

Fig. 1. N.A. Belelyubsky, the author of the first railway facilities across the Prut River in Ungheni.

Fig. 2. The bridge across the Volga River at Syzran (1880), designed by N. Belelyubsky.

Fig. 3. N. Belelyubsky, the project of the railway bridge across the Prut River, 1874 (fragment).

Fig. 4. N. Belelyubsky, the project of the railway bridge across the Prut River (support).

Fig. 5. N. Belelyubsky, the project of the railway bridge across the Prut River, 1874, the upper part – the truss.

Fig. 6. Installing the truss on bridge supports.

Fig. 7. The iron bridge across the Prut River, 1877. Drawing by C. Chamotte.

Fig. 8. Railway bridge across the Prut River, Ungheni, the beginning of the 20th century.

Fig. 9. Railway bridge across the Prut River, the beginning of the 20th century.

Fig. 10. The railway bridge after the explosion in 1941.

Fig. 11. . Structure of metal trusses, comparison: 1 - the first bridge; 2 - the current bridge; 3 - the bridge across the Dniester in Rezina.

Fig. 12. Scheme of a truss of the current railway bridge across the Prut River.

Разоблачение мифа: строительство железнодорожного моста через р. Прут в Унгенах

Ключевые слова: Унгены, р. Прут, Бессарабия, Российская империя, железнодорожный мост, Г. Эйфель, Н.А. Белелюбский.

Резюме: В конце последнего десятилетия прошлого века в Республике Молдова появился миф о том, что железнодорожный мост через реку Прут был построен знаменитым французским инженером Гюставом Эйфелем. Легенда быстро распространилась средствами массовой информации и глубоко укоренилась в сознании широкой общественности, а власти присвоили данному инженерному сооружению имя великого архитектора, тем самым преследуя цель сделать унгенский мост местной туристической достопримечательностью.

Предпринимавшиеся действия носили дилетантский характер, специалисты не привлекались. В результате архивных исследований автором статьи было установлено, что в действительности автором проекта первого инженерного сооружения через р. Прут в Унгенах был русский инженер-мостостроитель Н. Белелюбский. Мост, построенный Белелюбским, был разрушен во время бомбардировки в конце Второй мировой войны, и в 1946 году на его месте был возведен новый – тот, что существует и поныне.

Список иллюстраций:

1. Н.А. Белелюбский, автор первого железнодорожного сооружения через р. Прут в Унгенах.
2. Мост через Волгу в Сызрани (1880 г.), проект Н. Белелюбского.
3. Н.А. Белелюбский, проект железнодорожного моста через р. Прут, 1874 г. (фрагмент).
4. Н.А. Белелюбский, проект железнодорожного моста через р. Прут (опора).
5. Н.А. Белелюбский, проект железнодорожного моста через р. Прут, 1874 г., верхняя часть – ферма.
6. Установка фермы на опорах моста.
7. Железный мост через реку Прут, 1877 г. Рисунок С. Шамота.
8. Железнодорожный мост через реку Прут, Унгены, начало XX века.
9. Железнодорожный мост через реку Прут, начало XX века.
10. Железнодорожный мост после взрыва в 1941 году.
11. Структура металлических ферм, сравнение: 1 - первый мост; 2 - нынешний мост; 3 - мост через Днестр в Резине.
12. Схема фермы нынешнего железнодорожного моста через р. Прут.

12.02.2019

Vasile Iucal, Muzeul de Istorie şi Etnografie Ungheni, str. N. Bălcescu 9, MD-3603, Ungheni, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-4110-276X, e-mail: pyretus@yandex.com

INTEGRATION OF REBORN POLAND AND UNITED ROMANIA. SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Krzysztof Nowak

Keywords: Poland and Romania in 1918, territorial integration of reborn Poland and united Romania, federations, autonomy, separatism, national problems after WW I.

In contrast to Romania, for which the year 1918 was the time of unification of the so-called new provinces with the "old" Kingdom (*Regat*), Poland for 123 years did not exist on the map of Europe, being part of three countries: Russia, Prussia (from 1871 Germany) and Austria (from 1867 Austro-Hungary), which in 1772, 1793 and 1795 divided Polish Kingdom (733 000 km² in 1772) in three parts. So the year 1918 meant for Poles the complete rebirth of their own state.

In 1928, 10 years after the rebirth of Poland and the unification of Romania, the Polish journalist Irena W. Kosmowska wrote in her book about Romania: *"The division into districts under various governments wasn't similar in Poland and Romania? And then the miracle of liberation and the consolidation of districts like us in the north as there under the radiant midday sun?* [...] *All this proves that we should go hand in hand"* (Kosmowska 1928, 54-55). It encouraged in some way to compare the processes of rebirth and unification of both states. Thus, on the occasion of the 100th anniversary of Poland's regaining its independence and the centenary of the unification of Romania, it is worth doing so, which may become an incentive for many interesting observations of further similarities and differences, whose meaning and effects often give rise to the present day. In addition, this issue is often overlooked by historians, focusing on the military and political aspects of the turn of 1918 in the history of both countries, which in the interwar period were linked by a military alliance and had a common and conflict-free border.

With regard to the political situation of World War I, of course, one can not put up a sign of equality between the conditions for conducting diplomatic activities under the existing Romanian statehood and the conditions of the diplomatic action of Poles with torn between the partitioners of Polish lands. Even though, like the Polish political options – pro-Russian Roman Dmowski and the pro-Austrian option associated with Józef Piłsudski and his legions, there were also divisions in the *Regat* for supporters of the Entente and Central States. On the other hand, the fact that both Romanians and Poles were shooting their compatriots while fighting in the uniforms of hostile armies no longer raises doubts.

There is no doubt that the objectively necessary integration (and therefore the administrative and legal unification) of the merged Polish lands and the lands attached to the "old" Romania wasn't easy. Of course, in the case of Poland it was impossible to rebuild the state with the entire area of the Russian, which until 1795 covered 462 000 km². From 1815 after the Congress of Vienna, as the Polish Kingdom it covered 127 320 km² (the largest cities: Warsaw, Łódź, Lublin, Częstochowa), in which Poles made up 72.2 % (1913). The rest of the lands taken (major cities: Białystok, Vilnius, Grodno, Brest-Litovsk, Minsk, Zhytomyr) were incorporated directly into Russia, where Poles accounted for 9.3% (1909), although these official figures seem to be very undervalued. Prussian occupation until 1795 covered 141 000 km², after 1815 its part (about 29 000 km²) was established by the Grand Duchy of Poznań (Wielkopolska/Great Poland with cities Poznań, Bydgoszcz and Kujawy region), where the Polish-speaking population was 61.5% (1910). The rest of the partition, as Gdańsk/Danzig Pomerania, where the Polish-speaking population accounted for 35.5%, and Warmia region with city of Olsztyn were incorporated directly into Prussia. In Warmia and Mazury/*Masuria* regions, the Polish-speaking population accounted for 28.5% of the total population[1]. The Austrian occupation as region Galicia

[1] Until the mid-13th century, Warmia and *Masuria* were in the hands of the Balto-Slavic tribes of Prussians and then of the German Teutonic Order. In the years 1466-1772 Warmia belonged to Poland but *Masuria* belongs only from 1945.

until 1795 covered 130 000 km², and after 1815 there remained 78 500 km² of the area: Western Małopolska/Little Poland/Galicia with the city Cracow and Eastern Małopolska/Little Poland/Galicia with the city of Lviv. The rest of the Austrian Partition was incorporated into Russia. In Galicia, the Polish-speaking population accounted for 58.6%, of which in Western Galicia 96,1% and in Eastern Galicia 39.8% (HPL 1994, 68-119)[2]. In total, before 1914 about 20 million Poles lived in these three partitions (Roszkowski 1991, 8).

In addition, Polish people in 1918 aspired to lands, which Poland before the partitions (1772, 1793, 1795) did not has, because they either dropped out earlier or never belonged to it, and for which the Polish political elite – like Romanians in relation to their postulated lands – they provided historical, ethnographic or economic arguments. It was mainly about the greater part of the German (Prussian) Upper Silesia, where in 1910 53% of the Polish-speaking population lived; scraps of Western Pomerania; southern parts of German East Prussia (*Masuria*); Austrian Cieszyn/Teschen Silesia with 54.9% of the Polish-speaking population (HPL 1994, 95; Wanatowicz 1992; Achremczyk 1997, 214-227; Malczewska-Pawelec 2012, 435-444; Gruchała, Nowak 2013, 113-118; Kaczmarek 2015, 65). The Polish-speaking population, but mostly without the Polish national consciousness (more than 100 000), also lived in sections of Hungarian (until 1918) northern Slovakia: Orava and Spisz (Roszkowski 2011, 11-16)[3].

Independent since 1878 Romania, 1881 as the Kingdom of Romania, at the outbreak of WW I consisted of 137 903 km², where lived a population of 7 160 680 inhabitants (1912). For Romanian diplomacy, the most important postulated area was Transilvania, belonging to the Hungarian part of the Austro-Hungarian Empire. During the negotiations on the accession of Romania to the war on the side of the Entente in Bucharest in August 1916 she obtained her permission to join the other provinces from Hungarian part: all Banat area, the lands between Transilvania and the river Tisza, and from the Austrian part: 4/5 of Bucovina area (Batowski 1982, 145-146; Demel 1986, 351; Willaume 2004, 68, 75). In 1910 in Transylvania, the Romanian population was 53.8%, Hungarian 28.6%, German 10.8%. 38.4% of the Romanian population lived in Bukovina, against 38.4% of Ukrainians (*Ruthenen*). In total, over 3 200 000 Romanians (1910) lived in Austro-Hungary. In Russian Bessarabia, the Romanian-speaking Moldovans constituted about 2/3 of the population of this province (Demel 1986, 340, 350; Ungureanu 2003, 268; Skowronek 2018, 36-37).

The majority of inhabitants of free Polish partitions remained from agriculture. In Galicia, it was 73.1% of inhabitants (1910), while in the Kingdom of Poland 56.6% (1897) and in the Prussian partition (Grand Duchy of Poznań and Pomerania) 52.2% in 1907 (HPL 1994,101-102)[4]. In terms of industrial development, the best situation was in the Russian partition, the worst in Galicia. In the lands which in 1772 did not belong to Poland, the most developed industry (mining and metallurgy) was located in Upper and Cieszyn Silesia (Greiner 2015, 439-450). In the Romanian *Regat*, 80% of the population remained from agriculture. In comparison with the *Regat*, the Transilvanian part of the Hungarian Kingdom was more industrialized, with 70% of the population remained from agriculture. In Russian Bessarabia, 90% of Moldovans were illiterate (Demel 1986, 333, 343, 350; Skowronek 2018, 22-23).

The Poles had the greatest domestic development opportunities in Galicia, which in 1867 gained autonomy, which – in contrast to the Prussian partition – the threat of germanization of the province was liquidated, because the Poles in Galicia were the ruling nation. The strength of Galicia's political and cultural influence on the other partitions, however, was weakened by its economic backwardness and social conflicts. The Polish-Ucrainian conflict in Eastern Galicia (where the Ucrainians made up 58.9%, but in fact they were not equal to Poles) became a bigger problem. In areas that were not part of the partitions, the strongest

[2] In 1872, the International Statistical Congress in St. Petersburg determined that in the census there would be a question about language, not nationality, which (in lists 1880, 1890, 1900, 1910) could, but it did not have to mean real nationality.

[3] All Silesian lands fell away from Poland in the 14th century. From 1742, most of Silesia was included to Prussia, while in Austria there was only Cieszyn Silesia (together with Opava, part of the so-called Austrian Silesia). Polish peasants came to Upper Hungary from the 16th century. In 1412 Poland obtained from Hungary pledge 13 cities in the Spisz, which Austria occupied in 1769, three years before the first partition.

[4] In Cieszyn Silesia, 29% (1910) of all employed worked in agriculture and forestry, the same number in Upper Silesia (in 1907).

developed Polish national consciousness was in the Austrian Cieszyn Silesia, the weakest in the Prussian *Masuria*, and in the Hungarian Spisz and Orava (Achremczyk 1997, 227-233; Chojnowski 1997, 17-20; Roszkowski 2011, 48-51; Nowak, Gruchała 2013, 21-164).

For legal reasons, Romanians living in areas outside the *Regat* have never achieved such a political and cultural position as the Poles in Galicia. Romanians in Bukovina had the least problems, which, like in Cieszyn Silesia, was favored by liberal national policy. It was worse in Hungarian part, where the situation of Romanians often reminded the location of Ukrainians in Galicia. That is why the Daco-romanian unification trend showed itself mainly in Transilvania, whereas in the federated local system of Bukovina (from 1910), it had a weaker impact (Chlebowczyk 1983, 313-315; Chlebowczyk 1988, 120; Willaume 2004, 60-61). On the other hand, it should be remembered that from the mid-nineteenth century, national consciousness also developed among Ukrainians, Lithuanians, Belarussians, Czechs and Slovaks neighboring with Poles, and among Ukrainians and Serbs neighboring with Romanians, which could be a harbinger of many future complications.

During WW I, the economic situation of Polish lands under occupation significantly deteriorated. In the Kingdom of Poland, most of the industry was destroyed or dismantled and evacuated deep into Russia with a million Polish people. In 1919, the level of industrial production amounted to only 30% of the state from 1913 (Roszkowski 1991, 12-13, 33). On all fronts about 0.5 million Poles were killed. The Romanian Kingdom, plundered by the war and occupiers, lost 0.8 million inhabitants (10%) during war, and in May 1918 (after peace in Bucharest) part of its territory (Dobrogea, Carpathian passes) and control over strategic industries for the Central States. In the Polish and Romanian lands there was unemployment, high prices, and inflation. Only the problem of Bessarabia was settled after Bucharest's thought, which was caused by the collapse of Tsarist Russia (Demel 1986, 354-356).

After the end of the WW I, the integration of the lands inhabited by Poles in a reborn Polish state could be compared with similar processes of unification of postulated Romanian lands with the *Regat*. The starting point for the territorial shape of the reborn Poland was to be - in the conviction of the majority of Poles - the three partitions and other areas they closed in, which in 1772 were outside the borders: Cieszyn Silesia in Austro-Hungary, Upper Silesia and *Masuria* in East Prussia. In the submitted Entente, in March 1917, the chairman of the Polish National Polish Committee (*Polski Komitet Narodowy*) in exil, Roman Dmowski, proposed that the territory of future Poland would include: Galicia and Cieszyn Silesia from the territory of Austria, the Kingdom of Poland and Governorate of Vilnius, Kaunas, Grodno, part of Minsk and Wolyn areas from Russia, and The Grand Duchy of Poznań, Gdańsk Pomerania, the southern part of East Prussia (Warmia and *Masuria*), Upper Silesia from Germany (Dmowski 1988, 221). In the case of Romania, the defeat of the Central States in the Autumn of 1918 put again on the agenda the issue of the postulated areas of the Kingdom of Hungary and the historical part of Moldova – the Austrian (from 1774) Bukovina, not counting the demands of Bulgaria for the peace in Bucharest's southern Dobrogea.

In contrast to the Polish territories, which were covered by three partitions as well as Upper and Cieszyn Silesia, which dropped from Poland in the Middle Ages, postulated by Romanians Transilvania before 1918 was in the past united with other Romanian lands only for less than a year in the time of Michai Viteazul (1599-1600). It seems, however, that in Romania there were no related historical dilemmas, because the region was inhabited mostly by Romanians and it was about a program of unification of the lands they considered Romanian. As in Poland, the famous message of American president Thomas Woodrow Wilson of about the right of nations to self-determination, which in the autumn of 1918 legitimized independence movements in many areas, was commonly referred to. The manifesto of Emperor Charles I of October 16, 1918 announcing the federalization of the monarchy and calling for the creation of "national councils", which were supposed to represent individual nations in contacts with Vienna, was not without significance for the acceleration of unification processes in the lands inhabited by Poles and Romanians. As it turned out, the formation of such bodies instead of saving the monarchy, accelerated its disintegration, because it further legitimized the political activities of the local population, which only seemingly led to a compromise with the Austrian administration, and actually went towards joining the rest of

the mother nation. This was especially the case of Cieszyn Silesia, where, since the beginning of October 1918, the establishment of a Polish national committee, planned to take over from the hands of hostile Germans after the imperial manifesto, has been adopted by the Poles since the beginning of October 1918. Therefore, the Silesian Inter-Party Committee (*Śląski Komitet Międzypartyjny*), whose formation was planned for October 19, could have adopted the name of the National Council of the Cieszyn Duchy (*Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego*), which sounded more representative (Nowak 2015, 15-17). Such a need was not found in the neighboring autonomous Galicia, where the Poles were a ruling nation and formed on October 28 in Cracow, the Polish committee assumed the name of the Polish Liquidation Commission (*Polska Komisja Likwidacyjna*), although in such smaller towns such national councils were established (Roszkowski 1991, 17-18). On October 18-19, the Ukrainian National Council (*Українська Національна Рада*) was established in Lviv with the intention of taking power in Eastern Galicia, which was contrary to the interests of Poles (Chojnowski 1997, 46-47). Committees of this name were also created by ethnically Ukrainian highlanders known as Lemkos, who lived in the Galician Carpathians (Magosci 1993, 95-105). Similarly to the events in Galicia, we can point in the case of Bukovina, where local Romanians used the imperial manifesto to create on October 27 in Chernivtsi – during the National Assembly – Romanian National Council (*Consiliul Naţional Român*), whose opponent were not Germans, but Ukrainians identifying with the program of the Ukrainian National Council from Lviv, in which plans it was also the incorporation of Bukovina into the future Ukrainian state, or at least its northern part (Jankowski 2007, 200-201, Flondor 2017, 108-109; Anton 2018, 31). Also in the Hungarian, German or Russian territories similar bodies were formed during the weakening of the existing state structures, such as the Council of the Country (*Sfatul Ţării*) in Bessarabia, the Romanian National Council in Transylvania or in the case of Poles, the Supreme People's Council (*Naczelna Rada Ludowa*) in Poznań in Wielkopolska and many other.

On October 7, 1918, operating from September 1917 under the control of the Germans in the Warsaw occupied by them, the Polish Regency Council (*Rada Regencyjna*) issued a manifesto announcing the rebuilding of an independent state on the principles of Wilson's message (Roszkowski 1991, 14). The Regency Council, however, was not the equivalent of the Council of the Country in Chisinau, because it operated in other geopolitical and military circumstances, even despite the fact that the Bessarabian organ was dominated by Moldovans.

The rebirth of Poland in the predominantly Polish ethnic area was quite efficient. The fastest Poles took over the lands belonging to Austria, which from mid-October was falling faster and faster. On October 19, the National Council of the Duchy of Cieszyn was established in Cieszyn, which on 30 October proclaimed the region's membership in Poland (Nowak 2015, 17-22). The new Polish administration in Western Galicia organized itself without major problems, where the Poles had previously ruled and had no opponent due to their autonomy. From October 28, the Polish Liquidation Commission, headed by the leader of the peasant's movement in Galicja Wincenty Witos. In the Kingdom of Poland, the German authorities were no longer able to oppose the facts made by Poles. A more complicated situation occurred in the Prussian partition, which remained within the borders of Germany, which, though weakened, did not intend to give up their eastern areas. The Polish interests were represented there on November 10, 1918 by the Supreme People's Council, which tried to take over the initiative in the province Wielkopolska. November 11 stopped fighting on the western front. On the same day, the Regency Council gave command of the newly emerging Polish army arrived to Warsaw from the prison in Magdeburg to Józef Piłsudski, which is now considered a symbolic day of Poland's Independence Day (Roszkowski 1991, 17-19).

Another situation prevailed on the Polish ethnic borderlands. In Eastern Galicia at the beginning of November 1918, the Ukrainians were hoping for their own independent state, which led to the ongoing Polish-Ukrainian war that lasted for many months, which the Ukrainians lost (Chojnowski 1997, 47-53). Apart from the fact that the Polish army, which is still in the process of reconstruction, and that the Romanian army- similarly reconstructed after the capitulation in front of Central States were at that time unable to effectively support its countrymen on the borderland, the situation of Poles in Eastern Galicia can not be a parallel to the situation of Romanians in The

Kingdom of Hungary, because the Poles in Galicia, like the Hungarians in Transilvania and in Banat were a ruling nation. Besides, in Transilvania, apart from Romanians, of course, there were no other nations or nationalities who wanted to fight for full territorial independence in 1918. Such far-reaching ambitions did not have the Transilvanian German Saxons, of course, bypassing their postulates related to autonomy (and, of course, bypassing the unrealistic plans of a part of German Swabes in Banat for independence of this province). On the other hand, even from a "geographical" point of view the situation of Saxons did not resemble the location of the Germans in Upper Silesia, who in the autumn of 1918 mostly did not want to hear about the separation of their region from the German state (Hauser 1999, 9-19). In the case of Transilvanian Romanians, the counterpart of the Romanian National Council established on 31 October, headed by Theodor Mihali, may be the Ukrainian National Council in Lviv. The activity of the Romanian national councils in Transylvania can be also boldly compared with the functioning of similar Polish organs in Cieszyn and Upper Silesia, whose opponents were defending their state of having local Germans. A better situation for the Poles prevailed in Cieszyn Silesia, because Austria was falling apart, worse in Upper Silesia, because the German state, though weakened, still ruled this province (Hauser 1991, 21-22; Nowak 2015, 23-24). However, it should be remembered that the Hungarians, Germans and Bulgarians in 1918 were defeated nations, which of course was good for the Polish and Romanian chances for change. On the other hand, both Poles and Romanians came with new opponents whose territorial demands coincided with those of Poland or Romania: for the Poles they were especially Lithuanians in Vilnius area and Ukrainians in the Eastern Galicia, and Czechs in Cieszyn area; for Romanians – the Ukrainians in Bukovina and Serbs in Banat.

The events of the turn of 1918 and the following months in the border areas of Poland and Romania are also connected with the interesting issue of the local people occupying typical "expectant" attitudes. Some of the residents, regardless of their ethnic affiliation or national identification, were afraid of changing the political situation, lowering the political status of their province, chaos, deterioration of material conditions. There were also groups without national identification, which were confused in the face of rapid change. In some of the border areas, autonomy was demanded, non-ethnic consensus formed, separatist moods emerged as alternatives. Apart from the autonomist Bolshevik programs, some of these activities were also a tactic aimed at waiting for a difficult and uncertain situation. These phenomena occurred more frequently in areas inhabited by Romanians, especially those in which the existing state structures collapsed or weakened.

This was especially the case in Bessarabia, where, after the Russian February Revolution of 1917, revolutionary moods appeared on the one hand, and on the other, fears of many residents and increasingly weaker Russian authorities against the consequences of such a threat. In the emerging separatist programs of local elites many initiatives were shown by the Romanian-speaking Moldovans who in spring 1917 created the Moldovan National Party (*Partidul Naţional Moldovenesc*). In November 1917, the Council of the Country (*Sfatul Ţării*) was formed, the composition of which was supposed to reflect the national and social situation of the province (84 deputies were romanian Moldovans, 36 represented other nationalities). In December 1917, the Country Council announced the creation of an autonomous Moldovan Democratic Republic as part of the Russian Federation. At this point, you can ask why the Country Council did not immediately proclaim the connection of Bessarabia to Romania? Firstly, because the moods in the Country Council were not favorable, secondly, Romania was then weakened and defeated by the Central States and did not want to open a new war front. Besides, unlike Transylvania, Bessarabia in Romanian political thought did not yet have an important place at the time, although the Central States saw in Bessarabia a compensation for the Bucharest humiliated by them. But at the end of 1917, the situation in Russia and the Bolshevik threat were more important for Chişinău than the problems of the *Regat*. In this situation, the appropriate national and social composition of the Council of the Country, the announcement of autonomy and declaration of belonging to federated Russia, that is, the state that has not yet been established and the implementation of agricultural reform could be an attempt to temporarily protect the Bessarabian elites against external and internal threats, especially the Bolshevik danger. The events gained further pace when in January 1918 the Bolsheviks occupied Chişinău, forcing

the Council of the Country to evacuate to Iaşi in Romania, where she asked the Romanian authorities staying there for military intervention. When the Romanian army actually removed the Bolsheviks from Bessarabia, the Council declared the independence of the MDR, and on 27 March / 9 April, most of its deputies, though mainly Moldovans, proclaimed entry into the Kingdom of Romania on federal principles (Rutkowski 2013, 148; Anton 2018, 27-30). Another alternative to avoiding Bolshevik swallowing Russia for Bolshevik politics was not possible at that time.

The attitude of "*wait and see*" but also proof of the existence of different visions of the future, can also determine the actions of Romanian leaders in Transylvania, who until December 1918 balanced between autonomy under the new federated – what they initially hoped – Hungary, proclaiming province independence and direct and unconditional joining Romania. It was also no accident that the famous "Declaration of the Unification" (*Declaraţia de Unire*) of Transylvania with the Kingdom of Romania on December 1, 1918, announced at Alba Julia, talked about the autonomy of the province (Anton 2018, 33-34). More typical tactical activities of the Romanian elite in 1918 can be seen in Bukovina.

Events in Bessarabia can only be partially compared to the situation on the some Polish borderlands. For example in Cieszyn Silesia, where the Austrian administration ceased to exist at the end of October 1918, the conflict between the Poles and the Czechs began immediately, as both parties clearly formulated their territorial demands, which were mutually exclusive. The Polish National Council, composed of representatives of local Polish parties, all options, and soon the authorities in Warsaw, citing President Wilson's message, wanted to join the reviving Polish state of 2/3 of the region, where the ethnically Polish population dominated, while the Czech equivalent – the County National Council (*Zemský Národní Výbor*) along with the government in Prague made finally an economic argument, claiming that the new Czechoslovak state can not function without Cieszyn coal and running through this region a railway line linking the Czech area with Slovakia. Initially, a compromise was made between the Poles and the Czechs, when on November 5, 1918, the Polish and Czech national councils made a provisional demarcation of the region according to ethnic criteria. The Czechs were not satisfied, but in that time were too weak to oppose the Poles. After a few weeks the roles were reversed and, like the Poles before, the Czechs now applied politics of *faits accomplis*. In January 1919, the Czech army attacked the zone ruled by Poles and the Cieszyn problem moved to the forum of the Paris Peace Conference, which ordered the holding of a plebiscite. In the end, it did not happen, and on July 28, 1920, the Council of Ambassadors divided the region according to Prague's expectations, as a result of which a large Polish national minority remained in Czechoslovakia. Spisz and Orava were also divided. In the period of the ongoing Polish-Czech conflict, the typically waiting attitudes were initially occupied by Cieszyn Germans and their Polish-speaking allies from the Józef Kożdoń movement, among whom there were people who did not identify themselves with the Polish national movement, knowingly or unconsciously recognizing themselves not as Poles but as Silesians who considered Poland as a foreign country and standing on a lower level of civilization. Such groups of people occurred in many borderlands. For this group, the alternative to joining the region to Poland or Czechoslovakia were the separatist plans for the entry of Cieszyn Germans into small *quasi*-states under the leadership of Vienna and German Austria (*Deutschösterreich*), and then the new Austrian Republic, which Germans from the area of Austrian Silesia, Bohemia and Moravia tried to create from October 1918: *Deutschbőhmen, Deutschmähren, Deutschschlesien, Sudetenland, Deutschsüdmähren*. In 1919 the Germans tried to lobby the Allies for the purpose of handing over their territories under the authority of Berlin or neutralizing them. However, the Entente plans did not include such options (Majewski 2007, 161-176; Nowak 2015, 20-66).

In the other hand, some similarities to developments in Cieszyn Silesia can be found in Bukovina, where after the fall of Austria and after the rejection of provincial autonomy plans under the new Austrian federation, there remained two nations contending for this province: Romanians and Ucrainians who created their regional national representations in Chernivtsi. The Ukrainians were in favor of the division of Bukovina according to the census and joining the part inhabited mostly by them (but with Chernivtsi) to the future Ukrainian state. Initially, they had strong security for their plans in the form of Ucrainian gunner troops, which were then there, but after the out-

break of fighting with the Poles for Lviv, most of them left for Galicia. The Romanians were in favor of joining the whole province to the *Regat*, which they voted on October 27, 1918 at the National Assembly in Chernivtsi, which also which also announced itself as Romanian Constituent, headed by Iancu Flondor. Only Romanian socialist Aurel Onciul from the Romanian leaders was for the division of Bukovina. A similar gathering was organized by Ucrainians, supporting the division of the region and including the nothern part up to the Siret river to Ucrainian state. Due to "geographical" reasons, unlike Cieszyn Silesia, the local Germans did not come up with separatist ideas, but were interested, similarly to other minorities, in the peaceful transfer of power to Ukrainians and Romanians, which on 6 November, the Provincial President Josef Etzdorf did in fact towards their representatives. The communes with the Ucrainian majority were subordinate to the local Ucrainian authorities, communes with the majority of Romanian to the Romanian authorities. Chernivtsi was supposed to be a neutral place under joint management. But at the same time, Romanian leaders made contact with the Romanian army in Iasi in *Regat*, asking for protection from growing chaos, as a result of which on November 11, the Romanian army entered Bukovina, allegedly for order. But it was already known that joining Bukovina to Romania was already an official post of Bucharest in the international arena. However, Romanian-Ucrainian fights took place in places. On November 28, the General Congress of Bukovina, dominated by Romanians, announced an union with the *Regat*. The Ucrainian delegate participating in the meeting protested that the future of the region would be decided by the future Peace Conference. 7 German and 6 Polish delegates voted for Romania. On 6/19 December, the Romanian government issued a decree on the annexation of Bukovina (Буковина 1998, 223-225; Jankowski, 201-204; Hrenciuc 2010, 162-183). The policy of *faits accomplis* was decided.

The stronger separatist movement developed after the WW I on the German (Prussian) Upper Silesia, where in the first phase of its activity we also find opportunities to compare with the situation in Bessarabia or also Banat and Transilvania. What was particularly important was the fact that, unlike Cieszyn Silesia, where, after the fall of Austria, the authorities "lay on the street", the German state, like Russia in 1917, although weakened, still existed. The Germans in Upper Silesia were in a better position than the Germans in the Austrian Silesia, and the Polish national movement and Polish national consciousness were less developed than in Cieszyn Silesia. In addition, due to the economic importance of Upper Silesia, the voice of the Silesian Germans in Berlin counted, regardless of the fact that the majority of Germans in the whole country could not imagine its existence without this region. The motivation to accelerate separatist actions was, like in Bessarabia, an outbreak of revolutionary struggles, this time on the streets of Berlin, from 10 November 1918. In Upper Silesia, slogans demanding autonomy in the German state appeared, which was to prevent internal chaos and the threat of dividing the region or joining its parts to Poland. The representatives of this trend were mainly Germans and some Poles, accused by the Polish national movement Wojciech Korfanty of agreeableness towards the German administration, which at the beginning of the 20th century intensified the Germanisation activities. The leading separatists included: brothers Johann (Jan) and Thomas (Tomasz) Reginek and Ewald Latacz. At the end of November 1918, some of them also planned to declare independence and neutrality of the region in the Upper Silesia Free State (*Freistaat Oberschlesien*). In January 1919, the Upper Silesians Union (*Związek Górnoślązaków – Bund der Oberschlesier*) was established, which demanded equality between German and Polish, the indivisibility of the region and, in the case of such a threat, the creation of a neutral Upper Silesian state. Here, too, the possibility of invoking the Bessarabian example ends, because the German state, unlike Russia, has survived. The authorities in Berlin, which after the loss of Wielkopolska were aware of the Polish threat in Upper Silesia, did not approve the actions of the separatists, unless they acted to the detriment of Poland. Also, Ententa was not interested in choosing the "third way", and France wanted to weaken Germany. Therefore, according to the Treaty of Versailles of July 28, 1919 on the future of Upper Silesia was to resolve the plebiscite, that is, contrary to the separatists' hopes, the region was to be divided, because the Allies did not agree to vote also for neutrality (Hauser 1991, 29-99; Nowak 2018, 37-38). Before the vote, which took place on March 20, 1921, the Poles twice attacked the Germans with weapons in their hands in the Silesian Uprisings (17-24 August 1919, 19-26 August 1920). In

the plebiscite, 59.6% of the votes were for Germany, 40.4% for Poland. Another anti-German uprising lasted from May 3 to July 5, 1921. Finally, on October 20, 1921, the Council of Ambassadors granted Poland one-third of the plebiscite area, where, however, the majority of heavy industry in Upper Silesia was located (Masnyk 2015, 294-300). The idea of *Freistaat Oberschlesien* can be more compared to the problem trying to function in late autumn 1918 of the Banat Republic, whose authorities in Timişoara composed of local Germans, Hungarians, Serbs, Jews and Romanians, following similar themes, initially opted for belonging to federated Hungary and then tried, (unsuccessfully) to lobby in Paris to maintain a separate state (Zawistowska 2013, 169).

The most spectacular example of typical tactical actions of Poles connected with territorial changes in their favor may be the final solution by Poland of the problem of Vilnius and Vilnius area, to which the road turned out to be more complicated than Romanian matters. After the fiasco of federal negotiations between Poles and Lithuanians and the withdrawal of the Red Army, on October 7, 1920, after pressure from the Western Powers (implementation of the agreement with Spa, 10 VII 1920), Poland was forced to conclude a truce with Lithuania, leaving Vilnius on the Lithuanian side. In this situation, Józef Piłsudski decided on a *faits accomplis* policy and ordered General Żeligowski's forces to call for artificial rebellion. The "rebellious" Polish forces occupied Vilnius on October 9. Not wanting to annoy the League of Nations, the occupied territories were not immediately incorporated into Poland, but three days later the Poles tactically formed the separatist *quasi*-state "Middle Lithuania" (*Litwa Środkowa*). It was only after another pressure from the League of Nations that the treaty between the independent Lithuania and the capital in Kaunas and Middle Lithuania was signed, which also assumed the holding of a plebiscite. After the truce was concluded, the League of Nations continued its work to lead to a plebiscite in the Vilnius region, which was not due to the lack of will of both sides of the conflict. In February 1922, the "parliament" of Middle Lithuania voted to join the region to Poland. Lithuanian authorities in Kaunas did not recognize this and Polish-Lithuanian relations were not normalized until 1938 (Januszewska-Jurkiewicz, 151-170).

When analyzing the similarities and differences in the period of building and unification by Poles and Romanians of their countries after WW I, you can also pay attention to the issue of plebiscites, wars and armed uprsings or federal concepts. In contrast to some of the lands that Poland demanded, the lands that Romania joined the plebiscites did not take place, although the Hungarians demanded this, and later the Russians with regard to Bessarabia. In the case of Poland, the plebiscite took place in the German Warmia, *Masuria* and *Powiśle* (11 VII 1920) and in Upper Silesia (20 III 1921), which resulted from the provisions of the Treaty of Versailles. Other planned plebiscites on the Polish borderlands (Cieszyn Silesia, Spisz, Orava, Vilnius area, Eastern Galicia) did not take place (Chlebowczyk 1988, 533-538). Regarding military matters, it can be stated that in the lands annexed to Romania by the end of 1918, the Romanian troops were more typical of police operations than frontal battles, in which virtually all Polish borderlands abounded until 1920. Not counting the suppression of further Soviet provocations on the borderline of Bessarabia, only from mid-April to August 1919 Romanian troops were conducting regular armed struggles, this time against the Hungarian Republic of Soviets (Willaume 2004, 93; Şperlea 2018, 84-85). In Romanian postulated lands, Romanian armed uprisings did not break out, while Poles fought in the Wielkopolska Uprising (December 1918 - February 1919) and the Silesian Uprisings (1919, 1920, 1921). In turn, the ideas and federation plans of Romanian political leaders in the lands of the Hungarian Crown and Bessarabia from autumn 1918 can not be equivalent to similar Polish ideas of Józef Piłsudski regarding Lithuania, Belarus and Ucraine, which assumed political integration of federations of indedepent states but not the regions within the reformed Austrian and Hungarian state or Russia (Okulewicz 2001, 14-64).

Looking at the map of reborn Poland and united Romania, it is clearly visible that it was Romania not Poland who managed to implement almost all of the assumed territorial demands. More favorable geopolitical conditions, the balance of power at the Peace Conference and diplomatic skills, which the Romanians lacked, were not without significance for such a situation. Romania increased its territory to 295 049 km² (1923) and the population increased to over 15 million. The territory od Poland was 386 273 km² (1928) with over 27 million (1921). To the unrealized demands of Warsaw, the loss of which was especially felt in

Poland was primarily the area inhabited by nationally conscious indigenous Poles in the western part of Cieszyn Silesia behind the river Olza (so-called *Zaolzie*), which fell to Czechoslovakia (Nowak 2015, 66). The loss of Poland in the plebiscite in Upper Silesia was not so painful because Poland received a highly industrialized area from this region. In turn, the defeat of Poland in the plebiscite in Warmia, *Masuria* and Powiśle (only 3.4% votes for Poland) resulted from the poor national awareness of Polish-speaking autochthons (Chlebowczyk 1988, 548-550). The same national unconscious population remained in the Czechoslovak parts of Spisz and Orava, where Poland obtained only 27 villages. Outside Poland, has also been postulated Gdańsk (as the "Free City") and over a million Poles in Soviet areas[5].

Integration of the areas that created the reborn Poland and the united Great Romania did not end, of course, with the signing of peace and border treaties. Both countries were still waiting for hard work. The regions and people who had previously lived in different countries, in various legal and financial systems, as well as at various cultural and civilizational levels were connected. In spite of using the same language, there were differences both between Poles from the former partitioning powers and between Romanians from *Regat* and "new" provinces in the level of life, possibilities of national development, mentality, different level of national consciousness. The expectations of the compatriots attached to the central authorities were also different, especially as the regional divisions were very strong and they are still being felt today. Both countries also had a large number of national minorities (Poland 31.1% in 1931, Romania 28.1% in 1930), and beyond their borders often revisionist neighbors. All this complicated the situation of both countries at the start.

The integration of the territories of both countries was also important for the model of the state, which will be selected by Polish and Romanian authorities – more or less centralized. All the more so because in 1918, both in Polish provinces and in the "new" Romanian provinces, people talked about federations and autonomy, and about the entry into their new states under certain conditions. In Poland, it was mainly interested in Poles from post-German Upper Silesia, who were aware of interregional differences. Eventually, the Polish authorities, wanting to outdo the German proposals, in July 1920 and thus before the resolution of the border conflict, gave Upper Silesia territorial autonomy (Dąbrowski 1927). It was the only case of the functioning of this type of autonomy in Central Europe at that time, as the Czechoslovak autonomy granted to the Subcarpathian Rus entered into force only in autumn 1938. In turn, in September 1922, the Polish Parliament passed a law on territorial self-government on the Polish-Ucrainian ethnic borderland (language equality, bicameral regional parliament, prohibition of colonization) did not come into force (Ogonowski 2000, 58-61). In *România Mare*, the situation was more complicated, because the political elites of the "new" provinces from the beginning negotiated with the *Regat* on a common federation or autonomy – so reserved in the unification agreement of 27 March/9 April 1918 with Bessarabia and the "Declaration of the Unification" with Transylvania of December 1, 1918, what Initially Bucharest approved. Ultimately, the centralization model of the state won in *Regat*. On November 27 / December 10, 1918 after pressure from the center, the *Sfatul Ţării* passed a resolution on self-dissolution and on April 2, 1920, the Romanian government dissolved the Transylvanian Supreme Council and these two provinces integrated with the "old" Kingdom without any legal differences (Anton 2018, 30-31, 34-35). Fears of internal weakening of the state and national minorities and the memory of historical experience have won, and Poland and Romania, like many other European countries, have focused on the construction of nation states with a prevailing ethnic, not a political nation. A stronger centralization course existed in Romania, whose authorities also introduced strict Romanian regulations. In the "new" provinces, the dissatisfaction of both Romanian and other nationalities grew, separatist moods and the solidarist transnational motto "Bessarabia for Bessarabians" and "Bukovina for Bukovinians" appeared[6]. Also in the Polish Upper Silesia, despite the autonomy, similar slogans voices about the problems of the center-region relationship were often heard (Szramek 1934, 47-52).

[5] Over 100 000 Poles remained in *Zaolzie* in Czechoslovakia, over 780 000 in all privinces of Germany (1925). In Upper Silesia, Poland gained 75% of hard coal mining, 45% of iron processing, 49% of coke production. In X-XI 1938 Poland included *Zaolzie* (824 km2) and 220 km from the Czechoslovak parts of Spisz nad Orava (all these areas came back to Czechoslovakia in 1945).

[6] More about integration problems of Romania Mare, in Polish opinions, see: Nowak 2009, 99-122. See also: Palade 2010.

In the process of integration of areas reborn after many years of captivity in Poland and united Romania, there were many similarities and differences. Integration problems complicated internal relations, but they did not stop the development and further strengthening of both states. Regardless of the facts presented, it should be remembered that the reconstruction of independent Poland and the unification of Romania depended not only on the geopolitical situation, position at the Paris Peace Conference, promises of the Western powers, efficiency of diplomacy, military possibilities, but above all on the strength and will of Poles and Romanians, which legitimized the actions of both countries in the international arena.

Bibliography

Achremczyk 1997: S. Achremczyk, Historia Warmii i Mazur (Olsztyn 1997).

Anton 2018: M. Anton, Zjednoczona Rumunia. Paradoksy pewnego wielkiego zjednoczenia (1918)/ România întregită. Paradoxurile unei mari uniri (1918). In: (Eds. F. Anghel. K. Nowak) Odrodzenie Polski i zjednicznie Rumunii. W stulecie nawiązania polsko-rumuńskiuch stosunków dyplomatycznych/ Renaşterea Poloniei şi Unirea României. Despre centenarul stabilirii relaţiilor diplomatice polono-române (Warszawa 2018), 23-36.

Batowski 1982: H. Batowski, Rozpad Austro-Węgier 1914-1918 (Sprawy nardowościowe i działania dyplomatyczne) (Kraków 1982).

Chlebowczyk 1988: J. Chlebowczyk, Między dyktatem, realiami a prawem do samostanowienia. Prawo do samookreślenia i problem granic we wschodniej Europie Środkowej w pierwszej wojnie światowej oraz po jej zakończeniu (Warszawa 1988).

Chlebowczyk 1983: J. Chlebowczyk, O prawie do bytu małych o młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX wieku) (Warszawa-Kraków 1983).

Chojnowski 1997: A. Chojnowski, Ukraina (Warszawa 1997).

Dąbrowski 1927: W. Dąbrowski, Autonomja Województwa Śląskiego. Studjum prawnicze (Warszawa 1927).

Demel 1986: J. Demel, Historia Rumunii (Warszawa 1986).

Dmowski 1988: R. Dmowski, Polityka i odbudowanie państwa, vol. II (Warszawa 1988).

Flondor 2017: I. Flondor, Bucovina şi România Mare. Documente şi scrisori, ed. Andrei Popescu (Bucureşti 2017).

Greiner 2015: P. Greiner, Die Entwicklung der Wirtschaft vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. In: (Hrsg. J. Bahlcke, D. Gawrecki, R. Kaczmarek) Geschichte Oberschlesiens. Politik, Wirtschaft und Kultur von den Anfängen bis zur Gegenwart (Oldenburg 2015), 427-464.

Gruchała, Nowak 2013: J. Gruchała, K. Nowak, Dzieje polityczne. In: (Ed. I. Panic) Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych, vol. V: (ed. K. Nowak, I. Panic) Śląsk Cieszyński od Wiosny Ludów do I wojny światowej (1848-1918) (Cieszyn 2013), 21-164.

Hauser 1991: P. Hauset, Śląsk między Polską, Czechosłowacją a separatyzmem. Walka Niemiec o utrzymanie prowincji śląskiej w latach 1918-1919 (Poznań 1991).

HPL 1994: Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium, Główny Urząd Statystyczny (Warszawa 1994).

Hrenciuc 2010: D. Hrenciuc, Provocările vecinătăţii. Ucrainenii bucovineni în Regatul României Mari (1918-1940). Contribuţii (Iaşi 2010).

Jankowski 2007: W. Jankowski, Kwestia bukowińska w trakcie pierwszej wojny światowej i na jesieni 1918 roku. In: (Eds. S. Iachimovschi, E. Wieruszewska) Bliżej siebie. Polacy i Rumuni a historyczne i kulturalne dziedzictwo Europy / Mai aproape unii de alţii. Polonezii şi românii raportaţi la patrimoniul istoric şi cultural al Europei (Suceava 2007), 194-211.

Januszewska-Jurkiewicz 2010: J. Januszeweska-Jurkiewicz: Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920-1939 (Katowice 2010).

Kaczmarek 2015: R. Kaczmarek, Menschen- Bevölkerungsverhältnisse, soziale Struktur, religiöse und ethnische Gliederung. In: (Hrsg. J. Bahlcke, D. Gawrecki, R. Kaczmarek) Geschichte Oberschlesiens. Politik, Wirtschaft und Kultur von den Anfängen bis zur Gegenwart (Oldenburg 2015), 47-73.

Kosmowska 1928: I.W. Kosmowska, Rumunia. Kraj i naród (Warszawa 1928).

Magocsi 1993: P.R. Magosci, The Ukrainian question between Poland and Czechoslovakia. The Lemko Rusyn republic 1918-1920 and political thought in western Rus'-Ukraine. Nationalites Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity 21/2, 1993, 95-105.

Majewski 2007: P.M. Majewski, „Niemcy sudeccy" 1948-1945. Historia pewnego nacjonalizmu (Warszawa 2007).

Malczewska-Pawelec 2012: D. Malczewska-Pawelec, Dialog o Śląsku. O (nie)zmienności obrazu krainy i jej mieszkańców w polskich syntezach dziejów narodowych epoki zaborów (Katowice 2012).

Masnyk 2015: M. Masnyk, Provinz Oberschlesien 1918/1919-1938/39. In: (Hrsg. J. Bahlcke, D. Gawrecki, R. Kaczmarek) Geschichte Oberschlesiens. Politik, Wirtschaft und Kultur von den Anfängen bis zur Gegenwart (Oldenburg 2015), 290-317.

Nowak 2018: K. Nowak, Alternatywa czy taktyka? Separatyzmy na pograniczach środkowoeuropejskich po I wojnie światowej. Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy 18, 2018, 15-49.

Nowak 2009: K. Nowak, Polska i Polacy wobec problemów integracyjnych terytorium Wielkiej Rumunii (1918-1939). In: (Ed. T. Dubicki) Współcześni historycy polscy o Rumunii (Toruń 2009), 99-122.

Nowak 2015: K. Nowak, Polsko-czechosłowacki konflikt graniczny. In: (Ed. I. Panic) Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych, vol. VI: (ed. K. Nowak) Śląsk Cieszyński w latach 1918-1945 (Cieszyn 2015), 15-66.

Ogonowski 2000: J. Ogonowski, Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939 (Warszawa 2000).

Palade 2010: G. Palade: Integrarea Basarabiei în viaţa spirituală Românească (1918-1940). Studii (Chişiniău 2010).

Rutkowski 2013: P.H. Rutkowski, Zjednoczenie Besarabii z Królestwem Rumunii w 1918 roku. In: (Ed. M. Kosienkowski) Spotkania polsko-mołdawskie. Księga poświęcona pamięci Profesora Janusza Solaka (Lublin 2013), 139-149.

Şperlea 2018: Armia rumuńska w latach 1914-1920/ Armata română în perioada 1914-1920. In: (Eds. F. Anghel. K. Nowak) Odrodzenie Polski i zjedniczenie Rumunii. W stulecie nawiązania polsko-rumuńskiuch stosunków dyplomatycznych / Renaşterea Poloniei şi Unirea României. Despre centenarul stabilirii relaţiilor diplomatice polono-române (Warszawa 2018), 73-87.

Szramek 1934: J. Szramek, Śląsk jako problem socjologiczny (Katowice 1934).

Roszkowski 1992: W. Roszkowski, Historia Polski 1914-1991 (Warszawa 1992).

Roszkowski 2011: J.M. Roszkowski, „Zapomniane kresy". Spisz, Orawa, Czadeckie w świadomości i działaniach Polaków 1892-1925 (Nowy Targ-Zakopane 2011).

Skowronek 2018: A. Skowronek, Polacy w rosyjskiej Besarabii w latach 1812-1918 (Poznań 2018).

Ungureanu 2003: C. Ungureanu, Bucovina în perioada stăpânirii austriece. 1774-1918. Aspecte etnodemografice şi confesionale (Chişiniău 2003).

Wanatowicz 1992: M.W. Wanatowicz, Społeczeństwo polskie wobec Górnego Śląska (1795-1914) (Katowice 1992).

Willaume 2004: M. Willaume, Rumunia (Warszawa 2004).

Zawistowska 2013: R. Zawistowska, Ustalenie granicy Węgier z Chorwacją i Serbią po I wojnie światowej. Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej XLVIII, 2013, 157-181.

Буковина 1998: Буковина. Історичний нарис, ред. С.С. Костишин (Чернівці 1998).

Integrarea Poloniei renăscute şi a României unite. Similitudini şi diferenţe

Cuvinte-cheie: Polonia şi România în 1918, integrarea teritorială a Poloniei renăscute şi a României unite, federaţie, autonomie, separatism, problema naţională după Primul război mondial.

Rezumat: Deşi anul 1918 a marcat începutul marii uniri a României, iar pentru polonezi o renaştere totală a statalităţii după 123 de ani de sclavie, între aceste procese se găsesc atât diferenţe, cât şi asemănări. Aceasta se referă, în special, la problemele integrării politice şi juridice a teritoriilor poloneze într-un stat şi la „noile" provincii româneşti cu „vechiul" regat. La sfârşitul Primului Război Mondial, în zonele locuite de polonezi şi pe terenuri postulate (aşezate) de români s-au înfiinţat consiliile naţionale independente poloneze şi româneşti. Unii dintre ei au anunţat imediat apartenenţă ţinuturilor lor natale – în special, acest lucru a fost marcat în teritoriile poloneze, iar alţii au fost mai precauţi şi erau în aşteptarea schimbărilor – de exemplu, Basarabia şi Transilvania. Această situaţie era cauzată de condiţia geopolitică, de teama bolşevicilor şi de structura naţională complicată din regiune. De asemenea, ei aşteptau reformele în Rusia, Austria şi Ungaria în privinţa federaţiei şi autonomiei, pentru a prelua experienţa. De altă parte, erau mişcările separatiste germane din Silezia de Sus şi ale maghiarilor în România, care, în cadrul proiectelor create de cvasi-state au avut şansa de a-şi menţine poziţiile. Necesitatea de autonomie în rândul locuitorilor din unele regiuni (Basarabia, Transilvania, Silezia Superioară) a fost, de asemenea, rezultatul experienţei anterioare a existenţelor în ţările imperiale (cu un nivel mai înalt de civilizaţie). Procesul de unire,

economic şi mental, a diferitelor regiuni a fost foarte complicat, fapt care este evident până în prezent. Polonia şi România, precum şi alte ţări din Europa Centrală au devenit state naţionale, însă, România a fost mai centralizată. A fost un pericol şi teama privind descentralizarea minorităţilor naţionale. Au fost disensiuni între centru şi regiuni cu privire la modul de gestionare a acestora. Acest lucru se întemeia, uneori, pe sloganuri naţionaliste, cum ar fi „Basarabia pentru basarabeni" şi „Bucovina pentru bucovineni". Sloganuri similare au apărut în Silezia de Sus, deşi această regiune a fost singura în Polonia care a primit autonomie teritorială.

Интеграция возрожденной Польши и объединенной Румынии. Сходства и различия

Ключевые слова: Польша и Румыния в 1918 году, территориальная интеграция возрожденной Польши и единой Румынии, федерации, автономия, сепаратизм, национальные проблемы после Первой мировой войны.

Резюме: Хотя 1918 год ознаменовал начало великого объединения Румынии, а для поляков – полного возрождения государственности после 123 лет рабства, между этими процессами можно найти как сходства, так и различия. Это относится в частности к проблемам политической и правовой интеграции польских территорий в одно государство и «новых» румынских провинций в «старое» королевство. В конце Первой мировой войны в районах, населенных поляками, и на землях, постулированных (заселенных) румынами, были созданы независимые польские и румынские национальные советы. Некоторые из них немедленно объявили о принадлежности к своим родным землям (это было особенно заметно на польских территориях), другие были более осторожны и заняли выжидательную позицию (пример Бессарабии и Трансильвании), что было вызвано геополитической ситуацией, страхом перед большевиками, сложной национальной структурой региона. Они также надеялись на реформы в России, Австрии и Венгрии в направлении федерации, а затем на автономию в своих странах. Потребность в автономии у жителей некоторых регионов (Бессарабия, Трансильвания, Верхняя Силезия) также была результатом предыдущего опыта жизни в странах с более высоким уровнем цивилизации. Было нелегко объединить разные в экономическом и ментальном плане регионы, что очевидно и по сей день. Польша и Румыния, а также другие страны Центральной Европы стали национальными государствами, но Румыния была более централизованной. Были опасения по поводу децентрализации и национальных меньшинств. Были споры между центром и регионами о том, как ими управлять, и в провинциях часто звучали лозунги «Бессарабия для бессарабцев» и «Буковина для буковинцев». Подобные лозунги появились в Верхней Силезии, хотя этот регион был единственным в Польше, получившим территориальную автономию.

15.05.2019

Dr. hab. Krzysztof Nowak, University of Silesia, Bankowa 12, 40-007 Katowice, Poland, https://orcid.org/0000-0001-7574-7481, e-mail: krzysztof.nowak@us.edu.pl

POLAND, ROMANIA, FINLAND: THE FORMATION OF CORDON SANITAIRE, 1918-1920[1]

Dmytro Bondarenko

Keywords: Condon Sanitaire, Bolshevism, Export of Revolution, Polish-Soviet War of 1919-1921, Romanian-Hungarian War of 1919, Finnish War of Independence and Finnish-Soviet War of 1918-1920.

Cordon Sanitaire emerged as a response to the enlargement of Bolshevism in Central and Eastern Europe. Generally, Bolshevism, in itself, was not a national, but an international problem, because it assumed a violent replacement of the national state to the class one. The ultimate goal of the Bolsheviks was to create the so-called "World Socialist Soviet Republic" (Şişcanu 2010, 146-147; Декреты 1957, 40), or, as P. Milyukov noted, "the world communist United Soviet States" (Милюков 1925, 185-187). In this regard, any Soviet republic was considered by the Bolsheviks as the basis for further enlargement to the World, the so-called spread of the socialist revolution. Consequently, the international community considered Bolshevism as an "epidemy", which could be stopped by setting a "quarantine". This idea was given by the British Ambassador in Paris, Lord F. Bertie in December 1918: "*Bolshevism is a contagious disease, which, I think, will spread to Germany and Austria. The Entente has to establish an old-fashioned quarantine to protect itself from contagion*" (Берти 1927, 172). Then, on 21 January 1919, the Italian Prime Minister V. Orlando formulated the concept of Cordon Sanitaire: "*Usually, a cordon sanitaire is established to stop the spread of the epidemy. If we take similar measures against the spread of Bolshevism, it can be defeated, because to isolate it means to win*" (Черчилль 1932, XVI).

Geopolitically Cordon Sanitaire was the continuation of the so-called "Barrage Belt", created by Germany during the Brest-Litovsk system, consisted of the buffer states, separating Soviet Russia from Europe (Людендорф 2005, 566; Фельштинский 1991, 169; Черчилль 1932, 55). Thus, after the victory over Germany the Entente, in J. Felshtinsky's opinion, only "sanctioned" already existing international order in Eastern Europe (Фельштинский 1991, 169). However, there were significant geographical and conceptual-political differences.

The Barrage Belt was a group of states: the Kingdom of Finland, the Kingdom of Lithuania, the Baltic Duchy and the Ukrainian State. After the defeat of Germany, the Bolsheviks managed to break it through, but, at the same time, they managed to take hold only in Ukraine and in Hungary for a short period of time. In this regard, Cordon Sanitaire had a slightly different configuration and included: Finland, Estonia, Latvia, Poland, Romania, Czechoslovakia and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, since it was directed against Soviet Russia and Soviet Hungary simultaneously.

Ideologically, the Barrage Belt was based on the monarchist counter-revolution under the protectorate of Germany, which sought to enlarge its influence in Eastern Europe by means of spreading its dynasties. For example, Frederick Karl von Hesse-Kassel was proclaimed as a king of Finland, Wilhelm von Urach was proclaimed as a king of Lithuania, and Adolf Friedrich, Duke of Mecklenburg-Schwerin, became the regent of the Baltic Duchy. The defeat of Germany in the First World War automatically led to the abdication mentioned monarchs and the downfall of the German dynasties in the region. In contrast to Germany, the leading Entente powers, first of all, France, Great Britain and the United States, connected the recognition of independence of the newly states with a republican form of government, which, in turn, opposed the attempts of restoration in Russia. For example, Finland during the regency (the Kingdom was without a king

[1] Author thanks associate professor Péter Bencsik and lecturer Ágnes Sebők (University of Szeged), also assistant professor Vitalie Ponomariov (Cahul Bogdan Petriceicu Haşdeu University), for consultations and help.

from the moment of the abdication of Frederick Charles (12 December 1918) until the proclamation of the republic, after the adoption of the new Constitution (17 July 1919)) actively supported the Russian monarchist forces and the idea of restoration of Russian monarchy, but after the adoption of the new Constitution and the proclamation of the republic, the Finish state policy in the "Russian question" changed: the government agreed to the proposal of Soviet Russia to sign a peace treaty, which led to the weakening of the Anti-Bolshevik front. In Hungary, on the contrary, Bolshevism was overthrown, and the monarchy was restored by the troops of the Kingdom of Romania, but because of the Entente pressure King Charles was unable to return to the throne. Thus, the regency (kingdom without a king) appeared in Hungary and in Finland.

The Barrage Belt and Cordon Sanitaire were based on fundamentally different systems of international relations: the unipolar Brest-Litovsk system, where Germany was the only center of power, and the multipolar Versailles system with several leading players such as France, the United Kingdom and the United States. In the first case, Germany was forced to squander its military potential to ensure the security of Barrage Belt states, which were objects rather than subjects of international relations. Consequently, the defeat of Germany in the First World War automatically led to the destabilization of the Brest-Litovsk system and the breakthrough of the Barrage Belt by the Bolsheviks, since the new states (except for Finland) did not have the necessary military potential to repulse external aggression. In the second case, the absence of the only one superpower prompted France and Britain to increase the defensive potential of Cordon Sanitaire states by providing military-technical assistance: Great Britain to Estonia and Latvia, and France to Poland, Romania and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Hidden 2008, 17), since the war-drained Great Britain and France could not fully replace the German troops. As a result, new regional centers of power emerged, claiming to be independent subjects of international relations: Finland and Romania as the flanks of Cordon Sanitaire (which protected Scandinavia and the Balkans), and Poland as the center (protected Central Europe).

Finland, in V. Kholodovsky's view, occupied the most important strategic position in the Baltic area and had the military potential to capture Petrograd and carry out the restoration in Russia in 1918-1919 (Холодовский 1975, 4).

Romania, according to M. Macmillan's opinion, was at the same time a deterrent for both Bolshevik Russia and revolutionary Hungary in 1919 (Macmillan 2003, 128). Since Romania was the only country that fought against Bolshevism on two fronts, then, as G. Torrey noted, it was the key state of Cordon Sanitaire (Torrey 2011, 255, 334).

At last, after the cessation of active hostilities "on the flanks", Poland came to the fore, which, as T. Simonova mentioned, in December 1919 G. Clemenceau assigned a part of the key link in the "wire fence" (Симонова 2013, 5), and believed that Poland "*One of the strong links of Cordon Sanitaire, which should be stretched around sick Russia that is spreading the plague. It is impossible to put the end of Bolshevism other than by relying on Poland and using its army*".

Actually, it should be noted that the appearance of the Barrage Belt and Cordon Sanitaire had the same reason: the inability to suppress Bolshevism in Russia both by the direct military intervention and by military-technical assistance to the Russian White forces, due to the limited military resources and general fatigue from the First World War, as well as the disunity of interests within the Anti-Bolshevik camp. However, the structures of the systems were different: in the first case, Germany was the only center of power, restraining Bolshevism, and, in the second case, there were three regional powers: Finland, Poland and Romania. The coming to the forefront of these three states as new centers of power in Eastern Europe made it possible to create the independent Tartu-Riga system of international relations in 1920-1921 instead of the Brest-Litovsk system.

Exhausted by the First World War, Great Britain and France were not only unable to undertake full-scale intervention in Russia, but to replace the German contingents in the new states of Eastern Europe, after the collapse of the Russian Empire as well. For example, the quick withdrawal of German troops from Ukraine was accompanied by a second "triumphal march of the Soviet power," as a result, the Ukrainian State disappeared from the European map. The Allies' attempt to replace German troops in Ukraine did not produce the intended effect. The multinational contingent, which included Polish and Romanian formations, under the general command of

General H. Berthelot, managed to occupy only the Black Sea ports (Odessa, Nikolaev, Kherson) and the south of the country from Tiraspol to Voznesensk (Bradley 1968, 137-138; Munholland 1981, 47, 51; Munholland 1988, 340, 342). However, they succeeded to hold the strong position only in Odessa, but on 27 March 1919 the Council of the Entente decided to withdraw the troops to Romania, because of the new Bolshevik threat from the Hungarian Soviet Republic. The remains of the contingent were evacuated by the end of April 1919 and disposed along the Dniester to protect the Romanian border and to prevent the connection of the Red of the Soviet Republics of Russia and Hungary on the territory of Romania (Diner 2008, 68; Савченко, Бутоннэ 2012, 159, 162-165, 171).

The enlargement of Bolshevism took place by means of the so-called "export of revolution", consisting of a two-stage combined aggression against the "bourgeois" states. The first stage was latent: anti-government propaganda, the creation of "councils" and "revolutionary committees" to prepare the uprising with the aim of the formal proclamation of the Soviet power in the capital or other parts of the state, after this the second stage began: the newly Soviet republic received "international assistance" from Soviet Russia, or Soviet Hungary, that was a real open invasion without declaring war "to protect the interests of the working class". For example, in Finland, as a result of the Red mutiny, the capital was seized by means of the support of the Russian garrison and the Baltic fleet; in Ukraine, riots in the capital and major cities took place almost simultaneously with the invasion of Soviet Russian troops; in Estonia, only the bordering provinces were captured by the Reds, that is why the Soviet Republic was proclaimed in Narva; in Romania, the invasion from both sides (Soviet Russia and Soviet Hungary) failed. Soviet power in Slovakia was also brought by the invasion of the Hungarian Red Army.

In case of the impossibility to establish the Soviet power in the entire territory or to proclaim the Soviet power in a capital of the subject of the Bolshevik's aggression, and then to incorporate it into the "Soviet Federation", the new "Soviet Republic" could be crated in province or even on the borderline as the basis for the further Soviet offensive to the rest of this state. For example, the formation of Soviet autonomous states Karelia and Moldova were created as bases for the enlargement to Finland and Romania (Şişcanu 2010, 152, 158-159), and the Soviet Republics of Belarus and Lithuania-Belarus were created with the same goal towards Poland (Бригадин 2003, 101-102, 132, 293; История 2008, 261-262; Игнатенко и др. 1990, 171, 176-177; Круталевич 1975, 315).

Finland and Romania were among the first to become subjects of Bolshevik aggression, from 26-27 January 1918, and they were declared by L. Trotsky "the territory of the Russian revolution" (Документы 1959, 66-67; История 1971, 20). Formally, the Soviet government of Russia recognized the right of nations to self-determination, but really it was the so-called self-determination of the working class, more precisely, the establishment of Soviet power. For example, on 31 December 1917 V. Lenin recognized independence of the Grand Dukedom of Finland, proclaimed by the Finnish Parliament on 6 December 1917, but then, as a result of on an insurrection of the Reds in Helsinki on 27 January 1918, the Finnish Socialist Workers' Republic was proclaimed, which V. Lenin planned to include in the "Federation of Soviet Republics" (Jutikkala, Pirinen 1974, 216). In fact, the Soviet power in Finland extended only to the southern regions of the country, where the Russian garrisons and bases of the Baltic Fleet were located, therefore, to enlist the support of the Finns, V. Lenin was formally ready to make serious territorial concessions in Karelia and Petsamo in favor of "socialist Finland" (Декреты 1957, 504-509; Puntila 1975, 108; Kirby 1979, 52, 54; Wourinen 1965, 225-226) which the Soviet government of Russia did not agree to during the Berlin peace negotiations with the delegation of "bourgeois" Finland in August 1918, moreover, Soviet Russia refused to recognize itself as a side of the conflict, insisting that there was no aggression of Soviet Russia in Finland, but only internal "civil war" (Wourinen 1965, 225; Сюкияйнен 1948, 42-49; Холодовский 1975, 47-52). The Commander-in-Chief of the Finnish White Army, the subsequent Regent of the Kingdom of Finland, Baron K. G. Mannerheim, pointed out in his memoirs: "*Official sources have worked hard to make the Liberation War into a simple Civil war ... but this does not hide the fact that in 1918 we defended the integrity and independence of our state. If we had not risen to the struggle in 1918, Finland would at best become an autono-*

mous region of the Soviet Union without any national freedoms, without real statehood, and we would not have a place among free nations" (Маннергейм 2011, 148).

Subsequently, realizing that by the Decree of the Central Executive Committee of 8 June 1920, the Bolshevik leadership of Russia created the so-called Karelian Labor Commune, as a kind of alternative to "bourgeois" Finland (Собрание 1943, 345) and the basis for preparing the revolution in Finland, and then Soviet enlargement to Scandinavia as a whole (Şişcanu 2010, 152, 159). In 1923 the Karelian Labor Commune was renamed as the Autonomous Karelian SSR.

Finland gradually began to play a leading role in the Baltic region. First, it provided military assistance to Estonia in the winter of 1918/1919, during the Soviet invasion which started on 16 November 1918, but due to Finish help by 24 February 1919 the entire territory of Estonia was liberated from the Bolsheviks (Маннергейм 2011, 173-174). The resistance of the Estonians and the help of Finland did not allow the Bolsheviks to advance to Tallinn, therefore the Estonian Labor Commune, which existed for a short time, was proclaimed in Narva, occupied by the Bolsheviks on 29 November 1918, but lost by them on 18 January 1919 (Холодовский 1975, 63). Secondly, Finland became a "shield of Scandinavia" against Bolshevism and the stabilizing force in Northern Europe (Маннергейм 2011, 173-174, 193), which was noted by the Swedish king Gustav V during the official visit of the regent of Finland Baron K. G. Mannerheim to Sweden (Маннергейм 2011, 149, 175-176). Finally, Finland had enough military potential to occupy Petrograd and restore the monarchy in Russia (Петров 1961, 13, 15, 21-31; Холодовский 1975, 23, 59; Мери 1997, 125-128). K. G. Mannerheim believed that such a "service" in exchange for the recognition of independence and territorial concessions in Karelia should have become the basis for future good-neighborly relations between Finland and Russia (Маннергейм 2011, 163, 197-198), otherwise, the existence of Bolshevism in Russia would have produced the threat not only to Finland, but also to the world as a whole (Маннергейм 2011, 158, 195). Unfortunately, K. G. Mannerheim's initiative did not find understanding among the White Government of Russia especially in the person of the Supreme Ruler Admiral A. Kolchak, who did not recognize the independence of Finland and other new states (Белофинны 1940, 59, 64; Колчак 1929, 87, 93, 97-98, 100, 103, 105-106; Эйде 1931, 30). In addition, during the transition to the republican rule in Finland in the summer of 1919, on the background of increasing anti-war propaganda of left-wing forces and Mannerheim's lost presidential elections, the negative point of view on the issue of intervention in Russia increased dramatically in the Finnish public opinion, that did not allow Baron K. G. Mannerheim to start the operation for capturing Petrograd and to join the Polish campaign against Soviet Russia (Петров 1961, 31; Мери 1997, 128-129; Власов, Власова 2005, 139, 152). The new government of Finland reacted positively to the peace proposal of Soviet Russia. The peace negotiations began on 22 September 1919, in fact during the Polish counteroffensive, after the "Miracle on the Vistula", that gave a chance to preserve the Bolshevik regime in Russia.

In Romania, when trying to establish the Soviet power, the Bolsheviks also relied on the Russian military units which were disposed there. However, on the one hand, the desire of Russian soldiers, tired of the war, to return home after the armistice with the Central Powers, and, on the other hand, the high battle spirit and loyalty to the throne of the Romanian army did not allow the Bolsheviks to seize Iasi and overthrow the monarchy. The Romanian army quickly disarmed the Bolsheviks (Hitchins 2011, 99; История 1971, 20; Очерки 1985, 186; Мельтюхов 2010, 28), and on 21 January 1918, it started the operation for the liberation of Bessarabia from Bolshevism, which the Bolsheviks considered as a part of the territory of Russia (Atanasiu et al. 1979, 109; Hitchins 2011, 96; Mitraica 2002, 36; Preda, Prodan 2012, 126; Torrey 2011, 273-278; История 1971, 22; Мельтюхов 2010, 35).

On 26 January 1918, the Bolshevik government of Russia officially announced that diplomatic relations had been severed and the beginning of the war with Romania. Lenin wrote: "*The fire of the proletarian uprising broke out in Finland. The fire has spread to Romania ..* " (История 1971, 17). The Bolshevik uprisings were held almost simultaneously in Helsinki, Kiev, Odessa, Chilia, Izmail, Sulina, Tulcea (История 1971, 16). If Petrograd was the base of subversive activity against Finland, Odessa was used by the Bolsheviks as a similar center against Romania (Ponomariov 2012, p. 328-331, 335-336, 339, 341-342,

347, 349; Şişcanu 2010, 148; Rotari 2004, 127; Hitchins 2011, 95; История 1971, 14, 16; Очерки 1985, 187).

At the end of April 1919, on the eve of the Soviet offensive, the so-called Bessarabian SSR was proclaimed in Odessa (Ponomariov 2012, 334; Мельтюхов 2010, 75), which really existed on paper until September 1919, and then, on 12 October 1924, the Autonomous Moldavian SSR was formed by the resolution of the All-Union Central Executive Committee as a foothold for offensive to Romania and to the Balkans as a whole (Şişcanu 2010, 158-159, 162; Білоус, Тучинський 2014, 38-41; Боєчко 1994, 26-28; Галущенко 2014, 202). It should be noted that the Red commander G. Kotovsky explicitly stated the reason for the creation of the republic to the Bolshevik party leadership in a memorandum of February 1924: "*The Moldavian republic can play the same role as a political propaganda factor, as Karelian plays in relation to Finland*" (Білоус, Тучинський 2014, 38).

On 6 April 1919, Soviet headquarters made the plan to invade Romania on the broad front from Kamenetsk-Podolsky to the Black Sea in order to join the Hungarian Red Army in Bucharest (Мельтюхов 2010, 69). Meanwhile, on 10 April 1919, the Romanian Crown Council made the decision to attack Soviet Hungary preventively. The offensive started on 16 April 1919; the Romanian troops did not meet with any resistance (Ormos 1983, 237-238; Romsics 2001, 137). On 22 April 1919, the Russian Red Army reached the Dniester, and the task was set before it: "*to establish the power of the proletariat in Romania together with the Soviet troops of Hungary*" (Мельтюхов 2010, 73). On 1 May 1919, an ultimatum was sounded to the Romanian government: immediately withdraw the troops from Bessarabia, otherwise the Soviet side will consider itself "*relative to Romania in complete freedom of action*" (Мельтюхов 2010, 76; История 1971, 44). At the same time, the invasion's operation to the territory of Romania began according to the classical Bolsheviks' scheme: the revolt of the Bolsheviks' groups in the populated locality and then "military assistance" from Soviet Russia. On 8 May 1919, the "workers 'and peasants' government of Bessarabia" proclaimed the "Bessarabian Socialist Soviet Republic" as part of the Ukrainian SSR (Мельтюхов 2010, 75).

Since 1 May 1919, positional battles along the Dniester began. On 12 May 1919, the Reds managed to cross the Dniester, but their attempts were repulsed. The second attack took place on 27 May 1919, at the town of Tighina (Bender) by a small detachment of the Reds and was also quickly defeated by the Romanian troops (Rotari 2004, 126-130). In June, the battles became positional, and in July 1919 they completely stopped due to the evacuation of the Reds under the pressure of the Polish troops, on the one hand, and the Russian White Army, on the other hand.

Romania managed to choose an effective war strategy on two fronts: defense on the Russian front along the Dniester, and a massive offensive on the Hungarian front. As a result of successful offensive operations, the Romanian army occupied Budapest on 3 August 1919 and liquidated the Soviet power in Hungary (Preda, Prodan 2012, 156-157; Nagy 2014, 109, 118; Zetényi Csukás 2018, 73-75; Suba 2012, 66-75; Raffay 2010, 194-196). The National army of Hungary (the White army) was created by Admiral M. Horthy with Headquarters in Szeged and managed to liberate the part of territory of Hungary then gradually took the territory of the Kingdom after the Romanian evacuation from November 1919 to the end of March 1920 (Horthy 2000, 119-126, 128-129; Suba 2012, 68, 70-71, 74-75; Zetényi Csukás 2018, 48-75).

By virtue of the fact, the Romanian-Hungarian war (16 April – 3 August 1919) waged during the Paris Peace Conference on the background of the unsettled Romanian-Hungarian border, some historians consider it as the continuation of the First World War in Central Europe (Hitchins 2011, 110, 118-123, 130-132; Preda, Prodan 2012, 129-174; Torrey 2011, 320-327). D. Diener believes that the cause of this war was not the spread of communism, but the desire of Soviet Hungary to return Transylvania, while the Romanian intervention in Hungary was largely due to territorial problems rather than counter-revolutionary motives (Diner 2008, 63, 66, 68-69).

During 1919-1920, Romania defended its eastern border, and did not participate in Allied intervention against the Bolsheviks despite France's pressure. In 1919 this fact was explained by the Hungarian-Romanian war (Romania did not have enough resources to conduct offensive operations simultaneously on both fronts). The Romanian

army conducted only the limited offensive against the Reds, crossing the Dniester and taking Tiraspol in the summer of 1919 which Romanian government transferred to the Russian Whites, in the hope that Denikin's government would recognize the new border on the Dniester, but it did not happen. General A. Denikin only recognized the Dniester as the demarcation line between the Romanian and the Russian White troops, but he refused to sign any document proposed by I. Brătianu about new Russian-Romanian border on the Dniester (Деникин 2006, 583-584). So, this fact forced Romania to seek the peace agreement with the Russian Bolshevik government, because the Bolsheviks formally proclaimed national self-determination. That is why in 1920 despite the possibility of continuing military operations against Soviet Russia, Romania declined to support not only the Russian White forces, but also Poles in the Soviet-Polish war. M. Mitraica explains Romanian politics by its aspiration for the peace agreement with Soviet Russia, hoping that the Soviet government will recognize Bessarabia as a part of Romanian territory (Mitraica 2002, 112). However, Romanian diplomacy did not manage to realize it. Romania remained the only state of Cordon Sanitaire which Soviet Russia did not sign the peace treaty.

Thus, unlike Finland and Poland waged the war against Soviet Russia on one front, Romania was forced to fight on two fronts: in 1918 against the Central Powers and against Soviet Russia, and in 1919 against Soviet Russia and Soviet Hungary. As for Romania, the questions of Bessarabia and Transylvania were the same as the Karelian issue for Finland. In the struggle against Bolshevism, both countries tried to resolve their national unification issues. The only difference was that Romania managed to implement its national project at that time, and Finland failed to complete it.

Poland entered the war against Bolshevism almost a year later then Romania and Finland. Due to its geopolitical position Poland had several advantages. Firstly, during the period of the Brest-Litovsk system, Poland did not have a common border with Soviet Russia, because on the East Poland was separated from Russia by Lithuania and the Ukrainian State. Secondly, in the contrast to Finland and Romania, there was not such an important factor of Bolshevism as the Russian troops in Poland due to German and Austro-Hungarian occupation since 1915. In this regard, the Bolshevik threat to Poland appeared only in the winter of 1919 when the Russian Red Army approached the Polish border and the Bolsheviks created the so-called Belarusian and Lithuanian-Belarusian Soviet republics as the bases for the hidden aggression against Poland (Neiberg, Jordan, Showalter 2012, 214; Мильтюхов 2004, 29).

Formally, Soviet Russia did not recognize itself as a party to the conflict with Poland in 1919. Moreover, the Bolsheviks declared non-recognition of the Partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the XVIII century, and therefore, it was assumed that Poland would try to restore its borders of 1772, and, thus, it would be dragged into the sphere of the Soviet influence.

J. Pilsudski, in turn, proposed to separate Poland from Bolshevik Russia with a double buffer: 1) the territory from the Curzon line to the Dmowski line within Poland, mainly with non-Polish population, was supposed to preserve the Polish ethnic territory from the east; 2) to the east of the Dmowski line it was assumed that non-Bolshevik buffer-states Ukraine and Belarus would separate Poland from Soviet Russia (Neiberg, Jordan, Showalter 2012, 213; Симонова 2013, 6, 24, 29-31; Матвеев 2008, 269; Мильтюхов 2004, 27, 53-54). The liberation from the Bolsheviks of the eastern territory within the borders of 1772 and the occupation of Kiev by the Polish army was to ensure in the future the mobilization potential of the armies of Ukraine and Belarus in order to be engaged in a full-scale struggle against Bolshevism (фон Валь 1938, 2-3; Наленч, Наленч 1990, 102).

In 1919 the Polish army had the necessary potential to occupy Moscow and liquidate the Soviet power, but the intransigence of General A. Denikin, both in the territorial issue and in the recognition of the independence of Poland, forced J. Pilsudski to stop the offensive to Moscow and to allow the Reds to regroup their forces against A. Denikin. Admittedly, J. Pilsudski was afraid of the great-power nationalism of Russian Whites, more than of Bolshevik internationalism (Buttar 2017, 422-423; фон Валь 1938, IV, 2-3; Наленч, Наленч 1990, 102; Власов, Власова 2005, 149-151).

In E. von Wahl's opinion, only the nationalism of new states (Finland, Poland, Ukraine and Estonia) could defeat the internationalism of the Reds (фон Валь 1937, 8-10, 12, 43, 48, 52, 54-56; фон

Валь 1938, XV, XXII, XXIII, 2). However, the Slogan of the leaders of the Russian Whites, such as Admiral A. Kolchak and General A. Denikin "Russia one and indivisible" did not give the opportunity to create the common front of struggle against Bolshevism, which was planned by Baron K. G. Mannerheim and J. Pilsudski (Власов, Власова 2005, 149-151, 156). For example, after Finland provided substantial military assistance to Estonia, it was Admiral Kolchak's obstinacy in recognition of the independence of Finland and Estonia that prevented the offensive of the Finnish-Estonian coalition to Petrograd. At the same time, unlike the Russian Whites, Admiral M. Horthy was forced to recognize the post-war territorial losses that allowed to restore the monarchy in Hungary.

In addition to the contradictions between the national Whites and the Great Russian Whites, who supported the idea of "one and indivisible", there was also a disconnect among the interests and goals of states within Cordon Sanitaire, that was a serious obstacle to the elimination of Bolshevism in Russia. During the Polish-Bolshevik war of 1920, signed in Tartu peace agreements between Soviet Russia, on the one hand, and Estonia and Finland, on the other hand, excluded the support for the Polish counteroffensive from Finland and Estonia (Власов, Власова 2005, 138-139). Romania also denied supporting Poland, hoping to conclude a peace treaty with Soviet Russia. Poland itself wanted to separate itself from Soviet Russia by means of the so-called buffer-states rather than to restore the old regime in Russia.

At the same time, the preservation of Bolshevism in Russia created a constant threat in Central and Eastern Europe, directly to the states of Cordon Sanitaire, against which the Bolsheviks created the Soviet pseudo-republics of Karelia, Belorussia and Moldavia, as bases for further enlargement of Soviet power to Finland, Poland and Romania.

Thus, the emergence of Cordon Sanitaire was a response to the spread of Bolshevism in Europe, which began as a result of the revolutionary collapse of the Russian (1917-1918) and Austro-Hungarian (1918-1919) Empires. Bolshevism was an international phenomenon, its goal was the World Revolution, the bases of which were the Soviet republics of Russia and Hungary.

As a result of the Anti-Bolshevik Wars of 1918-1920 in Central and Eastern Europe, new regional centers of power emerged: Finland, Romania, Poland, which became the key links of Cordon Sanitaire. In this regard, Finland and Poland had necessary military potential and had the opportunity to liquidate Bolshevism in Russia in exchange for the recognition of their independence by the Russian White government. However, the intransigence of Admiral A. Kolchak and General A. Denikin did not allow to realize these plans. And, on the contrary, the more flexible position of Admiral M. Horthy ensured restoration in Hungary.

The preservation of the Bolshevik regime in Russia became the source of a new war in Europe and proved the ineffectiveness of the policy of Cordon Sanitaire and the inability of Britain and France to ensure the independence and the territorial integrity of Finland, Poland, the Baltic States and Romania, especially, after the Molotov-Ribbentrop Pact in August 1939 (Киссинджер 1997, 216, 290, 293, 295).

Bibliography

Atanasiu et al. 1979: V. Atanasiu, A. Iordache, M. Iosa, I. Oprea, P. Oprescu, România în Primul Război Mondial (Bucureşti 1979).

Bradley 1968: J. Bradley, Allied Intervention in Russia (New York-London 1968).

Buttar 2017: P. Buttar, The Splintered Empires. The Eastern Front, 1917-1921 (Oxford-New York 2017).

Diner 2008: D. Diner, Cataclysms. A History of the Twenties Century from Europe's Edge (Madison 2008).

Hiden 2008: J. Hiden, The Baltic Question During the Cold War (New York 2008).

Hitchins 2011: K. Hitchins, Ionel Brătianu. Romania (London 2011).

Horthy 2000: N. Horthy, Memoirs (Safety Harbor 2000).

Jutikkala, Pirinen 1974: E. Jutikkala, K. Pirinen, A History of Finland (London 1974).

Kirby 1979: D. Kirby, Finland in the Twentieth Century (London 1979).

Macmillan 2003: M. Macmillan, Paris 1919. Six Months that Changed the World (New York 2003).

Mitraica 2002: M. Mitraica, Moldova: A Romanian Province under Russian Rule. Diplomatic History from the Archives of the Great Powers (New York 2002).

Munholland 1981: K. Munholland, The French Army and Intervention in Southern Russia, 1918-1919. In: Cahiers du Monde Russe et Soviétique. Vol. XXII(I), 1981, 43-66

Munholland 1988: K. Munholland, The French Army and Intervention in the Ukraine. In: Revolutions and Interventions in Hungary and Its Neighbor States, 1918-1919 (Boulder New York 1988), 335-356.

Nagy 2014: M.M. Nagy, Magyarország as első világháborúban. Térképek történelmi áttekintéssel (Budapest 2014).

Neiberg, Jordan, Showalter 2012: M. Neiberg, D. Jordan, D. Showalter, The Eastern Front, 1914-1920. From Tannenberg to the Russo-Polish War (London 2012).

Ormos 1983: M. Ormos, Padovától Trianonig (Budapest 1983).

Preda, Prodan 2012: D. Preda, C. Prodan, Romania in WWI. A Concise History (Saarbrücken 2012).

Ponomariov 2012: V. Ponomariov, Considerations Regarding the Communist Activity in Bessarabia between 1918 and 1921. Danubius XXX, 2012, 327-349.

Puntila 1975: L. Puntila, The Political History of Finland 1809-1966 (London 1975).

Raffay 2010: E. Raffay, Balkáni Birodalom. Nagy-Románia megteremtése 1866-1920 (Budapest 2010).

Romsics 2001: I. Romsics, A trianoni békeszerződés (Budapest 2001).

Rotari 2004: L. Rotari, Mişcarea subversivă din Basarabia în anii 1918-1924 (Bucureşti 2004).

Şişcanu 2010: I. Şişcanu, R.A.S.S. Moldovenească – o replică a Careliei sovietice executată de Kremlin (1924). In: Analele Universităţii Dunărea de Jos din Galaţi, Seria Istorie, vol. 9 (Galaţi 2010), 145-162.

Suba 2012: J. Suba, A románok Magyarországon. Nagy Magyarország 3, 2012, 66-75.

Torrey 2011: G. Torrey, The Romanian Battlefront in World War I (Lawrence 2011).

Wourinen 1965: J. Wourinen, A History of Finland (New York-London 1965).

Zeténzi Csukás 2018: F. Zeténzi Csukás, A Nemzeti Hadsereg. Vitéz nagybánzai Horthy Miklós 150. születésnapjára (Szeged 2018).

Белофинны 1940: Белофинны на службе англо-французских интервентов в 1919 г. In: Красный Архив, № 1(98), 1940, 31-67.

Берти 1927: Ф. Берти, За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже 1914-1919 (Москва-Ленинград 1927).

Білоус, Тучинський 2014: С. Білоус, В. Тучинський, Політичні передумови утворення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки у складі УРСР в 1924 році. In: Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Історія, вип. 22 (Вінниця 2014), 38-42.

Боєчко 1994: В. Боєчко, Утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської республіки і «Бессарабське питання». Проблеми історії України 3, 1994, 27-31.

Бригадин 2003: П. Бригадин, У. Ладысеў, Беларусь паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917-1939 гг.) (Минск 2003)

фон Валь 1937: Э. фон Валь, Значение и роль Украины в вопросе освобождения России от большевиков на основании опыта 1918-1920 гг. (Таллинн 1937).

фон Валь 1938: Э. фон Валь, Как Пилсудский погубил Деникина (Таллинн 1938).

Власов, Власова 2005: Л. Власов, М. Власова, Маннергейм и Польша (Санкт-Петербург 2005).

Галущенко 2014: О. Галущенко, Образование Молдавской АССР: современный взгляд историка. Проблемы национальной стратегии 5(26), 2014, 202-218.

Декреты 1957: Декреты Советской власти, т. I (Москва 1957).

Деникин 2006: А. Деникин, Очерки Русской Смуты. В 3-х кн. Кн. 3. Т. 4-5. Вооруженные силы Юга России (Москва 2006).

Документы 1959: Документы внешней политики СССР. Т.1 (Москва 1959).

Егоров 1952: Ф. Егоров, Разгром белофинской авантюры в Карелии в 1919 году (Петрозаводск 1952).

Игнатенко и др. 1990: И. Игнатенко, И. Ломако, Е. Прыгунова, П. Селиванов, В. Толстой, Иностранная военная интервенция в Белоруссии, 1917-1920 (Минск 1990).

История 2008: История имперских отношений: белорусы и русские, 1772-1991 (Минск 2008).

История 1971: История Румынии 1918-1970 (Москва 1971).

Киссинджер 1997: Г. Киссинджер, Дипломатия (Москва 1997).

Колчак 1929: Колчак и Финляндия. In: Красный Архив, т. 2(33), 1929, 82-143.

Круталевич 1975: В. Круталевич, Рождение Белорусской советской республики. (На пути к провозглашению республики октябрь 1917 - декабрь 1918) (Минск 1975).

Людендорф 2005: Э. Людендорф, Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. (Москва-Минск 2005).

Маннергейм 2011: К.Г. Маннергейм, Мемуары (Москва 2011).

Матвеев 2008: Г. Матвеев, Пилсудский (Москва 2008).

Мельтюхов 2010: М. Мельтюхов, Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940 (Москва 2010).

Мельтюхов 2004: М. Мельтюхов, Советско-польские войны (Москва 2004).

Мери 1997: В. Мери, Карл Густав Маннергейм – Маршал Финляндии (Москва 1997).

Милюков 1925: П. Милюков, Национальный вопрос (Происхождение национальности и национальные вопросы в России) (Прага 1925).

Наленч, Наленч 1990: Д. Наленч, Т. Наленч, Юзеф Пилсудский. Легенды и факты (Москва 1990).

Очерки 1985: Очерки политической истории Румынии (1859-1944) (Кишинев 1985).

Петров 1961: В. Петров, Финляндия в планах империалистических держав в 1918-1920 годах (Петрозаводск 1961).

Савченко, Бутоннэ 2012: В. Савченко, П. Бутоннэ, Французское военное присутствие в «Одесском регионе» (декабрь 1918 - апрель 1919): к вопросу о причинах неудач «Южнорусской» экспедиции. In: Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. Вып. 13, 2012, 120-184.

Симонова 2013: Т. Симонова, Советская Россия (СССР) и Польша. Русские антисоветские формирования в Польше (1919-1925 гг.) (Москва 2013).

Собрание 1943: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1920 г. Управление делами Совнаркома СССР (Москва 1943).

Сюкияйнен 1948: И. Сюкияйнен, Карельский вопрос в советско-финляндских отношениях в 1918-1920 годах (Петрозаводск 1948).

Фельштинский 1991: Ю. Фельштинский, Крушение Мировой революции. Очерк первый. Брестский мир (октябрь 1917 - ноябрь 1918) (London 1991).

Холодовский 1975: В. Холодовский, Финляндия и Советская Россия 1918-1920 (Москва 1975).

Черчилль 1932: В. Черчиль, Мировой кризис (Москва-Ленинград 1932).

Эйде 1931: И. Эйде, Финляндия и ее внешняя политика (Москва 1931).

Polonia, România, Finlanda: formarea cordonului sanitair, 1918-1920

Cuvinte-cheie: cordon sanitar, bolşevismul, exportul de revoluţie, Războiul sovieto-polon (1919-1920), Războiul român-maghiar (1919), Războiului de Eliberare a Finlandei (1918-1920).

Rezumat: Prăbuşirea Imperiilor Rus şi Austro-Ungar, a condus nu numai la apariţia unor noi state independente din Europa Centrală şi de Est, dar, de asemenea, la revoluţii sociale şi apariţia unor noi ameninţări la adresa ordinii internaţionale în faţa bolşevismului. Bolşevicii au preluat puterea în Rusia în 1917 şi în Ungaria, în 1919, au încercat să extindă puterea sovietică în Europa, prin intermediul aşa-numitului „export de revoluţie", şi au considerat republicile sovietice din Rusia şi Ungaria ca o bază pentru revoluţia socialistă mondială.

Pentru a preveni răspândirea bolşevismului a fost construit aşa-numitul cordonul sanitar, din Scandinavia în Balcani, care se baza pe un stat lider anti-bolşevic în războiul din 1918-1920 şi să genereze noi centre regionale de putere: Finlanda, Polonia, România.

Finlanda, după ce a acordat asistenţă militară Estoniei pentru a respinge agresiunea bolşevică în 1919, de fapt, a devenit centrul puterii în regiunea baltică. România, după un război pentru unitatea naţională şi împotriva bolşevismului pe două fronturi în 1918-1919, a fost capabilă să elimine din Ungaria Republica Sovietică şi să restaureze monarhia în Ungaria, în acelaşi timp, respingând atacurile bolşevicilor de pe Nistru, a devenit un scut de la bolşevism în Balcani. În cele din urmă, Polonia a respins invazia bolşevicilor din Europa Centrală în 1920.

Astfel, a fost creat un cordon sanitar de centru (Polonia), care a acoperit Europa Centrală, şi două, care acopereau Scandinavia (Finlanda) şi Balcanii (România).

Польша, Румыния, Финляндия: формирование санитарного кордона, 1918-1920

Ключевые слова: Санитарный кордон, большевизм, экспорт революции, Советско-польская война 1919-1921 гг., Румынско-венгерская война 1919 года, Освободительная война Финляндии и Советско-финская война 1918-1920 гг.

Резюме: Распад Российской и Австро-Венгерской империй привел не только к возникновению новых независимых государств в Центральной и Восточной Европе, но и к социальным революциям и появлению новой угрозы международному порядку в лице большевизма. Большевики, захватившие власть в России в 1917 году и в Венгрии в 1919 году, пытались распространить советскую власть в Европе посредством так

называемого «экспорта революции» и рассматривали советские республики России и Венгрии как базы Мировой социалистической революции.

Для предотвращения распространения большевизма был выстроен так называемый «санитарный кордон» от Скандинавии до Балкан, основу которого составляли государства, ведущие антибольшевистские войны в 1918-1920 годах и ставшие новыми региональными центрами силы: Финляндия, Польша, Румыния.

Финляндия, оказав военную помощь Эстонии для отражения большевистской агрессии в 1919 году, фактически стала центром силы в Балтийском регионе. Румыния, ведя войну за национальное объединение и против большевизма на два фронта в 1918-1919 годах, сумела ликвидировать Венгерскую советскую республику и провести реставрацию монархии в Венгрии, одновременно отразив атаки большевиков на Днестре, стала своеобразным щитом Балкан от большевизма. Наконец, именно Польша отразила нашествие большевиков в Центральную Европу в 1920 году.

Таким образом, санитарный кордон состоял из центра (Польша), прикрывающего Центральную Европу, и флангов, прикрывающих Скандинавию (Финляндия) и Балканы (Румыния).

22.04.2019

Dmytro Bondarenko, University of Szeged, Egyetem u. 2, 6722 Szeged, Hungary, https://orcid.org/0000-0003-1608-1282, e-mail: dbond70@gmail.com

THE ISSUE OF COMPENSATION FOR EXPROPRIATED POLISH CITIZENS IN ROMANIA IN RELATIONS BETWEEN WARSAW AND BUCHAREST IN THE INTERWAR PERIOD

Henryk Walczak

Keywords: compensation, expropriated Polish citizens in Romania, the interwar period.

The Polish-Romanian alliance, concluded in March 1921, was to protect both countries against the threat of Soviet Russia. However, the mutual relations were influenced over a significant period of time by the problem of compensation for Polish citizens expropriated by the Romanian authorities as a result of implementing the agrarian reform. These properties were located in newly incorporated provinces, i.e. in Bessarabia, Bukovina and Transylvania. The royal decree on agricultural reform in the first of these provinces was issued in March 1920, in the other two in July 1921. All landowners with estates of more than 100 ha were subject to land reform, while in the Old Kingdom, so-called *Regat*, with estates of more than 500 ha. The amounts of indemnification paid to individual ethnic groups were also different. During the implementation of the reform, the citizens of the United Kingdom, France and Italy received 42-45 thousand lei for one hectare, while the Poles only 750 lei, and it was given in depreciated coupons, which actually were worth 40% of the market value. Not surprisingly, it caused their resentment and prompted them to seek support from the government and the Sejm of the Republic of Poland for compensation of the losses (Szebeko 1924, 18-19; Bułhak 1977, 310; Walczak 2008, passim; Ţurcanu 1991, 10-25; Catîrău 2010, 40, 42)[1].

Polish diplomacy did not remain deaf to these efforts and tried to include the issue of compensation in the negotiations on the alliance, introducing in the draft the obligation of both governments to provide citizens of the allied state with benefits from the implemented agricultural reforms. The Romanian side did not accept this, in practice a unilateral, commitment, and the Poles did not insist, because the matter of concluding the alliance had a decisive priority and it could not be exposed to the risk of impasse. Similarly, the efforts to include this issue in negotiations on a trade treaty conducted in Bucharest in June 1921 were ineffective (Walczak 2008, 122-123)[2].

The problem of compensation became one of the priorities of Roman Dmowski, the minister of foreign affairs[3] in the second government of Wincenty Witos. In the instructions to the Polish envoy to Bucharest, Józef Wielowieyski[4], he recommended that efforts be made in this matter. The resignation of the cabinet, and then the lack of understanding of this issue on the part of Maurycy Zamoyski[5], the new head of the ministry of foreign affairs, meant that the efforts of the Polish legation in Bucharest brought some progress only at the beginning of 1925. At that time, they received a note from Palatul Sturdza defining the conditions necessary for the withdrawal of property sequesters in individual cases. An important role among them was the procedure for determining citizenship contained in the Rome Convention of April 6, 1922, which Warsaw, due to disputes with Germans expropriated in the former Prussian partition, did not intend to ratify. At that time, the Besarab landowners deprived of

[1] Archive of New Files (AAN), Ministry of Foreign Affairs (MSZ), vol. 6370, f. 36-37 (political and economic report of the consulate of the Republic of Poland in Chisinau from December 8, 1927, no. 426); Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, Bucureşti (AMAE), 71/1920-1944, Polonia, vol. 52, f. 307 (annex to the Iacovaky's report of February 15, 1926, no. 603; The Polish Institute and Sikorski Museum in London (IPMS), A27/10 II, f. 10 (A memorial for the Commission [from 1933?]).

[2] AAN, MSZ, vol. 6407, f. 161-162 (Projet de convention entre la Pologne et la Roumanie), f. 169 (a note [no date or signature]); Hoover Institution Archives (HIA). Polska. Poselstwo (Rumunia) (Rumunia). Księga szyfrów (Ks.szyf.) no. 1, box (b.)1, folder (f.) 1 (Sapieha's telegram to Skrzyński from December 22, 1920, no. 39).

[3] He held this position from October 27 to December 14, 1923.

[4] He remained in this position in the years 1923-1927.

[5] In this position he remained from January 19 to July 27, 1924.

property established the Union of Property Defence of Polish Citizens in Romania, which began to persuade Wielowieyski to intensify efforts in the field of indemnification. In response to the actions of the Polish envoy, Romanians pointed to the lack of documents indisputably confirming the nationality of Polish citizens expropriated in Bessarabia. During the second half of 1925, the legation received such lists. There were names of 10 families and 15 individual proprietors applying for compensation on it (Walczak 2004, 220)[6].

The subsequent obstacles posed by Bucharest made Poland decide to combine the problem of compensation with the prolongation of the covenant, which expired in March 1926. The Romanian envoy in Warsaw, Alexandru Iacovaky[7], opposed this, pointing out that making the two issues dependent on each other might lead to the conclusion that Romania for the extension of the alliance would pay compensation for the Bessarabian assets taken over. Undersecretary of state at the ministry of foreign affairs Kajetan Dzierżykraj-Morawski disagreed with this interpretation. In the Polish ministry of foreign affairs, it was expected that Romanians examining the expectations of the citizens of "the friendly and allied country" would take into account "the whole relations between the two nations". It was also hoped that the refund would be in line with the real value of the expropriated estates, and the amount would be determined by an agreement with Warsaw and paid out in 1926[8].

On 23 March, an official note was filed in the Romanian ministry of foreign affairs indicating the actual relationship between the settlement of compensation and the renewal of the covenant. The Romanians did not seem to be impressed. In Poland matters of greater importance took precedence. In order not to lose face, the envoy of the Republic of Poland declared that the failure to meet the expectations of Poland would not affect the signing of the alliance, but would result in Poland adopting a iunctim between the settlement of the compensation issue and the ratification of the treaty. In Bucharest, for obvious reasons, nobody opposed. As a result, a guarantee agreement between the two countries was signed on March 26. In the following weeks, the new Romanian government, with General Alexandru Averescu as the Prime Minister[9], made efforts to quickly ratify the treaty, trying to separate it from the matter of compensation. First, an oral and then written statement was proposed in which Romania would undertake to pay the compensation. It was to be made public after the final list of Poles covered by indemnification, and by that time the treaty would be ratified by Poland, which, however, did not want to agree to such a solution, insisting on the iunctim of both matters (Walczak 2013, 133-134).

A radical change in the attitude of the Republic of Poland took place after Marshall Piłsudski had taken power in May 1926. Perhaps because of the Soviet-German rapprochement[10] that was taking place at that time, the Marshal expressed his conviction that the fundamental interests of both states required them to quickly ratify the treaty. He added that it was appropriate to stop combining the "highest interest", i.e. the alliance with Romania, with the issue of compensation only for a "limited number of people". Iacovaky welcomed the enunciation, declaring that the promises of the Romanian Government regarding compensation remain unchanged, but he needs time to confirm the Polish citizenship of people whose estates had been sequestrated and to estimate their value[11].

[6] AAN, Embassy in Paris, vol. 148, f. 45-46 (Dmowski's instructions for Wielowieyski from December 4 1923); AAN, Embassy in Bucharest, vol. 81, f. 14-15 (political report by Starzewski to the Ministry of Foreign Affairs of January 22, 1925, no. 15); AAN, Embassy in Bucharest, vol. 81, f. 58 (Wielowieyski's letter to Z. Michałowska from May 28, 1925, no. 1600), f. 73, 75, 76-79, 83-86, 139 (letters from the consul in Chisinau, A. Świerzbiański to the envoys in Bucharest from July 1, 1925, no. 889 + annexes; August 26, 1925, no. 2359 + attachment; December 23, 1925, no. 133); AMAE, 71/1920-1944, Polonia, vol. 52, f. 109-110 (report by Florescu to Duka from December 4 1923, no. 5918); HIA. Romania, Ks.szyf. No 1, b. 1, f. 1 (Wielowieyski telegram to the Ministry of Foreign Affairs of February 10, 1925, no. 8; K. Bader's telegram to the Legation in Bucharest from February 16, 1925, no. 17).

[7] He held this position in the years 1925-1927.

[8] HIA. Rumunia, Ks.szyf. nr 2, b. 1, f. 2 (Morawski's telegrams to the legation in Bucharest from February 9 [no. 7], 18 [no. 15] 1926); AMAE, 71/1920-1944 Polonia, vol. 52, f. 302-306 (Iacovaky's report to Ducaof February 15, 1926, no. 603).

[9] This cabinet functioned from March 30, 1926 to June 4, 1927.

[10] This was manifested by the treaty of friendship and neutrality signed on April 24, 1926.

[11] AMAE, 71/1920-1944 Polonia, vol. 62, f. 47c-48 (Iacovaky's telegram to the Ministry of Foreign Affairs of June 1 1926, no. 2082; Iacovaky's report to the Ministry of Foreign Affairs of June 17, 1926, no. 2428).

After some time, Romanian minister of foreign affairs Ion Mitilineu[12] in a conversation with the chargé d'affaires of the Republic of Poland in Bucharest, Edward Morawski, stated that there was no need to negotiate the compensation in the face of Piłsudski's reserved position on the case of iuncti. The negotiations would be possible after the ratification of the treaty and exchange of documents, and then the issue of indemnification would be promptly finalized. The statements of the head of Romanian diplomacy were understood in Warsaw as the intention to introduce a "reverse iuncti", consisting in the dependence of indemnification on the prior ratification of the guarantee treaty. This met with a definite response from the head of the Polish Ministry of Foreign Affairs August Zaleski[13], who told Iacovaky that, although Poland does not formally hold the position of iuncti, it would like to consider both matters "simultaneously, though independently"[14].

Zaleski's firm response made the Romanians realize that they had gone too far abusing Piłsudski's kindness. Therefore, Iacovaky declared to the head of Polish diplomacy that Romania wanted to settle the issue of compensation as soon as possible and did not intend to wait for the ratification of the treaty, although it would like to carry it out immediately. Mitilineu, in turn, proposed to Morawski to set the amount of compensation through diplomatic negotiations in a similar way as it had been done with regard to the French and English pretensions; he also demanded a list of people and properties for rapid verification, promising to establish a mixed Polish-Romanian commission. Zaleski welcomed these proposals, but he wished that they would take the form of a "fundamental declaration in writing". He also informed about the tallies of the Bessarabians entitled to compensation, which had been sent to the Polish legation in Bucharest. The head of the Polish diplomacy believed that now the negotiations would begin[15].

At the beginning of August 1926, Mitilineu unexpectedly distanced himself from the creation of a mixed commission, on the grounds of the poor orientation of the Romanian government regarding the compensation. However, he promoted the creation of his own Romanian commission composed of representatives of the Treasury, agriculture, foreign affairs and statistical office, which would thoroughly study the problem of compensation and submit a final report. It was intended to be established by September 1 at the latest. However, this was not done, and the Romanians explained that they had not been able to comply with the promisebecause of theholiday period and announced the beginning of the work of this bodyafter the return of Mitilineu from Geneva (he went there on September 3)[16].

Meanwhile, the ratification procedure in the Polish parliament was about to end, and the Romanians did not set up a commission, nor did they submit a "fundamental declaration" in writing. Probably at the request of Piłsudski, who wanted to ratify the Polish-Romanian treaty quickly, on September 24, 1926, the Sejm accepted the bill of ratification, and then sent it to the Senate. On November 5, at the session of the Senate Foreign and Military Affairs Committee, the Speaker of the Senate, Wojciech Trąmpczyński, pleaded not to ratify the treaty until the Romanian government would pay compensations comparable to the sums received by the citizens of Western countries. This alarmed Zaleski, who ordered chargé d'affaires Morawski to ask the Romanians about the stage of the issue of compensation, and in particular about the appointment of the commission. He added that the Polish government did not put a iunctim between compensation and ratification, however, the public opinion did for whom it is difficult to understand the obstacles posed by the allied state in such a trivial matter. In the meanwhile, on November 18, at the next meeting

[12] He remained in this position from March 30, 1926 to June 4, 1927.

[13] He held this position from May 15, 1926 to November 2, 1932.

[14] HIA. Romania, Ks.szyf. No 2, b. 1, f. 2 (Zaleski's telegrams to the mission in Bucharest from June 28 [no. 66], July 10 [no. 68, hence the quote], 1926; Morawski's telegram to the Ministry of Foreign Affairs of July 9, 1926, no. 69).

[15] HIA. Romania, Ks.szyf. No 2, b. 1, f. 2 (Zaleski's telegram to the mission in Bucharest from July 26, 1926, no. 73); AAN, MSZ, vol. 6404, f. 19 (letter from the Head of the Eastern Division [S. Janikowski] to the Parliamentary Department of the Ministry of Foreign Affairs from (?) November 1926).

[16] HIA. Romania, Ks.szyf. No 2, b. 1, f. 2 (Morawski's telegram to the Ministry of Foreign Affairs of September 3, 1926, no. 81); AAN, MSZ, vol. 6404, f. 20 (letter from the Head of the Eastern Division [S. Janikowski] to the Foreign Office of the Ministry of Foreign Affairs of (?) November 1926).

of the aforementioned committee, Trąmpczyński and several other senators supported the suspension of ratification until the Romanians settled the issue of compensation. However, pressure from Piłsudski and receiving from the Romanians information on the work of the aforementioned Romanian commission demanding full documentation of the compensation case from the Polish government, convinced the members of the Senate committee; so on November 25 it adopted the lawon the ratification of the treaty (Walczak 2013, 136-138).

After voting on the ratification law, the Romanians ceased to deal with the issue of compensation, and the Polish diplomacy lost a lever. In January 1927, Wielowieyski unsuccessfully intervened in this matter in Palatul Sturdza and Prime Minister Averescu. Although Mitilineu upheld the previous promises, he asked for the suspension of discussions until they resolved the dispute with Budapest regarding the deprivation of property (as a result of the 1921 agricultural reform) of Hungarian optants in Transylvania. The head of royal diplomacy feared that the settling of the indemnification case in favour of Poles could be treated by the Hungarians as a precedent and be used before the Romanian-Hungarian Court of Conciliation in Paris. This tribunal ultimately failed to settle the dispute between Budapest and Bucharest. However, this did not mean the return of the Romanians to the matter of Bukovina compensation. In June 1927, Jan Szembek, a new envoy of the Republic of Poland in Bucharest, intervened in this matter[17]. In response, the Romanians demanded a further delay until autumn, i.e. until examining the issue of Hungarian optants by the League of Nations. In a conversation with the Secretary General of the Romanian ministry of foreign affairs Dimitrie Ghiki, the representative of the Republic of Poland described such behaviour as unacceptable, but he could not do much (Anghel, Mareş, Preda 2003, 86-88; Dubicki 2009, 171-180)[18].

After the period of stagnation, the Polish Ministry of Foreign Affairs in January 1928 activated its actions regarding the Bessarabic compensation. At that time, Romanian envoy Carol Davila[19] was summoned to Wierzbowa, where he was given a note with a demand to resolve the matter quickly. A few weeks later, in March 1928, Zaleski talked about the problem of compensation with Romanian minister of foreign affairs Nicolae Titulescu[20] in Geneva, thanks to his presence at the Council of the League of Nations meeting. The head of the Polish diplomacy once again received assurance that indemnification would be provided since the Romanian government had made such commitments, however, due to the ignorance of the case, Titulescu needed time to study the problem[21].

After the interventions of Szembek, on July 20, 1928, Davila made a concrete proposal, offering to compensate for the lost property of Bessarabian Poles by transferring 100 ha of land to them. The people concerned considered the offer unfavorable and demanded monetary compensation. Despite such an assessment, the Romanian proposal was in Szembek's opinion "the first essential Romanian step in this matter". A new proposition from Bucharest was in September 1928, when foreign minister ad interim Constantin Argetoianu[22] offered to the representatives of the Property Defence Union of Polish Citizens in Romania a "double standard", i.e. 200 ha of land as compensation; the Romanian government wanted to compensate for the rest of the indemnification with expropriation bills. This proposal did not find recognition in the eyes of the Bessarabians either, although, as they admitted, it was a big step forward and could be a starting point for further discussions. However, the collapse of the Liberal government of Vintila Brătianu, which took place on November 9, 1928, turned out to be an obstacle[23].

[17] He held this position in the years 1927-1932.

[18] HIA. Romania, Ks.szyf. No 2, b. 1, f. 2 (Wielowieyski's telegram to the Ministry of Foreign Affairs of January 29, 1927, no. 11; a telegram from Zaleski to the mission in Bucharest on February 20, 1927, no. 23; Szembeka's telegram to the Ministry of Foreign Affairs of June 10, 1927, no. 66).

[19] He remained in this position in the years 1927-1929.

[20] He held this position from November 24, 1927 to November 9, 1928.

[21] HIA. Romania, Ks.szyf. No 3, b. 1, f. 3 (Jackowski's telegram to the legation in Bucharest from January 14, 1928, no. 5; Zaleski's telegrams to the envoys in Bucharest from March 21 [no. 30], June 28 [no. 56] 1928; Szembek's telegrams to the Ministry of Foreign Affairs of April 14 [no. 33], 28 [no. 37], 1928; Arciszewski's telegrams to the legation in Bucharest from June 21, 1928, no. 54)

[22] He remained in this position from August 3 to November 9, 1928.

[23] HIA. Romania, Ks.szyf. No 3, b. 1, f. 3 (Szembek's telegrams to the Ministry of Foreign Affairs of May 28 [no. 46], June 15 [no. 51], July 21 [no. 64, hence the quotation], September 21 [no. 83], 30 [no. 91], 1928; Zaleski's telegram to the envoys in Bucharest from November 1, 1928, no. 89).

On December 15, 1928, Konstanty Jeleński, chargé d'affaires ad interim of the legation in Bucharest, talked to Grigore Gafencu, Secretary General of the Romanian Ministry of Foreign Affairs, about the stance on the compensation of the Cabinet of Prime Minister Iuliu Maniu[24]. Gafencu said that the new foreign minister, Gheorghe Mironescu[25], would need to get acquainted with this problem before the planned visit to Warsaw in the near future. It took place in February 1929. During his stay, the head of Romanian diplomacy said that the matter of compensation could not be settled until then, because the Romanian authorities had been afraid of a precedent that could be discounted by Hungary in the dispute with Romania for expropriation of optants. Mironescu assured that the dispute would be settled soon, and then the matter of Bessarabian compensation would be also settled. In a conversation with Zaleski, it was agreed that in the near future negotiations would be undertaken in Bucharest on how to settle this problem definitively (Kurier Poznański 1929)[26].

The negotiations began in the first half of March 1929. Edward Raczyński – the deputy head of the Eastern Department of the ministry of foreign affairs and deputy Szembek conductedthem on the Polish side, while Romania was represented by Alexandru Nasta – legal adviser in Palatul Sturdza and Grigore Gafenc. It was established that the priority was to determine the list of people and estates concerned and the amount of compensation. Romanians made a proposal to pay 75 million lei as the total amount of indemnification, which did not meet the approval of the Polish interlocutors. On March 29, Raczyński signed a protocol with Nasta regarding the further mode of negotiations. The Polish side found it very important because it was the first written document on the compensation, signed by the Romanians. Further negotiations were conducted by Szembek, who sought to establish a list of persons and estates subject to compensation, but the right to compensation for most of them was contested by the Romanian Ministry of Foreign Affairs. The Polish envoy was afraid that the verification of the list would prolong the settlement of the matter and accused the Romanians that for the last 3 years they had been delaying it, sothat it would not become a precedent in the dispute with Budapest and then they offered compensation to the Republic of Poland by 75% lower than to Hungary. This did not encourage the Romanians to make concessions, neither did the suggestion to postpone the visit of the head of Polish diplomacy to Romania (Walczak 2013, 142-143).

At the end of April 1929, the Romanian Ministry of Foreign Affairs submitted a proposal to stop the discussion about the list of people and to start a discussion on the general amount of compensation. Szembek took it coldly, believing that Romanians would stand firm with their financial proposals and would not speed up this matter, while Warsaw's agreement to omit the list would allow them to treat damages as a "courtesy"" rather than the implementation of the commitment accepted in Poland. Raczyński, who came back to Bucharest at the beginning of May, joined in the negotiations. The hosts then proposed a payment of 120 million lei, raising the initial amount from the beginning of negotiations by 45 million lei, which, however, was a much smaller sum for 1 ha (390 zlotys) than the Hungarian optants (500 zlotys) could receive. Polish expectations oscillated around the amount of 150 million lei. Neither party was inclined to make concessions. On May 12, 1929, Szembek and Raczyński had a long conversation with Mironescu. The Polish envoy stated that the sum of 120 million lei could not be accepted by the Polish side. According to the envoy, the hard stand of the Romanians was the result of the conviction of the counselor Solomon Rosental, accepted by Palatul Sturdza, that the compensation case "he can win in front of every forum"[27].

The matter of the Bessarabians returned in September 1929, when Zaleski and Mironescu met in Geneva. Probably then, an initial compromise was reached. Its finalization took place during the visit of the Polish minister in Bucharest, where on October 25 both ministers signed a confiden-

[24] The Cabinet functioned from November 10, 1928 to June 6, 1930.

[25] He held this position from November 10, 1928 to June 6, 1930.

[26] HIA. Romania, Ks.szyf. No 3, b. 1, f. 3 (Jeleński's telegram to the Ministry of Foreign Affairs of December 15, 1928, no. 118; Jackowski's telegram to the legation in Bucharest from December 19, 1928, no. 106).

[27] HIA. Romania. Ks.szyf. No 3, b. 1, f. 3 (Szembek's telegrams to the Ministry of Foreign Affairs from April 30 [no. 70], May 5 [no. 71) 7 [no. 72], 9 [no. 75), 11 [no. 76], 13 [no. 78, hence quotations), 14 [no. 81], 1929; Wysocki's telegrams to the mission in Bucharest from April 30 [no. 57], May 9 [no. 58] 1929; AMAE, 71/1920-1944 Polonia, vol. 53, f. 198 (Mironescu's telegram to the legation in Warsaw from May 15, 1929, no. 30249).

tial protocol. The Romanian government made a commitment to allocate 130 million lei or its equivalent to the government of the Republic of Poland. The fulfillment of these arrangements was to take place in a special agreement until December 31, 1929. The government of the Republic of Poland, in turn, undertook to treat with the same kindness possible complaints about the claims of Romanian citizens expropriated in the Republic of Poland. It should be added that this obligation was prestigious and purely theoretical, as there were no such cases[28].

When it seemed that the content of a special Polish-Romanian agreement had already been established, on December 29, 1929, Mironescu demanded to include the wording there: "that the payment granted by Romania is only an act of friendship towards Poland, (...) [and] does not create the rights of owners <<en question >> (....), [neither] can create a precedent in any way. "The representative of the Republic of Poland protested against this supplement, declaring that this change did not coincide with Romania's commitment to the protocol of October 25, which showed that the contract was only "to determine the form and method of payment"[29].

The meeting of the Polish envoy with Prime Minister Maniu not only did not result in a return to previous arrangements, but the government head refused to enter into the agreement "even with a new clause". The reason for this attitude was concern about the consequences for Romania at the second Hague conference (3-20 January 1930) dealing with, among others, the case of Hungarian optants as a result of signing a compensation agreement with Poland. Maniu appealed to Szembek to refrain from taking action until Mironescu returned from the conference; he assured categorically that the agreed amount would be transferred to Warsaw within the deadline set in the agreement. The envoy of the Republic of Poland believed that Romania's attitude was disloyal and should be met with a "proper briefing", but the Polish Ministry of Foreign Affairs was determined to seek an agreement[30].

After the results of the Hague conference beneficial for Romania, it was no longer possible to conclude an agreement with Poland regarding compensation. Szembek, therefore, talked to Minister of Finance Virgil Madgearu[31] regarding the technical details of calculating the sum of compensation and transferring it to the Polish government. These problems were solved at the beginning of February 1930. What remained was to obtain from the Romanians a complete list of Bessarabians entitled to compensation. Bucharest was willing to pass it on, but along with a note stating that "the payment is an act of friendship with Poland" and not the recognition of the rights to compensation of the people listed, because these issues were regulated only by Romanian legislation and justice. Wierzbowa did not want to accept such a formula for fear of the difficulties which could be created by Romanians in the matter of compensation for expropriated Polish possessions in Bukovina. However, due to their rigid position and willingness to close the case, Warsaw finally reconciled with the proposed content of the note, to which a list of 45 persons entitled to compensation was attached. However, by order of Wierzbowa, Szembek, accepting the note on April 25, 1930, made a written objection that the position of the royal government regarding the principles of implementing agricultural reform in Romania should in no way limit the possibility of applying international law in this matter. A month earlier, on the recommendation of the Romanian Ministry of Finance, British Overseas Bank Ltd. made a transfer of the agreed compensation amount to the Polish embassy in London (Walczak 2013, 146).

Even during the negotiations on compensations for the Bessarabians, the Polish government started efforts in Bucharest on compensation for Polish citizens expropriated as a result of imple-

[28] HIA. Romania. Ks.szyf. No 3, b. 1, f. 3 (Kobylański's telegram to the Ministry of Foreign Affairs of September 5, 1929, no. 148); HIA. Romania. Ks.szyf. No. 4, p. 2, f. 1 (Zaleski's telegram to the envoy in Bucharest from October 15, 1929); AMAE, 71/1920-1944 Polonia, vol. 64, f. 108-109 (Confidential protocol signed by Mironescu and Zaleski on October 25, 1929); IPMS, A27/8, f. 3 (N. Alimanescu, Rapport juridique. Présenté au Gouvernement Polonais à l'occasion du différend survenu dans l'interprétation de l'accord confidentiel Polono-Roumain du 29 Octobre 1929).

[29] HIA. Rumunia. Ks.szyf. No 4, b. 2, f. 1 (Szembek's telegrams to the Ministry of Foreign Affairs of December 26 [no. 193], 30 [no. 196, hence quotations] 1929; Wysocki's telegram to the legation in Bucharest from January December 28 1930, no. 162).

[30] HIA. Rumunia. Ks.szyf. No 4, b. 2, f. 1 (Szembek's telegrams to the Ministry of Foreign Affairs of January 6 [no. 1], 8 [no. 2] 1930; Wysocki's cipher instruction to the legation in Bucharest from January 10 1930, no. 1).

[31] He remained in this position from October 26, 1929 to June 6, 1930.

menting the agrarian reform in Bukovina and Transylvania. During the visit of Mironescu to Warsaw in February 1929, Szembek mentioned to him the effects of the land reform harmful to the Poles, and on June 10, 1929, he filed a note in the Romanian Ministry of Foreign Affairs in which the Polish government expressed support for the efforts of Poles from Bukovina and Transylvania for indemnification. They were brothers Michał and Jerzy Baworowski, Kazimierz Lubomirski, Tauba Rapaport, Ascher Silber, Juliusz Metal and Stella Turnau. A few months later, Oskar Goldfinger joined this group. This did not cause any significant reaction from the Romanian side. On July 5, 1930, Tadeusz Kobylański, an advisor to the Polish legation, submitted another note in Palatul Sturdza. The Polish side expressed in it the wish that the royal government would approach the matter of compensation as kindly as in the case of the indemnification granted to the owners from Bessarabia. It was emphasized that the Romanian authorities treated Polish citizens "lawfully and actually" worse than their own citizens and the citizens of other countries, consequently violating "the principles of international conventions granting Polish citizens the same rights as other foreigners have in Romania". In the opinion of the Polish Ministry of Foreign Affairs, such conduct was all the more harmful that it concerned citizens of the allied country with Romania, which had not given any pretext for this type of proceedings. Therefore, it was requested to conduct substantive discussions which would result in solving the problem "in a successful and satisfactory way [...] in the atmosphere of friendly cooperation that exists between our allied governments"[32].

After a few months, Szembek addressed this issue with Prime Minister Mironescu[33] and the Minister of Agriculture Madgearu[34]. Apart from "vague phrases", the discussions did not bring any results. Finally, in the autumn of 1930, the Prime Minister expressed his readiness to settle the matter in a conversation with the Polish envoy, but not by giving the authorities in Warsaw a global sum of compensation as it was in the case of Bessarabians, but as a result of an individual examination and valuation of particular cases, and then the total amount of indemnification would be determined. This declaration did not immediately have practical effects. Only turning the matter from the ministry of foreign affairs to the ministry of agriculture in February 1931 moved it from a dead end. Thanks to Madgear and Szembek, a team was formed, consisting of Ion Fianu – general secretary of this ministry and Ludwik Dembiński – secretary of the Polish legation. The team acted from February 20 to June 10, 1931. The work lasted quite a long time because the Romanian delegate used every opportunity to demand the revision of the assets already estimated by the Romanian agrarian commissions and demanded their re-valuation. There were differences in the amounts, difficult to accept by the Polish side. The effect of the committee's activities were 8 protocols documenting in detail Romanian and Polish calculations as well as a general report summarizing the detailed amounts data. The hosts estimated their duties towards the Polish owners on 171 832 600 lei. The Polish side, however, demanded the amount of 590 227 567 lei. It is difficult to measure the outcome of these talks in the positive category. However, defining the issue of compensation "on the level of specific numbers and data" was undoubtedly a move forward[35].

On August 18, 1931, at the Ministry of the Interior, its head, Constantin Argetoian, who was also Minister of Finance[36], met with Szembek. It was also attended by Undersecretary of State in the Ministry of Agriculture and Domains Alexandru Radi-

[32] IPMS, A27/10 I, f. 5 (Note to the Romanian Government from [July 3] 1930); IPMS, A27/10 II, f. 4 (Note to the Romanian Government of September 22, 1932); HIA. Romania. Ks.szyf. No 4, b. 2, f. 1, (Szembek's cipher report to the Ministry of Foreign Affairs of July 7, 1930, no. 7); see also IPMS A27/10 I, f. 5 (Szembek's report to the Ministry of Foreign Affairs of 9 May 1930, no. 405).

[33] Prime Minister from June 7 to June 12, 1930 and from October 10, 1930 to April 17, 1931.

[34] He held this position from October 10, 1930 to April 17, 1931.

[35] IPMS, A27/10 II, f. 7 (Proces-verbal no. 1 février [20], 1931; Proces-verbal no. 2, 3 mars 1931; Proces-verbal no. 2a, 29 mai 1931; Proces-verbal no. 3, 11 mars 1931; Proces-verbal no. 4, 11 mars 1931; Proces-verbal no. 4a, 10 juin 1931; Proces-verbal no. 5, 18 mars 1931; Proces-verbal no. 6, 23 mars 1931; Proces-verbal no. 7, 26 mars 1931; Proces-verbal no. 8, 28 mars 1931; Proces-verbal general, 10 juin 1931); IPMS, A27/10 I, f. 5 (Schaetzel's letter to the legation in Bucharest from March 23, 1931; Szembek's letter to the Ministry of Foreign Affairs of July 11, 1931 [hence the quotation]; a letter from Dembiński to the Delegate of the Republic of Poland to the League of Nations in Geneva on August 31, 1931); IPMS, A27/10 II, f. 4 (note of September 22, 1932); IPMS, A27/10 II, f. 10 (a memorial for the Commission [from 1933?]).

[36] He was the Minister of Internal Affairs from May 7, 1931 to June 5, 1932, while of Finance from April 18, 1931 to June 5, 1932.

an and secretary Dembiński. A representative of the Ministry of Agriculture reported the course of talks completed two months earlier. Argetoianu expressed his understanding for the Polish point of view. He also said that efforts should be made to approximate the discrepancies in amounts. The basis for formulating the global sum of dues should be the Fian's proposition, and the Polish expectations compiled by Dembiński should be reduced. In his opinion, there was a need to solve the problem quickly, because such disputes should not be between Poland and Romania. He claimed that as long as the issue of Hungarian optants existed, the Romanian government found it difficult to deal with such matters without creating "dangerous precedents". This issue no longer existed, just as the compensation cases for French, English and Greek citizens had been positively concluded. Argetoianu also undertook the issue of reciprocity with regard to the property of Romanian citizens in Poland. In response, Szembek drew his attention to the differences regarding the legal basis for claims for damages in both countries, while Dembiński indicated that in Poland, about 30,000 hectares belonged to Romanians that had not yet been expropriated. If such actions resulting from the implementation of agricultural reform were taken by the Polish government, Romanian citizens would not be left without "just compensation". After the meeting with Argetoian, Szembek had the impression that he treated indemnification "without the tricks, sweeps and hacks usual in Romania" and that "he strives to remove difficulties". According to the envoy, such a procedure resulted from "a desire to demonstrate his active and positive attitude towards the Polish-Romanian alliance policy"[37].

On the following day, August 19, a meeting of the Council of Ministers took place in Sinaia, after which both Argetoian and his Polish interlocutors expected to make a decision on further "technical" negotiations regarding the sum of compensation, payment forms, etc. Meanwhile, the head of diplomacy, Dimitrie Ghica[38] unexpectedly spoke against the agriculture minister, Gheorghe Ionescu-Şişeşti[39], who reportedthe case of indemnification, describing hisactions as mixing in the affairs of his ministry and declaring that the Ministry of Foreign Affairs must study and consider this issue. In the meantime, the Council of Ministers resolved to negotiate with the Polish government regarding compensation, which would be a gesture of friendship towards Poland not to create legal precedents. Ministers of foreign affairs, agriculture and finance were delegated to discussions with Szembek. After Szembek, Ghica and Argetoian had a series of talks, regarding the amounts and principles of paying indemnification in the autumn of 1931, the case seemed to move forward, especially since the finance minister declared his readiness to perform the necessary operations in order to make payments. The minister of foreign affairs showed less commitment. According to Dembiński, Ghica's attitude was determined by prestigious considerations. The secretary of the legation believed that this could be changed by "firm, strong and even pressure" from Zaleski during the visit of the Romanian diplomat in Geneva at the autumn meeting of the League of Nations Council[40]. At Lake Geneva, there were two talks between Ghica and Zaleski, on 15 and 18 September. In their course, the head of Polish diplomacy declared that Poland expected Romania to meet the expectations of Polish citizens in terms of compensation for expropriated property in Bukovina and Transylvania "in accordance with the repeated assurances of Romanian government factors". Ghica assured his interlocutor of his best will to settle the matter and announced that immediately after returning to Bucharest, he would pressure the subordinate Romanian offices to speed up the matter. He also asked for the Polish government's kindly consideration of the claims of Romanian citizens who, as a result of land reform, had been deprived of ownership in Poland. At the same time, he added that he realized that Romanian claims may turn out "impossible to be satisfied" if they required breaking legal norms and were rejected by Polish courts[41].

[37] IPMS, A27/10 I, f. 5 (The internal protocol signed by Dembiński and Szembek from August18 1931 [hence the quotations]); HIA. Romania. Ks.szyf. No 5, b. 2, f. 2. (Szembek's telegram to the Ministry of Foreign Affairs of August 26 1931, no. 90).

[38] He held this position from April 27, 1931 to June 5, 1932.

[39] He was the minister of agriculture and domains from April 18, 1931 to June 5, 1932.

[40] IPMS, A27/10 I, f. 5 (a letter from Dembinski to the Delegate of the Republic of Poland to the League of Nations in Geneva from August 31, 1931).

[41] IPMS, A27/10 II, f. 4 (Note for the Delegation of the Republic of Poland in Geneva from September 18, 1931; note from September 22, 1932).

Despite these declarations, the compensation case was not resolved in the following weeks. The opportunity to continue the efforts was Ghica's visit to Warsaw on January 8 - 9, 1931. The Romanian minister, questioned in this case, stated that the matter was settled and only the disease of the Minister of Agriculture Ionescu-Şişeşti made it impossible to finally determine the amount of compensation, expected to be 250 million lei. Pressed by Szembek in Bucharest, on January 17, 1932, Ghica wrote to the deputy of Ionescu-Sisieşti, undersecretary of state Radian, in which he asked to agree with the envoy of the Republic of Poland on the sum of indemnification, and then read the letter to the latter. On January 22, 1932, Szembek together with Radian concluded an oral agreement, according to which the Romanian government undertook to pay the government of the Republic of Poland compensation for the lost property of Polish citizens in Bukovina and Transylvania. Poland was to receive a total of 280 million lei, of which 30 million accounted for outstanding interest. This amount was far from Polish expectations (over 590 million lei). However, Warsaw decided to accept a much smaller amount due to the alliance connecting the two countries and the economic difficulties Romania endured at that time. Szembek immediately informed his superiors in Warsaw about the arrangements with Radian (Kania 2011 28)[42].

On January 29, 1932, the Romanian Council of Ministers approved the agreement. The technical details of the transaction were to be determined with Argetoian, which was announced to Szembek by Prime Minister Nicolae Igor in a letter of 17 February 1932. Soon after, the envoy of the Republic of Poland presented Ghica and Radian with a draft of a written agreement, which in principle was accepted by them. It stated that the Romanian government wanted to give the government of the Republic of Poland a proof of goodwill justified by allied relations and a friendly friendship binding on both countries and agreed to pay him 280 million lei as compensation for the property of Polish citizens expropriated as a result of the land reform. On the other hand, the Polish government undertook to treat with equal kindness possible claims of the Romanian government regarding the claims of Romanian citizens expropriated as a result of the agrarian reform in Poland[43].

The agreement, however, did not come into force. In the following weeks Szembek reminded Argetoian about its implementation. He replied that due to his duties in the Chamber of Deputies, he would finalize the agreement after closing the session. At the same time, he assured that it was not necessary to pass a bill in parliament to paycompensation[44].

At that time, the increasingly important aversion towards Poland was manifested by the former foreign minister Titulescu, currently an influential Romanian politician and diplomat. In a veiled way, he fought against the conclusion of the Romanian-Soviet non-aggression pact, promoted by Polish diplomacy (Walczak 2014, 75-112; Walczak 2015, 43-85). Titulescu's disrespect for the Republic of Poland manifested during the negotiations on the pact affected other matters. In April 1932, he advised the government to suspend the implementation of the indemnification agreement for Polish citizens. He instructed the ministry of finance in order to hide behind the lack of a parliamentary act allegedly necessary for payment. Argetoianu, prompted by Titulescu's recommendations, postponed the finalization of the January agreement in the following months. On the other hand, from the Polish side, there was a tendency to compromise and readiness to accept "in times of today's crisis" part of the amount and postponing to obtain other receivables[45].

It did not help much, however. The notes of the Polish government of September 1932 and July 1933 demanding the implementation of the agreement and the convening of a joint committee that would deal with this matter had no effect either. Not only that, on March 3, 1934, the legation received a note from the Romanian ministry of foreign affairs, which stated that "there were no traces in writing between the Polish and Ro-

[42] IPMS, A27/10 II, f. 4 (note from September 22, 1932); HIA. Romania. Ks.szyf. No 6, b. 2, f. 3 (Szembek's telegrams to the Ministry of Foreign Affairs of January 12 [no. 8] 22 [no. 15) 1932; Beck's telegram to the embassy in Bucharest from January 20, 1932, no. 8).

[43] IPMS, A27/10 II, f. 4 (The draft system proposed by Mr Szembek [from February 1932]; HIA, Ministry of Foreign Affairs (MFA), b. 37, f. 10, (note [without the author] regarding the compensation case from [Octobre 1932]).

[44] IPMS, A27/10 II, f. 10 (Memorial for the Commission); HIA, MFA, b. 37, f. 10 (note [without the author] regarding the compensation case from October 1932).

[45] HIA, MFA, b. 37, f. 10 (note [without the author] regarding the compensation case from October 1932).

manian governments of the agreement on compensation for Polish optants from Bukovina and Transylvania", which put into question existence of this agreement. The Polish delegation interpreted the attitude of the Romanians as a return to the tactics of 1929-1931, delving into the case and examining individual cases separately. However, Palatul Sturdza did not hurry to take up the talks, justifying it with "the internal work on determining the position of the Romanian government", the difficulty of obtaining Titulescu's[46] approval and the necessity to bring closer the points of view of both sides. It seems that in the following months and years no substantive conversations were made on this topic. Certain opportunities in this regard were opened only after the fall of Titulescu and the revitalization of the Polish-Romanian alliance. In April 1937, Victor Antonescu[47] and Józef Beck[48], the foreign ministers of both countries, initiated talks on the adoption of a procedure to resolve the matter of Bukovina compensation. As it seems, these efforts did not bring any positive results. It can be assumed that the passage of time, the lack of willingness of the Romanians to deal with this matter, Warsaw's indifference towards the matter of compensation for expropriated Romanian citizens in Poland, meant that the discussion on this subject did not go beyond the preliminary stage[49].

The issue of compensation for expropriated property of Polish citizens in Bessarabia, Bukovina and Transylvania considered from a financial point of view was a matter of little importance to Warsaw and Bucharest. After all, it concerned compensation to just over 50 proprietors. However, its influence on the policy of Poland and Romania and on relations between them was quite significant. In Poland, the proprietors had been trying to enforce the compensation from the Romanians individually for some years. The lack of results caused that the Bessarabian owners created a group that influenced both public opinion and the parliament as well as the government. As a result of these activities, the Polish ministry of foreign affairs in 1926 made the prolongation of the alliance with Romania subject to the settlement of the compensation. The royal diplomacy did not conform to such treatment of the matter, and the rise to power of Marshal Piłsudski, who considered the Polish-Romanian alliance and Bessarabian compensation as completely non-equivalent matters, resulted in the abandonment of this method of influence. Nevertheless, Polish diplomacy, due to the prestige of the Polish state and the obligation to protect the interests of its citizens, continued to seek to make Bucharest settle this issue. The Romanian side, since the beginning of the compensation case, had been evading its handling, despite settling the similar issues of citizens from France, Great Britain and Italy. This testified to the relatively small authority of Poland in Romania in the first half of the 1920's and the fact that Bucharest did not attach much importance to the alliance with Warsaw. The importance of it increased in the second half of the decade, although Romanians continued to evade the issue of compensation. However, the closer cooperation between Poland and Romania in the years 1929-1930, caused that Bucharest finally decided to pay indemnification. It seemed that the case of indemnification for the Poles from Bukovina and Transylvania would be easier, especially since it concerned only a few proprietors. When at the beginning of 1932 the matter seemed to approach a satisfactory settlement, the loosening of the Romanian covenant with Poland, which took place under the influence of Titulescu, made it abandon, and the attempt to resume negotiations in 1937 did not seem to go beyond the initial phase.

[46] He was already once again the Minister of Foreign Affairs. He held this position in the periods of November 24, 1927 - November 9, 1928; October 20, 1932 - October 1, 1934; October 10, 1934 - August 28, 1936.

[47] He held this position from August 29, 1936 to November 14, 1937.

[48] He remained in this position from November 2, 1932 to September 30, 1939.

[49] IPMS, A27/10 II, f. 3 (Arciszewski's report of March 12, 1934, no. 51); HIA. Romania, Ks.szyf. No 7, b. 3, f. 1 (Arciszewski's telegram to the Ministry of Foreign Affairs of April 1937, no. 19).

Bibliography

Anghel, Mareş, Preda 2003: România–Polonia. Relaţii diplomatice, col. de red. F. Anghel, N. Mareş, D. Preda (Bucureşti 2003).

Bułhak 1977: H. Bułhak, Polska a Rumunia 1918-1939. In: (ed. J. Żarnowski) Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918-1939 (Warszawa 1977), 305-344.

Catîrău 2010: L. Catîrău, Agricultura Basarabiei în perioada interbelică (Bucureşti 2010).

Dubicki 2009: A. Dubicki, Działalność Nicolae Titulescu na rzecz rozwiązania sporu rumuńsko – węgierskiego w kwestii optantów. In: (ed. T. Dubicki) Współcześni historycy polscy o Rumunii (Toruń 2009), 172-194

Kania 2011: Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1932, ed. by K. Kania (Warsaw 2011).

Kurier Poznański 1929: Min.[ister] Mironescu o stosunkach polsko-rumuńskich. Oświadczenie wobec dziennikarzy polskich. Kurier Poznański, 27 February 1929, no. 96, 2.

Szebeko 1924: I. Szebeko's report on W. Hertz's application regarding the recovery of Polish property in Bessarabia confiscated by the Romanian government. Shorthand Report from the 148 sitting of the Sejm of July 11, 1924, column 18-19.

Ţurcanu 1991: I. Ţurcanu, Relaţii agrare din Basarabia în anii 1918-1940 (Chişinău 1991).

Walczak 2008: H. Walczak, Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1931 (Szczecin 2008).

Walczak 2013: H. Walczak, Sprawa odszkodowań za wywłaszczone przez rząd rumuński majątki obywateli polskich w Besarabii w stosunkach Warszawa – Bukareszt 1921-1930. In: (Eds. T. Sikorski, P. Słowiński, H. Walczak) Wojna i emigracja: studia i szkice. t. 2, Emigracja i losy Polaków na obczyźnie (Gorzów Wlkp 2013), 129-148.

Walczak 2014: H. Walczak, Polska a sprawa rumuńsko-sowieckiego paktu o nieagresji w latach 1931-1932, I, Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej 49/2, 2014, 75-112.

Walczak 2015: H. Walczak, Polska a sprawa rumuńsko-sowieckiego paktu o nieagresji w latach 1931-1932, II, Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej 50/1, 2015, 43-85.

Chestiunea despăgubirilor pentru cetăţenii polonezi expropriaţi în România în relaţiile Varşovia - Bucureşti în perioada interbelică

Cuvinte-cheie: despăgubiri, cetăţeni polonezi expropriaţi în România, perioada interbelică.

Rezumat: În martie 1921 a fost încheiată convenţia de alianţă polono-română, care urma să garanteze securitatea împotriva ameninţării din partea Uniunii Sovietice. Pe parcursul negocierilor, diplomaţia poloneză a formulat dezideratul privind plata despăgubirilor de către guvernul român pentru cetăţenii Republicii Polone care şi-au pierdut bunurile în Basarabia, ca urmare a realizării reformei agrare în România. Din motive tactice, Varşovia nu a întreprins atunci asemenea acţiuni şi în privinţa averilor confiscate polonezilor din Bucovina şi Transilvania. Nu s-a ajuns la un compromis în chestiunea despăgubirilor basarabene, în pofida încercărilor făcute atât pe parcursul negocierilor privind alianţa, cât şi în lunile următoare, cu toate că în 1926 Polonia condiţiona prelungirea alianţei cu România de soluţionarea acestei probleme. Bucureştiul s-a opus presiunii şi abia în 1930 s-a ajuns la o înţelegere, deşi nu în totalitate satisfăcătoare pentru Varşovia.

Chestiunea despăgubirilor basarabene a însemnat spre final demersurile făcute de diplomaţia Republicii Polone pentru a obţine de la români indemnizaţii pentru proprietăţile funciare pierdute de către cetăţenii polonezi în Bucovina şi Transilvania. Intermedierea Poloniei în negocierile româno-sovietice legate de pactul de neagresiune româno-sovietic facilita discuţiile polono-române în ceea ce priveşte despăgubirile. În ianuarie 1932 s-a ajuns la o înţelegere verbală între delegaţii celor două ţări. Cu toate acestea, sub un pretext minor, românii au subminat-o, iar toate încercările efectuate de către polonezi se loveau de atitudinea pasivă a românilor. Acţiunile erau efectul reevaluării politicii externe româneşti conduse de către Nicolae Titulescu, care urmărea slăbirea alianţei cu Polonia. Situaţia părea schimbată în 1937, când relaţiile bilaterale s-au consolidat din nou. Însă nici atunci discuţiile purtate în privinţa despăgubirilor nu s-au încheiat cu succes. În afara lipsei de bunăvoinţă a românilor de a plăti, un rol important l-a jucat şi poziţia dură a Varşoviei referitoare la despăgubirile pentru cetăţenii români ale căror proprietăţi au fost naţionalizate în Polonia.

Вопрос о компенсации пострадавшим от экспроприации польским гражданам в Румынии в отношениях между Варшавой и Бухарестом в межвоенный период

Ключевые слова: компенсация, пострадавшие от экспроприации польские граждане в Румынии, межвоенный период.

Резюме: В марте 1921 года был заключен договор между Польшей и Румынией, который должен был стать защитой от угрозы со стороны Советской России. Во время переговоров польская дипломатия потребовала, чтобы румынское правительство выплатило польским гражданам компенсацию за имущество, потерянное ими в Бессарабии в результате осуществления аграрной реформы в Румынии. По тактическим соображениям Варшава временно не предпринимала таких шагов в отношении имущества, потерянного поляками в Буковине и Трансильвании. Компромисс, касающийся компенсации бессарабцам, не был реализован ни тогда, ни в последующие месяцы и годы, хотя в 1926 году Польша ставила в зависимость от урегулирования этого вопроса продолжение союза с Румынией. Однако Бухарест эффективно сопротивлялся давлению, и урегулирование, которое не полностью удовлетворяло Варшаву, состоялось только в 1930 году. Дипломатия Республики Польша требовала от румын компенсации за землю, утраченную польскими гражданами в Буковине и Трансильвании. Посредничество Польши в переговорах по румыно-советскому пакту о ненападении способствовало польско-румынским переговорам по вопросу компенсации. В январе 1932 года состоялось устное соглашение между делегатами обеих стран. Однако все попытки поляков продвинуться в этом вопросе терпели поражение из-за пассивного отношения со стороны румын. Это было результатом переоценки румынской внешней политики, проводившейся министром Николае Титулеску, который стремился ослабить альянс с Польшей. Ситуация, казалось, изменилась, когда в 1937 году отношения между двумя странами снова укрепились. Однако переговоры о компенсации не увенчались успехом и в то время. Румыны не проявили готовности платить, и на дело повлияла также жёсткая позиции Варшавы в вопросе компенсации гражданам Румынии, чья собственность была национализирована в Польше.

12.04.2019

Dr. Prof. Henryk Walczak, University of Szczecin, Krakowska 71/79, 71-020 Szczecin, Poland, https://orcid.org/0000-0002-4326-1521, e-mail: Henryk_Walczak@poczta.fm

EPURAREA ŞI EXPURGAREA CĂRŢILOR ÎN ROMÂNIA COMUNISTĂ: CAZUL LUI ION IONESCU DE LA BRAD[1]

Elena Chiaburu

Cuvinte-cheie: Ion Ionescu de la Brad, epurarea cărţilor, expurgarea publicaţiilor, cenzură, comunism.

Una dintre numeroasele consecinţe suferite de ţările intrate sub dominaţia URSS după cel de-al Doilea Război Mondial a fost rescrierea istoriei pentru a folosi doctrinei bolşevice. Printre primele surse de informaţie intrată în atenţia autorităţilor comuniste instalate şi în România au fost cărţile. Acestea au fost afectate de cenzură prin două metode principale: epurare şi expurgare. Epurarea a constat în selectarea şi îndepărtarea în întregime din biblioteci şi librării a publicaţiilor necorespunzătoare din punct de vedere al conţinutului ideologic, ştiinţific, moral etc. imediat după 23 august 1944 şi până la finele deceniului cinci al secolului XX. Expurgarea s-a făcut în etapa următoare, a durat până la căderea regimului comunist în decembrie 1989 şi a reprezentat operaţiunea de îndepărtare a unor pasaje sau chiar cuvinte dintr-o carte considerate improprii difuzării din aceleaşi motive politico-ideologice (Olteanu 1992, 137 şi 146).

Ion Ionescu de la Brad, de la a cărui naştere s-au împlinit la 24 iunie 2018 două secole, este o personalitate bine cunoscută, despre care s-au scris de-a lungul timpului sute de lucrări, de mai mare sau mai mică întindere. Cu toate acestea, analiza atentă a lucrărilor privitoare la viaţa şi activitatea ilustrului înaintaş relevă faptul că de la începutul anilor ,50 ai secolului XX unele aspecte din biografia acestuia au fost ascunse în mod deliberat cunoaşterii publice. Este vorba de legăturile sale cu Basarabia – ocultate sistematic de cenzura comunistă din toate lucrările ce-l priveau, iar chestiunea interzisă cercetătorilor. S-a întâmplat astfel din cauză că după cel de-al Doilea Război Mondial România a fost obligată să elimine din conştiinţa publică orice referire la teritoriile care până atunci i-au aparţinut, dar după 1945 i-au fost luate: Basarabia, Nordul Bucovinei, Cadrilaterul.

În cele ce urmează, vom înfăţişa mecanismul prin care, sub imperativele cenzurii comuniste din România, au fost trecute sub tăcere două episoade din biografia lui Ion Ionescu de la Brad: faptul că a fost prefectul judeţului Bolgrad în anul 1857, după ce Principatului Moldovei îi fusese retrocedat sudul Basarabiei prin Tratatul de la Paris (1856) şi protestele sale în Parlamentul României din anii 1878-1880 împotriva răpirii din nou a acelui teritoriu de către Rusia prin Tratatul de la Berlin (1878).

Investigaţia este necesară pentru recuperarea adevărului istoric cu privire la teritoriul dintre Prut şi Nistru, fiind totodată şi o datorie morală pentru cunoaşterea cât mai veridică a imensei personalităţi a lui Ion Ionescu de la Brad.

Pentru plasarea chestiunii în contextul adecvat, studiul este structurat în două părţi: mai întâi vom face o prezentare sintetică a cenzurii comuniste aplicate în bibliotecile din România, după care vom compara scrierile consacrate lui Ion Ionescu de la Brad până în 1945 cu cele editate după acel an. Vom examina doar operele cu caracter biografic şi nu cele cu conţinut tehnic privitoare la diversele aspecte ale profesiei de agronom, fără a putea pretinde, firește, că le-am inventariat pe toate.

Temeiul documentar este constituit din lucrări de istorie a învăţământului, a cenzurii şi a bibliotecilor în România, lucrările de / şi despre Ion Ionescu de la Brad păstrate în colecţiile Bibliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu” din Iaşi ce vor fi indicate la locul potrivit, precum şi cataloagele acestei biblioteci.

Intervenţiile noastre în textele folosite pentru argumentaţie vor fi marcate prin <...>, pentru a le deosebi de cele ale editorilor lui Ion Ionescu de la

[1] O variantă a acestui studiu a fost publicată sub titlul Ion Ionescu de la Brad sub cenzura comunistă, în volumul „Bicentenarul naşterii lui Ion Ionescu de la Brad”, Oneşti: Editura Magic Print, 2018, 393-419.

Brad. Studiul va fi întregit cu câteva imagini necesare ilustrării demonstraţiei.

a) **Epurarea cărţilor în România**: imediat după 23 august 1944, România a fost obligată să-şi epureze colecţiile de publicaţii din biblioteci (şi nu numai), temeiul juridic fiind art. 16 din *Convenţia de Armistiţiu* încheiată cu Guvernele URSS, Marii Britanii şi Statelor Unite ale Americii la 12 septembrie 1944: „tipărirea, importul şi răspândirea în România a publicaţiilor periodice şi neperiodice, prezentarea spectacolelor de teatru şi a filmelor, funcţionarea staţiilor TFF, Poştă, Telegraf şi Telefon vor fi executate în acord cu Înaltul Comandament Aliat (sovietic)" (Costea, Kiraly, Radoslav 1995, 170).

Numai că, dacă intenţia iniţială viza aşa-numita „defascizare" a administraţiei, învăţământului, presei şi culturii în general, pe măsură ce regimul comunist se instala în România, operaţiunea de epurare a publicaţiilor a căpătat un caracter tot mai agresiv şi fără precedent în istorie. După ce au fost distribuite câteva liste cu titluri de cărţi şi autori interzişi, la 4 mai 1945 regele Mihai a emis un *Decret-Lege* (nr. 364, publicat în „Monitorul Oficial", partea I, nr. 102 din 4 mai 1945) *pentru retragerea* <din circulaţia publică a> *unor anumite publicaţiuni periodice şi neperiodice, reproduceri grafice şi plastice, filme, discuri, medalii şi insigne metalice*. Cu referire la publicaţii, s-a prevăzut înfiinţarea pe lângă Ministerul Propagandei a unei comisii formate din delegaţii Comisiei Române pentru Aplicarea Armistiţiului, Ministerului Afacerilor Interne, Ministerului Artelor, Societăţii Scriitorilor Români şi Academiei Române, care să întocmească liste cu **toate publicaţiile apărute de la 1 ianuarie 1917 până la 23 august 1944 cuprinzând** idei legionare, fasciste, hitleriste, şoviniste, rasiste sau **pasagii dăunătoare bunelor relaţii ale României cu Naţiunile Unite** (subl. ns.). Toate bibliotecile, indiferent de categorie, care deţineau publicaţiile respective au trebuit să le retragă din circulaţie şi să le depoziteze în încăperi speciale. După etapa comună de scoatere obligatorie din circulaţia publică, soarta colecţiilor epurate a fost diferită, în funcţie de tipul bibliotecii deţinătoare. Bibliotecile publice (judeţene, orăşeneşti, comunale, din şcoli şi licee) trebuiau să le predea la Prefectura judeţului respectiv în termen de 30 de zile de la apariţia listei (în Bucureşti şi suburbii, publicaţiile interzise trebuiau predate în 15 zile, direct de către deţinător, Depozitului Oficiului de Hârtie în prezenţa unui delegat al Prefecturii Poliţiei Capitalei). Ca rezultat, bibliotecile publice şi şcolare de nivel preuniversitar din România nu au mai avut în perioada comunistă (şi prin urmare, imensa majoritate nu au nici astăzi... deci vreme de trei sferturi de secol!) acces la literatura interbelică; cu toate consecinţele morale, spirituale şi profesionale presupuse de acest hiatus forţat, impus de ocupantul sovietic şi perpetuat până în 1990 şi chiar mai bine de un deceniu după.

Publicaţiile aflate în bibliotecile instituţiilor de învăţământ superior trebuiau inventariate şi păstrate în continuare, însă consultarea lor nu s-a putut face decât cu autorizaţia şefului instituţiei şi numai în localul bibliotecii. Persoanele care nesocoteau dispoziţiile intrau sub incidenţa delictului de sabotare a *Convenţiei de Armistiţiu* şi se pedepseau cu închisoare sau cu amenzi băneşti mari, bibliotecarii fiind vizaţi în mod special.

Comisia înfiinţată în 1945 a elaborat şi publicat între anii 1946 şi 1948 câteva broşuri conţinând peste opt mii de titluri de cărţi, ziare, reviste, albume etc. epurate. Sintetic, au fost interzise:

- toate operele scrise de membrii familiei regale sau lucrări despre ei;
- statutele partidelor politice interbelice, nu doar cele fasciste şi legionare;
- orice lucrări ale unor autori (criminal de război, fugit din ţară, indezirabil pentru regimul comunist);
- anumite lucrări considerate tendenţioase ale unor autori, restul operei lor rămânând în circuitul liber;
- toate manualele şcolare dintre anii 1920-1948;
- toate calendarele, almanahurile populare etc., de orice fel din perioada 1938-1944;
- orice hărţi care înglobează teritorii ce au aparţinut statului român până la cel de-al Doilea Război Mondial şi care nu-i aparţin. Hărţile din cuprinsul lucrărilor ştiinţifice trebuiau puse în acord cu noile graniţe ale ţării, prin diferite procedee (haşurare, decupare etc.), dar numai dacă nu pot fi eliminate total. La fel trebuia să se procedeze cu stema regală sau cu orice alte însemne ale fostei dinastii;
- materialul militar, regulamente, tratate etc. din 1916, legile şi instrucţiunile ce le însoţesc din 1920 până în 1945;
- cărţile marxiste, socialiste, democratice, care nu mai corespund actualelor împrejurări;

– lucrările de istorie şi geografie care conţin problema Basarabiei (Ministerul Informaţiilor 1948, 5-15).

Decretul nr. 364 din 4 mai 1945 a stat la baza constituirii aşa-numitului *Fond Special* din bibliotecile publice şi de învăţământ superior care au avut permisiunea să păstreze publicaţiile epurate. Trebuie precizat că nu toate bibliotecile publice au avut voie să-şi constituie depozite cu cărţi interzise: permisiunea a fost acordată aşa-numitelor biblioteci regionale, raionale şi câtorva judeţene cu tradiţie (*recte* vechime). *Fondul Special* a scos practic din circulaţie un număr încă necunoscut de publicaţii interzise. Funcţionarea lui s-a aflat în întreaga perioadă comunistă sub incidenţa «secretului de stat», de «serviciu» sau a datelor şi informaţiilor care «deşi nu constituie secrete de stat, nu sunt destinate publicităţii». În plus, *Instrucţiuni* de lucru cu circulaţie internă în biblioteci recomandau că «operaţia de retragere din circulaţie ... trebuie efectuată cu tact şi discreţie» (Marino 2000, 67-68).

Fondul Special a însemnat în realitate „Fond Secret" sau „Interzis" şi a evoluat din punctul de vedere al conţinutului până în anii '90, dar şi-a continuat într-un anume fel existenţa măcar un deceniu, din cauză că ultima *Lege a Secretului de Stat* de sorginte comunistă (din 1971), a rămas în vigoare până în anul 2002.

Se poate afirma fără riscul de a greşi că *Decretul-Lege nr. 364/1945* a instituit *Cortina de Fier* asupra culturii române, motiv pentru care data de 4 mai 1945 trebuie considerată un „moment capital în procesul de instaurare a dictaturii comuniste" (Cristoiu 2018) în România, alături de 23 august 1944 – lovitura de Stat, 6 martie 1945 – instalarea Guvernului dr. Petru Groza, 19 noiembrie 1946 – alegerile parlamentare fraudate şi 30 decembrie 1947 – abdicarea Regelui.

Publicaţiile incluse în *Fondul Special* (*recte* Secret) erau însemnate cu litera „S", închise în depozite separate, cu catalog separat, iar accesul a fost interzis inclusiv majorităţii angajaţilor din bibliotecile respective.

După ce prima etapă de epurare brutală a publicaţiilor s-a încheiat aproximativ în 1949, a urmat naţionalizarea editurilor şi a trusturilor de presă, iar în 1953, după moartea lui Stalin, a avut loc încă o etapă de verificare a publicaţiilor rămase. Ca urmare, în biblioteci s-a înfiinţat în plus aşa-numitul „Fond Documentar", în care au fost incluse acele publicaţii care, „deşi nu corespund scopurilor educaţiei socialiste a maselor şi a concepţiilor politico-ideologice conjuncturale, sunt totuşi indispensabile informării ştiinţifice a specialiştilor" (Costea, Kiraly, Radoslav 1995, 45), unele fiind scoase chiar de la Fondul Secret. Pentru publicaţiile din Fondul Documentar accesul a fost permis mai uşor, fiind lăsat de atunci înainte la latitudinea şefului bibliotecii. Cărţile şi fişele de catalog aferente erau însemnate cu litera „D" - Documentar. Important de precizat este şi faptul că o *Instrucţiune* a Direcţiei Generale a Presei şi Tipăriturilor (organismul care se ocupa de aplicarea cenzurii, dispoziţiile sale fiind unitare la nivel naţional) din prima parte a anului 1964, cerea ca atunci când o carte este mutată din Fondul Secret în cel Documentar să se şteargă urma interdicţiei: „deoarece cărţile poartă semnul acestui fond, este nevoie să se înlăture semnele sau ştampila fondului «S» dar astfel încât cartea să nu fie deteriorată (se poate pune ştampila bibliotecii pe semnul «S» sau se poate scoate cu soluţie chimică) şi să nu se atragă atenţia cititorilor de provenienţa publicaţiei" (Costea, Kiraly, Radoslav 1995, 297). De multe ori s-au rupt şi coperţile originale şi s-au confecţionat altele noi din carton ieftin. Prin înlăturarea coperţilor iniţiale s-au pierdut nu doar urmele interdicţiilor, ci şi o serie de informaţii necesare identificării precise a ediţiilor, conţinute în caseta tipografică (tirajul, preţul etc.). Distrugerea coperţilor este foarte păguboasă astăzi în special în cazul revistelor, care dau de regulă pe copertă cronologia, echipa redacţională ş. a.

Fondul Documentar a fost desfiinţat treptat între 1964-1968, ca urmare a uşoarei liberalizări a climatului politic în România acelor ani.

În fine, la Biblioteca Academiei Române din Bucureşti au fost centralizate în anii 1948-1950 şi cărţile provenite din tot felul de confiscări suferite de numeroşi politicieni, ziarişti, profesori, medici, preoţi, ofiţeri, ţărani înstăriţi cărora, odată cu arestarea, le era confiscată şi averea, deci şi cărţile din biblioteci. Această categorie de publicaţii a fost constituită într-un fond de asemenea prohibit, denumit Fond *„Preluări"*, care a fost destul de mare, numeric vorbind. Cărţile erau ştampilate, numerotate şi însemnate cu litera „P" = *Preluări*, scrisă cu creionul. O parte din aceste publicaţii au fost redistribuite în timp altor biblioteci din Bucureşti şi din ţară, dar cea mai mare parte a fondului *Preluări* a stat la baza înfi-

inţării Bibliotecii Centrale de Stat a României, în anul 1953.

Una din nenumăratele victime ale acestei legislaţii prohibitive de sorginte bolşevică a fost şi Ion Ionescu de la Brad. Cu toate că a trăit şi a murit cu mult înainte de 1 ianuarie 1917, din biografia lui s-au eliminat sistematic tot ceea ce a avut legătură cu Basarabia. Două episoade anume au fost ocultate cu obstinaţie: a) anul 1857, când a fost prefectul judeţului Bolgrad, recăpătat de Principatul Moldovei în urma Păcii de la Paris din 1856; b) protestele şi luările de poziţie ca deputat în Parlamentul României, în anii 1878-1883, împotriva răpirii din nou a sudului Basarabiei în urma Tratatului de la Berlin încheiat în 1878.

Perioada în care Ion Ionescu a fost funcţionarul Principatului Moldovei în sudul Basarabiei nu este cunoscută cu precizie. Nici el nu o spune nicăieri, dar din coroborarea surselor informaţionale rezultă că este vorba de vara anului 1857 - iarna anului 1858. Gheorghe Bogdan-Duică credea că începutul dregătoriei sale trebuie plasat după 7 Martie 1857, când N. Conachi-Vogoride a fost numit caimacam, şi l-a trimis în zonă ca să inspecteze situaţia din cele trei judeţe, dar că Ion Ionescu s-a întors înainte de 22 iulie 1857, dată la care obţinea învoirea Cenzurii ca să scoată *Jurnalul de agricultură*. Monografistul presupunea că asta ar fi însemnat că Ionescu se afla deja la Iaşi în 22 iulie 1857, unde publicaţia sa lunară a şi apărut de la 1 august 1857 (până în noiembrie 1859), şi în care a scris încă din primul număr despre Basarabia (cum se ştie, *Basarabia* desemna până la 1812 Bugeacul, adică sudul provinciei cuprins între Dunăre şi Marea Neagră – cu judeţele Cahul, Bolgrad, Ismail şi Tighina. După această dată, autorităţile ţariste trebuind să dea un nume teritoriului anexat, au extins denumirea pentru întreaga zonă cuprinsă între Prut şi Nistru), înfăţişând organizarea coloniilor agricole din sud (Bogdan-Duică 1921, 48-49). Mult mai aproape de noi, în anul 1988, I. Măzăreanu şi Gh. Sibechi, într-un studiu vizând călătoriile pe care Ionescu de la Brad le-a făcut de-a lungul vieţii considerau „ca probabilă sosirea la Iaşi pe 28-30 iunie 1857" (Măzăreanu, Sibechi 1988, 5/157), deoarece cu câteva zile înainte îi expedia o scrisoare lui Ion Ghica, din Constantinopol (Slăvescu 1943, 157-160). Autorii considerau drept „cert e că la august 1857 era la Iaşi, editând primul număr al *Jurnalului de agricultură* «Gazeta de Moldavia» (*sic*!) <...>. Curând a fost numit administrator la Bolgrad (astăzi în R.S.S. Moldovenească [sic!]), la 26 august 1857 Departamentul de Finanţe înştiinţându-l că a fost învestit în funcţia de intendent al domeniilor statului[2], pentru luna septembrie existând numeroase rapoarte de ale sale în această calitate. În urma inspecţiilor operate în zonă, a elaborat lucrarea *Coloniile agricole în Basarabia*, Iaşi, 1858, valorificând observaţiile culese în cele 40 de sate bulgăreşti" (Măzăreanu, Sibechi 1988, 5/157).

Numai că V.A. Urechia, în vol. III din *Istoria şcoalelor* dă un document din care reiese că Ion Ionescu se afla în Bugeac şi la 11 august 1857: „Ion Ionescu, dregător al coloniilor din Basarabia, solicita Ministerului de Finanţe la 11 august 1857 să mijlocească la Ministerul Cultelor trimiterea a 25 de învăţători săteşti" (Urechia 1894, 152), fapt ce îngăduie presupunerea că funcţionarul a rămas la faţa locului ca să-i primească şi să-i instruiască pe respectivii învăţători. De altfel, unul dintre aceştia îşi va aminti de Ion Ionescu, peste ani: „momentul din 1857, când Ion Ionescu în persoană observa «necesitatea de a forma şcoli naţionale prin satele române şi găgăuze din colonii, mergând la Iaşi a ales 15 băieţi de pe băncile Şcolii preparandale de la Trei Ierarhi cărora le-a explicat că prin misiunea lor de viitori învăţători în Basarabia trebuie a deştepta din letargie românismul rusificat şi a pune întâiele pietre la întemeierea templului învăţământului naţional», era evocat de învăţătorul D. Moroşanu de la şcoala din Colibaşi, într-un raport ulterior, din 1864" (Solcanu 2013, 25).

Este posibil ca Ion Ionescu să nu fi locuit efectiv o durată lungă la Bolgrad, ci să se fi deplasat de mai multe ori în teritoriul ce i-a fost încredinţat spre administrare, pendulând câteva luni între Iaşi şi zonele în care îşi făcea inspecţiile. Astfel se poate explica şi faptul că încă din primul număr al *Jurnalului de agricultură,* scos la 1 august 1857, a putut să publice ştiri de la faţa locului.

Starea de lucruri pe care Ion Ionescu a găsit-o în sudul Basarabiei din vara anului 1857 şi până în toamna lui 1858 a fost înfăţişată opiniei publice mai întâi în propria gazetă din Iaşi, *Jurnal de agricultură*, în foileton în anii 1857-1858. Ulterior a fost publicată şi ca broşură în anul 1866, la Bolgrad, în Imprimeria Şcoalei Centrale sub titlul *Memuar de starea coloniilor din Bessarabiea*

[2] Arhivele Statului Iaşi, Tr. 1772, op. 2020, d. 45760, f. 13.

Română. Ionescu de la Brad a dovedit cu argumente statistice şi demografice că cele trei judeţe Cahul, Ismail şi Bolgrad sunt locuite în majoritate de români; că zona era locuită de români înainte de anul răpirii Basarabiei întregi de către Rusia (1812), unele sate fiind întemeiate din vechime şi doar o parte au fost înfiinţate de coloniştii de alte etnii aduşi după această dată; că românii şi-au păstrat limba, pe care o vorbesc foarte bine deşi din anul 1830 administraţia ţaristă a impus ca limbă oficială rusa, şi că este greşit a se spune că Moldovei i-a fost dată în 1856 o zonă de colonii bulgare, cum vehicula propaganda ţaristă.

După acest excurs destul de lung, dar necesar plasării chestiunii în contextul adecvat, revenim la subiectul principal enunţat în titlul articolului.

Cenzura aplicată asupra lui Ion Ionescu de la Brad în timpul regimului comunist în România a fost de trei tipuri:

a) Lucrările proprii, apărute în timpul vieţii, cu privire la Basarabia au fost epurate şi închise în Fondul Secret din biblioteci. Cercetarea efectuată în catalogul Bibliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu” din Iaşi (în continuare BCU Iaşi) relevă faptul că unele fişe vechi ale cărţilor conţin urmele interdicţiilor, mai clar sau mai discret.

În contextul politic de după 1945, când orice referire la Basarabia era interzisă, broşura din anul 1866, *Memuar de starea coloniilor din Bessarabiea Română,* a fost epurată. Exemplarul păstrat la BCU Iaşi a fost ascuns la Fondul Secret: cartea cu cota I-32.662 are aplicată o etichetă mică pe care s-a însemnat cu creion roşu „S” (foto 1).

Altă carte a lui Ion Ionescu de la Brad, *Excursiunea agricolă în Câmpia Dobrogei*, apărută la Bucureşti, Tiparul Tribunei Române, 1879, a fost trimisă la Fondul Documentar. Fişa de catalog a exemplarului cu cota III-103.709 conţine iniţiala „D” – semnul distinctiv ale acelei categorii de publicaţii la care accesul cercetătorilor era permis numai cu acordul conducerii bibliotecii. Lucrarea face referiri la Basarabia învecinată şi la pierderea Ismailului cu doar un an înainte (1878). În plus, *Excursiunea agricolă în Câmpia Dobrogei* este un exemplar transferat la Iaşi de la Biblioteca Academiei Române din Bucureşti, Fondul *Preluări*, ceea ce înseamnă că s-a aflat într-o bibliotecă particulară ce a fost confiscată în anii ′50-′60 (foto 2).

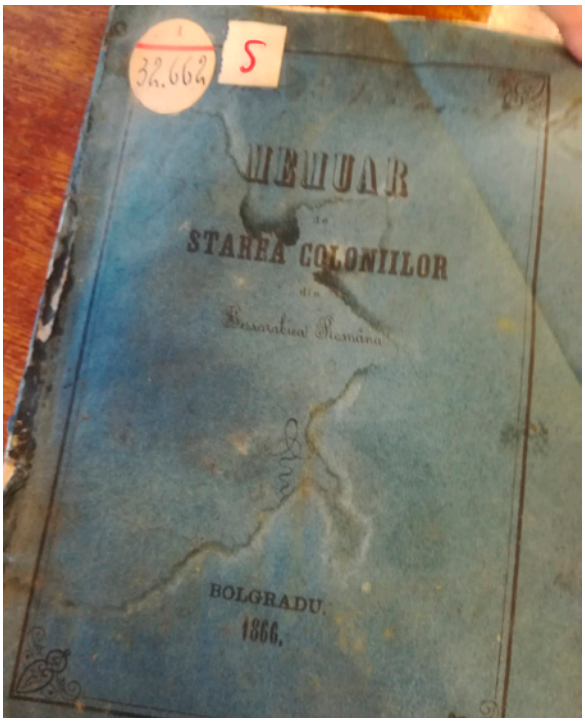

Foto 1. Exemplar din broşura *Memuar de starea coloniilor din Basarabia Română*, Bolgrad, 1866, de la Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu” din Iaşi – epurată, având însemnul „S” = Fond Special (adică Secret).

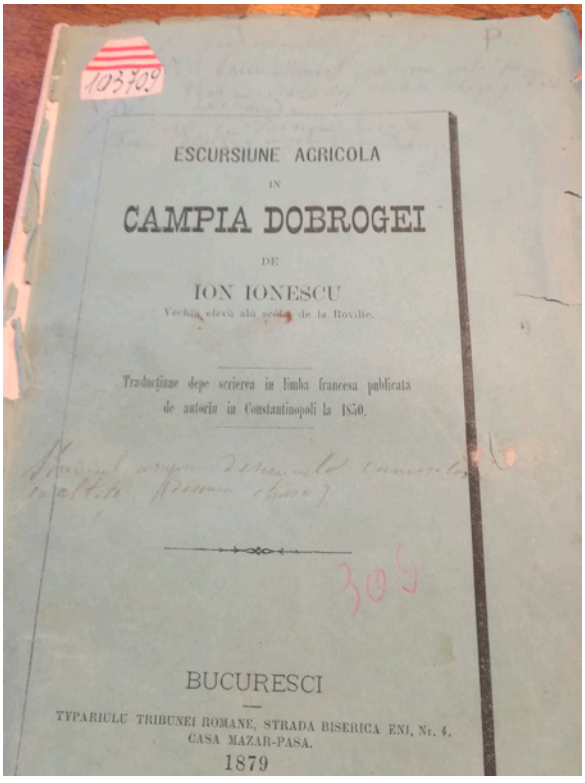

Foto 2. Exemplar din cartea *Excursiune în câmpia Dobrogei*, Bucureşti, 1879 de la BCU Iaşi – epurată, având semnul „P” = Fond Preluări (adică Confiscări).

Se impune subliniat şi că toate publicaţiile epurate şi interzise care s-au aflat în Fondurile Secret şi Documentar au fost inventariate sau reinventariate în marile biblioteci deţinătoare după anii '90 drept *donaţii*, fapt ce distorsionează rezultatele cercetătorilor, care sunt trimişi, fără să ştie, pe nişte „piste false"; în realitate exemplarele respective nefiind vreodată oferite de bună voie bibliotecii respective, iar autorii sau posesorii însemnaţi pe ele neputând fi sub nicio formă consideraţi *donatori* în sensul propriu al cuvântului.

b) Lucrările al căror subiect a fost Ion Ionescu de la Brad, alcătuite până în 1944 - epurate şi interzise cercetătorilor, fiind trimise la Fondul Secret sau Documentar din biblioteci.

În ordine cronologică, cel dintâi care menţionează prezenţa lui Ion Ionescu de la Brad în sudul Basarabiei a fost V.A. Urechia, în *Istoria şcoalelor*, vol. III, 1894, aşa cum am amintit mai sus. Nu doar pentru acest motiv, ci din cauză că abundă de numele unor mari personalităţi româneşti devenite indezirabile pentru regimul comunist, desigur, opera lui V.A. Urechia a fost inclusă în Fondul Documentar din biblioteci, putând fi consultată numai cu acordul conducerii acestora şi în urma justificării interesului pentru de a o cerceta. Fişa exemplarului cu cota IV-1426 de la BCU Iaşi are scrisă cu creion negru litera „D" (foto 3). Procedurile de lucru din bibliotecile româneşti fiind transmise în mod centralizat de la Direcţia Generală Pentru Presă şi Tipărituri, erau unitare la nivel naţional, deci peste tot în ţară accesul la asemenea publicaţii era limitat.

În continuare, vom prezenta ediţiile cenzurate, pentru a readuce la cunoştinţa opiniei publice episoadele ocultate. Prima biografie a lui Ion Ionescu de la Brad a fost editată în 1921, când se împlineau 30 de ani de la moartea lui. Gheorghe Bogdan-Duică a publicat *Vieaţa şi opera întâiului ţărănist român*, Craiova, Editura Ramuri, 1921. La BCU Iaşi cartea a fost mai întâi la Fondul Secret, după care a fost mutată în Fondul Documentar: fişa exemplarului cu cota III-54.531 (foto 4) are în partea de jos: iniţiala „S", scrisă cu creion roşu, peste care s-a scris ulterior „D" cu creion negru, ceea ce înseamnă că interzisă iniţial, la un moment dat a fost mutată în depozitul cu acces controlat.

Interesant este faptul că lucrarea nu apare pe listele de publicaţii interzise editate până la 1 mai

IV-1426 Urechia, Vasile A.

1 Istoria şcólelor de la 1800-1864. Tomul 1-4.

D Buc.:Imprimeria Statului 1892-1901
27x19 cm.
1.Cu mai multe facsimile.1892.
404 [-405] p. +2 planşe
2.Cu mai multe facsimile.1892.

Bibl. Univ Iaşi
Catalog alfabetic pe autori

419/894
Pv 6133(1928.

Foto 3. Fişa unei cărţi din catalogul BCU Iaşi purtând însemnul „D" = Fond documentar (cu restricţie de acces).

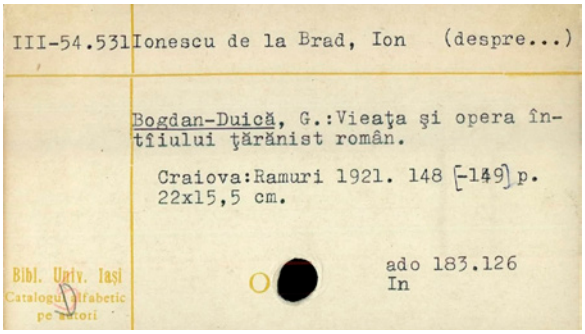
III-54.531 Ionescu de la Brad, Ion (despre...)

Bogdan-Duică, G.:Vieaţa şi opera întîiului ţărănist român.

Craiova:Ramuri 1921. 148 [-149] p.
22x15,5 cm.

Bibl. Univ. Iaşi
Catalogul alfabetic pe autori

ado 183.126
In

Foto 4. Fişa unei cărţi din catalogul BCU Iaşi care a fost mai întâi epurată (semnul „S" = Fond Special), iar apoi trecută în circuit semi-liber (semnul „D" = Fond documentar).

1948, ceea ce înseamnă că retragerea sa din circulaţie s-a făcut după această dată, prin dispoziţii trimise în mod secret de la Direcţia Generală a Presei şi Tipăriturilor, special bibliotecilor deţinătoare.

Motivele pentru care lucrarea lui Gheorghe Bogdan-Duică a fost interzisă sunt următoarele: la p. 48, autorul informează că Ion Ionescu a fost cel dintâi funcţionar care a administrat teritoriul din sudul Basarabiei retrocedat Principatului Moldovei în urma Tratatului de la Paris din 1856: „după anexarea Basarabiei, încă supt caimacamia lui N. Konaki-Vogoride, Ion Ionescu, doritor de a studia alcătuirea socială, economică şi administrativă a coloniilor zise bulgăreşti, a cerut voie să plece în teritoriul întors patriei şi să examineze la faţa locului constituţia celor 40 de sate «bulgăreşti». Pentru a înlesni studiul, el fu numit chiar *administratorul* lor. Undeva, el îşi zise, mai apoi, chiar prefect de Bolgrad" (Bogdan-Duică 1921, 48).

Este înfăţişată apoi activitatea lui Ionescu de la Brad pentru organizarea efectivă a reintegrării

judeţelor Bolgrad, Cahul şi Ismail la Moldova: „în Basarabia, I. Ionescu găsi, lucrând efectiv, două propagande: una rusească, alta turcească. Dascălii ruşi, rămaşi pe loc, aveau ordin să îndemne populaţia să treacă în Rusia. Împotriva lor, I. Ionescu aduse dascăli români: 18, şi deschise şcoale româneşti; dar aduse şi dascăli bulgari, pentru comunele bulgăreşti. Noul personal didactic nu mai avea niciu un motiv ca să îndemne lumea să se strămute în Rusia. Apoi el scoase limba rusească din cancelariile comunale din care înlătură şi portretele ţarului Nicolae, în locul căruia aşează pe Ştefan cel Mare! Pentru a tăia şi legăturile financiare cu Rusia, se sili ca populaţia să retragă capitalurile comunale depuse în bănci ruseşti şi să le depună la Banca Naţională a Moldovei, care tocmai se întemeia. <...>. Propaganda turcească consta în liberarea de teşcherele pentru călătorie, date de un consul turcesc din Galaţi. I. Ionescu adună teşcherelele, dete ordin de rămas pe loc şi pârî pe consul la Bucureşti. Turcii rămaseră. Astfel I. Ionescu combătu cu succes despopularea Basarabiei. Petrecerea în Basarabia a întărit mult «ţărănismul» lui I. Ionescu. Aceasta se simte din publicaţiile lui, care au urmat imediat şi din aprecierile de mai târziu. Dintre părerile acestea din urmă, citez una: «avem în coloniile româno-bulgare, din partea de Basarabie reîntoarsă Moldaviei, organisaţiunea comunală cea mai admirabilă care poate să fie»" (Bogdan-Duică 1921, 48).

În *Anexa a patra* (p. 127-135) este prezentată sintetic „*Besarabia*", monografia omonimă alcătuită de Ion Ionescu pe baza inspecţiilor făcute în judeţele Cahul, Bolgrad şi Ismail şi publicată în foileton în *Jurnalul de agricultură* (numerele **2**, p. 28-31; **3**, p. 37-42; **4**, p. 56-65; **5**, p. 72-75; **6**, p. 90-92; **7**, p. 103-106; **8**, p. 123-126; **9**, p. 136-141; **10**, p. 152-155; **11**, p. 168-170; **12**, p. 185-187) din anii 1857-1859. Având în vedere faptul că lucrarea lui Gheorghe Bogdan-Duică a fost folosită şi de alţi autori din perioada interbelică ce au scris despre Ion Ionescu de la Brad, dar că a fost interzisă cunoaşterii imensei majorităţi a românilor timp de aproape 70 de ani de cenzura comunistă, pentru a readuce chestiunea în spaţiul public, dăm în continuare câteva extrase mai ample. „Monografia despre *Besarabia* <...> arată întâiu originea «coloniştilor numiţi venitici, bejănari din Turcia», care alcătuiesc 83 de sate, administrate ca şi restul până la 1500 aflătoare în patru gubernii, de un comitet central aşezat în Odesa. Cele 83 de sate din ocoalele: Ismail, Valea de Jos, Cahulo-Prut şi Comratul, în urma Tratatului de la Paris, s-au împărţit: Moldova luă din oc(olul) Ismail 10, din oc(olul) Valea 9, din oc(olul) Comrat 1 (Congazu) şi tot ocolul Cahulo-Prut; 40 de sate s-au dat Moldovei şi 43 au rămas Rusiei. Cele 40 de sate s-au împărţit în 2 ocoale: Cahulo-Prut (19) şi Ismail (21); acestea sunt despărţite de lacul Ialpug. În satele acestea nu locuiau numai străini, ci şi Moldoveni, situaţi acolo la 1812, cărora li s-au dat aceleaşi privilegii. Pământul era de 250.000 desetine: ogoare, fânaţe şi imaşe, în 5 sate şi pădure naturală (Brânza, Vălenii, Slobozia, Caşliţa, Giurgiuleşti). Dar supt ocârmuirea rusească fiecare sat a semănat de fiecare familie câte ½ şi până la o desetină de pădure din fel de fel de copaci, precumpănind însă salcâmul" (Bogdan-Duică 1921, 127). Cel care a dat o bună organizare şi administrare satelor de colonişti a fost generalul rus Inzov, între anii 1818-1844. În anul 1821, acesta a tipărit regulamentul de organizare într-o broşură bilingvă, bulgară-română. George Bogdan-Duică aminteşte că această „filadă", cum se numea în epocă, a fost publicată de Ion Ionescu de la Brad în *Jurnalul de agricultură* în anii 1857-1858 şi îi face şi el rezumatul, dar în final reproduce integral însemnările sale istorice şi etnografice asupra satelor, cuprinse între p. 90 şi 103 din *Jurnal*.

Dăm şi noi în continuare chestiunile principale, pentru a dovedi ce s-a ocultat din opera lui Ion Ionescu de la Brad. Prezentând cele 40 de sate, concluzia era că acestea „deşi se numiră a coloniştilor bulgari, nu sunt toate nice înfiinţate de bejănarii veniţi de peste Dunăre, nice lăcuite de Bulgari. Înfiinţarea multor din aceste sate au fost făcută de vechii băştinaşi ai ţărei, cari şi lăcuiau în ele când au venit emigranţii bulgari, precum lăcuiesc şi astăzi. Românii au dat satelor în cari lăcuiesc numirile moldoveneşti ce le poartă şi astăzi: *Satu-Nou, Vălenii, Câşliţa, Brânza, Colibaşii, Giurgiuleştii, Vâlcăneştii, Barta, Frecăţăii, Babilu, Fântâna Zânilor* şi altele sunt locuite şi astăzi de vechii locuitori ai Moldovei cari le-au înfiinţat. Satele locuite de Bulgari, de Arnăuţi şi de alţi emigraţi poartă numiri mai mult turceşti şi tătărăşti, decât bulgăreşti. Bolgradu singur are numire bulgărească, cu toate că şi în el se află vreo 340 de familii de Moldoveni. Multe sate, deşi nu mai sunt lăcuite de Români, sau că se află în ele prea puţini, totuşi poartă şi astăzi numiri moldoveneşti, cumu-i de pildă: *Cişme-Văruită, Traianul, Tabacul, Banova*. În sfârşit, sunt şi sate ce poartă numiri străine, cu toate că sunt locuite

de Moldoveni, cumu-s Anadolca, Hagi-Abdulah, Cartalu, Epdec-Burnu, Dobrchioi, Exhipolos. Pe siliştile pustiite dintre satele vechilor băştinaşi ai Moldovei s-au aşăzat bejănarii ce au venit în ţară, cari s-au intercalat, ca nişte musafiri, printre vechii locuitori ai ţării. Cu toate aceste amalgamuri, se găsesc şi astăzi sate vechi locuite numai de Moldoveni, cumu-i de pildă: *Vălenii, Câşliţa, Brânza, Colibaşii, Frecăţeii, Satu-Nou, Slobozia, Barta* şi altele. Astăzi, într-un număr de patruzeci de sate numite colonii bulgare, se găsesc 21 în care se află Moldovenii" (Bogdan-Duică 1921, 129). După ce descrie componenţa şi data întemeierii fiecărui sat, cu amănunte şi asupra felului de viaţă, tot acolo Ion Ionescu scria: „în aceste patruzeci de sate se află neamurile următoare: Vechii locuitori ai Moldovei, Români; veniţii de peste Dunăre, Bulgari; bejănarii Greci, nomazii Ţigani; emigraţii Arnăuţi; coloniştii Malo-Rosieni. Toţi vorbesc feluritele lor limbi naţionale <...>. Moldovenii însă nu numai între sine, dar şi cu ceilalţi venetici vorbesc limba română. Moldovenii departe de a învăţa limbile neamurilor ce au năvălit în ţara lor, i-au făcut pe aceştia de a învăţa limba lor. <...> În multe sate, băjenarii, ştiu şi vorbesc româneşte. Simţământul naţional care se arată prin limbă s-au trezit şi ţinut mai mult între Moldoveni, cari chiar şi până azi au păstrat limba lor naţională, până şi prin biserici. <...>. Până la 1830, înşişi Rușii, în canţelarii, au fost nevoiţi a vorbi şi a scrie oamenilor în limba română. De la acest an, limba naţiei dominatoare au fost întrodusă în biserică, în şcoli şi în canţelariile sătești. Dragostea de limbă naţională este adânc răsădită în limba fiecărui om, această dragoste cu atât mai mult se înteţeşte cu cât piedicile disvălirei ei sunt mai mari. În ziua când se ridică aceste piedici, fiecare naţionalitate, scăpând de împilarea ce-i asupriră, se bucură. Această bucurie au simţit-o şi moldovenii, când au auzit pe dregătorii lor vorbindu-le limba lor naţională" (Bogdan-Duică 1921, 133-134).

„Ion Ionescu conchidea că cele 40 de sate de coloniști din sudul Basarabiei erau pe nedrept numite de cei interesaţi «colonii bulgare», realităţile de la faţa locului dovedind că: «numirea de colonii bulgare ar fi dreaptă şi adevărată, când familiile ce alcătuiesc aceste colonii ar fi toate din naţionalitatea bulgară. Studia etnografică a coloniilor, deşi făcută într-un timp când încă toţi câţi sunt Moldoveni nu cutează a-şi mărturise adevărata lor naţionalitate, totuşi au găsit în ele 2601 familii române. Studia etnografică descoperi un număr foarte însemnat de familii ce vorbesc româneşte. Aceste două resultate sunt destul de puternice, ca să ne îndemne de a nu minţi numind Bulgari pe cei ce sunt adevărat Moldoveni. Dacă este condamnabilă usurparea, ori din care parte ar veni, apoi nici bulgarii – cu toate că astăzi sub nume de colonii bulgăreşti numesc şi pe Moldoveni – nu trebuie să se numească Moldoveni. Bulgarul trebuie să fie ceea ce este făcut din fire, adică Bulgar, după cum Turcul trebuie să fie Turc, după cum şi Moldovanul este Moldovan; fiindcă după cum se zice, sângele apă nu se face. De aceea dreptul cuvânt cere ca nici unii, nici alţii să nu încerce a călca cercul naţionalităţii altora; şi fiind cu toţii coloniști, vrând nevrând, vor purta numele de colonii; şi fiind cu toţii în ţeara Moldovei, nu se pot numi altmintrelea decât colonii ale Moldovei»" (Bogdan-Duică 1921, 134-135). Date fiind argumentele în favoarea locuirii româneşti în cele trei judeţe din sudul Basarabiei, găsite pe teren, şi convingerea cu care le susţinea, este lesne de înţeles că această lucrare contravenea „bunelor relaţii" cu Uniunea Sovietică, aşa cum pretindea *Decretul-Lege nr. 364 din 1945*, şi nu putea fi lăsată de cenzura de sorginte bolşevică în circuitul informaţional public.

În anul 1922 s-a tipărit altă lucrare consacrată lui Ion Ionescu de la Brad: D.G. Chiţoiu, *Ion Ionescu dela Brad. Conferinţă*, o broşură de 24 de pagini în care sunt reluate sintetic informaţiile din monografia lui Gh. Bogdan-Duică. La paginile 15-16 este episodul din Basarabia: în 1857, Ion Ionescu „trece prefect la Bolgrad, unde are prilejul să adune însemnări foarte preţioase pentru un studiu asupra coloniilor din Basarabia, pe care era să-l tipărească mai târziu" (Chiţoiu 1922, 15). În legătură cu *Jurnalul de agricultură*, D.G. Chiţoiu notează că „încă din «Înştiinţarea» care ţine loc de program, din 1 august 1857, acesta arată că se va ocupa îndeosebi cu cercetări asupra Basarabiei" şi că „urmează apoi în celelalte numere articole bune, studiul asupra coloniilor din Basarabia" (Chiţoiu 1922, 16). În consecinţă, cenzura comunistă a intervenit! Fişa pusă în catalogul alfabetic de la BCU Iaşi pentru exemplarul având cota III-15967 are în colţul de jos un „x" făcut cu creionul, ceea ce în codificarea muncii de bibliotecă sugerează tot o interdicţie de împrumut. În asemenea caz, refuzul era unul discret, de regulă celui interesat să o citească spunându-i-se că tipăritura era indisponibilă, deteriorată, trimisă la legătorie etc.

Cele mai importante lucrări i-au fost consacrate lui Ion Ionescu de la Brad în anii 1941-1943, când s-au marcat 50 de ani de la moartea acestuia.

Vasile V. Haneş, într-o broşură intitulată *Ion Ionescu de la Brad*, tipărită în anul 1941, în care foloseşte informaţiile lui George Bogdan-Duică, la p. 15 scrie că: în 1857 „vrând a studia alcătuirea socială, economică şi administrativă a coloniilor zise bulgăreşti, a cerut voie să plece în Basarabia redată patriei. Pentru a i se înlesni studiul, el fu numit chiar administratorul lor. Acolo, patriotul român avu de luptat cu propaganda rusească. Dascălii ruşi rămaşi pe loc, aveau ordin să îndemne populaţia a trece în Rusia. Împotriva lor, Ion Ionescu aduse dascăli români şi deschise şcoale româneşti. <...> Apoi el scoase limba rusă din cancelariile comunale, din care înlătură şi portretele ţarului, în locul căruia aşează pe Ştefan cel Mare. Pentru a tăia legăturile financiare cu Rusia, se sili ca populaţia să retragă capitalurile *comunale* depuse în bănci ruseşti şi o îndemnă să le depună la Banca Naţională a Moldovei, care tocmai se întemeia" <...>. Din timpul acesta, dragostea lui pentru Basarabia crescu şi astfel întorcându-se la Iaşi, în 1857 ceru şi obţinu învoirea de a redacta *Jurnalul* său, în care din capul locului începu o descriere despre ţara dintre Prut şi Nistru" (Haneş 1941, 15-16). Anexa I a broşurii conţine textul lui Ion Ionescu de la Brad: *Românii nu sunt comunişti*, iar a doua este *Besarabia*, reprodusă în bună măsură tot după textul lui Bogdan-Duică. Din aceste motive, dar şi din cauză că Vasile V. Haneş însuşi era basarabean de origine, broşura a fost epurată după 1945 şi închisă în Fondul Secret. Exemplarul având cota II-B-14.715 de la BCU Iaşi poartă interdicţia: Fond Secret: iniţiala S, scrisă cu creion negru pe copertă şi şters ulterior (foto 5).

Tot în anul 1941, D. Vlăşceanu, în lucrarea *Ion Ionescu Delabrad, agronom, economist, naţionalist*, intitula un capitol: *Naţionalismul lui Delabrad*, în care două subpuncte erau: *Delabrad şi răpirea Basarabiei* şi *Delabrad prefect în Basarabia*. Iată subpunctul *Delabrad şi răpirea Basarabiei*: „acelaşi naţionalist intransigent îl găsim şi mai târziu, la 1878. Punându-se, la Berlin, în discuţiunea reprezentanţilor celor 7 Puteri, modificarea Tratatului de la San-Stefano prin care se condiţiona independenţa ţării noastre de cedarea Basarabiei ruşilor în schimbul Dobrogei, şi de acordarea drepturilor politice şi civile evreilor, Delabrad, fiind deputat şi fiind împiedicat să ia

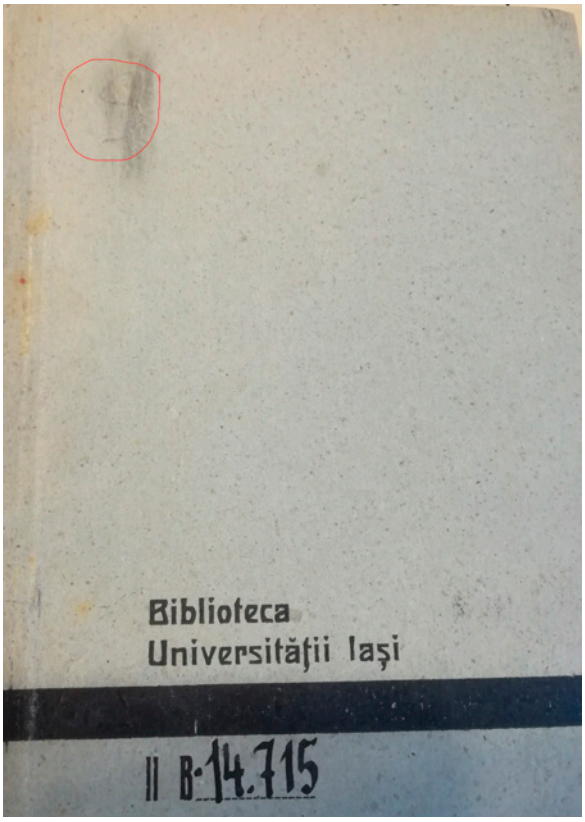

Foto 5. Coperta unei cărţi de la BCU Iaşi – epurată, având aplicat însemnul „S" = Fond Special (adică Secret).

parte la desbateri, răspundea printr-o scrisoare Camerei deputaţilor: «*Eu mă supun, neputând face altmintrelea, decisiunei de la Berlin; dară, supuindu-mă forţei, protestez pentru dreptul ce-l avem asupra Basarabiei. Dreptul este nemuritor. Rusia a luat Basarabia de la Turci, la 1812, cu puterea celui mai tare şi a luat un pământ ce nu era al Turciei, un pământ pentru a cărui apărare ea primea de la noi o dare. Turcia nu şi-a îndeplinit datoria ei către noi, şi noi, spoliaţi de ruşi, avem socoteală de răfuit cu Turcia şi nu aprobăm nici într-un chip spoliaţiunea. Zicem că Basarabia este a noastră; nici n-am dat-o noi la 1812, nici nu o dăm astăzi, la 1878. Poate să o ia cel mai tare, ne supunem puterii şi protestăm pentru dreptul nostru inalienabil*» (Vlăşceanu 1941, 41).

Subpunctul *Delabrad prefect în Basarabia* foloseşte datele din cartea lui Bogdan-Duică, comentate şi completate de Vlăşceanu: în 1857, după încheierea Tratatului de la Paris, prin care se redă Moldovei partea de sud a Basarabiei, Ionescu se întoarce în ţară şi „se prezenta Caimacamului

N. Konaki-Vogoride exprimându-şi dorinţa de a vizita cele 40 de sate bulgăreşti din sud, redate Basarabiei, pentru a cerceta stările locale, din punct de vedere social, economic şi administrativ. Caimacamul, apreciind importanţa acestei idei, îl numeşte prefect în acea regiune. „*Eu am fost prefect la Bolgrad, îndată după luarea Basarabiei, al pământului colonial, mărginit de Valul lui Traian despre Cahul; de Prut, de Dunăre despre Turcia, de Domenurile Statului şi a târgurilor despre Mare şi de noul hotar, între Rusia şi Moldova”*. Ducându-se acolo, găsi două curente de propagandă, unul rusesc şi altul turcesc. Intenţia lui era să poată ajunge la unificarea naţională. Şi în acest scop începu o purificare, mai întâi în «dăscălime», înlocuind dascălii ruşi sau turci, cu dascăli români. Se ocupă de înfiinţarea şi construirea de şcoli. Înlocui peste tot portretele Ţarului Niculae, cu al lui Ştefan Cel Mare. Contribui la înfiinţarea Băncii Basarabene, care începu să funcţioneze chiar din acel an şi sfătui populaţia să-şi retragă banii depuşi la băncile ruseşti şi să-i depună la Banca Basarabiei. «*Adesea inima oamenilor este acolo unde se află şi comoara lor»*, zicea el. Despre constatările făcute în cele 40 de sate de colonişti din Sudul Basarabiei, a scris o serie de articole sub titlul «Coloniile agricole din Basarabia», descriind componenţa şi data întemeierii fiecărui sat, cu amănunte şi descrierea felului de viaţă <...>. Aceste 40 de sate de colonişti din sudul Basarabiei erau pe nedrept numite de cei interesaţi «*colonii bulgare*» şi Ioan Ionescu Delabrad, pentru a dovedi lumii întregi acest lucru, făcu timp îndelungat cercetări la faţa locului şi publică un studiu care e în fond o monografie asupra acestor 40 de sate, sub numele de «*Besarabia*», în care arată că: «*Numirea de colonii bulgare ar fi dreaptă şi adevărată, când miliile ce alcătuiesc aceste colonii ar fi toate din naţionalitate bulgară. Aceste sate, deşi sunt coloniale, deşi se numără a coloniştilor bulgari, nu sunt toate nici înfiinţate de băjenarii veniţi de peste Dunăre, nici locuite de bulgari, ci ele sunt înfiinţate de vechii băştinaşi ai ţerei, cari şi locuiau în ele când au venit emigranţii bulgari*». Studiile etnografice a coloniilor, deşi făcute într-un timp când nu toţi moldovenii cutezau a-şi mărturisi adevărata lor naţionalitate, descoperi 2601 familii române, constituind un procent majoritar, faţă de celelalte populaţiuni. Şi conclude: «*Aceste două rezultate sunt destul de puternice ca să ne îndemne de a nu minţi numind bulgari pe acei ce sunt adevărat moldoveni. Dacă este condamnabilă usurparea, ori din care parte ar veni, apoi nici bulgarii – cu toate că ei astăzi sub numele de colonii bulgăreşti numesc şi pe moldoveni – nu trebuie să se numească moldoveni. Bulgarul trebuie să fie ceea ce este făcut din fire, adică bulgar, după cum turcul trebuie să fie turc, după cum moldoveanul este moldovean, fiindcă după cum se zice, sângele apă nu se face. De aceea dreptul cuvânt cere ca nici unii nici alţii, să nu se încerce a călca cercul naţionalităţii altora; şi fiind cu toţii colonişti şi fiind cu toţii în ţeara Moldovei, nu se pot numi altfel decât colonii ale Moldovei*»” (Vlăşceanu 1941, 48-51).

O lucrare valoroasă de omagiu a îngrijit C. Filipescu în anul 1942, tot cu prilejul comemorării a 50 de ani de la moartea lui Ion Ionescu. Chiar în *Cuvântul de început*, autorul scria despre eroul său: „în problema etnică a fost un naţionalist, în problemele de politică externă a fost unul dintre protestatari, când Rusia ne-a răpit pentru a doua oară Basarabia la 1878. Istoria a dat dreptate luptei sale” (Filipescu 1942, 1). Alţi opt dintre contributorii care l-au omagiat în acest volum pe ilustrul dispărut au făcut menţiunile care ne interesează pe noi aici. Astfel:

– Gh. Siseşti: Ion Ionescu de la Brad „a fost între 1857-1858 Prefect de Bolgrad”; „în problema etnică a fost un naţionalist; în problemele de politică externă a fost unul din protestatari: când Rusia ne-a răpit pentru a doua oară Basarabia în 1878” (Filipescu 1942, 10-11);
– în *Cuvântarea* lui, Ion Gh. Botez, delegatul Ministerului Agriculturii şi Domeniilor la comemorarea de la Brad, a spus că: „a protestat cu tărie la 1878, când se discuta în Cameră cedarea Basarabiei” (Filipescu 1942, 16);
– în *Cuvântarea* lui, Ilie Drăgan, delegatul Societăţii Inginerilor Agronomi, a menţionat: ca om politic „deşi împiedicat să participe la lucrările Camerei Deputaţilor, când s-a luat în discuţiune modificarea tratatului de la San-Stefano, prin care ni se răpea din nou Basarabia, el trimite o scrisoare Camerei Deputaţilor în care se vede toată durerea acestui mare patriot pentru apărarea drepturilor noastre sfinte. Ion Ionescu de la Brad, omul politic, dă ţării, de data acesta, o splendidă pagină de naţionalism intransigent” (Filipescu 1942, 19);
– în textul său, C. Filipescu: aminteşte că Ion Ionescu a fost însărcinat de caimacamul N. Co-

nachi-Vogoride „cu administrarea celor 40 de colonii bulgăreşti din Ismail, Cahul şi Bolgrad, judeţe ce ne fusese(ră) restituite de Rusia, potrivit Tratatului de la Paris. El lucră cu mult folos pentru înlăturarea rusismului la care fusese supusă Basarabia. În acest timp scoate «*Jurnalul*» în care publică o mulţime de studii, între care unele privitoare la Basarabia"; în alt loc: „în 1857, caimacamul Vogoride îi dă în administrare cele trei judeţe basarabene" (Filipescu 1942, 20 şi 37);

– Agricola Cardaş: spune şi el că „în 1857 se întoarce în ţară şi este numit prefect în Basarabia, unde se ocupă cu probleme de colonizare" (Filipescu 1942, 30);
– D. Vlăsceanu a inserat un paragraf mai lung: „la 1857, după încheierea Tratatului de la Paris, prin care se redă partea de Sud a Basarabiei, el se întoarce în ţară şi se pune în capul mişcării de emancipare a ţăranilor. Caimacamul Vogoride îl numeşte prefect la Bolgrad. Cu intenţia să poată ajunge la unificarea naţională, el înfiinţă şcoli, înlocui toţi funcţionarii străini cu români şi ajută la înfiinţarea băncii Basarabiei. Scoase un important studiu «Coloniile agricole din Basarabia», unde dovedeşte că ele sunt româneşti nu bulgăreşti". În continuare: „acelaş naţionalist intransigent îl găsim şi la 1878, când spune marilor puteri care condiţionau independenţa noastră de cedarea Basarabiei ruşilor, în schimbul Dobrogei şi de acordarea drepturilor politice şi civile evreilor: «Eu mă supun, neputând face altminterea, deciziunii marilor puteri, dară, supuindu-mă forţei, protestez pentru dreptul ce-l avem asupra Basarabiei. Dreptul este nemuritor. Basarabia este a noastră: nici n-am dat-o noi la 1812, nici nu o dăm astăzi la 1878. Poate să o ia cel mai tare, ne supunem puterii şi, protestăm pentru dreptul nostru inalienabil" (Filipescu 1942, 64-65).

La Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu" din Iaşi, textele cuprinse în acest volum colectiv au fost catalogate şi separat, redactându-se fişe în catalogul alfabetic pentru fiecare autor în parte. Dacă pentru volumul propriu-zis nu am găsit semnele interdicţiei, în schimb fişele individuale arată că acesta a fost cenzurat. De pildă, fişa lui Cornăţeanu Nic. D., *Ion Ionescu de la Brad şi economia rurală*, în *Omagiu lui Ion Ionescu de la Brad*, exemplar cu cota III-B-25.908, are bifa de interdicţie nerostită „x" cu creionul; la fel şi cea a lui Agricola-Cardaş.

Editorul cel mai important al lui Ion Ionescu de la Brad în perioada interbelică a fost G. Ionescu-Sişeşti. Binecunoscutul agronom a publicat iniţial o lucrare de mai mică întindere: *Viaţa şi opera lui Ion Ionescu de la Brad*, Bucureşti, Editura Universul, 1942, în care scria că în 1857 „Ion Ionescu de la Brad s-a întors în Moldova. Se puneau probleme noi în legătură cu revenirea la Moldova a celor 3 judeţe retrocedate prin voinţa Congresului de la Paris. El a cerut să facă un studiu asupra coloniilor din sudul Basarabiei, ceea ce caimacamul Vogoride aprobă, în care scop îl numeşte prefect al judeţului Bolgrad. În calitate de prefect de Bolgrad a făcut un studiu asupra coloniilor aşa-zise bulgăreşti. El a dovedit că nu sunt colonii bulgăreşti, ci sunt vechi colonii româneşti cu infiltraţie bulgară" (Ionescu-Sişeşti 1942, 18). În alt loc dă „Protestul contra cedării sudului Basarabiei în 1878" (Ionescu-Sişeşti 1942, 33), reprodus de noi mai sus când l-am prezentat pe D. Vlăşceanu, iar la *Bibliografia* lucrărilor lui De la Brad citează: *Coloniile agricole din sudul Basarabiei*, Iaşi, 1858. Prin urmare, exemplarul cu cota III-142.138 de la BCU Iaşi a avut interdicţie la consultare, fiind repartizată la Fondul Documentar (fişa de catalog poartă iniţiala „D" scrisă cu creionul), iar în cazul exemplarului cu cota III B- 25.520, fişa are bifă „x", în vreme ce pe carte scrie „C", cu roşu, dar altcineva a scris cu creionul „bine".

Ultima lucrare editată înainte de 1945 în care se fac cu deplină libertate referiri la conexiunile lui Ion Ionescu de la Brad cu Basarabia îi aparţine tot lui Gh. Ionescu-Sişeşti: două volume de *Opere* editate de Societatea Inginerilor Agronomi, în 1943 şi 1944. Din punctul de vedere care ne interesează aici, notăm că în *Cuvântul introductiv* Ionescu-Sişeşti a reluat pasajul tipărit în biografia din anul anterior, şi anume: în 1857, după Congresul de la Paris, „Ion Ionescu de la Brad s-a întors în Moldova. Se puneau probleme noi în legătură cu revenirea la Moldova a celor trei judeţe din Sudul Basarabiei retrocedate prin voinţa Congresului de la Paris. El a cerut să facă un studiu asupra coloniilor din Sudul Basarabiei, ceea ce Caimacamul Vogoride aprobă, în care scop îl numeşte prefect al judeţului Bolgrad. În calitate de prefect de Bolgrad a făcut un studiu asupra coloniilor aşa-zise bulgăreşti. El a dovedit că nu sunt colonii bulgăreşti, ci sunt vechi colonii româneşti cu infiltraţie bulgară" (Ionescu de la Brad 1943, XIII).

Tot acolo este subliniat patriotismul lui Ion Ionescu de la Brad: „ca reprezentant al ţărănimii în Parlament în anul 1878, când Ruşii pentru a doua oară ne răpiau cele trei judeţe din Sudul Basarabiei, în schimbul Dobrogei, el protestează astfel: «*Eu mă supun, neputînd face altmintrelea, deciziunii de la Berlin; dară, supuindu-mă forţei, protestez cu dreptul ce-l avem asupra Basarabiei. Dreptul este nemuritor. Rusia a luat Basarabia de la Turci, la 1812, cu puterea celui mai tare şi a luat un pământ ce nu era al Turciei, un pământ pentru a cărui apărare ea primea de la noi o dare. Turcia nu şi-a împlinit datoria ei către noi, spoliaţi de Ruşi, avem socoteală de răfuit cu Turcia şi nu aprobăm nici într-un chip spoliaţiunea. Zicem că Basarabia este a noastră; nici n-am dat-o noi la 1812, nici nu o dăm astăzi, la 1878. Poate să o ia cel mai tare, ne supunem puterii şi protestăm pentru dreptul nostru inalienabil*” (Ionescu de la Brad 1943, XXI). Mai departe, prof. Gh. Ionescu-Şişeşti afirmă: „bărbaţi ca Ion Ionescu de la Brad sunt expresiunea şi exponenţii epocei lor. Ei prind şi amplifică forţele şi năzuinţele contimporanilor. Ei rânduiesc, clarifică şi transformă în realizări ceea ce este la aceştia aspiraţie timidă şi nedefinită. Ei duc faclele lor de lumină în întunerec şi luminează drumurile viitorului. <...> A avut multe amărăciuni de la oameni, dar istoria i-a dat dreptate” (Ionescu de la Brad 1943, XXII). În fine, la *Bibliografie – Lucrările lui Ion Ionescu de la Brad*, este listată şi lucrarea *Coloniile agricole din Sudul Basarabiei* (Ionescu de la Brad 1943, a doua p. nenum. de la sfârşit).

Această ediţie a *Operelor* lui Ion Ionescu de la Brad a fost retipărită cu masive epurări de texte în anul 1968 şi redenumită oarecum limitativ: *Opere agricole*, sarcina rescrierii sale revenind unui comitet de redacţie condus de Amilcar Vasiliu, aşa cum vom arăta mai departe.

c) Expurgarea: lucrările biografice consacrate lui Ion Ionescu de la Brad după anul 1950 au fost cenzurate şi rescrise prin eliminarea bucăţilor referitoare la Basarabia. Acţiunea de „recuperare” a lui Ion Ionescu de la Brad, al cărui nume l-a primit Institutul Agronomic din Iaşi în 1948, a început-o însuşi prof. Gh. Ionescu-Siseşti, care în anul 1958 a alcătuit o broşură de popularizare, de 39 de pagini: *Agronomul Ion Ionescu de la Brad*, Bucureşti, Editura Agro-Silvică de Stat, în care menţionează doar titlul lucrării *Coloniile agricole din sudul Basarabiei*, Iaşi, 1858, însă nimic altceva în legătură cu Basarabia.

După doi ani, la Institutul Agronomic „Profesor Ion Ionescu de la Brad” din Iaşi, publică un volum intitulat *Omagiu lui Ion Ionescu de la Brad*, 1957, redactor responsabil prof. dr. C. Sandu-Ville, în care nu se face nici o referire la episoadele basarabene.

Nici Ionel Maftei, în vol. de *Personalităţi ieşene*: *Omagiu*, Iaşi, 1972, p. 309-313, nu menţionează nimic legat de Basarabia, bibliografia conţinând doar lucrări editate după 1955.

În anul 1968, un comitet de redacţie condus de Amilcar Vasiliu a editat două volume de *Opere agricole* ale lui Ion Ionescu de la Brad. Este vorba în fapt de rescrierea ediţiei din 1943 a lui Gh. Ionescu-Siseşti (mort în 1967), în care biografia marelui român a fost amputată. Fără să o poată spune direct, editorii recunosc / sau avertizează în prefaţă că „volumul de faţă are un caracter selectiv. Eliminările care nu sunt specificate altfel sunt însemnate direct în text prin puncte de suspensie (....). Paginile care urmează, aşezate la începutul volumului, sunt o *sinteză* <subl. editorilor> a vieţii şi operei lui Ion Ionescu de la Brad, prezentată sub o formă sobră, fiind scrisă pentru a fi înfăţişată unui public interesat în astfel de sinteze” (Ionescu de la Brad 1968, 10). Cu toate acestea, se fac câteva referiri vagi la episodul basarabean. Iată care a fost mecanismul cenzurii. În vol. I, la p. 16 se spune despre Ion Ionescu de la Brad: „revenit din exil în patrie (1857), **după ce a îndeplinit pentru scurt timp funcţia de prefect** (subl. ns.; a se observa că nu se spune unde anume), a fost numit profesor de economie politică, economie financiară şi contabilitate la Iaşi (1859), profesor de agricultură la Şcoala Pedagogică din Bucureşti (1867-1870)”. Apoi, din enumerarea lucrărilor scrise de Ion Ionescu de la Brad este înlăturată cea privitoare la *Coloniile agricole din sudul Basarabiei*, şirul cronologic sărind de la 1857 (*De l’organisation de la culture dans les Principautés*, în „L’Etoile de Danube”, Bruxelles) la 1865 (*Proiect de cultură pentru exploataţiunea moşiei Panteleimonului*, Bucureşti). În alt loc, figurează totuşi un articol intitulat: *Darul coloniilor din Basarabia*, publicat în „Tribuna română”, nr. 55 din 3 ianuarie 1860.

În schimb, în capitolul intitulat *Ecoul local şi mondial al realizărilor* lui Ion Ionescu de la Brad,

autorii folosesc un subterfugiu prin care scapă de „foarfecele cenzurii" şi amintesc episodul basarabean. La p. 37 este dată o notă dintr-un dicţionar universal de personalităţi, în limba franceză, în care Ion Ionescu fusese inclus în anul 1893. În textul propriu-zis, s-a scris că „unele dintre publicaţiile lui ştiinţifice au fost citate în lucrări străine, iar prof. G. Vapereau l-a înscris cu detalii din viaţă şi operă într-un dicţionar de uz universal (*Dictionnaire universel des contemporaines*, Paris, Hachette, 1893) printre personalităţile notabile: «Ionescu, întors în patrie, a fost numit de guvernul interimar, **intendent general al noilor judeţe basarabene, cu misiunea să facă statistica»** (subl. ns.). După independenţa României, el a fost deputat în Camera Deputaţilor şi a luat parte activă la discuţiile politice şi economice de la ordinea zilei", iar în continuare a fost inserată fotografia notiţei consacrate lui Ion Ionescu în respectivul dicţionar francez (foto 6).

Comparând informaţiile cuprinse în volumul de *Opere agricole* din 1968, cu cele de *Opere* dinainte de instaurarea comunismului în România, respectiv cu ediţia îngrijită de Ion Ionescu-Siseşti din anul 1943, se observă cu uşurinţă cum a fost cenzurată biografia lui Ionescu de la Brad. Astfel, paragraful întreg din 1943 din lucrarea lui Ionescu-Siseşti privitor la prezenţa ca prefect la Bolgrad, a devenit o jumătate de frază neutră şi impersonală în 1968, iar punctul privitor la protestul din Parlament împotriva pierderii sudului Basarabiei, din 1878 (Ionescu de la Brad 1943, XXI), a dispărut cu totul.

Partea privitoare la activitatea parlamentară a lui Ion Ionescu, respectiv *Darea de seamă* către alegătorii Colegiului IV Roman, din partea cărora Ionescu de la Brad era deputat în Parlamentul României, pe anul 1878, a fost de asemenea cenzurată. În ediţia din 1968 s-a scris doar atât: „credincios profesiunii mele de credinţă, am urmărit cu stăruinţă realizarea dorinţelor noastre, care sunt şi ale mele, şi am susţinut dreptul ce mi l-aţi încredinţat a-l revendica fără a şovăi, fără a mă abate nici la dreapta, nici la stânga din calea cea mare... (textul original din 1943 continua cu pasajul *Protestului*, dar aici s-au pus puncte de suspensie, după care începe un paragraf referitor la altă chestiune - nota ns.).

.... Împroprietărirea însurăţeilor şi a celorlalţi săteni după Legea rurală din 1864" (Ionescu de la Brad 1968, 463) (foto 7).

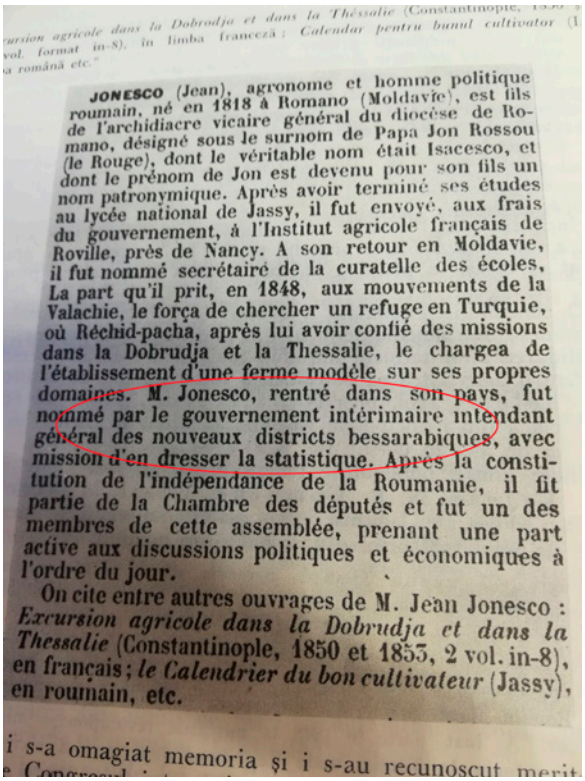

JONESCO (Jean), agronome et homme politique roumain, né en 1818 à Romano (Moldavie), est fils de l'archidiacre vicaire général du diocèse de Romano, désigné sous le surnom de Papa Jon Rossou (le Rouge), dont le véritable nom était Isacesco, et dont le prénom de Jon est devenu pour son fils un nom patronymique. Après avoir terminé ses études au lycée national de Jassy, il fut envoyé, aux frais du gouvernement, à l'Institut agricole français de Roville, près de Nancy. A son retour en Moldavie, il fut nommé secrétaire de la curatelle des écoles. La part qu'il prit, en 1848, aux mouvements de la Valachie, le força de chercher un refuge en Turquie, où Réchid-pacha, après lui avoir confié des missions dans la Dobrudja et la Thessalie, le chargea de l'établissement d'une ferme modèle sur ses propres domaines. M. Jonesco, rentré dans son pays, fut nommé par le gouvernement intérimaire intendant général des nouveaux districts bessarabiques, avec mission d'en dresser la statistique. Après la constitution de l'indépendance de la Roumanie, il fit partie de la Chambre des députés et fut un des membres de cette assemblée, prenant une part active aux discussions politiques et économiques à l'ordre du jour.

On cite entre autres ouvrages de M. Jean Jonesco : *Excursion agricole dans la Dobrudja et dans la Thessalie* (Constantinople, 1850 et 1853, 2 vol. in-8), en français ; *le Calendrier du bon cultivateur* (Jassy), en roumain, etc.

i s-a omagiat memoria şi i s-au recunoscut merit

Foto 6. Facsimilul paginii din *Dictionnaire universel des contemporaines*, Paris, Hachette, 1893, în care se face referire la prezenţa în Basarabia a lui Ion Ionescu de la Brad.

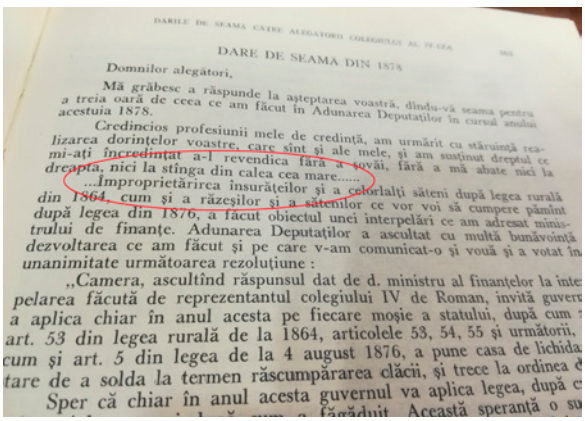

DARE DE SEAMA DIN 1878

Domnilor alegători,

Mă grăbesc a răspunde la aşteptarea voastră, dîndu-vă seama pentru a treia oară de ceea ce am făcut în Adunarea Deputaţilor în cursul anului acestuia 1878.

Credincios profesiunii mele de credinţă, am urmărit cu stăruinţă realizarea dorinţelor voastre, care sînt şi ale mele, şi am susţinut dreptul ce mi-aţi încredinţat a-l revendica fără a şovăi, fără a mă abate nici la dreapta, nici la stînga din calea cea mare.....

...Împroprietărirea însurăţeilor şi a celorlalţi săteni după legea rurală din 1864, cum şi a răzeşilor şi a sătenilor ce vor voi să cumpere pămînt după legea din 1876, a făcut obiectul unei interpelări ce am adresat ministrului de finanţe. Adunarea Deputaţilor a ascultat cu multă bunăvoinţă dezvoltarea ce am făcut şi pe care v-am comunicat-o şi vouă şi a votat în unanimitate următoarea rezoluţiune :

„Camera, ascultînd răspunsul dat de d. ministru al finanţelor la interpelarea făcută de reprezentantul colegiului IV de Roman, invită guvernul a aplica chiar în anul acesta pe fiecare moşie a statului, după cum art. 53 din legea rurală de la 1864, articolele 53, 54, 55 şi următorii, cum şi art. 5 din legea de la 4 august 1876, a pune casa de lichidare de a solda la termen răscumpărarea clăcii, şi trece la ordinea

Sper că chiar în anul acesta guvernul va aplica legea, după c

Foto 7. P. 463 din lucrarea *Opere agricole*, de Amilcar Vasiliu, vol. I, 1968, cu pasaj eliminat de cenzură.

În anul 1971 a apărut *In memoriam Ion Ionescu de la Brad (1818-1891), volum omagial cu prilejul aniversării a 150 de ani de la naşterea marelui agronom, economist şi patriot român*, Bucureşti, Editura Academiei R.S.R., alcătuit de un comitet de redacţie condus iniţial de C. Sandu-Ville (decedat în 1969) şi înlocuit cu Amilcar Vasiliu, care a redactat şi capitolul *Din bibliogra-*

fia lui şi din bibliografia despre Ion Ionescu de la Brad. Deşi prezintă *in extenso* sumarul *Jurnalului de agricultură* de la numărul unu 1857 până la numărul 12 pe 1858, omite sistematic foiletonul *Bessarabia*.

Dintr-un total de 22 de texte omagiale, unul singur face referiri vagi la legătura lui Ion Ionescu de la Brad cu Basarabia. Iată cum s-a strecurat Nichita Adăniloaiei printre rigorile cenzurii, ascunzând parţial adevărul prin omisiune, în articolul intitulat *Ion Ionescu de la Brad, patriot progresist român*, publicat între paginile 60-66. La pag. 63, făcând sinteza vieţii acestuia sare peste episodul basarabean, spunând că „întors în ţară în vara anului 1857, ilustrul agronom desfăşoară o bogată activitate publicistică, fie redactând reviste proprii, fie colaborând la alte ziare ale timpului. El luptă pentru rezolvarea problemei agrare, **pentru formarea şi democratizarea statului român** (subl. ns.)" (Adăniloaiei 1971, 63), un eufemism în care cunoscătorii chestiunii pot recunoaşte o aluzie la contribuţia lui Ionescu de la Brad la reîntruparea judeţelor din sudul Basarabiei, la Moldova. Mult mai direct este autorul în alt loc: „apărând interesele naţionale ale României, **Ion Ionescu a combătut atitudinea marilor puteri europene care, fără a ne consulta şi respecta drepturile legitime ale ţării, ne-au impus aplicarea Tratatului de la Berlin**" (subl. ns.) (Adăniloaiei 1971, 65). Citatul este susţinut cu o notă de subsol: Ion Ionescu, *Dările de seamă către alegătorii colegiului al IV-lea de Roman, din partea deputatului lor*, Iaşi, 1885, fără indicarea paginii. Recitind astăzi în mod critic acest pasaj în condiţiile în care avem acces la întregul suport informaţional privitor la Ion Ionescu de la Brad, constatăm că istoricul şi-a păstrat probitatea ştiinţifică: această frază care în aparenţă este tributară aşa-numitului *limbaj de lemn* şi nu spune nimic concret, este incompletă, dar adevărată!

Mergând pe firul cronologic al scrierilor în care s-a strecurat menţiunea prezenţei lui Ion Ionescu de la Brad în sudul Basarabiei ca prefect în anul 1857, reamintim micul articol citat la începutul acestui material scris de I. Măzăreanu şi Gh. Sibechi, *Aspecte privind călătoriile peste hotare efectuate de Ion Ionescu de la Brad*, în „Cercetări agronomice din Moldova", Iaşi, anul XXI, vol. 2 (82), 1988, în care autorii pun încă de la început o notiţă în titlu pentru a avertiza că s-au considerat „călătorii peste hotare" deplasările efectuate de Ion Ionescu de la Brad în afara graniţelor de atunci ale Moldovei şi apoi ale Principatelor Unite. În cadrul călătoriei cu numărul 13: „*Pyrgetos - Constantinopol - Iaşi*" este inclusă informaţia că Ion Ionescu a fost administrator la Bolgrad, dar cu precizarea că localitatea este „azi în R.S.S. Moldovenească" [sic!] (Măzăreanu, Sibechi 1988, 1).

În fine, pentru a marca o sută de ani de la moarte, lui Ion Ionescu de la Brad i-a fost consacrată o nouă monografie în 1991, tot de către Amilcar Vasiliu. De această dată este menţionat faptul că a fost prefect în Basarabia: „a început prin a deţine funcţia de administrator (prefect) la Bolgrad, unde a rămas câteva luni şi unde a organizat şcolile, a studiat alcătuirea socială, economică şi administrativă a comunelor din judeţ şi, printre alte prezenţe româneşti, a înlocuit peste tot portretul ţarului cu acela al lui Ştefan cel Mare. El a apreciat foarte favorabil satele româneşti, coloniile bulgăreşti şi magaziile lor de rezervă pentru produse agricole din acea zonă, despre care a şi publicat unele amănunte" (Vasiliu 1991, 71). În schimb, în ultima parte a lucrării, intitulată *Câteva date biografice*, momentul este din nou omis: „1849 – Exilat în Turcia; 1857 – Întoarcerea din exil în patrie. A înfiinţat o gazetă, *Jurnalu de agricultură*; 1859 – Director al statisticii din Moldova. Profesor. A înfiinţat încă o gazetă, *Foaia de agricultură practică*" (Vasiliu 1991, 199).

Prezentând gazetele editate de Ion Ionescu, Amilcar Vasiliu, folosind probabil fără să mai revizuiască textul din 1968, trece iarăşi sub tăcere foiletonul despre Basarabia publicat în aproape toate numerele *Jurnalului de agricultură* şi care a însumat un număr considerabil de pagini: „în acelaşi an, 1857, la 1 august, a apărut, înfiinţat de el, *Jurnalu de agricultură*, foaie periodică (lunară, Iaşi, 1857-1858), care din ianuarie 1859 s-a numit *Foaia de agricultură practică* (Iaşi, 1859), apoi a scos gazeta (revista) *Ţeranul român* (săptămînal, Bucureşti, 12.XI.1861 - 17.III.1863, cu o întrerupere de la 6.V. până la 6.IX. 1862). În aceste tipărituri agronomul îşi continua lupta sa neînfricată pentru emanciparea şi împroprietărirea ţăranilor, cât şi pe aceea de dascăl neobosit în materie agricolă şi culturală. Prin ele Ion Ionescu a contribuit efectiv la pregătirea condiţiilor apte reformei agrare de la 1864 <...>. În *Jurnalu de agricultură*, printre alte multe materiale, a publicat şi lecţii de agricultură sub formă de dialog, a scris despre

instrumentele agricole şi maşinile noi, câştig şi pagubă, despre pământ, horticultură, morală, igienă, noutăţi agricole, comerciale etc." (Vasiliu 1991, 71), dar nimic despre Basarabia!

Monografia face referire şi la activitatea lui Ionescu în Parlamentul României: a deţinut mandatul de deputat timp de şapte legislaturi (1876-1883) şi îi sunt înşirate multe dintre iniţiativele pe care le-a avut privitoare la: *Legea rurală* din 1864, împroprietărirea însurăţeilor, creditul ţărănesc, *Legea comunală*, *Legea învoielilor agricole*, mărirea salariilor învăţătorilor şi diverse probleme ale învăţământului în general, a celui agricol şi de meserii în special. Dar, *Protestul* împotriva pierderii celor trei judeţe din sudul Basarabiei la 1878 lipseşte din nou. Se spune doar că: „Convenţiile politice şi comerciale cu diferite ţări au făcut şi ele obiectul interpelărilor lui. **La unele convenţii s-a opus** (subl. ns.) şi a fost urmat de circa un afert din numărul deputaţilor" (Vasiliu 1991, 174 şi 174). Se menţionează că însuşi Mihai Eminescu a discutat cu Ion Ionescu de la Brad şi a scris despre el în mod favorabil în ziarele *Timpul* şi *Ceahlăul*, dar enunţul este tot trunchiat: „a fost sublim bătrânul nostru agronom, **când a făcut o apostrofă ameninţătoare şi a terminat-o prin cuvintele marelui istoric al Franţei, Michelet: dreptul este nemuritor** (subl. ns.)" (Vasiliu 1991, 177), apostrofa în cauză fiind de fapt *Protestul* din parlament împotriva pierderii sudului Basarabiei la 1878.

Ocultarea căreia i-a căzut victimă Ionescu de la Brad în perioada comunistă a fost atât de puternică încât astăzi istorici cu multă experienţă, cu studii valoroase asupra învăţământului din Basarabia, respectiv a şcolilor din judeţele sudice ale acesteia, nu l-au mai recunoscut pe Ion Ionescu din 1857 ca fiind *de la Brad*! De pildă, Ion I. Solcanu, într-o cuprinzătoare şi bine documentată lucrare privitoare la *Şcoala românească în judeţele Cahul, Bolgrad şi Ismail pe durata reîntrupării la Principatele Române 1857-1878*, analizează contribuţiile unui anume Ion Ionescu la dezvoltarea învăţământului din cele trei judeţe basarabene abia întoarse la Principatul Moldovei (folosind inclusiv pasajele din *Istoria şcoalelor*, vol. III al lui V.A. Urechia date şi de noi mai sus) dar nu îl identifică cu De la Brad, pseudonimul pe care acesta şi l-a luat în ultimii ani ai vieţii, tocmai pentru a fi deosebit de numeroşii Ion Ionescu trăitori în epocă: „Ion Ionescu, dregător al coloniilor din Basarabia, solicita Ministerului de Finanţe la 11 august 1857 să mijlocească la Ministerul Cultelor trimiterea a 25 de învăţători săteşti" (Solcanu 2013, 25). Şi: „momentul din 1857, când Ion Ionescu în persoană observa «necesitatea de a forma şcoli naţionale prin satele române şi găgăuze din colonii, mergând la Iaşi a ales 15 băieţi de pe băncile Şcolii preparandale de la Trei Ierarhi cărora le-a explicat că prin misiunea lor de viitori învăţători în Basarabia trebuie a deştepta din letargie românismul rusificat şi a pune întâiele pietre la întemeierea templului învăţământului naţional», era evocat de învăţătorul D. Moroşanu de la şcoala din Colibaşi, într-un raport ulterior, din 1864" (Solcanu 2013, 25).

În concluzie, menţionăm că personalitatea lui Ion Ionescu de la Brad îşi aşteaptă încă biograful care să-i contureze profilul întreg. În acest scop, se impune întoarcerea la izvoarele informaţionale primare: studierea presei şi a Dezbaterilor parlamentare din timpul vieţii sale, lectura bibliografiei ce i-a fost consacrată în perioada interbelică, comparaţia atentă şi revizuirea critică a celei de după 1950.

Pe un plan mai larg, editarea monografiei pe care Ion Ionescu de la Brad a alcătuit-o pe baza cercetării la faţa locului a judeţelor Cahul, Bolgrad şi Ismail în anii 1857-1858, publicată în *Jurnalul de agricultură* de la Iaşi, va contribui în mod sigur la demontarea multor clişee politice impuse de-a lungul timpului de propaganda rusă şi la eliminarea *hiatus*-urilor istorice, spre a se obţine imaginea cât mai corectă şi completă asupra acestei zone.

Pe de altă parte, cenzura cărţilor prin epurare şi expurgare şi sistemul fondurilor secrete de bibliotecă au făcut parte din ansamblul politicii culturale comuniste şi sunt încă departe de a fi cunoscute în totalitatea articulaţiilor şi a implicaţiilor lor pe termen scurt şi lung. Dacă consecinţele imediate ale punerii cărţilor la *Index* au fost îndoctrinarea politică, izolarea informaţională, îndiguirea mentală a indivizilor pe durata sistemului comunist, consecinţele pe termen lung sunt greu de cuantificat. Cât de dăunătoare a fost pentru conştiinţa noastră istorică românească şi cât de mult ne-a lovit interdicţia de a citi vreme de trei sferturi de secol o bună parte dintre cărţile tipărite până spre 1945, rămâne încă să aflăm.

Bibliografie

Adăniloaiei 1971: N. Adăniloaiei, Ion Ionescu de la Brad, patriot progresist român. In: In memoriam Ion Ionescu de la Brad (1818-1891). Volum omagial cu prilejul aniversării a 150 de ani de la naşterea marelui agronom, economist şi patriot român (Bucureşti: Editura Academiei R.S.R. 1971).

Bogdan-Duică 1921: Gh. Bogdan-Duică, Vieaţa şi opera întâiului ţărănist român (Craiova: Editura Ramuri 1921).

Chiţoiu 1922: D.G. Chiţoiu, Ion Ionescu de la Brad - conferinţă (Bucureşti: Editura Gutenberg 1922).

Costea, Kiraly, Radoslav 1995: I. Costea, I. Kiraly, D. Radoslav, Fond secret. Fond „S" special. Contribuţii la istoria fondurilor secrete de bibliotecă din România (Cluj-Napoca: Editura Dacia 1995).

Cristoiu 2018: I. Cristoiu, 1945-1950: Paranoia arestării cărţilor, disponibil la https://www.historia.ro/sectiune/general/ articol/1945-1950-paranoia-arestarii-cartilor (accesat la 02.06.2018).

Filipescu 1942: C. Filipescu, Omagiu lui Ion Ionescu de la Brad (Bucureşti: Editura „Pagini agrare şi sociale" 1942).

Haneş 1941: V.V. Haneş, Ion Ionescu de la Brad (Bucureşti: Şcoala Poporului, 1941).

Ionescu de la Brad 1943: I. Ionescu de la Brad, Opere. Editate de Societatea Inginerilor Agronomi, cu un studiu introductiv de Gh. Ionescu-Şişeşti, vol. I (Bucureşti: Imprimeriile „Curentul" 1943).

Ionescu de la Brad 1944: I. Ionescu de la Brad, Opere. Editate de Societatea Inginerilor Agronomi, cu un studiu introductiv de Gh. Ionescu-Şişeşti, vol. II (Bucureşti: Imprimeriile „Curentul" 1944).

Ionescu de la Brad 1968: I. Ionescu de la Brad, Opere agricole. Coord. A. Vasiliu, vol. I (Bucureşti: Editura Academiei R.S.R. 1968).

Ionescu-Sisești 1942: G. Ionescu-Sisești, Viaţa şi opera lui Ion Ionescu de la Brad (Bucureşti: Universul 1942).

Marino 2000: A. Marino, Cenzura în România: schiţă istorică şi introductivă (Craiova: Editura Aius 2000).

Măzăreanu, Sibechi 1988: I. Măzăreanu, Gh. Sibechi, Aspecte privind călătoriile peste hotare efectuate de Ion Ionescu de la Brad. In: Cercetări agronomice din Moldova, anul XXI, vol. 2 (82) (Iaşi 1988) (extras).

Ministerul Informaţiilor 1948: Ministerul Informaţiilor, Publicaţiile interzise până la 1 mai 1948 (Bucureşti 1948).

Olteanu 1992: V. Olteanu, Din istoria şi arta cărţii. Lexicon (Bucureşti: Editura Enciclopedică 1992).

Slăvescu 1943: V. Slăvescu, Corespondenţa între Ion Ionescu de la Brad şi Ion Ghica (Bucureşti: Imprimeria Naţională 1943).

Solcanu 2013: I.I. Solcanu, Şcoala românească în judeţele Cahul, Bolgrad şi Ismail pe durata reîntrupării la Principatele Române 1857-1878 (Bucureşti: Editura Enciclopedică 2013).

Urechia 1894: V.A. Urechia, Istoria şcoalelor, vol. III (Bucureşti: Imprimeria Statului 1894).

Vasiliu 1991: A. Vasiliu, Ion Ionescu de la Brad. Ediţia a doua revăzută şi adăugită (Bucureşti: Editura Academiei Române 1991).

Vlăşceanu 1941: D. Vlăşceanu, Ion Ionescu Delabrad, agronom, economist, naţionalist (Bucureşti: Editura autorului 1941).

Removing and censoring books in communist Romania: Ion Ionescu de la Brad's case

Keywords: Ion Ionescu de la Brad, shelf removal, censoring of publications, censorship, Bessarabia, communism.

Abstract: One of the many consequences that the countries under the Soviet domination had to suffer after the Second World War was the rewriting of history in order to be useful to the Bolshevik ideology. The first affected by the censorship were the books that were subjected to removal and banning. Ion Ionescu de la Brad, a great agronomist, scientist and political figure whose ties with Bessarabia were systematically hushed up, was a victim of communist censorship. His biography hid the fact that he was the prefect of Bolgrad County in 1857-1858, after the south of Bessarabia was returned to the Moldavian Principality by the Treaty of Paris (1856), and his protest in the Romanian Parliament of 1878-1880 against the new seizure of this territory by Russia under the Berlin Treaty (1878). This happened because after 1945, Romania was forced to exclude from the public consciousness any mention of the territories taken from it: Bessarabia, Northern Bukovina, and South Dobrudja.

The censorship applied by the Romanian communist regime in relation to the works of Ion Ionescu de la Brad was expressed in three forms: a) his lifetime publications on Bessarabia were seized and kept in closed library collections; b) works with a mention of this scientist, published before 1944, were banned for researchers and sent to closed or documentary library funds; c) excerpts related to Bessarabia were cut from the works published after 1950.

It is necessary to publish a monograph based on the research in Cahul, Bolgrad, and Ismail counties in 1857-1858, as this will help destroy the clichés imposed by Russian propaganda, restore the historical truth and get a correct and complete description of this area.

List of illustrations:

Photo 1. Copy of the brochure *Memuar de starea coloniilor din Basarabia Română*, Bolgrad, 1866, from the M. Eminescu Central University Library in Iaşi – withdrawn, with the leter "S" – Special Fund ((that is, Closed).

Photo 2. Copy of the book *Excursiune în cîmpia Dobrogei,* Bucharest, 1879, from the M. Eminescu Central University Library in Iaşi – with the letter "P" – (fund of seized publications).

Photo 3. Catalog card of the Central University Library in Iaşi, with the letter "D" – Documentary Fund (limited access).

Photo 4. Catalog card of the Central University Library on a book that was initially withdrawn from access (letter "S" – "Special Fund"), and then moved into semi-free access (letter "D" – "Documentary Fund").

Photo 5. The cover of a book from the Central University Library in Iasi that was withdrawn from access, under the letter "S" – "Special Fund" (that is, Closed).

Photo 6. Facsimile of the page from *Dictionnaire universel des contemporains*, Paris, Hachette, 1893, with a reference regarding the presence of Ion Ionescu de la Brad in Bessarabia.

Photo 7. P. 463 from the book *Opere agricole*, by Amilcar Vasiliu, vol. I, 1968, with an excerpt eliminated by the censorship.

Изъятие и купирование изданий в коммунистической Румынии: случай Иона Ионеску де ла Брад

Ключевые слова: Ион Ионеску де ла Брад, изъятие книг, купирование изданий, цензура, коммунизм.

Резюме: Одним из многих явлений в странах, попавших после Второй мировой войны под влияние СССР, было переписывание истории в соответствии с большевистской доктриной. Первыми пострадали от цензуры книги, которые подвергались изъятиям и купированию. Жертвой коммунистической цензуры оказался и Ион Ионеску де ла Брад, великий агроном, ученый и политический деятель, чьи связи с Бессарабией систематически замалчивались. В его биографии скрывался тот факт, что он был префектом Болградского уезда в 1857-1858 годах, после того как Молдавскому княжеству был возвращен юг Бессарабии по Парижскому договору (1856), а также его протест в парламенте Румынии 1878-1880 годов против нового захвата этой территории Россией по Берлинскому договору (1878 г.). Это происходило потому, что после 1945 года Румыния была вынуждена исключить из общественного сознания любые упоминания об отнятых у нее территориях: Бессарабии, Северной Буковине, Южной Добрудже.

Цензура, применявшаяся коммунистическим режимом Румынии по отношению к работам Иона Ионеску де ла Брад, выражалась в трех формах: а) его прижизненные издания о Бессарабии изымались и хранились в закрытых библиотечных фондах; б) работы с упоминанием о нем, изданные до 1944 года, были запрещены для исследований и отправлены в закрытые или документальные библиотечные фонды; в) из работ, изданных после 1950 года, были удалены отрывки, относящиеся к Бессарабии.

Необходимо издать монографию, составленную на основе исследований на местах в Кагульском, Болградском и Измаильском уездах в 1857-1858 годах, так как это поможет уничтожить клише, навязанные российской пропагандой, восстановить историческую правду и обрести верную и полную картину этой зоны.

Список иллюстраций:

Фото 1. Экземпляр брошюры «Отчет о состоянии колоний в румынской Бессарабии», Болград, 1866 г., из Центральной университетской библиотеки им. М. Эминеску в Яссах, изъятый, с литерой «S» – «специальный фонд» (т.е. закрытый).

Фото 2. Экземпляр книги «Экскурсия по равнине Добруджи», Бухарест, 1879 г., из Центральной университетской библиотеки им. М. Эминеску в Яссах, изъятый, с литерой «P» (фонд изъятых изданий).

Фото 3. Каталожная карточка Центральной университетской библиотеки им. М. Эминеску в Яссах, с литерой «D» – «документальный фонд» (ограниченного доступа).

Фото 4. Каталожная карточка Центральной университетской библиотеки им. М. Эминеску на книгу, которая сначала была изъята из доступа (литера «S» – «специальный фонд»), а после перешла в полусвободный доступ (литера «D» = «документальный фонд»).

Фото 5. Обложка книги из Центральной университетской библиотеки в Яссах – изъята из доступа, под литерой «S» – «специальный фонд» (т.е. закрытый).

Фото 6. Факсимиле страницы из Dictionnaire universel des contemporaines, Париж, 1893 г., где упоминается о пребывании Иона Ионеску де ла Брад в Бессарабии.

Фото 7. Стр. 463 из книги Амилкара Василиу «Труды по сельскому хозяйству» (том I, 1968 г.), с отрывком, запрещенным цензурой.

09.04.2019

Dr. Elena Chiaburu, Universitatea „Al.I. Cuza” Iaşi, bd. Carol I, nr. 22, RO- 700506 Iaşi, România, https://orcid.org/0000-0002-9816-7428, e-mail: elena.chiaburu@gmail.com

COMUNITĂȚILE RELIGIOASE ALE CREȘTINILOR EVANGHELIȘTI-BAPTIȘTI ÎN RSSM (1944-1965)

Nicolae Fuștei

Cuvinte-cheie: religie, evanghelist-batist, statul sovietic, credincioși, case de rugăciune.

Trezirea interesului față de fenomenul religios implică și interesul față de confesiunile și grupările religioase.

Noua politică anti-religioasă de la sfârșitul anilor ’50 - mijlocul anilor ’60 ai sec. XX, a avut un impact asupra activității fiecărei din comunitățile religioase din republică și a situației religioase din întreaga țară.

Pentru a înțelege cauzele, etapele, formele și metodele de acțiune a partidului și statului îndreptate spre lichidarea conștiinței religioase, în cadrul căreia se rezolvau sarcinile curente și practice pentru micșorarea numărului comunităților religioase, al slujitorilor cultelor, ritualurilor religioase, al credincioșilor, este necesar să clarificăm situația fiecărei asociații religioase care acționa în teritoriul RSSM.

Cunoscând situația religioasă vom avea posibilitatea să elucidăm adevărata valoare a succeselor politicii statului și partidului în cazul fiecărei comunități religioase, dar și față de confesiune în general, precum și compararea situației confesiunilor între ele.

În studiul de față ne vom opri asupra cultului evanghelist-baptist din RSSM. În cercetarea noastră ne vom folosi de următoarea schemă: gradul de răspândire în RSSM, numărul comunităților religioase înregistrate și neînregistrate, numărul ritualurilor săvârșite în perioada analizată, gradul de participare la slujbele religioase, contingentul credincioșilor, numărul și calitățile slujitorilor cultului, metodele de lucru ale clericilor și atitudinea lor față de puterea sovietică, la fel și locul acestora în confesiunea concretă, caracterizarea comunităților religioase neînregistrate după aceleași categorii.

În continuare ne vom opri anume asupra acestor aspecte.

Denominațiunea creștinilor evanghelişti-baptişti apare în urma unirii a două curente neoprotestante: a creștinilor evanghelişti și a creștinilor baptişti.

Un impuls la apariția mișcării evangheliștilor în Basarabia l-au pus *baptiștii-ștundiștii*.

În jurul anului 1866, în unele locuri din sudul Rusiei au început să apară printre populația rusă secta ștundiștilor. Originea și-o trage din Germania (ștunda = oră de studiu), înființătorul fiind pastorul reformator Benechemperu. Cei care au răspândit secta au fost nemții colonizatori. Molipsiți au fost și locuitorii guberniei Kiev, care plecau vara la munci în Germania. Învățătura acestor prozeliți a avut succes și în Basarabia, căci s-a constatat că în anul 1889 în orașul Bender apare ștundismul. În timpul Postului Mare, din gubernia Cherson a sosit un bătrân cu numele Adam. Lucrând la diferite persoane ca vier „și-a ales ținte” dintre creștinii ortodocși. Primul a fost Eremia Ciobanu, unul dintre cei mai devotați creștini ortodocși, nelipsind nici o dată de la biserică, venind primul și plecând ultimul. Mai târziu Eremia a început să aibă influență asupra celor din jurul său. Împreună cu soția organiza adunări în casa lor. La aceste adunări veneau rudele și oameni străini. Ciobanu și-a pus toată fantezia și puterile ca să convingă pe ascultătorii de adevărurile noii învățături.

Timp de doi ani la ștundism s-au convertit nouă oameni. Primii au fost rudele lui Ciobanu, pe urmă și alții. Datorită insistenței lui Ciobanu, acesta își câștiga adepți. Pentru a-l converti pe Nicodim Pavlenco, Ciobanu s-a muncit mai mult de un an (Popovschi 1931, 468). Activitatea prozelitică a lui Eremia Ciobanu era atât de intensivă, încât în 1891 a fost exilat în Ananiev, gubernia Herson. După deportarea lui propaganda deschisă a încetat, însă între rudele sale se mai propovăduia ștundismul (Маргаритов 1892, 395).

Alt impuls pentru începutul mişcării evanghelice în Basarabia este dat de comunităţile de molocani (История 1989, 319). Unul dintre primii predicatori printre molocani a fost Andrei Ivanov. Ivanov împreună cu un grup, cam de 10 persoane, s-a separat de molocani şi a început serviciile divine adunându-se mai întâi în pădure, apoi prin case particulare.

În 1902 din Voronej, pentru executarea slujbei militare, a sosit la Chişinău Tihon Hijneacov. După sfârşirea slujbei a rămas în Basarabia în calitate de felcer. Hijneakov era o fiinţa profund religioasă. Acesta, împreună cu Iosif Zabloţki şi A. Groşevici, cu familiile lor au început să studieze Biblia. Aşa s-a format în 1907, la Chişinău, încă o grupare de credincioşi evanghelişti, condusă de Tihon Hijneakov (История 1989, 320).

În 1908, în urma unirii celor două grupări, se naşte Biserica evanghelică din Basarabia. Noua comunitate religioasă a obţinut de la autorităţile statului permisiunea de a deschide o casă de rugăciune la Chişinău. Pentru comunitatea din Chişinău, în 1909, la Odesa, a fost iniţiat ca pastor A.F. Ivanov (История 1989, 321). Deja în 1910 a avut loc deschiderea oficială a primei biserici evanghelice din Basarabia.

Până în 1918 credincioşii evanghelişti erau concentraţi în jurul Chişinăului şi Tiraspolului. În anul 1920 bisericile locale şi grupurile de credincioşi s-au unit în Uniunea creştinilor evanghelişti din Basarabia. În 1926 a fost deschisă a doua casă de rugăciune la Chişinău (История 1989, 323).

Primul congres al reprezentanţilor bisericilor Uniunii basarabene a avut loc în 1927. Congresul a decis redenumirea cultului în Uniunea creştinilor evanghelişti-baptişti din Basarabia (CEB) (История 1989, 324).

În perioada interbelică Uniunea tipărea revista „Prietenul", în limbile rusă şi română, au fost organizate cursuri pentru predicatori, dirijori de cor şi învăţători pentru şcolile duminicale.

În 1939, în Basarabia funcţionau 200 de biserici baptiste, în care se rugau în jurul a zece mii de oameni (История 1989, 326).

În 1944, când Basarabia a fost reocupată de URSS, este organizat Consiliul Unional al creştinilor evanghelişti-baptişti (Всесоюзный совет евангельских христиан-баптистов), în urma contopirii celor două denominaţii – baptişti şi evanghelişti.

În 1946, cu ajutorul Consiliului Uniunii creştinilor evanghelişti-baptişti a fost convocată o şedinţă la Chişinău, care a devenit al XIII-lea congres al Uniunii creştinilor evanghelişti-baptişti.

În perioada cercetată serviciul de prezbiter responsabil pentru Moldova l-au făcut: F.R. Astahov (1950-1957), D.I. Ponomarciuc (1957-1965).

În 1960, Consiliul Unional al creştinilor evanghelişti-baptişti a aprobat un nou statut intern. Noul statut, în comparaţie cu cel vechi, schimbă modul de aderare la comunitate, interzice botezul persoanelor până la atingerea vârstei de 25 de ani (în trecut botezau de la 18 ani), propune credincioşilor să participe activ la viaţa socială, să frecventeze teatrele, cluburile, cinematografele ş.a. (în trecut acestea erau interzise)[1].

O parte dintre credincioşi nu au fost de acord cu aceste schimbări, s-au pronunţat activ împotrivă, criticând, învinuind conducerea cultului de apostazie[2].

În comunitatea din Chişinău împotriva noului statut s-a pronunţat V.F. Gulcenko, care a iniţiat mişcarea pentru fondarea altei comunităţi religioase a „baptiştilor curaţi".

Mai erau şi alte grupe de iniţiativă conduse de Procofiev, Criucicov ş.a. care promovau schisma în baptism şi cereau convocarea congresului extraordinar pentru înlăturarea conducerii Consiliului Unional al creştinilor evanghelişti-baptişti şi „supunerea bisericii lui Hristos"[3].

În unele comunităţi baptiste din RSSM au fost difuzate scrisorile grupei de iniţiativă, şi în comunităţile din Chişinău, Bălţi, Ciuluc, Chiţcani ş.a. s-au găsit persoane care au susţinut mişcarea pentru convocarea „consiliului extraordinar al baptiştilor", făcând cereri chiar secretarului CC al PCUS N.S. Hruşciov[4].

1. Gradul de răspândire în RSSM

Dacă la început creştinii baptişti erau răspândiţi în jurul oraşelor Tighina, Tiraspol şi Chişinău, cu timpul arealul activităţii lor se măreşte, cuprinzând practic întreg teritoriul RSSM. Astfel că în perioada cercetată ei activau cu succes în 390 de localităţi din RSSM[5], practic în întreaga republi-

[1] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 73, f. 69.
[2] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 73, f. 69.
[3] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 73, f. 72.
[4] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 73, f. 72.
[5] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 73, f. 72.

că. Însă cele mai multe comunităţi ale cultului le găsim în raioanele: Vulcăneşti, Donduşeni, Edineţ, Cotovsc, Lazo, Râşcani, Suvorov, Fălești, Floreşti, Cadîr-Lunga, Cimişlia, oraşele Bălţi şi Tighina (Bender)[6].

2. Numărul comunităţilor religioase înregistrate şi neînregistrate

Nu dispunem de date exacte cu privire la numărul comunităţilor religioase ale creştinilor evanghelişti-baptişti din RSSM la începutul perioadei. Cert este că la 1 octombrie 1949 aici activau 60 de comunităţi înregistrate[7]. Ştiut este că potrivit legislaţiei sovietice despre culte aveau dreptul la activitate doar comunităţile înregistrate la împuternicitul Consiliului pentru problemele cultelor religioase. Or, chiar în primii ani postbelici în RSSM a fost refuzată înregistrarea a 10 comunităţi[8]. Până la sfârşitul anului 1949 au fost depuse încă două cereri de înregistrare a comunităţilor religioase, dar şi acestea au fost refuzate[9]. Mai puţin de jumătate dintre comunităţile religioase evanghelist-baptiste aveau case de rugăciune, celelalte luau în chirie de la persoane particulare. Spre exemplu, în 1954, din cele 75 de comunităţi înregistrate doar 41 deţineau case de rugăciune[10].

Faptul că unele comunităţi erau nevoite să închirieze încăperi pe la persoane particulare pentru adunări de rugăciune, permitea autorităţilor sovietice să îngreuieze activitatea comunităţilor religioase. Astfel, în s. Antonovca, r-nul Căuşeni, sovietul sătesc în acord cu stăpânul casei închiriate de comunitatea baptistă au închis casa de rugăciune, în locul ei fiind inaugurată o casă a pionierilor. Comunitatea a fost nevoită să-şi caute altă încăpere[11].

Pe parcursul perioadei cercetate numărul comunităţilor creştinilor evanghelişti-baptişti nu a rămas constant.

În tabelul de mai jos putem vedea cum a evoluat numărul comunităţilor acestui cult în perioada 1945-1965[12].

Nr.	Anul	Comunităţi înregistrate	Comunităţi neînregistrate	Deţineau case de rugăciune	Închiriau case de rugăciune
1	1945	97	7		
2	1946	85	12		
3	1948	85	12		
4	1949	83	7	43	47
5	1950	78	4		
6	1951	75	11	41	34
7	1954	75	11		
8	1958	75	13		
9	1960	75	25		
10	1961	75	25		
11	1963	71	20		
12	1964	71	18		
13	1965	71	18	35	38

Odată cu scăderea numărului comunităţilor evanghelist-baptiste se observă şi o diminuare a veniturilor cultului, însă, spre sfârşitul perioadei cercetate, după înlăturarea de la putere a lui N.S. Hruşciov, situaţia se redresează, după cum arată tabelul cu evoluţia veniturilor din donaţiile benevole ale credincioşilor comunităţilor evanghelist-baptiste[13].

Venitul pe ani	anul						
	1950	1960	1961	1962	1963	1964	1965
ruble	25 350	24 050	21 200	19 200	16 600	13 050	46 135

Spre sfârşitul perioadei cercetate, în 1965, venitul a crescut cu 33 085 ruble în comparaţie cu anul precedent (1964). În suma veniturilor nu sunt incluse veniturile comunităţilor schismatice.

Majoritatea veniturilor vin din donaţiile benevole ale credincioşilor şi din colectarea jertfei în timpul adunărilor de rugăciune. În 1965, cei mai mari donatori au fost comunităţile din: or. Bălţi – 7143 rub., Crasnoarmeiscoe – 2057 rub., Ceadâr-Lunga – 2603 rub., Sturzovca – 1522 rub., Talmaz – 1127 rub. şi Balasineşti – 1127 rub.[14].

La sfârşitul perioadei cercetate venitul comunităţilor evanghelist-baptiste l-a depăşit pe cel din anul 1950 aproape de două ori, mai precis cu 20785 ruble, sau cu 82%.

[6] AOSPRM, F. 51, inv. 27, d. 100, f. 90.
[7] AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 44, f. 35.
[8] AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 44, f. 35.
[9] AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 9, f. 32.
[10] AOSPRM, F. 51, inv. 14 d. 80, f. 45.
[11] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, f. 111.
[12] Tabelul este alcătuit în baza materialelor de la AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 9, f. 31, 39; inv. 11, d. 148, f. 68; inv. 20, d. 103, f. 134; inv. 21, d. 71, f. 103; inv. 22, d. 93, f. 76; inv. 24, d. 88, f. 64; inv. 21, d. 71, f. 103; inv. 27, d. 100, f. 121; AOSPRM, F. 51, inv. 28, d. 94, f. 98.
[13] AOSPRM, F. 51, inv. 24, d. 88, f. 70.
[14] AOSPRM, F. 51, inv. 27, d. 100, f. 99.

După cum vedem, în perioada cercetată numărul comunităţilor evanghelist-baptiste s-a micşorat de la 90 la 71, sau cu 22%. În schimb s-a mărit numărul de comunităţi neînregistrate, care, conform legislaţiei sovietice despre culte, de fapt, activau în afara câmpului juridic.

Cel mai mare număr de comunităţi neînregistrate a fost identificat în 1960 – 25. Din cele 25 de comunităţi neînregistrate făceau parte cele din: or. Ungheni; s. Ciuceni; s. Chiriet-Lunga; s. Cunocneşti; s. Chişliţa-Prut; s. Hârtop; s. Medveja-Catelnea; s. Beşalma; s. Tătărăşti; s. Ţolica; s. Gaşpar; s. Brânzenii Noi; s. Străşeni; s. Răscăeţi; s. Taraclia; s. Recea; s. Beleuţi; s. Valea Perjii; or. Tiraspol; or. Bender; s. Horodişte; s. Pârjolteni; s. Căuşeni; s. Musait; s. Buşăuca[15].

Numărul comunităţilor neînregistrate a crescut de la 4 în 1950 la 18 în 1965, constituind 25% din numărul comunităţilor cultului, iar ponderea acestora în numărul de comunităţi a crescut cu 450%.

În aceeaşi perioadă vedem şi scăderea venitului cultului din donaţiile credincioşilor de la 25 350 ruble în 1959 la 16 600 în 1963, observăm o scădere de 34,5%.

3. Numărul ritualurilor săvârşite în perioada analizată

Biserica creştinilor evanghelişti-baptişti, fiind cea mai mare după cea Ortodoxă în RSSM, avea o influenţă sporită asupra populaţiei, mărindu-şi numărul de credincioşi din an în an, în special datorită celor care primeau botezul[16].

Spre deosebire de Biserica Ortodoxă, cea Romano-catolică şi Lipoveană, numărul de ritualuri săvârşite în comunităţile evanghelist-baptiste este mai mic. Cea mai mare pondere în cadrul acestui cult îl are botezul.

Pentru a micşora numărul celor care primeau botezul, împuternicitul Consiliului pentru problemele cultelor religioase, Colesnic, a „propus" prezbiterilor superiori să administreze botezul doar în casele de rugăciune, deoarece, botezul în aer liber, în lacuri sau râuri este considerat propagandă deschisă pentru racolarea noilor membri[17].

Această propunere a avut efectul scontat: astfel, în 1949, s-au botezat cu 286 de persoane mai puţin decât în 1948[18].

S-a micşorat numărul botezurilor după aprobarea noului statut în 1960, potrivit căruia a fost ridicată vârstă de la 18 la 25 de ani pentru candidaţii la botez.

Nu avem informaţii asupra vârstei şi stării sociale a persoanelor care au primit botezul pentru toţi anii din perioada cercetată. Dar a fost depistată o serie de documente care ne permit să aflăm că, în 1951, dintre cei 190 de noi membri ai cultului evanghelist-baptist care au primit botezul erau 7 persoane sau 3,6 % cu vârsta până la 25 de ani; persoane cu vârsta de până la 40 de ani – 83 sau 43,7%, persoane cu vârsta de până la 50 de ani – 45 sau 23,7% şi cu vârsta mai mare de 55 – 55 sau 29%[19].

După starea socială cei botezaţi se prezintă în felul următor:

– Muncitori – 7 persoane sau 3,6%
– Slujbaşi – 17 sau 9%;
– Colhoznici – 149 sau 78,4%
– Alte categorii – 17 sau 9%.

După cum vedem, marea majoritate a celor care au primit botezul erau dintre agricultori (colhoznici) – 78,4%.

Procentul scăzut de tineri cu vârsta de până la 25 de ani, care au primit botezul, se explică prin faptul că prezbiterul superior a interzis botezul persoanelor care nu au atins vârsta de 25 de ani[20]. Trebuie să menţionăm că această interdicţie nu era respectată de comunităţile neînregistrate şi cele „schismatice".

În tabelul de mai jos este prezentată evoluţia numărului celor care au dorit să primească botezul şi a celor care l-au primit în perioada 1948-1965[21].

[15] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, f. 108.
[16] AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 9, f. 39.
[17] AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 44, f. 36.
[18] AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 44, f. 36.
[19] AOSPRM, F. 51, inv. 11, d. 147, f. 27.
[20] AOSPRM, F. 51, inv. 11, d. 147, f. 29.
[21] La alcătuirea tabelului au fost folosite documente din AOSPRM, F. 51, inv. 10, d. 141, f. 20, 24; inv. 11, d. 147, f. 29; inv. 11, d. 148, f. 64; inv. 18, d. 88, f. 5; inv. 19, d. 82, f. 217; inv. 20, d. 103, f. 129, 131; inv. 22, d. 93, f. 78; inv. 24, d. 88, f. 66;

Anul	Numărul candidaţilor la botez	Numărul celor care au fost botezaţi
1948	900	697
1949	552	411
1950	280	216
1951	272	190
1952	374	245
1953	270	193
1954	585	192
1955	719	324
1956	524	444
1957	527	383
1958	510	368
1959	553	158
1960	460	168
1961	411	136
1963	550	263
1964	402	318
1965	630	359

După cum vedem, există o diferenţă între numărul cererilor pentru primirea botezului şi al celor care l-au primit. Practica cultului evanghelist-baptist în perioada cercetată prevedea ca lista celor care doreau să se boteze trebuia prezentată la prezbiterul superior pentru aprobare. Acesta avea dreptul să excludă anumite persoane din listă, în primul rând, pentru că nu au atins vârsta de 25 de ani, în al doilea rând, pentru că nu au dat dovadă de intenţii serioase de a deveni membri ai cultului, sau aveau un comportament care nu corespundea rigorilor religioase. Însă cel mai răspândit argument pentru a nu administra botezul era lipsa vârstei corespunzătoare. În acest context este semnificativ faptul că, la 25 mai 1952, au fost depuse 374 de cereri pentru botez, însă prezbiterul superior Astahov a aprobat doar 215 persoane, celelalte 159 (42%) au fost refuzate pe motivul că nu au atins vârsta de 25 de ani[22].

Era şi alt motiv pentru scăderea numărului de botezuri în comunităţile baptiste. La începutul anului 1960 prezbiterul superior prezenta lista celor care doreau să se boteze la împuternicitul Consiliului pentru problemele cultelor religioase. Copiile acestor liste prin mijlocirea Departamentului de Agitaţie şi Propagandă a CC al PCM erau trimise comitetelor raionale de partid pentru a lua măsuri ca să micşoreze numărul celor care vor să se boteze[23].

Pe lângă botez în cultul adventist se mai practica: căsătoria religioasă, frângerea pâinii şi înmormântarea[24].

Anul	1960	1961	1964	1965
Cununii	-	-	15	38
Înmormântări	57	-	68	82
împărtăşiri	-	-	828	-

4. Gradul de participare a credincioşilor la slujbele religioase

Serviciile religioase tradiţionale ale evanghelişti-lor-baptişti se deosebesc în multe cazuri de cele ale baptiştilor din Apus. Închinarea faţă de Dumnezeu este caracterizată de o atitudine evlavioasă, precum şi la ortodocşi, este una serioasă şi personală. Serviciul durează cel puţin două ore, în timpul căruia, pe lângă cântarea imnurilor în comun, urmate de trei sau patru predici, cântă corul, uneori sunt interpretate anumite compoziţii speciale de formaţii muzicale. Baptiştii şi evanghelistii au împrumutat imnuri din sursele evanghelice occidentale, dar au şi creaţii proprii. Fiecare serviciu divin este însoţit de rugăciuni comune. În timpul acesta, credincioşii fie îngenunchează, fie se roagă stând în picioare. Cineva pronunţă spontan cu glas tare rugăciunile, în timp ce ceilalţi îl susţin în şoaptă. Pereţii caselor de rugăciune sunt decoraţi cu citate din Biblie, cel mai des cu versetul „Dumnezeu este dragoste". Ca şi în ortodoxie, Învierea Domnului este cea mai importantă sărbătoare (Пузынин 2011, 15).

În perioada cercetată, adunările de rugăciune se organizau de la două la şase ori pe săptămână (История 1989, 291). De obicei credincioşii se adunau la rugăciune de două ori pe săptămână – joi şi duminică.

Fiecare membru al comunităţii avea obligaţia de a frecventa regulat adunările de rugăciune, în caz contrar risca să fie exclus din comunitate. Cu toate acestea, din diferite motive, nu toţi membrii comunităţilor puteau frecventa regulat adunările de rugăciune. Spre exemplu, casa de rugăciune din Bender, deşi avea 129 de membri (în 1954), adunările de joi erau frecventate de 15-20 persoane, iar cele de duminică de 50 de persoane. Neparticiparea la adunările de rugăciune era considerată cădere de la credinţi şi aceste persoane erau excomunicate. Numărul persoanelor excomunicate

[22] AOSPRM, F. 51, inv. 11, d. 148, f. 64.
[23] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, f. 105.
[24] AOSPRM, F. 51, inv. 27, d. 100, f. 123; AOSPRM, F. 51, inv. 28, d. 94, f. 99.

varia de la an la an. Astfel, în 1961, au fost excomunicate 216 persoane, dintre care 106 pentru căderea de la credinţă[25]. În 1963, pentru acelaşi motiv au fost excomunicate 65 de persoane[26].

Este interesant să observăm participarea la viaţa comunităţilor a tineretului, adică a persoanelor cu vârsta de până la 25 de ani.

Din analiza materialelor disponibile se vede că tinerii din numărul celor care se pregăteau să primească botezul manifestau activitate doar în problema botezului, după botez activitatea lor scade, scade şi frecventarea caselor de rugăciune. Astfel, printre catehumeni tineretul constituie:

– 1953 – 59,7%
– 1954 – 60,0%
– 1955 – 61,0%
– 1956 – 59,3%
– 1957 – 55,0%[27].

După botez numărul tinerilor scade constant:

– În 1952 erau 9,9% tineri,
– În 1953 – 7,3%
– În 1954 – 6,0%
– În 1955 – 5,0%
– În 1956 – 4,5%
– În 1957 – 4,0%[28].

Evoluţia procentului tinerilor în rândul credincioşilor evanghelişti-baptişti este prezentată în tabelul de mai jos[29].

Credincioşi	Anul							
	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
%	5,1	4,5	4	3,5	2,5	1,5	1,0	1,0

Din cele arătate mai sus se vede că tineretul manifestă interes pentru botez, dar nu este statornic în componenţa comunităţilor. Lucrul acesta s-ar explica prin influenţa părinţilor asupra copiilor. Majoritatea dintre tineri provin din familii tradiţional baptiste. Pe parcurs tinerii îşi aleg drumul în viaţă independent şi din anumite motive rup legătura cu comunităţile.

5. Contingentul credincioşilor

Contingentul adepţilor cultului evanghelist-baptist era alcătuit din reprezentanţi ai diferitor pături sociale, etnii care aveau diferite grade de instruire. Dacă în primii zece ani ai perioadei cercetate primeau credinţa baptistă persoane provenite atât din mediul baptist cât şi din alte confesiuni, în 1957, practic toţi cei care au primit botezul veneau doar din familii baptiste[30].

În curând, conducerea comunităţilor a observat scăderea numărului tinerilor dornici să se boteze, de aceea au început să racoleze adepţi din afara familiilor de baptişti, şi le-a reuşit. Astfel, dacă în 1959 – 67% dintre cei care au primit botezul erau din familii baptiste, apoi în 1960 numărul acestora a scăzut la 33%, aceasta înseamnă că s-a mărit numărul celor convertiţi din alte confesiuni, în special de la ortodocşi.

Cu toate eforturile depuse de autorităţile sovietice numărul adepţilor cultului evanghelist-baptist nu s-a micşorat, ci, dimpotrivă, a crescut. Evoluţia numărului membrilor comunităţilor baptiste este prezentată în tabelul de mai jos.

Evoluţia numărului membrilor comunităţilor evanghelist-baptiste în perioada cercetată[31]:

Anii	Numărul credincioşilor evanghelist-baptişti
1946	2503
1948	3715
1949	4373
1950	5243
1951	5059
1952	4991
1953	5767
1954	5072
1957	6721
1958	6898
1959	6556
1960	8431
1961	8330
1962	8251
1963	7729
1964	6145
1965	6095

[25] AOSPRM, F. 51, inv. 22, d. 93, f. 79.
[26] AOSPRM, F. 51, inv. 24, d. 88, f. 64.
[27] AOSPRM, F. 51, inv. 18, d. 88, f. 7.
[28] AOSPRM, F. 51, inv. 18, d. 88, f. 7.
[29] AOSPRM, F. 51, inv. 24, d. 88, f. 70.
[30] AOSPRM, F. 51, inv. 18, d. 88, f. 6.
[31] AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 9, f. 39, 40; inv. 10, d. 141, f. 19; inv. 11, d. 147, f. 23; inv. 12, d. 151, f. 95; inv. 14, d. 80, f. 45; inv. 18, d. 88, f. 2; inv. 19, d. 82, f. 217; inv. 21, d. 71, f. 104; inv. 22, d. 93, f. 80; inv. 27, d. 100, f. 91; inv. 22, d. 93, f. 76, 80; inv. 24, d. 88, f. 63; 27, d. 100, f. 92.

După cum vedem din tabel, în perioada cercetată numărul credincioşilor evanghelişti-baptişti a crescut de două ori şi jumătate de la 2503, în 1946 la 6095 de persoane în 1965, sau cu 243%.

Unele comunităţi au avut o creştere şi mai impresionantă. Creşterea numărului credincioşilor în unele localităţi este prezentată în tabelul de mai jos[32]:

Localitatea	Numărul credincioşilor comunităţii		Creşterea procentuală %
	1946	1963	
or. Bălţi	100	419	419
s. Vulcăneşti	19	122	642
s. Calaraşăuca	37	116	313
s. Colibaş, Vulcăneşti	27	200	740
s. Corjeuţi, Edineţ	30	143	467
s. Crasnoarmeiscoe, Cotovsc	51	316	619
or. Cahul	24	101	420
Chiselia Mică, Vulcăneşti	32	132	
s. Sângera Nouă, Leova	50	171	342
s. Prodăneştii Noi, Floreşti	57	110	192
s. Slobozia, Căuşeni	57	150	263
s. Truşeni, Anenii Noi	30	206	686
s. Ceadâr-Lunga	30	206	686

După cum vedem, în unele comunităţi numărul credincioşilor a depăşit cu mult media pe întregul cult. Din tabelul de mai sus vedem că cea mai mare rată de creştere a numărului membrilor revine comunităţilor din: s. Colibaş cu 740%, urmată de comunităţile din s. Truşeni, Anenii Noi, Ceadâr-Lunga cu 686 de % şi cea din Vulcăneşti cu 642%.

Dacă numărului credincioşilor a crescut, apoi numărul activului comunităţilor evanghelist baptiste a cunoscut o anumită diminuare.

Evoluţia numărului activului comunităţilor evanghelist-baptiste[33]:

Anul	Prezbiter superior	Prezbiteri	Binevestitori	diaconi	regenţi	Preşedinţi ai Comisiilor de revizie	Preşedinţi ai Consiliilor executive	Membri ai Consiliilor executive	Membri fondatori	Coriştі	In total personal
1953	1	75	506	30	30	75	75	375	1500	54	2586
1958	1	75	750	30	20	75	75	375	1500	50	2901
1960	1	75	700	30	20	75	75	375	1500	-	2851
1963	1	71	283	30	20	71	71	355	1420	403	2376

[32] AOSPRM, F. 51, inv. 24, d. 88, f. 82 -84.
[33] AOSPRM, F. 51, inv. 12, d. 151, f. 97; inv. 18, d. 88, f. 4.

Scăderea numărului activului se explică prin micşorarea numărului comunităţilor religioase ale cultului de la 75 în 1953 la 71 în 1963.

Un număr atât de mare de activişti permitea cultului să desfăşoare o activitate fructuoasă pentru păstrarea credincioşilor şi racolarea noilor membri.

Membrii comunităţilor proveneau din medii sociale diferite.

Dacă în 1957, 74,4% dintre credincioşii baptişti proveneau dintre agricultori (colhoznici), iar ceilalţi dintre slujbaşi şi alte categorii[34], în 1961 avem o altă componenţă socială a credincioşilor: 9,2% – muncitori; 2% – funcţionari; 82% – colhoznici; 6,8% – alte categorii[35], iar în 1964 – 77,5% dintre agricultori; 11,5% – muncitori, 0,2% – funcţionari, 10,8% – alte categorii, 9,0% – casnice, 1,2% – pensionari şi 0,6% – invalizi[36]. În 1965 avem următorul tablou: agricultori (colhoznici) – 75,1%; 11,9% – muncitori; funcţionari – 0,3%, alte categorii – 12,7%, casnice – 8,7% , pensionari – 3% şi invalizi – 1,0%[37].

În funcţie de studii membrii comunităţilor religioase în 1961 se prezentau în felul următor: 1,4% – aveau 10 clase; 23,9% – 7 clase şi 74,7% – şcoala primară[38], iar în 1964: 0,4% – cu 10 clase; 15,7% – 7 clase şi 83,9% – şcoala primară[39]. În 1965: 1,1% – cu 10 clase, 14,4% – cu 7 clase şi 84,5% – cu şcoala primară[40].

După vârstă credincioşii se distribuiau în felul următor: persoane cu vârsta de până la 25 de ani – 3%; cu vârsta de până la 40 de ani – 32,5% şi peste 50 de ani – 64,5%[41], iar în 1965 erau 4,6% – cu vârsta de până la 25 de ani; 28,4% – cu vârsta de până la 40 de ani şi mai în vârstă de 50 de ani – 67%[42].

Majoritatea membrilor comunităţilor evanghelist-baptiste o alcătuiau femeile – 73%, iar bărbaţilor le revenea doar 27% din numărul total de credincioşi[43] (în 1961). Peste cinci ani situaţia arată puţin altfel: 65,4% – femei şi 34,6% – bărbaţi[44].

[34] AOSPRM, F. 51, inv. 18, d. 88, f. 6.
[35] AOSPRM, F. 51, inv. 22, d. 93, f. 81.
[36] AOSPRM, F. 51, inv. 25, d. 104, f. 67.
[37] AOSPRM, F. 51, inv. 27, d. 100, f. 96.
[38] AOSPRM, F. 51, inv. 22, d. 93, f. 81, f. 77.
[39] AOSPRM, F. 51, inv. 25, d. 104, f. 66.
[40] AOSPRM, F. 51, inv. 27, d. 100, f. 96.
[41] AOSPRM, F. 51, inv. 25, d. 104, f. 66.
[42] AOSPRM, F. 51, inv. 27, d. 100, f. 96.
[43] AOSPRM, F. 51, inv. 25, d. 104, f. 66.
[44] AOSPRM, F. 51, inv. 27, d. 100, f. 98.

Se observă şi o creştere masivă a numărului membrilor comunităţilor neînregistrate[45]

Anii	Numărul credincioşilor comunităţilor neînregistrate
1952	286
1960	907
1961	907
1963	1000
1964	1178
1965	1179

Tabelul ne arată că numărul membrilor comunităţilor neînregistrate a crescut de peste 6 ori, de la 286 persoane în 1952 la 1179 în 1965, sau cu 621%.

Membrii comunităţilor religioase urmau să respecte disciplina şi credinţa cultului. În caz de încălcare a disciplinei, sau de abatere de la credinţă, aceştia erau excomunicaţi, excluşi din comunitate. Lucrul acesta era respectat în toată perioada cercetată.

Evoluţia numărului celor excluşi din comunităţi este prezentată în tabelul de mai jos[46]:

Anii	Numărul excomunicaţilor
1949	172
1950	281
1951	302
1959	137
1960	137
1961	216
1964	175

6. Starea slujitorilor cultului

În perioada cercetată cultul evanghelist-baptist a avut un număr suficient de slujitori.

În cadrul cultului au activat un împuternicit al Consiliului Unional al creştinilor evanghelişti-baptişti pentru comunităţile din Moldova – I.G. Ivanov (1946) şi trei prezbiteri superiori: I.T. Slobodcicov (1 martie 1946 - ianuarie 1948); F.P. Astahov (1950-1957) şi D.I. Ponomarciuk (1958-1965) (История 1989, 327). Dintre aceştia doar Slobodcicov avea studii de specialitate, a studiat la Seminarul Teologic din Bucureşti (1934-1938) (История 1989, 327).

[45] AOSPRM, F. 51, inv. 11, d. 148, f. 68; inv. 22, d. 93, f. 77; inv. 25, d. 104, f. 58.
[46] AOSPRM, F. 51, inv. 11, d. 147, f. 24; inv. 21, d. 71, f. 104; inv. 24, d. 88, f. 64.

În fruntea comunităţilor locale activau de la 78 (în 1949)[47] la 71 de prezbiteri (în 1963)[48], după numărul comunităţilor înregistrate.

Până în 1957 majoritatea prezbiterilor erau iniţiaţi.

Din documentele de arhivă aflăm că din cei 78 de prezbiteri care activau în RSSM la 31 decembrie 1949 – 7 au fost iniţiaţi în perioada 1918-1930; 6 – între 1930 şi 1941; 3 – în perioada 1941-1945, iar 9 – după anul 1945. Vârsta acestora varia: 17 – mai tineri de 40 de ani; 7 – între 40 şi 55 de ani, iar 54 erau mai în vârstă de 55 de ani. Studii laice aveau: 2 – studii medii şi 76 – studii inferioare. Studii de specialitate aveau doar două persoane, iar 76 erau fără studii de specialitate[49].

Situaţia se schimbă odată cu începerea unui nou val de represiuni asupra cultelor religioase, astfel l**a 1 ianuarie 1958** în RSSM slujeau 47 de prezbiteri iniţiaţi şi 28 prezbiteri conducători, în 1962 – 47 iniţiaţi şi doar 24 conducători.

Pe toată perioada cercetată în cultul evanghelist-baptist din RSSM au activat 30 de diaconi, numărul lor rămânând nemodificat.

Slujitorii cultului încercau să menţină credinţa între membrii comunităţilor folosind toate mijloacele pe care le oferea situaţia politică şi socială din epocă.

7. Metodele de lucru ale clericilor

După cum recunoaşte chiar şi împuternicitul Consiliului pentru problemele cultelor religioase, pentru a atrage noi membri în comunităţile lor, prezbiterii foloseau toate metodele, chiar cu pericolul de a fi pedepsiţi. Astfel, prezbiterii celor două comunităţi din localităţile Rădoaia şi Sânegereii Vechi din raionul Sângerei au ales 10 tinere, aşa numite 10 fecioare, dintre care 5 „înţelepte" şi 5 „neînţelepte" şi un „mire" şi în timpul adunării de rugăciune au organizat un fel de spectacol. Este de remarcat că în ambele sate pe lângă membri comunităţii erau prezente persoane care nu aveau nimic în comun cu evangheliştii. În s. Rădoaia spectacolul a fost realizat de ziua revoluţiei din octombrie, ceea ce a permis prezenţa la spectacol a unui număr mare de oameni străini.

Această încercare de a organiza un spectacol pe teme biblice, care, în concepţia autorităţilor sovietice era agitaţie religioasă, nu putea rămâne nepedepsită. Astfel că cei doi prezbiteri au fost scoşi de la înregistrare, in locul lor fiind alese alte persoane[50]. Iar comunităţile religioase din cele două sate au fost preîntâmpinate că în caz de noi încălcări vor fi scoase de la înregistrare[51].

În noiembrie 1957, în unele comunităţi evanghelist-baptiste apare iniţiativa de celebrare a unor evenimente importante. Prezbiterul superior D.I. Ponomarciuc personal asista la manifestările din comunităţi şi „n-a observat" că în timpul pregătirii pentru manifestări erau comise anumite abateri. Astfel, comunitatea evanghelist-baptiştilor din s. Iablona Nouă, r-nul Glodeni, a invitat la manifestări oaspeţi din alte sate şi oraşe, cam la 100 de persoane. Pentru jubileu a fost organizată o orchestră de instrumente cu coarde, declamatori. După serviciul divin a fost organizată o trapeză pentru oaspeţi, la care au participat până la 200 de persoane.

După trapeză, oaspeţii şi credincioşii în automobile s-au îndreptat spre s. Nicolaevca, în drum interpretând cântece duhovniceşti[52].

În s. Zarojani, r-nul Bălţi, comunitatea evanghelist-baptistă celebra 25 de ani de la înfiinţare. La manifestări au fost invitaţi până la 100 de oaspeţi, din Bălţi a sosit un cor în componenţa a 70 de persoane.

În toate comunităţile manifestările s-au desfăşurat într-o atmosferă solemnă. Sătenii numeau aceste manifestări – congrese ale baptiştilor[53].

În unele comunităţi manifestările au avut loc într-o atmosferă mai modestă. Astfel în comunităţile din satele Talmaz şi Ivanovca au fost invitaţi mai puţini oaspeţi, fără de mese comune.

Nici aceste manifestări nu au rămas nepedepsite. Astfel, prezbiterul din s. Iablona Nouă a fost oprit din slujbă pe un an, iar cel din Zarojani pe şase luni[54]. Prezbiterii comunităţilor din s. Ivanovca şi Talmaz au fost preîntâmpinaţi. Conducătorul corului din Bălţi, pentru deplasarea samavolnică în s. Zarojani a fost dat afară din funcţie[55]. Prezbiterul superior D.I. Ponomarciuc fost nevoit să

[47] AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 9, f. 32.
[48] AOSPRM, F. 51, inv. 24, d. 88, f. 68.
[49] AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 9, f. 56.
[50] AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 9, f. 43.
[51] AOSPRM, F. 51, inv. 9, d. 9, f. 44.
[52] AOSPRM, F. 51, inv. 18, d. 88, f. 8-9.
[53] AOSPRM, F. 51, inv. 18, d. 88, f. 9.
[54] AOSPRM, F. 51, inv. 18, d. 88, f. 9.
[55] AOSPRM, F. 51, inv. 18, d. 88, f. 9.

trimită la toate comunităţile scrisori cu preîntâmpinare să nu mai fie admise astfel de încălcări.

Structura organizaţională a evangheliştilor-baptişti până în 1960 permitea conducerii să intensifice activitatea credincioşilor. Au contribuit la menţinerea numărului de credincioşi şi activitatea celor 700 de predicatori.

În comunităţile evanghelist-baptiste se acordă o atenţie sporită educaţiei credincioşilor, rolul principal în această activitate revine predicatorilor, care, pe lângă rostirea predicilor în adunările de rugăciune, aveau grijă de educarea catehumenilor (apropiaţilor - приближенные), făceau vizite la confraţii de credinţă pe la casele lor. Considerăm că ar fi bine să ne oprim puţin şi asupra acestei categorii de slujitori.

– Toţi predicatorii erau bărbaţi – 100%.
– După vârstă: până la 25 de ani – lipsesc.
– Până la 40 de ani – 31%;
– Până la 50 de ani – 28%
– Peste 50 de ani – 41%.
– După studii:
– Şcoala primară – 92,5%
– 7 clase – 7,2%
– 10 clase – 0,3%.
– După starea socială:
– Agricultori – 83%;
– Muncitori – 10%
– Funcţionari – 4,3%
– Alte categorii – 2,7%.[56]

Predicatorii erau aleşi dintre persoane mature, cu experienţă bogată, care erau în stare pe lângă predicile rostite în adunările de rugăciune, să viziteze credincioşii pe la casele lor şi să poarte conversaţii edificatoare.

După adoptarea noului statut, marea majoritate a predicatorilor, sub orice motiv au fost păstraţi în funcţii. Ba mai mult, unele comunităţi chiar au mărit numărul predicatorilor.

Astfel, comunitatea din Vulcăneşti, primind noul statut, a menţinut aceeaşi componenţă a organelor de conducere şi executive, ba a mai făcut un „organ executiv" special pentru predici[57].

Este de menţionat că comunităţile nu primeau cu inimă bună noul statut, care lichida instituţia predicatorilor. Noul statut prevedea că doar membrii organelor executive au dreptul să predice. Înţelegând că nu orice conducător are abilitatea de a predica, mulţi dintre membrii organelor executive se retrăgeau preferând ca în locul lor să vină persoane, care pot predica.

Împuternicitul Consiliului pentru problemele cultelor religioase a observat lucrul acesta şi a venit cu explicaţia că doar în cazul morţii, la schimbarea reşedinţei, lepădarea de credinţă sau excluderea din comunitatea pot fi motive pentru realegerea organelor executive[58].

8. Atitudinea slujitorilor cultului şi a credincioşilor faţă de puterea sovietică

În perioada cercetată conducerea oficială a cultului, ca şi majoritatea credincioşilor cultului evanghelist-baptist aveau o atitudine loială faţă de autorităţile statului. Lucrul acesta se vede în primul rând din faptul că majoritatea comunităţilor au acceptat înregistrarea la serviciul Consiliului pentru problemele cultelor religioase de pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS pentru RSSM. După cum am văzut anterior, chiar şi spre sfârşitul perioadei cercetate din cele 89 comunităţi care activau în 1965 în RSSM – 71 erau înregistrate, doar 18 comunităţi activau ilegal, fără a avea permisiunea statului. O bună parte dintre comunităţile neînregistrate, refuzau conştient înregistrarea. Dacă până în 1960 unele comunităţi nu aveau înregistrarea pentru că autorităţile statului nu doreau, apoi după adoptarea noului statut al bisericilor evanghelist-baptiste, multe comunităţi refuzau conştient să treacă procedura înregistrării.

Aprobarea, în 1960, a noului statut intern a bisericii evanghelist-baptiste a stârnit o serie de controverse printre credincioşi. Unii s-au pronunţat activ împotrivă, criticând şi învinuind conducerea cultului de apostazie, de cedare şi trecere de partea autorităţilor sovietice[59]. Noul statut era conceput ca o concesie diavolului. Opoziţia din RSSM numără la 200 de persoane. A fost constituit şi un „comitet de organizare a noii biserici în RSSM" în componenţa căruia au intrat: Cigherlaş, Severin, Morgunov, Apostol, Crachel, Dubciac, Eroşenco, Romaniuc, Macovschi, Severin, Nicora, Zaharţev, Tihomirov.

[56] AOSPRM, F. 51, inv. 25, d. 104, f. 68.
[57] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, f. 112
[58] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, f. 113.
[59] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 73, f. 69.

În fruntea opozanţilor se aflau: Rudenco, Madan, Gladchevici, Zaharţev. Ultimii doi activau în temei în rândul tineretului[60].

În timpul discuţiilor, protivnicii noului statut s-au numit „baptişti curaţi", iar ceilalţi erau numiţi „trădători".

La Chişinău, de exemplu, V.F. Gulcenco, pe lângă promovarea ideii de organizare a noii comunităţi printre baptiştii din RSSM, purta corespondenţa cu confraţii din alte regiuni ale URSS. Astfel, într-o scrisoare către baptiştii din Odesa, el zice că în comunitatea din Chişinău lumea tot mai rar vine la rugăciune. Sunt zvonuri că vor să părăsească biserica, că şi în alte locuri din URSS, fraţii se eliberează de jugul Uniunii, nu mai vor ca Uniunea sau Împuternicitul să conducă biserica, ci Hristos... „Nu mai vrem ca biserica să fie condusă de apostaţi. Vom fi persecutaţi, dar ne vom elibera, vom şti că ne închinăm lui Hristos, dar nu omului păcatului"[61]. În comunitatea din Chişinău au fost identificate câteva persoane „reacţionare". Este vorba despre: Vasili Timofeevici Davnii, cu studii superioare, lucra în calitate de inginer la fabrica de piele din Chişinău, este caracterizat ca un om modest şi lucrător conştiencios[62]; Ivan Mihailovici Sirotin – electrician la centrala electrică, este caracterizat ca lucrător eminent, pentru rezultate în muncă, administraţia i-a oferit un apartament în clădirea nou-zidită[63]; Vasili Feodorovici Gulcenco, predicator, lucrează ca agent ambulant la atelierul nr. 1 de fotografii[64]; Gheorghe Pavlovici Madan, lucrează la atelierul fotografic de pe strada Kiev 75, agent ambulant[65].

Toţi aceştia au fost excluşi din comunitate pe motivul că sunt „baptişti cu intenţii reacţionare"[66].

În 1964, 100 de persoane au fost excluse din comunităţile baptiste înregistrate pentru activitate schismatică[67].

Membrii comunităţilor care s-au răzvrătit împotriva conducerii cultului au înfiinţat un cor sub conducerea lui Zaharţev şi în zilele de duminică arendau un autobuz cu care mergeau prin comunităţile baptiste unde purtau discuţii cu credincioşii, în special cu tinerii cu vârsta de până la 25 de ani, şi interpretau cântece duhovniceşti. De fapt, în opinia împuternicitului Consiliului pentru problemele cultelor religioase Colesnic, cântecele erau mai degrabă antisovietice. Iată un fragment de cântec interpretat în s. Crasnoarmeiscoe, r-nul Cotovsc, în luna noiembrie 1963, de către corul lui Zaharţev:

„Над Родиной нашей восходит заря.
О братья и сестры, вставать нам пора.
Спасать наших братьев обязаны мы!
Свобода, свобода и свет нам нужны.
.....
Прейдет скоро время, и будет светлее.
Все больше и больше заря озарит.
Великое дело нам предстоит"[68].

Unii dintre creştinii evanghelişti-baptişti refuzau să satisfacă serviciul militar. Astfel în comunitatea din s. Sarata-Mereşeni, membrul acesteia Gavriliuc chema confraţii de credinţă să nu ia arma în mână dacă vor pleca în armată[69].

Evident că conducerea: prezbiterul superior şi prezbiterii locali condamnau astfel de activităţi, dând dovadă de loialitate faţă de administraţia sovietică.

După cum vedem din cele relatate mai sus, situaţia cultului evanghelist-baptist în perioada cercetată a devenit mai rea decât era în perioada interbelică. În urma măsurilor întreprinse de autorităţile sovietice, în lupta cu religia, s-a micşorat numărul edificiilor de cult de la 200 (în 1939) la 89 în 1965. S-a micşorat şi numărul adepţilor acestui cult de la 10000 (în 1939) la 6095 (în 1965).

Cu toate acestea statul sovietic nu a reuşit să nimicească acest cult. Prin amestecul în activitatea internă a cultului (aprobarea noului statut, interzicerea botezului persoanelor cu vârsta mai mică de 25 de ani, interzicerea activităţilor filantropice ş.a.) a dus la schismă în cadrul cultului, iar o parte însemnată dintre credincioşi au trecut în ilegalitate. În urma acestor acţiuni a avut de pierdut statul sovietic deoarece nu mai deţinea controlul asupra unei părţi însemnate a cultului. „Ilegaliştii" nu mai aveau frică de autorităţile sovietici pentru că nu puteau fi scoşi de la înregistrare deoarece nici nu aveau înregistrare. Iar faptul că erau judecaţi, nu-i speria, ci dimpotrivă îi făcea mai motivaţi, deoarece considerau că sunt supuşi persecuţiilor pentru Hristos.

[60] AOSPRM, F. 51, inv. 24, d. 88, f. 78.
[61] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 73, f. 70-71.
[62] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, f. 114.
[63] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, f. 114.
[64] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, f. 114.
[65] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, f. 114.
[66] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, f. 114.
[67] AOSPRM, F. 51, inv. 24, d. 88, f. 65.
[68] AOSPRM, F. 51, inv. 24, d. 88, f. 79-80.
[69] AOSPRM, F. 51, inv. 12, d. 152, f. 19.

Bibliografie

Popovschi 1931: N. Popovschi, Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruşi (Chişinău 1931).

История 1989: История Евангельских христиан-баптистов (Москва 1989).

Маргаритов 1892: С. Маргаритов, Бендерские штундисты и краткие замечания о штундизме вообще и борьбе с ним. В: Кишиневские Епархиальные Ведомости, №17 (Кишинев 1892), 390-398.

Пузынин 2011: А. Пузынин, Традиция евангельских христиан; анализ самоидентификации (1874-2008). В: Материалы международной научно-практической конференции «105 лет легализации русского баптизма», 5-7 апреля 2011 года (Москва 2011), 16-23.

Religious Communities of Evangelical Christian Baptists in the MSSR (1944-1965)

Keywords: religion, Evangelical Christian Baptists, Soviet state, believers, houses of prayer.

Abstract: The paper examines the position of Evangelical Christian Baptists in the Moldavian SSR in the first decade of the postwar period (1944-1965).

As a result of the researches carried out in the archives of the Republic of Moldova, the author concludes that, compared with the interwar period, the situation of the Baptist communities has deteriorated worsened.

The number of prayer houses declined from 200 in 1939 to 89 in 1965. The number of believers also decreased from 10,000 in 1939 to 6095 in 1965.

By interfering in the internal affairs of cult, the Soviet state lost control of a large number of believers (the adoption of a new statute, the prohibition of baptism for persons under the age of 25, the prohibition of philanthropic activity, etc.), because they went underground.

With all the actions taken by the Soviet authorities, they failed to destroy the cult, which continued to exist even in such adverse conditions.

Религиозные общины евангелистских христиан-баптистов в МССР (1944-1965 гг.)

Ключевые слова: религия, евангелистские христиане-баптисты, советское государство, верующие, молитвенные дома.

Резюме: В работе рассматривается положение евангелистских христиан-баптистов в Молдавской ССР в первое десятилетие послевоенного времени (1944-1965 гг.).

В результате исследований, проведенных в архивах Республики Молдова, автор приходит к выводу, что по сравнению с межвоенным периодом положение баптистских общин ухудшилось.

Число молитвенных домов сократилось с 200 в 1939 году до 89 в 1965 году. Число верующих также сократилось с 10 000 в 1939 году до 6095 в 1965 году.

Вмешиваясь во внутренние дела культа, советское государство потеряло контроль над значительным количеством верующих (принятие нового Устава, запрет на крещение лиц, не достигших 25 лет, запрет на благотворительную деятельность и т. д.), поскольку они перешли в подполье.

При всех действиях, предпринятых советскими властями, им не удалось уничтожить культ, который продолжал существовать даже в таких неблагоприятных условиях.

16.04.2019

Dr. Nicolae Fuştei, Institutul de Istorie, Ministerul Educaţiei, Culturii şi Cercetării al Republicii Moldova, str. 31 August 1989, 82, MD-2012. Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-2530-3852, e-mail: fustei_nicolae@yahoo.com

NOILE SIMBOLURI HERALDICE ALE ORAŞELOR CRIULENI, GLODENI, STRĂŞENI

Silviu Andrieş-Tabac

Cuvinte-cheie: heraldică, vexilologie, stemă urbană, drapel urban, Republica Moldova, oraşul Criuleni, oraşul Glodeni, municipiul Străşeni.

La 7 iunie 2016, Comisia Naţională de Heraldică de pe lângă Preşedintele Republicii Moldova a lansat o scrisoare circulară către autorităţile tuturor oraşelor fără simboluri aprobate şi înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova cu îndemnul de a reveni la procedura de elaborare şi oficializare a stemelor şi drapelelor urbane. În urma acestui apel, de la sfârşitul anului 2016 s-a putut observa o intensificare a interesului faţă de heraldica şi vexilologia urbană din partea autorităţilor sesizate. Astfel, procesul elaborativ a demarat sau a fost reluat după vechi tergiversări în oraşele Biruinţa, Cantemir, Cornești, Criuleni, Ghindeşti, Glodeni, Lipcani, Străşeni, Taraclia şi altele, unele dintre acestea reuşind finalizarea procedurii de înregistrare. În continuare vom relata despre stemele şi drapelele a trei dintre aceste localităţi care au statutul de reşedinţă de raion: oraşul Criuleni, oraşul Glodeni şi municipiul Străşeni. Comun, în toate cele trei cazuri, a fost parcursul sinuos şi anevoios de la primele proiecte la cele înregistrate oficial, încât rezolvarea problemei simbolurilor a fost percepută ca o realizare din partea autorităţilor locale, dar şi ca o uşurare a poverii din partea Comisiei Naţionale de Heraldică.

I. Stema şi drapelul oraşului Criuleni

Simbolurile oraşului Criuleni, elaborate de autorii Silviu Andrieş-Tabac, Alexandru Moraru, Veaceslav Vatamaniuc şi desenate de arhitectul Veaceslav Vatamaniuc, au fost avizate prin Decizia Comisiei Naţionale de Heraldică de pe lângă Preşedintele Republicii Moldova nr. 501-IV.01 din 23 noiembrie 2016 şi aprobate prin Decizia Consiliului Orăşenesc Criuleni nr. 1/3 din 10 ianuarie 2017. Înregistrarea simbolurilor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr. 104-VIII din 28 martie 2017, publicat în „Monitorul Oficial al Republicii Moldova" din 7 aprilie 2017 (nr. 109-118, partea I, art. 175, p. 33).

Stema oraşului are următoarea blazonare: Pe verde, un căprior de argint, surmontat de o cruce recruciată, de acelaşi metal, şi însoţit de trei stejari dezrădăcinaţi, de aur. Scutul timbrat de o coroană murală de aur cu trei turnuri (fig. 1).

Drapelul reprezintă o pânză rectangulară (2:3) albă, cu un unghi culcat (*pointe couchée*) verde, încărcat cu un stejar dezrădăcinat galben (fig. 2).

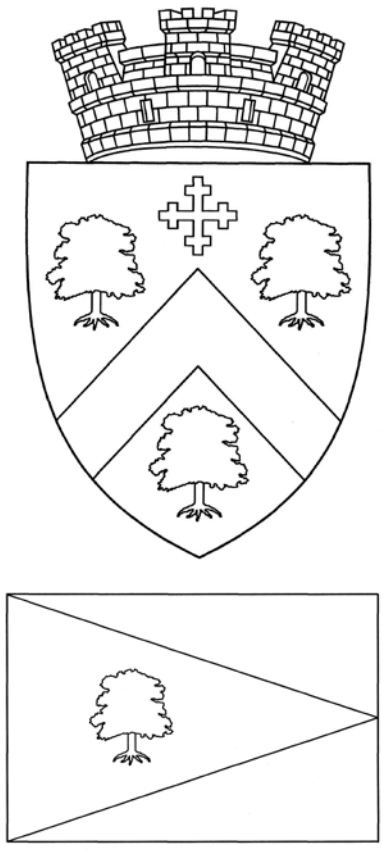

Fig. 1-2. Stema şi drapelul oraşului Criuleni, 2017.

[1] Articolul are la bază comunicarea omonimă, ţinută la Conferinţa ştiinţifică „Istorie. Arheologie. Muzeologie" a Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, ediţia a XXVIII-a, Chişinău, 18 octombrie 2018.

Explicaţia însemnelor este următoarea.

Istoria simbolurilor heraldice ale oraşului Criuleni porneşte din furtunosul an 1989. Ziarul raional local „Opinia”, în numărul din 18 septembrie 1990, apărut în ajunul Zilei oraşului, insera la rubrica „Blazon al Criuleniului” articolul „A fi ori a nu fi?”, semnat de istoricul Alexandru Moraru, directorul de atunci al Muzeului raional de istorie şi etnografie din Criuleni (Moraru 1990). Autorul relata: „Ideea creării unui blazon al orăşelului Criuleni s-a născut acum un an, când împreună cu un grup de lucrători de cultură şi alţi specialişti ai raionului am vizitat Ţările Baltice. În majoritatea oraşelor vizitate am observat prezenţe heraldice, mai bine zis, fiecare din ele au blazonul său – cartea de vizită a localităţii. Întorşi acasă, primul lucru pe care l-am făcut cu domnul [Veaceslav] Vatamaniuc, arhitectul-şef al raionului, am consultat mai multă literatură de specialitate, pentru a face cunoştinţă cu normele internaţionale, europene, naţionale de alcătuire a unui blazon”. În consecinţă, arhitectul V. Vatamaniuc, consultat de A. Moraru, a imaginat nouă proiecte pentru stema oraşului, cel mai reuşit din punctul de vedere al autorilor fiind reprodus şi explicat sumar, chiar anexat articolului la care ne referim. Acest prim-proiect (fig. 3), poate fi blazonat aproximativ astfel:

În câmp de aur, o cruce latină, terasată, [neagră], flancată de patru stejari dezrădăcinaţi naturali (corona verde-închis, iar tulpina şi rădăcinile cafenii), ordonaţi doi în drept cu crucea, iar doi mai sus şi mai apropiaţi de axa verticală centrală, totul susţinut de două brâie micşorate paralele, ondulate angrelat, albastre-deschis, aşezate în talpa scutului şi întrerupte de milesimul 1618, scris cu cifre roşii, şi asuprit de un brâu de acelaşi tip şi culoare, broşând peste marginea de jos a altui brâu micşorat, [de argint], care este surmontat la rândul său, în capul scutului, de un cap de bour negru, încoronat cu coroană deschisă şi flancat de un soare la dextra şi o semilună întoarsă la senestra, de smalturi neprecizate.

Din puţinele explicaţii oferite, s-a putut desprinde că semnificaţiile mobilelor sunt următoarele:

– *crucea terasată* invoca „una din cele două legende ale întemeierii Criuleniului, unde este vorba de voinicul Criuleanu, [care], apărând ţara de păgâni, a căzut în luptă şi a fost înmormântat pe malul drept al bătrânului Nistru”;
– *stejarii* exprimau „trăinicia şi forţa”;

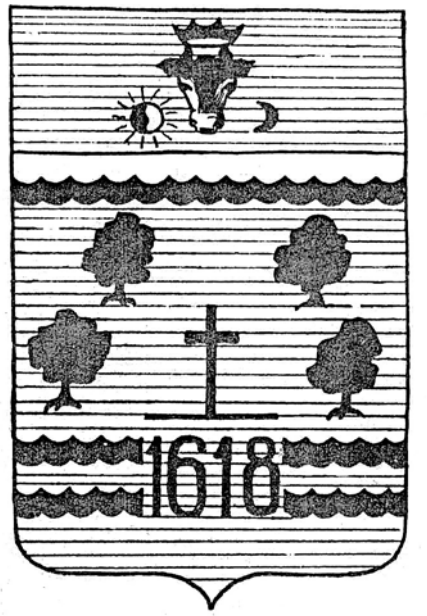

Fig. 3. Primul proiect de stemă a oraşului Criuleni, elaborat de Veaceslav Vatamaniuc şi Alexandru Moraru, publicat la 18 septembrie 1990.

– *capul de bour* (cu accesoriile) apăreau în calitate de „simbol tradiţional naţional” moldovenesc, dar era calificat drept „zimbru” şi explicat şi ca „simbol al vigurozităţii, muncii, răbdării”;
– *brâiele alb-albastre* simbolizau apa/apele, unul dintre „cele mai caracteristice elemente naţionale în heraldica moldovenească”;
– *milesimul „1618”* reprezenta data ipotetică a întemeierii localităţii.

Legenda căpitanului de codru şi al străjerilor de la Orhei, un oarecare Stroe Criuleanu, locuitor, împreună cu singura fiică, Păuna, al acestor meleaguri, care ar fi fost omorât de nişte cazaci, conduşi de căpetenia Ivan Horilenco, este cunoscută din cartea lui Apostol D. Culea „Când Moldovenii ţineau strajă la Nistru” şi fusese popularizată în 1989, prin intermediul ziarului raional „Biruinţa” (Culea 1989)[2]. Povestea se încheia cu următorul pasaj: „Din codru fu adus cel mai gros stejar şi s-a cioplit din el o cruce, care, fiind îngropată deasupra movilei, amintea oamenilor că «Aci hodineşte Criuleanu, căpitan de Codru, cu zece codreni. Săvârşitu-s-au întru apărarea Moldovei. Scris-a Dionisie Monahul de la Neamţ (venit pe aceste locuri să strângă milostenie pentru sfânta mănăstire)»”.

[2] Aducem mulţumiri şi pe această cale istoricului Alexandru Moraru pentru materialele din presa raională Criuleni puse la dispoziţie.

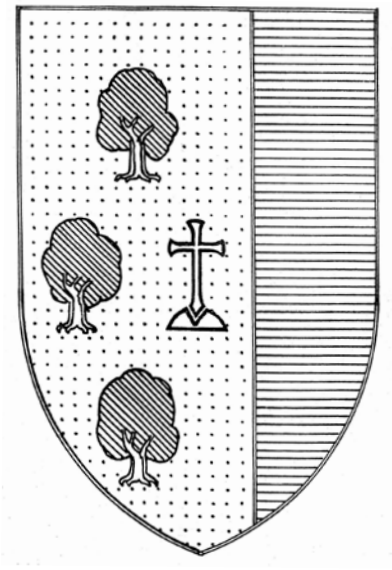

Fig. 4-5. Stema oraşului Criuleni, elaborată de Veaceslav Vatamaniuc şi Alexandru Moraru, adoptată la 30 noiembrie 1990: 4 - desenul publicat la 6 decembrie 1990 în presa raională; 5 - fanion cu stema oraşului color.

La ceva timp după publicarea proiectului de stemă în presă, Alexandru Moraru l-a prezentat la o şedinţă a Sovietului de orăşel de deputaţi ai poporului, când a fost discutată şi chestiunea schimbării denumirilor unor străzi, dar consiliul orăşenesc nu a luat vreo decizie în această problemă atunci şi în curând ea reveni pe paginile ziarului local, ridicată de data aceasta de N. Frumosu, vicepreşedinte al Comitetului Executiv Raional Criuleni (Frumosu 1990).

Stema oraşului Criuleni a fost discutată şi aprobată de Sovietul de orăşel în sesiunea din 30 noiembrie 1990, Veaceslav Vatamaniuc propunând patru variante pentru acest însemn. Proiectul iniţial, făcut public prin presă şi menţionat mai sus, a fost respins de deputaţi, stema „fiind considerată prea complicată şi având unele elemente de prisos, deşi din punct de vedere ştiinţific ea corespundea cerinţelor (în afară de faptul că era de prisos vechea stemă a Ţării Moldovei – element ce nu se recomandă în alcătuirea blazoanelor, potrivit cerinţelor europene şi naţionale)”. Celelalte trei proiecte alcătuite de V. Vatamaniuc au fost calificate drept „mai modeste, mai originale, respectând strict totodată cerinţele heraldicii şi obiectivitatea istorică”. Unul dintre acestea a fost aprobat cu o majoritate covârşitoare de voturi şi publicat în presa raională (Blazonul 1990). Calitatea de autor i-a fost atribuită public arhitectului Veaceslav Vatamaniuc, Alexandru Moraru fiind calificat drept „responsabil ştiinţific”.

Blazonarea aproximativă a acestei steme, după desenul din presă (fig. 4) şi după un fanion color aflat în colecţia noastră personală care o cuprinde (fig. 5), ar fi următoarea:

În câmp de aur, un stejar dezrădăcinat natural (coroana verde-închis, iar tulpina şi rădăcinile cafenii) şi o cruce latină, cu braţele labate şi extremităţile braţelor rotunjite, iar cu piciorul terminat în romb, de argint, înfiptă într-o terasă cafenie, mobilele fiind aşezate alăturat şi însoţite deasupra şi dedesubt de câte un stejar dezrădăcinat natural. Flancul senestru al scutului albastru plin.

Aceeaşi stemă a fost aprobată repetat de Consiliul Orăşenesc Criuleni prin Decizia nr. 21/3 din 18 iulie 2001, iar explicaţia simbolurilor era înţeleasă astfel de autorităţile locale: „Pe blazon este reprezentat bătrânul Nistru, stejarii ce creşteau cândva pe aceste meleaguri şi Crucea lui Criuleanu, ce simbolizează păstrarea creştinătăţii aici, la margine de ţară. [...] Fâşia albastră simbolizează râul Nistru, pe malul căruia este situată localitatea; galbenul – bogăţia lanurilor de grâu; [stejarii] – stejarii din Codrii Orheiului; crucea – simbolul creştinătăţii”[3].

[3] Arhiva curentă a Comisiei Naţionale de Heraldică de pe lângă Preşedintele Republicii Moldova, Dosarul oraşului Criuleni, Chestionarul heraldic.

Stema Criulenilor de model 1990 nu a fost avizată vreodată de către Comisia Naţională de Heraldică, încât la revizia generală a simbolurilor oficiale din ţara noastră, întreprinsă de această autoritate în anii 2014-2016, în conformitate cu prevederile Legii nr. 86 din 28 iulie 2011 cu privire la simbolurile publice, nu s-a găsit vreun simbol înregistrat pentru oraşul de pe Nistru. Printre autorităţile sesizate de CNH ca necesitând elaborarea şi înregistrarea urgentă a unor însemne heraldice s-au numărat şi cele ale oraşului Criuleni[4]. În cadrul corespondenţei şi discuţiilor purtate cu primarul Dumitru Simon, s-a convenit ca, de comun acord cu autorii, CNH să propună o soluţie de stemă şi drapel corecte din punct de vedere heraldic, dar păstrând la maximum elementele din stema de la 1990.

Blazonul vechi avea o anumită eleganţă şi nu conţinea prea multe greşeli din punct de vedere tehnic (marcarea apei prin albastru în loc de argint; amplasarea crucii de argint în câmp de aur; lipsa coroanei murale ce atestă statutul etc.). Din punct de vedere ştiinţific, însă, individualizarea localităţii era precară şi neconvingătoare. Râul Nistru şi Codrii Orheiului constituie repere de referinţă pentru numeroase localităţi din ţara noastră, iar legenda căpitanului Criuleanu, după structura ei, se înscrie printre cele târzii şi cel mai probabil a fost creată pe cale artificială, livrescă.

Cu toate acestea, stema având o vechime de 26 de ani a devenit familiară criulenenilor şi cunoscută departe de oraşul natal datorită promovării constante. Astfel, cu tot caracterul neindividualizator şi chiar fantezist al mobilelor, CNH a fost de acord cu păstrarea lor la maximum, dar cu corectarea greşelilor tehnice şi cu ajustarea smalturilor.

În primul rând, în locul flancului albastru simbolizând Nistrul s-a propus un căprior de argint, cu aceeaşi semnificaţie. Căpriorul apare şi în calitate de armă grăitoare, căci denumirea localităţii, după părerea unor etimologişti, este în legătură cu cotul pe care îl face Nistru în dreptul localităţii. La 1607, localitatea apare cu denumirea Criveni, iar la 1661 – cu cea de Scriuleni (Ladaniuc, Nicu 2005, 269), ceea ce pledează pentru etimologizarea de la ideea de loc sinuos, curbat în albia Nistrului.

Din cauza smaltului de argint al căpriorului, câmpul scutului heraldic a trebuit să fie de culoare. Dintre culori, cea mai potrivită s-a dovedit a fi verdele – culoarea vegetaţiei, implicit a codrului, în consens cu stejarii.

Stejarii au fost păstraţi, dar, pentru a respecta aceeaşi lege a smalturilor heraldice, au devenit de aur. Aurul, pe lângă faptul că este cel mai înalt smalt heraldic, simbolizează vechimea, tradiţia, nobleţea şi bogăţia.

În locul crucii terasate arbitrare a fost utilizată o cruce recruciată, de asemenea de aur, tradiţională pentru heraldica naţională şi care a fost amplasată în locul cel mai de cinste al compoziţiei heraldice, adică surmontând căpriorul.

Coroană murală de aur cu trei turnuri care timbrează scutul stemei simbolizează faptul că oraşul Criuleni este un oraş cu statut de reşedinţă de raion.

Drapelul oraşului a fost elaborat în baza stemei, prin metode specifice vexilologiei, cu reducerea numărului de mobile, şi păstrează semnificaţiile stemei. Decorurile exterioare ale drapelului original sunt cele stabilite de către Comisia Naţională de Heraldică pentru drapelele oraşelor de acest nivel.

II. Stema şi drapelul oraşului Glodeni

Simbolurile oraşului Glodeni, elaborate de autorii Vitali Şubernetki, Piotr Balobin, Constantin Bogatov, Silviu Andrieş-Tabac şi desenate de pictorul Alexandr Cernovski, au fost avizate prin Decizia Comisiei Naţionale de Heraldică de pe lângă Preşedintele Republicii Moldova nr. 70-V.01 din 20 februarie 2018 şi aprobate prin Decizia Consiliului Orăşenesc Glodeni nr. 3/1 din 12 aprilie 2018. Înregistrarea simbolurilor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr. 731-VIII din 31 mai 2018, publicat în „Monitorul Oficial al Republicii Moldova" din 5 iunie 2018 (nr. 182, partea I, art. 333, p. 4-5).

Stema oraşului are următoarea blazonare: În câmp de azur, sabia de foc a Sfântului Arhanghel Mihail, răsturnată, de aur, flancată de două aripi de înger, de argint. Talpă ondulată şi fasciată ondulat de şase piese, de argint şi negru, încărcată cu o roză heraldică broşând, roşie, garnisită cu buton şi sepale de aur. Scutul timbrat de o coroană murală de aur cu trei turnuri (fig. 6).

[4] Arhiva curentă a Comisiei Naţionale de Heraldică de pe lângă Preşedintele Republicii Moldova, Adresa CNH către primarul Dumitru Simon nr. 04/1-19-104.

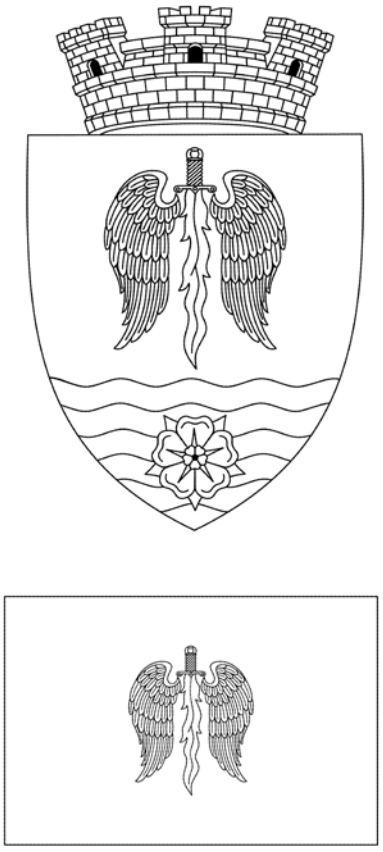

Fig. 6-7. Stema şi drapelul oraşului Glodeni, 2018.

Drapelul reprezintă o pânză rectangulară (2:3) albastră, purtând în mijloc sabia de foc a Sfântului Arhanghel Mihail, răsturnată, galbenă, flancată de două aripi de înger, albe (fig. 7).

Explicaţia simbolurilor este următoarea.

Oraşul Glodeni nu a avut vreo stemă veche. Totuşi, de pe la începutul anilor 1970, el a folosit o emblemă paraheraldică în stilul designului industrial, dintre figurile căreia se remarcau în scut trei arbori, pe o terasă, cel din mijloc încărcat pe coroană cu un cerb elansat spre senestra, şi având în talpă două brâie scurte văluroase, unul sub altul (fig. 8).

Primăria oraşului a fost amorfă la toate imboldurile transmise de Comisia Naţională de Heraldică şi nu a demarat niciodată din proprie iniţiativă procedura de elaborare şi oficializare a simbolurilor orăşeneşti. Iniţiativa creării lor se datorează unor glodeneni plecaţi de la vatră, dar care au păstrat legătura şi interesul faţă de patria lor mică – Vitali Şubernetki din Moscova, doctor în istorie şi economie, şi Piotr Balobin din Chişinău, matematician, economist, jurist. Aceşti doi entuziaşti, începând cu anul 2015, au pus pe roate procesul elaborativ, mobilizând primăria locală şi pe mai mulţi heraldişti din Chişinău. Dat fiind că iniţiatorii nu aveau o pregătire suficientă în domeniul heraldicii universale şi naţionale, sarcina heraldiştilor (subsemnatul şi Constantin Bogatov) a constat în explicarea canoanelor şi normelor ştiinţifice, în corectarea greşelilor tehnice şi în expertizarea semantică a proiectelor propuse, încercând a le descărca de mobile neindividualizatoare şi nespecifice localităţii concrete şi propunând soluţii care să poată fi satisfăcătoare din punct de vedere heraldic. Ideea principală a autorilor era înfăţişarea Sfântului Arhanghel Mihail cu referire la hramul oraşului, chipul căruia era „asezonat” cu diverse mobile, a căror funcţie era mai mult de umplutură decât de simbol: ciorchine de struguri, soare, spic, bou, fluier, oiţe, ramuri de stejar etc.

Fig. 8. Insignă din 1973 cu emblema paraheraldică a oraşului Glodeni (după Vitali Şubernetki).

La 10 mai 2017, primarul oraşului Glodeni, Stela Onuţu, a expediat pe adresa Comisiei Naţionale de Heraldică demersul cu nr. 242 cu rugămintea de expertizare a unor proiecte ale stemei şi drapelului oraşului Glodeni, elaborate de autorii Vitali Şubernetki şi Piotr Balobin şi pictorul Alexandr Cernovski, precum şi a devizei oraşului Glodeni, în vederea enunţării unor recomandări cu privire la definitivarea acestor proiecte.

Proiectul de stemă reprezenta: În câmp verde, sabia de foc a Sfântului Arhanghel Mihail, răsturnată, de aur, flancată de două aripi de înger, de acelaşi metal, totul însoţit în colţurile de sus ale

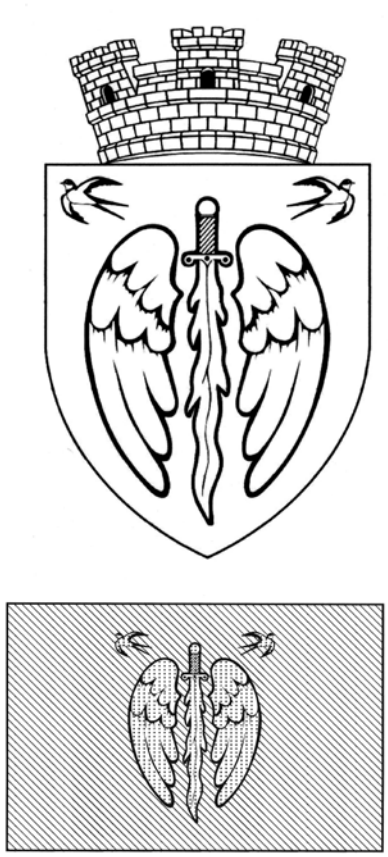

Fig. 9-10. Proiectele de stemă şi drapel ale oraşului Glodeni, respinse de CNH la 27 iunie 2017.

scutului de două rândunele în zbor, adosate, de asemenea aur. Scutul timbrat de o coroană murală de aur cu trei turnuri (fig. 9).

Proiectul de drapel reprezenta: o pânză rectangulară (2:3) verde, purtând în mijloc sabia de foc a Sfântului Arhanghel Mihail, răsturnată, galbenă, flancată de două aripi de înger, de aceeaşi culoare, totul însoţit în partea de sus de două rândunele în zbor, adosate, de asemenea galbene (fig. 10).

Deviza propusă era: „Prin fapte glorioase spre viitor". Ea era pusă în legătură cu aripile îngerilor ca simbol al mişcării spre viitor.

Proiectele înaintate au fost dezbătute în şedinţa Comisiei Naţionale de Heraldică la 27 iunie 2017 (proces-verbal nr. 31-V), în prezenţa reprezentantului primăriei oraşului Glodeni, Piotr Balobin, coautor al însemnelor. Acesta a informat asistenţa despre activitatea grupului de lucru pentru elaborarea simbolurilor orăşeneşti, creat pe lângă Primăria Glodeni, şi despre faptul că proiectele propuse au fost selectate din circa 50 de variante. Vorbitorul a accentuat importanţa valorificării hramului celei mai vechi biserici din localitate (Sf. Arhangheli) şi faptul că din cauza că oraşul Glodeni este unul multiconfesional, chipurile iconografice ale Arhanghelilor Mihail şi Gavriil (un proiect de alternativă sugerat de heraldişti) nu au fost agreate de cetăţeni pe reţelele de socializare electronice, autorii proiectelor de însemne optând în consecinţă pentru nişte mobile doar aluzive (spada în flăcări şi aripile), ceea ce pe de altă parte a nemulţumit feţele bisericeşti.

În urma dezbaterilor, Comisia Naţională de Heraldică a constatat că proiectele în forma prezentată nu corespund exigenţelor normative, ştiinţifice şi artistice impuse simbolurilor heraldice şi vexilologice şi, în consecinţă, nu le-a avizat în vederea aprobării de către Consiliul Orăşenesc. Comisia a recomandat abandonarea acestor proiecte şi elaborarea unora noi, cu antrenarea specialiştilor în ştiinţa şi arta heraldică, care ar corespunde exigenţelor respective, ar ţine cont de obiecţiile şi recomandările CNH şi ar valorifica mai bine istoricul şi etimologia denumirii oraşului Glodeni.

Observaţiile şi recomandările Comisiei Naţionale de Heraldică expuse în şedinţă şi transmise primarului prin adresa CNH nr. 04/1-19-131 din 7 iulie 2017 au fost următoarele:

„1. Plecând de la argumentările propuse de autori, culoarea verde a câmpurilor heraldic şi vexilar nu este reprezentativă pentru oraşul Glodeni. Referirea la gradul de înverzire nu este deloc sugestivă pentru ţara noastră. În acelaşi timp, implicarea simbolismului culorilor în funcţie de sărbătorile religioase şi de hramurile din localitate nu este binevenită, explicaţiile date de autori fiind confuze şi contradictorii în acest sens.

2. Referirea la hramul Sfinţilor Arhangheli, ca mobilă principală, nu poate fi considerată productivă şi destul de reprezentativă pentru oraşul Glodeni. În formula prezentată, proiectul poate fi atribuit la numeroase localităţi, deoarece acest hram a fost din vechime şi rămâne şi astăzi cel mai frecvent din Republica Moldova. Este de remarcat şi faptul că în cadrul hramului respectiv, nu este sărbătorit doar Arhanghelul Mihail aparte (ca în tradiţia rusească), ci Soborul Sf. Arhangheli, în uz apărând mai ales formula cu primii doi: Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavriil.

3. În cea ce priveşte emblema rândunicilor, autorii nu au oferit vreo explicaţie care să lege această

emblemă concret de oraşul Glodeni, încât prezenţa lor în stemă ca simbol al norocului pare întâmplătoare.

4. Dată fiind transparenţa etimologică a numelui oraşului Glodeni, Comisia consideră că localitatea trebuie neapărat să aibă o stemă grăitoare, adică una care să se refere la denumirea urbei. Ar trebui să se folosească expres culoarea neagră care este culoarea heraldică a humei, a pământului, a glodului. O altă soluţie, de alternativă câmpului negru, ar fi utilizarea doar a unor părţi ale scutului de culoare neagră. De exemplu, râuleţul-etimon Glodeanca ar putea fi simbolizat printr-un brâuleţ ondulat coborât negru. Ar putea fi utilizată o talpă neagră (ondulată) a scutului sau un câmp fasciat (ondulat sau drept) de argint (culoarea apei) şi negru (culoarea pământului). De asemenea, s-a sugerat că şi rândunica, care îşi face cuibul din glod, ar putea prelua asupra sa simbolismul glodului, devenind mobila principală a stemei.

4. În ceea ce priveşte calitatea artistică a desenelor prezentate, aceasta este precară. Figurile şi spaţiile nu sunt deloc armonizate. Aripile din stemă sunt prea voluminoase şi, aparent, proiectul se prezintă mai degrabă ca un simbol militar decât teritorial. Rândunicile sunt foarte mici şi au culoarea improprie. Şi culoarea aripilor de înger ar fi de preferat să fie argintul.

5. Documentaţia aferentă nu a fost perfectată şi în limba de stat, cum o cer actele normative referitoare la procedura înregistrării însemnelor în Armorialul General al Republicii Moldova. În acelaşi timp, descrierile tehnice nu sunt profesioniste, iar explicaţiile simbolurilor, deşi sunt foarte largi, nu sunt concrete, ci se referă la întreaga gamă simbolică pe care o poate avea fiecare mobilă şi culoare.

6. Deviza propusă, nu trezeşte obiecţii ca mesaj, dar forma ei reală pare cam lungă, foarte slab legată de mobilele heraldice şi uşor naivă, Comisia recomandând reconsiderarea acesteia".

Noile proiecte, ţinând cont de observaţiile heraldiştilor, au fost remise CNH prin adresa Primăriei Glodeni nr. 8 din 15 ianuarie 2018, din acest moment procedura avizării şi adoptării intrând în linie dreaptă.

În aceste noi proiecte a fost păstrată referinţa la Sf. Arhanghel Mihail, corectându-se culoarea aripilor de înger în argint, iar fundalul în albastru sugerând cerul.

Talpa scutului apare în calitate de arme grăitoare şi reprezintă elementul cel mai individualizator pentru stemă.

Roza heraldică aminteşte de plantaţia de trandafiri din preajma oraşului, care a existat până la sfârşitul secolului al XX-lea şi unde astăzi se află strada Trandafirilor, dar mai ales de Fabrica de uleiuri eterice din Glodeni, o întreprindere prosperă în epoca sovietică, azi dispărută.

În cazul drapelului, elaborat în baza stemei, numărul figurilor heraldice a fost redus.

III. Stema şi drapelul municipiului Străşeni

Simbolurile municipiului Străşeni, elaborate de autorul Silviu Andrieş-Tabac şi pictorul Mariana Şlapac, au fost avizate prin Decizia Comisiei Naţionale de Heraldică de pe lângă Preşedintele Republicii Moldova nr. 69-V.01 din 20 februarie 2018 şi aprobate prin Decizia Consiliului Municipal Glodeni nr. 3/25 din 23 martie 2018. Înregistrarea simbolurilor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr. 768-VIII din 28 iunie 2018, publicat în „Monitorul Oficial al Republicii Moldova" din 6 iulie 2018 (nr. 246-254, partea I, art. 397, p. 20).

Stema municipiului are următoarea blazonare: În câmp roşu, un străjer moldovean medieval, stând în picioare, privind în faţă, purtând cămaşă de zale, căciulă de cârlan pe cap şi cizme, înarmat în mâna dreaptă cu o halebardă sprijinită în pământ, în cea stângă cu un scut de tip antic încărcat cu o cruce diminuată, la şoldul drept cu o spadă în teacă, prinsă de curea, iar în spate cu un arc şi tolba de săgeţi, totul de argint, exceptând crucea care este neagră. Scutul timbrat de o coroană murală de argint cu cinci turnuri. Susţinători: doi stejari dezrădăcinaţi verzi. Deviza, pe o eşarfă de argint, cu litere capitale negre: „VIRIBUS UNITIS" (Cu forţe unite) (fig. 11).

Drapelul reprezintă o pânză rectangulară (2:3) roşie, având în mijloc un străjer moldovean medieval, stând în picioare, privind în faţă, purtând cămaşă de zale, căciulă de cârlan pe cap şi cizme, înarmat în mâna dreaptă cu o halebardă sprijinită în pământ, în cea stângă cu un scut de tip antic încărcat cu o cruce diminuată, la şoldul drept cu o spadă în teacă, prinsă de curea, iar în spate cu un arc şi tolba de săgeţi, totul alb, exceptând crucea care este neagră (fig. 12).

Fig. 11. Stema municipiului Străşeni, 2018.

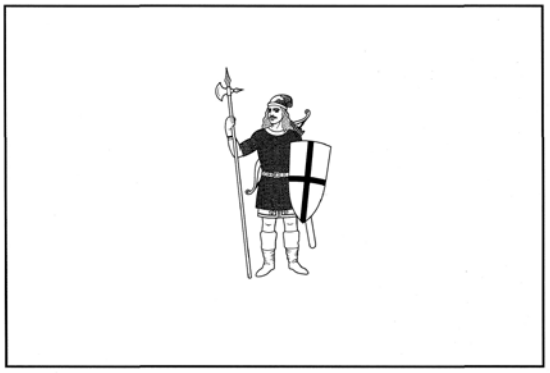

Fig. 12. Drapelul municipiului Străşeni, 2018.

Explicaţia simbolurilor este următoarea.

Actualul oraş Străşeni înglobează moşiile a două sate: Străşeni şi Curluceni.

Cea mai veche menţiune a sa se consideră de către unii cercetători a fi satul „unde este Cruglici", sat întărit la 27 iulie 1448 de Domnul Moldovei Petru II boierului Ion Porcu (DRH, A, I, doc. nr. 282, p. 402-403).

Sigură este însă data de 20 martie 1554, când Alexandru Lăpuşneanu întăreşte mănăstirii Pobrata Curlucenii „de la ţinutul Lăpuşnii, care acel sat l-au dat sfintei mănăstiri soacra lui Frăţiian pârcălabul, pentru sufletul ei" şi „jumătate de Străşani", tot de acolo, „pre care l-au dat giupâneasa lui Frăţiian, pentru sufletul ei" (DIR, XVI, A, II, doc. nr. 52, p. 53-54). Din acest act reiese că cele două moşii menţionate au aparţinut familiei soţiei unui pârcălab Frăţiian, probabil acel Frăţiian, pârcălabul de Neamţ de la 1543-1544, care este înmormântat chiar la mănăstirea Probota (Stoicescu 1971, 305). Stema acestuia, din păcate, nu este cunoscută.

La 2 iunie 1575 Petru Şchiopul a întărit schimbul de moşii dintre mănăstirea Pobrata, care a dat două sate – „Streşanii, pe Bâc şi cu moară la Bâc şi satul Cruhlicenii" –, şi postelnicul Zbiarea, care a cedat în schimb satul Dolheşti pe Şumuz, ţinutul Suceava (Stoicescu 1971, 305) (DIR, XVI, A, III, doc. nr. 72, p. 55). Dintr-o jalobă din 6 noiembrie 1584 asupra „răposatului Sbera marelui vornic", care contestă legalitatea schimbului de sate, aflăm că Zbiarea-Sbera cumpărase Dolheştii de la „Bărlădeanu logofăt şi cu nepoţii săi" pentru 300 galbeni ungureşti (DIR, XVI, A, III, doc. nr. 323, p. 266) şi astfel putem echivala cu aceeaşi sumă valoarea moşiilor basarabene de schimb.

În secolul XVIII găsim Străşenii în proprietatea mănăstirii Sfânta Vineri din Iaşi: „Străşeani de pe Bâc" (14 iulie 1712) (MEF, VIII, doc. nr. 5, p. 24), „Streşeni" (9 august 1724) (MEF, VIII, doc. nr. 56, p. 88), „Străşani" (26 iunie 1744) (MEF, VIII, doc. nr. 142, p. 179), „Străşani" (25 iulie 1745) (MEF, VIII, doc. nr. 148, p. 186-187), „Străşănii" (4 iulie 1774) (Sava 1937, doc. nr. 187, p. 222-224).

La recensămintele populaţiei din 1772-73 şi 1774 găsim Străşenii în proprietatea mănăstirii Sf. Vineri, iar Curlucenii în stăpânirea Ruxandei Carp (MEF, VII, partea I, p. 85; partea II, p. 430). La recensământul din 1817 Străşenii rămân în aceeaşi stăpânire, iar Curlucenii aparţin stolnicului Manolache Vârnav (Халиппа 1907, 153).

La 1904, circa 2/3 din moşia Străşenilor era stăpânită de ţăranii împroprietăriţi pe pământul mănăstiresc, iar 1/3 de mănăstirea Căpriana. Moşia Curlucenilor aparţinea proprietarului Mihail Hasnaş (Arbore 2001, 196, 75).

În 1940, odată cu crearea raionului Străşeni, satul Străşeni devine reşedinţa acestui raion[5], iar la 7 aprilie 1965 localitatea rurală obţine statutul de aşezare de tip orăşenesc (RSSM 1988, 142). După reforma administrativ-teritorială din 1994-1995 Străşenii devin oraş (Nomenclatorul 1996, 93), iar prin Legea nr. 248 din 3 noiembrie 2016 pentru modificarea şi completarea Legii nr. 764-XV din 27 decembrie 2001 privind organizarea administrativ-teritorială a Republicii Moldova (a intrat în vigoare la 13 aprilie 2017), oraşului Străşeni i-a fost atribuit statutul de municipiu (MORM, 2017, 9-18, 13 ianuarie, partea I, art. 22).

[5] ANRM, F. R-2948, inv. 1, d. 10 (II), p. 390.

La 3 februarie 1986, satul Curluceni îşi schimbă denumirea în Făgureni (RSSM 1988, 145).

Denumirea Străşeni provine probabil de la un antroponim Straş/ Straşa sau Straşină/ Streaşină (Constantinescu 1963, 377). Denumirea Curluceni este probabil o deformare de la Cruhliceni, care la rândul ei ar proveni de la acel Cruglici menţionat la 1448.

* * *

În şedinţa din 28 ianuarie 2005, Comisia Naţională de Heraldică de pe lângă Preşedintele Republicii Moldova a avizat primele proiecte-concept ale stemei şi drapelului oraşului Străşeni, elaborate de autor şi desenate de arhitecta Mariana Şlapac (proces-verbal nr. 94-III).

Proiectul de stemă reprezenta: în câmp de argint un stejar dezrădăcinat verde; bordură neagră, încărcată cu cruciuliţe greceşti, de aur; scutul timbrat de o coroană murală de aur cu trei turnuri (fig. 13).

Proiectul de drapel reprezenta o pânză dreptunghiulară (2:3) albă, purtând în mijloc un stejar dezrădăcinat verde (fig. 14).

Acel proiect de stemă îmbina în sine două idei principale.

Stejarul dezrădăcinat verde simboliza zona codrilor din care face parte teritoriul oraşului. Pentru că străşenenii dintotdeauna au fost lemnari (Străşeni 2000) şi tâmplari vestiţi, stejarul, colorat în verdele natural, simboliza şi materia primă pe care o oferea pădurea meşterilor lemnari. Stejarul este important şi prin faptul că, după cum spune o legendă locală, primii locuitori ar fi coborât spre Bâc din mijlocul pădurii. În sfârşit, copacul din stemă se identifica şi cu acel stejar legendar al lui Ştefan cel Mare din localitate. Smaltul de argint al câmpului scutului, care devenea alb în drapel, era simbolul apelor locale, mai ales a râului Bâc de care nu poate fi separată istoria oraşului.

Cea de-a două idee individualizatoare era bordura neagră încărcată cu cruciuliţe greceşti de aur, care semnifica faptul că timp de câteva secole moşia Străşenilor a fost proprietate mănăstirească.

Coroana murală de aur cu trei turnuri, care timbra scutul heraldic, marca statutul de oraş-reşedinţă de raion pe care îl deţinea pe atunci oraşul Străşeni.

Fig. 13. Proiectul de stemă al oraşului Străşeni avizat de CNH la 28 ianuarie 2005.

Fig. 14. Proiectul de drapel al oraşului Străşeni avizat de CNH la 28 ianuarie 2005.

Drapelul oraşului a fost elaborat în baza stemei, prin metode tehnice specifice vexilologiei, păstrând semnificaţiile stemei.

Cele două proiecte, elaborate din iniţiativa şi la comanda primarului Vladimir Botnari, a viceprimarului Gheorghe Calmâş, a secretarului Consiliului Orăşenesc Svetlana Radu, a arhitectului-şef Simion Diaconu şi a juristei Rodica Jereghi, nu au fost agreate de Consiliul Orăşenesc, fără a se da vreo explicaţie pertinentă, iar munca autorilor nu a fost răsplătită conform contractului.

* * *

O nouă iniţiativă heraldică pentru Străşeni se leagă de numele noului primar, Valentina Casian, şi porneşte de la începutul lunii septembrie 2013, dar lucrările de elaborare au intrat pe un făgaş

bun abia în iulie 2016, după circulara Comisiei Naţionale de Heraldică în problema heraldicii urbane.

Noul chestionar heraldic a fost prezentat în septembrie 2016. După consultarea documentului, autorul a propus nişte proiecte bazate pe conceptul etimologiei denumirii localităţii pornind de la etimonul „streaşină": a-b) o poartă de lemn cu streaşină lată, deschisă, sub care stă un butoi sau un teasc (simbol al vinificaţiei), şi care este surmontată de o cruciuliţă; c) un conac de lemn, cu streaşină lată, cu pridvor şi foişor central şi cu beci sub foişor. Aceste proiecte nu au fost de asemenea agreate de consilierii locali.

La începutul anului 2017, autoritatea locală a avut mai multe consultaţii în oraş, ajungând la concluzia că singura idee pentru stemă ce ar fi agreată de cei mai mulţi factori de decizie ar trebui să se bazeze pe etimologia populară, care afirmă că denumirea Străşeni provine de la substantivul „străjer" şi că în zonă se adăposteau cândva cete de străjeri având „misiunea să vegheze asupra liniştii Chişinăului"[6]. În calitate de cea de-a doua ca importanţă mobilă heraldică, însoţitoare pentru străjer, a fost selectat stejarul, simbolizând tradiţia prelucrării lemnului, de la făcutul poloboacelor la sculptura artistică a lemnului. E de reţinut şi ideea că stejarul se justifică şi prin faptul că oraşul Străşeni este una din puţinele localităţi din Republica Moldova, în care ponderea fondului silvic constituie circa 40 % (2.340 ha)[7]. Pentru ilustrarea ideilor, au fost prezentate nişte schiţe de steme, realizate de elevii Liceului „Mihai Eminescu" din localitate Ana Ciobanu, Victoria Schimbători şi Gheorghe Istrati.

Pornind de la cele două mobile alese pe loc şi ţinând cont de noul statut de municipiu al Străşenilor, autorul şi arhitecta Mariana Şlapac au elaborat două proiecte noi, avizate de Comisia Naţională de Heraldică la 20 februarie 2018.

În noua economie heraldică, culoarea roşie a câmpului scutului stemei şi pânzei drapelului a fost dictată de faptul că ea este smaltul natural pentru un străjer, care era o profesie militară.

În sfârşit, deviza localităţii a fost aleasă de autor după consultaţiile avute cu autoritatea locală, care a propus câteva devize, mai multe din ele axându-se pe ideea de unitate. Deviza „Viribus unitis" (Cu forţe unite; Объединенными усилиями) a fost deviza împăratului Franz Iosif I (1830-1916) al Austriei. Se pare că aceasta fusese sugerată de profesorul curţii regale Joseph von Bergmann (1796-1876). Este bine cunoscută şi ca deviză a Ordinului „Franz Iosif", instituit în 1849 (Munteanu, Munteanu 1996, 332; Бабичев, Боровский 1999, 698-699; Kudla 2007, 217, nr. 1401).

IV. Concluzii

Simbolurile urbane noi ale Criulenilor, Glodenilor şi Străşenilor reprezintă cazuri când heraldiştii sunt nevoiţi să lucreze „cu materialul clientului". Nu este vorba de situaţia normală când autoritatea locală completează chestionarul heraldic tradiţional şi vine în faţa autorului heraldist cu doleanţe privind principalele idei şi embleme preferate. Este vorba de situaţia când autoritatea beneficiară are o viziune proprie asupra problemei şi consideră partea heraldică normativă şi semantică secundară faţă de doleanţele proprii. Dacă în partea ce ţine de respectarea normelor formale heraldistul are în spate sprijinul Comisiei Naţionale de Heraldică şi se poate impune uşor, în partea ce ţine de emblemele individualizatoare concrete dorinţa beneficiarului nu poate să nu fie respectată, chiar dacă soluţia aleasă de acesta nu este cea mai bună. Astfel, heraldistul este nevoit să heraldizeze anumite figuri mai puţin heraldice, ca în cazul stemei Criulenilor, să caute sensuri heraldice unor mobile care sunt fanteziste, ca în cazul Străşenilor, sau neindividualizatoare, ca în cazul Glodenilor, dar şi să impună anumite elemente – diviziuni, figuri, smalturi sau combinaţii – prin care compoziţia generală să capete o personalitate care poate fi apropiată cumva de localitatea beneficiară. Compoziţia realizată prin compromis nu este la fel de sigură ca cea în care partea ştiinţifică primează şi care poate fi confirmată cu argumente solide la fiecare nouă încercare, dar această soluţie este de preferat lipsei oricăror simboluri identificatoare. Rămâne ca viitorul să decidă dacă stema respectivă se va consacra în timp, satisfăcând şi generaţiile următoare, sau va fi eliminată într-o bună zi, când un consiliu local mai luminat va găsi o soluţie heraldică mai bună şi mai de netăgăduit.

[6] Arhiva curentă a Comisiei Naţionale de Heraldică, Dosarul municipiului Străşeni, Chestionarul heraldic din 9 septembrie 2016.

[7] Arhiva curentă a Comisiei Naţionale de Heraldică, Dosarul municipiului Străşeni, Chestionarul heraldic din 9 septembrie 2016.

Bibliografie

Arbore 2001: Z. Arbore, Dicţionarul geografic al Basarabiei, reeditare (Chişinău 2001).

Blazonul 1990: Blazonul orăşelului Criuleni. Opinia, Criuleni, 1990, 146, 6 decembrie.

Constantinescu 1963: N.A. Constantinescu, Dicţionar onomastic românesc (Bucureşti 1963).

Culea 1989: A.D. Culea, Codrenii de la Orhei şi cazacii. Biruinţa, Criuleni, 1989, 113, 21 septembrie.

DIR, XVI, A, II: Documente privind istoria României, veacul XVI, A. Moldova, vol. II (1551-1570) (Bucureşti 1951).

DIR, XVI, A, III: Documente privind istoria României, veacul XVI, A. Moldova, vol. III (1571-1590) (Bucureşti 1951).

DRH, A, I: Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. I (1384-1448) (Bucureşti 1975).

Frumosu 1990: N. Frumosu, Blazon al Criulenilor. Opinia, Criuleni, 1990, 2 octombrie.

Kudla 2007: H. Kudla, Lexikon der lateinischen Zitate, 3., durchgesehene Auflage (München 2007).

Ladaniuc, Nicu 2005: V. Ladaniuc, V. Nicu, Criuleni. In: Localităţile Republicii Moldova. Itinerar documentar-publicistic ilustrat, 5 (Chişinău 2005), 269-275.

MEF, VII: Moldova în epoca feudalismului, vol. VII, I-II (Chişinău, 1975).

MEF, VIII: Moldova în epoca feudalismului, vol. VIII (Chişinău 1998).

MORM: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, Chişinău.

Moraru 1990: A. Moraru, A fi ori a nu fi? Opinia, Criuleni, 1990, 112, 18 septembrie.

Munteanu, Munteanu 1996: E. Munteanu, L.-G. Munteanu, Aeterna Latinitas. Mică enciclopedie a gândirii europene în expresie latină (Iaşi 1996).

Nomenclatorul 1996: Nomenclatorul localităţilor din Republica Moldova (Chişinău 1996).

RSSM 1988: RSS Moldovenească. Orânduire administrativ-teritorială la data de 1 aprilie 1988 (Chişinău, 1988).

Sava 1937: A.V. Sava, Documente privitoare la târgul şi ţinutul Lăpuşnei (Bucureşti 1937).

Stoicescu 1971: N. Stoicescu, Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII) (Bucureşti 1971).

Străşeni 2000: Străşeni. Coloana infinitului, 2, noiembrie 2000, 3.

Бабичев, Боровский 1999: Н.Т. Бабичев, Я.М. Боровский, Словарь латинских крылатых слов, изд. 5-е (Москва 1999).

Халиппа 1907: И.Н. Халиппа, Роспись землевладений и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года. В сб.: Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии, т. III (Кишинев 1907), 8-229.

The new heraldic symbols of the towns of Criuleni, Glodeni, Străşeni

Keywords: heraldry, vexillology, civic coat of arms, civic flag, Republic of Moldova, Criuleni town, Glodeni town, Străşeni municipality.

Abstract: On June 7, 2016, the National Committee of Heraldry under the President of the Republic of Moldova launched a circular letter to the authorities of all the cities without symbols approved and registered in the General Armorial of the Republic of Moldova. The request has been to return to the procedure of elaboration and formalization of the civic coats of arms and flags. Following this appeal, since the end of 2016, there has been an increase of interest in civic heraldry and vexillology by the authorities concerned. Thus, the elaboration process started or was resumed after the old delays in the towns of Biruinţa, Cantemir, Corneşti, Criuleni, Ghindeşti, Glodeni, Lipcani, Străşeni, Taraclia and others, some of which succeeded in finalizing the registration procedure.

The author reports about the coats of arms and flags of three of these cities, which have the status of "raion" (=district) residence: the *town of Criuleni* (approved and registered in 2017, authors: Silviu Andrieş-Tabac, Alexandru Moraru, Veaceslav Vatamaniuc; painter: Veaceslav Vatamaniuc), *town of Glodeni* (2018, authors: Vitalii Şuberneţkii, Piotr Balobin, Constantin Bogatov, Silviu Andrieş-Tabac; painter: Alexandr Cernovskii) and *municipality of Străşeni* (2018, author: Silviu Andrieş-Tabac, painter: Mariana Şlapac). In all three cases, the course from the first projects to the official ones was a sinuous and difficult one, so that solving the problem of symbols was perceived as an achievement by local authorities, but also as a relief by the National Committee of Heraldry.

List of illustrations:

Fig. 1-2. The coat of arms and the flag of town of Criuleni, 2017.

Fig. 3. The first project of coat of arms of the town of Criuleni, elaborated by Veaceslav Vatamaniuc and Alexandru Moraru, published on September 18, 1990.

Fig. 4-5. The coat of arms of the town of Criuleni, elaborated by Veaceslav Vatamaniuc and Alexandru Moraru, adopted on November 30, 1990: 4 - the drawing published on December 6, 1990, in the district press; 5 - the table flag with the town coat of arms in full colors.

Fig. 6-7. The coat of arms and the flag of town of Glodeni, 2018.

Fig. 8. The pins of 1973 with a paraheraldic emblem of the town of Glodeni (after Vitalii Şubernețkii).

Fig. 9-10. The projects of the town coat of arms and flag of Glodeni, rejected by National Committee of Heraldry on June 27, 2017.

Fig. 11-12. The coat of arms and flag of the municipality of Străşeni, 2018.

Fig. 13-14. The projects of the town coat of arms and flag of Străşeni, approved by the National Committee of Heraldry on January 28, 2005.

Новые геральдические символы городов Криулень, Глодень, Стрэшень

Ключевые слова: геральдика, вексиллология, городской герб, городской флаг, Республика Молдова, город Криулень, город Глодень, муниципий Стрэшень.

Резюме: 7 июня 2016 года Национальная комиссия по геральдике при Президенте Республики Молдова направила властям всех городов, не имеющих символов, утвержденных и зарегистрированных в Общем гербовнике Республики Молдова, циркулярное письмо с настоятельным призывом вернуться к процедуре разработки и официального принятия городских гербов и флагов. Вследствие этого обращения с конца 2016 года стала заметна растущая заинтересованность в городской геральдике и вексиллологии со стороны уведомленных властей. Таким образом, процесс разработки начался, или был возобновлен после предыдущих задержек, в городах Бируинца, Кантемир, Корнешть, Криулень, Гиндешть, Глодень, Липкань, Стрэшень, Тараклия и других, некоторые из которых успешно завершили процедуру регистрации. Статья посвящена гербам и флагам трех таковых населенных пунктов, имеющих статус районных городов: символам *города Криулень* (утверждены и зарегистрированы в 2017 году, авторы: Сильвиу Андриеш-Табак, Александру Морару, Вячеслав Ватаманюк; художник: Вячеслав Ватаманюк), *города Глодень* (2018, авторы: Виталий Шубернецкий, Петр Балобин, Константин Богатов, Сильвиу Андриеш-Табак; художник: Александр Черновский) и *муниципия Стрэшень* (2018, автор: Сильвиу Андриеш-Табак; художник: Марьяна Шлапак). Во всех трех случаях путь от первых проектов к официально зарегистрированным символам был извилистым и болезненным, поэтому решение проблемы гербов и флагов было воспринято местными властями как достижение, а Национальной комиссией по геральдике – как облегчение бремени.

Список иллюстраций:

Рис. 1-2. Герб и флаг города Криулень, 2017 г.

Рис. 3. Первый проект герба города Криулень, разработанный Вячеславом Ватаманюком и Александром Морару, опубликованный 18 сентября 1990 г.

Рис. 4-5. Герб города Криулень, разработанный Вячеславом Ватаманюком и Александром Морару, утвержденный 30 ноября 1990 г.: 4 - рисунок, опубликованный 6 декабря 1990 г. в районной газете; 5 - вымпел с цветным городским гербом.

Рис. 6-7. Герб и флаг города Глодень, 2018 г.

Рис. 8. Парагеральдическая эмблема города Глодень на значке 1973 г. (по Виталию Шубернецкому).

Рис. 9-10. Проекты герба и флага города Глодень, отклоненные Национальной комиссией по геральдике 27 июня 2017 г.

Рис. 11-12. Герб и флаг муниципия Стрэшень, 2018 г.

Рис. 13-14. Проекты герба и флага города Стрэшень, одобренные Национальной комиссией по геральдике 28 января 2005 г.

30.04.2019

Dr. Silviu Andrieş-Tabac, Cabinetul de heraldică, Aparatul Preşedintelui Republicii Moldova, Bd. Ştefan cel Mare şi Sfânt, nr. 154, MD-2973 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0001-7224-8716, e-mail: silviu_tabac@yahoo.fr

CONACUL FAMILIEI LAZO DE LA PIATRA – ÎNTR-O NOUĂ FORMULĂ EXPOZIŢIONALĂ

Elena Ploşniţa

Cuvinte-cheie: conac, Lazo, expozitie, salon, sufragerie, biroul-biblioteca, camera copiilor.

Informaţii generale despre conac şi familia Lazo

Conacul familiei Lazo de la Piatra, o casă impozantă, elegantă, cu o valoare deosebită, ridicat în 1865, a fost supus unor modificări şi reconstrucţii pe parcursul timpului, păstrându-i-se forma originală. Conacul a rămas singur din toate construcţiile de la moşie să înfrunte vremea şi vremurile. În anul 1974 casa a fost declarată monument istoric. Este unul din puţinele monumente istorice, conace basarabene, care nu numai că s-a păstrat, dar a şi fost reabilitat. Iar în ziua de 2 decembrie 2018 conacul şi-a deschis larg uşile pentru public. Conacul întâmpină vizitatorii cu expoziţia *Ambient basarabean – conacul de la Piatra – interconexiune de personalităţi istorice*. Este o expoziţie permanentă, prilejuită de încheierea lucrărilor interioare de reabilitare a Conacului familiei Lazo. Expoziţia reprezintă o călătorie în lumea de altădată a conacului şi o rememorare a vieţii proprietarilor acestui conac începând cu secolul al XIX-lea. Ea întruchipează cronologic epoca istorică din a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi până la 1940, cu o retrospectivă genealogică, şi structural cuprinde Piatra, Ezăreni, Chişinău – localităţile legate de viaţa familiei Lazo, fiind utilizate două metode esenţiale în realizarea expoziţiei: metoda reconstituirii integrale şi metoda reconstituirii condiţionate. Expoziţia este bazată pe o concepţie unitară, pe o prezentare contextualizată a pieselor memoriale şi tipologice. Ideea principală a mesajului expoziţional este prezentarea ambianţei materiale şi morale a Conacului familiei Lazo cu câteva generaţii ale acestei familii de nobili, cu epoca lor, cu toată complexitatea retrăirilor, emoţiilor, faptelor bune şi mai puţin bune, intercalată cu istoria personalităţilor – titulari ai Conacului, a oamenilor vii, cu viziunile şi ocupaţiile lor, care au fost în istoria noastră şi care şi-au adus contribuţia la dezvoltarea societăţii basarabene pe parcursul secolelor. Materialul expoziţional – piese tipologice şi memoriale etalate se constituie în dovezi, argumente ale prezenţei unei atmosfere intelectuale în casa de la Piatra, ale existenţei schimbului de idei, de viziuni ale personalităţilor care frecventau acest conac, şi care sunt interesante atât din punct de vedere artistic, estetic cât şi documentar, atestând interferenţele, interconexiunile diverselor abordări.

Holul conacului, prin etalarea unor imagini, fotografii, schiţe, piese decorative este transformat într-un preludiu expoziţional care încearcă să-l introducă pe vizitator în atmosfera caldă a casei. Aici vizitatorului i se oferă informaţii generale despre istoricul conacului şi despre genealogia complicată, cu multe personalităţi marcante, a familiei Lazo.

Localitatea Piatra este atestată documentar în anul 1437. Diverse acte domneşti, testamente, acte de vânzare-cumpărare, depozitate în Arhiva Naţională a Republicii Moldova, dovedesc că moşia Piatra pe parcursul secolului al XVIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIX-lea este proprietatea familiei Millo şi abia în 1858 devine proprietate a familiei Lazo. Pe această moşie în 1862 Ioan şi Matilda Lazo încep construcţia casei pentru familia lor, care se va încheia la 1865. Ioan Lazo a decedat la 2 februarie 1869, iar Matilda Lazo la 12 noiembrie 1893. Ambii sunt înmormântaţi în curtea bisericii Sfântul Arhanghel Mihail de la Piatra. Matilda Lazo nu a lăsat testament şi Judecata de circumscripţie Orhei l-a desemnat ca unic moştenitor pe Gheorghe Lazo, feciorul ei, care va intra în drepturi de proprietar la Piatra, la 7 decembrie 1893[1].

Conacul de la Piatra al familiei Lazo reprezintă un edificiu de mari proporţii cu mai multe camere (casa iniţial a avut şase camere), o anexă şi o terasă din faţă susţinută de opt stâlpi masivi circulari

[1] ANRM, F. 39, inv. 1, d. 260, f. 14.

1. Conacul familiei Lazo de la Piatra (ieri şi azi).

tencuiţi, cu un foişor-cerdac amplasat pe axa faţadei, şi el susţinut de doi stâlpi de aceeaşi mărime. Iniţial, acoperişul conacului, ca şi al cerdacului, era din şindrilă de lemn. După 1940 casa a suportat diverse reconstrucţii, fiindu-i distrusă într-o anumită măsură individualitatea artistică. Din complexul de altădată, cu mai multe construcţii, s-au păstrat un beci, o fântână, două porţi de intrare, gardul de împrejmuire.

Casa este valoroasă mai întâi de toate pentru că în ea au locuit reprezentanţii unei familii de nobili, iar mai apoi pentru că ea însăşi este monument istoric. Iar ambianţa casei a reunit pe parcursul anilor numeroase personalităţi basarabene. Menţionăm că doar două generaţii ale familiei Lazo şi-au petrecut o parte a vieţii în această casă. Astăzi conacul este monument istoric de semnificaţie naţională, ocrotit de stat. S-au păstrat câteva fotografii de epocă ale acestei case (foto 1). Ele ne permit să vedem imaginea de altădată a casei, care este una frumoasă şi care a unit în construcţie şi decorul faţadei elemente ale eclectismului şi modernului. Este originală faţada casei îndreptată spre parc, cu terasă, în parcul din jurul casei erau amenajate două pergole. Fotografiile casei au fost executate de fotograful P. Kondraţki, autor notoriu în lumea fotografiei basarabene din secolul al XIX-lea.

Gheorghe Lazo, unicul copil al Matildei şi al lui Ioan Lazo, se căsătoreşte cu Elena Cruşevan la 28 aprilie 1891, cununia fiind oficiată la Catedrala „Naşterea Domnului” din Chişinău. În toamna anului 1894 Gheorghe şi Elena Lazo au vândut casa lui E. Focşeneanu, văduva negustorului A. Focşeneanu, ei stabilindu-se cu traiul la Odesa. La 26 ianuarie 1905 moşia este vândută lui Stepan Buzu, iar la începutul anului 1917 moşia devine proprietatea Ecaterinei Deleva. În anii 1918-1940 fosta casă a familiei Lazo a trecut prin mâinile mai multor proprietari. După 1940 casa este naţionalizată şi utilizată ca sediu pentru şcoală.

În primăvara anului 1895 familia Lazo revine în Basarabia şi se stabileşte la moşia Ezăreni, proprietatea Elenei Lazo. Moşia de la Ezăreni, cu o suprafaţă de 450 desetine, era proprietatea Elenei Cruşevan, primită de la tatăl ei Stepan (Ştefan) Cruşevan. La Ezăreni Elena şi Gheorghe Lazo au reconstruit casa, au sădit o livadă de pomi fructiferi şi o plantaţie de vie. După 1940 în casa familiei se afla sediul unei brigăzi de câmp a colhozului din localitate. În anii ’60 ai secolului XX din casa familiei Lazo de la Ezăreni rămăsese doar o parte din livadă, mai târziu totul a fost distrus.

În toamna anului 1909, după moartea lui Gheorghe Lazo în anul 1905, Elena Lazo cu cei trei copii a trecut cu traiul la Chişinău, oraş în care Elena Lazo, încă în 1905, cumpărase o casă de la familia Gutor.

La 80 de ani de la naşterea lui Serghei Lazo, în casa familiei Lazo de la Piatra se înfiinţează un muzeu memorial. Casa memorială „S. Lazo” de la Piatra a fost deschisă pentru vizitatori la 7 martie 1974. Expoziţia era creată pe două componente – memorială şi documentară. Partea memorială era formată din trei săli – Salonul, Cabinetul de lucru al lui Gheorghe Lazo şi Camera copiilor. O sală era destinată prezentării documentare a vieţii şi activităţii eroului legendar al războiului civil din Rusia Serghei Lazo, care, la sfârşitul lunii mai 1920, este ucis la Vladivostok. În anul 1993, expoziţia muzeului a suportat modificări neesenţiale, dar, anume în acest an are loc schimbarea titu-

laturii muzeului, Casa memorială „S. Lazo” devine Conacul familiei Lazo. În anul 2007 muzeul a fost închis şi s-a început restaurarea conacului. În anul 2018 Conacul familiei Lazo a fost reabilitat şi astăzi este deschis pentru publicul larg.

Arborele genealogic al familiei Lazo, demonstrează că familia este de origine nobilă. Din cele mai vechi timpuri reprezentanţii acestui neam ocupau funcţii importante la curtea domnească – logofăt, stolnic, paharnic, spătar ş.a. Heraldistul P. Gore scria că Lazu este un nume vechi moldovenesc, care apare în documente începând cu anul 1443 şi corect ar fi Lazu, nu Lazo. Cunoscutul istoric Ioan Halippa, într-un studiu publicat în Analele Comisiei Guberniale Ştiinţifice de Arhivă, publică o gramotă de la 1800 care indică proveniența familiei Lazo ca fiind una albaneză; el considera că este una moldo-albaneză. Cunoscutul Gh. Bezviconi menţiona că numele Lazu este de origine slavă, de la cuvântul laziti, perelaziti. Un reprezentant al familiei Lazo – Petre Lazo credea că numele Lazo provine de la un popor – lazu – care cândva a trăit în regiunea Balcani, iar în secolul al XIX-lea ajunge în Caucaz. La sfârşitul secolului al XIX-lea în Serbia era cunoscut un scriitor pe nume Lazo, în Germania la 1898 apare o lucrare în care este publicat blazonul familiei Lazo (de proveniență ungară). Despre începuturile, vechimea acestui nume a scris şi genealogistul rus A. Lobanov-Rostovski, care a ajuns la concluzia că numele Lazo este de origine românească (Lazo 1933, 130-143). Putem afirma, că numele Lazo este unul răspândit în ţările Europei, ba mai mult, este întâlnit şi în ţările Americii Latine.

În Arhiva Naţională a Republicii Moldova sunt depozitate mai multe dosare cu informaţii şi diverse documente care argumentează titlul de nobil al mai multor reprezentanţi ai familiei Lazo[2].

Salonul

Fiecare colţ de casă are un farmec deosebit, un anumit şarm aristocratic. Ospitalitatea casei este conferită de obiectele de artă, mobilier, instrumente muzicale, ziare şi reviste, fotografii şi corespondenţa de familie. Sunt piese pline de farmec care încă mai păstrează parfumul vremurilor trecute. În salon, privirile vizitatorilor se opresc pe o fotografie din anul 1891 care îi înfăţişează pe ultimii proprietari ai casei – Gheorghe şi Elena Lazo. Sunt tineri, proaspăt căsătoriţi, stau la

2. Gheorghe şi Elena Lazo pe terasa casei. Piatra, 1891.

o măsuţă pe terasa casei cu câinele alături. Este una dintre primele fotografii ale cuplului, executată de P. Condraţchi, invitatul special al familiei (foto 2).

Este casa în care au fost oaspeţi de-a lungul vremii rudele şi prietenii familiei. Ei toţi se adunau şi discutau în salonul casei (foto 3). Din memoriile Tatianei Lazo, cunoaştem că parte componentă a salonului era o colecţie de artă care includea lucrări ale pictorilor ruşi, achiziţionate de Matilda şi Gheorghe Lazo de la expoziţiile de artă ale artiştilor plastici itinerari (peredvijnicilor) ruşi, organizate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în diverse oraşe ale Imperiului Rus, inclusiv la Chişinău, unele dintre primele lucrări ale lui Nicolae Gumalic şi multe portrete de familie şi ale prietenilor, ale celor care erau oaspeţi frecvenţi la conac. Această colecţie de artă nu s-a păstrat, dar autorii expoziţiei au reuşit să readucă în conac, în salon o parte a colecţiei şi anume – portretele prietenilor şi rudelor familiei, printre care: C. Stere, N. Gumalic, N. Alexandri, T. Ciorbă. Constantin Stere (1865-1936), personalitate complexă, cu o

[2] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 299.

3. Salonul conacului.

activitate multilaterală – jurist, profesor, publicist, scriitor, om politic, înzestrat cu multă înţelepciune şi inteligenţă, a fost coleg de gimnaziu şi prieten cu Gheorghe Lazo. C. Stere era acceptat în casa Lazo, iar vizitând Chişinăul, Gheorghe Lazo şi Constantin Stere preferau să se cazeze la *Suisse* sau *Londra*. În anii 1886-1892, este surghiunit în Siberia pentru participare la mişcarea revoluţionară, narodnicistă. A fost permanent animat de ideea necesităţii reformării structurilor politice şi sociale. Exilat în Siberia, C. Stere întreţinea o corespondenţă cu studentul Gheorghe Lazo. Un oaspete permanent al salonului era şi Nicolae Gumalic, rudă a Elenei Lazo, verişorul ei Ivan Cruşevan de la Plosca era căsătorit cu sora lui Nicolae Gumalic. N. Gumalic (1867-1959), pictor, a făcut studii la Academia de Arte din Sankt Petersburg. A fost elevul lui I. Repin. A fost un mare portretist şi peisagist, promotor al vieţii artistice la Chişinău. A făcut şi restaurare. A participat la mai multe expoziţii organizate la Chişinău şi Bucureşti. Despre lucrările sale prezentate în cadrul expoziţiei de la Chişinău din 1935, o revistă nota: „De o graţie a culorilor şi fineţe a liniilor sunt lucrările venerabilului pictor Nicolae Gumalic. Desenul academic al lui Gumalic a atras admiraţia noastră” (Expoziţie 1935, 35). În 1943 se mută la Bucureşti, unde a decedat în 1959. În acest salon nu putem să nu evocăm numele lui Nicolae Alexandri – verişorul Elenei Lazo, scriitor, editorul revistei şi ziarului *Cuvânt Moldovenesc*, deputat şi preşedinte de vârstă al Sfatului Ţării, promotor al ideilor poporaniste ale marelui Lev Tolstoi. Într-o scrisoare a lui Serghei Lazo, adresată Liusei Cruşevan, Serghei scrie: „Astăzi seară am fost la unchiul meu Nicolae – este un verişor de al mamei mele, locuieşte în Chişinău şi editează un ziar în română. Viaţa nu l-a cruţat, de multe ori a fost lovit, dar de fiecare dată s-a ridicat şi a mers mai departe; de fiecare dată când vin la Chişinău în vacanţă îl vizitez acasă şi discutăm diverse probleme de viaţă. De la dânsul întotdeauna am auzit cuvinte de susţinere, de înţelepciune, care pe mine mă fac să mă simt bine. Discuţiile cu el îmi dau putere şi voinţă de a merge înainte”[3].

Un alt coleg de gimnaziu al lui Gheorghe Lazo, care a călcat nu o dată pragul casei se numără şi bonomul Toma Ciorbă (1864-1936). Sincer ataşat

[3] Arhiva de Stat a Federaţiei Ruse, F. 342, d. 17, f. 123.

medicinii, s-a remarcat printre oaspeţii casei prin dragostea pentru poporul necăjit; mai târziu va deveni medicul familiei Lazo. Era un om modest care îşi onora cu multă demnitate profesia.

În acest salon se citea şi se discuta foarte mult. Menţionăm, că familia Lazo primea reviste şi ziare editate la Chişinău, Sankt Petersburg, Moscova. În salon, pe o măsuţă mică este prezentată o parte din această presă, originală, de epocă, inclusiv, *Bessarbskie oblastnie vedomosti* (*Бессарабские областные ведомости*), *Bessarabskii vestnik* (*Бессарабский вестник*). Oratorul salonului era Pavel Cruşevan, un alt verişor al Elenei Lazo, publicist basarabean, originar din Baroseni, Otaci, organizatorul şi editorul ziarelor *Bessarabeţ (Бессарабец), Znamea (Знамя), Drug* (*Друг*), creatorul Societăţii de binefacere „Bessarabeţ", membru al Dumei de Stat. Este acel Cruşevan care a fost învinuit de unii cercetători de organizarea pogromului evreiesc în anul 1903, lucru nedovedit juridic şi neargumentat documentar. P. Cruşevan nutrea o simpatie deosebită faţă de Serghei. La moartea lui P. Cruşevan, în 1909, Serghei îi dedică câteva pagini, un eseu, în Jurnalul său, intitulat „Înmormântarea lui Cruşevan". O fotografie de epocă din salon ne înfăţişează membrii familiei lui Ivan Cruşevan. Menţionăm că salonul de multe ori l-a avut ca oaspete de seamă pe I. Cruşevan, care locuia la moşia din Plosca (Pistruieni), dar avea proprietăţi şi la Ghindeşti, Cobâleni. Vizitele lui I. Cruşevan la conacul de la Piatra se încheiau de multe ori cu o călătorie a familiilor Cruşevan şi Lazo la Chişinău, preferând să se oprească la hotelul „Franţa" de pe str. Mihailovskaia.

În salonul casei discuţiile şi noutăţile erau susţinute de publicistul Gheorghe Gore, o prezenţă notabilă la conac. Modestul Gh. Gore, publicist şi jurist, rudă a familiei Lazo, a fost susţinut în activitatea sa publicistică de Matilda Lazo. În 1856 a absolvit gimnaziul nr. 1 de băieţi din Chişinău, iar în 1861 – Universitatea din Moscova, facultatea de drept; a fost funcţionar în Cancelaria guvernatorului Novorusiei şi Basarabiei, redactor al ziarului *Bessarabskie oblastnie vedomosti* (*Бессарабские областные ведомости*), judecător la Orhei, avocat, notar la Chişinău, avocatul familiei Lazo.

În salon, oaspeţii şi prietenii, citeau presa locală şi imperială, discutau ultimele noutăţi din viaţa politică şi publică a societăţii basarabene, dar ascultau şi muzică. Cu prilejul unor sărbători erau invitaţi muzicanţi din capitală. Această casă, a fost vizitată şi de Vasile Gutor, acel Gutor care va edita mai multe manuale de muzică, va înfiinţa la Chişinău prima şcoală de muzică, iar mai târziu, Elena Lazo va cumpăra casa lui din Chişinău, el retrăgându-se la Moscova. Peisajul muzical al salonului este susţinut de un pian clasic – marca *Hoff and Go*, într-o stare de conservare bună, cu mecanism german, clape de fildeş, culoare neagră, cutia de rezonanţă şi coardele aşezate orizontal.

Matilda Lazo avea un loc preferat de relaxare în acest salon – fotoliu de lângă cămin. Căminul este o perlă deosebită a salonului – plăcile de faţadă ale căminului poarta marca cunoscutei manufacturi germane Meissen (întreprindere din lumea artei, o considerau întemeietorii), porţelanul Meissen, numit în epocă aurul alb; piesele acestea au fost executate la comanda Matildei Lazo, cu decor, cu luciu sidefiu, cu o precizie care frizează perfecţiunea, dau o privelişte deosebită salonului şi au un şarm aparte, o graţie proprie, o fragilitate şi o frumuseţe deosebită. Iar fotoliul – este din rattan natural, o specie de palmier din Asia, din care se produce mobilă. Fotoliul este îmbrăcat în material textil, în care preferau să se aşeze stăpânii casei în serile lungi de iarnă, dar în mod deosebit Matilda Lazo.

Sufrageria

Discuţiile începute în salon continuau de cele mai multe ori în sufragerie, pe teme mai comune şi mai casnice. Sufrageria este una tradiţională, de sfârşit de secol al XIX-lea, cu mobilier de epocă, cu veselă produsă în Rusia şi Germania (foto 4). Cunoaştem că în sufragerie, accentul se pune pe estetică, regulă respectată şi în conacul familiei Lazo – am reconstituit o sufragerie clasică – în care ca mobilier principal este masa de mijloc cu scaune; în sufragerie masa este aranjată şi parcă îi aşteaptă pe stăpânii casei la o cină festivă. Întregesc interiorul spaţiului canapeaua de la perete, elegantă şi confortabilă, o măsuţa pentru ceai, şi, desigur, samovarul rusesc; nu lipsesc nici dulapurile de sufragerie – bufet. Sufrageria este amenajată plăcut cu o dominantă de roşu, şi reprezintă, reflectă, de fapt, prin decorul său clasic, personalitatea familiei Lazo. Sufrageria era locul preferat al familiei Lazo şi al oaspeţilor. Despre acest lucru vorbesc în memoriile lor reprezentanţii familiei, menţionând că sufrageria era locul care aduna pe

4. Sufrageria.

toţi membrii familiei şi pe cei veniţi în ospeţie. Sufrageria era locul unde familia Lazo petrecea sărbătorile de Crăciun şi Paşte, descrise cu lux de amănunte în Jurnalul lui Serghei lazo. Majoritatea celor ce vizitau casa familiei Lazo erau mari amatori de şah, pescuit şi vânătoare, discuţiile fiind şi pe aceste teme, sau se discuta aprins despre alimentare şi sănătate. Nu mai puţin dezbătută era tema agriculturii, stăpânii casei şi cei veniţi la conac fiind mari proprietari de terenuri agricole. Oaspeţi permanenţi ai conacului erau jurişti, publicişti, reprezentanţi ai puterii administrative. Un loc aparte în discuţiile lor îl ocupau evenimentele vieţii politice şi culturale din Basarabia, evenimente care într-o anumită măsură s-au răsfrânt asupra reprezentanţilor familiei Lazo. Sufrageria servea şi ca un loc de relaxare după discuţii, schimb de opinii după masă. În afară de cină sau prânz, aici se servea ceaiul şi cafeaua, Matilda Lazo fiind mare cunoscătoare a cafelei, singură făcea şi servea cafeaua oaspeţilor. Pentru Elena Lazo ceaiul era preferabil. În casa Lazo nu preferau băuturile spirtoase, ceaiul şi cafeaua erau la ele acasă. Iar vara se adăuga chiseliţa rece din fructe şi apa de izvor. Toate aceste preferinţe sunt evidenţiate prin anumite obiecte. În afară de mobilierul de epocă, sufrageria cuprinde mici obiecte de artă decorativă, fotografii, tablouri care scot în evidenţă anumite ocupaţii, predilecţii ale stăpânilor şi ale oaspeţilor conacului, ambianţa în general.

Familia, în special doamnele, şi Matilda, şi Elena aveau gusturi alese în ceea ce priveşte amenajarea casei, odihna, educaţia în familie, totul era aşezat cu mult gust şi cu un rafinament deosebit, iar sufrageria strălucea prin vesela germană şi rusească, prin mobilierul comandat la cei mai buni meşteri din afara ţării, dar şi prin arta prezentată. Atrage atenţia vizitatorilor *Natura statică*, pictură realizată de V. Culiuc, ce se asociază perfect cu atmosfera sufrageriei. În sufragerie regăsim două portrete, al lui A. Russo şi al lui Al. Donici, două rude apropiate ale familiei Lazo, care nu au vizitat niciodată acest conac, doar urmaşii lor au fost la moşia Piatra, două personalităţi ale căror lucrări şi viaţă erau discutate în sufragerie. Familia Lazo era înrudită şi cu Alecu Russo, şi cu Alexandru Donici. Alexandru Donici (1806-1865), militar de profesie, fabulist, traducător din rusă în română, publică două culegeri de fabule în 1840 şi 1842. În fabulele sale demască cu plasticitate şi cu o de-

osebită forţă şi curaj justiţia nedreaptă de clasă, lăcomia de bani a funcţionarilor de toate gradele. M. Eminescu l-a numit „Donici – cuib de înţelepciune”. Alecu Russo (1819-1859), scriitor, critic literar a făcut studii în Elveţia şi Franţa. Majoritatea lucrărilor le-a scris în franceză, traduse în română după moartea sa. Este autorul scrierilor *Cugetări, Amintiri, Cântarea României, Iaşii şi locuitorii lui la 1840*. A fost impresionat de Iaşi, în care s-a stabilit în 1840.

După ce îşi petreceau oaspeţii, stăpânii casei reveneau la muncă, în cabinetul de lucru.

Biroul - bibliotecă

Indiferent de localitatea unde a stat familia Lazo, peste tot – la Piatra, la Ezăreni şi la Chişinău – parte componentă a habitatului ei a fost şi cabinetul de lucru cu bibliotecă. Familia Lazo avea o gospodărie exemplară. În orele de după masă, ei, Elena şi Gheorghe se retrăgeau în cabinetul de lucru printre cărţi şi reviste de agricultură. Împreună citeau, discutau, încercau să identifice noi metode de întreţinere a livezii şi să le introducă în practică. Biroul-bibliotecă de la Piatra pune în evidenţă personalităţile Elenei şi a lui Gheorghe Lazo, ultimii stăpâni ai casei. Este creat din două ansambluri expoziţionale – unul pentru Elena Lazo şi altul pentru Gheorghe Lazo (foto 5).

Elena Lazo, femeie cu o mare cultură, de o rară bunătate, provine din vechea familie Cruşevan. A făcut studii la Odesa şi la Paris. Cunoştea câteva limbi străine, avea o franceză perfectă. Poseda bune cunoştinţe de agricultură. Este autoarea mai multor articole publicate în revistele timpului despre agricultura industrială, unele din ele sunt etalate pe masa de lucru. Oratoare şi publicistă de talent, ţinea lecţii în faţa publicului, a activat în zeci de societăţi obşteşti şi de binefacere. E. Lazo călătorea foarte mult în Rusia şi în ţările europene. Acest lucru este argumentat şi de corespondenţa Elenei Lazo cu feciorii săi din diverse oraşe. Este autoarea mai multor lucrări publicate despre agricultură, inclusiv *Промышленный сад Г.И. Лазо* – este vorba de livada de la Ezăreni cu o mare plantaţie de vie, în general sorturi de masă – începutul amenajării livezii anii ‘90 ai secolului XIX. Articolul este scris interesant, calificat. Pentru a întreţine livada şi via, se ocupa şi cu

5. Biroul-bibliotecă al lui Gheorghe şi Elena Lazo.

apicultura. Prezenta în faţa publicului lecţii despre apicultură. Lecţiile prezentate de Elena Lazo au fost publicate. Participă la diverse congrese în cadrul cărora se discutau probleme de agricultură. În 1908, în cadrul Congresului viticultorilor, prezintă referatul *Отчет о промышленном саде Г.И. Лазо*.

Pentru Elena Lazo au fost reconstituite atât o parte a cabinetului de lucru, cât şi un spaţiu intim, în cadrul cărora prin obiecte muzeale sunt reflectate ocupaţiile, preferinţele ei. Elena Lazo, rămâne de mică orfană, creşte la conacul unchiului ei Necolae Leonard, studiile făcându-le la Odesa şi la Paris. După moartea primului ei soţ, moşierul Lazo conduce exemplar moşia. Femeie de o inteligenţă rară, cu talent deosebit de a comunica cu oamenii, activează în zeci de societăţi obşteşti şi de binefacere, dar mai ales o preocupă soarta femeii. Se căsătoreşte a doua oară cu preşedintele Tribunalului S. Luzghin şi moare la 7 martie 1933, fiind înmormântată la Cimitirul central de pe strada Armenească din Chişinău.

Prin mobilierul de epocă, carte veche, obiecte personale, inclusiv redingota, umbrela, este reconstituită atmosfera de lucru din cabinetul lui Gheorghe Lazo, care a învăţat la Chişinău (din 1875 până în 1881 şi din 1882 până în 1885), Kiev, Sankt Petersburg, fără a obţine licenţa de jurist. La Sankt Petersburg a aderat la mişcarea studenţească împotriva regimului existent, primind şi o avertizare din partea rectorului Universităţii. Începând cu anul 1887 se stabileşte la Nikolaev, apoi la Herson, iar în 1891 revine la Piatra şi se căsătoreşte cu Elena Cruşevan. Gheorghe Lazo, fără proiecte şi planuri pentru viitor, măcinat ani de zile de o boală nemiloasă, sensibil la orice influenţă exterioară, cu multă neîncredere în oameni, prefera să se retragă pentru multe ore în cabinetul său de lucru. Aici citea, scria colegilor şi prietenilor, întreţinea discuţii cu cei mai apropiaţi. A decedat la vârsta de 40 de ani, fiind înmormântat la Cimitirul central de pe strada Armenească din Chişinău. Portretele lui Gheorghe şi Elena Lazo sunt două repere importante pentru această sală. Ambii au călătorit foarte mult, această preferinţa fiind susţinută şi de o ladă de călătorie, imagini ale oraşelor, ţărilor vizitate, corespondenţă din diverse localităţi, fotografii.

Întregesc atmosfera bibliotecii-cabinet – două picturi ale lui Nicolae Gumalic: *Drum de ţară* şi *Peisaj*.

Camera copiilor

Gheorghe şi Elena Lazo a fost ultima familie din neamul Lazo care a locuit la conacul de la Piatra. Ei au avut patru copii, primul – o fetiţă – a murit în primul an de viaţă, după moartea ei s-au născut Serghei, Boris, Stepan (Ştefan). Pentru vârsta fragedă a copiilor în casa Lazo a existat o cameră pentru copii. Mai târziu, fiind elevi la gimnaziu, fiecare copil a avut camera sa. În conacul familiei Lazo reconstituim o cameră comună a copiilor (foto 6) cu evidenţierea în formulă muzeografică a unui complex expoziţional pentru Serghei, care a avut în casă şi un laborator chimic şi un atelier de tâmplărie.

Serghei, băiat chipeş, cu o înfăţişare admirabilă, cu cunoştinţe profunde şi capacităţi în multe domenii, cinstit, corect, cu destul bun-simţ şi spirit de analiză, s-a născut la Piatra în 1894. Boris, neastâmpăratul, cum era numit în familie, s-a născut la Ezăreni în 1896, iar blândul Stepan (Ştefan) în 1902. Prin obiecte muzeale, ambianţa materială este readusă din epocă atmosfera spaţiului pentru copii, cu ocupaţiile lor, cu prietenii lor şi cu destinul hărăzit de soartă pentru fiecare în parte.

Camera copiilor este una modestă, dar cu multă lumină, multă carte şi obiecte mici, fotografii, informaţii despre viaţa lor. În camera copiilor atrage atenţia vizitatorilor fotografia Elenei Lazo. Are o istorie interesantă acest portret în picioare, executat la studioul fotografic Boissonas & Eggler[4] din Sankt Petersburg, în mai multe exemplare, câte unul pentru fiecare fecior. Fotografia etalată în Camera copiilor, este cea donată lui Stepan (Ştefan) – pe aversul fotografiei, Elena Lazo a scris – dragului şi scumpului meu Stepan. A făcut această donaţie la 20 mai 1912.

O dominantă importantă a acestei camere este fotografia, la care este alăturat un aparat fotografic. Serghei şi Boris au fost mari amatori de a surprinde cu aparatul de fotografiat momente importante din viaţa familiei şi a prietenilor. Din toată colecţia de fotografii executată de ei, o bună parte s-a păstrat şi constituie astăzi un adevărat izvor documentar pentru cercetători. Serghei şi Boris jucau tenis, şah, mergeau la vânătoare,

[4] În 1902, fotograful de origine suedeză, născut la Geneva, Frédéric Boissonnas şi colegul său german Fritz Eggler au cumpărat studioul fotografic al lui A. Passeti din Sankt Petersburg, amplasat pe prospectul Nevski, 24. În scurt timp ei au devenit favoriţi pentru familia imperială şi aristocraţia Sankt Petersburgului.

6. Camera copiilor.

scriau versuri. Acasă, cu prietenii, jucau *maus şi kroket,* făceau plimbări în grădina publică cu prietenii lor, jucau tenis.

File din jurnalul lui Serghei, fotografii, lucrări de matematică, certificat de susţinere anuală a examenelor la gimnaziu creionează chipurile lui Serghei, Boris şi Stepan. Este reconstituit un colţ cu masa de lucru din laboratorul de chimie al lui Serghei. Serghei experimenta în laboratorul chimic, muncea în atelierul de tâmplărie. În Jurnalul său, Serghei mărturiseşte că îi place să călătorească, să viziteze noi locuri, să facă popasuri de ospeţie la prieteni, să meargă des la Micăuţi, unde aveau rude, să viziteze mănăstirea Ţâgăneşti, să deschidă des uşile bibliotecii publice din Chişinău de pe strada Puşkin. Îi plăcea să asculte muzica, subliniind că „ sub sunetele muzicii pe mine mă cuprinde o dispoziţie deosebită şi ea, muzica îmi produce emoţii”. Îi plăcea matematica, care în opinia lui „are filozofia ei, oferă omului puterea de a gândi, ea disciplinează mintea”.

Copiii aveau o bibliotecă mare cu literatură artistică şi multe lucrări de matematică şi fizică. Îl citeau pe Jack (John) London, Rudyard Kipling, Dimitri Merejkovski; lui Serghei îi plăcea şi recitea romanul Anastasiei Verbiţkaia – *Cheile fericirii* (*Ключи счастья*). O parte din această bibliotecă este etalată pe două etajere în Camera copiilor.

Sunt etalate în această cameră portretele Liusei (Olgăi) Cruşevan, cea mai apropiată prietenă a lui Serghei, şi portretul lui Iurie Bulat, prietenul şi colegul lui Serghei şi al familiei. Liusea (Olga) Cruşevan, poetă, publicistă, traducătoare a fost una dintre figurile luminoase ale culturii interbelice. A colaborat la publicaţiile basarabene: *Viaţa Basarabiei, Pagini basarabene* ş.a. După cel deal Doilea Război Mondial, a locuit la Bucureşti unde, spre apusul vieţii, a tipărit la Editura „Litera” două suite bucolice: *Crugul anului* (1970) şi *Roata anului* (1973). Din spusele lui Bogdan Istru, care s-a născut în aceeaşi localitate, aflăm că era o intelectuală modernă, o fiinţă de o gingăşie şi o frumuseţe rară. Iurie Bulat (1895-1940), coleg de gimnaziu, prieten, unul din pictorii cunoscuţi ai Basarabiei în perioada interbelică, participant la mai multe expoziţii organizate la Chişinău şi în ţară. La una din expoziţii a fost numit „pictor de un realism ireproşabil, maestrul specific al Basarabiei, al cărui talent prezintă o deosebită valoare.

Natura însăşi retrăieşte în tablourile sale sugestive: *Pădurea Durleşti*, *Drumul*, *Vederile Sabolatului nocturne,* etc. Liniştea formelor, coloritul viu şi o deplină armonie se reflectă în opera maestrului Bulat" (Expoziţie 1935, 35).

S. Lazo, după absolvirea gimnaziului nr. 1 din Chişinău, a făcut studii la Sankt Petersburg şi Moscova, la Şcoala militară Alexeev. A fost înrolat în armată rusă, trimis la Krasnoiarsk. În anii 1918-1920 toată Siberia şi Extremul Orient reprezentau un câmp de luptă permanentă – soldaţii puterii sovietice, armata lui Kolceak, armata lui Semionov şi Bocikarev, armatele intervenţioniştilor străini, inclusiv ale Japoniei. Puterea se schimba de la o oră la alta. Serghei Lazo, crezând sincer că noua putere care se instala în Rusia va reuşi să rezolve problema inegalităţii sociale şi a libertăţii omului, a susţinut această putere. În noaptea de 4 aprilie spre 5 aprilie 1920, intervenţioniştii japonezi au început un atac masiv asupra oraşului Vladivostok, au fost arestaţi sute de oameni, soldaţi şi locuitori paşnici ai oraşului. Printre ei a fost arestat şi Serghei Lazo, împuşcat, mai târziu, în curtea închisorii.

S. Lazo a fost un liber-cugetător, cu idei democratice fundamentale pentru epoca sa, cu o minte ageră, filozofică, luptător pentru libertatea şi egalitatea în drepturi a tuturor categoriilor sociale, de multe ori neînţeles de colegi şi de cei apropiaţi. S. Lazo i-a simpatizat pe cadeţi, apoi a colaborat cu eserii internaţionalişti, apoi a trecut în lagărul comunist. Nu a fost bolşevic, s-a pomenit în vâltoarea evenimentelor, nu s-a compromis prin crime, fărădelegi. A fost permanent animat de ideea necesităţii reformării structurilor politice şi sociale. A fost un aristocrat basarabean cu idei democratice care, poate, nimerind în alte condiţii de viaţă, ar fi avut un alt destin. Nu putem să îl condamnăm şi nici să îl glorificăm, pentru că libertatea şi democraţia erau valori supreme pentru S. Lazo.

Boris Lazo a făcut facultatea de drept la Sankt Petersburg şi a devenit magistru în Basarabia, după 1940 – la Bucureşti. Uniforma de magistru completează chipul profesional al lui Boris. S-a căsătorit cu Tatiana Mitikova în 1934, iar în 1935 se naşte fiica Irina, în 1938 – fiica Elena.

Stepan (Ştefan), fiind gimnazist, moare în 1919, la vârsta de 17 ani.

Prin fotografii, corespondenţă sunt rememorate relaţiile dintre părinţi şi copiii Serghei, Boris şi Stepan (Ştefan) şi urmaşii lor. Urmaşii familiei Lazo de la Piatra locuiesc astăzi în Republica Moldova, România, Germania, Rusia.

Conacul familiei Lazo de la Piatra începând cu 2 decembrie 2018, este redeschis pentru public. Concepţia expoziţiei a fost elaborată de dr. hab. Elena Ploşniţa, realizată de Aurelia Cornеţchi şi Elena Ploşniţa, cu sprijinul secţiei Expoziţii a Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei şi a Viorică Sîrbu, şefa Conacului familiei Lazo. Conacul a devenit parte integrantă a vieţii comunităţii locale, astăzi este mai prietenos şi îşi aşteaptă oaspeţii să-i treacă pragul.

Bibliografie

Lazo 1933: Petre Lazo, Notiţe despre familia Lazo. Din trecutul nostru, 1933, februarie-martie, 130-142.
Expoziţie 1935: Expoziţie. Din trecutul nostru, 1935, februarie-mai, 35.

The Mansion of the Lazo family at Piatra – a new exhibition formula

Keywords: mansion, Lazo, exhibition, salon, dining-room, library-bureau, children's room.
Abstract: The author of the article presents the Lazo family mansion with the new exhibition *Bessarabian Ambience – the mansion from Piatra – an interconnection of historical personalities*. This is a permanent exhibition opened with the completion of interior rehabilitation works of the Lazo family mansion. The exhibition is a journey into the former world of the manor and a remembrance of the life of the owners of this mansion since the 19th century. Chronologically, the exhibition refers to the historical period from the second half of the 19th century until 1940, with a genealogical retrospective, and structurally, it includes Piatra, Ezăreni, Chişinău – places related to the life of the Lazo family. Two essential methods were used for the realization of the exhibition: integral reconstruction method and conditional reconstitution method. The exhibition is based on unitary concept and on contextualized presentation of the memorial and typological pieces. The main idea of the exhibition is the presentation of the Lazo family's material and moral environment with several generations of this noble family, with their epoch, with all the complexities of life, emotions, good deeds and less honorable actions, interwoven with the history of the personalities – owners of the mansion, people who have lived, their visions and occupations, which are part of

our history and have contributed to the development of the Bessarabian society over the centuries. The exhibition material – typological pieces and memorial pieces are evidence and proof of the presence of an intellectual atmosphere in the house from Piatra. The exhibits attest about the existence of an exchange of ideas and visions between the personalities who attended this manor, which are interesting both from an artistic, aesthetic and documentary point of view, and which are proof of the interferences and interconnections of different approaches. Every corner of the mansion has a fascination, a certain aristocratic charm. The hospitality of the house is conferred by art objects, furniture, musical instruments, newspapers and magazines, photographs and family correspondence. These are pieces full of charm that still preserve the perfume of past times. The exhibition includes: Salon, Dining Room, Library-Bureau, Children's Room. The Mansion of the Lazo family from Piatra is reopened for the general public from December 2, 2018.

List of illustrations:

1. The country house of the Lazo family at Piatra (earlier and today).
2. Gheorghe and Elena Lazo on the terrace of the house. Piatra, 1891.
3. Salon in the house.
4. Dining room.
5. Cabinet-library of Gheorghe and Elena Lazo.
6. The children's room.

Усадьба семьи Лазо в Пятре – в новой экспозиционной формуле

Ключевые слова: усадьба, Лазо, экспозиция, гостиная, столовая, кабинет-библиотека, детская.

Резюме: Автор статьи освещает новую выставку дома-музея семьи Лазо «Бессарабская атмосфера: Усадьба в Пятре – место встреч исторических личностей». Это постоянная экспозиция, приуроченная к завершению работ по восстановлению внутреннего убранства усадьбы семьи Лазо. Она предлагает совершить путешествие в прежний мир усадьбы и вспомнить о жизни людей, владевших этим домом с XIX века. Хронологические рамки экспозиции охватывают исторический период со второй половины XIX века до 1940 года, с генеалогической ретроспективой, а ее топография включает Пятру, Езерены и Кишинев – места, связанные с жизнью семьи Лазо; при построении выставки были использованы два основных метода: метод целостной реконструкции и метод условной реконструкции. Выставка основана на единой концепции, на контекстуальном представлении мемориальных и типологических предметов. Ее цель заключается в воссоздании материальной и духовной среды усадьбы семьи Лазо, где жили несколько поколений этого дворянского рода, в отражении их эпохи, их духовных исканий, их судеб, переплетенных с судьбами известных исторических лиц; владельцы усадьбы предстают перед нами живыми людьми, имевшими свои взгляды и занятия, бывшими частью нашей истории и оказавшими влияние на развитие бессарабского общества.

Материалы выставки – типологические и мемориальные экспонаты – призваны свидетельствовать о наличии интеллектуальной атмосферы в усадьбе Пятры, о взаимном обмене идеями и взглядами, существовавшем между выдающимися людьми, которые часто здесь гостили, но они также интересны с художественной, эстетической и документальной точек зрения. Каждый уголок дома имеет свое особое очарование, некий аристократический шарм. Гостеприимная атмосфера дома создается предметами искусства, мебелью, музыкальными инструментами, газетами и журналами, фотографиями и семейными письмами. Эти милые вещи до сих пор сохраняют дух прошлого. Экспозиция включает в себя гостиную, столовую, кабинет-библиотеку и детскую комнату. 2 декабря 2018 года усадьба семьи Лазо в Пятре вновь открыла свои двери для посетителей.

Список иллюстраций:

1. Усадьба семьи Лазо в Пятре (раньше и сегодня).
2. Георгий и Елена Лазо на террасе дома. Пятра, 1891.
3. Гостиная в усадьбе.
4. Столовая.
5. Кабинет-библиотека Георгия и Елены Лазо.
6. Детская комната.

05.02.2019

Dr. hab. Elena Ploşniţa, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0001-9061-3369, e-mail: rackayskaine@yahoo.com

ИСТОРИЯ РЕСТАВРАЦИИ ИКОНОСТАСА АНДРЕЯ РУБЛЕВА И МАСТЕРА ДАНИИЛА (ОКОЛО 1425 ГОДА) В ТРОИЦКОМ СОБОРЕ ТРОИЦЕ-СЕРГИЕВОЙ ЛАВРЫ

Борис Дудочкин

Ключевые слова: Троице-Сергиева Лавра, Троицкий собор, иконостас, Андрей Рублев, реставрация икон, архивные документы.

Исключительная ценность иконостаса Троицкого храма Троице-Сергиева монастыря, возникшего около 1425 г., кажется, еще никем не подвергалась сомнению. Действительно, это один из первых русских высоких иконостасов и единственный сохранившийся почти полностью. К тому же он, хотя и с переделанной конструкцией, находится в том же храме, для которого и был сделан. Едва ли не ключевым фактором, определяющим его значение, является несомненное участие в его создании величайшего художника Древней Руси Андрея Рублева вместе с его *«содругом»* Даниилом и *«некими с ними»*.

Между тем этот уникальный комплекс монографически не исследован до сих пор, да и вряд ли будет исследован в ближайшие годы. Причин тому немало, но главная из них состоит в том, что почти на всех иконах сейчас невозможно увидеть подлинную авторскую живопись, поскольку результаты ее реставрации в 1918-1940-х годах, по самой мягкой оценке, не отвечают современным требованиям, да и те скрыты под сильными загрязнениями и потемневшей олифой. В связи с этим, несомненно, *«требует изучения и история реставрации иконостаса»*, в которой *«много неясного»* (Лелекова 2000, 52).

Действительно, в ряде исследований второй половины XX - начала XXI в. можно найти самые разные сведения по этому вопросу. Например, в подготовленном Т.В. Николаевой каталоге икон Сергиево-Посадского музея часто сообщаются неверные сведения (Николаева 1977, 45-59), которые кочуют из работы в работу. Заметим, что гораздо более точную картину дают данные в некоторых публикациях 1920-1960-х годов, мимо которых обычно проходят специалисты. В значительной степени именно эти источники послужили одной из основ наиболее точной на сегодняшний день сводки по истории раскрытия троицких икон, ранее подготовленной автором настоящей статьи (Дудочкин 2000, 45-46; Дудочкин 2002, 335-336; Дудочкин 2003, 548-549). Его многолетние поиски и исследования архивных материалов по реставрации связываемых с именем Андрея Рублева произведений в данном случае увенчались находкой значительного количества документов[1], которые позволили ему более детально исследовать историю реставрации иконостаса[2]. Так, например, в государственных и частных собраниях было обнаружено 33 (из 40) протокола[3] раскрытия троицких икон[4].

[1] К настоящему моменту автором данной работы подготовлены к изданию все выявленные им документы по истории реставрации иконостаса (в первую очередь протоколы и акты раскрытия икон), так что настоящая статья может рассматриваться в качестве одной из их предварительных публикаций.

[2] Автор выражает свою глубочайшую благодарность сотрудникам Сергиево-Посадского государственного историко-художественного музея-заповедника, без помощи и поддержки которых настоящая работа была бы вряд ли написана: заместителю директора по научной работе С.В. Николаевой, ученому секретарю Т.Н. Манушиной, главному хранителю Г.К. Барановой, хранителю архива отдела учета О.М. Артемьевой и хранителю негатеки М.А. Гагановой. Их понимание, доброжелательность и содействие позволили автору не только ознакомиться со всеми интересовавшими его архивными документами и материалами негатеки СПМЗ, но и получить их в виде копий и фотоотпечатков.

[3] Сохранились протоколы реставрации почти на все иконы деисусного ряда (кроме «Богоматери»), на 13 праздничных икон (на «Распятие» – частично), кроме «Рождества Христова», «Воскрешения Лазаря», «Входа в Иерусалим», «Преподания хлеба», «Воскресения – Сошествия в ад» и «Явления ангела святым женам-мироносицам», а также на все 6 икон пророков.

[4] Из 33 уцелевших протоколов 28 находятся в государственных собраниях (Архивы I и II СПМЗ и ОР ГТГ) и 5, не встречающиеся нигде более, – в собрании реставратора В.В. Баранова (из архива его деда Н.А. Баранова). Всего в собрании В.В. Баранова имеется 21 протокол, с оригиналами которых автору не удалось ознакомиться. Копии 12 из них нам предоставил сам В.В. Баранов, а копии 9 остальных – О.В. Лелекова, за что автор выражает ей свою искреннюю признательность.

О дореволюционном периоде в истории троицкого иконостаса можно говорить в значительной степени предположительно. Несомненно лишь одно: иконы Троицкого храма поновлялись неоднократно[5]. Реставраторами в 1918-1948 годах определенно выявлено три слоя записей – XIX, XVIII и XVII веков[6].

Первый раз иконы были прописаны темперой в 1635 году, когда впервые после XV века возобновлялась стенопись храма[7]. Хотя запись XVII века более или менее точно в рисунке и колорите следовала первоначальной живописи, именно тогда красочному слою икон, который зачастую счищался до подкладочных тонов и даже до грунта и полностью переписывался, а вспучившийся грунт на иконах не укреплялся, а срезался вместе с паволокой и имеющимся красочным слоем, был причинен едва ли не наибольший за все время их бытования урон. Тогда же были нанесены в ряде мест и грубые графьи, сильно искажавшие авторский рисунок[8]. Вторично иконы были поновлены – одни темперой, а другие маслом – в 1777-1778 годах, причем работы выполнялись как в самой лавре, так и в Москве[9]. Общее наблюдение за процессом поновления росписей Троицкого собора и иконостасных икон осуществлялось знаменитым живописцем А.П. Антроповым, с 1761 г. занимавшим должность надзирателя за живописцами и иконописцами при Святейшем Синоде. Известно, что в этих работах принимали участие 22 живописца и иконописца, хотя сказать, кто из них работал с иконами из иконостаса, затруднительно. Согласно приговора надзирателя за работами А.П. Антропова, все 73 иконостасные иконы *«надлежит ... написать вновь, ибо оные поправить никак невозможно, наподобие оных»*[10]. Тогда поновители «усердно записали всю древнюю иконопись новыми красками,

[5] В этой связи крайне странно читать мнение В.А. Плугина, что «иконостас почти не пострадал (*sic!) от* времени» (Плугин 1980, 182).

[6] В документах реставраций 1918-1920 и 1940-1941 годов говорится лишь о наличии трех твердо установленных слоев удаленных записей, соответственно появившихся в XIX, XVIII и XVII веках. Лишь в протоколах, составленных либо по материалам Н.А. Баранова, либо самим Н.А. Барановым появляется информация о четвертом слое записей – XVI столетия (или, иногда, втором слое XVII в.); она описывается то как частичная, то как полная. Еще Ю.А. Олсуфьев, написавший несколько протоколов по материалам Н.А. Баранова, выражал сомнения в существовании этого слоя. Исследовавшая эти иконы в 1990 и 2000 годах О.В. Лелекова определенно утверждала, что на них нет никаких следов наличия записи XVI в. К аналогичному мнению пришел и автор настоящих строк после ознакомления со всем комплексом сохранившейся документации, в первую очередь реставрационных фотографий. Появление четвертого слоя записей связано, несомненно, с завышением Н.А. Барановым объема и сложности проделанной работы, для получения более высокой оплаты за реставрацию каждой иконы. К аналогичному выводу пришла и О.В. Лелекова (Лелекова 2016, 105). Это мнение подтверждают несколько чудом сохранившихся актов приемки выполненных работ на некоторые из икон пророческого ряда: стоимость раскрытия несуществующего слоя XVI столетия составляла более 10% от общей стоимости реставрации каждого памятника (см.: Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 85, л. 56, 96, 112).

[7] См.: Олсуфьев 1920, 38-39. Ю.А. Олсуфьев датировал эту запись концом XVII в. (Архив I СПМЗ, оп. 1, д. 77, л. 12). Однако мы не располагаем никакими сведениями о ремонтных живописных работах в Троицком соборе в конце XVII столетия. Поэтому дата «1635 год» представляется нам более предпочтительной, тем более что в начале XVII в. иконы, несомненно, нуждались в приведении в порядок (потемневшая, скрывшая живопись олифа, загрязнения, следы пожаров и т. п.). К тому же в 1635 г. иконостас, несомненно, разбирался во время поновления стенописи собора. Вряд ли власти крупнейшего и богатейшего монастыря Древней Руси медлили с поновлением иконостаса главного храма монастыря до самого конца столетия. Датировка первой записи троицких икон 1635 годом подтверждается и некоторыми другими данными. Так, например, эта дата, по мнению А.А. Турилова, идеально соответствует видимой сейчас надписи в Евангелии на иконе «Спас в силах». Этот написанный литургическим полууставом текст ни в коей мере не является авторским и выполнен в последней четверти XVI - первой половине (но никак не позже!) XVII в. (А.А. Турилов, устно, 13 декабря 2011 г.). Добавим, что в записи XVII столетия в качестве синей краски был использован искусственный азурит – пигмент, употреблявшийся, как обычно считается, примерно с середины XVII до середины XVIII века; во всяком случае, в русских памятниках монументальной живописи он встречается начиная с середины XVII столетия. Представляется, что этот пигмент вполне мог использоваться и в 1635 г., тем более что есть веские доводы предполагать его изготовление и употребление задолго до указанной даты (в греческих памятниках он используется с начала XVII в.). Определенно эту точку зрения могло бы подтвердить его наличие в пигментах росписи Троицкого собора 1635 г., но подобные данные в научной литературе отсутствуют (см., например, обширную, но довольно малоинформативную статью: Нерадовский 1960).

[8] По степени вреда, нанесенного этим иконам поновителями и реставраторами, с утратами XVII в. может быть сравнен только ущерб, причиненный реставраторами XX в., и в первую очередь Н.А. Барановым.

[9] См.: Воронцова 1909; Олсуфьев 1920, 5-6; Голейзовский 2017, 58-60. В сохранившемся в фонде № 1204 (Троице-Сергиева лавра) в РГАДА «Реестре иконописцев с показанием, кто в чем трудился, с каким искусством и прилежанием» указаны фамилии 22 живописцев и иконописцев, работавших над поновлением икон и фресок Троицкого собора в 1777-1778 годах (см.: Голейзовский 2017, 58-59, примеч. 30, со ссылкой на два списка реестра: РГАДА, ф. 1204, оп. 1, ч. 1, д. 660, л. 218-220; ч. 15, д. 24012, л. 3-5), хотя сказать, кто из них работал с иконами из иконостаса, трудно.

[10] Цит. по: Голейзовский 2017, 59.

не соблюдая прежнего стиля и даже рисунка» (Гурьянов 1906, 5-6)[11]. Следует подчеркнуть, что авторской живописи тогда не было нанесено какого-либо ущерба, поскольку запись велась прямо по слою XVII столетия. Третий раз произведения были переписаны – прямо по предыдущему поновлению – в 1834 г. палехским иконописцем Е.Ф. Салаутиным[12], который «возобновил» их масляными красками в «новом стиле палехской манеры XIX века» (Гурьянов 1906, 6) и покрыл лаком. Какие-то работы велись и в 1860 г. лаврскими иконописцами, вероятно, во главе с И.М. Малышевым[13], но тогда дело ограничилось только промывкой, локальными укреплениями и не-

[11] Это точное наблюдение В.П. Гурьянова относится к поновителям XIX в., но мы им воспользовались для описания работы иконописцев и живописцев предыдущего столетия. Конечно же, в этом контексте под понятием «древняя иконопись» может подразумеваться только слой XVII в. (или XVIII столетия – для поновителей XIX в.), но никак не авторская живопись.

[12] РГАДА, ф. 1204, оп. 1, ч. 11, д. 19505, л. 111-111об (опубликована Н.К. Голейзовским: Голейзовский 2017, 65-66). Согласно записи от 29 сентября 1834 г. в приходно-расходной книге Троице-Сергиевой лавры, Е.Ф. Салаутин поновил («написал», по терминологии документа) в Троицком соборе весь иконостас, за исключением местного ряда (в последнем он возобновил, возможно, только икону «Преподобные Сергий и Никон Радонежские, предстоящие Святой Троице» 1671 г., которая упоминается отдельно, в самом конце записи, после перечисления работ в церкви преподобных Зосимы и Савватия Соловецких (больничной): «В Троицкий собор за образ Сергия и Никона тридцать пять рублей» – Голейзовский 2017, 66), а также пристолпные образы. Более подробно об этом мастере и его работе в Троице-Сергиевой лавре см. в вышеуказанной статье Н.К. Голейзовского (2017, 62-68). Однако в последней неверно интерпретируется текст об иконе, указанной в документе под первым номером, названной «образом Триипостасного Божества». Это произведение Н.К. Голейзовский отождествляет со «Святой Троицей» Андрея Рублева. В действительности речь идет о размещающейся на западной стороне юго-западного столпа Троицкого собора иконе «Триипостасное Божество» (один из типов так называемой Новозаветной Троицы, именуемый также «Сопрестолием» или, что неверно, «Отечеством»), которая была создана, вероятно, в последней трети XVII в. На характерное наименование иконографии образа, на его перечисление в тексте документа среди других пристолпных икон, а также на отсутствие упоминания местных образов в специально выделенном разделе «иконостас Троицкого собора» вышеуказанного документа впервые обратила внимание Я.Э. Зеленина (которой мы приносим свою искреннюю благодарность), когда она вместе с автором настоящей статьи готовила к печати первый вариант широко разрекламированной работы Н.К. Голейзовского, с совершенно неверными выводами о роли Е.Ф. Салаутина, которому якобы в основном и принадлежит авторство видимой сейчас живописи рублевской «Троицы». В новом варианте своей работы Н.К. Голейзовский, пытаясь доказать свою правоту, фактически отождествляет название «Образ Триипостасного Божества» с названием «Троичный образ». Можно сколько угодно вчитываться в текст и не верить своим глазам, но факт остается фактом: специалист, который ставит во главу угла исторический источник как истину в последней инстанции, занимается подменой или неточным использованием понятий. Действительно, названием «Троичный образ» могло именоваться любое изображение Троицы, но анализируемый источник предельно конкретен в определении иконографии подобных икон: так, помимо «Образа Триипостасного Божества» в нем ниже упоминается образ «Троицы Живоначальные», то есть иконы, принадлежащей к какому-то изводу так называемой Ветхозаветной Троицы (возможно даже, к рублевскому). Подобного рода казуистикой, к которой любит прибегать Н.К. Голейзовский в системе «доказательств» в своих работах последних десятилетий, является и ссылка на компетентное (sic!) мнение оценки состояния верхнего живописного слоя иконы Н.Д. Иванчиным-Писаревым в 1840 г. При общем уровне знаний о древнерусской иконописи, а тем более ее реставрации (sic!) в то время, мнение краеведа-непрофессионала очень многого стоит. Ничем иным, кроме как той же казуистикой является приводимая Н.К. Голейзовским информация о том, что «Троица» Рублева неизменно занимала первое место в монастырских описях как главная соборная икона, и поскольку она и здесь упоминается первой, то, стало быть, это и есть рублевская «Троица». Но при чем здесь описи, когда речь идет о записи в приходно-расходной книге монастыря, где иконы расположены отнюдь не по порядку их размещения в описях Троицкого собора, да к тому же в ней перечисляются и образа другого храма? Так что с удовольствием возвращаем Н.К. Голейзовскому его фактическую ошибку. Добавим, что мы поставили в известность Л.В. Нерсесяна о новых выводах по анализу документа отнюдь не ради скорейшего опубликования нового сенсационного наблюдения (да и что сенсационного может быть в «закрытии» сенсации), в чем нас обвиняет Н.К. Голейзовский, а для того чтобы пресечь распространение безответственных фантазий. Впрочем, нам понятна настойчивость Н.К. Голейзовского в отстаивании его толкования «Образа Триипостасного Божества». Под давлением опубликованных ГТГ неопровержимых данных технико-технологического исследования «Троицы» Андрея Рублева ему пришлось отказаться от главной сенсации своей работы, а именно, как он сам деликатно пишет, «о возможности раскрытия авторской живописи «Троицы» и попытке ее реконструкции Е.Ф. Салаутиным» (Голейзовский 2017, 67). Во втором варианте пришлось ограничиться маловразумительным и никак не доказанным утверждением, что эта «икона являет собой результат коллективного творчества выдающихся мастерских реставраторов» (Голейзовский 2017, 75). Если же признать нашу правоту в истолковании названия «Образ Триипостасного Божества» и подразумеваемой под ним иконы, то вся сенсационность работы Н.К. Голейзовского сдувается как мыльный пузырь. По сути в его статье не остается ничего позитивного, кроме основанных на документах сведений об очередном, третьем, поновлении икон (кроме его местного ряда!) иконостаса Троицкого собора палехским иконописцем Е.Ф. Салаутиным в 1834 г. и биографических сведений об этом мастере, что представляет интерес лишь для отдельных специалистов.

[13] На обороте иконы «Спас в силах» имеется надпись о ее «возобновлении» масляной краской в 1834 и 1860 годах (Архив I СПМЗ, оп. 1, д. 77, л. 1об.). См. также: Иером. Арсений 1873, 128; Гурьянов 1906, 5-6; Воронцова 1909, 331.

значительными поновлениями[14] икон. В 1904-1905 гг. они были вновь промыты, частично укреплены, кое-где прописаны темперой и, судя по всему, покрыты олифой мастерами В.П. Гурьянова[15]. Во всяком случае, реставраторами XX в. все поновления XIX - начала XX столетий воспринимались на практике единым слоем.

Период после 1917 г. в истории иконостаса Троицкого собора документирован гораздо лучше, хотя сохранились далеко не все источники.

Первый этап так называемой научной реставрации икон из троицкого иконостаса приходится на конец 1918 - начало 1920 г., когда в Сергиевском филиале реставрационной мастерской Всероссийской комиссии по сохранению и раскрытию памятников древней живописи начались работы по расчистке древних икон Троице-Сергиевой лавры[16].

26 (13 по старому стилю) ноября 1918 г. членами экспедиции Комиссии были вынуты из иконостаса Троицкой церкви иконы «Святая Троица» Андрея Рублева, «Апостол Петр», «Крещение» и «Преображение». Реставрация «Троицы» началась тогда же, а с других икон были сняты поздние оклады XVIII в.; к их раскрытию приступили на следующий день[17]. Уже первые пробы показали, что *«расчистка этого иконостаса представляется делом чрезвычайно ответственным и значительным»*[18].

Реставрация велась в двух комнатах нижнего этажа Митрополичьих (Патриарших) покоев лавры[19]. В раскрытии икон участвовали иконописцы-реставраторы Комиссии Е.И. Брягин, В.Е. Горохов, И.П. Догадин, В.О. Кириков, И.И. Суслов, В.К. Тарыгин, А.А. и В.А. Тюлины, Г.О. Чириков. Над реставрацией каждой иконы трудилось от четырех до шести мастеров. Работы проводились под ежедневным, но не постоянным, наблюдением членов Комиссии А.И. Анисимова, И.Э. Грабаря и Н.Д. Протасова. Начиная с этого времени иконы почти всегда фотографировались до начала и по окончании реставрации[20]. К сожалению, протокольная фиксация процесса их раскрытия делалась редко и бессистемно. Вскоре после расчистки иконы возвращались на свои места в иконостас собора[21]. Сохранились дневник раскрытия икон из иконостаса Троицкого собора Троице-Сергиевой лавры 26 (13) ноября – 13 декабря (30 ноября) 1918 г. (в том числе, «Апостола Петра», «Крещения», «Преображения», «Пророков Иакова (?) и Даниила») и краткий отчет о реставрационных работах мастерской при Троице-Сергиевской лавре[22]. Протоколы на расчищенные иконы были оформлены позже – после 28 апреля 1925 г. членом Комиссии по охране памятников искусства и старины Троице-Сергиевой лавры Ю.А. Олсуфьевым по поручению живописно-реставрационного отделения ЦГРМ на основе дневниковых записей реставраторов 1918-1920 годов[23], очевидно, не всегда компетентных и полных. К сожалению, вероятно, не сохранились протоколы для икон «Богоматерь», «Воскрешение Лазаря» и «Вход в Иерусалим»[24]. Написанные Ю.А. Олсуфьевым протоколы, хотя и являются более грамотными, информативными и качественными по сравнению со всей последующей отчетной документацией, тем не менее представляются до известной степени фикцией, поскольку составлялись значительно позже выполнения работ.

Всего в 1918-1920 годах полностью были отреставрированы семь икон – две из деисус-

[14] Поновления были сделаны масляными красками лишь в отдельных местах нескольких икон.

[15] *Гурьянов 1906,* 3. Если верить наблюдениям Н.А. Баранова, в период гурьяновской реставрации иконы лишь локально были прописаны темперными, но не масляными красками.

[16] Об обстоятельствах начала реставрационных работ в лавре и пробных расчистках икон из иконостаса Троицкого собора см.: Анисимов 1920-1983, Комментарии [Г.И. Вздорнова], 400, примеч. 29.

[17] ОР ГТГ, ф. 67, оп. 1, д. 202, л. 49.

[18] Архив I СПМЗ, оп. 1, д. 5, л. 41.

[19] ОР ГТГ, ф. 67, оп. 1, д. 202, л. 49.

[20] К сожалению, результаты фотофиксации этих икон в 1918-1920 годах сохранились лишь фрагментарно, см.: негатека ГТГ, №№ Н. 15402, Н. 15512, Н. 15513, Н. 16824, Н. 16910, Н. 16911, Н. 17795, Н. 17796. Нами не найдено ни одного негатива, выполненного с икон праздничного и пророческого рядов.

[21] Так, например, 27 марта 1919 г. были поставлены на свои места иконы «Апостол Петр» и «Пророки Иаков (?) и Даниил» (Архив I СПМЗ, оп. 1, д. 9, л. 3).

[22] ОР ГТГ, ф. 67, оп. 1, д. 202, л. 49-63; д. 375, л. 24-25.

[23] На заседании отделения И.Э. Грабарь обратил внимание «на отсутствие фиксации путем протоколов и актов живописно-реставрационных работ, производящихся в б[ывшей] Троицкой лавре» и предложил «по согласованию с Троицкой комиссией поручить [эту] работу ... члену комиссии Ю.А. Олсуфьеву, на что получено согласие последнего» (Архив I СПМЗ, д. 76, л. 8).

[24] Во всяком случае, они нами не были найдены.

ного ряда («Богоматерь», «Апостол Петр»), четыре из праздничного («Крещение», «Преображение», «Воскрешение Лазаря», «Вход в Иерусалим») и одна из пророческого («Пророки Иаков (?) и Даниил»). Также были сделаны пробы на одиннадцати иконах («Спас в силах», «Иоанн Предтеча», «Архангел Михаил», «Архангел Гавриил», «Тайная вечеря», «Преподание хлеба», «Преподание вина», «Омовение ног», «Распятие», «Царь Соломон и пророк Исаия(?)», «Пророки Иезекииль (?) и Аввакум»). На пяти иконах из одиннадцати – «Спасе в силах», «Архангеле Михаиле», «Тайной вечере», «Омовении ног» и «Распятии» – пробные раскрытия были значительными.

Что касается качества реставрации этого времени, то в 1932 г. Ю.А. Олсуфьев привел расчищенную в 1918-1920 годах икону «Вход в Иерусалим» в качестве примера ошибочной практики начального периода истории реставрационных мастерских, когда записи на иконах удалялись *«иногда вплоть до обнажения левкаса, причем оголенные таким образом места уже буквально “реставрировались” путем или тонирования их, или даже наложения на них новых красок»*[25]. Этот пример можно распространить на большую часть раскрытых тогда памятников. За деликатностью замечания Ю.А. Олсуфьева скрывается неприглядный факт раннего периода деятельности реставрационных мастерских, а именно использование в их практике традиционной ремесленной технологии раскрытия икон начала XX в. К тому же, спешность работы, обусловленная не заботой о сохранении памятников, а сугубо искусствоведческими интересами[26], вела к практике снятия сразу нескольких слоев на всю глубину красочного слоя, большими кусками, притом не в границах форм, а с одновременным захватом фона, личного и одежд. Такая работа требовала сильно действующих составов и средств, которые негативно сказывались на состоянии произведений (утрата верхних красочных слоев!). К тому же, как уже было упомянуто выше, расчистка одного памятника осуществлялась несколькими мастерами (до пяти!), в результате чего части произведения отличались по качеству работы (рис. 1; 2).

1. Состояние иконы «Архангел Михаил» после расчистки 1919 г. Фотограф Г.Я. Арьякас, около 1 ноября 1924.

До осени 1941 г. все иконы рублевского иконостаса находились на своих местах в Троицком соборе, за исключением тех случаев, когда отдельные из них вынимались для проведения реставрационных и реставрационно-профилактических работ или для экспонирования на выставках[27]. Между тем, в 1922 г. храм перестал отапливаться, что привело к возникновению неразрешимой на протяжении всех 1920-х годов проблемы – появлению избыточной влажности в помещении. Сырость в соборе по-

[25] ОР ГТГ, ф. 67, оп. 1, д. 381, л. 21, 22.

[26] См.: Рославский 2004, 192-193, 274-275, 358, 359 и др.

[27] Исключение составляет лишь икона «Апостол Павел», которая вместе с «Троицей» Андрея Рублева была передана 29 июня 1929 г. в ГТГ.

2. Голова архангела в процессе раскрытия 1919 г. Деталь иконы «Архангел Михаил». Фотограф И.Н. Александров, 1919[28].

стоянно приводила к образованию плесени на иконах, и в частности летом 1923 года (Кузнецова 2004, 330). 31 июля - 1 августа над иконами иконостаса работал реставратор Реставрационной комиссии И.Э. Грабаря П.И. Юкин, присланный Музейным отделом Главнауки для проведения срочных профилактических работ в Троицком соборе. П.И. Юкиным была удалена плесень с икон «Архангел Михаил», «Апостол Петр», «Крещение» (лишь частично), «Преображение», «Воскрешение Лазаря», «Оплакивание», «Пророки Иаков (?) и Даниил» (лишь частично), все они были пропитаны олифой[29]. Последняя мера будет впоследствии, в 1925-1930-х годах, применяться неоднократно для защиты икон от сырости.

Второй этап реставрации икон троицкого иконостаса датируется 1924-1931 годами. С конца 1924 г. над расчисткой икон из собрания Сергиевского музея, в том числе над иконами иконостаса Троицкого храма, начал работать реставратор Николай Андреевич Баранов (1896-1992). Сначала он занимал должность реставратора при Комиссии по охране памятников и старины бывшей Троице-Сергиевой лавры, потом – сверхштатного сотрудника (реставратора) СИХМ, но всегда его деятельность контролировалась ЦГРМ[30]. В 1924-1930 годах им планомерно были раскрыты все иконы деисусного ряда (13 икон), в 1930-1931 годах – две иконы из праздничного ряда, причем «Благовещение» было отреставрировано полностью, а «Рождество Христово» – только наполовину. После этого работа по реставрации троицкого иконостаса прервалась по неизвестным нам причинам почти на 10 лет[31]. До начала 1928 г. раскрытие велось под наблюдением Ю.А. Олсуфьева, а позже фактически бесконтрольно, что не могло не сказаться на качестве реставрации: оно значительно падает[32], по конечным результатам почти не отличаясь от первых опытов по раскрытию иконостаса в 1918-1920 годах.

Сохранились протоколы на все раскрытые в 1924-1931 годах деисусные иконы, восемь из которых написаны Ю.А. Олсуфьевым, четыре – Н.А. Барановым с участием А.И. Анисимова и один – Н.А. Барановым. Наиболее интересны протоколы Ю.А. Олсуфьева, хотя в меньшей степени, чем протоколы, составленные им же по материалам реставрации 1918-1920 годов. Причина заключалась в том, что основным их источником были записи Н.А. Баранова, малообразованного ремесленника, слабо разбиравшегося в истории иконописи и часто не отличавшего запись от первоначальной живописи. Хуже по уровню протоколы Н.А. Баранова и А.И. Анисимова, участие ко-

[28] На двух последних снимках хорошо видно, что в 1919 г. расчистка иконы велась не послойно.

[29] ЦГАМО, ф. 2609, оп. 2, д. 33, л. 100-100об. Благодарим старшего научного сотрудника отдела «Художественная культура Троице-Сергиева монастыря XIV-XVII веков» СПМЗ Т.В. Кузнецову за предоставленные сведения.

[30] Архив I СПМЗ, оп. 1, д. 49, л. 35; Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 2, л. 30об.; д. 3, л. 83.

[31] При этом в 1933-1934, 1938-1941 годах Н.А. Баранов продолжал работать в Загорском музее. Вероятно, реставрация икон троицкого иконостаса была постепенно остановлена в связи с имевшей место в 1929 г. реорганизацией музея в историко-краеведческий и антирелигиозный, то есть по причинам идеологического характера. Известно, что к 1933 г. все экспозиции в ЗИХБАРМ были свернуты, а в Троицком соборе иконы использовались лишь в антирелигиозном плане. Здесь на живописную поверхность некоторых икон были наклеены «этикетки с изображением микроскопа и туберкулезных палочек» (ОР ГТГ, ф. 8.II, оп. 1, д. 515, л. 5об., 6).

[32] По нашим наблюдениям, качество раскрытия снижается начиная с весны 1928 г., когда Ю.А. Олсуфьев был вынужден покинуть Сергиевский музей.

торого свелось, вероятно, только к грамматико-стилистической правке записей реставратора. Небрежнее всех протокол, написанный одним Н.А. Барановым.

Добавим, что в эти же годы Н.А. Баранову пришлось выполнять по иконам и многие другие работы, главным образом, консервационного характера, для троицкого иконостаса. Это было связано в первую очередь с появлением время от времени *«обильной сырости»* на стенах и иконостасе неотапливавшегося собора[33], от которой на раскрытых иконах появлялся беловатый налет и в конечном итоге плесень. Так, все отреставрированные в 1918-1920 годах иконы – «Богоматерь», «Апостол Петр», «Крещение», «Преображение», «Воскрешение Лазаря», «Вход в Иерусалим» и «Пророки Иаков (?) и Даниил» – в марте 1925 г.[34] Н.А.Баранов промыл и покрыл олифой[35]. В конце августа того же года[36] праздничные иконы с пробными расчистками 1919-1920 годов («Тайная вечеря», «Преподание хлеба», «Преподание вина», «Омовение ног» и «Распятие») были реставратором также освобождены от плесени, промыты, укреплены (за исключением «Тайной вечери»), а места проб покрыты олифой[37]. В мае[38] 1926 г. были вновь заолифлены пять икон деисусного ряда иконостаса («Спас в силах», «Богоматерь», «Иоанн Предтеча», «Архангел Михаил» и «Апостол Павел»[39]), поскольку, как написано в документе, их олифа «поутратилась от сырости»[40]. В декабре 1926 г. - феврале 1927 г. четыре иконы праздничного ряда иконостаса («Крещение», «Преображение», «Воскрешение Лазаря» и «Вход в Иерусалим») и одна икона из пророческого ряда («Пророки Иаков (?) и Даниил») опять были промыты, с удалением покрывавшей их плесени, укреплены и покрыты олифой[41]. Также все раскрытые к июлю 1930 г. иконы, за исключением «Апостола Павла», уже находившегося в ГТГ, и «Святителя Иоанна Златоуста», еще реставрировавшегося, – «Спас в силах», «Богоматерь», «Иоанн Предтеча», «Архангел Михаил», «Архангел Гавриил», «Апостол Петр», «Апостол Иоанн Богослов», «Апостол Андрей», «Святитель Василий Великий», «Святитель Григорий Богослов», «Святитель Николай Чудотворец», «Великомученик Димитрий Солунский», «Великомученик Георгий», «Крещение», «Преображение», «Воскрешение Лазаря», «Вход в Иерусалим» и «Пророки Иаков (?) и Даниил» – 18 июля того же года были промыты и освобождены от плесени[42].

Во второй половине 1920-х годов Сергиевский музей планировал издать репродукции нескольких икон троицкого иконостаса, наряду с «Троицей» Андрея Рублева и другими памятниками, с приложением протоколов их раскрытия. Это должен был быть один из шести выпусков серии под предложенным Ю.А. Олсуфьевым названием «Воспроизведения выдающихся древних памятников искусства бывшей Троице-Сергиевой лавры»[43]. Однако ни одно из этих изданий так и не увидело свет.

Третий, кратковременный, этап реставрации троицкого иконостаса приходится на 1940-1941 годы. Эти работы были составной частью Генерального плана реставрации Троице-Сергиевой лавры на 1939-1943 годы, подготовленного архитектором И.В. Трофимовым[44]. План был подкреплен постановлением СНК РСФСР № 42 от 1 февраля 1940 г. «О мероприятиях по улучшению состояния памятников Загорского музея», согласно которому *«весь комплекс За-*

[33] См., например, акты и протоколы от 24 апреля 1926 г., 27, 28 апреля, 27 июня, 18 июля 1927 г., 16 марта 1928 г., 7 мая 1929 г., 21 апреля 1930 г. – Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 1, л. 18; д. 4, л. 48, 49, 52, 57; д. 8, л. 16; д. 13, л. 57; д. 18, л. 36. Иконы неоднократно вынимались из иконостаса и переносились в другие помещения, например, в иконный отдел (см., например: Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 1, л. 18; д. 18, л. 36).

[34] После 4 марта 1925 г.

[35] Архив I СПМЗ, оп. 1, д. 77, л. 9, 10; оп. 2, д. 1, л. 20; д. 2, л. 11; Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 61, л. 2.

[36] После 27 августа 1925 г.

[37] Архив I СПМЗ, оп. 1, д. 77, л. 15-15об.; Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 61, л. 20об.-3, 4.

[38] До 28 мая 1926 г.

[39] Из пяти упоминаемых икон четыре были уже отреставрированы, причем «Иоанн Предтеча» всего лишь год назад, а икона «Апостол Павел» еще не была раскрыта.

[40] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 1, л. 20; д. 2, л. 11.

[41] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 5, л. 1.

[42] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 18, л. 58. До этого 21 апреля 1930 г. эти иконы были вынуты из иконостаса из-за чрезмерной сырости в соборе (Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 18, л. 36).

[43] См.: Архив III СПМЗ, № НА 1/7, л. 12-13, 27. Подробнее о данном издании см.: Гаганова 2012, 128, 129, 131-132.

[44] См.: Архив III СПМЗ. НА № 66 (И.В. Трофимов, Отчет о произведении на 1 декабря 1944 г. реставрационно-восстановительных работ по архитектурно-живописным памятникам и инженерным сооружениям в Загорском музее-заповеднике, б. Троице-Сергиевой лавре, и акты, характеризующие их современное техническое состояние и эксплуатацию, руководителя реставрационно-восстановительных работ главного архитектора И.В. Трофимова, Рукопись, машинопись. 1945); Макаровская 1995, 91-96.

горского историко-художественного музея (то есть весь комплекс памятников лавры – Б.Д.) в черте крепостных стен» объявлялся музеем-заповедником, а последний становился музеем республиканского значения и передавался из ведения Мособлисполкома в непосредственное подчинение Управления по делам искусств при СНК РСФСР[45]. Уже в 1939 г. Загорский музей поставил в план реставрации музея все тринадцать нераскрытых на это время праздников[46]. Это начинание было поддержано постоянной реставрационной комиссией Комитета по делам искусств при СНК СССР 23 мая, которая постановила включить в план работ комиссии на 1940 г. все нераскрытые к тому времени праздничные и пророческие иконы, поручив общее руководство их расчисткой И.Э. Грабарю[47]. Работы по реставрации были начаты в сентябре 1940 г., а закончены чуть ли не в августе 1941 г., уже после начала войны[48]. Расчистку выполняли московские художники-реставраторы И.И. Суслов и И.А. Баранов, при поддержке реставратора музея Н.А. Баранова. Ведущая роль в работе принадлежала И.И. Суслову, который участвовал в раскрытии всех икон, причем им единолично были расчищены четыре и дораскрыта одна икона. Н.А. Баранов принимал участи в реставрации трех икон, а его брат И.А. Баранов – только одной. Всего были раскрыты семь икон («Тайная вечеря», «Преподание хлеба», «Преподание вина», «Омовение ног», «Распятие», «Сошествие в ад» и «Явление ангела женам-мироносицам»), а также завершена начатая в 1930-1931 годах реставрация «Рождества Христова», которая была доверена не начинавшему ее раскрытие Н.А. Баранову, а И.И. Суслову.

Работы велись систематически, иконы реставрировались по порядку их расположения в иконостасе. Это говорит о том, что в начале 1940-х годов действительно планировалось раскрыть праздничный и пророческий ряды иконостаса полностью, но этот труд был прерван войной. Расчистка праздников осуществлялась под наблюдением И.Э. Грабаря[49], но не ежедневным (Письма Грабаря 1917-1941, 289, № 349). Дневник работ по реставрации и оформление протоколов раскрытия велись старшим научным сотрудником Загорского музея Н.М. Силиновым[50], который составил пять протоколов[51]. Из них сохранились протоколы раскрытия икон «Тайная вечеря», «Преподание вина», «Омовение ног» и «Распятие» (частично); протокол расчистки иконы «Преподание хлеба» утрачен[52]. Протоколы на «Сошествие в ад» и «Явление ангела женам-мироносицам», реставрация которых была закончена в мае и июле 1941 г., не были, вероятно, написаны Н.М. Силиновым из-за его ухода на фронт. Эти протоколы грамотнее любого из протоколов Н.А. Баранова, но менее квалифицированы, чем написанные Ю.А. Олсуфьевым.

Качество реставрации 1940–1941 годов было более высоким, чем в предшествующие и последующие периоды. Впервые в истории реставрации троицких икон их раскрытие велось послойно, кроме, быть может, «Тайной вечери», на которой уже была большая проба во всю глубину красочного слоя, сделанная в 1919 г. Это являлось несомненной заслугой И.И. Суслова[53]. К числу достоинств этого реставратора можно отнести и его осторожность. Поскольку самой большой проблемой было снятие намертво спаянной с авторским слоем записи XVII в., удалить которую, по мнению О.В. Лелековой, корректно можно только в современных условиях и под микроскопом, то И.И. Суслов предпочитал оставлять первоначальную живопись не до конца раскрытой, лишь несколько разряжая пропись XVII в.[54], а не удалять оба слоя, как это самоуверенно делал Н.А. Баранов[55].

[45] Полностью текст постановления опубликован на сайте «Правовая Россия» [URL: http://lawru.info/dok/1940/02/01/n1194724.htm (дата обращения 8.01.2018 г.)]

[46] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 53, л. 9, 10.

[47] См. протокол заседания постоянной реставрационной комиссии Комитета по делам искусств при СНК СССР в Загорске 23 мая 1940 г. – ОР ГТГ, ф. 67, оп. 1, д. 524, л. 8, 6, 9-10. В постановляющей части протокола неверно указано количество нераскрытых икон – 17,5 праздничных и 6 пророческих (там же, л. 6, 10), тогда как речь должна была идти о 13,5 и 5 иконах соответственно.

[48] Например, работа над окончательным раскрытием «Рождества Христова» началась только после 12 июля (sic!) 1941 г.

[49] См.: Архив III СПМЗ. № НА 50 (В.П. Зубов, Троицкий собор. Рукопись. Машинопись. 1942), 49.

[50] Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 79, л. 2; д. 84, л. 12.

[51] Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 79, л. 2; д. 84, л. 12.

[52] Во всяком случае, он нами не обнаружен.

[53] Об отношении Н.А. Баранова к послойному раскрытию живописи см. ниже.

[54] Недаром почти все раскрытые в этот период праздники являются наиболее сохранными среди икон этого чина.

[55] То, что Н.А. Баранов делал именно это (то есть обдирал запись XVII в. вместе с авторским слоем), наиболее наглядно доказывают не только позже раскрытые иконы пророков, но и «дораскрытые» им в 1944 г. иконы «Апостол Петр», «Великомученик Георгий» и «Воскрешение Лазаря». См. также: Лелекова 2016, 105.

В сентябре 1941 г. в связи с резким ухудшением ситуации на фронте и появлением прямой угрозы Москве иконостас подготовили к эвакуации: иконы были профилактически заклеены тонкой папиросной бумагой и сложены в ящики. Однако вывести их не удалось и в 1941-1944 годах они оставались в Загорске[56]. Осенью 1943 г. руководство музея решило возобновить реставрацию троицких икон[57]. Зимой 1943-1944 г. ящики были раскрыты. Распакованные произведения необходимо было освободить от заклеивающей их бумаги, то есть отмочить ее, частично закрепить и промыть красочный слой икон, на некоторых из них удалить сгустки старой олифы, после чего заново покрыть все памятники олифой[58].

Договор на проведение соответствующих работ был заключен с реставратором ГТГ И.А. Барановым, который, вместе со стажером В.Г. Светличной (Брюсовой) между 1 и 6 апреля 1944 г.[59] со всех икон, кроме царских врат и «Апостола Павла», удалил папиросную бумагу[60] и частично укрепил нерасчищенные иконы[61]. Несмотря на то, что И.А. Баранов получил всю сумму (20 000 рублей), он не до конца выполнил условия договора – папиросная бумага была удалена неаккуратно, не все проблемные участки красочного слоя были укреплены, иконы были промыты лишь частично, на некоторых из них остались неудаленными сгустки старой олифы, ни один из памятников не был покрыт олифой[62]. Составивший 10 мая 1944 г. дефектную ведомость на проведение необходимых работ по иконам из троицкого иконостаса Н.А. Баранов деликатно отметил, что только некоторые из них нуждаются в удалении потеков олифы и ее снятии, а все иконы – в покрытии их олифой[63]. Но его более поздние отчеты свидетельствуют о гораздо большем объеме работ, то есть о недобросовестности его брата.

Между 10 июля и 30 сентября 1944 г. все троицкие иконы были вновь промыты (в том числе с многих икон были удалены местами оставшиеся бумага и клей), с части икон была снята олифа и ее потеки, некоторые иконы были укреплены, и все они были вновь покрыты олифой Н.А. Барановым. Три иконы – «Апостол Петр», «Великомученик Георгий» и «Воскрешение Лазаря» – были дорасчищены[64] (точнее говоря, перечищены). Ученым советом Загорского музея и специальной комиссией в составе И.Э. Грабаря, И.В. Трофимова, Н.А. Баранова, Ю.А. Лебедевой, А.М. Поповой-Курбатовой эти работы были одобрены и признаны «выполненными отлично»[65].

Уже в 1944 г., по инициативе ученого секретаря музея Ю.А. Лебедевой, занимавшейся изучением творчества Андрея Рублева, и в частности троицких икон[66], началось их дальнейшее раскрытие. Этот четвертый, завершающий этап реставрации продлился до 1948 г.

Тогда реставрация велась в мастерской живописи, располагавшейся в Казначейском корпусе Троице-Сергиевой лавры (Филатов 2008, 214, примеч. 9). В 1944 г. Н.А. Барановым[67] было раскрыто «Сретение» и начата реставрация «Оплакивания» и «Вознесения». Все работы 1944-1948 годов проводились под наблюдением И.Э. Грабаря[68], редким и формальным. Тогда работы принимались специальной комиссией музея, в состав которой входили сам Н.А. Баранов, И.А. Баранов, С.П. Григоров, О.Н. Есипова, В.Н. Крылова, Ю.А.

[56] Брюсова 1989, 88; И.А. Иванова (со ссылкой на Н.А. Демину), устно, 9 декабря 2000 г.; Гаганова 2012, 133. Т.В. Николаева ошибочно писала, что все собрание Загорского музея было эвакуировано и реставрационные работы возобновились лишь в 1946 г., после возвращения коллекций из эвакуации (Николаева 1977, 6). В действительности же эвакуированная часть коллекции ЗИХМ вернулась в музей в ноябре 1944 г. (Игум. Андроник (Трубачев) 2008, 295; Гаганова 2012, 132).

[57] Архив III СПМЗ, № НА 66, 12.

[58] Архив III СПМЗ, № НА 66, 12; Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 99, л. 3.

[59] Брюсова 1989, 88; Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 99, л. 3, 4.

[60] Удаление проводилось теплой водой – Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 99, л. 4.

[61] Укрепление производилось рыбьим клеем – Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 99, л. 4.

[62] См.: Архив III СПМЗ. № НА 66, с. 12-13; Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 130, л. 31-31об., 32об.

[63] Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 99, л. 26-29 (автограф Н.А. Баранова); д. 130, л. 31-31об., 32об. (машинопись).

[64] Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 99, л. 9-13 (автограф протокола работ Н.А. Баранова), 14-15 (машинопись протокола); л. 6-8; Архив III СПМЗ, № НА 66, 13.

[65] Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 99, л. 6-8.

[66] О Юлии Андреевне Лебедевой см.: Биография Ю.А. Лебедевой 1995. Была ученым секретарем ЗИХМЗ в 1944-1948 годах, в 1947 г. защитила кандидатскую диссертацию на тему «Произведения Андрея Рублева и его современников в Загорском музее».

[67] Н.А. Баранов работал в Загорском музее в 1944-1948 годах, числясь в специальной мастерской ГЦХРМ при этом музее.

[68] См.: Реставрация памятников в Загорске 1944.

Лебедева, П.И. Нерадовский, Н.Н. Померанцев под руководством того же И.Э. Грабаря[69].

В архивах СПМЗ уцелела смета ГЦХРМ «на реставрационные работы по Госуд[арственному] Загорскому историко-художественному музею» октября 1946 г., в том числе на раскрытые в 1946-1948 годах три праздничные и четыре пророческие иконы из троицкого иконостаса[70]. В ее составе есть смета-спецификация, которая дает некоторое представление о тех материалах, которые использовал в своей реставрационной практике Н.А. Баранов[71]. Это охра, сажа, сиена жженая, голубая лазурь, желтый кадмий, киноварь, набор акварельных красок, шеллак, олифа, нашатырный спирт, скипидар, спирт-ректификат, рыбный клей, столярный клей и растительное масло. Уже это перечисление говорит о чем-то большем, кроме допустимых при реставрации такого рода памятников тонировок акварельными красками.

Всего в 1944-1948 годах Н.А. Барановым были отреставрированы одиннадцать икон – шесть праздников («Сретение», «Снятие со креста», «Оплакивание», «Вознесение», «Сошествие Св. Духа», «Успение») и пять икон пророков. Возможно, к работе над иконами в качестве стажеров и помощников привлекались и другие реставраторы. Так, достоверно известно об участии В.Г. Брюсовой (Светличной) в раскрытии «Оплакивания» и «Вознесения»[72]. Есть сведения о работе тогда над рублевскими иконами дочери Н.А. Баранова А.Н. Барановой, начинающего и неопытного реставратора (Филатов 2008, 41). Можно допустить и участие других стажеров, что косвенно подтверждается низким качеством работы почти на всех указанных иконах, худшим, чем на памятниках, раскрытых в 1940-1941 годах.

На все расчищенные в 1944-1948 годах иконы сохранились реставрационные протоколы Н.А. Баранова, безграмотные, с полным пренебрежением к знакам препинания, иногда с трудом преобразуемые на понятный русский язык, да к тому же безликие, формальные, зачастую с неверными сведениями. Некоторые из них написаны значительное время спустя после завершения раскрытия, так что реставратор даже не мог точно указать время начала или окончания работы, иногда приводя ошибочные даты.

Вряд ли можно согласиться со словами И.Э. Грабаря, что Н.А. Баранову «принадлежит честь открытия всего[73] троицкого иконостаса» (Грабарь 1947, 751), хотя доля правды в его словах есть. Н.А. Баранов единолично отреставрировал двадцать пять из сорока икон из иконостаса и принимал участие в расчистке еще четырех. Только одиннадцать икон были отреставрированы без его участия. Поскольку Н.А. Барановым было раскрыто почти три четверти икон иконостаса, то претензии к качеству их реставрации мы склонны предъявлять, прежде всего, к нему.

Почти все опубликованные и неопубликованные на сегодняшний день мнения о работе Н.А. Баранова носят исключительно панегирический характер. Так, в отзыве А.Н. Свирина 1926 г. он характеризуется как *«отличающийся большой опытностью и необыкновенной добросовестностью»*[74]. По словам А.И. Анисимова того же 1926 г., *«продуктивность работы художника-реставратора Н.А. Баранова является совершенно исключительной. Н.А. Баранов работает с такой активностью, что производительность его труда за месяц равна нормальной производительности полутора мастеров за то же время, при этом без нанесения какого-либо ущерба самому качеству работы»*[75]. И.Э. Грабарь в 1944 г. охарактеризовал его, как *«лучшего сейчас в Союзе мастера», «первого номера»* (Письма Грабаря 1941-1960, 64, № 96). Т.В. Николаева в 1977 г. писала о нем, как об ответственном и ювелирном мастере (Николаева 1977, 6). В.В. Филатов в своих воспоминаниях отозвался о нем как об *«очень тонком реставраторе», «мастере высочайшего класса»* (Филатов 2008, 41, 121)[76].

[69] Архив I СПМЗ, оп. 1, д. 132, л. 2-4, 5-7, 8, 9, 10.

[70] Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 120, л. 37-56. О троицких иконах – л. 43-48.

[71] Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 120, л. 54-56. О троицких иконах – л. 55-56.

[72] См.: Брюсова 1989, 89; Брюсова 1995, 59; В.Г. Брюсова, устно, 24 августа 2000 г.

[73] Конечно, И.Э. Грабарь имел в виду рублевскую часть иконостаса.

[74] Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 2, л. 30б.

[75] Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 3, л. 83.

[76] См. также: Данилина 2000. Особняком стоит мнение, высказанное в 2000-2012 годах автором настоящей статьи (Дудочкин 2000, 47; Дудочкин 2002, 337; Дудочкин 2003, 549; Дудочкин 2012). Негативные отзывы высказывались также на уровне рассмотрения отдельных

Действительно, Н.А. Баранов мог работать хорошо, вероятно, когда у него было на это достаточно времени, и когда за его работой велся строгий контроль, и когда, на что указывают некоторые свидетели, он был трезвым. Примером является икона из троицкого иконостаса «Великомученик Димитрий Солунский», раскрытая, по отзыву О.В. Лелековой, *«хорошо даже по сегодняшним требованиям»* (Лелекова 2000, 52). Однако этого времени почти никогда не было; нужно было зарабатывать деньги, для чего необходимо количество. Так, например, за шесть с небольшим лет (с 4 марта 1925 г. по июнь 1931 г.) Н.А. Барановым было отреставрировано более 130 икон[77], причем это, как можно видеть при привлечении других источников, далеко не все раскрытые им за этот период памятники. При таких объемах работы, о каком качестве реставрации может идти речь?

По мнению специалистов ГосНИИР, обследовавших троицкие иконы в 1990 и 2000 годах, в подавляющем большинстве случаев реставрацию Н.А. Баранова можно характеризовать как очень грубую, даже «топорную», и недобросовестную работу[78]. Реставратор создавал впечатление о своих раскрытиях, как последовательно послойных (рис. 3), но протокольные фотографии убийственно доказывают имитационный характер процесса реставрации, которая велась отнюдь не по слоям (рис. 4)[79]. О послойности расчистки можно говорить только в отношении тех праздников, реставрация которых велась в 1946-1948 годах,

икон (см.: Лелекова 2000, 51, 52; Кузнецова, Дудочкин 2010, 390, кат. 24) и неоднократно устно.

[77] Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 61 (Книга реставратора Н.А. Баранова по учету прихода-расхода спирта-ректификата, предназначенного для промывки и реставрации икон за 4 марта 1925 - июнь 1931. Рукопись), л. 1–18.

[78] Таково мнение не только О.В. Лелековой, но и художника-реставратора Ю.А. Рузавина. Аналогичную точку зрения неоднократно высказывали Л.В. Бетин и Н.К. Голейзовский, свидетельствовавшие, со ссылкой на реставратора Д.Е. Брягина, о работе Н.А. Баранова над этими иконами не только с помощью скальпеля, но и гораздо более грубых столярных инструментов, например, стамески. После наложения на поверхность огромных компрессов шириной 15-20 см почти во всю длину или ширину иконы ею счищались, для ускорения работы, записи вместе с авторским слоем. Вероятно, в данном случае речь идет о пророческих иконах, в отношении которых О.В. Лелекова не исключает использования Н.А. Барановым этого способа работы, что возможно благодаря исключительно крепкому левкасу троицких икон (О.В. Лелекова, устно).

[79] Среди сохранившихся примерно 130 реставрационных фотографий уцелели восемь, на которых зафиксированы сделанные Н.А. Барановым на иконах деисусного чина полосы пробных расчисток, что, вместе с протоколами реставратора, как бы дает основание предполагать, что реставрация велась послойно. Однако другие фотографии процесса расчистки этих икон позволяют полностью отвергнуть это предположение. (К тому же в протоколах их реставрации совершенно отсутствуют упоминания о фотофиксации каждого памятника после раскрытия очередного слоя записей). Они красноречиво свидетельствуют, что Н.А. Баранов работал не послойно, а кусками, но всегда сохранял часть с пробными полосами до последнего этапа работы. Относительно его работы с троицкими иконами пророков, благодаря хорошо сохранившейся документации нескольких икон можно утверждать, что реставратор не брезговал и прямой фальсификацией данных, используя своего рода постановочные фотографии. Например, фотографии различных, как бы последовательно раскрытых слоев поновлений XVII, XVIII и XIX веков (зафиксировано и в протоколах) таковыми не являются. На снимке слоя «*XIX* века» на иконе «Пророки Моисей (?) и царь Давид» запечатлен начальный этап процесса раскрытия записи этого столетия (Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 85, верхняя фотография на л. 102). На фотографии слоя «*XVIII* века» видим все ту же запись XIX столетия с раскрытием живописи XVIII в., только на свитках пророков (там же, нижняя фотография на л. 102). Снимок «записей *XVII* века» демонстрирует полное нарушение Н.А. Барановым принципа послойности раскрытия памятника. Здесь мы видим все ту же запись XIX столетия – на фигурах пророков, записи XVIII и XVII веков – в основном на их свитках, и почти полностью раскрытый авторский слой – на фоне (там же, верхняя фотография на л. 101; Негатека СПМЗ, № 7376н). На фотографии слоя «живописи *XVIII* века» на иконе «Пророки Захария Серповидец и Иона (?)» представлена живопись XIX столетия (на фигурах пророков) с почти полностью раскрытым авторским фоном (Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 85, фотография на л. 113в). На снимке с записью «18 в.» на фигуре пророка Иеремии (?) в действительности мы видим в основном слой XIX столетия с фрагментами XVIII в. (в основном на свитке) и XV в. (на фоне) (там же, фотография на л. 60). Почти то же представлено на фотографии записи «17 в.» на фигуре того же пророка, с небольшим дальнейшим продвижением реставрации (там же, фотография на л. 63). На снимке головы Иеремии (?) под «записью *XVI в.*» видна живопись разного времени, но в основном XIX столетия, без каких-либо намеков на поновления XVI столетия (там же, фотография на л. 66) (рис. 5). То же самое можно видеть и на фотографиях раскрытия фигуры пророка Гедеона (?) (см.: там же, фотографии на л. 57, 61, 65) (рис. 6-9). Эти примеры могут быть увеличены нами вдвое. Фотографии дают основание предполагать, что к искажению данных Н.А. Баранов прибегал не только в отношении икон пророков. Так, например, фотографии как бы различных слоев записей на иконе «Вознесение» показывают, что он не выдерживал принцип послойного раскрытия живописи (ср. между собой и с данными протокола реставрации: Негатека СПМЗ, №№ 5067н, 5103/1-2н, 5102/1-2н, 5147/4н) (рис. 10). Также на снимке с фиксацией якобы «живописи *XVII* века» на иконе «Сошествие Святого Духа» представлены записи XVIII-XIX столетий, лишь с частично раскрытыми фрагментами слоя XVII в. (Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 132, фотография на л. 49). Полагаем, что подобные примеры можно было бы умножить, если бы фотографический материал заключительного этапа реставрации троицких праздников сохранился в полном объеме, а не фрагментарно.

3. Участок послойного пробного раскрытия на фрагменте одежд и крыла архангела справа. Деталь иконы «Архангел Гавриил». Фотограф П.Л. Пендрие, 5 июня - 6 сентября 1926[80].

4. Голова мученика в процессе раскрытия. Деталь иконы «Великомученик Георгий». Фотограф П.Л. Пендрие, 1928[81].

да и то не всех. Все деисусные и пророческие иконы раскрыты им так же, как и мастерами в 1918-1919 годах – произвольными кусками, не в границах форм, на всю глубину красочного слоя. К тому же создается впечатление, что мастер плохо различал запись XVII в. и оригинальный авторский слой[82], зачастую не мог разделить их и поэтому удалял почти полностью «разрядкой» до грунта оба слоя и затем поверхность сплошь прописывал (Лелекова 2000, 52; Лелекова 2016, 105)[83]. Что же касается пяти икон пророков, раскрытых им в 1945-1947 годах, то они просто изуродованы; даже создается впечатление, что их раскрывал не совсем трезвый человек[84]. *«Повреждены они жестоко: и личное письмо, и одежды. На некоторых иконах удается обнаружить лишь незначительные по размеру фрагменты подлинного красочного слоя под остатками записей и тонировок»* (Лелекова 2000, 51). *«Поэтому пророческие иконы, за исключением нескольких фигур, испорчены неисправимо»* (Лелекова 2016, 106)[85]. Просто насмешкой звучат слова Т.В. Николаевой о том, что благодаря Н.А. Баранову были *«сохранены даже едва уцелевшие участки авторского живописного слоя рублевского иконостаса»* (Николаева 1977, 6), ведь дело обстоит совсем наоборот! Что же касается одобрительных отзывов современников о работе этого реставратора, то, вероятно, помимо известной житейской ловкости и умения вкрадываться в доверие к людям, он мог создавать благоприятное мнение о своей квалификации записями и «заправками», формируя впечатление об открытой живописи каждой иконы как о хорошо сохранившемся и полностью раскрытом подлиннике.

[80] На этом фото, как и всех других подобных хорошо видны полосы: 1. запись XIX в. с загрязнениями, 2. та же запись со снятыми загрязнениями, но под олифой и лаком, 3. та же запись со снятыми олифой и лаком, 4. запись XVIII в., 5. Запись XVII в., 6. авторский слой. Никаких следов записи XVI в. не обнаруживается ни на этом, ни на всех прочих фото.

[81] Полное нарушение Н.А. Барановым принципа послойного раскрытия иконы: запись XIX в. – в верхней части головы с «коротким» носом, и запись XVIII в. – в нижней части лика с «длинным» носом, и запись XVII в. – на лике и шее и в других местах, и фрагменты авторской живописи.

[82] Об этом красноречиво говорят и слои записей на ряде троицких икон, особенно значительные на «Спасе в силах», «Василии Великом» и «Снятии со креста».

[83] Если Н.А. Баранов все же различал авторский слой и запись XVII в. и, тем не менее, счищал их вместе, то это свидетельствует о его крайне небрежном отношении к древним памятникам.

[84] О.В. Лелекова, устно. Это согласуется с упоминанием В.В. Филатовым того обстоятельства, что Н.А. Баранов, по крайней мере в 1940-1950-е годы, «временами впадал в запой. *Когда это случалось, к работе он не прикасался, а сидел смирно у своего рабочего стола.* [...] Приходя в нормальное состояние, он работал быстро и ловко, как бы желая наверстать упущенные дни» (Филатов 2008, 121). Эти обстоятельства не могли не сказаться на качестве реставрации Н.А. Баранова. Об алкоголизме реставратора говорила автору настоящей статьи И.А. Иванова, общавшаяся с Н.А. Барановым с 1949 г. По ее словам, тогда он представлял собой «пропойного, вонючего и хитрого мужичка, всегда имевшего шкалик с водкой в протезе правой ноги» (И.А. Иванова, устно, 9 декабря 2000 г.). О том же говорил и Д.Е. Брягин, сам любивший выпить; в период ускоренного раскрытия пророческих икон «водка лилась рекой» (свидетельства Л.В. Бетина и Н.К. Голейзовского). Примерно о том же вспоминает и Г.И. Вздорнов.

[85] Подробнее см.: Лелекова 2016, 105-106.

Все отреставрированные к началу 1945 г. иконы троицкого иконостаса экспонировались на выставке «Произведения Андрея Рублева и его современников в Загорском музее-заповеднике», которая работала для широкой публики в апреле – августе 1945 г. в бывших Наместничьих покоях Троице-Сергиевой лавры[86]. После завершения выставки к ноябрю 1945 г. иконы были возвращены на свои места в иконостасе Троицкого собора[87] (рис. 11). Полностью раскрытый[88] иконостас был собран к 25 июля 1947 года[89].

Выставка «Произведения Андрея Рублева и его современников в Загорском музее-заповеднике», представлявшая собой, по характеристике И.Э. Грабаря, *«потрясающее зрелище»* (Письма Грабаря 1941-1960, 65, № 97), стала первой, своего рода персональной выставкой художника, благодаря которой стали доступными для изучения произведения, созданные под руководством великого мастера и с его участием. Иконы изучались М.В. Алпатовым, Н.А. Деминой, В.Н. Лазаревым и Ю.А. Лебедевой, результаты исследований были опубликованы позднее – в 1950-1970-х годах (Алпатов 1958; Демина 1956; Демина 1972; Лазарев 1955, 160-180; Лазарев 1966, 44-52, 138-146, табл. 142-182; Лебедева 1960; Lebedewa 1962, 86-122; Лебедева 1968)[90].

5. Голова пророка Иеремии (?) в записях разного времени (в основном – XIX в.). Деталь иконы «Пророки Иеремия (?) и Гедеон (?)». Фото зимы - весны 1946 (?). Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 85, 66.

Одновременно в 1945-1946 годах Загорским музеем планировалось издание с хорошими воспроизведениями рублевских икон троицкого иконостаса, до этого за редким исключением не репродуцированных или опубликованных в плохом качестве. В альбоме «Произведения Андрея Рублева и его современников в собрании Загорского музея» предполагалось поместить 48 таблиц, из которых не менее пяти должны были быть цветными. Текст к этой книге был написан Ю.А. Лебедевой, а вступительная статья – И.Э. Грабарем[91]. Для

[86] В научной литературе встречаются разные даты проведения этой выставки. Н.А. Демина писала о 1944-1946 годах (Демина 1972, 82), а Т.В. Николаева – о 1947 г. (Николаева 1977, 20, 45-59). Как свидетельствуют сохранившиеся документы, выставка состоялась в 1945 году (Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 110, л. 3). Она была официально открыта 1 мая 1945 г. (Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 110, л. 9), но, несомненно, уже функционировала в апреле, когда в музее должна была состояться посвященная Андрею Рублеву конференция. Согласно свидетельству И.Э. Грабаря, иконы были размещены в помещении Наместничьих покоев еще в сентябре, если не раньше, 1944 г. (Письмо И.Э. Грабаря П.И. Нерадовскому от 7 сентября 1944 г. В: Письма Грабаря 1941-1960, 64-65, № 97; см. также: Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 99, л. 8, 13). Вероятно, впечатление о функционировании выставки в 1946-1947 годах сложилось у современников из-за того, что в эти годы раскрывались еще три праздничные и четыре пророческие иконы из Троицкого собора, которые, конечно, были доступны для специалистов. Соответственно, мнение об экспонировании всех икон иконостаса Троицкого собора на выставке 1945 г. ошибочно (см.: Куценко 1995, 110).

[87] Иконостас Троицкого собора был восстановлен к 28 годовщине Октябрьской революции, то есть к 7-8 ноября 1945 г. (Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 110, л. 9). Надписи на конвертах для выполненных Ю.А. Лебедевой негативов №№ 4968/1-3н и №№ 4969/1-3н в негатеке СПМЗ, на которых запечатлена установка икон в иконостас собора, позволяют уточнить эту датировку: работы по сборке иконостаса начались 30 августа.

[88] Икона «Снятие со креста» была водружена на место только 26 июня 1948 г.

[89] См.: Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 90, л.11; Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 131, л. 29.

[90] Среди этих работ наиболее плодотворными следует признать исследования Н.А. Деминой, которая работала над описанием икон в 1944-1945 годах (см.: Архив I СПМЗ, оп. 1, д. 95, л. 10б., 5; д. 109, л. 1; Архив II СПМЗ, оп. 1, д. 95, л. 10б.).

[91] Неопубликованный в 1945-1946 годах текст Ю.А. Лебедевой был использован в ее работах 1960, 1962 и 1968 годов, см. выше. Текст вступительной статьи И.Э. Грабаря «Андрей Рублев» сохранился в архивах СПМЗ, см.: Архив III СПМЗ, № НА 82 (рукопись, на 9 л.). См. также подготовительные материалы к этой работе: ОР ГТГ, ф. 106, оп. 1, д. 929, л. 1-9, 10-12.

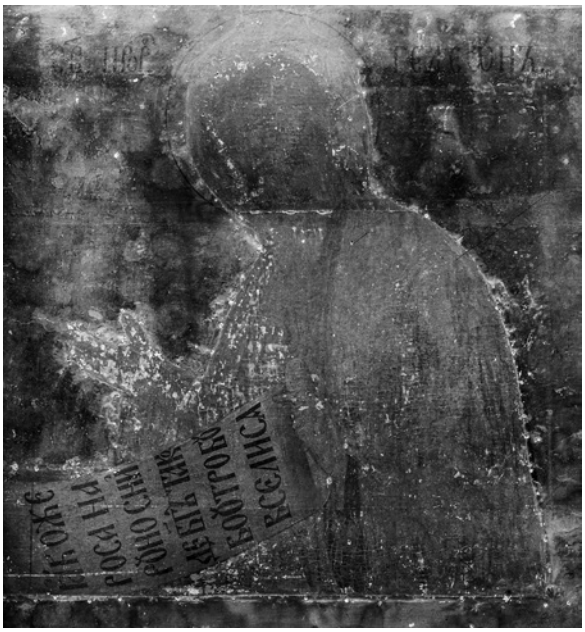

6. Пророк Гедеон (?) после снятия оклада до реставрации. Деталь иконы «Пророки Иеремия (?) и Гедеон (?)». Фото 5 июля 1945.

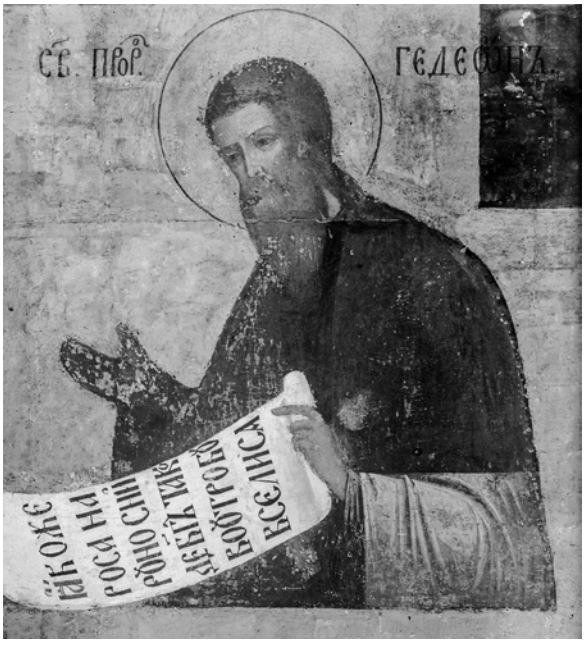

7. Пророк Гедеон (?) в процессе раскрытия записи XIX в. Деталь иконы «Пророки Иеремия (?) и Гедеон (?)». Фото 5 августа 1945.

этого издания музеем с 1944 года целенаправленно велась фотосъемка троицких икон[92], которая, судя по всему, не удовлетворила издательство, в которое обратился музей. Поэтому в 1945 г. фотографом ГЦХРМ В.В. Робиновым были специально отсняты, в том числе и в цвете, иконы из троицкого иконостаса. Тогда было изготовлено не менее 48 черно-белых, больших, размером 18 × 24 см, негативов на стекле, в большинстве своем великолепного качества, и не менее пяти так называемых трехцветок[93].

Хотя задуманное издание не состоялось, почти наверняка по идеологическим причинам, отснятые в 1945 г. фотографии были использованы в публикациях 1950-1970-х годов, наиболее полно в монографии В.Н. Лазарева «Андрей Рублев и его школа» (Москва, «Искусство», 1966)[94], материал для нее в этой части был подобран Г.И. Вздорновым, в 1959-1961 годах работавшим в Загорском музее.

Впервые этими фотографиями воспользовалась Н.А. Демина при организации выставки «Андрей Рублев и мастера древнерусского искусства», которая работала в Музее имени Андрея Рублева в 1953-1960 годах[95]. Здесь в фотографиях большого формата и хорошего качества были собраны воедино все основные памятники, связываемые тогда с именем великого художника; видное место занимали и иконы троицкого иконостаса. Это была, по сути, первая «наглядная монография», посвященная творчеству Андрея Рублева, которая сыграла огромную роль в популяризации наследия величайшего художника Древней Руси и подготовила общественное мнение к широкому празднованию его юбилея в 1960 году (Дудочкин, Попов 2010, 19-20).

В истории реставрации икон из троицкого иконостаса особняком стоит работа над рас-

[92] Архив I СПМЗ, оп. 1, д. 100, л. 2, 11; д. 110, л. 8.

[93] В настоящее время в негатеке СПМЗ хранятся 32 из этих негативов, а остальные утрачены. Не менее 6 негативов могут быть восстановлены по старым отпечаткам из архива автора.

[94] См.: Лазарев 1966, табл. 142-149, 151-153, 155-163, 165-167, 169б-170, 171а, 171б, 172а, 172б, 173, 174а, 178-182.

[95] Выставка «Андрей Рублев и мастера древнерусского искусства» в Музее имени Андрея Рублева в 1953-1960 годах размещалась на северной и западной папертях еще не отреставрированного Спасского собора Спасо-Андроникова монастыря. Подробнее см.: Vassilieva 1954; Иванова 2012, 34-37, ил. 49-65.

чисткой его царских врат, которые выбыли из храма уже в XVII в. и в октябре 1923 г.[96] поступили из церкви Зосимы и Савватия Соловецких при Больничных палатах Троице-Сергиевой лавры в отдел икон СИХМ. Они были раскрыты в течение десяти лет: в 1959-1960 годах Н.А. Барановым в ЗИХМЗ (клеймо с архангелом Гавриилом) и в 1960-1969 годах А.Н. Барановой в ГЦХРМ. Первый этап реставрации закончился существенной неприятностью – при расчистке клейма с изображением архангела Гавриила из сцены Благовещения Н.А. Барановым была ошибочно удалена часть авторских трав в нижней части позема[97]. После разгоревшегося скандала, позволившего спасти фрагмент изображения в правой части клейма, врата были срочно переданы на реставрацию в ГЦХРМ, где их дальнейшим раскрытием занималась А.Н. Баранова при формальном участии Н.А. Баранова[98]. Реставрационный протокол на эту работу не был оформлен.

В 1948 г. Троицкий собор со всем иконостасом был возвращен лавре[99]. С октября этого года в нем ежедневно стали совершаться богослужения[100], и было проведено отопление *«без расчета на габариты и вентиляцию»* храма[101]. Церковное использование древнего здания сразу же привело к нарушению режима хранения[102].

8. Пророк Гедеон (?) в записи XIX в. с раскрытыми фрагментами записей XVIII-XVII веков (в основном, на свитке) и авторского фона (слева). Деталь иконы «Пророки Иеремия (?) и Гедеон (?)». Фото осени - зимы 1945 (?). Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 85, 57[103].

9. Пророк Гедеон (?) в записи XIX в. с фрагментами (?) живописи XVIII-XVII веков, с почти полностью раскрытым авторским слоем на свитке и фоне. Деталь иконы «Пророки Иеремия (?) и Гедеон (?)». Фото зимы - весны 1946 (?). Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 85, 61[104].

[96] ЦГАМО, ф. 2609, оп. 2, д. 33, л. 166; Кузнецова, Дудочкин 2010, 391. Е.Я. Осташенко ошибочно сообщает, что врата находились в церкви Зосимы и Савватия Соловецких при Больничной палате Троице-Сергиевой лавры до 1919 года (Осташенко 2005, 351; Осташенко 2012, 159), ссылаясь при этом на Ю.А. Олсуфьева, который в своей описи 1920 г. лишь свидетельствовал об их нахождении тогда в указанной церкви (Олсуфьев 1920, 67).

[97] Сообщено автору Г.И. Вздорновым и Г.В. Поповым.

[98] По свидетельству лиц, работавших в ГЦХРМ в 1960-х годах, участие Н.А. Баранова в раскрытии врат было минимальным.

[99] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 718, л. 38, 40; Игум. Андроник (Трубачев) 2008, 299.

[100] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 718, л. 38.

[101] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 718, л. 40.

[102] См. подробнее: Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 718, л. 40.

[103] Согласно надписи в деле и протоколу Н.А. Баранова фото представляет собой вид иконы под записью XVIII в.

[104] Как утверждают надпись в деле и протокол Н.А. Баранова, фото представляет собой вид записи XVII в., что совершенно не соответствует действительности. Публикуемый комплекс фотографий свидетельствует о фальсификации отчетной документации и полном нарушении принципа послойного раскрытия живописи.

10. Икона «Вознесение» в процессе раскрытия. Фото конца 1944 - начала 1945[105].

11. Начало установки икон в иконостас Троицкого собора Троице-Сергиевой лавры 30 августа 1945 г. Фотограф Ю.А. Лебедева.

Чтобы защитить иконы от губительного воздействия окружавшей их среды, около 1960 г. они были покрыты, *«чтобы на века сохранить рублевские произведения», «специальным прозрачным защитным слоем»* (Юбилей Андрея Рублева в Загорске 1960). По мнению О.В. Лелековой, речь могла идти о синтетическом цапонлаке, который легко отделяется, как показали исследования 1990 и 2000 годов, от поверхности красочного слоя и грунта (Лелекова 2000, 50; Лелекова 2016, 103).

В 1959–1969 годах предпринимались попытки изъять рублевскую часть из иконостаса Троицкого храма. Так, 25 сентября 1959 г. на Ученом совете МиАР, где обсуждался тематико-экспозиционный план первой постоянной экспозиция этого музея, М.В. Алпатов предложил поставить перед юбилейным комитетом по празднованию 600-летия со дня рождения Андрея Рублева вопрос о передаче сюда *«подлинных произведений Рублева»*, в первую очередь икон троицкого иконостаса, который в тот момент, по справедливому замечанию ученого, находился *«вне науки»*[106]. Нам неизвестно, какие шаги были проделаны в этом направлении, но в любом случае все закончилась неудачей.

Летом 1961 г. ЗИХМЗ попытался вернуть Троицкий храм «государственному музею», направив в Управление культуры Мособлисполкома две справки – «Справку о состоянии интерьера Троицкого собора Троице-Сергиева монастыря на 1 июня 1961 года» и «Справку о нарушении методов научной реставрации Московской Патриархией в Троице-Сергиевой

[105] Согласно протокола Н.А. Баранова снимок фиксирует «запись XVII в.», тогда как в действительности видна запись XVIII столетия, с остатками записи XIX в., и, возможно, с незначительными фрагментами живописи XVII в., а также с авторскими полями и фоном в верхней части.

[106] Протокол заседания Ученого совета МиАР 25 сентября 1959 г. – Научный архив МиАР, б/н, л. 2/3; ЦГА Москвы, Центр хранения документов после 1917 г., ф. 2971, оп.1, д. 160, л. 2.

Лавре» от 6 июня 1961 года[107]. В первой из них в частности отмечалось, что из-за нарушения музейного режима хранения в Троицком соборе *«верхний слой олифы на иконах письма Андрея Рублева частично разложился, сильно потемнел, закоптился и оказался покрытым большим слоем трудно счищаемого загрязнения и паутиной»*[108]. После обследования икон в 1963 г. выяснилось, что их *«грунт и красочный слой находились в удовлетворительном состоянии»*. Вместе с тем было отмечено *«неудовлетворительное состояние слоя олифы, который при основных реставрационных работах и последующих олифлениях положен неравномерно, в результате чего местами на живописи имеются потемневшие потеки и спекшиеся сгустки»*[109].

В сентябре 1969 г. ЗИХМЗ предпринял очередную попытку изъять из собора рублевский иконостас, мотивируя это тем, что иконы гибнут в храме из-за плохого режима (Филатов 2001, 48; Филатов 2008, 240). Однако комиссия Министерства культуры РСФСР в составе В.В. Филатова (председатель), Г.З. Быковой, Н.А. Гагмана, Н.А. Деминой, Г.В. Зайончковской, И.А. Ивановой, В.О. Кирикова, Л.М. Колтуновой, А.С. Куклес, О.В. Лелековой, К.А. Тихомировой[110], обследовав иконы 23 октября 1969 г., констатировала, что *«красочный слой и левкас икон иконостаса, в общем, находится в удовлетворительном состоянии»*[111], разрушений, упомянутых в письме в Министерство, на них нет, а некоторые повреждения связаны со сложным бытованием памятников, так как ранее собор не отапливался, так что изымать иконы из него нет никакого смысла (Филатов 2001, 48). *«Некачественное состояние олифы, отмеченное в 1963 г., наблюдается и сейчас. Наибольшие шелушения красочного слоя и вздутия левкаса наблюдаются только на некоторых иконах местного, праздничного, деисусного рядов»*[112]. Комиссия, детально описав замеченные повреждения на иконах[113], рекомендовала срочно *«провести консервационные работы по укреплению левкаса и красочного слоя, удалить пыль»* и поручила осуществить эти мероприятия художнику-реставратору Троице-Сергиевой лавры М.Н. Соколовой под наблюдением В.О. Кирикова[114].

Между январем 1970 г. и февралем 1972 г. все иконы из троицкого иконостаса были промыты М.Н. Соколовой под руководством В.О. Кирикова (Филатов 2001, 48), на некоторых были укреплены левкас и красочный слой[115].

17 августа 1978 г. очередная комиссия Министерства культуры РСФСР, в составе Н.А. Гагмана (председатель), Н.Г. Бекеневой, Г.З. Быковой, Г.И. Вздорнова, Н.К. Голейзовского, И.М. Гудкова, Е.Н. Клитиной, Л.А. Корженевской, О.А. Кориной, С.В. Кузнецова, Т.Н. Манушиной, М.В. Наумовой, Г.Н. Подопригоры, Т.А. Попеску, Н.В. Розановой, И.А. Тарасова[116] и М.С. Трубачевой, обследовав троицкие иконы, отметила, что *«признаков серьезного разрушения живописи икон в настоящее время не наблюдается, за исключением единичных мелких осыпей грунта с красочным слоем»*[117]. Одновременно комиссия пришла к вполне обоснованному выводу, что на всех иконах надо выявить подлинную живопись, поскольку результаты реставрации 1920–1940-х годов *«не отвечают современным требованиям»*[118], и *«привести их в экспозиционное состояние»*.

[107] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 718, л. 37-39, 40-43.

[108] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 718, л. 38. Ср.: Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 718, л. 40. Об отношении церкви к троицким иконам см.: Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 718, л. 44-45.

[109] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 372, л. 2.

[110] Также присутствовали А.Д. Астапов, П.И. Булычев, Е.Н. Клитина, Г.Е. Лобанков, Ф.В. Наумов, Т.А. Попеску, М.Н. Соколова.

[111] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 372, л. 2.

[112] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 372, л. 2. При этом, «иконы пророческого ряда на близком расстоянии не осмотрены – на большом расстоянии повреждений не видно».

[113] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 372, л. 3.

[114] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 372, л. 4.

[115] Здесь следует добавить, что к этому времени иконы древнего троицкого иконостаса были хорошо знакомы М.Н. Соколовой; их она могла изучать и даже копировать в период реставрации стенописи Троицкого собора в 1949–1952 годах. По свидетельству реставратора И.В. Ватагиной, тогда М.Н. Соколова выполнила небольшого (минейного) размера копии всех троицких праздников (Воспоминания Ватагиной 2012, 23-24; воспроизведения семи из них см.: Иконописец монахиня Иулиания 2012, 167-173, цв. илл.), а также икон деисуса (Там же, 174-175, цв. илл.). Эти свободные копии, не претендовавшие на археологическую точность, были ее рабочим материалом. Несколько подобных копий сделала и И.В. Ватагина. См. подробнее: Воспоминания Ватагиной 2012, 23-24, цв. илл. 2-3 по счету на вкладке между 144-145; Из воспоминаний Ватагиной 2012, 116.

[116] Реставратор высшей квалификации из ВХНРЦ.

[117] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 372, л. 66.

[118] В акте отмечалось, что «на многих участках живописи не удалены грубые прописи и значительные остатки потемневшей олифы; тонировки во многих местах не соответствуют по тону; реставрационное покрытие неравномерно потемнело, а во многих местах прожухло» (Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 372, л. 67).

Для этого необходимо каждую икону обследовать в стационарных условиях и осуществить необходимый комплекс реставрационных работ[119].

В 1979 г. все иконы древнего троицкого иконостаса, с многочисленными фрагментами, впервые были систематически сфотографированы в цвете, на слайды размером 13 × 18 см, фотографом издательства «Искусство» А.П. Дорофеевым. По устному свидетельству Е.Я. Осташенко, эта фотосъемка проходила в неблагоприятных условиях в крайне сжатые сроки, что отчасти сказалось на ее результате. Впервые этот материал был частично опубликован в 1983 г. в книге В.Н. Лазарева «Русская иконопись от истоков до начала XVI века»[120]. В последующем все иконы 1420-х годов были полностью воспроизведены в цвете, почти без фрагментов, в изданиях 1996, 2003 и 2014 годов, посвященных Троице-Сергиевой лавре и ее Троицкому собору[121]. Наиболее полно, но далеко не все, эти слайды были использованы в каталоге юбилейной выставки Андрея Рублева 2010-2011 годов[122].

В 1990 г. по инициативе научного консультанта по вопросам реставрации Троице-Сергиевой лавры, бывшего сотрудника Министерства культуры СССР Л.М. Колтуновой реставраторами ВНИИР О.В. Лелековой и Ю.А. Рузавиным на некоторых рублевских иконах Троицкого собора был местами укреплен грунт, все иконы были промыты; тогда же М.М. Наумова и Н.Г. Брегман выполнили предварительные исследования красочных пигментов произведений (Лелекова 2016, 103-116). В 2000 г. теми же специалистами ГосНИИР были вновь удалены загрязнения с лицевой и тыльной сторон икон трех ярусов иконостаса и проведены более детальные исследования состояния, пигментного состава красочного слоя и подготовительного рисунка памятников (Лелекова 2016, 103-116).

Не подлежит сомнению, что необходимо полное раскрытие икон троицкого иконостаса и его новое всестороннее исследование. Однако прежде чем решать такую сложную и ответственную задачу, которая, по мнению О.В. Лелековой, еще не решалась отечественной реставрацией (Лелекова 2016, 115), следует определиться в нескольких вопросах.

Главным из них является проблема владельческой принадлежности этих икон, то есть их собственности. До 1946 г. они были записаны в инвентарь Загорского музея-заповедника, то есть находились в собственности государства. 11 и 18 апреля 1946 г. по приказу (ордеру) Комитета по делам искусств при Совете Министров РСФСР № 533 и по соответствующим актам троицкие иконы были исключены из действующего инвентаря музея и переданы в пользование Московской Патриархии. Эта и другие передачи были узаконены постановлением Совета Министров РСФСР № 577 от 20 августа 1956 г. «О передаче Московской Патриархии зданий и сооружений, расположенных на территории Троице-Сергиевой лавры в г. Загорске». Согласно этому постановлению здания, сооружения и прочее имущество лавры передавалось Московской Патриархии в бесплатное и бессрочное пользование. Заметим, все это имущество юридически продолжало оставаться общенародной собственностью, то есть собственностью государства. Никаких иных документов, надлежаще оформленных, о передаче памятников в собственность Церкви не существует. Так что ни этот иконостас, ни прочие предметы в Троицком соборе, как и сам собор, не являются собственностью ни Троице-Сергиевой лавры, ни Московской Патриархии. Добавим, что произведения такого художественного уровня, представляющие собой общенациональное и даже общемировое достояние, вообще не могут принадлежать какой-либо конфессии. Поэтому следует поставить вопрос о возвращении этого ценнейшего памятника, рассматриваемого церковными властями как свое имущество, в собственность и под контроль государства.

Очевидно, что из-за падения общего уровня профессионализма работников в нашей стране, в том числе реставраторов, и всеобщей безответственности доверить раскрытие этих памятников одному реставрационному коллективу невозможно. Их будущая расчистка может быть поручена только специальной группе, в состав которой должны входить высококвалифицированные и ответственные ре-

[119] Архив I СПМЗ, оп. 2, д. 372, л. 67.

[120] См.: Лазарев 1983, илл. 103-104 (20 иллюстраций).

[121] См.: Балдин, Манушина 1996, илл. 22-62 (41 иллюстрация); Троицкий собор ТСЛ 2003, 74-77, 88-117 (45 иллюстраций); Воронцова 2014, 9, 36-65, №№ 17-57 (42 иллюстрации).

[122] См.: Андрей Рублев 2010, илл.153, 154-165, 167-171, 173, 175-207, 396-401, 404-409 (64 иллюстрации).

ставраторы из реставрационной мастерской лавры и различных государственных организаций, причем их работа должна будет вестись под постоянным контролем специально созданной для этого комиссии, состоящей из ведущих специалистов.

Раскрытие троицких икон может быть только научно-археологическим, то есть полным. По мнению О.В. Лелековой, их *«нельзя частично промыть, частично дорасчистить, нельзя "собрать", "погасить" утраты»*, то есть затонировать и дописать для благолепного вида (как это широко распространено в церковной практике), потому что это значит подвергнуть бесценную живопись новым искажениям (Лелекова 2016, 115). В случае научного раскрытия икон значительная их часть – несколько деисусных икон, большинство праздников и все пророки – будет выглядеть не лучше, а иногда и хуже, чем сейчас «Тайная вечеря» Леонардо да Винчи, так как подлинная живопись на них сохранилась лишь фрагментарно, иногда только отдельными бесформенными пятнами или лишь в виде рисунка с подмалевком, что в соборе будет смотреться крайне неэстетично. Полностью раскрытые иконы нельзя будет возвращать в иконостас собора и по другой причине, а именно из-за условий хранения. Последние – из-за колоссальной богослужебной нагрузки на здание Троицкого собора – являются совершенно антимузейными: иконостас страдает от копоти, сквозняков, перемены влажности и температуры. Поэтому наиболее верным представляется следующее решение: чтобы привести эти иконы в порядок, необходимо изъять их из действующего храма, заменив точными копиями-реконструкциями. Об этом же еще в 1972 г. писал М.В. Алпатов: *«Необходимо позаботиться о том, чтобы иконы иконостаса Троицкого собора в Загорске, созданные учениками великого мастера и им самим, возможно, по его замыслу, были ограждены от сырости и копоти и изъяты из среды весьма опасной для их сохранности. Для этого нужно постепенно заменять их хорошо выполненными копиями… Оригиналы великих произведений должны храниться в музейных условиях»* (Алпатов 1972, 181-182)[123].

Если осуществить все указанное не достанет культуры, честности и политической воли у властей, широты кругозора, гражданской ответственности и мужества у священнослужителей, эти произведения, принадлежащие не Церкви и даже не России, а всему миру, лучше не трогать, поскольку они в своем нынешнем состоянии – под толстыми слоями загрязнений, олифы и записей – и в существующих условиях, как показало время, могут существовать долго[124].

Библиография

Алдошина 2001: Н.Е. Алдошина, Благословенный труд. Жизнь и творчество иконописца-монахини Иулиании (Марии Николаевны Соколовой) (Москва 2001).

Алпатов 1958: М.В. Алпатов, Икона «Сретения» из иконостаса Троицкого собора Троице-Сергиевой лавры. (К изучению художественного образа в древнерусской живописи). В: Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР. Т. XIV (Москва, Ленинград 1958), 557-564.

Алпатов 1972: М. Алпатов, Андрей Рублев. Около 1370-1430 (Москва 1972).

Андрей Рублев 2010: Андрей Рублев. Подвиг иконописания. К 650-летию великого художника. Каталог-альбом выставки в ГТГ. 20 декабря 2010 - 20 марта 2011 (сост. Г.В. Попов, Б.Н. Дудочкин, Н.Н. Шередега; под общ. ред. Г.В. Попова и Б.Н. Дудочкина) (Москва 2010).

Игум. Андроник (Трубачев) 2008: Игум. Андроник (А.С. Трубачев), Закрытие Троице-Сергиевой лавры и судьба мощей преподобного Сергия в 1918-1946 гг. (Москва 2008).

Анисимов 1920-1983: А.И. Анисимов, Раскрытие памятников древнерусской живописи. [1920.] В: А.И. Анисимов, О древнерусском искусстве. Сборник статей (сост. Г.И. Вздорнов) (Москва 1983), 81-103.

Иером. Арсений (Лобовиков) 1873: Иером. Арсений (В.С. Лобовиков), Исторические сведения об иконописании в Троицкой Сергиевой лавре. В: Сборник на 1873 год, изданный Обществом древнерусского искусства при Московском публичном музее. (= Сборник Общества древнерусского искусства на 1873 год) (под ред. Г. Филимонова) (Москва 1873), 119-133.

[123] Ср. с предложением О.В. Лелековой: Лелекова 2016, 115-116.

[124] Вывод О.В. Лелековой, см.: Лелекова 2016, 115, 103.

Балдин, Манушина 1996: В.И. Балдин, Т.Н. Манушина, Троице-Сергиева лавра. Архитектурный ансамбль и художественные коллекции древнерусского искусства XIV-XVII вв. (Москва 1996).

Биография Ю.А. Лебедевой 1995: Лебедева Юлия Андреевна (1893-1962). В: Государственный Русский музей. Из истории музея. Сборник статей и публикаций (сост. И.Н. Карасик, Е.Н. Петрова) (Санкт-Петербург 1995), 214.

Брюсова 1989: В.Г. Брюсова, Прекрасное – это Родина. Записки искусствоведа-реставратора (Москва 1989).

Брюсова 1995: В.Г. Брюсова, Андрей Рублев (Москва 1995).

Воронцова 1909: Л.Д. Воронцова, О реставрации церквей Троице-Сергиевой лавры по архивным документам. В: Древности. Труды Комиссии по сохранению древних памятников императорского Московского археологического общества. Посвящаются памяти ее основателя графа А.С. Уварова (изданы под ред. И.П. Машкова), т. III (Москва 1909), 323-334.

Воронцова 2014: Л.М. Воронцова, Иконы и фрески Троицкого собора Троице-Сергиевой лавры. Сергиев Посад (Москва, Сергиев Посад 2014).

Воспоминания Ватагиной 2012: Воспоминания И.В. Ватагиной. В: Иконописец Ирина Васильевна Ватагина. 1924-2007. Сборник материалов. (сост. В.Н. Воробьев) (Москва 2012), 15-35.

Гаганова 2012: М.А. Гаганова, Из истории формирования негатеки Сергиево-Посадского музея-заповедника: 1918-1941 гг. В: Троице-Сергиева лавра в истории, культуре и духовной жизни России. Роль Сергиево-Посадского музея-заповедника в сохранении, изучении, популяризации и развитии историко-художественного наследия Троице-Сергиевой лавры. Материалы VII международной конференции в Сергиево-Посадском государственном историко-художественном музее-заповеднике, 23-25 сентября 2010 года (Сергиев Посад 2012), 126-137.

Голейзовский 2017: Н.К. Голейзовский, «Троица» – Андрея Рублева? Хронология, сохранность, атрибуция. В: Вестник Университета Дмитрия Пожарского» (Москва 2017), № 2(6). Русь, Россия и великое княжество Литовское. Из истории политической и социокультурной жизни Восточной Европы в XIII-XVI вв., 48-80 [URL: http://publisher.usdp.ru/upload/medialibrary/Вестник_6_электронное%20издание.pdf (обращение 25.01.2018)] .

Грабарь 1947: И.Э. Грабарь, Реставрационные работы и связанные с ними открытия памятников искусства. В: Юбилейный сборник, посвященный 30-летию Великой Октябрьской социалистической революции, ч. 2 (Москва, Ленинград 1947), 743-769.

Гурьянов 1906: В.П. Гурьянов, Две местные иконы св. Троицы в Троицком соборе Свято-Троицко-Сергиевой лавры и их реставрация (Москва 1906).

Данилина 2000: Г.Я. Данилина, Николай Андреевич Баранов (по материалам архива, собранного В.В. Барановым). В: Искусство христианского мира. Сборник статей факультета церковных художеств Православного Свято-Тихоновского богословского института, вып. 4. К 2000-летию Рождества Христова (Москва 2000), 342-348.

Демина 1956: Н.А. Демина, Черты героической действительности XIV-XV веков в образах людей Андрея Рублева и художников его круга. В: Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР, т. XII (Москва, Ленинград 1956), 311-324.

Демина 1972: Н.А. Демина, Праздничный ряд иконостаса Троицкого собора Троице-Сергиева монастыря. В сб.: Н.А. Демина, Андрей Рублев и художники его круга (Москва 1972), 82-165.

Дудочкин 2000: Б.Н. Дудочкин, Андрей Рублев. Материалы к изучению биографии и творчества (Москва 2000).

Дудочкин 2002: Б.Н. Дудочкин, Андрей Рублев. Биография. Произведения. Источники. Литература. В: Труды ЦМиАР, т. II. Художественная культура Москвы и Подмосковья XIV - начала XX века. Сборник статей в честь Г.В. Попова. (По материалам научной конференции «Художественные центры Подмосковья. К 600-летию Успенского собора на Городке в Звенигороде» в Центральном музее древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева и Звенигородском историко-архитектурном и художественном музее 14-16 декабря 1999 года) (Москва 2002), 300-421.

Дудочкин 2003: Б.Н. Дудочкин, Рублев. В: Словарь русских иконописцев XI-XVII веков (ред.-сост. И.А. Кочетков) (Москва 2003), 539-558.

Дудочкин 2012: Б.Н. Дудочкин, История реставрации древнего иконостаса Троицкого собора Троице-Сергиевой лавры. В: Троице-Сергиева лавра в истории, культуре и духовной жизни России. Материальные свидетельства духовной культуры. VIII международная конференция. Сергиево-Посадский государственный историко-художественный музей-заповедник. 3-5 октября 2012 г., Сергиев Посад. Тезисы докладов (Сергиев Посад 2012), 13-15.

Дудочкин, Попов 2010: Б.Н. Дудочкин, Г.В. Попов, От составителей. В: Андрей Рублев. Подвиг иконописания. К 650-летию великого художника. Каталог-альбом выставки в ГТГ. 20 декабря 2010 - 20 марта

2011 (сост. Г.В. Попов, Б.Н. Дудочкин, Н.Н. Шередега; под общ. ред. Г.В. Попова и Б.Н. Дудочкина) (Москва 2010), 2010, 15-27.

Иванова 2012: И.А. Иванова, Мой музей. Страницы воспоминаний о первых десятилетиях становления Музея имени Андрея Рублева (под редакцией Б.Н. Дудочкина и М.Н. Иващук (Ивановой), с предисловием Г.В. Попова) (Москва 2012).

Из воспоминаний Ватагиной 2012: Из воспоминаний И.В. Ватагиной. В: Иконописец монахиня Иулиания (М.Н. Соколова). Посвящается 30-летию со дня кончины. Книга-альбом (авт.-сост. Н.Е. и А.Е. Алдошины) (Москва 2012), 116.

Иконописец монахиня Иулиания 2012: Иконописец монахиня Иулиания (М.Н. Соколова). Посвящается 30-летию со дня кончины. Книга-альбом (авт.-сост. Н.Е. и А.Е. Алдошины) (Москва 2012).

Кузнецова 2004: Т.В. Кузнецова, «Троица» Андрея Рублева как музейный экспонат (1918-1929 гг.). В: Троице-Сергиева лавра в истории, культуре и духовной жизни России. Материалы III международной конференции в Сергиево-Посадском государственном историко-художественном музее-заповеднике, 25-27 сентября 2002 г. (Сергиев Посад 2004), 328-339.

Кузнецова, Дудочкин 2010: Т.В. Кузнецова, Б.Н. Дудочкин, Царские врата с изображением Благовещения и четырех евангелистов… Из иконостаса Троицкого собора Троице-Сергиева монастыря. В: Андрей Рублев. Подвиг иконописания. К 650-летию великого художника. Каталог-альбом выставки в ГТГ. 20 декабря 2010 - 20 марта 2011 (сост. Г.В. Попов, Б.Н. Дудочкин, Н.Н. Шередега; под общ. ред. Г.В. Попова и Б.Н. Дудочкина) (Москва 2010), 390-392, кат. 24.

Куценко 1995: Е.В. Куценко, Всероссийская академия художеств в Загорске. В: Сообщения Сергиево-Посадского историко-художественного музея-заповедника. 1995 (сост. и отв. ред. Т.Н. Манушина) (Москва 1995), 107-123.

Лазарев 1955: В.Н. Лазарев, Андрей Рублев и его школа. В: История русского искусства (под общ. ред. И.Э. Грабаря, В.С. Кеменова и В.Н. Лазарева) [В 12 т.], т. III (Москва 1955), 102-186.

Лазарев 1966: В.Н. Лазарев, Андрей Рублев и его школа (Москва 1966).

Лазарев 1983: В.Н. Лазарев, Русская иконопись от истоков до начала XVI века (Москва 1983)

Лебедева 1960: Ю. Лебедева, Андрей Рублев и живопись Москвы первой половины XV века. Искусство 9, 1960, 64-71.

Лебедева 1968: Ю.А. Лебедева, Андрей Рублев и живопись XV века. В: Троице-Сергиева лавра. Художественные памятники (под общ. ред. Н.Н. Воронина и В.В. Косточкина) (Москва 1968), 77-93.

Лелекова 2000: О.В. Лелекова, Консервация и исследование иконостаса Троицкого собора Троице-Сергиевой лавры. В: Троице-Сергиева лавра в истории, культуре и духовной жизни России. II Международная конференция. Сергиево-Посадский государственный историко-художественный музей-заповедник. Троице-Сергиева лавра. Московская духовная академия и семинария. 4-6 октября 2000 г., Сергиев Посад. Тезисы докладов (Сергиев Посад 2000), 50-52.

Лелекова 2016: О.В. Лелекова, Материалы к изучению иконостаса из Троицкого собора Троице-Сергиевой лавры. В: Археология искусства. Сборник статей и материалов памяти Ольги Владимировны Лелековой (1932-2015) (сост. Г.И. Вздорнов при участии Л.А. Лупушор и Е.В. Предеиной) (Москва 2016), 103-116.

Макаровская 1995: Г.А. Макаровская, К вопросу о реставрации архитектурного ансамбля Троице-Сергиевой лавры в 1920-1990 гг. В: Сообщения Сергиево-Посадского историко-художественного музея-заповедника. 1995 (сост. и отв. ред. Т.Н. Манушина) (Москва 1995), 88-106.

Нерадовский 1960: П.И. Нерадовский, Реставрация древней стенописи Троицкого собора Троице-Сергиевой лавры. В: Памятники культуры. Исследования и реставрация, т. 2 (Москва 1960), 139-170.

Николаева 1977: Т.В. Николаева, Древнерусская живопись Загорского музея. Каталог (Москва 1977).

Олсуфьев 1920: Ю. Олсуфьев, Опись икон Троице-Сергиевой лавры до XVIII века и наиболее типичных XVIII и XIX веков (Сергиев 1920).

Осташенко 2005: Е.Я. Осташенко, Андрей Рублев. Палеологовские традиции в московской живописи конца XIV - первой трети XV века (Москва 2005).

Осташенко 2012: Е.Я. Осташенко, Иконостас Троицкого собора Троице-Сергиевой лавры около 1425 года. К вопросу о стиле икон. В: Древнерусское искусство. [Сб. ст. Т. 27.] Искусство средневековой Руси и Византии эпохи Андрея Рублева. К 600-летию росписи Успенского собора во Владимире. Материалы Международной научной конференции 1-2 октября 2008 г. (ред.-сост. Э.С. Смирнова) (Москва 2012), 134-160.

Письма Грабаря 1917-1941: Игорь Грабарь, Письма. 1917-1941 (ред.-сост., авт. введ. и комм. Н.А. Евсина, Т.П. Каждан) (Москва 1977).

Письма Грабаря 1941-1960: Игорь Грабарь, Письма. 1941-1960 (ред.-сост., авт. введ. и комм. Н.А. Евсина, Т.П. Каждан) (Москва 1983).

Плугин 1980: В.А. Плугин, Загорск. В: Города Подмосковья. В 3-х кн. (отв. ред. В.Л. Янин). Кн. 2. Северное и восточное Подмосковье (Москва 1980), 180-190.

Реставрация памятников в Загорске 1944: Реставрация памятников в Загорске. Здесь жил и работал Андрей Рублев. В: Вечерняя Москва, 23 октября 1944.

Рославский 2004: В.М. Рославский, Становление учреждений охраны и реставрации памятников искусства и старины в РСФСР. 1917-1921 гг. Игорь Грабарь и реставрация (Москва 2004).

Троицкий собор ТСЛ: Троицкий собор Троице-Сергиевой лавры. (Сергиев Посад 2003).

Филатов 2001: В.В. Филатов, [Выступление на торжественном собрании в честь 100-летия со дня рождения монахини Иулиании (М.Н. Соколовой) в Московской Духовной академии 21 ноября 1999 года с воспоминаниями об обследовании состояния икон древнего иконостаса Троицкого собора Троице-Сергиевой лавры в 1969 году и об их реставрации М.Н. Соколовой и В.О. Кирикова в 1970-1972 годах.] В: Н.Е. Алдошина, Благословенный труд. Жизнь и творчество иконописца-монахини Иулиании (Марии Николаевны Соколовой) (Москва 2001), 47-48.

Филатов 2008: В.В. Филатов, Пятнадцать лет и пятнадцать дней. ГЦХРМ. 1945-1961. Воспоминания. К 90-летию ВХНРЦ имени академика И.Э. Грабаря (Москва 2008).

Юбилей Андрея Рублева в Загорске 1960: О цикле юбилейных мероприятий, проводимых Загорским музеем-заповедником в связи с празднованием 600-летнего юбилея со дня рождения Андрея Рублева. В: Вечерний Ростов, 28 мая 1960.

Lebedewa 1962: J.A. Lebedewa, Andrei Rubljow und seine Zeitgenossen (Dresden 1962).

Vassilieva 1954: I. Vassilieva [= Ivanova], Andrei Rublyov Exhibition. VOKS bulletin, No 5(88), september-october 1954, 93-96.

Istoricul restaurării catapetesmei lui Andrei Rubliov şi a meşterului Daniil în jurul anului 1425 din catedrala *Sfânta Treime* din Lavra *Sfânta Treime a Sf. Serghie din Radonej*

Cuvinte-cheie: Lavra *Sfânta Treime a Sf. Serghie din Radonej*, catedrala *Sfânta Treime,* iconostas, Andrei Rubliov, restaurarea icoanelor, documente de arhivă.

Rezumat: Articolul de faţă ne propune pentru prima dată o examinare detaliată a istoriei de renovare şi restaurare a icoanelor din catapeteasma catedralei *Sfânta Treime* din Lavra *Sfânta Treime* a *Sf. Serghie din Radonej*, realizate de către Andrei Rubliov, iconarul Daniil şi ucenicii lor, în jurul anului 1425. Cunoaşterea acestei istorii ne permite să estimăm just valoarea icoanelor date. Acest proces de cercetare are la bază multiple documente de arhivă, identificate de autor, precum şi cercetarea vizuală a picturii şi rezultatele investigaţiilor tehnologice ale icoanelor pe parcursul anilor 1990-2000.

În perioada de până la revoluţia rusă din 1917, icoanele au fost renovate de trei ori – în 1635, în 1777-1778 şi în 1834; intervenţii parţiale s-au efectuat în anii 1860, 1904-1905. Un grav prejudiciu s-a adus picturii în secolul al XVII-lea, peste aceasta fiind aplicate ulterior multiple straturi picturale.

În anul 1918, din iniţiativa Comisiei din întreaga Rusie de conservare şi descoperire a monumentelor de artă veche, începe pretinsa restaurare ştiinţifică care va continua, cu mici întreruperi, până în anul 1948. În perioada cuprinsă între sfârşitul anului 1918 şi începutul anului 1920 în restaurarea icoanelor erau implicaţi mai mulţi meşteri ai Comisiei; în perioada 1924-1931 activează restauratorul N.A. Baranov; în anii 1940-1941 rolul central în acest proces i-a revenit restauratorului I.I. Suslov, asistat de fraţii I.A. şi N.A. Baranov; între 1944-1946 lucrările erau efectuate de N.A. Baranov. O restaurare de înaltă calitate a icoanelor a fost efectuată în perioada 1940-1941.

Este absolut necesară o amplă intervenţie ştiinţifico-arheologică în icoanele din catedrala *Sf. Treime*, precum şi o examinare complexă a catapetesmei. Aceasta se poate realiza doar prin implicarea comună a autorităţilor statului şi ale Bisericii. În caz contrar, mai bine să nu fie atinse aceste opere ce nu aparţin nici Bisericii, nici Rusiei, dar lumii întregi; pentru că sub straturile de depuneri, de răşină şi de repictări sub care se află acum, după cum a demonstrat timpul, ele pot exista încă mult timp.

Lista ilustraţiilor:

1. Starea icoanei *Sf. Arhanghel Mihail* după operaţiunea de curăţare din 1919. Fotograf G.Ya. Aryakas, cca 1 noiembrie 1924.
2. Capul arhanghelului în procesul operaţiunii de curăţare din anul 1919. Detaliu. Icoana *Sf. Arhanghel Mihail*. Fotograf I.N. Alexandrov, 1919.
3. Suprafaţă descoperită în urma intervenţiilor de probă de pe veşmintele şi aripa dreaptă a arhanghelului. Detaliu. Icoana *Sf. Arhanghel Gavriil*. Fotograf P.L. Pendrie, 5 iunie - 6 septembrie 1926.
4. Capul mucenicului în procesul operaţiunii de curăţare. Detaliu. Icoana *Marele Mucenic Gheorghe*. Fotograf P.L. Pendrie, 1928.

5. Capul proorocului Ieremia (?) în diverse repictări (preponderent sec. al XIX-lea). Detaliu. Icoana Proorocii Ieremia (?) şi Ghedeon (?) Imagini din iarna-primăvara anului 1946 (?). Arhiva I a Muzeului Serghiev Posad, lista 2, d. 85, 66.
6. Proorocul Ghedeon (?) după înlăturarea ferecăturii. Detaliu. Icoana Proorocii Ieremia (?) şi Ghedeon (?). Imagini din 5 iulie 1945.
7. Proorocul Ghedeon (?) în procesul operaţiunii de curăţare a repictărilor din sec. al XIX-lea. Detaliu. Icoana Proorocii Ieremia (?) şi Ghedeon (?). Imagini din 5 iulie 1945.
8. Proorocul Ghedeon (?) Strat pictural din sec. al XIX-lea cu suprafeţe curăţate ce corespund sec. XVIII-XVII (pe filacter) şi pe fondul original (stânga). Detaliu. Icoana Proorocii Ieremia (?) şi Ghedeon (?). Imagini din toamna-iarna 1945 (?). Arhiva I a Muzeului Serghiev Posad, lista 2, d. 85, 57.
9. Proorocul Ghedeon (?) Strat pictural din sec. al XIX-lea cu fragmente (?) de pictură din sec. XVIII-XVII cu descoperirea aproape integrală a stratului original pe filacter şi pe fond. Detaliu. Icoana Proorocii Ieremia (?) şi Ghedeon (?). Imagini din iarna-primăvara 1946 (?). Arhiva I a Muzeului Serghiev Posad, lista 2, d. 85, 61.
10. Icoana *Înălţarea Domnului* în procesul operaţiunii de curăţare. Imagini sfârşitul anului 1944 - începutul anului 1945.
11. Începutul montării icoanelor în catapeteasma catedralei *Sfânta Treime* a Lavrei *Sfânta Treime a Sf. Serghie din Radonej*. 30 august 1945. Fotograf Yu.A. Lebedeva.

The History of Restoration of an Iconostasis by Andrey Rublev and the monk Daniel in the Trinity Cathedral of the Trinity Sergius Lavra

Keywords: Trinity Sergius Lavra, Trinity Cathedral, iconostasis, Andrey Rublev, restoration of icons, archival documents.

Abstract: This article traces in detail, for the first time, the history of repainting and the restoration of icons of the iconostasis of the Trinity Cathedral (the Trinity Sergius Lavra), created around 1425 by Andrey Rublev, the monk Daniel, and their pupils. It is based on numerous, previously unpublished archival documents, visual analysis of painting, and the results of technological studies conducted in 1990 and 2000.

The icons were repainted in 1635, 1777-1778, and 1834 – doing damage to the original; a small restoration was done in 1860 and 1904-1905. The most damaging were works of the 17th century; the subsequent repainting was done over the existing layers.

The so-called academic restoration of the icons begun in 1918, and it continued intermittently until 1948: in the late 1918 - early 1920, by restorers from the All-Russian Committee for Restoration of Old Artworks; in 1924-1931, by the restorer N.A. Baranov; in 1940-1941, under the lead of the Moscow restorer I.I. Suslov, aided by brothers I.A. and N.A. Baranov; in 1944-1946, by N.A. Baranov. A fairly high level of scientific restoration was conducted only during 1940-1941.

The icons of the Trinity Cathedral iconostasis require a complete scientific and archeological uncovering, following their comprehensive scholarly study. These icons do not belong to the Church or even Russia, but to the whole world, and if the lack of culture, honesty, and political will of authorities, breadth of outlook, civic responsibility, and courage of the clergy prevents to accomplish the needed tasks, it is better to leave the icons in their current state – beneath thick layers of grime, oil varnish, and repainting – and under current conditions, since, as time has shown, they can exist in such conditions for a long time.

List of illustrations:

1. The icon “Archangel Michael” after cleaning in 1919. Photographer G.Ya. Aryakas, ca. November 1, 1924.
2. Head of the archangel during the uncovering in 1919. Detail of the icon “Archangel Michael.” Photographer I.N. Alexandrov, 1919.
3. Part of a layer-by-layer test uncovering on a fragment of the clothing and wing on the right of the archangel. Detail of the icon “Archangel Gabriel”. Photographer P.L. Pendrie, June 5 - September 6, 1926.
4. Head of the martyr during the uncovering. Detail of the icon “Great Martyr George”. Photographer P.L. Pendrie, 1928.
5. Head of the prophet Jeremiah (?) in the repainting from various eras (primarily the 19th century). Detail of the icon “Prophets Jeremiah (?) and Gideon (?)”. Photograph, winter - spring of 1946 (?). Archive I of the Sergiev Posad Museum, list 2, file 85, 66.
6. Prophet Gideon (?) after removal of the revetment prior to restoration. Detail of the icon “Prophets Jeremiah (?) and Gideon (?)”. Photograph from July 5, 1945.
7. Prophet Gideon (?) during uncovering of a 19th-century repainting. Detail of the icon “Prophets Jeremiah (?) and Gideon (?)”. Photograph, August 5, 1945.

8. Prophet Gideon (?) in a 19th-century repainting with uncovered fragments of the repaintings from the 17th-18th centuries (primarily on the scroll) and the original background (left). Detail of the icon "Prophets Jeremiah (?) and Gideon (?)". Photograph, autumn - winter of 1945 (?). Archive I of the Sergiev Posad Museum, list 2, file 85, 57.
9. Prophet Gideon (?) in a 19th-century repainting with fragments (?) of art from the 17th-18th centuries, with the original layer of the scroll and the background almost completely uncovered. Detail of the icon "Prophets Jeremiah (?) and Gideon (?)". Photograph, winter - spring of 1946 (?). Archive I of the Sergiev Posad Museum, list 2, file 85, 61.
10. Icon of the *Ascension* during uncovering. Photograph, late 1944 - early 1945.
11. Beginning of the installation of the icons in the iconostasis of the Trinity Cathedral of the Trinity Sergius Lavra on August 30, 1945. Photographer Yu.A. Lebedeva.

Сокращения

Архив I СПМЗ	Архив отдела учета СПМЗ
Архив II СПМЗ	Производственный архив научной части СПМЗ
Архив III СПМЗ	Научный архив СПМЗ
ВНИИР	Всесоюзный научно-исследовательский институт реставрации (1979-1992, с 1992 – ГосНИИР), Москва
ВХНРЦ	Всероссийский художественный научно-реставрационный центр имени академика И.Э. Грабаря, Москва
Главнаука	Главное управление научными, научно-художественными и музейными учреждениями Наркомпроса РСФСР (1921-1930)
ГНИМА	Государственный научно-исследовательский музей архитектуры имени А.В. Щусева, Москва
ГосНИИР	Государственный научно-исследовательский институт реставрации, Москва
ГРМ	Государственный Русский музей, Санкт-Петербург
ГТГ	Государственная Третьяковская галерея, Москва
ГЦХРМ	Государственная центральная художественно-реставрационная мастерская (1944-1966, с 1966 – ГЦХНРМ, с 1974 – ВХНРЦ), Москва
ЗИХБАРМ	Загорский государственный историко-художественный, бытовой и антирелигиозный музей (1930-1940, с 1940 – ЗИХМЗ)
ЗИХМЗ	Загорский государственный историко-художественный музей-заповедник (1940-1991, с 1991 – СПМЗ)
МиАР	Музей имени Андрея Рублева (с 1987 – ЦМиАР), Москва
Мособлисполком	исполнительный комитет Московского областного Совета народных депутатов (1929-1991)
Наркомпрос РСФСР	Народный комиссариат просвещения РСФСР
ОР	отдел рукописей
РГАДА	Российский государственный архив древних актов, Москва
СИХМ	Сергиевский историко-художественный музей (1920-1929, с 1929 – СИХБАРМ, с 1930 – ЗИХБАРМ, с 1940 – ЗИХМЗ, с 1991 – СПМЗ)
СНК РСФСР	Совет народных комиссаров Российской Советской Федеративной Социалистической Республики (1919-1946)
СНК СССР	Совет народных комиссаров Союза Советских Социалистических Республик (1923-1946)
СПМЗ	Сергиево-Посадский государственный историко-художественный музей-заповедник
ТСЛ	Троице-Сергиева лавра, Сергиев Посад
ЦГА Москвы	Центральный государственный архив города Москвы
ЦГАМО	Центральный государственный архив Московской области, Москва
ЦГРМ	Центральные государственные реставрационные мастерские (1924-1934), Москва
ЦМиАР	Центральный музей древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева, Москва

04.03.2019

Борис Дудочкин, Центральный музей древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева, Андроньевская площадь, 10, 105120 Москва, Российская Федерация, https://orcid.org/0000-0002-6509-9625, e-mail: dudochkin.bn@yandex.ru

O ICOANĂ REPICTATĂ DIN COLECȚIILE MUZEULUI NAȚIONAL DE ARTĂ AL ROMÂNIEI

Emanuela Cernea
Adelaida Chiroșca

Cuvinte-cheie: Muzeul Naţional de Arta al României, Maica Domnului din Ahtârka, Maica Domnului din Kazan, Maica Domnului din Kaplunovka, Maica Domnului Îndurerata, Golgota, Slobojanščina, Mănăstirea Putna, resturare, ferecătură, Bătălia de la Poltava, regimentul din Ahtârka, cazaci, husari.

În patrimoniul Muzeul Naţional de Artă al României, printre icoanele de provenienţă târzie, se păstrează o colecţie de icoane ce evocă chipul Maicii Domnului Îndurerata. Icoane mari şi mici, pe lemn şi pe sticlă, în care se atestă diverse interpretări ale unui subiect trist din istoria omenirii – drama crucificării. Una dintre icoane, însoţită de o ferecătura impresionantă, reprezintă o compoziţie iconografică cunoscută cu numele Maica Domnului din Ahtârka (fig. 1)[1]. Astfel, în prim-plan este redată imaginea schematică a muntelui Golgota şi crucea cu Iisus Hristos răstignit. În spatele Golgotei este înfăţişat chipul Maicii Domnului cu mâinile unite în rugăciune şi ochii îndreptaţi spre cel ce priveşte. Pe bara superioară a crucii, pe o placă metalică, se desluşesc siglele ruseşti (И)*Н ЦИ* din acrostihul biblic *Иисус Назарянин Царь Иудейский* / INRI – Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum, precum şi monograma Mântuitorului **ІС ХС** / IS HS. Pe latura de sus a ramei, în două medalioane rotunde, s-a înscris monograma Maicii Domnului **МР ѲУ**, iar pe cea de jos – o inscripţie care anunţă că această icoană reprezintă *Imaginea şi măsura icoanei Maicii Domnului din Ahtârka, care s-a revelat în anul 1739* **(Изображеніе и мѣра Ахтірскиѧ иконы Б(о) гоматєрния котораѧ явилас(ь) въ 1739 годѹ)**. În centrul legendei s-a gravat stema Rusiei – acvila bicefală triplu încoronată cu sceptru şi glob cruciger în gheare. Pe ferecătură se disting patru poansoane, dintre care unul conţine titlul metalului – 82, celelalte – siglele gravorilor *ІГ*

1. Maica Domnului din Ahtârka (cu ferecătură). Rusia, sec. XVIII. Muzeul Naţional de Artă al României, inv. nr. 739/12082.

(IG), *МГ (MG)*, *ПВ (PV)*, acestea fiind dispuse în dreapta nimbului Preacuratei şi pe muchia de jos a ferecăturii. Ferecătura, frumos lucrată, este împodobită cu ornamente vegetele stilizate, garnisite cu decoruri perlate pe borduri. Gravate pe veşmintele Preacuratei, pe nimbul ei şi pe dublul chenar care încadrează personajele centrale, acestea conferă ferecăturii o valoare deosebită. Nimbul detaşabil al Maicii Domnului este prevăzut pe centru cu o floare înmugurită, gata să se deschidă care, împreună cu cele două stelele în opt raze de pe umeri, simbolizează neprihănirea Fecioarei. Chipul Mântuitorului, acoperit la mijloc cu un linţoliu, este încununat de aureola în care se disting braţele crucii cu siglele *w o n* – iniţialele expresiei *Cel ce este* (Exodul: 3, 13-14).

[1] Muzeul Naţional de Artă al României, inv. nr. 739/12082.

1. Maica Domnului din Ahtârka (cu ferecătură). Rusia, sec. XVIII. Muzeul Naţional de Artă al României, inv. nr. 739/12082.

3. Maica Domnului din Kazan. Rusia, sec. XVIII. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, inv. nr. 23384-92 (foto I. Foca).

La înlăturarea ferecăturii s-a observat că icoana este foarte degradată, suferind multiple intervenţii asupra picturii originale, unele chiar cu scopul de a o adapta la dimensiunile şi tematica ferecăturii din argint aurit. Pictura originală, databilă în secolul XIX, reda un alt tip iconografic celebru, acela al Maicii Domnului din Kazan (fig. 2). Pentru ca în golurile ferecăturii să poată fi „citite" fragmentele specifice tipului iconografic al Maicii Domnului de la Ahtârka, icoana originală – de o execuţie tehnică şi artistică deosebită – a fost repictată grosolan în aceste zone. Mai mult decât atât, pentru că blatul de lemn al icoanei era puţin mai mare decât ferecătura, acesta a fost tăiat în partea de sus şi pe lateral cu 21 şi, respectiv, cu 33 de mm, întreaga imagine deplasându-se spre stânga. Pe icoană, în partea stângă, s-a inscripţionat neglijent textul: *Restavrat / p. M S Regina Elisabeta / cap. Jg. Bogatsky / Bucureşti / 1938 Aprilie 25,* executat cu acelaşi creion cu care s-au „corectat" şi chipurile Fecioarei şi al Mântuitorului.

Icoana dată, deşi nu este una dintre icoanele cele mai valoroase din colecţia Muzeului Naţional de Artă al României, ridică o serie întreagă de provocări care merită a fi puse în discuţie.

Prima observaţie pe care a furnizat-o chiar informaţia înscrisă pe icoană a fost aceea că un personaj cu nume de o rezonanţă slavă – Căpitanul Ig. Bogatsky – este prezent la Bucureşti în anul 1939. Numele personajului, ca şi tema icoanei, încurajează identificarea acestuia în primul val de migraţie în România din preajma sovietizării Basarabiei şi Bucovinei de Nord. Se prea poate ca pretinsul restaurator, acest căpitan Bogatsky, să fi adus cu el în România atât icoana, cât şi ferecătura de argint care, nu se ştie exact în ce împrejurări, a ajuns anterior anului 1949 în colecţia Muzeului de Artă şi Arheologie „Carol I" din Bucureşti.

Următorul subiect se referă la modelul imaginii originale şi cât de reuşită a fost alegerea tipului iconografic Maica Domnului din Kazan pentru reconstituirea celui al Maicii Domnului din Ahtârka. Revelarea icoanelor menţionate a avut loc la o distanţă de 160 de ani una de alta, icoana Maicii Domnului din Kazan fiind descoperită în anul 1579, cea a Maicii Domnului de la Ahtârka – în 1739.

Icoana originală reprezintă un tip iconografic revelat în oraşul Kazan, cu o compoziţie iconografică distinctă şi un chip al Fecioarei minunat dar, după cum afirmă unii cercetători, necunoscut pentru acele timpuri (Мюлер 2004) (fig. 3). În

imagine Fecioara se reprezenta bust, cu conturul feţei rotunjit, ochii înţelepţi şi miloşi. Îşi apleacă capul spre Prunc, îndreptându-şi privirea îndurerată spre El, gest păstrat şi în copiile timpurii ale icoanei. Chipul Pruncului, de o frumuseţe sublimă, este redat în picioare, frontal, cu mâna stângă ascunsă sub himation, cu dreapta binecuvântând cu două degete, gestul fiind unul incert (Хафизов 2004). Icoana va ajunge să fie foarte populară, copiile târzii deviind uneori de la însuşirile modelului original – în ele Maica Domnului fiind reprezentată până la mijloc, întorcându-şi privirea spre cel ce se roagă. Chipul ei poate fi uneori marcat de trăiri intense, alteori este mai destins, mai duios.

Repictarea urmăreşte sugerarea unui model iconografic revelat în anul 1739, în localitatea Ahtârka, gubernia Harkov (regiunea Sumî, Ucraina), în care Maica Domnului este redată în chip de tânără fecioară, cu părul lung şi capul descoperit, stând cu mâinile în rugăciune în spatele Golgotei, pe care este redat Iisus Hristos răstignit pe cruce (fig. 4). Unii cercetători semnalează apariţia acestei imagini în secolul al XVII-lea, ea însoţind husarii unguri în cadrul campaniilor militare. Aduse de originarii din Ucraina de pe malul drept al Niprului, imaginile cu Maica Domnului care se roagă, specifice catolicilor, devin foarte populare în Kiev şi în Ucraina de pe malul stâng al Niprului (Юрченко). Specialiştii afirmă că modelul icoanei revelată la Ahtârka este de tradiţie occidentală, de aici şi atributele ei care corespundeau simbolurilor occidentale de pietate, cum ar fi capul descoperit al Fecioarei, părul ei lung şi ondulat, gestul mâinilor unite în rugăciune (Шулик 2007). Despre originile ei apusene menţiona şi Paul de Alep, consemnând în memoriile sale despre meşterii cazaci care utilizau în icoanele lor *frumuseţile feţelor şi culorile veşmintelor de la pictorii franci şi leşi* (Юрченко, 2014). Tot în acest context este de menţionat că zugravii ucraineni s-au inspirat foarte mult din gravurile Bibliei lui Piscator, editată la Amsterdam în 1650, foarte populară în Ucraina în acele timpuri. În secolul XVIII în Ucraina sunt semnalate două gravuri în lemn care evocă chipul Maicii Domnului de la Ahtârka, imaginile redând aproape întocmai originalul (Шпак 2006, 71, 123). În aceeaşi ordine de idei unii cercetătorii înaintează ipoteza că imaginea a fost inspirată din gravurile cu chipul Mariei Magdalena (Гриднева 2011, 54), alţii, susţinând această idee, concretizează că în aceste imagini Maria Magdalena era reprezentată în faţa

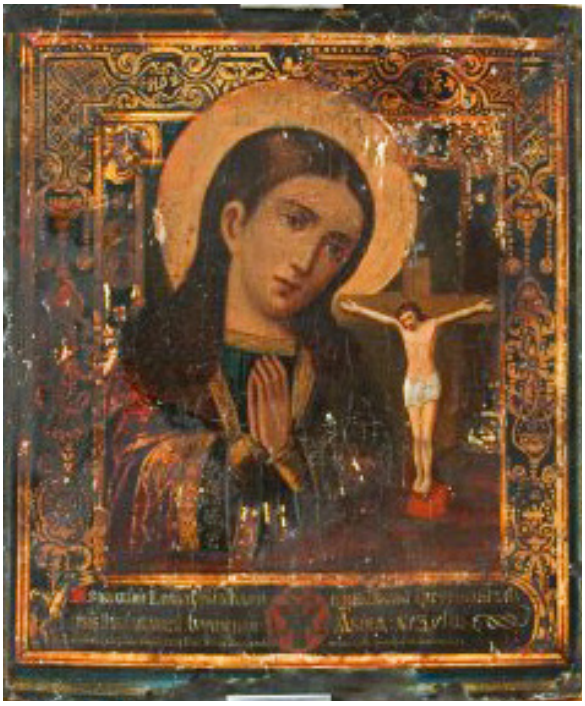

4. Maica Domnului din Ahtârka. Rusia, Mihail Ivanov, 1768. Muzeului de Artă din or. Sumî (după: Юрченко 2014).

Răstignirii. Din lipsa unei inscripţii ce ar denumi personajele de pe icoană, chipul Mariei Magdalena a fost interpretat drept cel al Fecioarei Maria din scena Bocetul Maicii Domnului, compoziţiile iconografice ulterioare păstrând însuşirile imaginii originale – capul descoperit, părul lung, gestul mâinilor (Хохлова 2009, 145). Străină iconografiei ortodoxe orientale, această icoană însă nu lipseşte din codicele bisericeşti (Сушко 2011).

În locul de revelare a icoanei se va înălţa o biserică de piatră cu hramul *Acoperământul Maicii Domnului*, ctitorită la început de cazacii F. Kacenovsky şi I. Lesevitzky, ajutaţi ulterior şi de aristocraţii Şeremitiev, Panin, Cernâşev, dar şi de împărăteasa Elisabeta, care va dona, în anul 1753, 2000 de ruble. Lăcaşul va fi sfinţit în anul 1768, devenind unul dintre cele mai venerate lăcaşe din Slobojanščina (Чекмарёв 2014). Aici icoana revelată la Ahtârka se va păstra ani la rând, urmele ei pierzându-se pe la începutul secolului XX. În anul 1844, în ajunul sărbătorii Sf. Treime, a fost instituită procesiunea religioasă Drumul Crucii, icoana din Catedrala *Acoperământul Maicii Domnului* din Ahtârka fiind dusă spre Mănăstirea *Sf. Treime,* situată la o distanţă de 4 km de oraș şi restituită înapoi de sărbătoarea Duminica Tuturor Sfinţilor (Ливцов 2014).

Din descrierile schemelor iconografice pare că, pentru reconstituirea modelului solicitat, alegerea unei icoane de tipul Maica Domnului din Kazan n-a fost întâmplătoare, elementele compoziţionale potrivindu-se, la prima vedere, cu imaginea care urma să fie repictată. Chipul Fecioarei din icoana originală, care ocupă aproape întregul câmp, capul ei aplecat puternic, faţa îndurerată, sunt expresii ce se regăsesc şi în icoana Maicii Domnului de la Ahtârka. La fel şi chipul Pruncului, redat nu în braţele Maicii dar alături de ea, permitea reconstituirea imaginii solicitate. În acelaşi rând este de menţionat că Fecioara din imaginea în care s-a intervenit nu mai priveşte spre Fiul răstignit, cum o vedem în icoana revelată la Ahtârka, ci îl fixează cu privirea pe cel ce se roagă. Expresiile dramatice de pe chipul Maicii Domnului din Kazan diferă de cele din icoana Maicii Domnului din Ahtârka, aici tristeţea Fecioarei fiind mai potolită, mai duioasă. Mâinile Preacuratei, adăugate picturii originale, în deschizătura maforionului par desprinse de corpul acesteia, părul despletit, aranjat neglijent pe frunte, este repictat peste maforion, toate aceste completări afectând imaginea Maicii Domnului. A fost schimonosit şi chipul Mântuitorului, peste care s-a improvizat o răstignire, din care lipseşte chiar crucea, aşa încât Iisus Hristos pare că planează în aer. Cu toate că suprafeţele repictate se încadrează perfect în decupajele ferecăturii, buclele nonşalante ale Fecioarei, în raport cu faţa ei marcată de durere, creează un contrast bizar. Toate aceste „plăsmuiri" devin şi mai caraghioase privite direct pe suprafaţa icoanei, şi nu doar în golurile ferecăturii.

Un alt subiect care merită abordat reiese din istoriile de manifestare ale icoanelor revelate în localităţile Kazan şi Ahtârka. Popularitatea de care s-au bucurat copiile acestor imagini departe de zonele de revelare, alimentează ideea că întâlnirea lor pe un suport comun din lemn poate aminti de evenimentele de la mijlocul secolului XVIII din Ţinutul Slobojanščina[2]. În acest context menţionăm o icoană de tipul Maicii Domnului din Kazan, revelată în anul 1689 în localitatea Kaplunovka care, prin manifestarea puterilor sale, va ajunge la începutul secolului XVIII foarte populară în zonă (fig. 5). Anume această icoană va însoţi armatele ruseşti în campaniile împotriva suedezilor, devenind scut de credinţă şi apărare în victoria Bătăliei de la Poltava (Чугреева 2009, 302). După evenimentele de aici ţarul Rusiei Petru I va îmbrăca icoana într-o ferecătură din argint aurit, bătut cu pietre scumpe, împodobind chipul Maicii Domnului cu o splendidă coroană. Această înaltă apreciere acordată icoanei Maicii Domnului din Kaplunovka îi va aduce un renume şi mai mare, atrăgând în zonă mii de pelerini (Чугреева 2009, 303-304).

În prima jumătate a secolului XVIII aceste locuri, după cum am văzut, au fost binecuvântate de pătrunderea icoanei Maicii Domnului din Ahtârka, localitate ce se afla la o distanţă de circa 20 de km de Kaplunovka. Primele date despre icoană parvin în urma campaniilor militare ce au avut loc aici, ea fiind purtată de cazacii ucraineni şi de husarii regimentului din Ahtârka[3] pe stindardele lor de luptă alături de chipul Mântuitorului (Юрченко 2014). Împăratul Petru I i-a apreciat mult pentru serviciul lor din Ingria, din perioada conflictului militar prelungit între Imperiul Rus şi Suedia (Чугреева 2009, 303).

Vestea despre această icoană se va extinde fulminant în toată regiunea, ajungând într-un moment chiar să concureze cu icoana de la Kaplunovka[4],

[2] Slobojanščina – regiune istorică, parte componentă a Rusiei în secolele XVII-XVIII. Astăzi, în componenţa acestui ţinut istoric intră regiunea Harkov şi o parte din regiunile Sumî, Donețk, Lugansk (Ucraina), precum şi regiunile Belgorod, Kursk şi Voronej (Federaţia Rusă).

[3] Regimentul de cazaci din Ahtârka, la fel ca şi cele din Harkov, Izium, Sumî, Ostrogojsk, a fost constituit de Petru I pentru a întări hotarele de sud ale Rusiei încă la mijlocul secolului al XVII-lea (Шамбаров 2010, 180; Волис 2007, 6), reorganizându-l în 1765 în Regimentul de husari din Ahtârka (Шамбаров 2010, 238; Волис 2007, 181). În or. Iujno-Sahalinsk se păstrează şi azi o icoană care a aparţinut Regimentului de husari din Ahtârka semnată de ţarul Nicolai I (1796-1855). Este o icoană mică de 11,7×9,2 cm, placată cu argint, ferecătura fiind confecţionată în anul 1789 de gravorul Alexei Vihljaev, argintar moscovit în perioada 1781-1809 (Постникова-Лосева, 1983, 204, № 2092). Ferecătură mai conţine şi o marcă pentru calitate cu iniţialele *AOP* – iniţialele unui gravor neidentificat – care a activat la Moscova în perioada 1784-1807 (Постникова-Лосева 1983, 206, № 2137, 2138). Pe muchia laterală a icoanei se distinge inscripţia *Binecuvântare Regimentului din Ahtârca de la împăratul NP* (*Благословеніе Ахтырскаго полка отъ Государя НП*). *НП* / NP reprezintă iniţialele ţarului Nicolai I – Nicolai Pavlovič, care a stat la tronul Rusiei în perioada 1825-1855. Se ştie că acest Regiment a participat la înăbuşirea rebeliunii poloneze din 1830-1831 şi în Războiul Crimeii din 1853-1856.

[4] „Rivalitatea" dintre cele două icoane făcătoare de minuni semnalate în ceea ce priveşte protecţia garnizoanei ne interesează mai puţin în acest moment, dar nu am vrea să trecem peste acest episod relatat în detaliu în literatura dedicată acestor icoane miraculoase fără a atrage atenţia că până acum nu au fost puse în relaţie informaţiile despre componenţa etnică a acestei garnizoane şi prezenţa timpurie în Moldova a primelor cópii după icoana făcătoare de minuni de la Ahtârka.

aşa încât cei din Kaplunovka mergeau să se închine icoanei de la Ahtârka, iar cei din Ahtârka – celei de la Kaplunovka (Worobec 2016/2017, 66-68). Istoria păstrează numele primului zugrav care a văzut icoana originală, acesta fiind Ioan Bogomaz[5], tot el încercând chiar să o restaureze pentru a-i masca degradările. Cea mai timpurie copie a icoanei de la Ahtârka datează din anul 1740 în ea Fecioara fiind înfăţişată cu capul descoperit şi foarte tânără (fig. 6). Pe copiile timpurii ale icoanei Fecioara are ochii migdalaţi, pielea feţei şi a mâinilor smeadă, însuşiri preluate probabil din prototipul icoanei, care pare să fi fost pictată într-un stil clasicizant.

Muzeul Naţional de Artă al Moldovei păstrează în colecţiile sale o icoană de acest fel datată din secolul XVIII în care chipul Fecioarei păstrează aceste însuşiri (Colecţia 2012, 17). O trăsătură specifică imaginii originale pe care au preluat-o copiile timpurii ar putea fi şi ochii coborâţi ai Preacuratei care privesc spre Fiul de pe cruce (fig. 7). Majoritatea cópiilor datează din a II-a jumătate a secolului XVIII, imaginea căpătând la acel moment însuşiri stilistice distincte. Aceasta s-ar putea datora faptului că, în anul 1760, la Ahtârka, este invitat pictorul şi pedagogul din or. Harkov Ivan Sablukov (1735-1777), absolvent al Academiei de Arte Frumoase din Sankt Petersburg, deschizând aici şi un atelier de pictură. Dintre copiile timpurii poate fi menţionată icoana pictată de Ivan Grecul în anul 1753, cele pictate în atelierul lui Mihail Ohramenko, una dintre ele datată din 1857, din colecţiile Muzeului de Artă din Cernigov, va deveni prototipul cromolitografiilor de la sfârşitul secolului XIX-începutul secolului XX. Din anul 1768 provine o altă icoană, pictată de Mihail Ivanov, conservată astăzi în patrimoniul Muzeului de Artă din or. Sumî (Юрченко 2014). Copiile târzii ale acestui chip marial se caracterizează atât prin păstrarea însuşirilor imaginii originale, cât şi prin introducerea unor elemente noi, cum ar fi maforionul care acoperă capul Preacuratei, adunându-i părul până acum despletit sau gestul mâinilor încrucişate în faţa pieptului. În imaginile târzii Maica Domnului se reprezintă deseori în faţa Golgotei, nu în spatele ei, ca pe icoana originală (fig. 8).

Ca şi în cazul icoanei Maicii Domnului din Kaplunovka, faima icoanei Maicii Domnului din

5. Maica Domnului din Kaplunovka. Rusia, sf. sec. XVII (după: http://nowimir.ru/DATA/060023_1.htm).

6. Maica Domnului din Ahtârka. Rusia, 1740? (după: http://www.cirota.ru/forum/view.php?subj=49249&order=asc&pg=238).

[5] *Bogomaz* – sinonim al termenului iconar – devenise un pseudonim al zugravilor ucraineni, identificându-se uneori cu numele lor.

7. Maica Domnului din Ahtârka. Rusia, 1751
(după: https://veryimportantlot.com/en/lot-gallery/view/icon-virgin-of-akhtyrskaya-4885).

8. Maica Domnului din Ahtârka. Rusia, sec. XVIII.
Galeria Naţională de Artă din or. Perm
(după: Щенникова 2009)

Ahtârka va aduce notorietate localităţii, Ahtârka devenind la mijlocul secolului al XVIII-lea unul dintre cele mai cunoscute oraşe din Ţinutul Slobojanščina şi din localităţile ucrainene de pe malul stâng al Niprului (Волис 2007, 8). Vindecările care s-au produs în urma rugăciunilor la această icoană, vor atrage în regiune mii de pelerini, înalţii prelaţi văzându-se nevoiţi să iniţieze în anul 1743 o anchetă de examinare a actelor de vindecare (Шулика 2007). Prima anchetă de acest tip a fost iniţiată de Mitropolitul de Belgorod Antonie[6] (1742-1748) (Чучко 2012, 97) şi a fost urmată în 1744 de o altă, solicitată de împărăteasa Elisabeta Petrovna[7]. Cu toate că veridicitatea datelor a fost recunoscută de Sfântul Sinod, acesta va întreprinde în anul 1748 o nouă investigaţie (Шулика 2007), drept argument servind mărturiile baronesei Elisabeta von Veidel despre puterile icoanei revelate la Ahtârka[8]. Examinând aceste rezultate, şi legitimând calităţile miraculoase ale icoanei, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse, în anul 1751, va atribui acestei icoane calitatea de Icoană Făcătoare de Minuni (Shevzov 2016/2017, 8-9), instituind şi cinstirea ei sărbătoare oficială la 2 (15 iulie). A fost încuviinţată, totodată, înscrierea, pe icoanele Maicii Domnului din Ahtârka şi pe ferecături, istoricul descoperirii icoanei, confirmat de stema Rusiei – acvila bicefală cu trei coroane, cu sceptru şi glob criciger în gheare (Шулик 2007). Este unica icoană marială, afirmă specialişti, care a fost marcată cu stema Rusiei în semn de recunoaştere de către oficialităţile statului a puterilor ei miraculoase (Юрченко 2013).

[6] Antonie Putneanul († 1748) – originar din Cernăuţi, nepotul ierodiaconului Afanasie Zaharovschi, cu metanie din Mănăstirea Putna. Intră în monahism la Mănăstirea Putna, tot aici fiind hirotonit ierodiacon, ulterior – ieromonah. Activitatea: 1728 – Episcop de Rădăuţi, 1729-1740 – Mitropolitul Moldovei. În 1740, pentru orientările sale rusofile, se refugiază la Kiev. 1729-1740 – Mitropolitul Cernigovului şi Nejinskului, 1742-1748 – Mitropolitul Belgorodului (Drăguşanul 2006, 58; Чучко 2012, 92-101).

[7] În anul 1744, împărăteasa Rusiei Elisabeta Petrovna (1741-1762) vine la Ahtârka să se închine în faţa icoanei care s-a revelat, prin mila Domnului, în anii ei de domnie (Юрченко 2014), şi care va emite un ordin de reevaluare a miracolelor atribuite icoanei. Cercetările au durat trei ani, timp în care au fost analizate 324 de cazuri de însănătoşire, înregistrându-se numele persoanelor şi perioada vindecării (Shevzov 2016/2017, 8-9).

[8] În anul 1748, soţia generalului Veidel, baronesa Elisabeta, fiind foarte bolnavă, vine la Ahtârka să se închine icoanei Maicii Domnului şi să se roage de sănătate. Noaptea ar fi visat că Preacurata, prezicându-i moartea, a sfătuit-o să-şi împartă averea şi să nu-şi facă griji pentru fetele ei, pentru că ea le va ocroti mereu (Снессорева 2010, 285-286).

Popularitatea acestor două icoane făcătoare de minuni, atestată în aceeaşi perioadă şi în aceeaşi zonă, i-a determinat pe Ecaterina a II-a şi pe episcopul de Belgorod şi Oboyansk Porfirie să instituie în anul 1766 o zi de sărbătorire comună – 11 septembrie – zi în care a fost revelată icoana Maicii Domnului din Kaplunovka[9] (Чугреева 2009, 306-307).

Una dintre temele cele mai surprinzătoare pe care le aduce în discuţie această icoană este acela al comunităţii etnice ce popula regiunea în momentul revelării icoanei. Este semnificativ faptul că în regiunea Ahtârka, încă de la începutul secolului XVIII, se stabilise o importantă comunitate de moldoveni. Aceştia ajung aici încă din 1711, făcând parte din suita domnitorului Dimitrie Cantemir, căruia îi este oferită de ţarul Petru cel Mare o parte importantă a regiunii Harkov. Cele peste 330 de familii de moldoveni, ce numărau în jur de 4000 de persoane, sunt prezente în 13 aşezări din zonă, una dintre ele fiind chiar Ahtârka. (Cazacu 1993, passim). Cei mai mulţi dintre moldovenii instalaţi aici se vor înrola în armatele ruseşti, formând un regimentul de husari moldoveni, foarte eficient în campaniile militare ale Rusiei (Eremia 2015, 29-30).

Nu ne va surprinde, aşadar, dacă prima copie a icoanei de la Ahtârka identicată în spaţiul românesc va ajunge tocmai în Moldova, la Mănăstirea Putna, la doar 17 ani de la declararea oficială a acesteia ca icoană făcătoare de minuni.

Cum au reverberat în spaţiul românesc istoriile despre minunile trăite sau auzite de moldovenii auto-exilaţi în Rusia nu se poate spune cu exactitate, dar e lesne de înţeles că aceştia sunt „responsabili" într-o mare măsură de evlavia moldovenilor de dincoace de Nistru faţă de icoana Maicii Domnului de la Ahtârka. La propagarea acestor naraţiuni în cultura moldovenească a contribuit, fără îndoială, şi una dintre figurile remarcante ale bisericii moldoveneşti despre care am vorbit deja, şi anume mitropolitul Antonie, care a activat ca mitropolit al Belgorodului, centrul spiritual al regiunii Harkov şi al localităţii în care s-a revelat această icoană, chiar în perioada producerii acestui eveniment.

[9] Biserica Ortodoxă sărbătoreşte icoana Maicii Domnului din Ahtârka şi la 2/15 iulie – ziua în care a avut loc miraculoasa ei revelare.

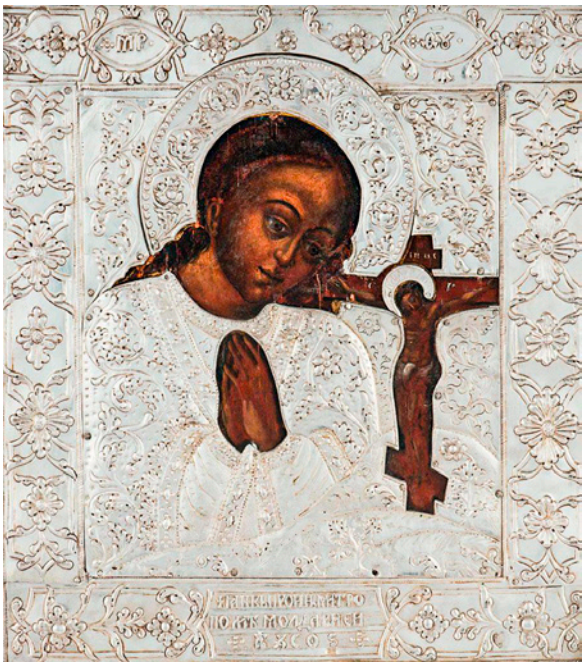

9. Maica Domnului Îndurerata. România 1768. Muzeul Mănăstirii Putna.

Un alt mitropolit al Moldovei, având metania în aceeaşi mănăstire în care avusese şi Mitropolitul Antonie – mai precis, la Mănăstirea Putna – este şi el foarte prezent în difuzarea imaginii acestei icoane în spaţiul românesc. Mitropolitul Iacov Putneanul este, se pare, cel ce a comandat cea mai veche copie cunoscută a icoanei Maicii Domnului de la Ahtârka, intrată în spaţiul românesc anterior anului 1768, când donatorul său o îmbracă într-o frumoasă ferecătură din argint aurit. Icoana se păstrează şi astăzi la Mănăstirea Putna şi poate fi considerată responsabilă de importul masiv de icoane de acest tip din Rusia în zona Moldovei pe toata durata secolului al XIX-lea, dată fiind atât autoritatea mitropolitului, cât şi a lăcaşului de cult (fig. 9). Chipul Fecioarei cu ochi migdalaţi şi pielea feţei smeadă, părul cârlionţat, adus la spate apropie foarte mult această imagine de copiile timpurii, care puteau încă păstra însuşirile modelului original. Difuzarea acestui tip iconografic este greu de urmărit, dar se poate constata cu uşurinţă prezenţa masivă a copiilor după icoana făcătoare de minuni de la Ahtârka în toate cele trei provincii româneşti, mai ales pe parcursul secolului al XIX-lea. Se constată chiar că tipologia atât de novatoare şi „necanonică" a reprezentării Maicii Domnului cu capul descoperit a stârnit cu timpul chiar şi interesul iconarilor locali, care şi-o asumă într-o manieră proprie.

10, 11. Maica Domnului Îndurerata. Transilvania, sec. XVIII. Muzeul Naţional de Artă al României.

Deşi imaginea este dificil de abordat în zona artei post-bizantine, ea este susţinută la nivelul evlaviei populare de o legendă apocrifă intens vehiculată în Evul Mediu – aceea a visului premonitoriu al Maicii Domnului, când încă era copilă, în care îi este arătată drama fiului pe care urmează să-l nască. Deşi, atât imaginea, cât şi patetismul poveştii pare străin de retorica vizuală şi dogmatismul narativ al spaţiului românesc de tradiţie bizantină, această legendă apocrifă circulă şi la noi, fiind tradusă şi intens copiată în secolele XVIII-XIX. Numai în colecţiile Academiei Române am descoperit aproape 40 de versiuni ale acestei legende cunoscute sub diferite nume: *Visul Maicei Precestii*, *Visul Maicii Domnului*, *Visul ce au văzut Născătoarea de Dumnezeu mai înainte de a să răstigni Domnul nostru Iisus Hristos*, *Visul Preacuratei Născătoare de Dumnezeu când au adormit fecioara în Muntele Măslinilor* (Ştrempel 1978-1992, *passim*). Aşadar, atât moldovenii, cât şi valahii erau pregătiţi pentru receptarea unei imagini cum este cea a Maicii Domnului de la Ahtârka, în această ipostază feciorelnică, dar plină de dramatism.

Dintre copiile icoanei de la Ahtârka din spaţiul românesc, doar cele cu capul descoperit sunt de influenţă rusească sau ucraineană, iconarii locali preferând să acopere capul Fecioarei cu tradiţionalul maforion. S-au păstrat informaţii despre realizarea unei astfel de copii, la scară supradimensionată, pentru tâmpla bisericii din Titireciu, judeţul Vâlcea. Ea a fost realizată în 1837 de zugravul Ilie din Teiuş şi include în câmpul pictat al icoanei un poem dedicat Pătimirii lui Iisus şi a Maicii Domnului (Bălan 2005, 725, X 1156). În lipsa unei imagini a acestei icoane, despre care am aflat că între timp a şi dispărut din biserică, ne putem imagina că ea se înrudeşte iconografic cu toate acele imagini ale Maicii Domnului Îndurerate din picturile pe sticlă transilvăneană care îi sunt, de altfel, contemporane. Dacă se va verifica această ipoteză, ne-am putea permite să afirmăm că una dintre sursele literare ale acestui tip neobişnuit de reprezentare a Maicii Domnului ar fi poemul redat pe icoana de la Titireciu.

Poemul în sine este o interpretare liberă a cunoscutei cântări liturgice a Bisericii Catolice intitulată Stabat Mater Dolorosa (Diaconescu 2016, 63). Ea a fost tradusă în limba română abia în secolul al XIX-lea, întâi de Samuel Micu-Klein, în 1801, apoi în 1804 de prefectul misiunii apostolice din Moldova – Bonaventura Berardi, iar în 1830 Anton Pann îl include în ediţia de Cântece de Stea tipărită în 1830. Cântat în Sâmbăta Mare şi la Adormirea Maicii Domnului în bisericile catolice de la noi, şi chiar în cele unite, greco-catolice, acest poem pare a fi sursa literară cea mai directă a icoanelor pe sticlă transilvănene de secol XIX cu

imaginea Maicii Domnului Îndurerate. Redăm, mai jos, câteva secvenţe din versiunea românească a lui Anton Pann a imnului Stabat Mater Dolorosa, tradus de acesta sub numele de Jalea Maicii Domnului, tocmai pentru a evidenţia concordanţa dintre text şi imagine:

...Sta Maica amar plângând
Lângă cruce lăcrămând
Pre Fiul în chin văzând...

Este mai mult decât evident că icoanele transilvănene pe sticlă de acest tip sunt cea mai fidelă ilustrare a acestor versuri, dar identificarea acestor analogii nu explică însă şi succesul de care s-a bucurat acest tip iconografic în pictura pe sticlă transilvăneană unde deserveau biserici ortodoxe în care nu se intona imnul Stabat Mater Dolorosa. Numărul mare al acestor icoane este impresionant, reprezentând aproximativ o treime din temele abordate în această tehnică artistică. În ciuda analogiilor care se pot stabili între imn şi tema iconografică, specialiştii în pictura pe sticlă transilvăneană consideră responsabilă de apariţia acestui tip iconografic în România tot icoana de la Ahtârka, cunoscută iconarilor transilvăneni prin intermediul gravurilor ucrainene care circulau în epocă (Dumitran 2018, cat. 63). Micile „abateri" de la tipul consacrat al acestei icoane, cum ar fi prezenţa maforionului pe capul Maicii Domnului, nu ne îndepărtează însă de sursa iconografică de la Ahtârka, ci relatează mai degrabă despre ardoarea cu care aceasta a fost adoptată de pictorii transilvăneni sau cei valahi (fig. 10, 11). Pentru a exemplifica libertatea cu care iconarii locali interpretează teme importate din spaţiul rusesc putem evoca aici reprezentarea în frescă a pictorului muralist care a decorat în secolul XVIII biserica de la Aninoasa, din judeţul Argeş, redând pe peretele din stânga intrării în naosul bisericii o copie a icoanei Maicii Domnului cu Pruncul de la Vladimir, într-o manieră detaşată, interpretând cu originalitate modelul rusesc (fig. 12). Concluzionăm, aşadar, că icoana Maicii Domnului de la Ahtârka, ale cărei copii sunt atât de prezente la noi şi copiată atât de intens în spaţiul românesc, în special în icoana pe sticlă transilvăneană, a cunoscut un asemenea succes aici, în mare parte, datorită moldovenilor autoexilaţi la Ahtârka şi contactelor lor neîncetate cu ţara de origine.

Revenind la mărcile de pe ferecătură, menţionăm că iniţialele *ИГ* (IG) aparţin meşterului argintar Ivan Grigoriev (n. 1721), care a activat într-un ate-

12. Maica Domnului cu Pruncul, sec. XVIII, frescă din pronaosul bisericii Mănăstirii Aninoasa, judeţul Argeş.

lier din Moscova, în perioada 1748-1788. O ferecătura lucrata de el se păstrează în colecţia Muzeului de Stat de Istorie din Moscova (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1983, 217 nr. 2547-2550). Iniţialele *МГ* (MG) aparţin unui meşter de marcare moscovit, cu nume neidentificat, care a activat în perioada anilor 1752-1771 (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1983, 204, nr. 2082). Dintre poansoane se distinge unul sub formă de inimioară, ce conţine iniţialele *ПВ* (PV). O examinare mai atentă arată că între aceste două litere se vede un început din litera K, deci, în marca sub forma inimioarei s-au înscris trei sigle *ПВК* (PVK), nu două cum pare la prima vedere. Marca aparţine lui Vasili Kunkin (1726-1761), un meşter argintar moscovit, negustor al Ghildei nr. 1 din Moscova. În perioada 1745-1751 el şi-a desfăşurat activitatea în calitate de proprietar al atelierului, iar din anul 1752 devine *producătorul* manufacturii cu un contingent de 70 de meşteri. De aici şi litera «П» (P) din poanson, care reprezintă iniţiala termenului „производитель" (producător). Din anul 1751 acest meşter argintar deţine monopolul moscovit în fabricarea obiectelor de cult (din argint si aur). Obiectele acestei manufacturi, inclusiv ferecături,

se păstrează în colecţiile mai multor muzee ruseşti (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1983, 224 nr. 2790; 211, nr. 2311). Ultimul poanson cu cifrele 82 indică titlul argintului. Această marcă apare pe obiectele din argint produse până în anul 1773 (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1983, 148, nr. 11). Din aceste date reiese că ferecătură de argint poate fi datată nu mai târziu de anul 1773, iar icoana pentru care a fost confecţionată ar putea fi şi mai timpurie.

Bibliografie

Bălan 2005: C. Bălan, Inscripţii medievale şi din epoca modernă a României. Judeţul istoric Vâlcea (sec. XIV - 1848) (Bucureşti: Editura Academiei Române 2005).

Cazacu 1993: M. Cazacu, Familles de la nobless roumaine au service de la Russie. XVe-XIXe siècles. Cahiers du Monde russe et sovietique XXXIV(1-2), janvier-juin 1993, 211-226.

Colecţia 2012: Colecţia icoane Basarabene. Muzeul Naţional de Artă al Moldovei (Chişinău 2012).

Diaconescu 2016: T. Diaconescu, Stabat Mater în prelucrări şi traduceri româneşti. In: Analele Universităţii de Vest din Timişoara. Seria Ştiinţe Filologice", LIV, Section Studii de lingvistică (Timişoara: Editura Universităţii de Vest 2016), http://www.diacronia.ro/en/indexing/details/A26361/pdf

Dumitran 2018: A. Dumitran, Colecţia Muşat: o geografie spiritual a icoanei pe sticlă transilvănene (Bucureşti: Dar development publishing 2018).

Eremia 2015: I. Eremia, Mercenari moldoveni în oastea rusă (secolele XVII-XVIII) – între „prietenie" şi realitate istorică. Studia Universitatis Moldaviae. Seria „Ştiinţe Umanistice" 4 (84), 2015, 28-34.

Ştrempel 1978-1992: G. Ştrempel, Catalogul manuscriselor româneşti, vol I-IV (Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică 1978-1992).

Shevzov 2016/2017: V. Shevzov, Imperial miracles: the Romanovs and Russia s icons of the Mother of God. In: Offprint Modern Greek Studies Yearbook: A Publication of Mediterranean, Slavic and Eastern Orthodox Studies, Minneapolis, Minnesota, Volume 32/33, 2016/2017, 1-42.

Worobec 2016/2017: C. D. Worobec, The Akhtyrka Icon of the Mother of God. A Glimpse of Eighteenth-Century Orthodox Piety on a Southwestern Frontier. In: (Ed. V. Shevzov) Adams, Amy Singleton. Framing Mary: The Mother of God in Modern, Revolutionary, and Post-Soviet Russian Culture (Northern Illinois 2018), 58-81.

Гриднева 2011: Н. Гриднева, Иконопись в собрании Одесского муниципального музея личных коллекций им. А.В. Блещунова (Херсон 2011).

Ливцов 2014: В. Ливцов, Юбилей чудотворной иконы. http://www.orel-eparhia.ru/news/2014/07143

Мюлер 2004: Г. Мюллер, К вопросу сложения иконографического типа иконы Божьей Матери Казанской. В сб.: Православный собеседник, 1(6) (Казань 2004), 4-20.

Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1983: М. Постникова-Лосева, Н. Платонова, Б. Ульянова, золотое и серебряное дело XV-XX вв. (Москва 1983).

Снессорева 2010: С. Снессорева, Земная жизнь Пресвятой Богородицы и описание святых чудотворных её икон. (Москва 2010).

Сушко 2011: П. Сушко, Украинская икона Пресвятой Богородицы Ахтырской в собрании музея-заповедника (вопросы генезиса иконографии). В сб.: Этнография Алтая и сопредельных территорий. Материалы 8-й международной конференции, (Барнаул 2011), 271-274.

Хафизов 2004: Д. Хафизов, Святое знамение России (главы из книги) (Москва 2004). http://dearfriend.narod.ru/books/other/15/03. html

Хохлова 2009: И. Хохлова, Иконы Рыбинска (Рыбинск 2009).

Чекмарёв 2014: А. Чекмарёв, Российско-украинский диалог в церковной архитектуре. Часть 1. https://arch-heritage.livejournal.com/1809272.html

Чугреева 2009: Н. Чугреева, Казанская Каплуновская икона Богоматери и победа над Полтавой. В сб.: Полтава. К 300-летию Полтавского сражения (Москва 2009), 302-315.

Чучко 2012: М. Чучко, Жизнь и деятельность Митрополита Антония (Путняну-Черновского †1748) в северных волостях земли молдавской и в провинции Буковина. Русин 3 (29), 2012, 91-105.

Шамбаров 2007: В. Шамбаров, Казачество. История вольной Руси (Москва 2007).

Шпак 2006: О. Шпак, Українська народна гравюра XVII-XIX століть (Львів 2006).

Шулик 2007: В. Шулик, Ахтырская икона Пресвятой Богородицы и её списки. In: Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво, 6 (X) (Харків 2007), 54-63.

Щенникова 2009: Л. Щенникова, Ахтырская икона Божией Матери. В: Православная энциклопедия, т. IV, http://www.pravenc.ru/text/77220.html

Юрченко 2013: Н. Юрченко, «И обращайтесь ко мне во все века…» К 1025-летию крещения Киевской Руси посвящена выставка иконописи в художественном музее им. Онацкого. Ваш шанс, № 28 от 10.07.2013. http://www.shans.com.ua/?m=nr&in=435&ir=209

Юрченко 2014: Н. Юрченко, Святыни Сумщины. Образ иконы «Богоматерь Ахтырская». http://creativ-podiya.com/posts/14714

Юрченко: Н. Юрченко, Чудотворная Ахтырская икона.

http://orthodoxsumy.narod.ru/relics/ahtyrskaya_history.htm

Remade icon from the collections of the National Museum of Art of Romania

Keywords: National Museum of Art of Romania, Mother of God of Akhtyrka, Mother of God of Kazan, Mother of God of Kaplunovka, the Grieving Mother of God, Golgotha, Slobozhanshchyna, Putna Monastery, restoration, riza, Battle of Poltava, Akhtyrsky Regiment, Cossacks, Hussars.

Abstract: In the collections of the National Museum of Art of Romania, among the icons of late origin, there is a collection of works relating to the iconography of the Grieving Mother of God. Large and small icons, made on wood and glass, reflect the sad story in the history of mankind – the drama of the crucifixion. One of the icons, covered with a magnificent riza, is an iconographic composition known as the Mother of God of Akhtyrka. In the foreground there is a schematic representation of Mount Golgotha with the crucifixion of Jesus Christ. Behind Golgotha there is the image of the Virgin, her hands are joined in prayer, and her eyes are fixed on the viewer. When the riza was removed, several interventions in the pictorial image were revealed on the icon, in order the open spaces of the silver cover coincide with the corresponding parts of the image. This icon, although not among the most valuable in the collection of the National Museum of Art of Romania, raises a number of topics that deserve discussion. So, the article discusses the causes of the distortion of the original and who is responsible for it. Presenting samples of the original and remade icon, the authors speculates whether their meet on the same wooden base hides certain mutual influences. There is also reminded about the sources of inspiration underlying the creation of the image of the Grieving Mother of God. In addition, some historical events and characters indirectly associated with these icons are highlighted. Mention is made of the veneration of the icons considered here in the places where they were recovered, as well as of the popularity of copies of these images far from the places of their recovery. Of particular interest is the silver riza with beautiful engraved patterns and inscriptions about engravers and fineness of the metal.

List of illustrations:

1. The Mother of God of Akhtyrka (with the riza). Russia, 18th century. National Museum of Art of Romania, Inv. No 739/12082.
2. The Mother of God of Kazan. Russia, 19th century, remade into the Akhtyrka icon of the Mother of God (1939). National Museum of Art of Romania, Inv. No 739/12082.
3. The Mother of God of Kazan. Russia, 18th century. National Museum of History of Moldova, Inv. No. 23384-92 (photo by I. Foca).
4. The Mother of God of Akhtyrka. Russia, Mikhail Ivanov, 1768. Sumy Art Museum (Юрченко 2014).
5. The Mother of God of Kaplunovka. Russia, the late 17th century. (http://nowimir.ru/DATA/060023_1.htm).
6. The Mother of God of Akhtyrka. Russia, 1740 (?) (http://www.cirota.ru/forum/view.php?subj=49249&order=asc&pg=238).
7. The Mother of God of Akhtyrka. Russia, 1751 (https://veryimportantlot.com/en/lot-gallery/view/icon-virgin-of-akhtyrskaya-4885).
8. The Mother of God of Akhtyrka. Russia, 18th century. Perm State Art Gallery (Щенникова 2009).
9. The Grieving Mother of God. Romania, 1768. Museum of the Putna Monastery.
10, 11. The Grieving Mother of God, Romania, 18th century. National Museum of Art of Romania.
12. The Virgin and Child, 18th century, fresco from the narthex of Aninoasa Monastery church, Argeş County.

Переделанная икона из собрания Национального музея искусств Румынии

Ключевые слова: Национальный музей искусств Румынии, Ахтырская икона Божией Матери, Казанская икона Божией Матери, Каплуновская икона Божией Матери, Богоматерь Скорбящая, Голгофа, Слобожанщина, Путнянский монастырь, реставрация, оклад, Полтавская битва, Ахтырский полк, казаки, гусары.

Резюме: В фондах Национального музея искусств Румынии среди икон позднего происхождения имеется коллекция произведений, относящихся к иконографии Богоматери Скорбящей. Большие и маленькие иконы, выполненные на дереве и стекле, отражают печальный сюжет в истории человечества – драму рас-

пятия на кресте. Одна из икон, покрытая великолепным окладом, представляет собой иконографическую композицию, известную как Богоматерь Ахтырская. На переднем плане схематически изображена гора Голгофа с распятием Иисуса Христа. За Голгофой – образ Богородицы, ее руки соединены в молитве, а взгляд устремлен на зрителя. Когда оклад был снят, на иконе было обнаружено несколько вмешательств в живописное изображение, сделанных для того, чтобы совместить его с серебряным обрамлением. Эта икона, хотя и не принадлежит к числу наиболее ценных в собрании Национального музея искусств Румынии, поднимает ряд тем, заслуживающих обсуждения. Так, в статье рассматриваются причины искажений оригинала и кто за это ответственен. Представляя образцы оригинальной и переделанной иконы, авторы размышляют, не скрывает ли их столкновение на одной деревянной основе определенные взаимовлияния. Также напоминается об источниках вдохновения, лежащих в основе создания образа Богоматери Скорбящей. Кроме того, освещаются некоторые исторические события и персонажи, косвенно связанные с этими иконами. Упоминается о почитании, которым пользовались рассматриваемые здесь иконы в местах, где они были обретены, а также о популярности копий этих образов вдали от мест их обретения. Особый интерес представляет серебряный оклад с прекрасными гравированными узорами и надписями о граверах и пробе металла.

Список иллюстраций:

1. Ахтырская икона Божией Матери (в окладе). Россия, XVIII в. Национальный музей искусств Румынии, инв. № 739/12082.
2. Казанская икона Божией Матери. Россия, XIX в., переделана в Ахтырскую икону Божией Матери (1939 г.). Национальный музей искусств Румынии, инв. № 739/12082.
3. Казанская икона Божией Матери. Россия, XVIII в. Национальный музей истории Молдовы, инв. № 23384-92 (фото: И. Фока).
4. Ахтырская икона Божией Матери. Россия, Михаил Иванов, 1768 г. Сумской художественный музей (Юрченко 2014).
5. Каплуновская икона Божией Матери. Россия, конец XVII в. (http://nowimir.ru/DATA/060023_1.htm).
6. Ахтырская икона Божией Матери. Россия, 1740 г. (?) (http://www.cirota.ru/forum/view.php?subj=49249&order=asc&pg=238).
7. Ахтырская икона Божией Матери. Россия, 1751 г. (https://veryimportantlot.com/en/lot-gallery/view/icon-virgin-of-akhtyrskaya-4885).
8. Ахтырская икона Божией Матери. Россия, XVIII в. Пермская государственная художественная галерея (Щенникова 2009)
9. Богоматерь Скорбящая. Румыния, 1768 г. Музей Путнянского монастыря.
10, 11. Богоматерь Скорбящая, Румыния, XVIII в. Национальный музей искусств Румынии.
12. Богоматерь с младенцем, XVIII в., фреска притвора церкви монастыря Аниноаса, жудец Арджеш.

22.05.2019

Emanuela Cernea, Muzeul Naţional de Arta al României, Calea Victoriei 49-53, Bucureşti, România, https://orcid.org/0000-0001-7372-5465, e-mail: emanuelacernea@yahoo.com

Adelaida Chiroşca, Muzeul Naţional Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-7332-9419, e-mail: adelaidachirosca@gmail.com

MEDALIA POLONEZĂ ÎN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Anatolie Povestca

Cuvinte-cheie: medalie, patrimoniu, cultură, muzeu.

Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei este gestionarul unui important fond de piese numismatice (ordine şi medalii), primite de la persoane civile şi militare, colectate de-a lungul anilor, iniţial prin transferuri de la alte instituţii, apoi prin achiziţii şi donaţii, procesul continuând şi în zilele noastre, colecţia fiind îmbogăţită de la an la an. Este una dintre cele mai impunătoare colecţii din ţară. Cronologic cuprinde sec. XVII-XXI, predominând medaliile moderne şi contemporane,. realizate în Bulgaria, Polonia, Ungaria, România, Imperiului Rus, URSS, RSSM şi ulterior Republica Moldova.

În continuare vom menţiona un număr de medalii poloneze[1], datate cronologic din a doua jumătate a sec. al XX-lea, păstrate în fondurile Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei. Acestea, iniţial au făcut parte din: colecţii particulare, fondurile Muzeului Partidului Comunist al RSSM, fondurile Muzeului Armatei Poloneze din Varşovia, precum şi din fondurile Muzeului Naţional de Istorie a RSSM, creat pe baza Muzeului Republican al Gloriei Militare şi al Muzeului de Stat de Istorie şi Studiere a Ţinutului Natal al RSSM şi devenit ulterior Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei. Scopul acestui articol este de a valorifica colecţia de medalii, în special cele poloneze, din fondurile Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei. Istoria evoluţiei medaliei este, în sine, o reflectare a istoriei naţionale, a dezvoltării artelor şi culturii. În acelaşi timp istoria medaliei devine istoria dezvoltării sale ca monument al educaţiei estetice (Косарева 1982, 3). Medalia recompensează un act sau o perioadă de serviciu, participarea la o campanie militară sau diverse contribuţii aduse unui stat, unui suveran, unei instituţii. Denumirea *medalie* derivă din latinescul *metallum,* fiind preluat: de italieni *medaglia*, francezi *medaille*, spanioli *medala* (Фенглер 1982, 148). După tipologia lor medaliile studiate sunt comemorative şi sunt interesante prin aspectul lor artistic şi prin mesajul profund transmis de autorii acestor medalii. Ele sunt dedicate oraşelor poloneze, oamenilor de cultură, generalilor de armată care s-au manifestat pe parcursul secolelor XVIII-XIX în susţinerea idealurilor de libertate ale polonezilor, generalilor de armată care s-au evidenţiat şi activat alături de generalii din armata sovietică, evenimente legate de operaţiile militare ale trupelor poloneze alături de trupele sovietice în anii celui de-al Doilea Război Mondial, Tratatului de la Varşovia.

Medalie comemorativă cu toartă: Douăsprezece secole de la menţionarea oraşului Gniezno (fig. 1). A intrat în fondurile MNIM, conform actului 283 din 29 mai 1989 şi provine din colecţia particulară a lui Vasile Minaevici Şugaev, cetăţean de onoare al oraşului Gniezno, erou al URSS. A trăit şi activat în oraşul Chişinău.

Anul 966 este considerat anul constituirii statului polonez. Primul conducător al Poloniei, Mieszko I, considerat oficial drept fondatorul statului medieval polonez, a trecut la creştinism, datorită căsătoriei sale cu prinţesa cehă Dobrawa. Fiul lui Mieszko I a finalizat acest proces prin cucerirea unor teritorii şi prin răspândirea creştinismului. Acest efort s-a concretizat la 1025, când Polonia a devenit regat (Lerski 1996, 355-356).

Av. Legendă semicirculară în partea de sus: **MIESZKO I 960-992**. Bustul regelui Mieszko I spre dreapta, purtând căciulă şi o mantie aruncată peste umăr. În câmp flancat în dreapta de cifra **19** iar stânga de cifra **60**.

[1] Descrierea medaliilor se va face conform următoarei structuri: denumirea medaliei; actul, data, anul intrării şi proveniența medaliei; evenimentele istorice relatate de medalia propriu-zisă; descrierea aversului, reversului medaliei; materialului din care a fost confecţionată medalia, diametrul, greutatea şi locaţia actuală.

Fig. 1. Medalie jubiliară. Douăsprezece secole de la menţionarea oficială a oraşului polonez Gniezno.

Fig. 2. Medalie jubiliară. 500 de ani de la naşterea marelui savant polonez Nicolai Copernic (1473-1973).

Rv. Legendă circulară **XII WIEKOW GNIEZNA**. În câmp pe scut acvila cu aripile desfăcute, deasupra scutului coroana regală.

Aliaj de metale, 40 mm, 90 g, inv. MNIM, FB-15479.

Medalie comemorativă: 500 ani de la naşterea lui Nicolai Copernic (fig. 2). În fondurile MNIM, în baza actului 928 din 21 septembrie 1990, din Fondurile Muzeului Partidului Comunist al RSSM. A aparţinut lui Chiril Fiodorovici Iliaşcenco, cel care a deţinut funcţia de preşedinte al Prezidiumului Sovietului Suprem al RSSM între 1963-1980.

Nicolai Copernic a dezvoltat teoria heliocentrică a sistemului solar. Afirmase că Pământul şi celelalte planete se rotesc în jurul Soarelui şi nu invers, teorie cunoscută în lume ca *„Sistemul copernician”* (Амбарцумян, 1973, 46-56).

Av. În câmp efigia lui Nicolai Copernic spre dreapta, cu perucă, între degetul arătător şi policele mâinii drepte este stilizat Soarele, alegoric reprezentând sistemul solar.

Rv. În exergă, legendă pe patru rânduri cu majuscule în limba poloneză: **Mikołaj Kopernik 1473-1973.**

Bronz, 70 mm, 114 g, inv. MNIM, FB-18723-13.

Medalie comemorativă: Generalul Ignacy Pradzynski (fig. 3). În fondurile MNIM, în baza actului 476 din 12 octombrie 1987, de la Muzeului Armatei Poloneze din Varşovia. Participant la campaniile armatei lui Napoleon din 1809 în Europa şi cea de la 1812 din Rusia, participant la bătălia de la Leipzig 1813 şi la campania de apărare a oraşului Paris 1814. S-a manifestat ca activist în susţinerea idealurilor poloneze. Devine o persoană prestigioasă în armata poloneză, fiind cunoscut şi ca inginer militar. Capodopera sa fiind construcţia renumitului canal August, între 1824-1839, cu o lungime de 101 km, care leagă artera fluvială a râului Vistula cu Marea Baltică, ca măsură de ocolire a vămuirii mărfurilor cerealiere din partea Prusiei spre oraşul Gdansk. Acest canal a fost inclus în lista europeană a rutelor comerciale, turistice şi informaţionale (Lerski 1996, 473; Wysokinski 1985, 265). Autorul medaliei A. Nowakowski.

Av. Legendă semicirculară în partea de sus: cu majuscule în limba poloneză **General Ignacy Pradzynski 1792-1850.** În câmp bustul generalului Ignacy Pradzynski spre dreapta, în uniformă militară cu epoleţi şi eghileţi decorat cu două ordine militare.

Rv. În câmp elemente din arme: pistol, două săbii şi echipament de îmbrăcăminte, chipiu de general de epocă, pe fundalul hărţii victoriei de la Igani.

Bronz, 70 mm, 114 g, inv. MNIM, FB-13294.

Medalie comemorativă: Generalul Karol Roloff Mialowski (fig. 4). În fondurile MNIM în baza actului 476 din 12 octombrie 1987, de la Muzeului Armatei Poloneze din Varşovia. Karol Roloff Mialowski a emigrat în SUA, a luptat în Războiul de Independenţă de partea Armatei Nordului, avansând în grad de ofiţer. După război a lucrat într-o companie care s-a ocupat cu comercializarea zahărului, pe această cale se stabileşte în Cuba contabil la o episcopie, intrând în contact cu marii proprietari de latifundii. Generalul de armată şi-a dedicat restul vieţii luptând

pentru Independenţa Cubei, faţă de Imperiul Spaniol. Înmormântat la cimitirul Colon din Havana (Alvares 1981, 271). Autorul medaliei W. Czehowska-Antoniewska.

Av. În câmp bustul generalului spre dreapta, cu legenda pe patru rânduri în limba poloneză **general Karol Roloff Mialowski,** sub bust sigla medalistului stilizată, anii **1842-1907**. Toate reprezentările sunt în adâncime.

Rv. În câmp pe partea stângă o cetate amplasată pe un promontoriu, în dreapta trei palmieri, motivele arhitectonice completate cu patru rozete, în exergă semnătura H. Navarre.

Bronz, 70 mm, 114,90 g, inv. MNIM, FB-13295.

Medalie comemorativă: General de brigadă Józef Zachariasz Bem (fig. 5). În fondurile MNIM în baza actului 698 din 1989, de la Muzeul Armatei Poloneze din Varşovia. Strateg, scriitor, inginer militar Józef Zachariasz Bem a absolvit şcoala militară, iar în timpul campaniei lui Napoleon Bonaparte în Rusia a devenit locotenent al armatei imperiale franceze. A primit Legiunea de Onoare din partea împăratului francez pentru vitejia dovedită în apărarea oraşului Gdansk. Participant activ la Revoluţiile care au cuprins Europa la 1848-1849, comandant al revoluţiei vieneze din 1848, comandant al revoluţiei maghiare de la 1848-1849. Józef Bem se stabileşte în Imperiul Otoman, fiind numit paşă şi guvernator al provinciei Alep, din Siria (Gierowski 1985, 102-181). Autorul medaliei Stanislaw Lisowsky.

Av. Legendă circulară în limba poloneză **General Brygady Józef Zachariasz Bem.** În exergă anii **1794-1850**. În câmp bustul generalului spre dreapta.

Rv. Legendă semicircular în partea de sus, în limba poloneză **Za naszą i waszą wolność.** În câmp scenă din luptă, arma de cavalerie şi artileria poloneză în relief. În exergă sunt evidenţiate localităţile unde generalul s-a evidenţiat în principalele bătălii **Iganie, Ostroyka, Warszawa, Niedens**.

Bronz, 70 mm, 117 g, inv. MNIM, FB-16226.

Medalie comemorativă: General de Armată Jerzy Bordzilowski (fig. 6). În fondurile MNIM în baza actului 165 din 25 februarie 1987, de la Muzeul Forţelor Armate ale URSS, dedicate Armatei I Poloneze. Participant la războiul civil

Fig. 3. Medalie jubiliară. Generalul Ignacy Pradzynski (1792-1850).

Fig. 4. Medalie jubiliară. Generalul Karol Roloff Miałowski (1842-1907).

Fig. 5. Medalie jubiliară. Generalul Józef Zachariasz Bem (1794-1850).

Fig. 6. Medalie jubiliară. Generalul Jerzy Bordzilowski (1900-1983).

Fig. 7. Medalie jubiliară. Generalul Boleslaw Kieniewicz (1907-1969).

Fig. 8. Medalie jubiliară. 40 de ani de la victoria sovieticilor în cel de-al Doilea Război Mondial (1945-1985).

din Rusia (1918-1922). Absolveşte Şcoala Militară de Inginerie din Kiev (1920-1922), apoi cursurile Academiei Militare de Inginerie (1926-1931). În timpul celui de-al Doilea Război Mondial este implicat în cele mai importante operaţii militare (Smolensk, 1941; Stalingrad, 1942; Kursk, 1943; Belgorod-Harkov, 1943; luptele pentru Nipru, 1943). S-a implicat şi a coordonat personal echipele de intervenţie pentru deminarea oraşului Kiev, a participat în operaţiile militare din Bielorusia, 1944. Este numit comandantul Armatei Inginereşti din cadrul Armatei I poloneze, a participat la operaţiile militare în regiunea Vistula-Oder-Pomerania, 1944-1945 şi luptele pentru Berlin, 1945. După război a deţinut funcţia de Conducător al Armatelor Inginereşti din Polonia, luând sub control personal procesul deminării teritoriului Poloniei, până în anul 1951. Între 1952-1954 studiază la Academia Comandamentului Militar General, după terminare fiind numit comandant al Cartierului Militar al Armatei Poloneze şi adjunctul ministrului apărării al Republicii Populare Polone (Галицкий 1983, 288; Немчинский 1974, 255).

Av. În câmp bustul generalului spre dreapta, în două rânduri în relief anii **1900-1983**.

Rv. Legendă în limba poloneză **GENERAL BRONI JERZY BORDZILOWSKI.** În exergă toate reprezentările sunt în adâncime.

Bronz, 70 mm, 125 g, inv. MNIM, FB-11781-5.

Medalie comemorativă: General de divizie Boleslaw Kieniewicz (fig.7). În fondurile MNIM în baza actului 698 din 1989, de la Muzeul Armatei Poloneze din Varşovia. Participă la operaţiile militare din cadrul celui de-al Doilea Război Mondial, iniţial în rândul unităţilor armatei sovietice, din mai 1943 în slujba Armatei I Poloneze. A fost numit în septembrie 1944, comandantul garnizoanei din Varşovia şi Praga, fiind impus să semneze ordinul de dezarmare a unităţilor poloneze aflate în ilegalitate. După război a deţinut funcţia de comandant al Forţelor armate interne şi al Jandarmeriei politice, acţionând contra polonezilor anticomunişti, participând activ în procesul de deportare a populaţiei ucrainene din zona de sud-est a Poloniei (Шуровский 1996, 60-61). Autorul medaliei Bohdan Chmielewski.

Av. Legendă semicircular în limba poloneză **General Dywizii Boleslaw Kieniewicz 1907-1969**. În câmp bustul generalului spre stânga în chipiu şi uniformă a armatei poloneze.

Rv. În câmp acvila cu aripile desfăcute la baza căreia în şapte rânduri sunt indicate unităţile militare **397 DP/AR, 1 DP, 1 KORPUS PSZ, 1 AWP, 4 DP, KBW, OW KRAKOW**. În exergă panglică răsucită sub formă de spirală.

Bronz, 70 mm, 125 g, inv. MNIM, FB-16225.

Medalie comemorativă: 40 de ani de la victoria sovieticilor în cel de-al Doilea Război Mondial (fig. 8). În fondurile MNIM, în baza actului 165 din 25 februarie 1987, de la Muzeul Forţelor Armate ale URSS, dedicate Armatei I Poloneze, alianţei militare sovieto-polone şi a comemorării victimelor celui de-al Doilea Război Mondial.

Av. Legendă în câmp un drapel stilizat în trei rânduri în limba poloneză **40 Rocznica Zwycięstwa**, în exergă două căşti militare de protecţie.

Fig. 9. Medalie jubiliară. 30 de ani de la înfiinţarea Tratatului de la Varşovia (1955-1985).

Fig. 10. Medalie jubiliară. 40 de ani a luptelor de lângă localitatea Lenino (1943-1983).

Rv. În câmp în două rânduri anii **1945** şi **1985** în relief, delimitate paralel de o fâşie cu legenda în limba poloneză **9 maja** în adâncime.

Bronz, 70 mm, 125 g, inv. MNIM, FB-11781-1.

Medalie comemorativă: Tratatul de la Varşovia (fig. 9). În fondurile MNIM în baza actului 165 din 25 februarie 1987, de la Muzeul Forţelor Armate ale URSS, dedicate Armatei I Poloneze. Tratatul de la Varşovia sau Tratatul de Prietenie, Cooperare şi Asistenţă mutuală semnat pe 14 mai 1955, a fost o alianţă militară a ţărilor din Europa Răsăriteană şi din Blocul Răsăritean, împotriva NATO (fondată în 1949). Alianţa avea la nivel declarativ un triplu scop: apărarea comunismului, dezvoltarea statelor socialiste şi susţinerea militară reciprocă în cazul unei agresiuni. Pactul şi-a încetat existenţa pe 3 martie 1991, oficial dizolvat pe 1 iulie 1991, la Praga (Moldoveanu 2007, 21-29; Olteanu, Duţu, Antip 2005, 334).

Av. Legendă circular între două cercuri optsprezece nituri. În câmp pe un scut format din două cruci cu capetele rotunjite, pe crucea de tip Ruppert pe fiecare braţ câte trei nituri, două arme Kalaşnikov diametral opuse situate deasupra scutului.

Rv. Legendă în câmp în poloneză în două rânduri **Uklad Warszawski**, pe un fundal din şase benzi de linii încrucişate sunt reprezentate stemele a şapte state fondatoare: URSS, Republica Populară Polonă, Republica Socialistă Cehoslovacia, Republica Democrată Germană, Republica Socialistă România, Republica Populară Ungară şi Republica Populară Bulgară. Flancate în dreapta de anul **1955** iar în stânga de **1985**.

Bronz, 70 mm, 125 g, inv. MNIM, FB-11781-2.

Medalie comemorativă, 40 de ani a luptelor de lângă localitatea Lenino 1943 (fig. 10). În fondurile MNIM în baza actului 165 din 25 februarie 1987, din Muzeul Forţelor Armate ale URSS. A fost conferită pe scară largă militarilor, astfel putem afirma că este o medalie comună, larg răspândită.

Confruntarea dintre Armata 33 sovietică a Frontului de Vest în componenţa căreia se afla divizia I poloneză, cu trupelor de elită germane (Wermacht). Luptele de lângă localitatea Lenino din 12-13 noiembrie 1943, regiunea Moghiliov, Bielorusia din cel de-al Doilea Război Mondial, cu participarea trupelor poloneze alături de cele sovietice, reprezintă un eveniment contradictoriu în istoria contemporană a Poloniei. Până la 1989 acest eveniment era considerat drept ziua armatei poloneze. Odată cu căderea regimului comunist, ziua armatei poloneze este considerată a fi victoria armatei poloneze asupra bolşevicilor în bătălia de la Varşovia din 1920.

Av. Legendă în partea de sus într-un rând: **Lenino**, pe fiecare literă în adâncime cifrele cu semnificaţia datei de **12-13-X-1943**. În câmp scenă de luptă, trei militari infanterişti porniţi la atac.

Rv. Semicircular monograma autorului, anul **1983**, în adâncime. În partea de sus acvila cu aripile deschise, la baza ei în două rânduri în poloneză **Witaj Zolnierzu Wczoraiszy Tułaczu.** În câmp spre dreapta bustul unui soldat cu capul dezgolit, cu arma la piept, depunând jurământ de fidelitate, în şase rânduri în limba poloneză **Składam Uroczysta Przysiege Ziemi Pols-Kiej.**

În exergă cu majuscule în două rânduri **SIELCE P.T. ЛіN.**

*A*r. 70 mm, 125 g, inv. MNIM, FB-11781-3.

În concluzie menţionăm că, indiferent de perioada de colectare, de modul de interpretare al unor sau altor evenimente, aceste piese au făcut parte din istoria, cultura şi patrimoniul spiritual polonez. Graţie colegiilor care s-au ocupat cu colectarea lor le avem astăzi în patrimoniul MNIM, sarcina ulterioară a muzeografilor şi cercetătorilor este să valorifice şi să valorizeze acest tezaur în continuare.

Bibliografie

Alvares 1981: E.R. Alvarez, General Karol Roloff Miałowski (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowei 1981).

Gierowski 1985: J.A. Gierowski, Historia Polski 1764-1864 (Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe 1985).

Lerski 1996: G.J. Lerski, Historical Dictionary of Poland. 966-1945 (London 1996).

Moldoveanu 2007: C. Moldoveanu, România în structurile organizatorice ale Pactului de la Varşovia. De la obedienţă la contestare. Revista de Istorie Militară 3-4, 2007.

Olteanu, Duţu, Antip 2005: C. Olteanu, A. Duţu, C. Antip, România şi Tratatul de la Varşovia (Bucureşti: Editura Pro Historia 2005).

Wysokinski 1985: J. Wysokinski, General Ignacy Pradzynski (Warszawa 1985).

Амбарцумян 1973: В.А. Амбарцумян, Коперник и современная астрономия. Вестник Академии наук СССР 5, 1973.

Фенглер 1982: Ф. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер, Словарь нумизмата, Москва, 1982.

Галицкий 1983: И.П. Галицкий, Дорогу открывали саперы (Москва: Воениздат 1983).

Косарева 1982: А. Косарева, Искусство медали. Москва, Просвещение, 1982.

Немчинский 1973: А.Б. Немчинский, Осторожно, мины! (Москва: Воениздат 1973).

Шуровский 1996: М. Шуровский, Командующий польской армией на Восточном фронте. Биографический словарь старших командиров (Прушкув 1996).

The Polish medal in the collection of the National Museum of History of Moldova

Keywords: medal, heritage, culture, museum.

Abstract: In the collections of the National Museum of History of Moldova are stored a series of Polish medals which glorify the epic life and deeds of some outstanding personalities from the history of the Polish state. Given the museum's specific, being originally part of the Republican Museum of Military Glory and the State Museum of History and Study of the National Land, the museographers were involved in collecting materials focused on military issues. For this reason, most of the pieces collected are related to the spiritual and material culture of the Polish state: various military events, historical personalities, army generals. With the passing of the years, the change of political regimes and of borders between states, changes and interpretations in the vision and significance of various political events occurred as well. As a result, some of the NMHM's heritage collections may lose their status: main collections can become auxiliary collections and auxiliary collections may become main collections. Regardless of the period of collection and interpretation, these pieces were part of Polish history, culture and heritage. Thanks to colleagues who were responsible with collection and valorization of these pieces, today we have them in the heritage of the NMHM.

List of illustrations:

1. Jubilee medal. Twelve centuries since the official mention of the Polish city of Gniezno.
2. Jubilee medal. 500 years since the birth of the great Polish scholar Nicholas Kopernik (1473-1973).
3. Jubilee medal. General Ignacy Pradzynski (1792-1850).
4. Jubilee medal. General Karol Roloff Miałowski (1842-1907).
5. Jubilee medal. General Józef Zachariasz Bem (1794-1850).
6. Jubilee medal. General Jerzy Bordzilowski (1900-1983).
7. Jubilee medal. General Boleslaw Kieniewicz (1907-1969).
8. Jubilee medal. 40 years since the Soviet victory in the Second World War (1945-1985).
9. Jubilee medal. 30 years since the Warsaw Treaty was established (1955-1985).
10. Jubilee medal. 40 years of the battle near Lenino (1943-1983).

Польские медали в фондах Национального музея истории Молдовы

Ключевые слова: медаль, наследие, культура, музей.

Резюме: В фонды Национального музея истории Молдовы некогда поступило несколько польских медалей, посвященных выдающимся деятелям польского государства. Музейщики, занимавшиеся сбором материалов, были тогда сотрудниками Республиканского музея воинской славы и Государственного историко-краеведческого музея, и их усилия были сосредоточены на поисках экспонатов военной тематики. По этой причине значительная часть собранных предметов связана с историей польского государства и повествует о различных военных событиях, исторических и военных деятелях. С течением времени, со сменой политических режимов, сменой границ между государствами происходят изменения и в интерпретации значения того или иного политического события. В результате некоторые из коллекций, хранящихся в фондах НМИМ, могут изменить свой статус: из основного фонда перейти во вспомогательный, из вспомогательного фонда – в основной. Но, независимо от времени поступления или интерпретации, рассматриваемые нами здесь предметы являются частью польской истории, культуры и наследия. Благодаря музейным работникам, занимавшимся когда-то их сбором и изучением, сегодня эти медали есть в фондах НМИМ.

Список иллюстраций:

1. Юбилейная медаль «Двенадцать веков со времени официального упоминания польского города Гнезно».
2. Юбилейная медаль «500 лет со дня рождения великого польского ученого Николая Коперника (1473-1973)».
3. Юбилейная медаль «Генерал Игнатий Прондзинский (1792-1850)».
4. Юбилейная медаль «Генерал Кароль Ролофф Мяловский (1842-1907)».
5. Юбилейная медаль «Генерал Юзеф Захариаш Бем (1794-1850)».
6. Юбилейная медаль «Генерал Юрий Бордзиловский (1900-1983)».
7. Юбилейная медаль «Генерал Болеслав Кеневич (1907-1969)».
8. Юбилейная медаль «40 лет победы во Второй мировой войне (1945-1985)».
9. Юбилейная медаль «30 лет Варшавскому договору (1955-1985)».
10. Юбилейная медаль «40-летие битвы под Ленино (1943-1983)».

29.03.2019

Anatolie Povestca, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 august, 121-A, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-3462-6269, e-mail: a_povestca@mail.ru

ISTORIA REALIZĂRII MARII UNIRI ÎNTR-O CARTE POȘTALĂ ILUSTRATĂ

Ana Grițco

Cuvinte-cheie: Centenar, Marea Unire, Chișinău, Alba Iulia, unitate națională, ilustrată.

Obiectul articolului este o carte poștală ilustrată, încărcată de istorie, care vine să confirme valoarea unei piese cartofilice cu diverse valențe. Or, admirând această imagine, ne transpunem în timp, „urmărind" traseul realizării celui mai sacru ideal al românilor – unitatea națională, călăuzită de personalități marcante, intelectuali de elită și unioniști. Este o carte poștală care ne ajută să înțelegem ce au omagiat România și românii în anul 2018 – Centenarul Marii Uniri de la 1918.

Intitulată *În amintirea marelui ideal: Unirea Tuturor Românilor*[1] (fig. 1), ilustrata a completat colecția de cartofilie a Muzeului Național de Istorie a Moldovei în anul 1990, fiind donată de frații Grigore și Gheorghe Marinescu din București. Este o imagine color, mărimea de 14×9 cm, starea de conservare satisfăcătoare, necirculată, lipsă informația ce ține de locul editării, editura și autorul mesajului ilustrativ. Deși nu este indicat anul când a fost editată, considerăm că a fost editată la răscrucea anilor 1918 și 1919, drept argument ne servește segmentul de hotar de la vest, de culoare albă, de pe harta României Mari, amplasată în imagine. Deși a fost proclamată Unirea de la Alba Iulia la 1 decembrie 1918, preluarea administrativă de către autoritățile române a Banatului a avut loc mai târziu, în vara lui 1919, unirea a 2/3 din teritoriu fiind consfințită la Timișoara la 10 august 1919, iar 1/3 a rămas în Regatul Serbiei, Croaților și Slovenilor (Istoria 2003, 526).

Cartea poștală reprezintă un colaj din imagini cu elemente de istorie, eroi și fapte care, după cum spunea Ionel C. Brătianu „... dacă nu se repetă se uită". Acestea sunt încadrate într-un chenar cu motive tradiționale de culoare roșu-galben-albastru. Prin intermediul ilustratei aducem spre amintire lungul și dificilul drum al unificării românilor într-un singur stat și este un argument că evenimentul de la 1 decembrie 1918 a fost unul firesc, a fost rezultatul unui proces istoric de maturizare a conștiinței naționale ca urmare firească a unei pregătiri de sute de ani și nicidecum „ca un dar, coborât asupra neamului românesc din încrederea și simpatia lumii civilizate" (Istoria 2003, 529). Aceste file de istorie sunt redate într-o manieră sugestivă, iar plasarea armonioasă a figurilor făuritorilor Unirii de-a lungul secolelor pe un spațiu restrâns, conferă acesteia o frumusețe deosebită. În afară de imagini, în partea superioară a ilustratei sunt inscripționate versurile lui D. Bolitineanu (poezia *Mircea cel Mare și solii*): *Viitor de aur Țara noastră are, Și prevăd prin secole a ei înălțare... și oricât timp Român voi fi, nu mă tem că voi pieri,* străjuite de portretele lui N. Bălcescu și V. Alecsandri. Sub medalionul cu chipul regelui Ferdinand I, pe o eșarfă-tricolor, textul *În amintirea marelui ideal: Unirea Tuturor Românilor*.

Ideea de unitate națională a poporului român apare cu mult timp înainte de realizarea ei în anul 1918. Amintim cu acest prilej cronicarii moldoveni, printre care Grigore Ureche, care în *Letopiseţul Ţării Moldovei* menționa „că românii câți se află locuitori... la Ardeal și la Maramureș de un loc sunt cu moldovenii și toți de la Râm se trag", idee susținută și de un alt cronicar, Miron Costin, în lucrarea *De neamul moldovenilor*. La 1547 exista temerea că transilvănenii/maramureșenii s-ar putea uni cu moldovenii, deoarece „au aceeași limbă, aceeași religie și același tradiții".

Cea mai semnificativă manifestare de unitate a fost acțiunea domnitorului Mihai Bravul/Viteazul (1558-1601) – „ ...voievod din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Românești, al Ardealului și a toată Țara Moldovei" (Giurescu 2007, 199), care a încercat să unească cele trei țări: Țara Românească, Ardealul și Moldova. Fiind în același timp domnitor al Țării Românești (1593-1600), al Transilvaniei (1599-1600) și al Moldo-

[1] FB-18974.

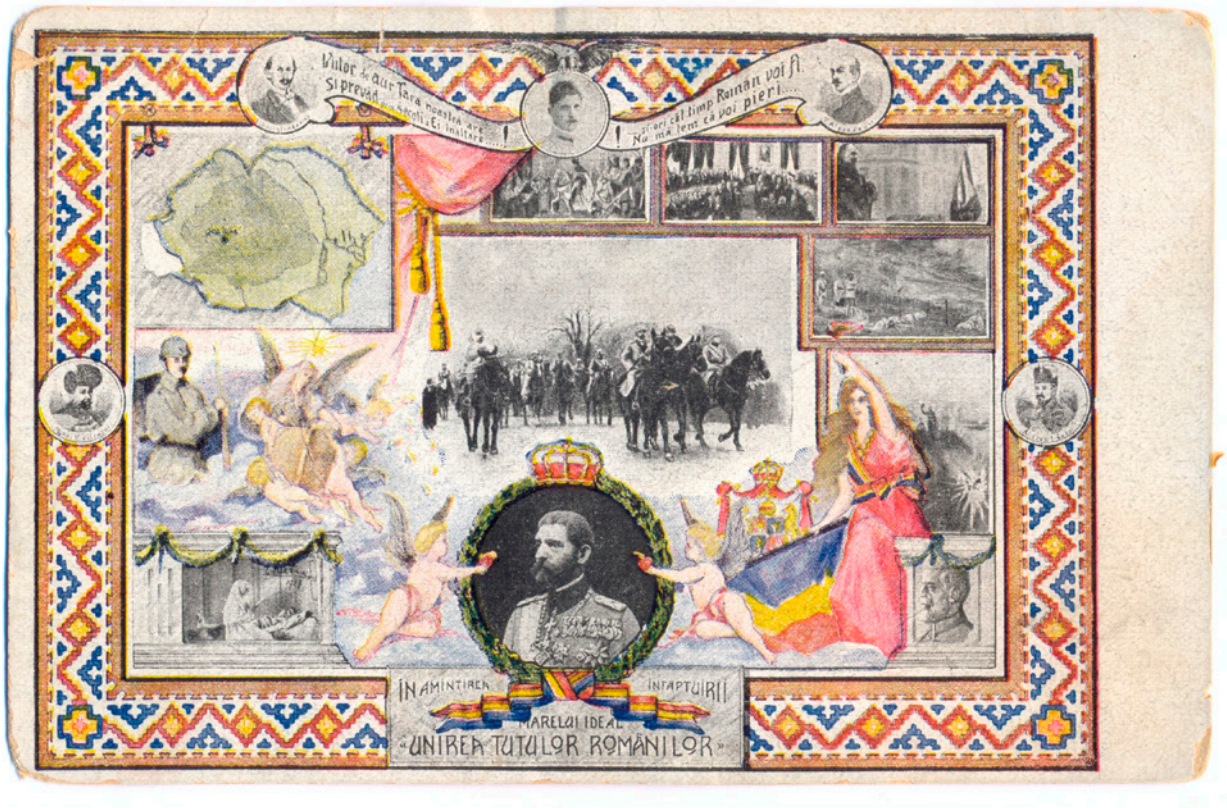

Carte poştală ilustrată *În amintirea marelui ideal: unirea tuturor românilor*, 1918-1919, România

vei (1600) a realizat pentru prima dată în istoria României unirea tuturor românilor. Deşi această Unire a fost de scurtă durată, Mihai Viteazul reuşeşte să întreprindă unele măsuri/reforme: adoptă o stemă pentru toate teritoriile, construieşte o biserică ortodoxă la Alba-Iulia, etc. În istoriografie această unire iniţial a fost tratată ca o unitate personală a lui M. Viteazul, şi abia în sec. al XIX-lea, datorită studiilor lui N. Bălcescu, acest eveniment a fost perceput ca un preambul la ceea ce avea să se săvârşească abia la mijlocul sec. al XIX-lea.

Anul 1848 este cunoscut ca un an de frământări naţionale într-un şir de state europene, numit şi „Primăvara Europei". Ideea revoluţiei, care a cuprins Europa, a pătruns şi în Principatele Române, un rol deosebit avându-l tinerii „paşoptişti", aflaţi la studii în capitalele europene, care au îmbrăţişat spiritul revoluţionar, despre care N. Bălcescu avea să menţioneze într-o scrisoare adresată lui V. Alecsandri „.. că va schimba faţa lumii". Flacăra revoluţiei, adusă şi în Ţările Române acum 170 de ani (1848), călăuzită de intelectuali de elită, naţionalişti şi unionişti, a fost semnificativă din mai multe puncte de vedere, unul din acestea fiind legăturile inter-româneşti, unde au fost puse în evidenţă aspiraţiile de unitate naţională ale românilor, expuse în programele revoluţionare din Moldova şi Muntenia, precum şi de cele 40 de mii de voci de pe Câmpia Libertăţii din Blaj (Istoria 2015, 286).

Momentul Unirii Principatelor, oamenii care au pregătit acest moment sunt consemnaţi cartofilic, un rol deosebit atribuindu-se lui Alexandru Ioan Cuza (1820-1873), a cărui imagine completează tabloul cartofilic. Reprezentat al generaţiei paşoptiste, A.I. Cuza este dublu ales domn: al Moldovei (5 ianuarie 1859) şi al Ţării Româneşti (24 ianuarie 1859), înfăptuindu-se astfel unirea celor două principate. Înfăptuirea unităţii constituţionale şi administrative s-a realizat în ianuarie 1862, când Moldova şi Ţara Românească au format un stat unitar, adoptând oficial numele România. Cei şapte ani scurşi de la dubla alegere a domnitorului Alexandru Ioan Cuza au adus România pe scena statelor europene nu numai ca stat naţional, ci şi ca stat modern. (Istoria 2015, 527-531).

Prezenţa în imagine a scenelor de luptă de la Plevna în războiul ruso-turc, desfăşurat în anii 1877-

1878, unde a participat şi armata română, sunt o mărturie a contribuţiei „bravei armate române", „fără ajutorul căreia armata rusă, care lupta la nordul Balcanilor, ar fi fost, inevitabil, bătută la Dunăre" (Istoria 2015, 747). Pentru România acest război a fost Războiul de Independenţă, a fost un pas important spre unificarea deplină şi „a întărit credinţa că din România independentă în curând se va naşte România mare" (Istoria 2015, 755).

În Marele Război (1914-1918) România va participă, după doi ani de neutralitate, începând cu anul 1916, alături de Franţa, Rusia şi Marea Britanie. Iarna anilor 1916-1917 a fost o iarnă a durerii pentru România. Cu armata aproape distrusă pe câmpul de luptă, cu mai bine de 2/3 din teritoriul ţării ocupat, cu Moldova plină de refugiaţi şi bântuită de un nemilos tifos exantematic, cu un aliat rus tot mai şovăielnic, speranţa unui viitor mai bun pentru statul român abia mai licărea. Disperarea, deznădejdea şi ruşinea înfrângerilor de către Armata Română din anul 1916 a fost „spălată" de bătăliile istorice din vara anului 1917: cea de la Mărăşti, care a evidenţiat în egală măsură capacitatea corpului de comandă în pregătirea şi apoi în desfăşurarea operaţiilor şi bravura excepţională a ostaşului român" (Preda 2018, 85), bătălia de la Mărăşeşti, care a fost cea mai importantă acţiune dusă de forţele române în timpul campaniei din anul 1917, unde „pierderile germane nu pot fi comparate decât cu cele de la Verdun" (Preda 2018, 126), şi bătălia de la Oituz, simbolul curajului şi al sacrificiului soldatului român, renumită pentru faptele de vitejie în luptele corp la corp date de soldaţii români (Preda 2018, 131-133). Bătăliile de la Mărăşti, Mărăşeşti şi Oituz se înscriu ca un moment culminant în Războiul Întregirii, rămânând încrustate profund în conştiinţa poporului român.

O imagine aparte este cea a Reginei Maria a României printre soldaţi, care a avut o implicare activă în susţinerea militarilor pe front. Îmbrăcată în haine de soră medicală, a organizat spitale de campanie şi a fost prezentă printre suferinzi, împărţind medicamente, mâncare şi pături soldaţilor răniţi pe front sau bolnavilor de tifos, supranumită de români „Mama răniţilor" sau „Regina soldat" (Zamani, Bădescu 2018, 33). Imaginea centrală a ilustratei reprezintă un medalion cu chipul regelui Ferdinand I (1865-1927), care în septembrie-octombrie 1914 depune jurământul în calitate de Rege al României, asigurând că fa fi „un bun român". Ferdinand I devine rege într-o perioadă tensionată, dramatică la nivel mondial. În Consiliul de Coroană din 1916, regele Ferdinand s-a pronunţat pentru intrarea României în război alături de Antanta, împotriva Germaniei, ţara sa de origine. A făcut-o cu durere în suflet, dar cu conştiinţa că îşi îndeplinea datoria faţă de poporul în fruntea căruia se afla.

A fost încoronat la 15 octombrie 1922 în Catedrala de la Alba-Iulia ca rege al tuturor românilor, purtând pe cap coroana de oţel, turnată din ţeava unui tun otoman, capturat în Războiul de Independenţă dintre anii 1877-1878 în bătălia de la Plevna, în semn de preţuire a vitejiei ostaşului român. A fost singurul monarh care a avut fericirea să domnească peste o ţară mare, visată de predecesorii ei şi să se intituleze *Regele tuturor românilor,* cunoscut în istoriografie şi ca *Întregitorul.*

Marea Unire de la 1decembrie 1918 a fost rodul speranţelor de veacuri ale românilor şi al unor împrejurări istorice favorabile. Actele de voinţă naţională de la Chişinău, Cernăuţi şi Alba-Iulia au pus marile puteri în faţa actului împlinit, fapt consfinţit în ianuarie 1919 la Conferinţa de pace de la Paris. S-au prăbuşit marile imperii, iar pe harta Europei, alături de România, apar ţări precum Austria, Ungaria, Cehoslovacia, Lituania, Letonia, Estonia şi Finlanda (Harnaj 1998, 1).

Privită ca sursă documentară utilă, evidenţiind valoarea ei istorică, cartea poştală ilustrată rămâne a fi un martor autentic al istoriei, unde prin grafica deosebită, aspectul inedit, modul de prezentare a momentelor şi personalităţilor istorice ce au contribuit la săvârşirea Marii Uniri – fac din această carte poştală un document preţios, care dă valoare colecţiilor de patrimoniu şi cele private. Or, o carte poştală încărcată cu atâtea evenimente istorice „valorează cât un tratat de istorie a României".

Pentru românii din stânga Prutului cartea poştală, editată acum o sută de ani, va rămâne în continuare un izvor de cercetare al evenimentelor istorice care au culminat cu făurirea României Mari, or la acest an centenar Întreprinderea de Stat „Poşta Moldovei" a fost modestă la acest capitol, iar evenimentul s-a „bucurat" de emiterea doar a unei mărci poştale. Trist!

Bibliografie

Giurescu 2007: C.C. Giurescu, Istoria Românilor. II. De la Mircea cel Bătrân şi Alexandru cel Bun până la Mihai Viteazul (Bucureşti 2007).

Harnaj 1998: A. Harnaj, 1 decembrie 1918 - Marea Unire. In: Filatelia, nr. 12 (Bucureşti 1998), 1.

Istoria 2003: Istoria Românilor, vol. VII, tom II. De la independenţă la Marea Unire (1878-1918). Coordonator: acad. Gh. Platon. (Bucureşti: Editura Enciclopedică 2003).

Istoria 2015: Istoria Românilor, vol. VII, tom I. Constituirea României moderne (1821-1878). Ed. a II-a, revizuită şi adăugită. Coordonator: acad. D. Berindei (Bucureşti: Editura Enciclopedică 2015).

Preda 2018: D. Preda, Sub semnul Marii Uniri. Campaniile Armatei Române pentru întregirea Ţării 1916-1920 (Bucureşti Editura Academiei Române 2018)

Zamani, Bădescu 2018: L. Zamani, E. Bădescu, Flori din trecut. Regine şi prinţese regale ale României (Bucureşti: Editura Vremea 2018).

The history of making the Great Union on an illustrated postcard

Keywords: Centenary, Great Union, Chişinău, Alba Iulia, national unity, illustration.

Abstract: The paper focuses on an illustrated postcard loaded with history which confirms the value of a deltiological piece of various valences. Looking at this image, we are transposing ourselves in time, „following" the path of making of the most sacred ideal of the Romanians - national unity.

The illustrated postcard, titled *In memory of the great ideal: the union of all Romanians*, became part of the deltiology collection of the National Museum of History of Moldova in 1990 when it was donated by brothers Grigore and Gheorghe Marinescu from Bucharest. This is a colorful image with a satisfactory conservation status, published at the crossroads of 1918 and 1919, uncirculated, lacking information about the place of publication, publishing house and author of the illustrative message.

The postcard represents a brief history of achieving an old ideal, illustrating the events up to December 1, 1918: The Revolution of 1848, World War I (1914-1916) with the glorious battles of Mărăşeşti, Măreşti şi Oituz. On the postcard are depicted also the faces of three statesmen that made the union in different periods of time: Mihai Viteazul (1558-1601), a precursor of the unification of the Romanians in 1600, Alexandru Ioan Cuza (1820-1873), under whose direction the Romanian Principalities united in 1859 (Little Union) and King Ferdinand I (1865-1927) (the Encloser) in 1918.

The special graphics, the unusual appearance, the presentation and the historical data they contain make this postcard an original postal unit that stops the moment for posterity in the study of Romanian History.

История Великого объединения в открытке

Ключевые слова: столетний юбилей, Великое объединение, Кишинев, Алба-Юлия, национальное единство, открытка.

Резюме: Предметом данного сообщения является иллюстрированная почтовая карточка с исторической смысловой нагрузкой, которая подтверждает многозначную ценность объектов филокартии. Ведь, восхищаясь изображением на открытке, мы переносимся во времени, прослеживая путь реализации самого священного идеала румын – национального единства.

Открытка под названием «В память о великом идеале: объединении всех румын» поступила в фонды Национального музея истории Молдовы в 1990 году; она была подарена музею братьями Григоре и Георге Маринеску из Бухареста. Это цветная открытка, удовлетворительной сохранности, изданная на рубеже 1918-1919 годов, негашеная, информация о месте издания, издательстве и авторе иллюстрации отсутствует.

Изображение представляет краткую историю достижения многовекового идеала, иллюстрируя события до 1 декабря 1918 года: Революция 1848 года, Первая мировая война (1914-1916 гг.) со славными битвами при Мэрэшесть, Мэрешть и Ойтузе. Эти картины дополняют портреты трех вершителей Объединения на разных этапах: Михая Храброго (1558-1601), предтечи объединения румын в 1600 году, Александра Иоанна Кузы (1820-1873), под руководством которого в 1859 году объединились румынские княжества (Малое объединение), и короля Фердинанда I (1865-1927) (Объединителя) в 1918 году.

Прекрасная графика, оригинальный внешний вид, способ подачи изображения, исторические данные, которые она содержит, делают эту почтовую открытку неким художественно-информативным целым, останавливая время для будущих толкований истории румын.

02.04.2019

Ana Griţco, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-7082-8431, e-mail: anagritco87@gmail.com

MĂRTURII DESPRE FAMILIA DE NOBILI LEVIŢKI (LEWICKI) ÎN COLECŢIILE MUZEULUI NAŢIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Vera Serjant

Cuvinte-cheie: patrimoniu, colecţie, fotografie, nobili.

Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei deţine mărturii foto-documentare şi memoriale, artistice şi tehnice cu privire la viaţa şi activitatea unor familii de nobili din Basarabia. Printre ele se numără şi familia de nobili Leviţki. Materialele cu privire la istoria acestei familii de nobili cu origini poloneze, au intrat în patrimoniul muzeului sub formă de donaţie din partea Ariadnei Gacikevici (născută Sondans) din satul Cojuşna, raionul Străşeni[1], o descendentă a familiei Leviţki pe linie maternă. Colecţia a fost transmisă în patrimoniu de cercetătoarea Ala Cuşnir. Ea include 10 fotografii datate cu anii 1880-1975 şi se referă la istoria familiilor Leviţki şi Gacikevici, familii înrudite între ele.

Neamul de nobili basarabeni Leviţki (Lewicki) provine din mediul şleahtei poloneze şi ţine de herbul *Rogala* (Bacalov 2013, 217). Odată cu anexarea Basarabiei, ţarismul a căutat să-şi creeze aici o bază socială care să susţină politica Imperiului Rus. Administraţia imperială a promovat o politică de colonizare şi infiltrare în rândul boierimii autohtone a nobililor sau simplilor funcţionari de origine rusă, precum şi germană, austriacă, elveţiană, poloneză etc.

Începutul statornicirii polonezilor pe teritoriul Basarabiei se consideră secolele XV-XVI. A doua etapă a statornicirii lor se referă deja la secolul al XIX-lea, când, în urma revoluţiilor din anii 1831, 1846, 1848, 1863, mulţi polonezi, scăpând cu viaţă, au fost nevoiţi să emigreze din ţara lor (Enciu 2010, 162).

Polonezilor le-a revenit un rol aparte în colonizarea teritoriului dintre Prut şi Nistru: pe parcursul întregului secol al XIX-lea, ei au migrat în această regiune, unde se bucurau de drepturi şi privilegii (Gherasim 2015, 110). Procesul de încadrare a şleahtei poloneze în rândurile nobilimii basarabene ca, de altfel, şi a altor reprezentanţi ai populaţiei alogene, a avut specificul său. Reprezentanţilor şleahtei le era recunoscută foarte repede noblețea. Confirmarea titlului nobiliar era obţinută în urma prezentării unor certificate care adevereau că Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Podolia deja recunoscuse apartenenţa lor nobiliară.

În procesul de confirmare a nobleței, în special a alogenilor, o importanţă deosebită avea prezentarea formularului de serviciu, a diferitelor diplome şi decoraţii etc., acestea servind ca dovadă a serviciului şi credinţei manifestate faţă de Ţar şi de Imperiul Rus. Însă, au fost şi cazuri când reprezentanţilor şleahtei poloneze, după mai multe încercări, nu li se confirma titlul nobiliar, cu toate că Adunarea Nobilimii Deputaţilor din Podolia îi recunoscuse deja ca nobili (Gherasim 2015, 112).

Conform studiului făcut de cercetătorul Sergiu Bacalov, în Basarabia, în secolul al XIX-lea - începutul secolului XX, s-au atestat câteva ramuri (el vorbeşte de două) ale acestui neam: „Ramurile neamului Levițchi din Basarabia pot fi grupate, convenţional, după locul de origine (a. Din provinciile poloneze ale Imperiului Austriac; b. Din provinciile poloneze ale Imperiului Rus) şi în baza statutului lor social şi etno-confesional (1. Şleahtici şi mazâli polonezi ortodocşi moldovenizaţi; 2. Şleahtici şi dvoreni polonezi catolici rusificaţi" (Bacalov 2013, 217). Ramura Leviţki nr. 2 era reprezentată de fraţii Petru-Fedot şi Ignat, fii ai lui Andrei Leviţki. Ei erau şleahtici polonezi cu statut de dvoreni podolieni, care au reuşit să se înscrie în 1852 în partea întâia a cărţii nobilimii (Bezviconi 1943, 130). Caracterul fragmentar al surselor documentare nu permite, deocamdată, stabilirea unor conexiuni genealogice între aceste viţe de neam. Reprezentanţi ai neamului Leviţki sunt atestaţi în judeţele Soroca, Hotin, Akkerman, Ismail şi Chişinău.

[1] MNIM, actul nr. 77, 1992.

În Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei se păstrează mărturii despre reprezentanţii familiei lui Leonard Egorovici Leviţki, şef de poliţie la Ismail[2]. Cel mai probabil că reprezentanţii acestei familii au fost şleahtici şi dvoreni polonezi catolici rusificaţi. Faptul că această familie are origini poloneze este dovedit şi prin mărturiile făcute de Ala Baianova în ultimul interviu al ei, acordat Tatianei Dughil, corespondenta ziarului ucrainean «Бульвар Гордона» („Bulvar Gordona”). Cunoscuta cântăreaţă de romanţe ruseşti şi ţigăneşti Ala Baianova este descendentă a familiei Leviţki. Tatăl ei, Nicolai, s-a născut în familia lui Leonard Egorovici şi a Nadejdei Ivanovna Leviţki.

Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei deţine o fotografie a familiei lui Leonard Leviţki[3]. Ea prezintă un interes aparte, deoarece are un mod special de expunere a portretelor membrilor familiei (fig. 1). Fiecare portret este reprezentat sub formă de marcă poştală. Fotografia tip vinietă este datată cu anii ‘20 ai sec. XX, anii când a fost executat acest montaj de portrete. Însă, imaginile membrilor familiei, în special al celor opt copii, sunt efectuate cu mult mai devreme. Toţi copiii sunt reprezentaţi la o vârstă fragedă. Fotografia conţine portretul lui Leonard Leviţki şi două portrete ale soţiei lui, Nadejda. Unul din aceste portrete situat în ultimul rând de jos, în mijloc, îl reprezintă pe Nicolai Leviţki (1882-1951), cântăreţ de operă şi de estradă. Numele de scenă i-a fost Nicolai Baianov, pseudonim luat la Paris când trece la alt gen de interpretare, cel de estradă, în restaurantul „Kazbek”. Pseudonimul este luat fiind sfătuit de soţia sa, Eugenia Skorodinskaia, care a observat cât de mult îi place soţului baianul[4]. Pe timpuri, Nicolai Baianov (Leviţki) a fost un cântăreţ cunoscut. A cântat pe scenele din Paris, Berlin, Atena, Constantinipol (Istanbul), Bucureşti.

În 1909-1912 îşi face studiile muzicale la liceul *Santa Cecilia* din Roma, la cel mai mare maestru în *bel canto*[5] de la sfârşitul sec. XIX - începutul sec. XX, Antonio Cotogni. Întorcându-se în Basarabia cântă pe scenele de operă din Odesa, Kiev şi Chişinău. A participat la Primul Război Mondial, fiind de două ori rănit şi primind multe decoraţii. A fost căsătorit cu Eugenia Alexandrovna Skorodinskaia, cu origini nobiliare, o dansatoare talentată. Tatăl ei, Alexandru Ivanovici Skorodinski a deschis, în 1900, la Chişinău, prima Scoală particulară de comerţ de şapte clase din Basarabia. În anul 1908, Şcoala a fost reorganizată şi transmisă în subordinea Societăţii pentru dezvoltarea învăţământutlui comercial din oraşul Chişinău şi a activat până în anul 1918 (Tomuleţ 2012, 149). La această instituţie în calitate de profesoară de limba franceză o găsim în anul 1914 pe Elena Leonardovna Leviţki, sora mai mare a lui Nicolai Leviţki (Иллюстрированный 1914, 237). În fotografia tip vinietă (fig. 1), ea este reprezentată în rândul doi de sus, prima din stânga. În colecţia de fotografii a muzeului nostru sub numărul de inventar F-14571 este înregistrată o fotografie tip vinietă – *Promoţia anului 1914 a Şcolii de Comerţ de pe lângă Societatea pentru dezvoltarea învăţământului comercial*[6]. Fotografia este realizată în atelierul fotografic al lui Taşker din Chişinău. Printre profesori, în primul rând de sus, a doua din dreapta este reprezentată Elena Leviţki.

1. Familia Leviţki, anii ‘20, sec. XX.

[2] MNIM, colecţia nr. 45, 1992.
[3] FB-21261-4.
[4] Armonică de mână, cu butoni în loc de clape.
[5] Stil italienesc de interpretare în muzica vocală, caracterizat prin puritatea liniei melodice.
[6] FB-28225-46.

2. Promoţia anului 1914 a Şcolii de Comerţ din Chişinău, 1914.

În acelaşi rând al patrulea din dreapta este reprezentat Alexandru Scorodinski, directorul acestei instituţii (fig. 2-3).

În 1934 familia lui Nicolai se stabileşte cu traiul în România unde activează până în 1940. O imagine în care este reprezentat împreună cu rudele şi prietenii din România, face parte din colecţia de fotografii a muzeului (fig. 4). Cântăreţul moare la Bucureşti în anul 1951. În acelaşi an moare şi soţia lui Eugenia Skorodinskaia.

La 18 mai 1914 în familia lui Nicolai şi a Eugeniei Leviţki s-a născut unica lor fiică Ala, fiind botezată la biserica sf. Nicolae din Chişinău. Botezul a fost oficiat de preotul Gavril Zlatov şi diaconul Zinovi Svitenko. La sfârşitul anului 1918 familia lui Nicolai Leviţki reuşeşte (la trecerea frontierei s-au dat drept o trupă de actori) să emigreze. Dacă la frontieră ar fi aflat că ei provin din familii nobile, la sigur, că nu li se permiteau trecerea şi cine ştie

3. Elena Leviţki, profesoară de limba franceză la Şcoala de Comerţ din Chişinău, 1914.

4. Nicolai Leviţki (Baianov) cu fiica Ala, rude şi prieteni, prima jumătate a sec. XX.

ce soartă ar fi avut, rămânând în Rusia. Făcând ocolul câtorva ţări, se stabilesc la Paris – centrul emigraţiei ruse. Aici Ala a absolvit o şcoală privată de pe lângă o mănăstire catolică. La vârsta de 13 ani a început să evolueze singură. Primele cântece interpretate au fost romanţe ţigăneşti şi ruseşti. După primele apariţii pe scenele de la Paris, Ala Baianova a fost asemuită cu Edith Piaf, datorită timbrului vocal deosebit. La Paris a cântat împreună cu Alexandru Vertinski în renumitul restaurant „Bolşoj Moskovskij Ermitaj". Concertează împreună cu tatăl său în multe ţări. După ce cunoscuse succesul la Paris şi în mai multe ţări ale Europei şi Asiei, în 1934 s-a stabilit împreună cu părinţii la Bucureşti şi a devenit nu doar una dintre cele mai apreciate artiste ale Bucureştiului, ci şi una dintre cele mai frumoase femei ale „Micului Paris". Aici, a cântat în diferite restaurante, printre ele şi cel al lui Petru Leşcenko. A fost căsătorită oficial de trei ori. Primul soţ a fost George Ipsilanti, conducătorul artistic al ansamblului lui Petru Leşcenko, grec de origine, descendent al renumitului neam Ipsilanti. Părinţii Alei (îndeosebi mama) s-au împotrivit acestei căsătorii, fiind lipsă la cununia lor (Бульвар 2010). Căsătoria lor a fost de scurtă durată, ea a durat doar cinci ani.

În perioada regimului lui Antonescu, când ruşii nu erau bine văzuţi în România, iar cântăreaţa continua să interpreteze romanţe ruseşti, Ala Baianova a avut de suferit – a fost închisă vreme de un an şi jumătate într-un lagăr. După eliberare a fost un timp urmărită de securişti. În această perioadă îl întâlneşte pe cel de-al doilea soţ, Ştefan Şendrea, urmaş al cunoscutului neam de boieri români, un filantrop, victimă a represaliilor comuniste din anii '40. Însă şi de acesta se desparte până la urmă. A treia căsătorie a fost mai mult fictivă, având doar scopul de a trece cu traiul în Uniunea Sovietică. Ea n-a reuşit să creeze cu cel de-al treilea soţ o familie adevărată.

N-a fost agreată cântăreaţa nici de conducerea lui Ceauşescu: „În perioada lui Ceauşescu, eu am fost o cântăreaţă interzisă", mărturisea Ala Baianova. Fiind solista Radioteleviziunii din Bucureşti, în acea perioadă, Ceauşescu îi interzice să interpreteze cântece în limbile rusă, franceză şi germană. Cu toate acestea, reuşeşte să scoată şapte discuri mari, dintre care cinci erau cu cântece în limba rusă. Hărţuită de Securitate, cântăreaţa caută căi să plece din România.

La vârsta de 75 de ani, în 1989, primeşte cetăţenie sovietică şi trece cu traiul la Moscova. Astfel i s-a împlinit visul de „a se întoarce în ţară", cum se exprima ea. Vis pe care îl aveau mulţi dintre acei care emigraseră din Rusia după evenimentele din 1917. Printre aceştia era şi tatăl ei, Nicolai Leviţki, un monarhist înflăcărat, care-i ceruse fiicei să-şi ţină promisiunea şi să revină în Rusia.

Deşi nu mai era în floarea vârstei, cântăreaţa a cunoscut în Rusia acelaşi mare succes pe care l-a avut în perioada tinereţii în România. În anul 1993 devine Artistă emerită a Rusiei, iar în 1999 a primit titlul de Artistă a poporului din Rusia. A continuat să urce pe scenă şi să cânte romanţe ruseşti până la vârsta de 95 de ani. Pe 18 mai 2009, a susţinut un concert jubiliar în Opereta din Moscova, cu ocazia împlinirii a 95 de ani. A fost ultima sa prezenţă pe scenă. Ala Baianova (Leviţki) s-a stins din viaţă la 97 de ani, pe 30 august 2011, şi este înmormântată în cimitirul mănăstirii Novodevicie din Moscova.

MNIM deţine câteva fotografii în care este reprezentată renumita artistă. O imagine o înfăţişează împreună cu rudele din România (fig. 5). Fotografia datează cu anii '60 ai sec. XX. Altă imagine îi redă chipul imortalizat în anul 1975, unde cân-

5. Ala Baianova cu rudele, Bucureşti, anii ‘60, sec. XX.

6. Ala Baianova, Bucureşti, 1975.

tăreaţă este reprezentată, stând într-un fotoliu cu o chitară în mână, îmbrăcată într-o rochie neagră cu un şirag lung de mărgele la gât (fig. 6).

În interviurile sale, regina romanţelor ruseşti afirma că este singură-singurică pe lume. Nu este clar care ar fi motivul acestor afirmaţii, dacă în realitate avea rude în Republica Moldova şi în România (Соловьева 2010). La Chişinău şi în satul Cojuşna, raionul Străşeni, trăiesc urmaşi ai Eugeniei Leviţki, sora tatălui ei. În fotografia tip vinietă, Eugenia este reprezentată în rândul doi prima din dreapta[7]. Ariadna Gacikevici (Sondans), cea care a donat muzeului colecţia de fotografii, este una din cele două fiice ale Eugeniei Sondans (Leviţki). Printre fotografiile donate sunt două poze cu Eugenia Leonardovna Leviţki în timpul când îşi făcea studiile la Institutul de fete nobile din Odesa[8]. Imaginile sunt datate cu anii ‘90 ai sec. XIX şi sunt executate în atelierele lui I. Antonopulo şi S. Gorelnikov din Odesa (fig. 7 şi 8). I. Antonopulo s-a enumărat printre fotografii din Odesa care au executat primele imagini cu biserici basarabene (Ploşniţa 2005, 32). La Odesa Eugenia l-a întâlnit pe viitorul soţ, Alexandru Sondans, descendent al unei familii de italieni, proprietari ai unei fabrici de paste făinoase.

De curând, istoria familiei Sondans a fost cercetată de Elena Fedenko, cercetător ştiinţific la Arhiva de Stat din Odesa. Rezultatele cercetării au fost expuse în cadrul emisiunii *Arhivnaia Odiseia*, ediţia 72, 2018. Conform documentelor depistate de autoare în Arhiva din Odesa şi cea din oraşul Torino, primul reprezentant al familiei Sondans care s-a stabilit cu traiul în Odesa a fost Giovanni Sondans, un soldat care-şi făcea serviciul în armata rusă, născut în regatul Sardiniei. La sfârşitul sec. XVIII, acesta decide să rămână în Rusia, căsătorindu-se cu o femeie din rândul băştinaşilor. În familia lor se nasc trei copii: Antonio, Giuseppe şi Luigi. La începutul sec. XIX el moare. Soţia lui se recăsătoreşte şi împreună cu copiii pleacă în localitatea Severinovka, moşia contelui Potoţki. Însă copiii, fiind supuşi italieni, erau supravegheaţi de Consulatul general al Sardiniei la Odesa. Consulatul decide să numească asupra copiilor un tutore în persoana lui Giuseppe Covassi, originar şi el din Sardinia. Până la urmă copiii sunt luaţi şi crescuţi de tutore la Odesa. Banii primiţi pentru copii din partea statului italian au fost strânşi de el. Pe ei în 1835 Giuseppe, unul dintre fiii lui Giovanni deschide o fabrică de paste făinoase. Din acest moment începe istoria afacerii lor cu pastele făinoase (Феденко 2018). În anii ‘60-‘80 ai sec. XIX ea devine una din primele fabrici de paste din Odesa. Aceasta se întâmplă când în fruntea ei vine Luigi,

[7] FB-21261-4.
[8] FB-21261-2, FA-9644-3.

7. Eugenia Leviţki, Odesa, 1890.

8. Eugenia Leviţki, Odesa, 1896.

un alt fiu al lui Giovanni. În 1912 fabrica mai activa, aflându-se pe stradă Troiţkaia 22. Producţia acestei fabrici se vindea în magazinele din Odesa şi în alte oraşe din Imperiul Rus, dar şi în alte ţări ca Turcia, România, Egipt. Ea ajungea chiar şi în Italia. Fabrica va trece ca moştenire din tată în fiu.

În familia lui Alexandru şi a Eugeniei Sondans (născută Leviţki) s-au născut două fete: Tamara şi Ariadna. Ariadna a absolvit în anul 1931 Liceul „Principesa Natalia Dadiani" din Chişinău. Un portret al Ariadnei Sondans, executat cu ocazia absolvirii liceului, face parte din colecţia de fotografii a muzeului[9]. Imaginea are aplicată pe verso ştampila Liceului „Principesa Natalia Dadiani" (fig. 9).

Anul 1940 a fost un an tragic pentru familia Sondans, ca, de altfel, şi pentru alte familii basarabene. Alexandru Sondans împreună cu familia fiicei mai mari Tamara, căsătorită cu prefectul de Cahul Mihail Crăciunescu, pleacă în România. Soţia Eugenia urma să plece şi ea împreună cu familia fiicei mai mici, Ariadna, căsătorită cu Gheorghe Gacikevici, însă n-a reuşit. A început războiul. Gheorghe, pe neaşteptate, pleacă benevol pe front. Ariadna cu mama s-au evacuat într-o localitate din suburbia oraşului Saratov. Aici Eugenia Sondans (Leviţki) va muri din cauza neajunsurilor (Соловьева 2010). Ariadna se va întoarce în Moldova. Participând la luptele de la Stalingrad, unde este contuzionat, soţul Gheorghe rămâne în viaţă şi se întoarce acasă. Alexandru Sondans se va recalifica, lucrând în calitate de avocat la Bucureşti, unde locuia fiica Tamara. Aici îşi va petrece ultimii ani din viaţă.

Cele două surori, Tamara şi Ariadna Sondans, se vor revedea după 14 ani. Tamara reuşeşte să primească viză şi vine în Moldova. La Bucureşti ea a locuit în aceeaşi curte cu Ala Baianova, pe strada Popa Nan 115. După moartea mamei Ariadna a luat-o să trăiască la ea pe sora mamei Elena Leonardovna Leviţki, care avea studii făcute la Sorbona. În perioada interbelică Elena Leviţki a activat în calitate de profesoară de limba franceză la Liceul „Principesa Natalia Dadiani" (Соловьева 2010).

[9] FB-21261-7.

9. Ariadna Gacikevici, Chişinău, 1931.

În patrimoniul MNIM se păstrează o imagine originală (fig. 10), datată cu începutul sec. XX şi executată în atelierul fotografic al lui G.V. Şlain, situat pe strada Kupeceskaia nr. 54 din Chişinău (Ploşniţa 2005, 39). Imaginea îi reprezintă pe Semion Gacikevici, preot în satul Budeşti[10], soţia şi cei trei copilaşi ai lor. Pe scaun, în picioare, rezemat de speteaza scaunului, stă micuţul Gheorghe Gacikevici[11]. Gheorghe, fiu de preot, s-a îndrăgostit de fiica fabricantului Sondans şi a nobilei Eugenia Leviţki. Ariadna i-a răspuns sentimentelor şi aceştia s-au căsătorit. Ala Baianova, care nu admitea astfel de mezalianţă[12] n-a agreat această căsătorie. Din acest motiv relaţiile dintre verişoare se vor răci cu timpul (Соловьева 2010). După război, Gheorghe se dedică învăţământului. Va lucra profesor, mai apoi director de şcoală la Cojuşna, Străşeni. Împreună cu Ariadna au avut patru copii.

Cercetând colecţiile muzeale, adeseori găsim exponate care trezesc pe de o parte curiozitate, iar pe de alta nedumerire. În colecţia transmisă de Ariadna Gacikevici am găsit o fotografie de acest gen[13] (fig. 11). Din descrierea fotografiei, făcută de cercetătoarea Ala Cuşnir în baza spuselor Ariadnei, reiese că la Chişinău a locuit un frate de-al lui Adam Mickiewicz. Iată această descriere: „Familia Mickiewicz. Se ştie că aceasta este familia fratelui cunoscutului poet polonez Adam Mickiewicz. Nadejda Petrovna Mickiewicz (născută Leviţki) şi soţul ei au locuit în oraşul Chişinău. În această familie s-au educat copiii familiei Leviţki. Pe fotografie Nadejda Petrovna este reprezentată stând pe scaun cu un bebeluş în braţe; capul familiei – în centru, înconjurat de copii”[14]. Fotografia este executată în atelierul fotografic al lui P. Kondraţki, o prezenţă notorie în lumea fotografică a capitalei Basarabiei, căruia i-a plăcut să surprindă şi familiarităţi cotidiene (Ploşniţa 2005, 33). Imaginea este datată cu sfârşitul secolului XIX.

10. Familia Gacikevici (pe scaun, în picioare, stă micuţul Gheorghe), începutul sec. XX.

În momentul de faţă este greu de confirmat cele menţionate mai sus. Ariadna Gacikevici de mult nu mai este în viaţă, ea a murit în 1992. Fiica ei Mariana Bostan, fostă profesoară de limba spaniolă şi franceză din Chişinău (Соловьева 2010),

[10] MNIM, colecţia nr. 45, 1992.
[11] FB-21261-5.
[12] Căsătorie cu o persoană de condiţie socială considerată inferioară.
[13] FA-9644-6.
[14] MNIM, colecţia nr. 45, 1992.

11. Familia Mickiewicz (?), Chişinău, sfârşitul sec. XIX

care deţinea unele informaţii despre familie, a decedat în vara anului trecut. Alt urmaş al Ariadnei, Igor Gacikevici, locuitor al satului Cojuşna, raionul Străşeni, pe care l-am contactat nu deţine informaţii la acest subiect. Doar Elena Jereghi (născută Gacikevici), una dintre fiicele Ariadnei, stabilită la Bucureşti, a menţionat pe când se mai afla la Cojuşna[15], că familia lor, mai bine zis familia Leviţki a avut tangenţe cu familia Mickiewicz. Cu regret, n-am reuşit să-i contactăm, nici pe ea şi nici pe altcineva din familia ei (sperăm să o facem în viitor). Din acest motiv nu ne putem pronunţa categoric în privinţa fotografiei. Un lucru e cert, această fotografie, care s-a păstrat în familia unei descendente a familiei Leviţki, n-a nimerit întâmplător la ea.

Cercetând biografia poetului polonez Adam Bernard Mickiewicz (1798-1855) am aflat, că poetul a avut patru fraţi: Franciszek Benedykt (1796-1862), Aleksander Julian (Alexandru) (1801-1871), Kazimierz Jerzy (Juras) (1804- ???) şi Antoni Michał (1805-1810).

Franciszek a fost un aprig luptător împotriva invadatorului rus, a participat la insurecţia din noiembrie 1831, care a fost înăbuşită de trupele ţariste. Pentru participare la insurecţie, proprietatea familiei Mickiewicz a fost confiscată şi vândută de către autorităţile ţariste (Breabăn 2017, 5). Din acest moment încep pribegiile lui Franciszek. El se stabileşte mai întâi ca administrator la moşia lui Grabowski din Lukόw, apoi la cea a lui Baranovski din Roznόw, unde a murit în 1862. În articolul «Францишек Мичкевич (1796-1862). Старший брат поэта. О жизни, о судьбе, о любви к Новогрудку», autorul Andrzej Perdrzhewsky publică o imagine a mormântului lui[16]. Pe parcursul vieţii Franciszek a scris un jurnal, una din sursele biografice ale lui Adam Mickiewicz.

Aleksander Mickiewicz, după absolvirea şcolii din oraşul Nowogródek, a studiat la Facultatea de Drept a Universităţii din Vilnius. A lucrat ca profesor la şcoala secundară din Krementţk. În 1835 este transferat la Universitatea din Kiev, unde preia Catedra de drept roman. Mai apoi este nevoit să se stabilească la Harkov, lucrând ca profesor la Universitatea de aici. Marele scriitor şi filolog român, Bogdan Petriceicu Hasdeu, făcându-şi studiile la Universitatea din Harkov în anii 1852-1854, l-a avut ca profesor de drept roman pe

[15] Despre aceasta ne-a vorbit cercetătoarea şi colega noastră Ludmila Nastase, locuitoare a satului Cojuşna.

[16] https://vk.com/@-171108167-francishek-mickevich-1796-1862-starshii-brat-poetao-ego-zhiz

Alexandru Mickiewicz, fratele poetului romantic polonez Adam Mickiewicz (Hasdeu 2003, 4). În 1859 se întoarce în Lituania cu intenţia de a cumpăra Zaosia sau o casă de familie în Nowogrȯdek, confiscată ca parte a represiunii pentru participarea celui mai mare frate Franciszek la revolta din noiembrie 1831. Planurile, însă au eşuat. El a reuşit să cumpere o mică proprietate în Kobryn (în prezent, Bielorusia). Acolo trăieşte până la sfârşitul vieţii, ocupându-se de fermă, dar continuând şi munca ştiinţifică. Se stinge din viaţă la 16 noiembrie 1871 şi este îngropat în cimitirul catolic din Kobryn, piatra de mormânt din secolul al XIX-lea a supravieţuit până în prezent.

Antony Mickiewicz, fratele cel mai mic al poetului a murit în 1810, la vârsta de 5 ani (Яструн 1963, 2).

Despre Kazimiersz Jerzy (Juras), un alt frate mai mic al poetului, se cunoaşte puţin de tot. Kazimir Eji, cum i se mai spunea în limba rusă, s-a născut în 1804 (Яструн 1963, 2). În anul 1820, când moare mama lor, Barbara Mickiewicz (născută Majewska), el se afla în Nowogrȯdek, unde o înmormântează împreună cu fratele mai mare Franciszek[17]. Despre soarta lui de mai departe nu cunoaştem la momentul actual nimic. Un site genealogic particular (site-ul web Bobin) dă informaţia că el se stinge din viaţă în anul 1839, în Rusia. Alte două site-uri genealogice particulare (Bochwic Web Site şi Cwirko-Godycki Web Site)[18]nu dau anul morţii acestuia. Plecând din informaţia de care dispunem la momentul de faţă despre Kazimierz Jerzy, am putea presupune că acesta ar fi putut ajunge în Basarabia. Mai ales că după insurecţia din 1831 (el avea pe atunci 27 de ani) proprietatea familiei Mickiewicz a fost confiscată şi vândută, iar fratele Franciszek era prigonit de autorităţile ţariste, ca, de altfel, şi ceilalţi fraţi, inclusiv Adam Mickiewicz, care, după cinci ani de exil în Rusia, pleacă în Europa, în 1829. A ajuns el sau poate altcineva din rudele lui Adam Mickiewicz, rămâne de investigat. Un lucru e cunoscut, însă: Adam Mickiewicz a vizitat Basarabia.

În 1824, pentru participare în cadrul organizaţiilor secrete de tineret, la decizia autorităţilor ţariste, după şase luni de închisoare, Adam Mickiewicz a fost exilat în Rusia. În noiembrie 1824 el ajunge la Sankt Petersburg, iar în februarie 1825 este trimis la Odesa. În timpul şederii sale la Odesa, el a primit o scrisoare de la un prieten din Vilno, care a lucrat medic de stat în Akkerman. În scrisoare, prietenul l-a sfătuit să viziteze acest oraş. Împreună cu Karl Morhocki, cu care deveniră prieteni în timp ce se afla în Odesa, poetul a vizitat cetatea Akkerman, situată pe teritoriul Basarabiei (Esinenco 2010). Informaţii detaliate privind prezenţa lui Adam Mickiewicz în Akkerman nu s-au păstrat. Impresiile şi sentimentele sale marele poet le-a exprimat într-un sonet frumos „Stepele de la Akkerman".

Astfel în baza mărturiilor fotografice cu semnificaţie documentară, depozitate în patrimoniul MNIM am evocat unele crâmpeie din istoria unei familii de nobili din Basarabia, din rândul căreia au ieşit oameni cunoscuţi în toată lumea. Am aflat lucruri interesante despre membrii familiei, mai puţin cunoscuţi, care în cele din urmă s-a integrat în mediul social din România şi RSSM.

Bibliografie

Bacalov 2013: S. Bacalov, Familia de nobili Leviţchi (Lewicki) în mediul odagiilor şi a stăpânilor de grădini cu vie de pe moşia Purcari-Antonovca, ţinutul Akkerman. In: Buletin ştiinţific al tinerilor istorici. Seria Nouă, II (VII) (Chişinău 2013), 217-226.

Bezviconi 1943: G. Bezviconi, Boierimea Moldovei dintre Prut şi Nistru, vol. II (Bucureşti 1943).

Breabăn 2017: B. Breabăn, Pe urmele lui Mickiwicz în Ţinutul Nowogrȯdek. Polonus 11-12, 2017, 3-5.

Enciu 2010: N. Enciu, Polonezii din Basarabia în perioada interbelică. Confluenţe bibliologice 1-4, 2010, 162-166.

Esinenco 2010: A. Esinenco, Adam Mickiewicz în Basarabia. Biblio City (Buletinul filialei municipale a Asociaţiei Bibliotecarilor din Moldova (electronic), 22 februarie 2010.

Gherasim 2015: C. Gherasim, Încadrarea şleahtei poloneze în rândurile nobilimii din Basarabia pe parcursul secolului al XIX-lea (Cazul familiilor de nobili Celinski şi Cernilev/Cernelevski). Studia Universitatis Moldaviae 4 (84), 2015, 110-116.

Hasdeu 2003: B.P. Hasdeu, Răzvan şi Vidra, ediţia III (Bucureşti-Chişinău 2003).

[17] https://vk.com/@-171108167-francishek-mickevich-1796-1862-starshii-brat-poetao-ego-zhiz
[18] https://www.geni.com/people/Jerzy-Rymwid-Mickiewicz-h-Poraj/6000000003824820566

Ploşniţa 2005: E. Ploşniţa, Fotografia basarabeană (Chişinău: Cartdidact 2005).

Tomuleţ 2012: V. Tomuleţ, Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituţii, regulamente, termeni), vol. 3 (Chişinău 2012).

Бульвар 2010: Бульвар Гордона, № 10 (254), 9 марта 2010.

Иллюстрированный 1914: Иллюстрированный Адресъ-календарь Бессарабской губернии (Кишинев 1914).

Соловьева 2010: Т. Соловьева, Избранница судьбы. Кишиневский Обозреватель, №3, 28 января 2010.

Феденко 2018: Е. Феденко, Одесская история итальянской семьи Сонденс. В: Архівна Одіссея, вып. 72 (Одеса 2018).

Яструн 1963: М. Яструн, Мичкевич. Жизнь замечательных людей. Книга первая (Москва 1963).

Testimonies about the noble family Leviţki (Lewicki) in the collections of the National Museum of History of Moldova

Keywords: heritage, collections, photography, nobles.

Abstract: In 1992, the National Museum of History of Moldova enriched its heritage with a collection of photographs dated back to 1880-1975 and which refer to the history of the noble family Leviţki and the family of the priest Gacikevici, families related to each other. The collection was donated by Ariadna Gacikevici (born Sondans) from the village of Cojuşna, Străşeni district, a descendant of the Leviţki family on the maternal line.

The well-known singer of Russian, Romanian and Gypsy romances, Ala Baianova is descendant of the Leviţki family. Her father Nicolai was born in the family of Leonard Egorovici and Nadejda Ivanovna Leviţki. The museum has a photograph of the Leviţki family in which the children are at a very young age. The renowned artist is also represented in some photos from this collection. Nicolai's sister, Eugenia Levitki, appears on two other original pictures dated back to the ‚90ies of the 19th century made in workshops in Odessa. The heritage of the museum preserves an original image of the Gacikevici family, dated to the beginning of the 20th century. Gheorghe Gacikevici, son of Semion, will marry Ariadna Sondans, the daughter of Alexandru and Eugenia Sondans (born Leviţki). A portrait of Ariadna Sondans, made at the high school graduation, is part of the museum's collection of photographs.

In this collection there is a photo, from the description of which we find out that a brother of Adam Mickiwevicz lived in Chişinău. Studying the biography of the Polish poet Adam Bernard Mickiewicz (1798-1855), we found put that he had four brothers. More information is known about three of them, while very little is known about Kazimiersz Jersy (Juras), a younger brother of the poet, who could have arrived in Bessarabia. Future research might offer more information on whether any of Adam Mickiewicz's relatives lived in Chişinău.

The collection of photos preserved in the museum heritage allowed us to reveal some aspects of the history of a noble family in Bessarabia, which gave personalities known all over the world. This study offers also interesting facts about the less known family members who managed to created themselves a name into the Romanian and Soviet Moldavian society.

List of illustrations:

1. Leviţki Family, the '20ies of the 20th century.
2. The Chişinău Commercial School graduates in 1914.
3. Elena Leviţki, French teacher at Chişinău Commercial School, 1914.
4. Nicolai Leviţki (Baianov) with daughter Ala, relatives and friends, first half of the 20th century.
5. Ala Baianova with relatives, Bucharest, the '60ies of the 20th century.
6. Ala Baianova, Bucharest, 1975.
7. Eugenia Leviţki, Odessa, 1890.
8. Eugenia Leviţki, Odessa, 1896.
9. Ariadna Gacikevici, Chişinău, 1931.
10. Gacikevici Family (on the chair standing is little Gheorghe), beginning of 20th century.
11. Mickiewicz Family (?), Chişinău, end of 19th century.

Свидетельства о дворянской семье Левицких (Lewicki) в коллекциях Национального музея истории Молдовы

Ключевые слова: наследие, коллекция, фотография, дворяне.

Резюме: В 1992 году в фонды Национального музея истории Молдовы поступила коллекция фотографий 1880-1975 годов, относящаяся к истории дворянской семьи Левицких и семьи священника Гачкевича, со-

стоявших между собой в родстве. Коллекция была пожертвована Ариадной Гачкевич (урожденной Сонданс) из села Кожушна Страшенского района, являющейся потомком семьи Левицких по материнской линии.

Известная исполнительница русских, румынских и цыганских романсов Алла Баянова происходила из семьи Левицких. Ее отец, Николай, родился в семье Леонарда Егоровича и Надежды Ивановны Левицких. В НМИМ есть фотография семьи Левицких, запечатлевшая детей в раннем возрасте. На нескольких фотографиях из коллекции есть и будущая знаменитая певица. Сестра Николая, Евгения Левицкая, представлена на двух других подлинных снимках 90-х годов XIX века, сделанных в одесских фотоателье. В фондах НМИМ хранится подлинная фотография семьи Гачкевич, датируемая началом XX века. Георгий Семенович Гачкевич женился на Ариадне Сонданс, дочери Александра и Евгении Сонданс (урожденной Левицкой). Портрет Ариадны Сонданс, сделанный по случаю окончания лицея, хранится в музейной коллекции фотографий.

В этой коллекции нами обнаружена фотография, из описания которой следует, что в Кишиневе жил брат Адама Мицкевича. Из биографии польского поэта Адама Бернарда Мицкевича (1798-1855) известно, что у него было четыре брата. О трех из них имеется больше информации. Но о Казимеже Джерси (Юрасе), одном из младших братьев поэта, который мог оказаться в Бессарабии, известно очень мало. Жил ли он или кто-то другой из родственников Адама Мицкевича в Кишиневе предстоит разобраться в будущем.

Коллекция фотографий, хранящихся в фондах НМИМ, помогла нам раскрыть некоторые аспекты истории бессарабской дворянской семьи, выходцы из которой обрели мировую известность. Мы узнали и о судьбах менее известных членов этой семьи, которые в конечном итоге интегрировались в социальную среду Румынии и МССР.

Список иллюстраций:

1. Семья Левицких. 20-е гг. XX в.
2. Выпуск кишиневского Коммерческого училища в 1914 году.
3. Елена Левицкая, преподаватель французского языка в кишиневском Коммерческом училище, 1914 г.
4. Николай Левицкий (Баянов) с дочерью Аллой, родственниками и друзьями. Первая половина XX в.
5. Алла Баянова с родственниками. Бухарест, 60-е гг. XX в.
6. Алла Баянова, Бухарест, 1975 г.
7. Евгения Левицкая. Одесса, 1890 г.
8. Евгения Левицкая. Одесса, 1896 г.
9. Ариадна Гачкевич. Кишинев, 1931 г.
10. Семья Гачкевичей (на стуле стоит маленький Георгий). Начало XX в.
11. Семья Мицкевичей (?). Кишинев, конец XIX в.

02.04.2019

Vera Serjant, Muzeul Naţional Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-2758-8724, e-mail: serjantvera@gmail.com

EXPOZIŢIA FOTO-DOCUMENTARĂ „RĂZBOI DUPĂ RĂZBOI”

Elena Postică

Cuvinte-cheie: expoziţie, Lituania, ocupaţie, rezistenţă, memorie, patrimoniu.

„Naţiunile sunt mari nu din cauza numărului mare de populaţie, teritoriu şi al comorilor lor. Naţiunile sunt măreţe când moralitatea şi dragostea lor faţă de Patrie sunt puternice. Aceste caracteristici au permis naţiunii voastre să depăşească toate greutăţile”. (Din adresarea secretarului de stat al SUA, John Dulles, către lituanieni, cu ocazia Zilei Independenţei Lituaniei)

La 19 octombrie 2018, la Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei a avut loc inaugurarea expoziţiei foto-documentare „Război după război. Rezistenţa armată antisovietică în Lituania în anii 1944-1953”, expoziţie realizată de către Muzeul Victimelor Genocidului din cadrul Centrului de Cercetare a Genocidului şi a Rezistenţei Populaţiei Lituaniei.

Evenimentul a fost organizat de Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei în cooperare cu Ambasada Republicii Lituania în Republica Moldova.

Este cea de-a doua expoziţie realizată în baza Acordului de colaborare semnat la 2 decembrie 2016 între Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei şi Centrul de Cercetare a Genocidului şi a Rezistenţei Populaţiei din Lituania.

Prima expoziţie a Muzeului Victimelor Genocidului şi a Rezistenţei Populaţiei Lituaniei din Vilnius „Sub cer străin. Locuitorii Lituaniei în lagărele şi în locurile de exil din URSS. Anii 1940-1950”, găzduită de MNIM în octombrie 2017, a oferit publicului informaţii şi imagini cutremurătoare despre crimele comise de regimul totalitar sovietic împotriva poporului lituanian. La realizarea expoziţiei au fost utilizate documente din fondul Muzeului Victimelor Genocidului, materiale recuperate de Centrul de Cercetare a Genocidului şi Rezistenţei Populaţiei Lituaniei, mărturii din fondurile Arhivelor de Stat ale Lituaniei şi din patrimoniul muzeelor tematice din Kaunas, Zemaitia,

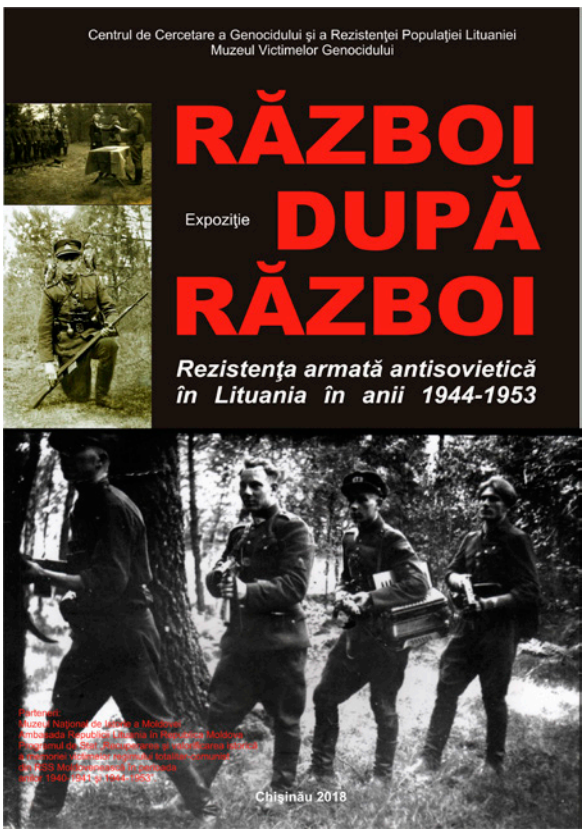

1. Afişul expoziţiei.

Taurage, precum şi numeroase materiale vizuale inedite: documente din arhivele de familie, file de scrisori, secvenţe din jurnale intime, desene, inclusiv scene fotografiate în taină în momentul operaţiunilor de deportare ş.a.

Expoziţia „Război după război” a avut drept scop să relateze publicului despre rezistenţa armată antisovietică din Lituania în anii 1944-1953, despre curajul, eroismul şi sacrificiul unor oameni care s-au decis să-şi apere cu arma în mâini libertatea, democraţia şi independenţa patriei.

Timp de nouă ani cei mai buni feciori ai poporului lituanian au purtat un război de gherilă împotriva ocupaţiei sovietice. Peste 20 500 de partizani

lituanieni au căzut în confruntările crâncene cu armata sovietică sacrificându-şi viaţa în numele libertăţii şi independenţei Lituaniei. Memoria şi faptele lor sunt păstrate cu sfinţenie de către generaţia actuală de lituanieni. Dovadă sunt nenumărate publicaţii ştiinţifice, sute de complexe memoriale, muzee, monumente, stele şi plăci comemorative dedicate luptătorilor lituanieni şi victimelor ocupaţiei sovietice. Dovadă este şi expoziţia foto-documentară „Război după război" realizată de către Muzeul Victimelor Genocidului din cadrul Centrului de Cercetare a Genocidului şi a Rezistenţei Populaţiei Lituaniei.

În anii 1944-1945, Europa, la fel ca şi întreaga lume, a fost intoxicată de ideea că într-un final nazismul german a fost înfrânt, iar războiul, care a luat milioane de vieţi şi a distrus oraşe întregi, s-a încheiat.

În Lituania, ca şi în alte state baltice care şi-au pierdut independenţa în 1940 şi au experimentat deja ceea ce reprezenta „paradisul sovietic", prevala o cu totul altă dispoziţie. Aici, după încheierea celei de-a doua conflagraţii mondiale, a izbucnit un război naţional, care viza restabilirea statului independent lituanian. Decizia lituanienilor de a pune mâna pe arme era consolidată şi de convingerea că statele democratice occidentale nu vor lăsa Lituania şi alte ţări ocupate pe mâinile sovieticilor.

Din nefericire, aşteptările lor nu s-au împlinit, iar timp de nouă ani, între 1944 şi 1953, Lituania şi-a purtat propriul război practic de una singură.

În 1945, în pădurile lituaniene trăiau aproximativ până la 30000 de partizani, conduşi de foşti ofiţeri, profesori şi studenţi. Au fost formate detaşamente de partizani, care numărau şi până la 200 de bărbaţi, iar bătăliile cu armata sovietică erau asemănătoare conflictelor militare dintre armate regulate. În primii doi ani ai rezistenţei armate, în 1944-1945, au fost ucişi aproximativ 10000 de partizani, iar numărul total al decedaţilor a fost de peste 20500. În total, peste 50000 de persoane au fost angajate în acţiuni de rezistenţă împotriva ocupaţiei sovietice, circa 140000 de persoane au fost încarcerate şi 118000 au fost deportate.

Potrivit unor estimări ale cercetătorilor, aproximativ 4% din populaţia Lituaniei a fost angajată direct (ca partizani) sau indirect (ca susţinători) în mişcarea armată de rezistenţă antisovietică. Uneori, trei, patru şi chiar cinci din aceeaşi familie luptau în rândurile partizanilor şi au fost ucişi. S-a atestat că în această perioadă trei familii au pierdut câte şase fii, şase familii au pierdut cinci fii, cincisprezece familii au pierdut patru fii; doi sau trei membri dintr-o familie într-o echipă de partizani era un fenomen frecvent întâlnit. Aceste date mărturisesc indirect despre faptul că valorile patriotice transmise de la o generaţie la alta au avut o importanţă deosebită în alegerea drumului în viaţă în timpul anilor postbelici, o perioadă de restrişte când, fugind de reprimare sau evitând înrolarea în armata de ocupaţie, mulţi au ales să se retragă în păduri.

De-a lungul unui deceniu întreg, mamele obişnuiau să-şi petreacă fiii în pădure, să aştepte cu groază ştirile despre fiecare ciocnire a partizanilor cu inamicul, să sufere persecuţii şi interogatorii din partea structurilor KGB. Multe din ele şi-au văzut fiii morţi, expuşi pe caldarâmul din centrul oraşului sau seceraţi de gloanţele soldaţilor din ambuscadă...

„Daţi Patriei voastre tot ceea ce sunteţi obligaţi să daţi!" era sloganul de care se conduceau atât tinerii decişi să se opună ordinii sovietice, cât şi mamele şi taţii lor atunci când îşi petreceau copiii în viaţa plină de pericole.

La început a existat o anumită spontaneitate în organizarea rezistenţei armate. Totuşi, puţin câte puţin, cu mari dificultăţi, s-a format o structură bazată pe principiul militar teritorial. Până în 1948, în toată Lituania au fost formate trei regiuni, fiecare cuprinzând districte cu formaţiuni militare (corp, pluton, echipă). Unităţile mai mici aveau personal subordonat acestor districte, conduse de ofiţeri (cu excepţia anumitor districte), cel puţin până în 1948.

Partizanii au elaborat documente militare standard, prin care urmăreau să menţină disciplina, să evite mai mult posibil vărsarea de sânge inutilă. Uniformele militare şi ecusoanele de recunoaştere corespunzătoare au servit şi ca măsură disciplinară.

În februarie 1949, după cinci ani de luptă pentru libertate, s-a înfiinţat cea mai înaltă autoritate a partizanilor – Prezidiul Consiliului Mişcării militanţilor pentru Libertatea Lituaniei (LLKS). Toţi conducătorii partizanilor de pe teritoriul Lituaniei, care au participat la adunarea constitutivă, au devenit subordonaţi ai acestei autorităţi. Declaraţia politică a Consiliului Mişcării Militanţilor

2. Secvenţă de la inaugurarea expoziţiei „Război după război”. La microfon: Elena Postică, director adjunct al Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei.

pentru Libertatea Lituaniei, act normativ ce face parte în prezent din sistemul juridic lituanian, a unit Lituania din 1918 şi Lituania din 1990.

Toate aceste aspecte ale constituirii şi evoluţiei mişcării de rezistenţă antisovietică din Lituania sunt reflectate în cadrul expoziţiei „Război după război” prin prisma unor documente şi imagini fotografice autentice, structurate cronologic şi tematic în mai multe compartimente. Mesajul expoziţional are un caracter informativ-documentar.

Diverse compartimente ale expoziţiei relatează vizitatorului despre etapele principale ale mişcării de rezistenţă, constituirea organelor superioare de conducere, organizarea militară, atributele simbolice, activităţile cotidiene, locuinţele partizanilor, rolul femeilor în mişcarea de gherilă, susţinătorii mişcării, distincţiile şi sărbătorile partizanilor, relaţiile partizanilor cu statele occidentale şi organizaţiile lituanienilor din străinătate.

Un compartiment aparte al expoziţiei se referă la publicaţiile partizanilor. Militanţii pentru libertatea Lituaniei s-au opus ocupaţiei sovietice nu numai cu armele, ci şi cu cuvântul scris. În timpul războiului de gherilă, în Lituania au fost distribuite publicaţii periodice cu cel puţin 54 de titluri şi 18 publicaţii ne-periodice. La început majoritatea erau tipărite, prin urmare circulaţia lor era

3. E.S. Kestutis Kudzmanas, ambasadorul Republicii Lituania în Republica Moldova.

mică – doar câteva zeci sau sute de exemplare. Treptat, partizanii au obţinut mai multe facilităţi de copiere a presei – prese rotative, mimografe, iar unele edituri reuşind să obţină chiar material tipografic. Tirajul a crescut până la 1500-2000 de exemplare.

Subiectele pe care le punea în discuţie presa liberă a partizanilor erau diferite. În contrast cu ziarele sovietice, care spuneau minciuni şi răspândeau propaganda, oamenii închişi în spatele Cortinei de Fier prin aceste publicaţii erau,

4. Terese Birute Burauskaite, directorul Centrului de Cercetare a Genocidului şi al Rezistenţei Populaţiei din Lituania.

5. Eugenius Peikstenis, directorul Muzeului Victimelor Genocidului şi al Rezistenţei Populaţiei Lituaniei din Vilnius.

în primul rând, informaţi despre evenimentele internaţionale. Până la urmă, odată cu procesul de sovietizare care cuprindea toate domeniile, funcţiile presei partizanilor s-au extins. Publicaţiile partizanilor erau singurele care păstrau în sine cultura şi tradiţiile naţionale. În articolele de publicistică, partizanii explicau natura antiumană a sistemului totalitar, îndemnau oamenii să nu uite tradiţiile spirituale şi istoria naţiunii lor, să nu cedeze propagandei ideologiei comuniste. S-a căutat a întări dragostea faţă de Patrie, conştiinţa socială şi morală, istoria să se completeze cu cunoştinţe despre luptele partizanilor şi crimele comise de regimul sovietic. Pe lângă periodice, partizanii au publicat colecţii de versuri, cântece, cărţi de rugăciune, proclamaţii. Deşi editurilor clandestine le venea greu să achiziţioneze hârtie, vopsea tipografică, tipografii şi alte aparate tehnice de tipărire, iar statul-major nu avea autori şi imprimante calificate, partizanii şi-au publicat presa pe întreaga durată a războiului de gherilă şi chiar după el. Tipografiile partizanilor au fost aranjate în buncăre subterane mici şi înghesuite, în păduri sau în casele susţinătorilor lor. Pentru publicarea şi distribuirea presei partizanilor, oamenii erau supuşi unor pedepse grele asemenea altor activităţi desfăşurate de partizani.

Emoţii aparte provoacă imaginile reunite în cadrul compartimentului expoziţional „Un moment de răgaz”.

Cum trăiau oamenii, închişi în buncăre mici şi înghesuite, fără nici un fel de confort, departe de familiile lor, forţaţi să se gândească permanent la pericolul iminent? Ce i-a ajutat să nu cedeze atunci când rândurile fraţilor de arme s-au rărit, iar trădările au devenit din ce în ce mai frecvente?

Partizanii îşi petreceau momentele de răgaz în mod diferit: scriau poezii, memorii, articole sau descrieri ale luptelor lor pentru publicare, citeau cărţi, ascultau radioul, cu permisiunea conducerii vizitau familiile sau prietenele lor sau se întâlneau cu ei în pădure, admirau florile şi se bucurau de cântecele păsărilor, la fel ca şi în anii vieţii lor paşnice, îşi vindecau rănile... Şefii unităţilor încercau să facă serile lungi cât mai bogate spiritual: se fredonau cântece, se organizau spectacole, se spuneau rugăciuni împreună la focurile de tabără.

Imaginea partizanului ce „vorbeşte” cu un porumbel, a celui cu o carte de rugăciuni în mâini sau a celui din preajma unui patefon, nu se asociază nicidecum cu imaginea unor „bandiţi”, „ucigaşi” sau „trădători”, cum erau etichetaţi luptătorii din rezistenţă de către autorităţile sovietice.

„Scopul nostru este Lituania liberă”, citim pe o imagine a partizanilor campaniei Zalioji, districtul militar Vytis.

Mai multe imagini reunite într-un compartiment distinct al expoziţiei au surprins clipe pline de tristeţe din viaţa partizanilor: luându-şi rămas bun de la fraţii de arme, lângă mormintele celor ucişi, decorate cu simbolurile Lituaniei independente şi înconjurate de mine pentru a nu fi distruse de sovietici.

6. Fragment din expoziţia „Război după război”.

Conflictele constante cu armata de ocupaţie sau cu activiştii sovietici au fost parte din rutina zilnică a partizanilor, totuşi, numai în cazuri rare familiilor le-a fost îngăduit să înmormânteze victimele acestor confruntări armate. De cele mai multe ori, pentru a-şi îndeplini datoria creştină şi pentru a-şi lua rămas bun de la cei omorâţi, familiile şi rudele cu riscul vieţii lor furau cadavrele, le scoteau din locurile periculoase şi le îngropau la marginea unei păduri sau în câmpurile de alături. Cu toate acestea, astfel de cazuri nu erau frecvente. Majoritatea celor 20 500 de persoane ucise în timpul războiului de gherilă a fost îngropată în gropile de gunoi, aruncate în fântânile părăsite. Doar astăzi, după restabilirea independenţei, rămăşiţele luptătorilor pentru libertate sunt reîngropate în cimitire, le sunt înălţate monumente.

Ultimul compartiment al expoziţiei prezintă imagini fotografice, documente şi date statistice despre lituanienii care au cunoscut infernul lagărelor şi al exilului siberian.

Nefiind în stare să frângă rezistenţa partizanilor prin forţa militară, regimul de ocupaţie a încercat să submineze baza socială a luptătorilor pentru libertate – să distrugă stratul social care a sprijinit necondiţionat partizanii. Nu numai membrii mişcării de rezistenţă armată, ci şi membrii familiilor lor, oamenii care ascundeau partizanii sau îi susţineau, oferindu-le hrană sau ajutându-i în orice alt mod, precum şi fermierii care au refuzat să se alăture fermelor colective, au fost incluşi în categoria celor mai periculoşi inamici ai sistemului sovietic. Mii de oameni au fost arestaţi, distruşi fizic sau deportaţi în regiunile arctice ale Uniunii Sovietice. Cele mai masive deportări au avut loc în mai 1948, martie 1949 şi în octombrie 1951. Astfel, ca urmare a acestor operaţiuni criminale a fost distrusă baza socială a mişcării de rezistenţă în mediul rural.

Deportaţii şi prizonierii lituanieni au fost transformaţi în forţă de muncă ieftină, fără drepturi: lucrau la tăiat pădure, construiau poduri, adunau răşină, construiau drumuri şi căi ferate, munceau pe plantaţii de bumbac, în minele de bauxită şi cărbune şi la fabricile de cherestea. Din cauza condiţiilor de viaţă insuportabile, a foametei prelungite şi a muncii grele, oamenii sănătoşi în câţiva ani deveneau schilozi, mii dintre ei au murit. Pe întinsurile nemărginite ale Siberiei, Kazahstanului şi în alte locuri ale Uniunii Sovie-

tice au rămas multe morminte ale deportaţilor lituanieni.

Expoziţia „Război după război" este o contribuţie inestimabilă la reconstituirea unor pagini eroice din istoria poporului lituanian, un omagiu adus tuturor luptătorilor pentru libertatea şi independenţa Lituaniei.

Manifestarea de inaugurare a expoziţiei la Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei din Chişinău s-a transformat într-un eveniment cultural deosebit care a suscitat interesul unui public numeros. Despre importanţa cunoaşterii trecutului istoric şi a comemorării eroilor luptei pentru libertate şi independenţă au vorbit: E.S. Kestutis Kudzmanas, ambasadorul Republicii Lituania în Republica Moldova; Terese Birute Burauskaite, directorul Centrului de Cercetare a Genocidului şi a Rezistenţei Populaţiei din Lituania; Eugenius Peikstenis, directorul Muzeului Victimelor Genocidului şi al Rezistenţei Populaţiei Lituaniei din Vilnius; dr. hab. Anatol Petrencu, directorul Programului de Stat „Recuperarea şi valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească în perioada anilor 1940-1941 şi 1944-1953"; dr. Elena Postică, director adjunct al Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei.

A fost o adevărată lecţie de istorie, de demnitate naţională şi verticalitate pe care noi, moldovenii, urmează încă să o însuşim.

Documentary photography exhibition "War after the War"

Keywords: exhibition, Lithuania, occupation, resistance, memory, heritage.

Abstract: On October 19, 2018, the National Museum of History of Moldova hosted the documentary photography exhibition "War after the War. Anti-Soviet Armed Resistance in Lithuania in 1944-1953" created by the Museum of Genocide Victims of the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania.

The event was organized by the National Museum of History of Moldova in cooperation with the Embassy of the Republic of Lithuania to the Republic of Moldova.

The purpose of the exhibition is to acquaint visitors with the history of anti-Soviet armed resistance in Lithuania in 1944-1953, to tell about the courage, heroism and self-sacrifice of people who decided to defend in arms the freedom, democracy and independence of the homeland.

The exhibition is informational and documentary.

Separate sections of the exhibition tell the visitor about the main stages of the resistance movement, the formation of the leadership bodies, the military organization, the symbolic attributes, publications of partisans, their everyday life, dwellings, the role of women in the resistance movement, about supporters of the movement, awards and holidays of partisans, and partisans' relations with Western countries and Lithuanian organizations abroad.

For nine years, the best sons of the Lithuanian people waged a partisan war against the Soviet occupation. Over 20,500 Lithuanian partisans fell in hard battles with the Soviet army, sacrificing their lives in the name of the freedom and independence of Lithuania. The memory of them is carefully preserved by the current generation of Lithuanians. This is evidenced by numerous scientific publications, hundreds of memorial complexes, museums, monuments, and commemorative plaques dedicated to Lithuanian fighters and victims of the Soviet occupation.

The aspirations for freedom, independence and democracy are the main values that Lithuania inherited from a generation that was guided by the principle "Give your homeland all that you are bound to give".

List of illustrations:

1. Exhibition poster.
2. Sequence from the opening of the „War After War" exhibition. On the microphone: Elena Postică, deputy director of the National Museum of History of Moldova.
3. E.S. Kestutis Kudzmanas, ambassador of the Republic of Lithuania in the Republic of Moldova.
4. Terese Birute Burauskaite, director of the Genocide and Resistance Research Center of Lithuania.
5. Eugenius Peikstenis, director of the Museum of Occupations and Freedom Fights from Vilnius.
6. Fragment from the exhibition "War After War".

Фотодокументальная выставка «Война после войны»

Ключевые слова: выставка, Литва, оккупация, сопротивление, память, наследие.

Резюме: 19 октября 2018 года в Национальном музее истории Молдовы состоялось открытие фотодокументальной выставки «Война после войны. Антисоветское вооруженное сопротивление в Литве в 1944-1953

гг.», подготовленной Музеем жертв геноцида Центра исследования геноцида и сопротивления жителей Литвы.

Мероприятие организовано Национальным музеем истории Молдовы в сотрудничестве с Посольством Республики Литва в Республике Молдова.

Цель выставки – ознакомить посетителей с историей антисоветского вооруженного сопротивления в Литве в 1944-1953 годах, рассказать о смелости, героизме и самопожертвовании людей, решивших защищать с оружием в руках свободу, демократию и независимость Родины.

Выставка носит информационно-документальный характер.

Отдельные разделы выставки рассказывают об основных этапах движения сопротивления, о формировании высших руководящих органов, о военной организации, атрибутике, о публикациях партизан, партизанском быте, о роли женщин в движении сопротивления, сторонниках движения, о наградах и праздниках партизан, а также о связях партизан с западными странами и с литовскими зарубежными организациями.

В течение девяти лет лучшие сыны литовского народа вели партизанскую войну против советской оккупации. Свыше 20500 литовских партизан пали в тяжелых боях с советской армией жертвуя жизнью во имя свободы и независимости Литвы. Память о них бережно хранится нынешним поколением литовцев. Свидетельством тому являются многочисленные научные публикации, сотни мемориальных комплексов, музеи, обелиски, памятные доски, посвященные литовским партизанам и жертвам советской оккупации.

Стремление к свободе, независимости и демократии являются главными ценностями, которые Литва унаследовала от поколения, руководствовавшегося принципом «Дайте своей Родине все, что вы обязаны дать».

Список иллюстраций:

1. Афиша выставки.
2. Фрагмент открытия выставки «Война после войны». У микрофона Елена Постикэ, зам. директора Национального музея истории Молдовы.
3. Кестутис Кудзманас, посол Литовской Республики в Республике Молдова.
4. Тересе Бируте Бураускайте, директор Центра исследования геноцида и сопротивления жителей Литвы.
5. Еугениус Пеикштянис, директор Музея жертв геноцида и сопротивления жителей Литвы.
6. Фрагмент выставки «Война после войны».

14.03.2019

Dr. Elena Postică, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: epostica@yahoo.com

PRINCIPIILE CODULUI DEONTOLOGIC AL ICOM ŞI UNELE PROBLEME DE ETICĂ PROFESIONALĂ DIN SISTEMUL MUZEAL AL REPUBLICII MOLDOVA

Elena Ploşniţa

Cuvinte-cheie: etica muzeală, profesie, cod deontologic, muzeu, sistem muzeal, ICOM, principiu.

Un aspect important al profesionalizării sectorului muzeal este instituţionalizarea metodelor de asigurare a competenţei în domeniu. În acest sens, un indicator important este existenţa şi implementarea în activitatea practică a Codurilor de etică. Profesionalismul şi etica sunt strâns legate între ele. Etica este o bază fundamentală a profesionalismului. Etica muzeală este un tip de etică profesională. Etica profesională reprezintă anumite standarde morale comune adoptate de membrii unei profesii. Etica profesională presupune existenţa unei profesii cu o anumită identitate şi în acelaşi timp, etica contribuie la definirea acestei profesii. Articolul 5 al statutului ICOM[1] defineşte profesia de muzeograf ca „toţi angajaţii muzeelor sau ai instituţiilor conexe care au primit o specializare tehnică sau o pregătire academică sau care posedă o experienţă practică echivalentă şi respectă codul fundamental al eticii profesionale". Problema eticii profesionale a căpătat importanţă la răscrucea secolelor XX-XXI. Ce este etica muzeală? Codul de etică „reprezintă idealul ce uneşte moral membrii unui grup; oferă anumite orientări profesionale şi recomandări pentru acţiune, îndrumări, în primul rând, în anumite situaţii ambigue din punct de vedere al eticii; clarifică responsabilitatea etică a organizaţiei. Semnificaţia unui astfel de cod este că: protejează profesia de muzeu; oferă un punct de sprijin independent în momentul în care cineva încurajează o persoană care lucrează într-un muzeu să efectueze un act neetic" (Менш 2014, 130). Etica muzeală „are în vedere două aspecte ce ţin de muzeograf: în primul rând, se adresează afacerilor interne ale comunităţii muzeelor şi intenţionează să le trezească celor care lucrează în acest domeniu un simţ al stimei de sine, reliefând unitatea conceptuală a acestei profesii. În al doilea rând, etica muzeală este direcţionată spre exterior şi defineşte comportamentul admisibil şi responsabilitatea celor care lucrează în muzee faţă de societatea pe care o servesc" (Voloc 2017, 104).

Cum a evoluat etica profesională legată de muzee şi colecţii? Pentru prima dată despre etică de muzeu s-a scrisa în 1898 în SUA. Prima organizaţie naţională care a publicat Codul de etică a fost Uniunea Muzeelor din Germania – s-a întâmplat în 1918. În 1925 un Cod de etică pentru muzeografi a publicat Asociaţia muzeelor americane. În anii '70 ai secolului XX Coduri de etică au apărut în mai multe ţări – în 1977 – Noua Zeelandă şi Marea Britanie, în 1979 – Canada şi Israel, în 1982 – în Australia. În 1974 Adunarea Generală a XI-a a ICOM (Copenhaga) a pus în discuţie necesitatea elaborării unui Cod de etică pentru specialiştii din muzee. Un asemenea Cod a fost aprobat în 1986 la Conferinţa Generală ICOM Buenos Aires. La baza acestui Cod au fost puse Codurile englez şi american. A fost reînnoit în 2001 şi 2004 şi redenumit în Codul de Etică pentru Muzee ICOM. În ultimii ani sunt elaborate şi coduri specifice pe direcţii de activitate – pentru conservatorii operelor de artă, pentru curatori, pentru specialiştii din domeniul relaţii publice. În acest sens au excelat muzeele din SUA. Codul de etică pentru muzeele de istorie naturală, a fost ratificat în august 2013 de Comitetul pentru Muzee şi Colecţii de Istorie Naturală al ICOM.

Dar care este situaţia cu etica profesională în sistemul muzeal al Republicii Moldova?

Este necesar să spunem că avem un sistem muzeal creat, dar cu foarte multe handicapuri. Deşi, societatea moldovenească păşeşte pe făgaşul democraţiei, instituţia muzeală rămâne una totalitară. Muzeul totalitar este un instrument de stat, care apare ca o verigă necesară politicii centralizate de stat în domeniul muzeografiei, ce nu permite liber-

[1] Adoptat la a 16-a Adunare Generală din 5 septembrie 1989 de la Haga şi revăzut şi completat la Adunarea Generală de la Paris din 9 ianuarie 2017.

tatea acţiunii şi a gândirii la nivel local, secundar. Noţiunea de totalitar se referă, în primul rând, la principiile de organizare a muzeului, nu la profilul lui şi nici la conţinutul activităţii, deşi principiile de organizare a muzeului au impact puternic, în cazul nostru şi asupra conţinutului. Astăzi, muzeul moldovenesc trece printr-o etapă de tranziţie, de la totalitarism la democraţie, dar rămâne în continuare o instituţie de stat foarte defectuoasă. Pentru ca să treci cu adevărat muzeul pe calea democraţiei, este foarte important să creezi o nouă atmosferă în instituţia muzeală şi la baza acestei atmosfere noi să ai un Cod deontologic, o etică muzeală.

Codul deontologic al muzeelor ICOM este tradus în mai multe limbi, în mai multe ţări, de acest lucru au avut grijă Comitetele naţionale ale ICOM. Unele state şi-au elaborat propriile reguli şi statute. La Chişinău, Codul a fost tradus în limba română, dar nu a fost omologat de Comitetul Naţional ICOM Moldova. A fost publicat, dar este puţin cunoscut – el însumează un set de norme care urmează a fi respectate de toată comunitatea muzeală. Nu dispune de forţă juridică, ci doar de măsura sancţionatorie a excluderii membrilor ce încalcă principiile Codului. Altfel spus, Codul de etică nu are caracter obligatoriu. El poate fi eficient doar atunci când muzeografii sunt interesaţi în respectarea principiilor Codului.

Codul ICOM este un document de referinţă pentru specialiştii din muzee şi cuprinde principii definitorii pentru etica profesională a domeniului muzeal, în total opt principii. În continuare vom analiza într-o anumită măsură principiile incluse în Cod şi vom încerca să stabilim modalităţile şi responsabilităţile de aplicare a lor în sistemul muzeal din republică; vom scoate în evidenţă unele probleme de etică identificate în activităţile muzeale, în funcţionarea sistemul muzeal moldovenesc, în managementul muzeal, prin raportare la componentele principiilor Codului Etic al ICOM.

Trebuie să recunoaştem că în sistemul muzeal al republicii există probleme reale. Absenţa principiilor etice, scrise sau nescrise în activitatea unei instituţii muzeale duce la conflicte şi dileme. Nici o lege existentă în Republica Moldova nu reglementează normele etice şi morale în domeniul muzeal, în domeniul protejării şi valorificării patrimoniului cultural. Legile din domeniu nu folosesc cuvântul *etic* în cuprinsul lor.

Primul principiu al Codului deontologic al ICOM se referă la datoria muzeelor de a conserva, explica şi promova moştenirea naturală şi culturală a umanităţii, deci *Muzeul conservă, interpretează şi promovează moştenirea naturală şi culturală a umanităţii*. Este important să menţionăm, că acest principiu se referă la rangul instituţiei, la resursele fizice şi financiare şi la personal. Conform Codului, organele de conducere ale instituţiei muzeale au „responsabilitatea directă de a proteja şi promova patrimoniul, precum şi resursele umane, fizice şi financiare care sunt prevăzute pentru acest scop” (ICOM code 2006, 1). Muzeul trebuie să aibă un document public – statut, regulament de funcţionare, care să stabilească statutul legal al muzeului, misiunea lui şi caracterul non-comercial. Fiind instituţii cu responsabilităţi publice complexe, muzeele trebuie să urmărească un scop definit şi să-şi asume misiunea de a asigura resursele necesare acestuia. Toate resursele trebuie justificate şi contabilizate într-o manieră profesională. Foarte important de menţionat, că „în pofida insuficienţei financiare, muzeele trebuie să menţină controlul asupra conţinutului şi integrităţii programelor sale, a expoziţiilor şi activităţilor. Activităţile aducătoare de venituri nu trebuie să compromită standardele instituţiei sau publicul acesteia” (ICOM code 2006, 2).

Personalului muzeului sunt consacrate opt articole. La capitolul Personal, articolul 1.12 la numirea directorului sau conducătorului se stipulează că „Directorul sau conducătorul muzeului este un post cheie şi atunci când se face o numire, corpul guvernamental trebuie să aibă în vedere cunoştinţele şi abilităţile necesare ocupării acestui post. Aceste calităţi trebuie să includă abilităţi intelectuale şi cunoştinţe profesionale completate de o conduită etică la standard înalt” (ICOM code 2006, 2). Aici identificăm şi primele deficienţe la nivelul numirii directorului de către autoritatea publică. Numirea de sus sau prin intermediul concursurilor (care se preconizează să fie organizate şi în sistemul muzeal al republicii), care, cunoaştem din practică, că sunt formale, dacă mai adăugăm şi „absenţa abilităţilor intelectuale sau a cunoştinţelor profesionale specifice muzeului”, înregistrăm un prim caz de problemă etică a sistemului. Este una dintre cele mai grave probleme – în sistem activează puţini directori – manageri adevăraţi, cu o foarte bună pregătire domenială, cu o evidentă capacitate de a conduce, cu o deschisă corectitudine şi imparţialitate, manageri care să dea dovadă de obiectivitate şi transparenţă în luarea şi aplicarea deciziilor, să posede abilităţi administrative, statut apolitic, disponibili să

accepte schimbarea când aceasta este motivată şi justificată. Evident că „persoanele cu temperamente sangvine sau colerice, cele instabile psihic, predispuse judecăţii subiective, cei bolnavi sau suferind de egocentrism sau narcisism, introvertite, cele cu evidente interese materialiste nu sunt recomandate pentru a îndeplini funcţii manageriale în muzee" (Opriş 2008, 76). Dar în muzeele noastre toată puterea este concentrată în mâinile directorului, numit de sus, care de cele mai multe ori nu este interesat de viaţa şi activitatea muzeului. Unica realizare democratică care într-o măsură foarte mică limitează puterea directorului este practica contractului între colectiv şi administraţia muzeului. Dar, în general, acest contract vizează partea socială, dar nu politica muzeului. Aşa cum este organizată instituţia muzeală în republica noastră, totul hotărăşte directorul. Astfel, muzeul moldovenesc este departe de democraţie. Principiul de bază al democraţiei este – separarea puterii – ceea ce la nivel de stat este stipulat în constituţie – pentru parlament şi guvern, la nivel de muzeu ar trebui să fie Consiliul şi Administraţia. Consiliul determină politica, iar administraţia împreună cu directorul promovează această politică şi raportează rezultatele Consiliului. Consiliul trebuie să angajeze directorul, nu ministerul. Aceasta îl aşează pe director în poziţia de executor şi îi limitează puterea. Acest Consiliu este un institut democratic în ţările cu state în democraţie; ţara noastră, din păcate, nu este gata şi în timpul apropiat nu va introduce un asemenea sistem. Probabil că, începând cu anul acesta 2019, numirea directorilor de muzee se va face prin concurs. Este posibil să practicăm această organizare pentru o anumită perioadă având în vedere instabilitatea şi imprevizibilitatea cursului de dezvoltare a ţării; este posibil să repetăm practica muzeelor ruse, unde pentru o anumită perioadă s-a trecut la concurs, iar apoi s-a revenit la „numirea de sus" a directorilor. Oricum, mai devreme sau mai târziu, va fi necesar de ales – ori trecem muzeul pe calea sistemului de organizare democratică sau continuăm să apelăm la „directorul putred de sărac intelectual, dar cu ambiţii de conducător".

Articolele 1.14 şi 1.15 stabilesc că muzeul trebuie să aibă un personal calificat. Ba mai mult, administraţia muzeului este obligată să asigure procesul de educaţie continuă şi dezvoltarea profesională a întregului personal al muzeului. Aici există o altă gravă problemă în sistemul muzeal al republicii. În Republica Moldova nu există o evaluare a resurselor umane active în sistemul muzeal şi a nivelului lor de pregătire iniţială şi continuu. Nu există un program naţional, coordonat în acest sens. Formarea profesională este limitată la câteva forme de programe de învăţământ universitar din sistemul naţional din care muzeografia lipseşte ca ciclu complet de sine stătător – licenţă, masterat, doctorat, deşi în anii 2006-2012 a existat la Universitatea de Stat. Astăzi nici o formă legală nu asigură buna formare permanentă a personalului muzeal. Pentru a avea un corp profesional competent este necesar de realizat un cadru de formare universitară stabil şi de organizat un Centru de formare profesională. Este adevărat, că Ministerul Culturii a încercat începând cu 2000 să trimită muzeografii la anumite cursuri în România. Dar nu există un Program şi o strategie, care să cuprindă întreg personalul muzeului. Ba mai mult, în bugetele muzeelor naţionale este un anumit procent – 0,2 din bugetul total, destinat educaţiei continue care, de fapt, este utilizat în alte scopuri. Când vorbim de personalul muzeelor republicii, este necesar să menţionăm că mai există o problemă serioasă – statutul social al muzeografului este la un nivel mai jos decât statutul angajatului din ştiinţa de profil. Noua *Lege nr. 270/2018 privind sistemul unitar de salarizare în sectorul bugetar* a adâncit şi mai mult prăpastia aceasta. Această nouă lege va conduce la epurarea muzeografilor din instituţii şi la dispariţia muzeografului ca profesie.

Articolele 1.17 şi 1.18 se referă la voluntarii în muzeu – „administraţia muzeului ar trebui să aibă politici elaborate şi scrise despre munca voluntarilor, despre activităţile lor în instituţia muzeală, ei urmează să fie familiarizaţi cu Codul de Etică pentru muzee ICOM şi alte coduri şi legi aplicabile". Într-o anumită măsură voluntariatul a început a fi practicat în unele muzee ale republicii, dar fără program, fără politici elaborate, fără planificare şi totul se face spontan, de aceea nici rezultatele nu sunt cele dorite. Deşi, în muzeele lumii, aproape jumătate din activităţile muzeelor sunt realizate de voluntari. Ei sunt antrenaţi în mod special în activităţile legate de deservirea publicului vizitator.

Un alt principiu al Codului stabileşte că *Muzeele care menţin colecţiile, le păstrează în custodie pentru beneficiul societăţii şi al dezvoltării acesteia*. Conform acestui principiu, angajaţii din muzee au responsabilitatea de a acorda o atenţie deosebită colecţiilor pe care le deţin, pentru ca acestea să ajungă la generaţiile viitoare în cele mai bune şi sigure condiţii. Un element impor-

tant în gestionarea riscurilor din muzee îl constituie conservarea preventivă, prim care se asigură păstrarea colecţiilor într-un mediu protejat, indiferent că este vorba de un depozit sau vitrină, în care sunt expuse. Aici, este necesar să spunem că conducerea majorităţii muzeelor din republică nu poate asigura condiţii favorabile de păstrare a patrimoniului muzeal. Este o problemă a întregului sistem şi aici nu mai putem vorbi de respectarea principiilor eticii profesionale. Adăugăm că este lipsă, chiar şi camera de carantină. Existenţa ei este necesară în instituţia muzeală, pentru că de multe ori piesele noi, identificate ca piese de patrimoniu, necesită consolidare, curăţare, etc.

O atenţie deosebită este acordată în Codul de etică politicii de completare a patrimoniului muzeal. Astfel articolul 2.1 stabileşte că „administraţia oricărui muzeu ar trebui să adopte şi să publice strategia de achiziţionare a colecţiilor, în care să se indice condiţiile de achiziţie, întreţinere şi folosirea colecţiilor" (ICOM code 2006, 3). Şi aici identificăm o problemă gravă de etică – nici un muzeu din republică nu are o strategie clară de colectare şi achiziţii de bunuri de patrimoniu. Se colectează de cele mai multe ori, ceea ce pică. Este cunoscut faptul că colecţiile muzeale sunt în permanentă dezvoltare, fondurile muzeale sunt completate cu noi bunuri culturale. Este necesar să fie stabilit istoricul complet al oricărui obiect înainte de achiziţie. Orice afacere cu obiecte sau materiale care au o provenienţă inadecvată este considerată ilegală, şi prin urmare, neetică. Muzeele „trebuie să-şi asume poziţia de lideri în acest domeniu şi să contribuie la atenuarea valului de descoperiri ilegale în ceea ce priveşte resursele naturale, culturale şi biologice ale lumii" (Voloc 2017, 105). Colecţiile trebuie îngrijite şi conservate într-un mod corespunzător. Codul de etică recomandă „atenţie la provenienţa şi sarcinile patrimoniului. Trebuie depuse toate eforturile înainte de achiziţie pentru a se asigura că orice obiect oferit pentru achiziţie, donaţie, împrumut sau schimb nu a fost obţinut ilegal. Eforturile în această chestiune trebuie să stabilească istoria completă a obiectului de la descoperire sau producere" (ICOM code 2006, 4). Avem şi aici o problemă de etică în sistemul muzeal al republicii, când vorbim de provenienţa obiectului; de multe ori se fac achiziţii de bunuri culturale mobile fără provenienţă certă, nu se depun eforturi pentru a stabili istoria completă a obiectului. Articolul 2.4 al Codului indică că muzeul nu trebuie să achiziţioneze „obiecte sau specimene din descoperiri neautorizate sau neştiinţifice, muzeele nu trebuie să achiziţioneze obiecte despre care există motive rezonabile să credem că descoperirea lor implică cercetare neautorizată sau neştiinţifică, sau distrugerea ori deteriorarea intenţionată de monumente, situri arheologice sau naturale, ori de specii şi habitate naturale. În acelaşi fel, achiziţia nu trebuie să aibă loc dacă descoperirea nu a fost adusă la cunoştinţă proprietarului sau ocupantului terenului, sau către autorităţile guvernamentale sau legale potrivite" (ICOM code 2006, 4). Asupra acestui aspect se revine şi la articolul 4.5 care stipulează că „expunerea de materiale fără provenienţă", prin sublinierea faptului că „muzeele trebuie să evite expunerea sau folosirea în alt fel a materialelor cu origine disputată sau necunoscută. Ele trebuie să fie conştiente de faptul că asemenea expuneri sau folosiri pot fi interpretate ca motiv sau contribuţie la traficul ilicit de proprietăţi culturale". Articolul 2.10 stabileşte că e nevoie de „atenţie specială în considerarea oricărui bun, indiferent că este oferit spre vânzare sau ca donaţie, sau pentru reducere de taxe, de către membrii instituţiilor guvernamentale, personalului muzeelor, ori a familiilor sau asociaţiilor apropiaţi ai acestor persoane" (ICOM code 2006, 4).

Al treilea principiu al Codului deontologic al ICOM *Muzeele păstrează mărturii de bază pentru stabilirea şi viitorul cunoaşterii,* se referă la responsabilitatea muzeelor de a iniţia şi promova acţiuni prin care să sporească nivelul de cunoştinţe al publicului vizat. Astfel, „muzeele au o responsabilitate specială pentru punerea la dispoziţie a colecţiilor şi a informaţiilor relevante pe cât posibil liber, având grijă doar la chestiuni de confidenţialitate sau securitate" (ICOM code 2006, 6). Pentru a atinge acest obiectiv, muzeele întreprind cercetări ale colecţiilor, iar rezultatele investigaţiilor sunt reflectate în diverse publicaţii ştiinţifice şi materiale promoţionale. Astfel de cercetări „ar trebui să fie în concordanţă cu misiunea şi obiectivele muzeului şi să se realizeze la cele mai înalte standarde, cu scopul de a publica apoi rezultatele şi de a le aduce la cunoştinţă publicului larg, dar şi comunităţii academice" (Lewis 2016, 50). În ceea ce priveşte „punerea la dispoziţie a colecţiilor şi a informaţiilor relevante pe cât posibil liber" trebuie să recunoaştem că în sistemul muzeal al republicii există o problemă – limitarea accesului (pentru cei din afara muzeului) la patrimoniul muzeal care face obiectul cercetării pe motiv că un gestionar de colecţie sau un muzeograf intenţiona şi el să le cerceteze.

În ceea ce priveşte cercetarea de teren, punctul 3.3 stipulează „muzeele care prelevă bunuri culturale

din teren trebuie să dezvolte politici consistente şi standarde academice şi legi aplicabile naţional şi internaţional, respectiv obligaţii din tratate. Cercetarea de teren trebuie realizată cu respect şi consideraţie pentru perspectiva comunităţilor locale, resursele lor de mediu şi practicile culturale, precum şi cu eforturi pentru consolidarea moştenirii culturale şi naturale" (ICOM code 2006, 7). Şi aici există probleme de etică, pentru că nu întotdeauna profesioniştii de muzeu au o atitudine respectuoasă faţă de comunităţile locale, mai bine zis, faţă de bunurile culturale identificate de o comunitate; materialele relevante sunt trimise, depozitate la Chişinău pentru cercetare.

Conform principiului al patrulea al Codului, *Muzeele oferă oportunităţi pentru aprecierea, înţelegerea şi managementul moştenirii naturale şi culturale*. Altfel spus „facilităţile pe care le asigură muzeele ar trebui să fie accesibile din punct de vedere fizic şi intelectual în mod regulat şi în timpul unor ore rezonabile. Prezentarea informaţiei despre patrimoniu publicului este fundamental pentru scopul social al muzeelor, pe care ar trebui să-l atingă într-o manieră profesională. Este importantă interacţiunea cu oamenii, aceasta poate ajuta muzeul să-şi dezvolte rolul educaţional şi în acelaşi timp să atragă şi audienţe mai larg". Articolul 4.1 stipulează că „expunerile prezentările şi expoziţiile temporare, fizice sau electronice, trebuie să fie în concordanţă cu misiunea asumată, politicile şi scopul muzeului. Acestea nu trebuie să compromită nici calitatea, nici grija corectă sau conservarea colecţiilor" (ICOM code 2006, 8). Dacă încercăm să ne raportăm la concordanţa între „misiunea asumată, politicile şi scopurile muzeului" şi expoziţiile sau activităţile muzeului intrăm într-o zonă întunecată a meseriei noastre. Aici facem multe compromisuri, pentru că ne gândim la bani. Expoziţiile care „atrag" şi „aduc bani", indiferent de subiectul abordat sau tehnicile folosite, sunt tot mai frecvent amplasate în spaţiul expoziţional al muzeelor. Conducătorii de muzee sunt obsedaţi de creşterea veniturilor şi mai puţin îi interesează calitatea mesajului expoziţional, şi important este să avem „vizitatori". Organizarea de expoziţii sau activităţi care nu au legătură cu profilul, specificul muzeului a devenit o parte componentă a programului de activitate a instituţiilor muzeale. Aşa este mai simplu, nu este nevoie de efort intelectual, nici de creativitate sau inovaţie. Acesta este un subiect permanent discutat în lumea muzeală a republicii, dar fără rezultate. Este important să menţionăm că unele articole ale Codului acordă o atenţie deosebită calităţii expunerii, atrăgând atenţia la faptul că „muzeele trebuie să se asigure că informaţia ce o expun în prezentări şi expoziţii este bine întemeiată, precisă şi că muzeele trebuie să evite prezentarea sau orice alt tip de dispunere folosind materiale de origine discutabilă sau de provenienţă care nu mai poate fi stabilită". Articolul 4.6 concretizează că „informaţia publicată de muzee prin orice tip de mijloace trebuie să fie bine argumentată, precisă şi să acorde atenţie sporită disciplinelor ştiinţifice, societăţii. Publicaţiile muzeului nu trebuie să compromită standardele instituţiei" (ICOM code 2006, 8).

Muzeele deţin resurse care oferă oportunităţi pentru alte servicii publice şi beneficii – este al cincilea principiu care se referă la contactul cu publicul, susţinerea muzeului de către public, poate aduce beneficii reciproce. Principalul contact pe care publicul îl poate avea cu muzeul se realizează prin intermediul expoziţiilor permanente şi temporare, al ghidajelor, îndrumărilor etc. Aceste activităţi cu publicul ar trebui să fie bazate pe standarde de acurateţe, onestitate, obiectivitate şi să fie argumentate ştiinţific.

Articolul 5.2 stabileşte că „evaluările pot fi făcute pentru nevoi de asigurare a colecţiilor muzeului. Opiniile despre valoarea monetară a obiectelor trebuie făcută doar la solicitarea unui alt muzeu sau a unei autorităţi legale, guvernamentale sau publice. Totuşi, atunci când muzeul însuşi ar putea fi beneficiarul evaluării, evaluarea unui obiect sau speciment trebuie realizată independent". Cu privire la identificare, acreditare, evaluare în sistemul muzeal există multe aspecte nereglementate. Astfel, nu avem norme de evaluare elaborate şi aprobate, nu avem nici evaluatori de bunuri culturale. Există probleme în relaţia dintre muzeografii acreditaţi ca experţi şi instituţia muzeală în cadrul căreia activează aceşti experţi acreditaţi. Experţii sunt obligaţi să efectueze expertize şi să elaboreze rapoarte de expertiză în diverse scopuri şi la solicitarea unor instituţii – instanţe judecătoreşti, organe de cercetare penală, Ministerul Educaţiei, Culturii şi Cercetării, vamă etc. Este important ca timpul dedicat acestor activităţi să nu compromită misiunea principală a instituţiei muzeale. Dat fiind faptul că „acreditarea este acordată persoanei fizice la cererea acesteia şi în considerarea calităţilor profesionale proprii, ea nu incumbă în nici un fel obligaţii ale persoanei faţă de angajatorul său, care este de fapt un terţ în acest raport juridic. Se poate aprecia, în consecinţă, că o organizaţie muzeală nu poate impune angajaţilor proprii,

dacă nu au fost contractaţi sub această condiţie şi dacă nu au trasate astfel de sarcini în fişa postului, efectuarea de activităţi în calitatea lor de experţi acreditaţi. Similar, nici Ministerul Culturii, autoritatea care acreditează, nu deţine pârghii, altele decât cele ale contractelor civile, pentru a angaja activităţi specifice desfăşurate de experţi, aceştia neavând obligaţia legală de a răspunde solicitării Ministerului Culturii" (Vasile 2017, 95-96). Astfel, concluzionăm că un muzeu nu poate impune angajaţilor proprii, experţilor (doar în condiţiile indicate mai sus) să efectueze expertiza bunurilor culturale. Aici apare ca o chestiune de etica profesională şi problema retribuţiei. Nu există nici un fel de reglementări şi nici tarife.

Un alt principiu al Codului deontologic al ICOM este formulat astfel: *Muzeele lucrează în colaborare strânsă cu comunităţile care organizează colecţiile, precum şi cu cele pe care le servesc*. Este important să menţionăm că, conform acestui principiu, „colecţiile muzeale reflectă patrimoniul cultural şi natural al comunităţilor de la care ele au provenit. Ca atare, ele au un caracter dincolo de cel al unei proprietăţi ordinare, care poate include afinităţi puternice cu identitatea naţională, regională, locală, etnică, religioasă sau politică. În consecinţă, este important ca strategia muzeului să fie sensibilă în această situaţie" (ICOM code 2006, 9). Muzeul trebuie să aibă o colaborare strânsă cu membrii comunităţii în serviciul cărora funcţionează. Un muzeu trebuie să asigure nu doar prezentarea moştenirii culturale a unui popor, ci şi facilitatea înţelegerii de către acesta a ceea ce semnifică de fapt, respectivul patrimoniu. Este necesar să acordăm atenţie la articolul 6.4 care stipulează că „muzeele trebuie să se abţină de la achiziţionarea obiectelor culturale dintr-un teritoriu ocupat şi să respecte în totalitate toate convenţiile care reglează importul, exportul şi transferul materialelor culturale şi naturale". Cu privire la relaţia dintre muzeu şi comunitate, etica muzeală indică, că „muzeele ar trebui să creeze un mediu favorabil pentru sprijinul comunităţii, să recunoască contribuţia acestora şi să promoveze relaţii armonioase dintre comunitate şi personalul muzeului".

Conform principiului al şaptelea, *Muzeele activează într-o manieră legală*. Deci, „muzeele trebuie să se conformeze în totalitate legislaţiei internaţionale, regionale, naţionale şi locale, şi obligaţiilor din convenţii". Cu privire la legislaţia internaţională, articolul 7.1 stabileşte concret convenţiile internaţionale pe care muzeele trebuie să le respecte şi care sunt luate ca standard în interpretarea Codului de etică pentru muzee al ICOM. Astfel în acest standard sunt incluse următoarele convenţii:

Convenţia pentru protecţia bunurilor culturale în caz de conflict armat (convenţia de la Haga, protocol 1954; protocol 1999);

Convenţia privind mijloacele de intezicere şi prevenire ale importului, exportului şi transferului ilicit al bunurilor culturale cu drept de proprietate (UNESCO, 1970);

- Convenţia privitor la comerţul internaţional cu specii ale florei şi faunei pe cale de dispariţie (Washington, 1973);
- Convenţia privitor la diversitatea biologică (UNESCO, 1992);
- Convenţia privitor la bunurile culturale furate şi exportate ilicit (UNESCO, 1995);
- Convenţia privitor la protecţia patrimoniului cultural subacvatic (UNESCO, 2000);
- Convenţia privind salvgardarea patrimoniului cultural intangibil (UNESCO, 2003).

Ultimul principiu al Codului *Muzeele activează într-o manieră profesională*. Acest principiu determină, de fapt, statutul profesiei muzeale, al muzeografului – cunoaşterea legislaţiei, responsabilitatea profesională, comportamentul profesional, responsabilităţile academice şi ştiinţifice, confidenţialitatea şi independenţa personală, relaţiile profesionale, conflictele de interes. Articolul 8.1 stabileşte că „fiecare membru al profesiei muzeale trebuie să cunoască legislaţia internaţională, naţională şi locală şi condiţiile angajării lor. Ei au obligaţia să urmeze politicile şi procedurile instituţiei care i-a angajat". Orice muzeograf are o anumită responsabilitate profesională. Astfel, „este o responsabilitate profesională să consulte colegii din cadrul sau din afara muzeului, în cazul când expertiza disponibilă în muzeu este insuficientă pentru a asigura luarea deciziilor". Muzeograful nu trebuie să aibă nici o legătură cu piaţa ilicită. Astfel, „membrii profesiei muzeale nu ar trebuie să participe direct sau indirect în comerţul (vânzare sau cumpărare pentru profit) cu patrimoniu natural sau cultural". În acest context, trebuie să spunem că există probleme de etică, fiind cunoscute cazuri, când unii muzeografi fac negoţ cu bunuri culturale şi obţin profit.

Lucrătorii instituţiilor muzeale ar „trebui să protejeze informaţia confidenţială obţinută în timpul muncii lor". Şi mai mult „membrii profesiei mu-

zeale, deşi sunt îndreptăţiţi într-o măsură la independenţă personală, trebuie să realizeze că nici o afacere privată sau interes profesional nu pot fi complet separate de instituţia angajatoare. Ei nu ar trebui să accepte alte angajamente plătite ori comisioane în afara locului de muncă care sunt în conflict sau ar putea fi percepute ca fiind în conflict cu interesele muzeului" (ICOM code 2006, 12). Cu privire la comerţul cu patrimoniul natural şi cultural, acest principiu stabileşte că „membrii profesiei muzeale nu ar trebui să participe, direct sau indirect, în comerţul (vânzare sau cumpărare pentru profit) cu patrimoniul natural sau cultural", şi mai departe – nu ar trebui să concureze cu propria instituţie nici în achiziţia de obiecte, nici în alte activităţi de colectare profesională. O înţelegere între profesioniştii muzeelor şi organismul guvernamental privitor la colectarea privată trebuie formulată şi respectată scrupulos".

Deci, Codul stabileşte limitele morale şi etice ale activităţii muzeale, un standard minim pentru muzee. Am analizat Codul din perspectiva moldovenească, am evidenţiat unele probleme de etică profesională care există în sistemul muzeal al Republicii Moldova. Dar există multe lucruri, situaţii în activitatea instituţiilor muzeale generatoare de probleme etice. Şi totuşi, „Codul de etică muzeală este mai mult decât un simplu ghid de bună practică în cadrul acestei instituţii. Acesta oferă, desigur, orientări generale în promovarea unor valori cruciale pentru coeziunea socială, dezvoltarea socială, toleranţa şi respectul reciproc dar şi îndrumări în privinţa provocărilor reale ridicate de noile practici muzeale implicate social".

Codul este un set de norme care urmează să fie respectate de comun acord şi de bună voie de către toţi membrii comunităţii muzeale. Dacă prevederile Codului sunt încălcate vinovatul ar trebui să fie sancţionat într-un fel, mergând până la pierderea dreptului de a practica profesia. Dar în Republica Moldova nu există un Colegiu care ar putea sancţiona faptele unui membru al profesiei muzeale, care a încălcat Codul deontologic. În lipsa unui asemenea organism, impunerea respectării prevederilor Codului deontologic, rămâne doar un deziderat. Desigur, „unele prevederi pot căpăta valoare de normă prin includerea lor în acte normative, numai că în acest caz, se pierde tocmai sentimentul nobil al apartenenţei la o anume profesie şi la un anumit corp de profesionişti" (Niţulescu 2017, 7). Pentru că „un profesionist este mai mult decât o persoană cu deprinderi şi cunoştinţe. Pentru a deveni profesionist trebuie să îţi dezici deprinderile şi cunoştinţele promovării demnităţii umane". Altfel spus, „un profesionist în domeniul muzeal nu poate fi un simplu salariat, care îndeplineşte mecanic nişte sarcini de serviciu. A lucra într-un muzeu presupune existenţa unui scop lăuntric de a lucra în folosul comunităţii dincolo de declaraţii şi de evaluările făcute de superiorii ierarhici" (Niţulescu 2017, 7).

Există Codul de Etică pentru muzee ICOM cu opt principii fundamentale, asupra căruia comunitatea muzeală din Republica Moldova ar trebui să se aplece, să-l studieze, iar principiile Codului să le aplice şi să le respecte în activitatea de fiecare zi. Pentru că Codul defineşte comportamentul admisibil şi responsabilitatea muzeografilor, protejează profesia de muzeu.

Bibliografie

ICOM code 2006: ICOM code of ethics for museum (Paris 2006).

Lewis 2016: G. Lewis, Hte ICOM Code of Ethics for Museums, Museums, Ethics and Cultural Heritage (London and New York: Routledge 2016).

Niţulescu 2017: V.Șt. Niţulescu, Editorial. Revista muzeelor (Bucureşti) 1, 2017, 6-7.

Opriş 2008: I. Opriş, Managementul muzeal (Târgovişte: Cetatea de Scaun 2008).

Vasile 2017: A. Vasile, Statutul specialiştilor din muzee – între formare şi reglementare. Revista muzeelor (Bucureşti) 1, 2017, 93-96.

Voloc 2017: A.-M.-V. Voloc, Codul deontologic ICOM şi aplicabilitatea lui în muzee. Revista muzeelor (Bucureşti) 1, 2017, 104-108.

Менш 2014: П. ван Менш, Этика и музеология. Вопросы музеологии 1(9), 2014, 128-138.

Principles of the ICOM Code of Ethics and some issues of professional ethics in the museum system of the Republic of Moldova

Keywords: museum ethics, profession, code of ethics, museum, museum system, ICOM, principle.

Abstract: An important aspect of the professionalization of the museum sector is the institutionalization of the methods of competence assurance in the field. In this respect, an important indicator is the existence and implementation in practice of the Code of Ethics. The idea of museum ethics was launched in the US in 1902. The first national organization to publish the Code of Ethics was the Union of Museums in Germany – it happened in 1918. In 1925, the Association of American Museums published a Code of Ethics for Museums. In the ‚70s of the 20th century codes of ethics appeared in several countries – in 1977 – New Zealand and the United Kingdom, in 1979 – Canada and Israel, in 1982 – Australia. In 1974, ICOM's 11th General Assembly (Copenhagen) called into question the need for a Code of Ethics for museum specialists. Such a Code was approved in 1986 at the ICOM Buenos Aires General Conference. The English and American Codes were set at the base of this Code. It was renewed in 2001 and 2004 and renamed the ICOM Code of Ethics for Museums. In Chişinău, the Code was translated into Romanian but was not approved by the National Committee of ICOM Moldova. It has been published, but it is little known – the code sums up a set of rules to be respected by the entire museum community. The code does not have legal force, in other words, it is not binding. It can only be effective when museographers are interested in respecting the principles of the Code. The ICOM Code is a reference document for museum specialists and contains defining principles for the professional ethics of the museum, a total of 8 principles. In the article, the author analyzes the principles included in the Code and tries to determine the modalities and responsibilities for their application in the museum system of the republic. Some ethical issues identified in museum activities, functioning of the Moldovan museum system and museum management are highlighted by reference to the components of the principles of the ICOM Code of Ethics.

The author concludes that the absence of ethical, written or unwritten principles in the work of a museum institution leads to conflicts and dilemmas. No existing law in the Republic of Moldova regulates rules of good governance in the field of museums, in the field of protection and valorisation of cultural heritage. But there is the Code of Ethics for ICOM Museums, over which the museum world should lean and study, while the principles of the Code should be applied and respected in the everyday work. Because the Code defines the admissible behavior and responsibility of museographers, it protects the museum profession.

Принципы деонтологического кодекса ИКОМ и вопросы профессиональной этики в музейной системе Республики Молдова

Ключевые слова: музейная этика, профессия, моральный кодекс, музей, музейная система, ИКОМ, принцип.

Резюме: Важным аспектом профессионализма в музейной сфере является институционализация методов обеспечения компетентности. В этом отношении важным показателем является наличие и применение на практике этических кодексов. Понятие музейной этики возникло в США в 1902 году. Первой национальной организацией, опубликовавшей Кодекс этики, был Союз музеев Германии – это произошло в 1918 году. В 1925 году Кодекс этики для музейных работников был опубликован Ассоциацией американских музеев. В 70-х годах XX века этические кодексы появились в нескольких странах: в 1977 году – в Новой Зеландии и Великобритании, в 1979 году – в Канаде и Израиле, в 1982 году – в Австралии. В 1974 году на 11-й Генеральной Ассамблее ИКОМ (Копенгаген) обсуждалась необходимость Кодекса этики для музейных специалистов. Такой кодекс был утвержден в 1986 году на Генеральной конференции ИКОМ в Буэнос-Айресе. На основании этого кодекса были утверждены английский и американский кодексы. Он был обновлен в 2001 и 2004 годах и переименован в Кодекс этики для музеев ИКОМ. В Кишиневе Кодекс был переведен на румынский язык, но не был одобрен Национальным комитетом ИКОМ Молдова. Он был опубликован, но малоизвестен – содержит свод правил, которые должны соблюдаться всем музейным сообществом. Он не имеет юридической силы, то есть не является обязательным. Он может быть эффективным только в том случае, если музейные работники будут заинтересованы в соблюдении принципов Кодекса. Кодекс ИКОМ является справочным документом для музейных специалистов и содержит определяющие принципы музейной профессиональной этики – всего 8 принципов. В этой статье автор анализирует принципы, включенные в Кодекс, и пытается определить условия и обязанности по их применению в музейной системе республики. Были выделены некоторые этические проблемы, выявленные в музейной деятельности, в функционировании музейной системы Молдовы, в музейном менеджменте, в соответствии с принципами Кодекса этики ИКОМ.

Автор приходит к выводу, что отсутствие этических принципов в работе музейного учреждения приводит к конфликтам и дилеммам. Ни один из действующих законов в Республике Молдова не регулирует правила надлежащего управления в области музеев, в области охраны и изучения культурного наследия. Но существует Кодекс этики для музеев ИКОМ, на который музейный мир должен опираться, изучать, применять его принципы и соблюдать их в повседневной деятельности, поскольку Кодекс определяет ответственность музейных работников, стоит на страже музейного дела.

07.02.2019

Dr. hab. Elena Ploşniţa, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0001-9061-3369, e-mail: rackayskaine@yahoo.com

Андрій Красножон, ФОРТЕЦІ ТА МІСТА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (XV-XVIII СТ.).

Одеса: Чорномор'я, 2018, 312 с. ISBN: 978-966-555-313-7

Нам нужны архитекторы,
а предлагают обивщиков мебели.
Ральф Уолдо Эмерсон

Эту книгу мне передали с дарственной надписью: «От автора с признательностью *за оказанное влияние на мое научное становление в хаджибейской тематике*.[1] 10.09.2018». Такой неожиданный подарок от «закадычного» оппонента, и особенно двусмысленная подпись, с одной стороны, меня удивили, но с другой – побудили к ее прочтению. Теперь делюсь своими впечатлениями с уважаемыми читателями[2].

А.В. Красножон стал известен на протяжении последних 10 лет как исследователь молдавского и османского периодов истории Северо-Западного Причерноморья (СЗП), который генерирует неожиданные идеи, но еще легче от них отказывается. За это время он подготовил альбом, написал монографию и более 40 статей (часть в соавторстве), в основном о крепости и городе Белгород – Аккерман, а также об оборонных сооружениях и объектах Одессы, Бендер, Килии, Измаила и др.

На фоне восхищения его эпистолярным творчеством особняком стоит ряд моих работ, в которых подвергнуты критике как конкретные идеи их автора (в основном о датировке и локализации замков и крепости Качибея-Хаджибея), так и его «методические принципы», допускающие спешку, популизм, передергивание фактов, фантазирование, а также пренебрежение объективной историографией, отсутствие критики археологических и письменных источников и т.д. (Сапожников 2015; 2016; 2017г; и др.).

Недавно А.В. Красножон счел, что настало время конвертировать «капитал», накопленный им на «научном и медийно-пиарном фронтах», во что-то весомое и долговременное. Вот потому-то на свет Божий и появилась книга, которой ее автор присвоил статус, называемый в научном просторечье «докторской монографией». Том имеет большой формат, но «средний» размер (36,27 п.л.[3] и 314 с.), и содержит более 200 иллюстраций[4], занимающих до 45-50% объема. В первую очередь в глаза бросаются несоответствия в названии, содержании, но особенно в структуре. О них

[1] Здесь и далее курсив мой (И.С.).

[2] Когда эта рецензия была готова, на эту же книгу вышла рецензия, почти не содержащая замечаний и больше похожая на хвалебный панегирик (Паламарчук 2018), но написание рецензии на такую «рецензию» пока не входит в мои планы.

[3] Учитывая, что в книге 312 с., эта цифра превышает реальный объем на 5-6 п.л.

[4] Со с. 8 до с. 256 черно-белые иллюстрации имеют номера с № 1 по № 165, а со с. 257 по с. 292 – снова с № 1 по № 41, но при ссылке на вторые добавляется астерикс (*). Рис. 59 в макете книги пропущен и добавлен позже на с. 311 вместе с перечнем замеченных опечаток. Возможно, потому «Список *условных сокращений*» [sic!!] оказался между «Содержанием» и «Введением» (с. 6). Последнее посвящено появлению артиллерии и характеристике системы бастионной фортификации, что как минимум неуместно.

и скажем, пообещав вернуться и к проблеме объемов чуть ниже.

Книга состоит из «Вступления», «Выводов» и четырех разделов: 1. «Источники и историография», 2. «Замковая фортификация СЗП в начале XV - конце XVII вв.», 3. «Бастионная фортификация СЗП в XVIII в.», 4. «Историческая топография городов СЗП (XV-XVIII вв.)». В ней не названы цели, задачи, предмет и объект исследования, не говоря уже о таких «мелочах», как научная новизна и личный вклад автора, а хронологические рамки названы, но не аргументированы. Для меня так и осталось загадкой, почему верхним хронологическим рубежом работы избран конец XVIII в., а не 1812 год, когда османский период завершился во всем СЗП.

Посвящена книга *крепостям и городам* региона, границы которого также не определены. К ним «по ходу пьесы» добавились *порты* в подразделе 4.1 (с. 196-199)[5]. В ней описаны: ***Белгород-Аккерман*** (в 11 пунктах или параграфах – 2.1.1-2.1.4, 2.3.1, 3.4.2, 4.2.1-4.2.5 на 35-36 стр., без учета иллюстраций), ***Качибей-Хаджибей*** (в 9 пунктах и подразделах – 2.2.1-2.2.2, 2.3.4, 3.5.1-3.5.4, 4.7 и 4.8), ***Килия*** (в 5 пунктах – 2.1.5, 2.3.1, 3.4.1, 4.3.1-4.3.2), ***Измаил*** (в 4 пунктах и подразделе – 3.3, 4.4.1-4.4.3), ***Бендеры*** (в 3 подразделах и пункте – 2.3.2, 3.1, 4.5), ***Очаков*** (в 3 пунктах и подразделах – 2.3.3, 3.2, 4.6), ***Березань*** (в подразделе 3.7), ***Паланка*** (в подразделе 3.6) и ***Татарбунар*** (в пункте 2.3.5.) Кроме того, в подразделе 4.9 «Города и крепости Очаковской области в 1790-х гг.» молниеносно описаны российские ***Тираспольская*** и ***Аджидерская*** крепости вместе с новыми укреплениями Хаджибея (на двух стр.). Замечу, что автор посвятил Белгороду-Аккерману 25-30%, Хаджибею – 20-25%, а суммарно (с учетом частей разд. 1) – *более половины текста* и всего объема (с иллюстрациями, а также «Списком источников и литературы» и «Абстрактом» на 16 с.); для сравнения: о Березани написано менее 1 стр., ***Кинбурн*** же и того не заслужил.

Кстати, на такое явное несоответствие в своей рецензии обратила внимание и С.В. Паламарчук, которая тут же его и оправдала, выступив в роли адвоката: «Можно было бы *уравновесить по информативности представления разных городов* [sic!?], но автор следовал за имеющими фактическими данными, и это его право» (Паламарчук 2018, 394).

Структурный анализ вскрыл и иные моменты. *Белгороду-Аккерману* полностью или частично посвящены сюжеты: «Замок Белгород на карте из Codex Latinus Parisinus 7239», «Датирование Белгородского замка», «1440-й год в строительной истории крепости Белгорода», «Гуситский след в укреплениях Белгорода (1452-1484 гг.)», «Килия как «крепость-близнец» Белгорода», «Перестройка Аккермана и Килии в эпоху Баязида II (1484-1512 гг.)», «Планы по модернизации Аккермана 1793-1798 гг.», «Город: застройка, население, этнический состав», «Застройка крепостной территории», «Ранний этап истории армян (по данным эпиграфики), «К вопросу о количестве армянских храмов», «Греческая церковь: обоснование даты строительства (1480 г.)». Не менее интересен набор очерков о *Качибее-Хаджибее*: «История исследований замка», «Датирование замка», «Попытка модернизации Хаджибея в XVI в.», «Проекты усиления крепости [в 1765-1789 гг.]», «Проблема локализации крепости [в 1765-1789 гг.]», «Хаджибей в картографических источниках 1780-х гг.», «Босфорский «аналог» Хаджибейского замка», «Историческая топография [Хаджибея]».

Нетрудно заметить, что при виртуальном слиянии этих рассказов в два раздела единая картина историй ни Аккермана, ни Хаджибея как городов, ни их крепостей не сложится, хотя по второму она была бы полнее. В сумму *аккерманских сюжетов* логически не совсем вписываются повествования об армянах, греках и их храмах, но из них точно выпадают рассказы о гуситском следе и карте (на целых 13 стр. с 7 иллюстрациями (!))[6], которая, как утверждает сам автор, не имеет отношения к Аккерману (с. 22). С *хаджибейской* тематикой не вполне гармонируют эссе о «босфорском ана-

[5] В этом аппендиксе были охарактеризованы далеко не все из них. Скорее всего, он написан для того, чтобы опровергнуть наличие порта у Константинопольского гирла Днестровского лимана (Сапожников 2017в), и сначала не планировался (см. ниже).

[6] Включение текста этого экскурса в книгу излишне еще и потому, что он уже опубликован (Красножон 2017а) и ссылки на эту статью было бы достаточно.

логе», и особенно по истории исследований. Последнее резко диссонирует с наличием в разд. 1 общего историографического подраздела «Состояние научного исследования» (с. 11-21), название которого не просто не удачно, а *ненаучно*. В последнем А.В. Красножон уже «раздал всем сестрам по серьгам», особо подчеркнув непреходящее значение брошюры Е.А. Бачинской (Сапожников 2016б), на которую далее по тексту почему-то ни разу не сослался[7]. Итак, в книге нет ни одного цельного и законченного сюжета по конкретному объекту, если не считать микрозарисовок «Березань», «Паланка» (1,5 стр.) и «Татарбунар» (0,8 стр.), и их не удастся получить даже путем слияния воедино нескольких очерков.

Думается, что ввод в книгу «лишних» очерков не обусловлен ничем иным, кроме намеренного нагона объема листажа. Особенно хорошо это видно по чрезмерному количеству иллюстраций: часть из них раскидана по книге без привязки к содержанию, а на другие нет ссылок в тексте. С тематикой не связаны рис. 2, 12-15, 26, 38, 39 (дубль), 41, 49-51, 67, 113-115, 118-а (дубль), 124 – всего до 18-19 экз. (около 1,0 п.л.), не считая примерно такого же числа сомнительных.

Поскольку книга определена как научная монография, читатели должны были бы найти в ней *углубленное всеобъемлющее исследование* по теме, в данном случае – обо всей совокупности крепостей и городов СЗП. Однако не все они удостоились такой чести. Из городов, точнее *местечек,* отсутствуют: ***Рени***[8] (Карашкевич 2009, 162), ***Каушаны*** (Сапожников 2016а), ***Балта*** (Середа 2009, 59-60), ***Дубоссары*** (Волан 2009, 117, 119, рис. на с. 118), ***Маяки*** (Белецкая 2016; Сапожников 2017б); из *крепостей*: молдавский ***Тинт*** на правом берегу р. Сальча у с. Чумай[9] (Руссев 2013), ***Ягорлык*** на Днестре (Волан 2009, рис. на с. 122), укрепленный ***лагерь войск Карла XII*** в Варнице близ Бендер (Сапожников, Левчук 2017), татарский ***Татархазан*** у Маяка и татарско-казацкий форт ***Коса Велика*** (Николаевка) на Днестровском лимане (Волан 2009, 103-104), минимум ***два редута у Голты*** на правом берегу Южного Буга[10] (рис. 1), татарская ***Баликлея*** на р. Чичиклее (Лагута 1926, 199; Белецкая 2017; и др.), генуэзский замок ***Илличе-Леричи*** на берегу Днепро-Бугского лимана (Руссев, Мельников 2003-2004), не говоря о полевых турецких и российских укреплениях XVIII в. – «ретраншементе» 1770 года на левом берегу о. Кагул у с. ***Новая Этулия*** и ***Картал*** (Орловка) на берегу Дуная[11], ***Кале*** в Буджаке у устья рек Большой и Малый Катлабух (Сапожников 2013, 350-351, рис. 9) и пр., причем все они так или иначе попадают в указанный временной отрезок. Этот *неполный список* состоит из 5 местечек и 12 объектов фортификации СЗП, что в полтора раза больше числа объектов книги. О причинах такой селекции судить сложно, могу допустить, что о некоторых из них А.В. Красножон впервые узнает из этой рецензии.

Рис. 1. План укреплений при впадении реки Синюха в Южный Буг 1770 г. (фрагмент)

Общие заключения следующие: 1. *Содержание не соответствует названию*, которое с точки зрения научной логики должно было звучать

[7] На 23 работы автора этих строк А.В. Красножон сослался более 70 раз, и это даже неприлично, так как его книга, по сути, стала рецензией на труды вашего покорного слуги.

[8] Примечательно, что А.В. Красножоном сам включил этот город в СЗП, но не понятно, как на схему региона попала Браила (рис. 1).

[9] Крепость Тинт упоминается в историографическом подразделе 1.1 со ссылкой на работу С.В. Паламарчук (с. 18).

[10] См.: «Plan de la ville et environs d'Orel avec la Fortress de st. Catherine batie en 1770».

[11] Присутствуют на «Плане преследования за неприятелем корпусом господина генерала квартермистера Бауера до реки Дуная 21 июля с четвертого часу по полудни из занятого лагеря по победе над неприятелем при речке Кагуле, на котором назначен и прежней ретрашамент неприятельский 1770 году июля 23 дня» (Сапожников 2011, рис. 4).

как «Нариси стосовно деяких фортець, міст та портів Північно-Західного Надчорномор'я»; 2. Книга *не имеет права именоваться монографическим исследованием*, так как в ней не представлены все или хотя бы большинство крепостей и городов рассматриваемых региона и периода, тем более, что описания объектов по большей части не сведены в отдельные разделы; 3. Рецензируемая работа *не представляет собой цельного и законченного научного исследования*, являясь сборником очерков по отдельным крепостям, населенным пунктам и даже портам СЗП. В пользу того, что, по сути, перед нами некий набор отдельных статей, отчасти говорит и тот факт, что некоторые из них уже опубликованы (Красножон 2017; Красножон 2017а; Красножон 2018; Красножон 2018а; и др.) и уже живут своей жизнью независимо от объекта этой рецензии.

По причине сказанного я не обязан, да и не имею никакого желания продолжать углубленный анализ всего текста книги в поисках элементарной логики и научного смысла там, куда их не сумел или не захотел вложить ее автор. Поэтому оставляю за собой право далее анализировать только те очерки и отрывки, в которых так или иначе затронуты мое научное имя и сфера научных интересов.

Но перед этим мне как археологу по жизни и топографу-геодезисту по военной специальности придется сказать хотя бы пару слов о первом разделе книги. Один из его пунктов, «***Археологические источники***» из подраздела «Источниковая база исследования», вызвал у меня не удивление, а почти шок, так как занимает менее ½ стр. и в нем не анализируются и не описываются, а бегло перечисляются некоторые раскопки в Измаильской, Аккерманской, Очаковской и Кинбурнской крепостях, проводившиеся с конца 1970-х гг.[12] Понятно, что А.В. Красножон не мог не подчеркнуть свою роль в экспедиции Института археологии НАНУ 2017 года в Аккерманской крепости и сослался на работу «Тесленко І.Б., Красножон А.В. Археологічні залишки Султанської мечеті на території Білгород-Дністровської фортеці». Похожий текст действительно был выставлен на сайте НАН Украины в рубрике «Результати наукових досліджень і розробок» 26.07.2017, когда исследования шли полным ходом. Этот материал, опубликованный пресс-службой НАН, имеет немного другое название и не подписан (Археологічне 2017), следовательно, такой статьи не существует. Как по мне, единственная польза от этой части книги заключается в том, что ее автор признал: «відому спробу локалізувати Хаджибейський замок за допомогою археології [А.О. Добролюбским вместе с А.В. Красножоном]… важко визнати успішною» (с. 28).

Пункт «Картографические источники» чуть объемнее (с. 21-24), но не намного удачнее, так как информация подана в нем без какой-либо системы: описания карт и планов не разделены, там же упомянуты *фотографии* Аккермана XIX в. Более того, в нем пропущено немало статей по теме и допущен целый ряд ошибок, часть из которых назову. Так, первый план Паланки, хранящийся в Москве, М.Е. Шлапак опубликовала в 2004 г. (Şlapac 2004, fig. 20). Что касается другого, *киевского* плана, снятого инженером Ф.П. де Воланом в 1789 г., то его фрагмент был опубликован семь лет спустя (Сапожников 2011, рис. 9), а вскоре и полностью (Карашевич 2013, рис. 1-3). Кроме того, известен еще один план крепости 1770 (1773) г. из трех частей (Ленченко 2006, 214-215; Карти 2012, 499, 501). Поэтому фраза о том, что письменные свидетельства о Паланке «были бы неполными без цветного информативного плана этой крепости и города в 1789 г.» (с. 23, рис. 24 на с. 279), является преувеличением, так как он является важным, но не единственным картографическим источником по этой крепости, и мне было бы интереснее ознакомиться с планом времен первой российско-турецкой войны. В целом же общее описание картографических материалов по теме получилось сжатым, неполным и малоинформативным. Примерно то же самое можно сказать о других частях раздела 1.

Далее анализ будет направлен не на микс из подразделов и пунктов, а на характеристику объектов, к которым я имел то или иное отношение[13], но сначала определю круг своих общих интересов в рассматриваемой тематике: биография и републикация трудов А.Ж.

[12] Хотя раскопки античных слоев Аккермана и Березани имели место много ранее, и в ходе них выявлялись средневековые и более поздние артефакты и объекты.

[13] Разделы об Измаиле, Килии и Очакове опущены, так как основаны преимущественно на материалах других авторов, вступать в дискуссии с которыми в рамках настоящей рецензии было бы и не уместно, и не этично.

де Лафитта-Клаве (Сапожников 1999; Сапожников 2015б; Сапожников 2017а; Сапожников 2001-2002а), деятельность Ф. Кауффера (Сапожников 2016в), Л.-П.-Б. Кампенгаузен и его записки о СЗП (Сапожников, Яровой 2017), картография региона (Сапожников, Солодова 1999; и др.), Бессарабия и ее крепости (Сапожников 2015а; Сапожников 2016г), общая история крепостей СЗП в конце XVIII - первой половине XIX вв. (Сапожников, Аргатюк 2016; Сапожников, Аргатюк 2017), мечети и монастыри СЗП (Сапожников 2009; Сапожников 2017б; Сапожников 2018).

Татарбунарский замок охарактеризован на одной странице объема (с. 122-123) по описаниям Эвлии Челеби, А.Ж. де Лафитта-Клаве и отрывкам из книги М.Е. Шлапак, причем не использованы другие ее статьи, а опубликованные ею план 1789 г. и цветная реконструкция даны в сильно уменьшенном виде, но почему-то в подразделе о Литовском Качубее (с. 99, рис. 46, 4). Вместо этого приводится схема того же автора укреплений Старого Орхея (рис. 67), которые даже отдаленно не напоминают замок в Татарбунарах. Весь свой пафос автор свел к констатации, что замок не молдавский, а построен османами в 1636-1637 гг. (о чем прямо сообщил еще Эвлия Челеби). Таким образом, сам А.В. Красножон на месте замка никогда не был, его личный вклад в его изучение отсутствует напрочь, если не считать *виртуального вычисления* количества пушек по числу бойниц в башнях. Вместо этого присутствует полное незнание литературы и обычные для него эпистолярные кульбиты. На самом деле есть не две, а три версии происхождения сооружения (плюс полузабытая *ногайская* К. Стамати). Наиболее раннее (из опубликованных) упоминание о строительстве этого замка относится к 1628 г., а в 1632 г. он был построен, но еще не вооружен[14]. В 1680-х гг. он стоял разрушенным, а 25 августа 1770 года вместе с 23 медными пушками без взят российскими войсками, после чего не восстанавливался. В 1816 г. местное население разобрало остатки стен, но участки их фундаментов видны на поверхности до сих пор (Сапожников 2018а).

[14] По личному сообщению А.Г. Середы от 20.11.2018 г., в османских источниках об этом строительстве говорится в 1624-1625 гг., но в Татарбунарах было и более раннее укрепление (упоминается в 1576 и 1594 гг.), которое могло располагаться не на месте замка, выявленного в 2018 г.

Аккерман-Белгород. Автор этих строк посвятил крепости обобщающую статью (Бруяко, Сапожников 2000), несколько работ по ее истории конца XVIII - первой пол. XIX вв. (Сапожников 2015; Сапожников 2016в; Сапожников 2016г; и др.), а также заметку о мечетях и церквях (Сапожников 2017г), но заработал критические замечания от А.В. Красножона лишь на первую и последнюю из них. Так, мне и И.В. Бруяко вменяется использование старых «клише» о вековом отставании молдавской и турецкой фортификаций от западноевропейской, а также поставлен под сомнение наш тезис о том, что османы не занимались модернизацией Аккерманской крепости из-за ее тылового расположения. Эти упреки брошены походя, без контраргументов, если не считать фразы: «вывод про тыловой статус крепости неуместен именно из-за ее расположения в приграничном регионе» (с. 11). Такие *форма и методы критики* этого автора меня уже не удивляют, но доказывать ему очевидные истины в этом случае было бы пустой тратой времени, так как слабость Аккерманской крепости уже в XVIII в. не констатировал только ленивый. Но если уж речь зашла о приграничном статусе, то непосредственно на границе с Российской империей османский Аккерман стоял всего лишь с 1791 по 1806 гг. – то есть всего 15 лет из более чем трех веков, и именно в это время мы видим серьезные попытки его модернизации (Сапожников 2016в).

Второй его выпад связан с моим *предположением*, что упомянутая в 1785 году *молдавская церковь* могла находиться в районе нынешней Болгарской церкви – именно в районе, а не в храме постройки 1816 года (Сапожников 2017г, 49). На это А.В. Красножон заявил, что я поместил молдавскую церковь в этом сооружении и вообще: «у поляка говорится лишь об одном храме (а не о двух), именно том, который расположен над портом, рядом с *греческим* (то есть ортодоксальным) *кладбищем*. *Нет* у В. Дзедушицкого никакого *эпизода с заходом в порт Аккерман каравана с зерном* для Стамбула. И нет ничего про перемещение каравана от какой-то *молдавской церкви* до другой, *греческой,* в укрытие. Речь идет про рейдовую стоянку напротив «*молдавской церкви*» (то есть построенной молдаванами), с которой корабли снимаются с якоря, как только начи-

нается шторм (а совсем не «из-за шторма» в конкретный момент)» (с. 230).

Я намеренно привел эту объемную и лишенную всякой логики цитату как яркий пример словесной эквилибристики. В ней есть: неадекватный оппонент, помещающий церковь 1785 г. в здание постройки 1816 г., две церкви – греческая и молдавская, а на самом деле только первая, но построенная молдаванами в 1480 г. и потому названная поляком через 300 лет *молдавской*, а также отрицание того, что караван зашел в Аккерман, чтобы перегрузить пшеницу на морские суда, идущие в Константинополь.

Давайте разберемся. На самом деле и я, и мой визави пользовались одним источником – описанием торговой операции по сплаву зерна по Днестру В. Дзедушицкого в изложении румынского исследователя П.П. Панаитеску, в котором о греческой церкви речь вообще не идет (а идет о греческом кладбище) и упоминаются «старая церковь» и «молдавская церковь над портом» (Dzieduszycki 1930, 242). К сожалению, не ожидая такой реакции, я не придал значения, что это не аутентичный перевод отрывка с польского языка на румынский, а резюме части основного и подстрочного текстов, выполненное П.П. Панаитеску, причем имеется еще одно его издание (Dzieduszycki 2000). Поскольку, как говаривал Гераклит, «правда настигает лжецов и лжесвидетелей», к ней и обратимся, использовав польское газетное издание (Dzieduszycki 1843)[15], хотя можно заглянуть и в выставленную в интернете копию рукописи (Dzieduszycki 1785).

Храмы Аккермана описаны в трех отрывках: «Ми виїхали до Аккерману… Після доволі ввічливої зустрічі, нам призначили за фортецею над самим портом станцію казенну (ex officio)… Тут [у цьому місті] мешкають кілька десятків греків, котрі живуть з продажі вина у орендованих ними шинках. Усі вони перебувають в такому великому гнобленні, що мають постійний страх перед смертною карою, сваволею і розпустою тамтешніх турків… Вони мають стару *кам'яну мурована церкву спустошену*, в якій не дозволяють відправляти літургію… Проте в порту аккерманському щорічно будується близько 8 малих суден, які можуть взяти на борт товарів вагою від 4 до 5 тисяч стамбульських кіле[16]» (Dzieduszycki 1843, 79); «Вирушивши тоді о 4-й год. 25 хвилин зранку, зупинилися о 10-й год. в Аккермані на якорі поруч із *церквою волоською*, що височіла над портом; себто лиманом ми йшли 5½ годин [з гирла Дністра], де на берег були вивезені ботом» (Dzieduszycki 1843, 96); «Так тоді відправили усі судна до Аккерману і зупинилися *під церквою та цвинтарем грецьким* – в місці підходящому – та взялися за перенесення тієї пшениці на берег» (Dzieduszycki 1843, 103; Сапожников и др. 2019).

Очевидно, речь идет о том, что караван прибыл с Днестра в Аккерман в два этапа: сначала руководители, скорее всего, на одном из каиков В. Дзедушицкого, а потом остальные каики и галеры с грузом пшеницы. Церковь оказалась *волошской*, а вот вопрос о том, являлась ли она одновременно и *греческой*, остался открытым, поскольку не понятно, где и как размещались в Аккермане члены экспедиции. Фраза «*за крепостью* над самим портом» все еще позволяет допускать, что прибывшее из устья Днестра судно (или суда) могло стать на якорь не только к юго-востоку, но и к юго-западу от крепости, в зависимости от направления ветра.

Как видим, праведный гнев А.В. Красножона, направленный на развенчание страшной ошибки автора этих строк, на поверку оказался пустышкой, а сам он не знаком не только с польским изданием источника, но даже не прочитал весь текст абстракта П.П. Панаитеску. В связи со сказанным у меня возник вопрос: «Так, кто же построил греческую церковь Белгорода – молдаване или валахи?».

Бендерская крепость долгое время не входила в круг моих интересов, пока летом 2016 г. я не посетил ее вместе с В.В. Левчуком. Тогда руководство военно-мемориального комплекса попросило у нас помощи в поисках в одесских библиотеках опубликованных материалов, в частности книги Н.А. Маркса «К истории Бендерской крепости» 1917 г. На тот момент А.В. Красножон уже был автором нескольких работ об этом уникальном памятнике СЗП, в которых неоднократно ссылался на искомую книгу. Когда мы скопировали и опубликовали эту брошюру (Сапожников, Левчук

[15] В переводе кандидата филол. наук Г.М.Черныш (Сапожников и др. 2019).

[16] Это предложение переведено неверно (с. 197).

2016; Сапожников, Левчук 2017а), то выяснилось, что А.В. Красножон не только никогда ее не видел, но и опубликовал приведенное в ней изображения тариха Сулеймана Великолепного 1538 г. не с двумя, а с четырьмя срезанными углами, а также скромно приписал себе *открытие фрагмента надписи, давно хранящегося* в местном историко-краеведческом музее (Красножон 2010, рис. 1, 4 на с. 21).

Кроме этого, нам удалось найти в дореволюционной газете и републиковать молдавскую легенду «Бендерская тарелочка» (Сапожников, Левчук 2017а, 190-192), а автор этих строк написал статью о мечетях и церквях Бендерской крепости и ее окрестностей с использованием старых карт и английского издания книги Л.-П.-Б. Кампенгаузена (Сапожников 2017д). Надо сказать, что на последнюю А.В. Красножон уже отреагировал: сначала обвинил барона Л.-П.-Б. Кампенгаузена (и, конечно, меня) в неправильном прочтении текста и незнании «османского языка», а потом использовал материалы моей статьи без ссылки (с. 248-249).

Вообще-то, если уважаемый читатель взглянет на список моих работ по теме за 2015-2017 годы и сравнит его с названиями и содержанием очерков А.В. Красножона в данной книге, то заметит: значительная часть последних написана по мотивам моих разработок с использованием приведенных в них литературы и материалов. Это, конечно, не запрещено, и мне даже немного льстит, что он повысил интеллектуальный уровень за мой счет, но вместо благодарности я заработал необъективные выпады и шпильки.

Аджидерская (Овидиопольская) крепость описана в трех абзацах на с. 254 и еще в двух на с. 21 с приложением двух иллюстраций. Один из них опубликован впервые и является схематическим рисунком крепости в одном из докладов Ф. Кауффера (рис. 165). А.В. Красножон датирует его летом 1793 г., когда инженер впервые посетил Аккерман (с. 254). Но это утверждение спорно, так как на тот момент земляные работы в крепости только начались и ее укрепления не имели того вида, в каком их застал Ф. Кауффер. Скорее всего, эскиз относится к лету-осени 1797 г. и выполнен во время его последней поездки в Молдавию и Буджак (Сапожников 2016в, 77). Его роль для истории Аджидерской крепости малозначима, но представляет интерес как факт разведывательной деятельности тройного агента России, Турции и Франции. Любопытно иное – для обоснования нужной даты рисунка А.В. Красножон пошел на подлог, заявив: «*закладка Овидиополя состоялась* 25 июня ***1792*** г.» (с. 254). Но, во-первых, ни крепости, ни города Овидиополя тогда еще не было, а был Аджидер (Гаджидер, утративший это имя в 1795 г.), а во-вторых – *закладку крепости* официально провели 25 июня (14 июня по н.с.), но ***1793 года*** (Аргатюк и др. 2015, 99-100). Вторая иллюстрация является известным планом крепости 1796 г., наложенным на недатированную топооснову (рис. 8 на с. 21). Кстати, выполненная в 2013 г. привязка того же плана к аэрофотоснимку Google 2007 г., в отличие от картинки А.В. Красножона, показала реальную картину разрушения крепости. Так, остатки офицерского флигеля, стоявшего между казарменным и арсенальным комплексами, были частично срыты при устройстве спуска к лиману около 25-30 лет назад (Сапожников и др. 2014, рис. 1).

В итоге А.В. Красножон не сказал о местечке Аджидер и его порте ничего, а о крепости ничего нового и, по-видимому, читал монографию о них (Аргатюк и др. 2015) по диагонали. Иначе у него не было бы нужды реанимировать легенду А.А. Скальковского о «Днестровской линии укреплений» (с. 253) и он смог бы потратить время на что-то более полезное.

Качибей-Хаджибей-Коджабей. Писать здесь об этой крепости и местечке для меня сложнее всего, так как с конца 1990-х годов им было посвящено немало моих книг и статей (Сапожников, Сапожникова 1998; Сапожников 1999; Хаджибей 1999; и мн. др.), а в двух из них уже подводились итоги изучения Хаджибея: по состоянию на 2001-й (Сапожников 2001) и 2015 г. (Сапожников 2016д). Выше говорилось и о том, что основные идеи А.В. Красножона о Хажибейском замке не раз критиковались как в названных, так и в других работах. Именно с целью их опровержения я достал в московском архиве и ввел в научный оборот копии планов крепости, города и его окрестностей И.И. Исленьева 1766-го и А.Ж. де Лафитта-Клаве 1784 годов, а также републиковал путевые записки второго из них (Сапожников 2015б; Сапожников 2017; Сапожников 2017а; Сапожников 2017б).

Поэтому, получив книгу в подарок, я наивно подумал, что ее автор стал на путь истинный и исправил свои ошибки по локализации и датировке последнего хаджибейского замка, но «не так сталося…». А.В. Красножон продолжает упорно доказывать «то, чего не может быть», действуя по принципу героя из пословицы о «Божьей росе». При этом ведет дискуссию менторским тоном, приписывая мне то, чего я не говорил, и даже то, о чем не думал, одновременно используя мои идеи, наработки и материалы[17]. Чего стоит только такой пассаж: «У 2011 р. *мною також висловлена* версія зв'язку замку Гедігольда з Хаджибеєм, *не залежно* від публікацій І.В.Сапожникова і дещо *в іншому ключі*» (с. 89; сравн.: Сапожникова 2005, 54).

Главный его тезис прост: османский замок Хаджибей (который выполнял свою функцию с 1766 по 1789 гг.) был построен в начале XV в., но он не может объяснить, почему на плане И.И. Исленьева таковой отсутствует. В таких обстоятельствах мне не остается ничего другого, как полностью прекратить с ним дискуссию по названным проблемам.

Рис. 2. План укреплений острова Березань 1942 г.

Крепость Березань охарактеризована в подразделе, именуемом так же (с. 192-195), но в «Содержании» к его названию добавлено уточнение: «этапы строительства и степень сохранности»[18]. Он состоит из одной страницы текста, и еще несколько слов сказано о публикации планов крепости разными авторами в разд. I (с. 23-24), что подтверждает вывод о неудачной структуре книги. О сути этого беглого экскурса «по волнам моей памяти» сказать почти нечего, но в нем также активно использованы мои работы (Сапожников 2000; Сапожников 2001-2002; Сапожников 2017а; Сапожников 2017б). Удивляет другое: текст сопровожден не оригинальными планами, а двумя их схемами-прорисовками (рис. 119-120). Кроме них, представлены ситуационная карта (рис. 118-б) и три современных плана (рис. 118-а; 121; 122). Два из них одинаковые, кроме добавления на одном нивелировочных отметок (от +2 до + 9 м; рис. 118-а). Три остальных схемы являются итогом работ, описанных как «сучасні натурні обстеження автором *цих рядків* [?] та з'омки укріплень, що збереглися» (с. 192). Это объясняет неточные обмеры острова А.В. Красножоном – 900 и 300-400 м (реально 890 и 495 м) – и уменьшенные более чем в два раза абсолютные отметки (по факту высшая точка равна +21 м или около 17,5 м над урезом воды)[19]. Как видим, данную «съемку» автор книги, скорее всего, выполнил при помощи мобильного телефона с программой «Google Earth Pro».

Что касается первых археологических работ внутри крепости, то в 1990-1991-м годах сотрудники Березанской экспедиции заложили в ее восточной части 3 шурфа и расчистили ранний зондаж, в результате чего выявили культурный слой мощностью до 0,5 м с небольшим числом турецкого материала, но построек этого времени они не зацепили (Назаров, Виноградов 1991, 30-33).

[17] Часть планов Хаджибея приведены по моим публикациям без ссылки на источник (рис. 13*, 14* и 15*).

[18] Тема сохранности в других очерках почти не затрагивается, хотя, по сравнению с иными объектами, состояние остатков крепости Березань не является наихудшим (см. рис. 3). Так, от Паланки, Кинбурна и др. на поверхности не осталось почти ничего.

[19] По съемке геоморфолога Д.Беленького 1990 г., которому, как и Д.Чистову, автор рецензии выражает искреннюю благодарность за информацию.

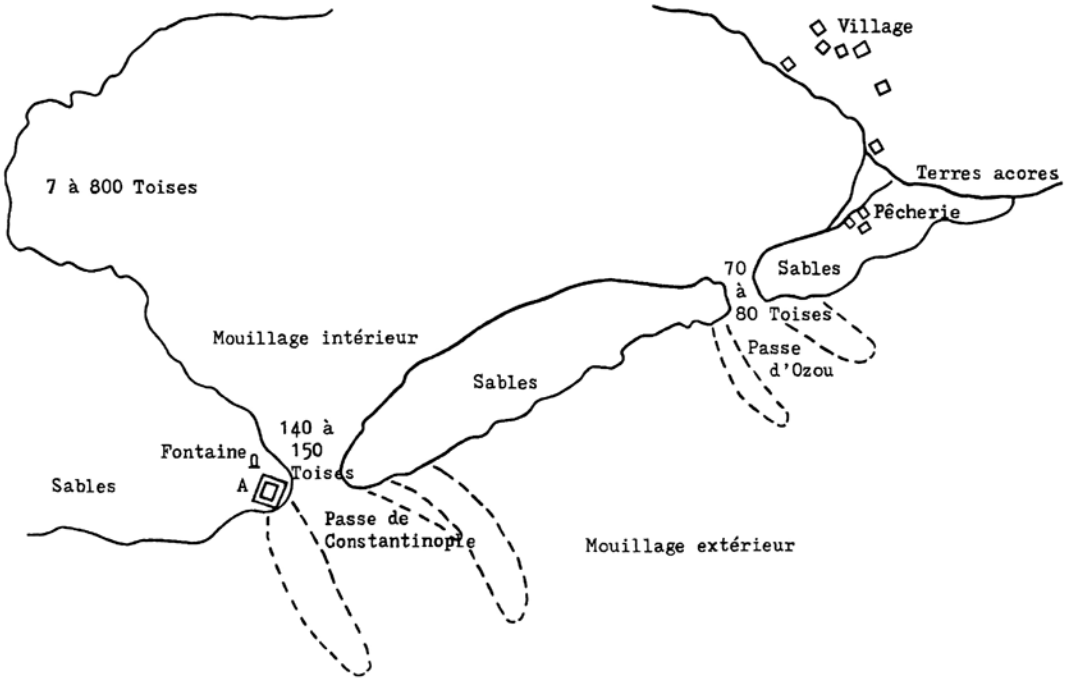

Рис. 3. План гирл Днестровского лимана А.Ж. де Лафитта-Клаве 1784 г.

Порт в устье Днестровского лимана. Как уже говорилось, эта тема затронута в подразделе о портах СЗП и, по сути, посвящена критике статьи «Маврокастрон – Монкастро – Богаз-Конман: морской порт и замок в устье Днестровского лимана», в которой собраны факты о существовании с самого конца XIII по 1780-е гг. морского порта в наиболее глубоком Константинопольском гирле. Судя по морским картам-портоланам, как антипод Белгороду-Аккерману он назывался *Маврокастрон* (Черный Замок) в разных вариантах[20]. При этом нигде не говорилось, что он был здесь единственным и находился с морской стороны пролива (Сапожников 2017в). Суть судоходства на лимане кратко определил турецкий информатор еще в 1740 г.: «По причине низкой воды у [Аккерманской] пристани суда должны были становиться на якорь за 3 мили до крепости» (Губоглу 1964, 145).

А.В. Красножон, признавая наличие проблем навигации по лиману из-за малых глубин и ледостава (с. 36), тем не менее выступил против такой локализации и не предложил своего варианта, хотя, подумав, почти согласился, что пристань в этом районе могла существовать эпизодически (с. 198). По информации А.Ж. де Лафитта-Клаве, в 1784 г. эту бухту защищал крупный османский форт (площадью около 1 га), рядом был фонтан с пресной водой для экипажей судов (рис. 3), а Ф. Кауффер добавил, что турки восстановили форт к 1797 г. (с. 199). Из этого автор книги заключил, что «единственное пригодное для навигации гирло лимана контролировалось с 1780-х гг. турками при помощи береговой батареи» (с. 37). Этим он лишний раз продемонстрировал, что плохо ориентируется в общей истории СЗП, так как ранее, в указанное время и вплоть до 1789 (официально до 1791) г., вся акватория лимана принадлежала Порте Оттоманской.

В названной статье автор допустил, что в османское время форт и порт могли называться Богаз-Конманом, так как в русском переводе книги Эвлии Челеби под 1657 год вместе с Аккерманом упоминается крепость с таким названием (Эвлия 1961, 33-34), что переводится как «пролив для высадки» или «место ночевки у пролива» (Сапожников 2017в, 7).

[20] По тем же источникам отрезок песчаной косы между двумя гирлами лимана назывался «illa Nogai» (*остров Ногая*).

Подчеркну, что этот перевод «Книги путешествия», выполненный под руководством одного из крупнейший специалистов по средневековой Турции А.С. Тверитиновой и вышедший в трех томах в 1961-1983 годах, является наиболее полным на русском языке. Его использовали сотни ученых, в том числе многократно автор этих строк, как, впрочем, и его оппонент.

А.В. Красножон, заглянув в турецкое издание «Книги путешествия» 2010 года и увидев, что вместо *Богаз-Конман* там написано *Пиргаз-Конман*, написал: «И.В. Сапожников по традиции воспользовался старой, советской версией с многочисленными ошибками и сокращениями» (Красножон 2018а, 20-21)[21]. Тут же он решил, что такого мощного факта достаточно, чтобы сделать контрольный выстрел: «Несостоятельность этой версии в том, что крепость Богаз-Конман не знал сам Э. Челеби. Такого названия нет в его произведении. Это выплывает из текста последнего полноценного научного издания Сейхат-наме» (с. 199). При этом он был так счастлив унижением оппонента, что напрочь забыл народную мудрость: «Не плюй в колодец…».

Истина заключается в нескольких фактах. На поверку турецкое издание «Сейхат-наме» 2010 года выявилось не единственным, так как существует академичная публикация 2001 г. Если в первом из них три раза присутствует название *Pirgaz-Konman* (Evliyâ 2010, 157, 160), то во втором (при полной идентичности данных отрывков) вместе с Пиргазом приведен вариант *Pürgaz* (Evliyâ 2001, 56-57). Дальше – больше: в румынском академическом издании *Пиргаза* вообще нет, зато есть *Yergaz*[22] *Konman*, и допускается, что это название происходит от *Burgaz Kerman* (Evlia 1976, 409). Кроме того, мой критик умолчал о наличии в Турции нескольких отличных друг от друга списков «Сейхат-наме» (Эвлия 1961, 12). Таким образом, до получения заключения филологов о данном отрывке, я сам не буду и никому не советую пользоваться переводом А.В. Красножона, который прикрывается именем доктора М. Тютюнджи, хотя последний назван всего лишь консультантом при объяснении слова конман как *кунман*[23] (с. 199-200).

Суть проблемы в том, что *Pirgaz (Pirgoz – Πύργος)* в переводе с греческого *башня*, а в сочетании со словом *Konman* означает «место ночевки у башни». Объект с таким названием в самом Аккермане найти сложно, но зато можно предположить, что башня является маяком на каменном *столбе*, описанном монахом Зосимой в Маврокастроне в 1419 г.: «Пробыли в Белграде [Белгороде] две недели. Отсюда 9 верст до моря. На самом устье Днестра *столп стоит*, который зовется *Фонарь*, тут находится пристань корабельная» (Книга 1984, 299). Такое заключение вполне допускает также приведенный в подстрочнике анализ Г.М. Литвинова[24].

Подчеркну, что для меня не принципиально, какое именно название носила эта гавань (порт, пристань) с замком (крепостью или ре-

[21] Да, воспользовался и буду делать это впредь, пока не появится новый перевод, а ему посоветую все свои ссылки на это издание отозвать, а статьи переписать.

[22] По данным анонимного консультанта: от ногайских слов *йер – земля* и *каз – копать*.

[23] А.В. Красножон «признателен доктору М. Тютюнджю *за консультации и помощь в подготовке* этой статьи» (Красножон 2018а, 21) и не более того.

[24] «Кажется, что Эвлия Челеби идентифицирует Аккерман с замком *Пиргаз Конман*, причем вторая крепость прародительница первой, но ряд фактов не позволяет говорить о полном их тождестве. Так, хронист разделяет ключи от замков и это наталкивает на мысль, что топонимы не тождественны. В тексте замок связан с Аккерманом только заголовком раздела, но дальше идет речь о Пиргаз Конмане. Затем хронист описывает Аккерман так, как будто до этого не описывал Пиргаз Конман. А.В. Красножон выводит основание города (или крепости) Аккерман из XIII в., хотя Notitia Куаленовского списка Константинопольской патриархии под XI веком обнаруживает епархию Маврокастрон в Неа Росиас (Codex Coislinianus: №211, f. 262). Симон Лехаци говорит о переселении армян в Аккерман в то же время в результате сельджукского наступления в Малой Азии. В турецком издании есть упоминание о «царе Салсале». Эвлия Челеби не говорит о Салсале как об основателе Пиргаз Конмана, у него он строитель (*Салсал Конман укрепил его* – İlk yapıcısı Salsal-ı Konman'dır). Вероятно, им был Салсал (Sayisale), правитель всего Крыма в 80-х годах XIV в. Подчиненный хана Тохтамыша был одним из преемников Мамая в Солхате и в 1386 г. атаковал генуэзский Судак (Kévorkian, Ter-Stépanian 1998: 443-444). Значение *«конман»* не допускает иной этимологии, кроме общетюркского KO- = KON- (*селиться; оседать*), откуда тур. koy «село». Отсюда в османском, кыпчацком, ногайском и ряде других тюркских языков konmak «поселиться (на ночь)». Общетюрк. kon + номинативный суффикс man – «похожий; имеющий отношение» (Clauson 1972, 632). Фиксация половцев в тюркских языках: kıpçak, kıfçak, kuman, koman, kugman, но формы конман нет и в помине, а значит *«половецкая версия» А.В.Красножона несостоятельна*. Иными словами, Пиргаз Конман – «место ночевки с башней» мог находиться в самом Аккермане или в его торговых предместьях».

Рис. 4. «План Цареградского устья Днестра» 1895 г. (фрагмент).

дутом) и маяком в османское время, так как даже их «переименование» по любым, в том числе и филологическим причинам не может дезавуировать неопровержимые факты их существования.

Дописав эту строку, я понял, что А.В. Красножон так активно выступил против локализации описанного порта еще и потому, что недостаточно ориентируется в географии СЗП. К сожалению, мы не знаем реальных глубин Константинопольского гирла до 1770-х гг., а его съемка в виде «Плана Цареградского устья Днестра» была выполнена лишь в 1895 г., но до начала дноуглубительных работ в этой части лимана (Руммель 1897, л. 3). Примерно в то же время В.Ю. Руммель написал, что от этого гирла до Аккермана беспрепятственно могут проходить суда с осадкой не более 6 футов (1,8 м), а при сгонных ветрах и того меньше (Руммель 1897, 39).

На фрагменте плана видно, что глубины 10,5-11,0 м были в самом гирле, а внутрь лимана резко уменьшались, достигая 7-8 футов уже в 400-500 м от места, где сейчас находится центр моста. Именно этот сектор примерно между западным и северным векторами и был доступен для захода и якорной стоянки крупных судов с осадкой до 10-12 футов (3,0-3,6 м), а возможно, и более, учитывая глубины у входа в пролив с морской стороны. Здесь и происходила полная или частичная разгрузка или догрузка судов при помощи мелких судов, баркасов и плотов, которая могла производиться с использованием обычных пристаней на сваях (рис. 4). После этого некоторые корабли могли следовать в порты Аккермана, а позже и Аджидера.

Заключение

По законам жанра, подводя итоги, надо было бы отметить в рецензируемой книге и положительные моменты. Я же поймал себя на мысли, что читать ее было не интересно, а местами откровенно скучно из-за необходимости постоянно следить за полетом фантазии ее автора в самых непредсказуемых направлениях. У меня возникло ощущение, что он не в состоянии написать более 5-8 стр. текста, связанного стройной логикой.

На вопрос: «Есть ли в книге хоть что-то ценное?» – отвечу: «Да, и это до десятка впервые приведенных карт и планов Измаила, Килии, Хаджибея и Очакова» (рис. 91, 108, 110, 111, 112, 6-7*, 17-19*, 20-21*, 41*). Правда, А.В. Красножон не сумел их описать и детально проанализировать, а по своему обыкновению использовал в основном как красивые цветные картинки-иллюстрации (Сапожников 2015).

Таким образом, вынужден еще раз констатировать: в этой книге механически собраны разношерстные очерки, посвященные природным ресурсам и «ландшафтно-географическим характеристикам» (?), историографии, фортификации, истории артиллерии, архитектуре, так называемой «исторической топографии» (правильнее сказать *планиграфии*), эпиграфике, старым картам, планам и фотографиям, крепостям, городам и их этническому составу, замкам и даже портам, а также мечетям, церквям и многому другому. В определенном смысле в книгу попала некая квинтэссенция всего того, о чем автор узнал из разных источников за несколько лет. Соответственно он выступил в ней как географ, историк, архитектор, фортификатор, знаток нескольких языков, а также топограф и даже геодезист, но простой по своей сути вопрос «Qui êtes-vous, monsieur Sorge?» так и остался без ответа.

В заключение автор искренне благодарит Г.М. Литвинова за высокопрофессиональный комментарий к отрывку работы Эвлии Челеби. А закончить этот текст уместно словами троянского жреца Лаокоона, которые он сказал незадолго до своей смерти: «*Timeo Danaos et dona ferentes – боюсь Данаев я и дары подносящих*!» (Вергилий «Энеида», II).

Библиография

Аргатюк и др. 2015: С.С. Аргатюк, В.В. Левчук, И.В. Сапожников, Аджидер-Овидиополь: очерки по археологии и истории города и крепости (Одесса 2015).

Белецкая 2016: О.В. Белецкая, Маяк в XIV-XVI веках (материалы к изучению исторической географии Подолии и Северного Причерноморья). Золотоордынская цивилизация (Казань) 9, 2016, 186-196.

Белецкая 2017: О.В. Белецкая, Балыклей в XIV-XVI веках (материалы к изучению исторической географии Подолии и Северного Причерноморья). Золотоордынская цивилизация (Казань) 10, 2017, 398-408.

Бруяко, Сапожников 2000: И.В. Бруяко, И.В. Сапожников, Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства: основные этапы истории конца XIV - начала XIX вв. Stratum plus 5, 2000, 443-451.

Губоглу 1964: М. Губоглу, Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине. В кн.: Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы, т.1 (Москва 1964), 131-153.

Карашкевич 2009: І. Карашкевич, Османські міста Північно-Західного Причорномор'я: сучасний стан та перспективи вивчення. Питання історії України, т. 12, 2009, 158-163.

Карашкевич 2013: І. Карашевич, Середньовічне укріплення Яник-Хісар (Паланка). В кн.: Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (Кам'янець-Подільський 2013), 106-111.

Карти 2012: Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко: з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях, упор. А.В. Пивовар (Київ 2012).

Книга 1984: Книга хождений. Записки русских путешественников XI-XV вв. (Антология). Сост. и пер. Н.И. Прокофьев (Москва 1984).

Красножон 2010: А. Красножон, Эпиграфика Бендерской крепости. Південний Захід. Одесика, вип. 10, 2010, 8-24.

Красножон 2017: А. Красножон, О культовых зданиях Аккермана в свете последних публикаций. Емінак 4 (20), т. I, 2017, 125-133.

Красножон 2017а: А.В. Красножон, Монкастро на мапі з Codex Latinus Parisinus 7239. Libra, вип. 4, 2017, 118-133.

Красножон 2018: А. Красножон, Новые данные о локализации и датировке Хаджибейского замка. Емінак 1 (21), т. III, 2018, 35-46.

Красножон 2018а: А. Красножон, Порты Северо-Западного Причерноморья в XV-XVIII вв. Емінак 3 (23), т. I, 2018, 18-22.

Лагута 1926: М.Д. Лагута, Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині. В кн.: Николаевщина. Краеведческий сборник (Николаев 1926), 171-211.

Ленченко 2006: В.О. Ленченко, Рукописні плани міст і фортець Південної України та Криму XVII-XVIII ст. Український археографічний щорічник, вип. 10/11, 2006, 199-220.

Назаров, Виноградов 1991: В.В. Назаров, Ю.Г. Виноградов, Отчет о раскопках на Березани в 1991 г. Научный архив ИА НАНУ, № 1991/240.

Паламарчук 2018: С.В. Паламарчук, Крепости и города под прицелом исследователя. Рец. на кн.: Красножон А.В. Фортеці та міста ПівнічноЗахідного Причорномор'я: XV-XVIII ст. (Одесса 2018). Stratum plus 6, 2018, 389-395.

Руммель 1897: В.Ю. Руммель, Устье реки Днестр и Днестровский лиман (Санкт-Петербург 1897).

Руссев 2013: Н.Д. Руссев, Заметки о крепости Тинт. Stratum plus 5, 2013, 91-102.

Руссев, Мельников 2003-2004: Н.Д. Руссев, О.Н. Мельников, Тайна «каратов замка Илличе». Stratum plus 6, 2003-2004, 479-494.

Сапожников 1999: И.В. Сапожников, Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов (Ильичевск 1999).

Сапожников 2000: И.В. Сапожников, Остров Березань и его штурм 7 ноября 1788 года (Ильичевск 2000).

Сапожников 2001: И.В. Сапожников, Изучение истории Хаджибея за последние десять лет: основные итоги и состояние источников. В кн.: Музей. Історія. Одеса: зб. тез доповід. II-ї наук.-практич. конф. (Одеса 2001), 106-109.

Сапожников 2001-2002: И.В. Сапожников, Очерки истории исследований Ольвии и Березани: до начала XIX ст. от Р.Х. Stratum plus 3, 2001-2002, 452-461.

Сапожников 2001-2002-а: И.В. Сапожников, Миссия Лафитта-Клаве в Очаковской области и Буджаке в 1784-1789 годах. Stratum plus 5, 2001-2002, 493-502.

Сапожников 2005: І.В. Сапожников, Край під владою Золотої Орди, Литви, Кримського ханства та Туреччини: друга половина XIII ст. – 1789 рік. В кн.: Край Овідія (Одеса 2005), 51-79, 383-391.

Сапожников 2009: И.В. Сапожников, Здание мечети пророка Муххамеда в Измаиле: новые факты и интерпретации. МАСП 9, 2009, 243-268.

Сапожников 2011: И.В. Сапожников, Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории картографирования в XVIII-XIX вв. МАСП 12, 2011, 206-236.

Сапожников 2013: И. Сапожников, Новые картографические материалы о древних валах Бессарабии. Tyragetia s.n. VII/1, 2013, 345-354.

Сапожников 2015: И. Сапожников Осторожно – гибридная история! Рец. на кн.: Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях. Сост. и автор поясн. текстов А.В. Красножон (Кишинев-Одесса 2016). Scriptorium nostrum (Херсон) 3, 2015, 302-310.

Сапожников 2015а: И. Сапожников, «Описание Бессарабии» П.П. Свиньина 1816 г.: поиск источников в связи с 200-летним юбилеем. Scriptorium nostrum (Херсон) 3, 2015, 214-258.

Сапожников 2015б: І.В. Сапожников, Андре-Жозеф де Лафітт-Клаве в Хаджибеї у 1784 році. В кн.: Кочубіїв – Хаджибей – Одеса. Матеріали Всеукраїнської ювілейної конференції (Одеса 2015), 123-128.

Сапожников 2016: И. Сапожников, Османский замок Хаджибей (Hocabey hisar) в 1766-1789 годах. В кн.: Архів. Історія. Сучасність, вип. 2 (Одеса 2016), 267-277.

Сапожников 2016а: И. Сапожников, Каушаны во второй половине XVIII века: дворец Кырым Герай хана и другие сооружения. Scriptorium nostrum (Херсон) 3 (6), 2016, 194-229.

Сапожников 2016б: И. Сапожников, Пленные 1806 года из османских крепостей, городов и мест Бессарбии. Рец. на кн.: Бачинська О. Османські фортеці Буджака на межі XVIII-XIX ст.: залоги й їхній склад. (Одеса 2013). Scriptorium nostrum (Херсон) 3 (6), 2016, 302-328.

Сапожников 2016в: И. Сапожников, Из истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы: работы Ф.Кауффера 1793-1797-х гг. Tyragetia s.n. X/2, 2016, 73-96.

Сапожников 2016г: И. Сапожников, Материалы для изучения крепостей Бессарабии 1807-1820-х годов. Tyragetia s.n. X/2, 2016, 97-116.

Сапожников 2016д: И. Сапожников, Литовский Качибей – османский Хаджибей: очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. Scriptorium nostrum (Херсон) 2 (5), 2016, 48-85.

Сапожников 2017: И. Сапожников, Первая картография Хаджибея – Одессы: работы И.И. Исленьева 1766 г. Scriptorium nostrum (Херсон) 2 (8), 2017, 161-177.

Сапожников 2017а: И. Сапожников, А.-Ж. де Лафитт-Клаве и история Коджа-Бея – Одессы. Scriptorium nostrum (Херсон) 3 (9), 2017, 139-158.

Сапожников 2017б: И. Сапожников, Мечети XVII-XVIII вв. Буго-Днестровского междуречья. Південний захід. Одесика 23, 2017, 8-34.

Сапожников 2017в: И. Сапожников, Маврокастрон – Монкастро – Богаз-Конман: морской порт и замок в устье Днестровского лимана. Емінак 3 (19), т. I, 2017, 5-13.

Сапожников 2017г: И. Сапожников, Из истории мечетей и церквей Аккермана в середине XVII – первой половине XIX веков. Емінак 3 (19), т. II, 2017, 45-53.

Сапожников 2017д: И. Сапожников, Мечети и церкви Бендер до середины XIX в. Емінак 3 (19), т. III, 2017, 67-78.

Сапожников 2018: И. Сапожников, Симеоновский пещерный монастырь у села Роги на Днестре. Tyragetia s.n. XII/2, 2018, 81-90.

Сапожников 2018а: І. Сапожников, Татарбунарський замок: археологія та історія. В: І-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей (Київ 2018), 95-96.

Сапожников, Аргатюк 2016: И. Сапожников, С. Аргатюк, Из истории крепостей Северного Причерноморья: 1797-1812 гг. В кн.: Архів. Історія. Сучасність, вип. 2 (Одеса 2016), 277-290.

Сапожников, Аргатюк 2017: И. Сапожников, С. Аргатюк, Конец эпохи крепостей в Северо-Западном Причерноморье: вторая половина 1820-х – начало 1860-х годов. Scriptorium nostrum (Херсон) 1 (7), 2017, 158-195.

Сапожников и др. 2014: И.В. Сапожников, С.С. Аргатюк, С.В. Судник, Перші наукові розкопки Аджидерської фортеці. В: Археологічні дослідження в Україні 2013 р. (Київ 2014), 207-208.

Сапожников и др. 2019: І. Сапожников, С. Аргатюк, В. Левчук, Подорож Дністром з Польщі до Аккерману графа Валеріана Дзедушицького 1785 року. Південний захід. Одесика 26, 2019. (в печати).

Сапожников, Левчук 2016: И. Сапожников, В. Левчук, Из истории Бендерской крепости: к 100-летию книги Н.А. Маркса. Scriptorium nostrum (Херсон) 2 (5), 2016, 306-337.

Сапожников, Левчук 2017: И. Сапожников, В. Левчук, Исследования и описания места лагеря Карла XII в Варнице в 1810-х – 1850-х гг. В кн.: Situl istoric «Tabăra regelui Suediei Carol al XII-lea de la Varniţa». Restaurarea memoriei. Historic site «Camp of king Charles XII of Sweden at Varniţa». Recovery of the memory (Chişinău 2017), 41-56.

Сапожников, Левчук 2017а: И. Сапожников, В. Левчук, Генерал-лейтенант и «ученый археолог» Н.А.Маркс: вклад в исследования Бендерской крепости. Tyragetia s.n. XI/2, 2017, 173-194.

Сапожников, Сапожникова 1998: И.В. Сапожников, Г.В. Сапожникова, Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе: 1770-1820-е гг. (Одесса 1998).

Сапожников, Солодова 1999: І. Сапожников, В. Солодова, Перелік карт та планів, які стосуються Хаджибея (Одеси) та Буго-Дністровського межиріччя, другої половини XVIII ст. В кн.: Хаджибей – Одеса та українське козацтво: 1415-1797 роки (Одеса 1999), 310-325.

Сапожников, Яровой 2017: И. Сапожников, Е. Яровой Описание Восточной Европы конца XVIII – начала XIX вв.: к 270-летию со дня рождения Л.-П.-Б.Кампенгаузена (14.01.1746 – 8.09. 1807). Південний захід. Одесика 22, 2017, 9-42.

Хаджибей 1999: Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки), відп. ред. І.В. Сапожников; наук. ред. Г.В. Сапожникова (Одеса 1999).

Эвлия 1961: Эвлия Челеби, Книга путешествия. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины, отв. ред. А.С. Тверитинова (Москва 1961).

Clauson 1972: G. Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (Glasgow, New York, Toronto 1972).

Dzieduszycki 1785: W. Dzieduszycki, Podróz dla doświadczenia splawa Dniestrowego w roku 1785. Львівська Наукова бібліотека НАН України, ф. 45: Архів Дзієдушицьких, ч. І: Библиотека, №286.

Dzieduszycki 1843: W. Dzieduszycki, Podróz dla doświadczenia splawa Dniestrowego w roku 1785. Przyjaciel ludu, №9, 66-70; №10, 78-80; №12, 95-96; №14, 108-112; №15, 119-120; №17, 134-135; №18, 142-143; №19, 150-152, 1843.

Dzieduszycki 1930: W. Dzieduszycki, Călătorie pentru cercetarea navigatiei pe Nistru în anul 1785 (Rezumat). В кн.: P.P. Panaitescu, Călători poloni în ţările Române (Bucureşti 1930), 240-243.

Dzieduszycki 2000: V. Dzieduszycki, Călătorie pentru cercetarea navigaţiei pe Nistru în anul 1785 (Rezumat). In: Călători străini despre ţările Române, vol. X, partea I (Bucureşti 2000), 701-703.

Evliyâ 1976: Evlia Celebi. In: Călători străini despre ţările Române, vol. VI (Bucureşti 1976), 311-753.

Evliyâ 2001: Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmesi. V. Kitap: Topkapı Sarâyı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini (Istanbul 2001).

Evliyâ 2010: Evliyâ Çelebî, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman – Belgrad – Gelibolu Manastır – Özü – Saraybosna – Slovenya Tokat – Ü sküp. 5 Kitap, 1 Cilt (İstanbul 2010).

Kévorkian, Ter-Stépanian 1998: R.H. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France: catalogue (Paris 1998).

Şlapac 2004: M.E. Şlapac, Cetăţi medievale din Moldova: mijlocul secolului al XIV-lea - mijlocul secolului al XVI-lea (Chişinău 2004).

17.01.2019

Др. хаб. Игорь Сапожников, Отдел Крыма и Северо-Западного Причерноморья Института археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев, Украина, e-mail: igors@gcn.ua

Maria Vassilaki,
WORKING DRAWINGS OF ICON PAINTERS AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE. THE ANDREAS XYNGOPOULOS PORTFOLIO AT THE BENAKI MUSEUM.

Athens, 2015, 453 p. $ 45. 400 copies in English and 400 copies in Greek. Produced by Peak Publishing and printed by Baxas S.A. for the A.G. Leventis Foundation, the A.G. Leventis Gallery and the Benaki Museum. ISBN 978-9963-732-09-8 (A.G. Leventis Foundation, A.G. Leventis Gallery). ISBN 978-960-476-168-5 (Benaki Museum)

The reviewed book presents an important stage in the study of post-Byzantine art. The author, Maria Vassilaki, is undoubtedly one of the "shining stars" among Greek art historians. She actively involves students and young scholars in her research, passing on to them her experience and organizational talent, as is evident in her acknowledgement of this book. The result of their efforts produced this impressive volume. It consists of an Introduction, Catalogue, Bibliography, General and Iconographic indices. The key issues discussed in the Introduction divided according to what Vassilaki sees as the significant problems for study, are: The Andreas Xyngopoulos Portfolio, Watermarks, From the Icon to the Cartoon and from the Cartoon to the Icon, from Angelos Akotantos to Dionysios of Fourna, Collection of Working Drawings in Greece. Meanwhile, Introduction mainly focuses on two subjects: *The Xyngopoulos Portfolio* (its composition, origin, the history of study, the meaning of watermarks, descriptions of working drawings and their connection with works of famous post-Byzantine artists) and *The Painter's Manual* (1728-1733) by Dionysios of Fourna and his recommends about the cartoons. The Introduction also includes a helpful overview of working drawings collections in Greece. The first subject, *The Xyngopoulos Portfolio,* directly connects to the topic of the book; it is well analyzed and logically connected with other issues of Introduction, especially with the final part on collections of working drawings in Greece.

However, the second subject, Dionysios of Fourna, presents a problem. Vassilaki interprets the text of – *The Painter's Manual* too literally, by making a sample reconstruction on how to create and copy cartoons from the icons, while

overlooking the fact that Dionysios of Fourna described a general scheme keeping secret numerous practical and technical details. The same methodological mistake was made in the 1960s-1970s by Soviet restorers and art historians which led to a distorted understanding of icon painting techniques in scholarly publications, and erroneous attribution and interpretation of Old Russian icons. Vassilaki tried to present the "historical picture" of works done by artists of the Cretan School and their use of various working drawings. But the facts the author cited are well know and they have been repeated by scholars too often (for example, A. Xyngopoulos, 1962-1963; L. Bouras, 1987; A. Katselaki and M. Nanou, 2009, and especially by M. Chatzidakis

and M. Constantoudaki-Kitromilides), as well as by Vassilaki herself (see the list of her articles in Bibliography); here the author created one more compilation without contributing any new analysis of the problems of *The Xyngopoulos Portfolio*. For example, she failed to show the cartoons as a wider cultural phenomenon, though we cannot reproach her for this. Vassilaki would have had to consider a large body of the complex material including artists' books with detail drawings, xylographic prints and etchings, as well as analyze more deeply various groups of cartoons. Furthermore, she would need to cover the wide chronological and geographic scope including the famous Old Russian *prorisi* that are not even have mentioned here.

Catalogue of *The Xyngopoulos Portfolio* comprises the main and most extensive part of the book. Texts accompanying illustrations in Catalogue consist of three parts: technical data about each working drawing, a description, and analysis (though not each entry has this).

The first two positions are done quite professionally and provide the reader with the necessary information. The analytical text, however, varies in both size and informative value, and sometimes it leaves the impression that it is placed there with the only purpose to fill the space (Cat. 6, 8, 9, 17-20, 45, 46, 69, 72, 74, and many others). It looks somewhat strange in the description of a 17th-century composition to include a reference to an article about a 13th-century work, and even more so, of a different iconographic type (p. 320), or, for the works of the 18/19th centuries refer the reader to the article on iconography of the Man of Sorrows in Byzantine art (p.147). Breaking with the chosen structure of the material's presentation in the Catalogue, color illustrations of icons which, in Vassilaki's opinion, are analogues to the patterns, suddenly appear there (pp. 180, 182, 188, 190, 214, 218, 248, 280, 290, 327, 366, 379, 382). It would be more logical to include those parallels in Introduction; if kept in the catalogue, all entries should be consistent, where parallels to the painted icons are given. Some comparisons are unconvincing (p. 280), and in general, seem forced which sheds doubt due to the lack of illustrated parallels among the objects of icon paintings. However, the large and diverse material present in *The Andreas Xyngopoulos Portfolio*, and the restrictions presumably set by the publisher justifies to a certain degree the situation. Similar difficulties are familiar to the reviewer in connection with his work on the Greek icons in the Hermitage collection. Ideally, each working drawing needed individual monographic study though admittedly this would require additional effort from the author, and would have prolonged the research for another several years.

The General Index is compiled in a strange way, with a great number of references to other entries, making it inconvenient to use. For example, entries for letters L, M, N, O, and T have only references, "see Painters" or "see Private collections". It would be better to provide separate indices for painters and collections, as is usually done in icon publications.

As with every book on fine arts, the design and arrangement of the material and print quality is of great importance. A refined and attractive cover clearly shows that the book is about cartoons (anthivola), the obvious success of graphic designer Thymios Presvytis. After opening the book, one can see his other interesting design solution – a drawing on translucent paper overlapping a color image of the icon of Holy Virgin of *Spiliotissa*. This good idea, unfortunately, is executed technically somewhat negligently, that immediately draws one's attention. Graphic designer professionally and beautifully arranged texts in Forewords, Preface, and Introduction, creatively using the tinted paper for the latter; he found a good solution for the arrangement of illustrations, in accentuating sections and paragraphs. These texts are convenient for reading and well accepted visually. In Catalogue, headpieces to all 14th thematic sections are done with elegance. More serious comments are about design Catalogue's pages. Illustrations are placed on the tinted light olive paper, and are often lost against this background, which in many cases does not help to see the drawing but make it dimmed (pp. 56, 101, 130, 242, 260, 275, 293, and others). The accompanying texts, on the contrary, are placed in the rectangular "windows" against white background and are excessively contrasting. As a result, a semantic emphasis is shifted, and the short description, often a quite general, becomes the main one, with the images of working drawings receiving the secondary significance. Such a technique would be appropriate in electronic design, with a choice to enlarge an image for studying small details, but it does

not work in book graphic. Though not all these are the author's fault, who probably did not have control over this, it significantly limits the possibility of studying a number of working drawings, while the main goal of the book is their adequate publication

Despite the mentioned shortcomings, the book is a rather important contribution to the history of post-Byzantine art, and to the better understanding of the techniques and perception of Greek painters of that time. The book clearly demonstrates that working drawings were an essential element of the post-Byzantine culture, being at the same time an artistic phenomenon. One of the main achievement of Vassialki's publication is the fact that she elevated antivola from the area of auxiliary materials to the category of fine arts. Of course, many antivola are merely brisk sketches or schemes, and in the 19th century the working drawings had often exactly their practical use, that was not once mentioned by the experts. Meanwhile, Vassilaki in her book presents them on such a large scale and a broad chronological span, while focusing attention on various aspects of antivola, and their artistic qualities in the first place, that there is no doubt that the working drawings represent a major phenomenon in Mediterranean art. Now it is impossible to write about post-Byzantine painting without taking into account the body of material published by Vassilaki.

The large volume of various materials included in the book will help the specialists in their research. And it means that the goal of this publication is reached, and we can congratulate the author and her team of assistants with this remarkable result.

04.03.2019

Dr. Yuri Pyatnitsky, State Hermitage Museum, 34, Dvortsovaya emb., Saint Petersburg, Russia, https://orcid.org/0000-0001-5816-8963, e-mail: pyatnitsky@hermitage.ru

Lilia Zabolotnaia,
MOLDAVIAN WOMEN IN HISTORY (destinies, politics, and love)

Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2018, 295 p. ISBN: 606-537-410-2

Istoria feminină este un subiect de interes al multor cercetători moderni.

În prezent, istoria feminină ca direcţie interdisciplinară nouă nu doar că şi-a ocupat locul cuvenit în seria de cercetări fundamentale, dar, de asemenea, în mod fiabil s-a implicat în conturul istoric al discursului modern. Astăzi, practic, nu există ţări în care acest domeniu al ştiinţei istorice nu ar lua o formă ştiinţifică şi o direcţie metodologică. Cu regret, Republica Moldova a devenit o excepţie în această listă. Cu toate acestea, şi în Moldova „gheaţa se topeşte".

Printre cercetătorii care încearcă să „topească gheaţa", se evidenţiază L. Zabolotnaia. Deţinând numeroase izvoare, în primul rând dintre cele nepublicate, autoarea a realizat o serie de studii plasându-le în mai multe reviste de specialitate şi culegeri de articole în Marea Britanie, SUA, România, Polonia, Rusia, Polonia, Bielarus, Ucraina, Lituania, Armenia, Kazahstan etc.

Pentru ca aceste studii să aibă o circulaţie ştiinţifică mai largă, colegii din diferite ţări i-au sugerat să le publice într-o culegere în limba engleză cu titlul: „MOLDAVIAN WOMEN IN HISTORY (destinies, politics, and love)".

Noutatea culegerii constă în prezentarea conceptelor statutului socio-legal al femeilor moldovene, în comparaţie cu alte ţări europene, ceea ce permite identificarea unor particularităţi specifice, caracteristice doar Moldovei: drepturi egale cu bărbaţii asupra proprietăţii şi moştenirii averilor, dreptul la divorţ şi recăsătorire după divorţ, să-şi administreze zestrea fără intervenţia soţului, să procure din banii proprii averi şi să le utilizeze după propria dorinţă, să iniţieze procese de judecată, să-şi reprezinte propriile interese în instanţă, să vândă, să cumpere şi să-şi dea în ipotecă averile, dreptul de a folosi averea şi a deţine custodia asupra copiilor după divorţ sau decesul soţului, să lase moştenire averea copiilor, soţului, rudelor sau chiar să-i lipsească de proprietate ş.a.

La începutul culegerii vine cu un cuvânt introductiv autoarea L. Zabolotnaia, la care se alătură două cercetătoare celebre, fondatoare ale istoriei

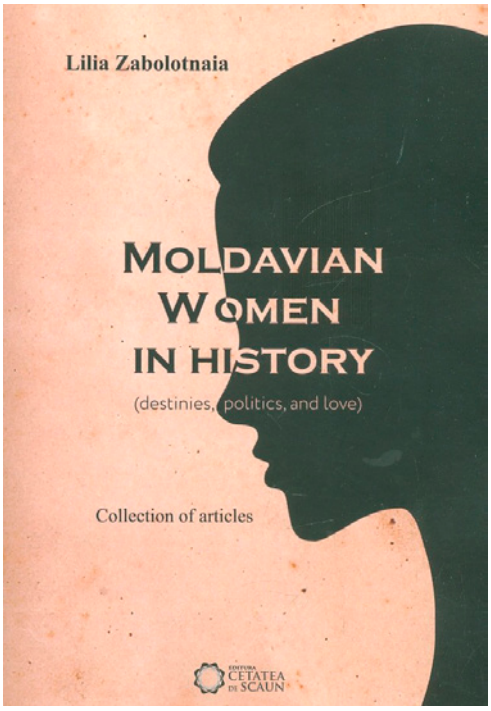

feminine în Rusia – Lorina Petrovna Repina şi Natalia Lvovna Puşkareva.

Culegerea cuprinde 19 articole, divizate în cinci părţi, vizând varii direcţii tematice.

Prima parte *THE INSTITUTION OF MARRIAGE* este consacrată instituţiei familiei şi include cinci articole.

În primul articol (*The impact of the ottoman factor on the status of women in the Southeastern European countries in the middle ages through historiography perspectives*), autoarea, în baza unui bogat material istoriografic, realizează o analiză comparativă a statutului general şi special al femeilor din Moldova şi din ţările balcanice (Serbia, Bulgaria şi Valahia) în timpul dominaţiei otomane.

Al doilea (*Women, marriage and canon law in the medieval Moldova*) şi al cincilea articol (*Terms of marriage between individuals of non-orthodox faith in the Russian Empire (on the basis of the letters of Nicholas I "law on marriage alliance"*) sunt dedicate elucidării condiţiilor şi piedicilor la căsătorie în Moldova în Evul Mediu

şi în timpurile mai noi. În al treilea (*Considerations regarding the divorce of Alexander the Good and Ryngalla-Anna*) şi al patrulea articol (*Unveiling the private life of the 18th century. A divorce act of 1795*), pe baza materialelor documentare incluzive, autoarea analizează divorţul în rândurile domnilor şi boierilor.

Partea a doua *WOMEN AND POWER* conţine patru articole referitoare la rolul femeii la putere.

Primul (*Women and power in the history of the Asan dynasty*) şi al doilea articol (*Women's power in Moldova (14th - 17th centuries). Gender studies*) oferă informaţii interesante despre rolul factorului feminin în istoria înfiinţării dinastiilor suverane în Bulgaria şi în Moldova medievală. Conform investigaţiilor autoarei, factorul feminin a jucat un rol-cheie în păstrarea dreptului dinastiei la tron. Spre exemplu, în Bulgaria (ca şi în Serbia vecină) şi în Moldova, dreptul la succesiunea tronului era deseori justificat nu doar de linia bărbătească, ci şi de cea feminină. După cum mărturisesc sursele, chiar dacă femeile nu aveau dreptul direct la moştenirea tronului şi la domnie, anume lor le revenea rolul de „verigă salvatoare", „instrument de salvare" în obţinerea stăpânirii pentru bărbaţi. Rudenia cu reprezentantul dinastiei regale dominante era principalul argument al realităţilor politice şi cerinţelor epocii. În special, dinastia Asăneştilor din Bulgaria şi cele două dinastii de domni din Moldova medievală a „Bogdăneştilor-Muşatinilor" şi „Movileştilor" au fost identificate prin linia feminină. Femeile au manifestat şi o activitate politică sporită în lupta pentru domnia soţilor, a fiilor şi a fraţilor lor. În unele cazuri, mamele au oferit stăpânirea fiilor sub forma transferului de putere prin regenţă, practicată pe scară largă şi cunoscută, fără excepţie, în toate ţările europene.

Al treilea (*Elena Voloshanka in Russian history. Dynastic, genetic and political aspects*) şi al patrulea articol (*Between politics and destiny. Ruxandra, the daughter of Vasile Lupu, from history's secular point of view*), din partea a doua, sunt dedicate unor personaje ilustre feminine din Moldova – Elena Voloşanka, sau Elena Stefanova, fiica domnului Ştefan cel Mare, şi Ruxandra – fiica lui Vasile Lupu. Ambele femei au fost personalităţi remarcabile, care au jucat un anumit rol în confruntarea politică a celor dragi.

Partea a treia *FEMININE PERSONALITIES* este o continuare logică şi consecventă a părţii precedente şi cuprinde trei articole despre şase femei din Moldova, care au lăsat o urmă adâncă în istoria ei. Primul articol (*The Mohylankas and the descendants. Unknown pages. Some contributions to the genealogy of Ieremia Movila's descendants*) este dedicat celor patru fiice ale domnului Ieremia Movila, căsătorite cu reprezentanţi ai unor familii de magnaţi polonezi. Prima fiică, Raina (Irina) Wiśniowiecki, era mama celebrului Jeremi Michał Korybut Wiśniowiecki (personaj al romanului lui Henryk Sienkewicz „Ogniem i mieczem" / „Prin foc şi sabie") şi bunica lui Michał Korybut Wiśniowiecki, rege ales al Poloniei la 19 iunie 1669. A doua fiică a lui Ieremia Movilă, Maria Potocka, a educat şapte copii şi o nepoată. Pe linia Mariei, dinastia Movilă s-a înrudit cu dinastii regale din Europa. Sângele Movileştilor curgea prin vinele regelui Poloniei Stanisław I Leszczyński (Stanisław Bogusław Leszczyński) şi ale fiicei lui, regina Franţei Maria Karolina Zofia Felicja Leszczyńska, soţia regelui Ludovic al XV-lea al Franţei şi bunica regilor Ludovic al XVI-lea, Ludovic al XVIII-lea şi Carol al X-lea. Urmaşii Mariei Movileanca s-au înrudit cu familii celebre europene – Radziwiłł, Brandenburg, Hohenzollern, Habsburg şi Hessen-Homburg.

Al doilea articol (*The story of the courtship of Catherine "the Circassian", the second wife of the Prince Vasile Lupu*) este dedicat istoriei unei cercheze care, devenind soţia domnului Vasile Lupu (1634-1853) devine cunoscută în istoria Moldovei ca Ecaterina Cercheza (sau Circaziana). Aceasta a jucat un rol important nu doar în viaţa personală a domnitorului moldovean, ci şi în soarta fiicelor acestuia din prima căsătorie – Maria Radziwiłł şi Ruxandra, soţia lui Timuş Hmelniţki. Ecaterina s-a manifestat ca protectoare a artelor, ctitor de biserici şi mănăstiri în Moldova, iar în perioadele de criză ale soţului şi fiului său s-a comportat ca un politician vizionar.

Al treilea articol (*Anna Tumarkin – the first female doctor of philosophy in Europe: the unknown pages of her life*) este dedicat Annei Tumarkin. Aceasta este absolventă a Liceului de fete „Regina Maria" din Chişinău, a intrat în istoria ştiinţei mondiale ca prima femeie profesoară de filozofie, care a obţinut aceleaşi drepturi alături de profesorii bărbaţi, inclusiv dreptul de a primi examenele de doctorat şi de recenzare a disertaţiilor, ceea ce era practic imposibil în comunitatea ştiinţifică a vremii. Anna Tumarkin a absolvit Universitatea din Berna. La vârsta de 22 de ani a susţinut teza de doctor, iar la 30 de ani obţine titlul de profesor.

Pe lângă activităţile de cercetare, Anna Tumarkin a acordat o deosebită atenţie mişcării feministe, publica în Ziarul Femeilor din Berna articole pe tema egalităţii genurilor, imposibilitatea de autorealizare a femeilor, exploatarea muncii feminine ş.a., lupta activ împotriva naţional-socialiştilor. În prezent, una dintre străzile de lângă Universitatea din Berna îi poartă numele.

Partea a patra TESTAMENTS are patru articole. Primele trei articole (*Some considerations on the testament of Maria Cneajna, the daughter of Stephen the Great*; *The riddles, myths and facts concerning Maria (Lupu) Radziwill's last will and testament*; *New contributions to the biography of Maria Cantemir. The first testament of Maria Cantemir, from 1725*) sunt dedicate formelor testamentare feminine, iar al patrulea articol (*Funeral elements in Eastern Europe in the 16th-17th centuries. Comparative study of funeralelements in Russia and Moldova*) de natură generală, despre tradiţiile funerare, obiceiuri şi ritualuri (investigaţie comparativă).

Acest material se concentrează pe cea mai largă interacţiune interdisciplinară din spaţiul de cercetare al istoriei feminine. Fiecare dintre articole este argumentat cu documente istorice unice şi introduse în circulaţia ştiinţifică de către autor.

O atenţie sporită este acordată calităţilor personale ale fiecărui personaj feminin şi atitudinii faţă de membrii familiei şi relaţiilor dintre ei. Ca nici un alt document al epocii, testamentele permit să înţelegem modul de viaţă şi caracteristicile personale ale fiecărei femei aparte, nivelul fundamentelor morale şi spirituale ale societăţii ş.a.

Cea de-a cincea şi ultima parte *THE WOMAN AND/IN THE ARTS* combină trei articole despre personalităţi feminine reflectate în opere de artă: *The history of private life of Maria (Lupu) Radziwiłł reflected in the images of the epoch; Maria (Lupu) Radziwill's portrait in the historical heritage of the Polish artist Korneli Szlegiel; The strength and weakness of Alexandra Osipovna Smirnova-Rosset. (On the history of the origins of one of the women of the Pushkin era).*

Unicitatea materialului părţii a cincea reiese, în primul rând, din faptul că, în istoriografie, problemă abordată nu a fost deocamdată elucidată, şi în al doilea rând, până în prezent, în muzeele naţionale din Republica Moldovei şi România nu există nici un portret feminin, nici în original şi nici în cópii, atribuit epocii cercetate.

Descoperind, în arhive străine, în muzee şi biblioteci, numeroase portrete şi gravuri cu chipul femeilor moldovene, autoarea explorează, din mai multe puncte de vedere, imaginile conservate – opere de artă, tradiţiile artei portretistice ale epocii, ale moştenirii materiale şi istorice. O atenţie deosebită este acordată portretului femeii în ceea ce ţine de importanţa conceptului de model de personalitate, fiindcă acesta redă statutul social şi familial al fiecărei femei.

Un avantaj al acestei culegeri, este bogăţia materialul ilustrativ.

Structura cărţii şi aparatul ştiinţific satisfac cerinţele ştiinţifice actuale.

Varietatea subiectelor acoperite în culegere, reflectă, în mare măsură, diferenţierea domeniului subiectului istoriei feminine. Rezultatele obţinute, sunt dezvoltate şi prezentate în baza unui cadru teoretico-metodologic complex.

În această privinţă, lucrarea L. Zabolotnaia prezintă cu siguranţă un pas înainte în domeniu.

Trebuie remarcat faptul că culegerea este realizată la un nivel academic înalt, fiind înzestrată cu aparatul ştiinţific şi de referinţă necesar, şi, fără îndoială, va fi solicitată de cititori. Varietatea materialelor documentare, amploarea perspectivei ştiinţifice, relevanţa şi metodologia comparativă, prezintă interes pentru cercetătorii din domeniul antropologiei istorice, etnologiei, istoriei dreptului, istoriei medievale, istoriei sociale, demografiei, precum şi pentru un număr mai larg de oameni pasionaţi de istorie şi de aspectele istorice ale problemelor actuale şi stringente începând cu societatea medievală până la cea modernă.

07.05.2019

Dr. Nicolae Fuştei, Institutul de Istorie, Ministerul Educaţiei, Culturii şi Cercetării al Republicii Moldova, str. 31 August 1989, 82, MD-2012. Chişinău, Republica Moldova, e-mail: fustei_nicolae@yahoo.com

Ştefan Lemny,
DIMITRIE CANTEMIR, UN PRINCIPE ROMÂN ÎN ZORILE LUMINILOR EUROPENE. A ROMANIAN PRINCE AT THE DAWN OF THE EUROPEAN ENLIGHTENMENT. UN PRINCE ROUMAIN À L'AUBE DES LUMIÈRES EUROPÉENNES

Bucureşti: Editura Institutului Cultural Român, 2019, 186 p. + 59 ilustraţii.
ISBN 978-973-577-737-1

Autorul lucrării, cunoscut istoric şi un cantemirolog remarcabil, Ştefan Lemny, propune cititorului dubla biografie intelectuală a lui Dimitrie Cantemir şi a fiului său Antioh, două personaje excepţionale ale peisajului cultural românesc şi est-european, „cu dorinţa de a realiza o succintă prezentare de ansamblu a vieţii şi operei sale în lumina ultimelor contribuţii" (p. 12).

Volumul intitulat „*Un principe român în zorile Luminilor europene. A Romanian Prince at the Dawn of the European Enlightenment. Un prince roumain à l'aube des Lumières européennes*" este editat în trei limbi – română, franceză şi engleză, fapt care permite să lărgească esenţial lista cititorilor din diferite ţări. Lucrarea o apărut cu suportul Editurii Institutului Cultural Român şi este publicată la Bucureşti.

Volumul este bine structurat şi cuprinde: cuvânt introductiv, trei compartimente, concluzii şi bibliografie selectivă. În introducere, „Un tablou al culturii române la sfârşitul secolului al XVII-lea", Ştefan Lemny face o sinteză despre importanţa lucrărilor lui Dimitrie Cantemir şi menţionează că „scrierile sale egalează tot ce au realizat predecesorii săi din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Operele a lui Dimitrie Cantemir ocupă acelaşi spaţiu, punând un semn de egalitate între truda câtorva cărturari şi eforturile creative ale unui singur om! Comparaţia este însă şi mai impresionantă dacă am ţine seama de caracterul profund inovator al contribuţiei lui Cantemir în cele mai variate domenii ale creaţiei şi ale cunoaşterii" (p. 16-17).

Primul capitol „Tinereţea lui Cantemir" include şase subcapitole: „Modelul părintesc", „În căutarea învăţăturii", „Primele scrieri: Divanul, Istoria ieroglifică", „Lucrări filosofice", „Orfeul marelui sultan", „Un portret de substituţie: omul cu perucă şi turban". Capitolul este consacrat formării lui Dimitrie Cantemir în anii de copilărie şi de in-

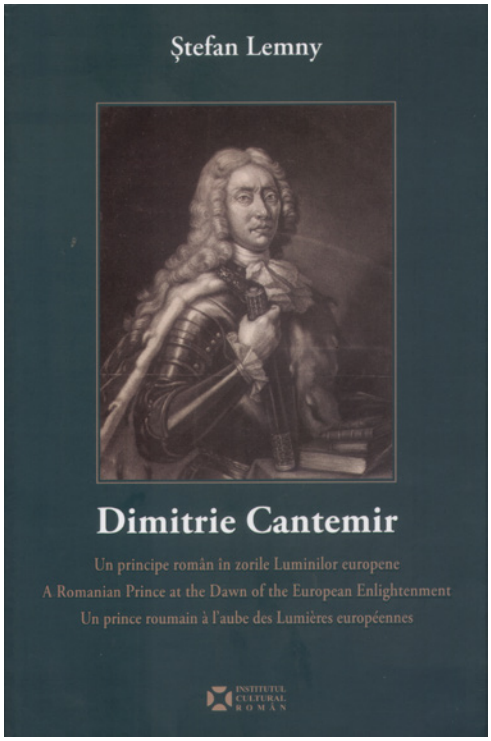
Ştefan Lemny
Dimitrie Cantemir
Un principe român în zorile Luminilor europene
A Romanian Prince at the Dawn of the European Enlightenment
Un prince roumain à l'aube des Lumières européennes
INSTITUTUL CULTURAL ROMÂN

struire în perioada constantinopolitană. O atenţie specială şi analiză profundă face Ştefan Lemny la compartimentul cum au fost scrise şi realizate primele lucrări ale lui Dimitrie Cantemir.

Capitolul următor este intitulat „Sub semnul puterii" şi cuprinde patru subcapitole. În primul subcapitol „O lungă aşteptare", autorul demonstrează condiţiile recâştigării tronului părintesc, perioadei când a înfiinţat o familie şi şederii sale în Constantinopol. „Cu veniturile unei părţi a moştenirii părinteşti, a dotei de căsătorie şi a creditelor, el s-a străduit să-şi afirme, cu strălucire, rangul în ochii elitei stabuliote" (p. 34). După o lungă aşteptare, şansa îi surâde şi în noiembrie 1710, Dimitrie Cantemir devine domn al Moldovei.

În subcapitolele „Anotimpurile unui domnii: noiembrie 1710 - iulie 1711", „Un viraj istoric: din

supus al Porţii, aliat al Rusiei" şi „Waterloo-ul lui Cantemir" Ştefan Lemny descrie o perioadă scurtă de domnie a lui Dimitrie Cantemir, dar plină de peripeţii şi evenimente politice. Insuccesul acţiunilor împotriva Porţii a contribuit la instalarea definitivă a regimului fanariot în Moldova şi Ţara Românească. În opinia autorului, „sfârşitul domniei lui Dimitrie Cantemir marchează astfel o dată convenţională de hotar în istoria românilor: începutul epocii fanariote, ce se va încheia în 1821 cu revoluţia lui Tudor Vladimirescu şi revenirea la domniile autohtone" (p. 40).

Al treilea capitol „În Rusia lui Petru cel Mare" este cel mai cuprinzător, deoarece însumează o perioadă vastă, lungă şi consistentă din viaţa lui Dimitrie Cantemir, din 1711 până în 1723.

Subcapitolele reflectă în ordine logică şi cronologică viaţa şi activitatea „domnului desţărat" cu speranţa de a reveni din nou pe tronul Moldovei sub protecţia puterii de la Răsărit şi, în special, despre activitatea ştiinţifică faimoasă: „Nostalgii moldave", „Principele la masa de lucru", „Descrierea Moldovei", „Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor", „Viaţa lui Constantin Cantemir", „Istoria Imperiului Otoman", „Sistemul sau întocmirea religiei muhamedane", „Alte lucrări", „Recunoaşterea academică", „Demnităţi ruseşti", „Un tablou în continua schimbare", „Ultima aventură: la „poarta de fier a Orientului". Titlurile subcapitolelor ne vorbesc despre fiecare etapa din viaţa lui Dimitrie Cantemir în Rusia şi, îndeosebi, despre realizări ştiinţifice.

Un subiect aparte din cadrul acestui volum sunt concluziile autorului cuprinse în compartimentul „Cantemir după Cantemir", despre reprezentarea acestuia în cultura română şi universală şi despre „fiul său mezin, Antioh Cantemir, e singurul care s-a distins ca demn continuator al exemplului părintesc de om de cultură – îndeosebi ca fondator al poeziei ruse moderne – şi remarcabil diplomat, prin rolul său de ambasador al Rusiei la Londra şi apoi la Paris" (p. 61).

O apreciere aparte merită anexa cu ilustraţii – 59 la număr. Ştefan Lemny, fiind responsabil al colecţiilor de istorie pentru Europa centrală şi orientală la Biblioteca Naţională a Franţei, a reuşit se adune o colecţie de imagini de cărţi, portrete, hărţi etc. din diferite colecţii muzeale, bibliotecare şi personale. Autorul a adunat, minuţios şi cu foarte mare responsabilitate, aceste materiale şi le-a prezentat într-o ţinută ilustrativă impecabilă, în condiţii grafice excepţionale

Lucrarea corespunde tuturor cerinţelor înaintate de condiţiile contemporane faţă de un studiu ştiinţific. Bibliografia selectivă este structurată în două compartimente: „Ediţii recente ale operei lui Dimitrie Cantemir", opt la număr, şi „Despre Dimitrie Cantemir" – monografii, studii, articole ştiinţifice, volume de documente etc., o listă vastă şi impunătoare (peste 110 publicaţii).

În final, ţinem să menţionăm că volumul realizat de Ştefan Lemny are o ţinută editorială impecabilă. Prin publicarea acestei cărţi renumitul cantemirolog valorifică încă o dată viaţa şi activitatea lui Dimitrie Cantemir în lumina ultimelor contribuţii în literatura istorică. Apreciem efortul domnului Ştefan Lemny şi suntem convinşi că studiul îşi va găsi locul de onoare în atelierele istoriei şi îi urăm noi realizări şi succese editoriale.

29.05.2019

Dr. Lilia Zabolotnaia, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: lilizab61@gmail.com

MĂ DOARE AŞA DE TARE SOMNUL EI!

Eram prietene. ***Maria a avut vocaţia prieteniei.*** Era o colegă prietenoasă, dar prietene avea puţine. Spunea că viaţa a redactat drastic acest segment al fiinţării sale. Dacă accepta pe cineva în viaţa ei, însemna că acel cineva merita şi mai înseamnă că acea relaţie era binecuvântată să dureze. Se mai întâmplă ca prietenii/prietenele să mai stea la taclale, să bârfească pe unul, pe celălalt, să sporovăiască de viaţă grea, să-şi mai răcorească sufletul sau să pună poverile lor pe umerii prietenului. Se întâmpla, dar nu cu Maria. Puţinii săi prieteni, mai bine zis, puţinele sale prietene, agreau felul de a fi al Mariei. În relaţia lor nu se simţea prea bine nici ura, nici ranchiuna, nici furia, nici chiar ciuda pe cineva. În relaţiile ei cu oamenii nu se simţea acasă nici bârfa distractivă (*ia hai să mai râdem, că uite cela, sau cel'lalt*), căci Maria n-avea timp nici pentru *cela*, nici pentru *cel'lalt*. Maria se grăbea să-şi îndeplinească misiunea, să-şi parcurgă calea...

Maria se grăbea, mereu chiar se grăbea. Nu rămânea la agapele sau recepţiile de după seminare, congrese, simpozioane. De regulă, nu rămânea. Dar atunci când mergeam împreună la întrunirile ştiinţifice de peste Prut (şi au fost câteva zeci) şi mai aveam program a doua zi, Maria rămânea. Şi atunci se descătuşa de cuirasa a *ceea ce trebuia să facă, să reuşească, să redacteze*... Era un regal să stai cu Maria de vorbă. Eram totdeauna mulţi în jurul ei. Zăboveau lângă cercul nostru şi cei care se grăbeau să prindă un tramvai, şi cei care o vedeau pentru prima dată sau o ascultaseră conferenţiind în dimineaţa acelei zile. O povestitoare talentată, o interlocutoare inteligentă, o doamnă – în gesturi, în expresivitate, în mişcări şi comunicare.

Maria povestea – cu voce înceată, pe un ton confidenţial, cu mult drag – mereu povestea despre Basarabia. Cunoştea Basarabia, cercetase pas cu pas tot veacul XIX (*era al ei*, cum zicea adeseori), intrase cu iscoditul de hrisoave şi în plin veac XX, atât cât a durat Basarabia. Cunoştea bine istoria ei: descria personalităţile cu uşurinţă, parcă-i avusese în lista de prieteni – Gavriil Bănulescu-Bodoni, Gheorghe Gore, Paul Gore, Ioan Halippa, Vasile Stroescu, Gheorghe Bezviconi; cunoştea

îndeaproape adevăratele valori ale culturii noastre, oferea itinerare cu detalii ale evenimentelor, faptelor, întâmplărilor, pe care ea le descifra ca deloc întâmplătoare... Şi Basarabia Mariei învia – atunce descopeream detalii şi amănunte de care nu avusesem ştire – nici eu, nici ceilalţi colegi, care tot istorici erau. Atât de bine le ticluia Maria în discurs! Şi cu aceeaşi migală le orânduia în cărţi şi articole. ***Maria iubea Basarabia.*** Basarabia era parte din viaţa ei, din gândul ei, din simţirea ei.

Eforturile Mariei Danilov pe făgaşul cercetării se regăsesc în cărţile ei, în numeroasele articole ştiinţifice (circa 150), în expoziţiile organizate împreună cu colegii de la Muzeul Naţional de Istorie, în nenumărate emisiuni de radio şi televiziune... Exemple pildiutoare au fost toate momentele din activitatea sa ştiinţifică în cadrul Asociaţiei

Române de Istorie a Presei (ARIP), la fondarea căreia, în noiembrie 2007, la Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj a participat, și-a dat votul și a devenit membru. De atunci activitatea în filiala „Basarabia" ARIP a fost una consistentă și consecventă și s-a încununat în 2012 cu organizarea la Chișinău a celui de-al V-lea congres internațional ARIP, la care au participat și conferențiat peste o sută de delegați. Maria a participat cu comunicări bine închegate și argumentate la toate congresele ARIP, începând cu primul din 2008, la Arad, și încheindu-și traseul anul acesta, la cel de-al XI congres, tot la Arad.

Plecată pe drumul veșniciei atât de devreme, Maria a reușit să-și încheie onorabil misiunea pământească. A susținut exemplar teza de doctor habilitat, pe 26 iunie 2018. Atunci nimeni nu bănuia și nimic nu prevestea că aceasta este ultima ei conferință, că mulți dintre colegii care au venit să o susțină o vedeau pentru ultima oară, o ascultau ultima dată. Colegii din Asociația Română de Istorie a Presei au prețuit întotdeauna prietenia Mariei și calitățile ei de cercetătoare și de inteligentă interlocutoare. A fost o persoană agreată de toată lumea – profesionistă consacrată, colegă curată în intenții, prietenă pură la suflet – om de încredere, pe care te puteai bizui în orice împrejurare. Și atunci când Filiala Basarabia, la sugestia colegilor din Filiala Muntenia ARIP, au propus instituirea Premiului Maria Danilov pentru performanțe în cercetarea istoriei românilor, toată lumea a acceptat. Astfel, pe 12 aprilie 2019, imediat după ziua de naștere a Mariei, în ședința plenară a celui de-al XII-lea congres de istorie a presei, acest Premiu, constituit din Diploma de Onoare și statuia în miniatură a lui Ștefan cel Mare și Sfânt (sculptor Alexandru Plâmădeală) a fost înmânată Distinsului Profesor, Ion Agrigoroaiei, un bun prieten al Basarabiei.

A trecut mai mult de jumătate de an de la plecarea definitivă a Mariei, dar noi, cei care am cunoscut-o, rămânem marcați de această pierdere. Dar suntem recunoscători Domnului că ne-a trimis-o în calea vieții să ne contamineze de spiritul ei de generozitate, de cumpătare, de responsabilitate pentru ceea ce faci și, mai ales, pentru ceea ce spui. Prin felul ei de a fi, ea ne-a schimbat și traseul vieților noastre. Atentă la necazul celuilalt, săritoare la nevoie, de o cumsecădenie rară – Maria. Soție grijulie, mamă bună a trei fete frumoase și inteligente, bunică dragă pentru nepoate și pentru nepoțel – așa și-a înțeles Maria misiunea sa de familie.

Să-i fie lin zborul spre ceruri și bunul Dumnezeu să te judece blând, Mario!

Dr. Silvia Grossu, Facultatea de Jurnalism și Științe ale Comunicării, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici 60, MD-2009 Chișinău, Republica Moldova

IN MEMORIAM MIHAIL ONILĂ
(13.10.1958 – 01.05.2019)

Opreşte, Doamne, trecerea!
Ştiu că unde nu e moarte nu e nici iubire - şi totuşi,
Te rog: opreşte, Doamne,
ceasornicul cu care ne măsori destrămarea.

Lucian Blaga

Pe data de 1 mai, în Săptămâna Mare a Paştelui, a încetat să bată inima celui care a fost mărinimosul muzeograf Mihail Onilă. Coborât parcă din paginile de proză a lui Ion Druţă, Domnul Mihai, cum îl numeam noi mereu, a fost un izvor nesecat de omenie, bunătate şi credinţă, o fire poetică, care cunoştea preţul umorului, plin de tact, voie bună şi modestie.

S-a născut la 13 octombrie 1958, în satul Isacova, raionul Orhei, în familia lui Petru şi a Mariei Onilă, părinţi pe care i-a cinstit şi adorat cu sfinţenie. Copilăria şi-a petrecut-o în mijlocul naturii, hoinărind zile întregi în pădurile şi pe dealurile care înconjurau satul, alături de fratele Vasile şi sora Ioana. Dragostea şi pasiunea faţă de istoria acestor meleaguri l-au călăuzit, după absolvirea şcolii medii din satul natal, în 1976, să-şi continue studiile la Facultatea de Istorie a Universităţii de Stat din Chişinău.

După absolvirea acestei prestigioase instituţii de învăţământ, Mihail Onilă şi-a început cariera de cercetător şi muzeograf. A activat în cadrul mai multor instituţii muzeale din ţară: Muzeul de Istorie a Religiei, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Muzeul Militar din Chişinău, Complexul monastic Căpriana etc., exercitându-şi activitatea cu multă pasiune şi dăruire de sine. Mihail Onilă n-a făcut diferenţe între cercetare şi muzeografie, a ştiut să le completeze armonios, cu multă pricepere şi îndemânare.

A cercetat, cu sufletul, istoria satelor din judeţul Orhei, publicând zeci de articole în reviste de specialitate, precum şi în cele de largă audienţă. Avea darul de a povesti frumosul despre comunitatea acestor sate. Cu aceeaşi atitudine a realizat numeroase expoziţii itinerante în ţară şi în străinătate, a contribuit la fondarea şi dezvoltarea a zeci de instituţii muzeale din ţară, a colindat cu lecţii de popularizare aproape toate raioanele Moldovei şi peste tot a colectat piese pentru completarea patrimoniului muzeal. A făcut-o fără emfază, cu o modestie exemplară.

Mihail Onilă n-a iubit lumina reflectoarelor, a fost cel care şi-a urmărit realizările din culise, dar cu toate acestea, a fost mereu sufletul tuturor manifestărilor organizate în cadrul muzeului, receptiv şi mereu implicat. A fost Moş Crăciun la petrecerile de Revelion, Ştefan cel Mare şi Vasile Lupu în cadrul activităţilor desfăşurate de Ziua şi Noaptea Muzeelor, domnitor şi pârcălab la aniversările colegilor, întotdeauna însoţit de umorul care îi binedispunea pe toţi cei de lângă el. A fost…

Lumea bogată a sufletului său a fost prea sensibilă la transformările impetuoase ale realităţii. Dispărut subit dintre noi, la numai 60 de ani, şi-a lăsat familia şi colegii într-o imensă frustrare.

A fost omul care a părăsit lumea cu sufletul neprihănit, model de om, de înţelept sfătuitor, de prieten, rămânând pildă de urmat pentru toţi cei care i-au cunoscut modestia.

Dumnezeu să-l odihnească în pace!

Lucia Marinescu, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

Lista abrevierilor

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice. Academia Română, Bucureşti
ActaMM	Acta Moldavie Meridionalis. Anuarul Muzeului Judeţean Vaslui, Vaslui
ActaMN	Acta Musei Napocensis. Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AIIAX	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”, Iaşi
AIMSR	Arhiva Istorico-militară de Stat din Rusia, Sankt Petersburg
AISR	Arhiva Istorică de Stat din Rusia
AISRL	Arhiva Istorică de Stat a regiunii Leningrad
AMC	Arhiva Ministerului Culturii
ANRM	Arhiva Naţională a Republicii Moldova
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum	Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba-Iulia, Alba-Iulia
ArhMold	Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie, Iaşi
ASRO	Arhiva de Stat din regiunea Odesa
AUB	Analele Universităţii Bucureşti, Bucureşti
Basarabia	Basarabia, Chişinău
BOR	Biserica Ortodoxă Română, nr. 8, 1903
BNRM	Biblioteca Naţională a Republicii Moldova
BBR	Buletinul Bibliotecii Române, Freiburg
BDA	Buletinul de Documentare Arhivistică, Bucureşti
BRM	Bibliografia Românească Modernă
Byzantinobulgarica	Byzantinobulgarica, Sofia
CA	Cercetări arheologice, Bucureşti
Candela Moldovei	Candela Moldovei. Institutul cultural-misionar „Trinitas”, Iaşi
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie şi Artă, Bacău
CI	Cercetări Istorice, Iaşi
Cugetul	Cugetul. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
Cumidava	Cumidava. Muzeul judeţean Braşov, Braşov
Datini	Datini. Revistă de cultură, Bucureşti
Destin Românesc	Destin Românesc. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău-Bucureşti
Destin Românesc s.n.	Destin Românesc. Serie Nouă. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
FIASRO	Filiala din Ismail a Arhivei de Stat din regiunea Odesa
Magazin bibliologic	Magazin bibliologic, Biblioteca Naţională a Republicii Moldova, Chişinău
Marisia	Marisia. Studii şi materiale, Târgu Mureş
Mitropolia Olteniei	Mitropolia Olteniei, Craiova
MNAIM	Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei
MNIM	Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei
Ortodoxia	Ortodoxia. Revista Patriarhiei Române, Bucureşti
Peuce	Peuce. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pyretus	Pyretus, Ungheni
Revista arheologică	Revista arheologică. Institutul de Arheologie şi Istorie Veche, Chişinău

Revista arheologică S.N.	Revista arheologică S.N. Institutul Patrimoniului Cultural, Chişinău
Revista Arhivelor	Revista Arhivelor. Direcţia Generală a Arhivelor Statului, Bucureşti
Revista Bistriţei	Revista Bistriţei. Muzeul Judetean Bistriţa-Năsăud
Revista de etnologie	Revista de etnologie, Chişinău
Revista de filosofie	Revista de filosofie, Bucureşti
Revista de istorie	Revista de Istorie, Bucureşti
Revista de istorie a Moldovei	Revista de istorie a Moldovei, Chişinău
Revista Muzeelor	Revista Muzeelor, Bucureşti
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
Tibiscus	Tibiscus. Muzeul Banatului, Timişoara
Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău
Viaţa Basarabiei	Viaţa Basarabiei, Chişinău
Ziridava	Ziridava. Muzeul judeţean Arad, Arad
Богословские Труды	Богословские Труды. Московская патриархия, Москва
ВИ	Вопросы истории, Москва
ЕАИВЕ	Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы
Етнография на България	Етнография на България, София
ЖМВД	Журнал Министерства Внутренних Дел (СПб.)
КЕВ	Кишиневские Епархиальные Ведомости, Кишинев
Киевская старина	Киевская старина, Киев
КСИЭ	Краткие сообщения Института Этнографии АН СССР, Москва
ПСЗРИ	Полное Собрание Законов Российской Империи
РА	Российская Археология, Москва
Русский Вестник	Русский Вестник, Москва
СЭ	Советская этнография, Москва
Труды ГИКМ	Труды Государственного Историко-Краеведческого Музея, Кишинев
УЗКГУ	Ученые Записки Кишиневского Государственного Университета (Кишинев)
Ученые записки	Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР
ЗООИД	Записки Одесского Общества Истории и Древностей

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia”

Stimaţi colegi,

Revista prevede publicarea studiilor arheologice, istorice, muzeografice, rezultatele cercetărilor ştiinţelor interdisciplinare în domeniul arheologico-istoric, ocrotirea patrimoniului.

Articolele şi alte tipuri de lucrări ştiinţifico-muzeografice vor reflecta din punct de vedere geografic spaţiul balcanico-carpato-pontic şi teritoriile limitrofe.

Articolele pot fi prezentate în limbile română, rusă, engleză, germană, franceză.

Toate materialele prezentate spre publicare urmează a fi recenzate de membrii Colegiului de redacţie, precum şi de alţi specialişti în domeniu.

În cazul unui aviz negativ, Colegiul de redacţie nu este obligat să comenteze decizia sa.

Volumul manuscriselor nu va depăşi 100 mii caractere (aproximativ 2,5 c.a.), inclusiv bibliografia, rezumatele şi ilustraţiile. Textul lucrărilor trebuie prezentat în formă de manuscris şi în format electronic: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Articolele trebuie să fie însoţite de un rezumat în trei limbi: română; rusă; engleză (germană sau franceză).

Planşele (ilustraţiile), în format A4, se vor prezenta în formă grafică clară, cu numerotarea poziţiei fiecărui obiect. Materialul ilustrativ trebuie să fie însoţit de o lista a planşelor cu o legendă exhaustivă (tradusă şi în limbile rezumatului). Planşele (TIF, JPG – nu mai puţin de 300 dpi) şi lista lor (*Microsoft Word*) se vor prezenta şi în format electronic.

Notele bibliografice se prezintă în original în textul manuscrisului: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Explicaţiile, comentariile, precum şi referinţele la fonduri de arhivă, muzee etc. se vor face la subsolul paginii.

Bibliografia se prezintă în ordine alfabetică, la sfârşitul textului.

Modul de citare a monografiilor:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).
Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Modul de citare a articolelor publicate în culegeri de lucrări ştiinţifice:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.
Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Modul de citare a lucrărilor publicate în ediţii periodice (reviste, anuare etc):

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.
Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Modul de citare a materialelor publicate în volumele simpozioanelor şi conferinţelor ştiinţifice:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.
Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

În cazul utilizării unor prescurtări în text, precum şi în bibliografie, se anexează o listă de abrevieri.

La sfârşitul textului se anexează date despre autor: numele, prenumele; gradul ştiinţifico-didactic; funcţia; instituţia; adresa; telefon, fax, e-mail.

Anual, termenul de prezentare a materialelor este 1 martie

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal will apply

Dear Colleagues,

The journal provides publications on various aspects of archaeology, history, museology, results of scientific researches in interdisciplinary sciences in the field of archeology and history, protection of cultural heritage.

Contributions and other types of scientific-museological works should reflect the Balkan-Carpathian-Pontic regions and the neighboring territories from the geographic point of view.

Contributions should be submitted in Romanian, Russian, English, German and French.

All material presented for publication will follow review by the Editorial Board members and other specialists.

The Board is not obliged to comment negative reviews.

The volume of the manuscripts shouldn't exceed 100,000 signs, (approximately 2,5 ens), including bibliography, summaries and illustrations. The texts of the contributions should be submitted in the form of manuscripts and in electronic format: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5*.

Articles should be accompanied by a summary in three languages: Romanian, Russian, English (German or French).

Illustrations should be provided in A-4 format with all the objects supplied by numbers. The tables themselves should be numbered; a complete list of the tables should be offered and accompanied by relevant information (translated in the language of the summary).Tables (TIF, JPG - not less than 300 dpi) and lists (*Microsoft Word)* of illustrations should be provided in electronic format.

Bibliographical notes in the text of the manuscript should be presented in the original: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Bibliography should be provided at the end of a contribution in the alphabetical order.

Monographs:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Samples of articles published in scientific collections:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Articles published in journals:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Contributions to conference proceedings:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

If abbreviations are used, a list of them should be provided.

Personal data about the author should be provided at the end of the text: name, surname; academic degree; function; institution; address; phone and fax numbers and e-mail.

The deadline for contributions to be published: 1 March

Условия для публикации в журнале «Tyragetia»

Уважаемые коллеги,

В журнале будут опубликованы научные статьи по археологии, истории, музеологии, результаты междисциплинарных научных исследований в этих областях, а также работы по охране культурного наследия.

Статьи и другие типы научно-музееведческих работ должны отражать территорию балкано-карпато-понтийского региона и соседние территории.

Статьи могут быть представлены на румынском, русском, английском, немецком и французском языках.

Материалы представленные к публикации, рецензируются членами редакционной коллегии, а также другими специалистами.

Коллегия не обязана комментировать негативные рецензии.

Объем рукописи не должен превышать 100.000 знаков (примерно 2,5 авторских листа), включительно библиография, резюме и иллюстрации. Тексты статей должны быть представлены в виде рукописи и в электронном формате: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5*.

Статьи должны сопровождаться резюме на трех языках: румынском, русском, английском (немецком или французском).

Иллюстрации (таблицы) в формате А4 должны быть представлены в четкой графической форме с указанием номера каждого предмета. Иллюстрации должны сопровождаться списком таблиц с полной информацией (переведенным на языках резюме).

Таблицы (TIF, JPG- не менее 300 dpi) и списки (*Microsoft Word*) иллюстраций должны быть представлены в электроном формате.

Библиографические сноски представляются в тексте рукописи в оригинале согласно следующим критериям: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Библиография должна быть дана в конце текста статьи, в алфавитном порядке.

Примеры для монографий:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Київ 1974).

Примеры для работ, опубликованных в сборниках:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Примеры для работ, опубликованных в периодических изданиях:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Примеры для работ, опубликованных в материалах конференций и семинаров:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Київ, 1968), Київ 1972, 106-110.

Если в статьи использованы сокращения, тогда список сокращений прилагается.

В конце текста статьи прилагается также краткая информация об авторе: фамилия, имя, ученая степень, должность и место работы, адрес, телефон, факс, e-mail.

Ежегодно последний срок представления рукописей 1 марта

BONS OFFICES
Casa Editorial Poligrafică

Casa editorial-poligrafică „Bons Offices”
mun. Chişinău, str. Feredeului 4/6, MD-2005
tel/fax.: 500-894; tel.: 500-895, 27-66-44
e-mail: ion@bons.md